

СРПСКИ ДИЈАЛЕКТОЛОШКИ ЗБОРНИК
КЊИГА LXV/1

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS
et
INSTITUT DE LA LANGUE SERBE DE
L'ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

RECUEIL DE DIALECTOLOGIE SERBE

LXV/1

TRAITES ET MATERIAUX

Présenté à la VIIème séance de la Classe de langue et de littérature, le 30 octobre 2018, à la base des rapports de Slobodan Remetić, membre de l'Académie des sciences et des arts de la République Srpska, de Prof. Dr. Nedeljko Bogdanović et de Prof. Dr. Radivoje Mladenović

Comité de rédaction

*Dr. Nedeljko Bogdanović, Dr. Miroslav Nikolić,
Dr. Dragoljub Petrović, Dr. Slobodan Remetić*

Rédacteur en chef
SLOBODAN REMETIĆ

BELGRADE
2018

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
и
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

СРПСКИ
ДИЈАЛЕКТОЛОШКИ
ЗБОРНИК
LXV/1

РАСПРАВЕ И ГРАЂА

Примљено на VII скупу Одељења језика и књижевности САНУ, од 30. октобра 2018. године, на основу реферата Слободана Реметића, редовног члана АНУРС, проф. др Недељка Богдановића и проф. др Радивоја Младеновића

Уређивачки одбор
*Др Недељко Богдановић, др Мирослав Николић,
др Драгољуб Пејровић, др Слободан Реметић*

Главни уредник
СЛОБОДАН РЕМЕТИЋ

БЕОГРАД
2018

У финансирању ове књиге учествовало је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

Издају
Српска академија наука и уметности, Београд, Кнез Михаилова 35
и
Институт за српски језик САНУ, Београд, Кнез Михаилова 36

Компјутерска припрема за штампу:
Давор Палчић
palcic@eunet.rs

Штампа:
3D+, Beograd

CIP – Каталогазација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

80

СРПСКИ дијалектолошки зборник – Recueil de dialectologie serbe / главни уредник Слободан Реметић. – 1905, књ. 1–. – Београд : Српска академија наука и уметности : Институт за српски језик САНУ, 1905 – (Београд : 3D+). – 24 ст.

Годишње

ISSN 0353-8257 = Српски дијалектолошки зборник

COBISS.SR-ID 18167554

САДРЖАЈ

	Стр.
Бојана М. Вељовић: Синтакса глаголских облика у говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице	1–476
Александра Лончар Раичевић: Акцентски систем говора Златибора	477–636
Гордана Штасни и Жарко Бошњаковић: Персоналне атрибутивне именице мотивисане соматизмима у стандардном српском језику и његовим дијалектима	637–914
Милош Бојиновић: Додатак <i>Рјечнику гламочког говора</i>	915–1059

Бојана М. Вељовић

СИНТАКСА ГЛАГОЛСКИХ ОБЛИКА У ГОВОРУ ТУТИНА,
НОВОГ ПАЗАРА И СЈЕНИЦЕ

Мојој породици

Овај рад представља измењени текст докторске дисертације под насловом *Глаголски систем говора Тушина, Новог Пазара и Сјенице – облици и употреба*, израђене под менторством проф. др Радивоја Младеновића, а одбрањене 5. новембра 2016. године на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу, пред комисијом коју су сачињавали професори: проф. др Софија Милорадовић, проф. др Милош Ковачевић, проф. др Жарко Бошњаковић. Члановима комисије се овом приликом захваљујем на пажљивом читању рукописа и корисним сугестијама, а ментору на саветима, драгоценим смерницама и вишегодишњој несебичној подршци у целокупном научном раду. Захваљујем и рецензентима академику Слободану Реметићу и проф. Радивоју Младеновићу, чији су савети и коментари допринели да овај рукопис буде бољи.

Истраживања за потребе докторске дисертације подразумевала су прикупљање дијалекатске грађе на територији трију општина – Тутина, Новог Пазара и Сјенице. На материјалу добијеном у разговору са изворним дијалекатским говорницима у 105 пунктова извршена је анализа глаголског система овога говора са морфолошког и синтаксичког аспекта. У овом раду, у нешто измењеном виду, презентовани су резултати истраживања синтаксичког плана глаголских облика. Опис глаголског система је потпун – анализирају се све јединице у свеукупности својих граматичких и значењских одлика, и то како као појединачни чланови система тако и у мрежи међусобних релација, како би се што прецизније утврдила њихова системска и употребна вредност. У обзир се узима и ареални аспект, те се прилике у истраживаном говору пореде са стањем у осталим идиомима на штокавском терену, како би се дати говор позиционирао унутар ширег ареала.

У класичним дијалектолошким студијама не постоји утврђени теоријско-методолошки приступ обради глаголских облика са становишта њихове употребе. Сходно томе, основна намера овога рада јесте да се на примеру једнога говора са богатим и очуваним глаголским системом утврде јединствени и што обухватнији и универзалнији критеријуми анализе.

Заслуге приписујем информаторима, без којих овога рада не би ни било. Читав процес израде дисертације, те каснија многобројна враћања на

рукопис током обраде за штампу, праћена су сећањем на око три стотине љубазних, дивних, предусретљивих, дарежљивих, гостопримљивих, срдачних, оштроумних, животном мудрошћу и искуством обдарених и животним (не)згодама прекаљених људи мојега краја. Драгоцени контакти са њима обогатили су и моје радно и моје животно искуство. Неизмерну захвалност дугујем и својим родитељима, Миодрагу и Зорици – због велике подршке у сваком од доста напорних тренутака вишегодишњег рада на овом задатку. Посебно истичем драгоцену и несебичну помоћ коју ми је пружила мајка, која је, у великој жељи да ми помогне, одабрала да буде мој сапутник током бројних одлазака на терен и потраге за информаторима.

Са великом захвалношћу, љубављу и жељом да кроз ове редове заувек живе – свима њима посвећујем ову књигу.

САДРЖАЈ

I. УВОД	7
I.1. Осврт на досадашња истраживања синтаксе глагола у србистици	8
I.2. Предмет рада. Теоријско-методолошки приступ	62
I.3. Методолошке напомене о раду на терену, класификацији, обради и анализи грађе	66
II. СИНТАКСА ГЛАГОЛСКИХ ОБЛИКА	72
II.1. Инфинитив	72
II.2. Презент	96
II.3. Имперфекат	153
II.4. Аорист	188
II.5. Перфекат	227
II.6. Плусквамперфекат	280
II.7. Футур I	302
II.8. Футур II	317
II.9. Потенцијал	324
II.10. Императив	346
II.11. Глаголски придеви	386
II.12. Глаголски прилози	386
II.13. Остали глаголски облици	387
II.13.1. <i>Би</i> + императив	388
II.13.2. <i>Било</i> + инфинитив	398
II.13.3. <i>Шћâ(x), шћâше</i> + инфинитив	400
III. ЗАКЉУЧАК	402
IV. ИЗВОДИ ИЗ ДИЈАЛЕКАТСКИХ ТЕКСТОВА	420
V. ЛИТЕРАТУРА	461
VI. Syntactic analysis of verb forms in the speech of Tutin, Novi Pazar and Sjenica (Summary)	474

I. УВОД

У овоме раду испитују се синтаксичке особине глаголског система тутинско-новопазарско-сјеничког говора. Анализирани идиом припада северо-западном делу зетско-сјеничког дијалекта, простире се на територији Републике Србије и обухвата подручје трију општина – Тутина, Новог Пазара и Сјенице.

Структуру рада чине:

а) Уводни део, где се даје преглед литературе који има за циљ да омогући увид у степен истражености глаголског система у стандардном језику и дијалектима, и то у виду краћег осврта на историјат проучавања дате проблематике. Издвајање основних проблема који су били предмет анализе у досадашњим радовима и (спорних) питања истраживаних од стране различитих аутора, те разматрање понуђених решења, усмерено је ка проналажењу одговарајућег теоријско-методолошког приступа најпогоднијег за анализу дијалекатског материјала у овоме раду, и то са циљем добијања што потпуније слике о функционисању система глаголских форми. Напомене о методологији теренског рада подразумевају дефинисање начина прикупљања и формирања корпуса за истраживање, те критеријума његове анализе и презентације у самоме раду.

б) Централни део рада чини поглавље у коме се анализира употреба глаголских јединица са синтаксичког аспекта.

в) У завршним разматрањима издвајају се најважнији закључци и даје општа слика глаголског система, на основу чега се говор испитиваног подручја прецизније позиционира у оквиру ширег дијалекатског ареала. Наводе се доминантне развојне тенденције и путеви евентуалног будућег еволутивног тока са становишта синхроне перспективе.

г) Дијалекатски текстови садрже одабране примере везаног говора, забележеног у разговору са информаторима.

I.1. Осврт на досадашња истраживања синтаксе глагола у србистици

I.1.1. Синтаксички ниво система глаголских облика, како на стандарднојезичком тако и на дијалекатском плану, и поред релативно бројних радова посвећених овој проблематици, недовољно је истражен. У србистици до сада не постоји синтетичка студија која би садржала потпуни опис глаголског система неког штокавског говора уз примену јединственог теоријско-методолошког приступа, а исто важи и за стандардни језик. Сходно томе, основна намера у овој студији јесте да се, кроз што детаљнију анализу, са синтаксичко-семантичког и функционалног аспекта опише систем глагола једног дела српског дијалекатског простора. Преглед различитих ставова, мишљења и теоријско-методолошких решења присутних у досадашњој литератури даје се са циљем изналагања што потпунијег теоријског утемељења. Специфичност глаголских облика огледа се преваходно у њиховој сложеној структури – свака од јединица садржи сплет граматичких и семантичких елемената које је важно прецизно издвојити како би се стекао потпуни увид у њихово функционисање. Наш циљ је, стога, да за сваки глаголски облик јасно дефинишемо инвентар обележја и анализу усмеримо ка испитивању њихових функција и степена релевантности. Инвентар синтаксичко-семантичких карактеристика и служби биће формиран како посматрањем јединица у целокупности својих граматичких особина и значења тако и кроз испитивање појединачних њихових функција или обележја. У ту сврху биће кориштени и резултати до којих се у литератури дошло путем теоријских уопштавања и анализа. Услед непостојања утврђеног и свеобухватног методолошког приступа, посебно онога који би се могао применити у анализи дијалекатског материјала, у раду се настоје формирати јединствени критеријуми описа, применљиви на сваку јединицу која је члан система. Стога, биће утврђен инвентар обележја која су мање-више универзална и својствена свим јединицама или већем броју чланова система, али и оних која су специфична, која се код одређених синтаксема јављају као диференцијална у односу на друге форме. За сваки облик појединачно утврђује се најпре опсег и домен основних, а потом и инвентар и карактер специфичних обележја. Притом, увид у то како неки облик заиста функционише у систему датог говора свакако није могућ ако се јединице посматрају изоловано, те се стога не занемарује ни значај контекстуалних, односно дискурзивних услова у којима се реализују. Под текстуалним окружењем овде подразумевамо постојање различитих фактора који о(не) могућавају остварење дате јединице или неког од њених обележја унутар ширег контекста, односно опште језичке околности у оквиру којих се глаголске синтаксеме комбинују међусобно или са осталим елементима система, притом се смењујући и(ли) једна другу искључујући. Увид у то како се удружују у ширим

целинама, у сплету сложених релација, један је од не само незанемарљивих него и веома важних начина да се појединачни облици спознају у свеукупности својих значења и односа у које ступају са осталим члановима. Имајући у виду наведено, основна намера јесте да се опише систем глаголских облика једног говора који се одликује веома добром очуваношћу наслеђених служби, и то кроз примену што прецизнијих и уједначенијих критеријума анализе. Сматрамо да је на тај начин обликован потпуни опис, а који се уз то темељи и на довољној количини језичке грађе и релевантних потврда, од значаја за богаћење методологије будућих дијалекатских синтаксичких истраживања.

1.1.2. Дуга традиција проучавања употребе глаголских облика у србистици резултирала је релативно великим бројем радова из области синтаксе. Ипак, упркос обимној литератури, од самих почетака расправљања о овом питању па све до данас, бројни проблеми остају неразјашњени. У зависности од тога да ли су посредни дијалектолошки оријентисана или пак истраживања која се темеље на испитивању стандардног идиома, узрок проблема у је суштини двојак.

Значајан број радова из домена стандардног језика утемељен је на теоријским поставкама заснованим на недовољном броју потврда – функције глаголских облика испитују се без систематског прикупљања обимније грађе савременог језика из разних стилских домена његове употребе и са целокупног географског пространства, а која би послужила у сврху изграђивања монографске обраде појединих појава. Како је то К. Милошевић у предгледном раду *О проучавању временских глаголских облика у сербокроајинској сјеници* (Милошевић 1978: 93–121) формулисала, основни проблем јесте у томе што се аутори махом усмеравају ка преиспитивању анализа ранијих истраживача, те модификовању и исправљању судова претходника, и то често путем ослањања на сопствено језичко осећање¹. Утемељење теоријских концепција у вези са стандардом, дакле, базирано је на недовољно описаној језичкој ситуацији, на непостојању исцрпније дескрипције, што је резултирало настанком једне непрецизно формулисане и више пута модификоване теоријске концепције, те постојањем изразитог шаренила гледишта о истим питањима (Милошевић 1978: 93, 111). Такође, један од важних недостатака представља и то што се при семантичком и синтаксичкофункционалном опису није у довољној мери водило рачуна о односу књижевног језика и дијалекта, иако понекад, чак и када се ради о говорима који су ушли у ос-

¹ К. Милошевић поводом тога наводи да „уколико се неко упусти у студирање ове литературе: онај коме је српскохрватски матерњи језик – са циљем да се упозна са научном интерпретацијом језичких чињеница којима практично влада: или странац – са циљем да се упозна с особинама српскохрватских ВГО [временских глаголских облика] и његовим функционисањем, – и један и други ће у много чему остати без јасних представа и у недоумици“ (Милошевић 1978: 93).

новицу стандардног идиома, између њих не стоји знак једнакости. То значи да, услед таквих разлика, ни добро језичко осећање, макар било и изворно, не мора бити меродавно за објашњење оштег стања у књижевном језику. Осим тога, аутори су се најчешће мало или готово никако служили грађом разговорног језика, што и постојеће детаљне описе, чак и оне монографске, чини некомплетним. О разликама између семантичког удела саме глаголске морфолошке категорије и удела контекста такође се водило мало рачуна, и то зато што је подручје синтаксе текста, као веома сложена област проучавања у којој се преплићу многе семантичке и граматичке категорије, почело да се конституише тек у новије време (Милошевић 1978: 112–114). С друге стране, расположива дијалектолошка литература, такође са изузетком мањег броја радова у којима су саопштени важни закључци засновани на темељним анализама, указује на супротан проблем. Најпре, испитивању синтаксичког језичког плана, а то значи и вредностима глаголских јединица, у дијалектолошким описима поклањано је мало или нимало пажње. Овом питању, које спада у домен комплексније проблематике, аутори су при системским описима појединих говора, ако су га уопште узимали у разматрање (јер у студијама одељци о синтакси најчешће потпуно изостају), углавном приступали са становишта издвајања тек неких маркантнијих развојних тенденција. Описи су махом диференцијални према стандарду, уз навођење потврда за спорадично узете појаве, без системске анализе и без увида у сложени сплет служби појединачних облика и у њихове међуодносе. Неретко описи, замишљени као диференцијални, не садрже ни све оне одлике које су разликовне према стандарду, већ се задржавају на издвајању примера употребе квалификованих као „занимљиви“, „маркантни“, „необичн(и)и“ и сл., а који су, чини се, понекад сасвим насумично одабрани, дакле без јасних критеријума селекције. Аутори студија, који су по правилу располагали лингвистичком грађом оптималног обима, недовољно су искориштавали расположиве теоријске закључке засноване на испитивању стандардног језика, не примењујући их доследно у анализи богатог и разноврсног дијалекатског материјала, где је било могуће извршити њихову проверу. Све то неминовно резултира нескладом између јасно утемељеног теоријског приступа и исцрпне дескрипције, условљеним недоследношћу и неуједначеношћу у теоријској и методолошкој оријентацији. Најчешће ограде које аутори дају у намери да објасне изостанак потпуног описа глаголског система тичу се недовољности простора да се у студијама синтетичког типа тој проблематици посвети довољно пажње, потцртавајући притом (додуше објективну) чињеницу о комплексности тога питања. Чини се да се са таквим ставом слаже и К. Милошевић, када наводи да „сложеност и замршеност веза између система ВГО [временских глаголских облика] у српскохрватском књижевном језику – и у његовој дијалекатској основици, као и у књижевном језику, с

једне стране, и на цјелокупном дијалекатском простору који српскохрватски језик опслужује, с друге, – постављају пред истраживаче који желе да опишу, а нарочито да *објасне* опште стање, веома крупне захтјеве у погледу ширине и свестраности познавања стања и у књижевном језику и у дијалектима српскохрватског језика“. То би практично значило, поред нужне теоријске спремности, „и рад са веома обимном систематски прикупљеном грађом са ширег географског пространства и познавање – не само појединачних појава у дијалектима, већ појава у њиховој *функционалној њовезаности*“. Овакав висок степен обавијештености појединац, наравно, не може стећи“ (Милошевић 1978: 115–116). Ипак нужност таквог описа непобитна је чињеница. Глобални увиди, који су у литератури створени након бројних расправа о појединим питањима, постоје, а да би се отишло даље од тога, морају бити испуњене претпоставке за дубље и свестраније сагледавање и осветљавање појава у области глаголских јединица српског језика.

Говорећи о нужности постојања синтаксичких описа из области дијалектологије и њиховој вредности са становишта балканологије, где је од највећег значаја управо синтаксички ниво, А. Собољев (Собољев 1997: 9–20) чини критички осврт на податке садржане у дотадашњој дијалектолошкој литератури. Језик, наводи аутор, као објект лингвистичког описа наступа или а) у његовој књижевној (стандардној) форми или б) као целина његових дијалеката. У складу са тиме, у балканологији превладава став да је избор локалних дијалекатских система као објекта описа теоријски заснован већ у самој дефиницији балканског језичког савеза – као језичког јединства које је настало и постоји управо на дијалекатском нивоу као последица вишевековних етнолингвистичких контаката његових говорника. И стога ће управо проучавања балканског језичког савеза на синтаксичком нивоу донети његову праву слику, и то у складу са ставом да је синтакса једнога језика заправо сума и продукт синтаксичких система свих његових репрезентативних дијалеката (Собољев 1997: 10). Ипак, монографских описа који би такве податке пружили, запажа аутор, за сада нема, а овај теоријски захтев не узима се у обзир у балканолошким радовима. Стање је управо обрнуто – анализи се подвргавају стандардни балкански језици и на овој се подлози синтетизују закључци о балканској синтакси. Најједноставније је то објаснити недостатком података о синтаксичким системима појединих балканских дијалеката и одсуством одговарајућих синтаксичких монографија које би могле послужити балканолозима као извор информација. Осим што као значајан недостатак подвлачи чињеницу о непостојању целокупног инвентара синтаксичких података, аутор посебно наглашава неупотребљивост описа који се у студијама представљају као диференцијални у односу на стандард, те истиче следеће: „Најважније је, међутим, да морамо признати за незадовољавајући скоро сав корпус постојећих синтаксичких извора који су махом рађени диференцијално

у односу на стандарднојезичке системе. Модерна пак дијалектологија одбацује традиционалан 'диференцијалан прилаз', који узима у обзир само разлике између норме и дијалекта. На такав начин се, прво, руши системско јединство описа, друго, не узимају се у обзир евентуалне функционалне разлике црта заједничких са стандардним. Савремена дијалектологија захтева да се језички идиом представи у његовом пуном саставу“ (Собољев 1997: 11). Став А. Собољева који се односи на недостатност постојећих описа са становишта балканологије, посматрамо општелингвистички, као глобални недостатак великог броја постојећих радова. Сложивши се са мишљењем обају аутора, истичемо значај описа који би се темељио на системском приступу, односно који би значао осветљавање свих јединица, инвентара њихових служби, граматичких и значењских особина као и међусобних релација које омогућавају њихов опстанак у систему, те испитивање њихове вредности у чину конкретне реализације на реченичном и текстуалном плану.

Ипак, ограђујући се од давања оцене научних радова, и с напоменом да се претходно наведена запажања износе с обзиром на опште прилике у расположивој литератури, поводом једног (може се рећи већег) дела постојећих студија, у наставку ће бити дат преглед најзначајнијих радова из области синтаксе глаголских облика. Циљ је пружање увида у основне проблеме и (спорна) питања на којима се темеље досадашња истраживања синтаксичког аспекта глаголског система. Најпре се даје осврт на испитивања ове проблематике у стандардном језику, при чему замисао није да се пружи потпун попис литературе, већ кратак историјат развоја лингвистичке мисли о предмету који је у фокусу наше анализе, са посебним издвајањем оних радова и аутора чији су закључци од значаја за ово истраживање. Након тога, биће дат преглед радова из области дијалектологије, где ће на основу расположиве литературе бити изложени досадашњи резултати, теоријско-методолошки приступ присутан у датим изворима, односно процена њихове утемељености у теорији, обухватности и прецизности описа, те релевантности грађе и података добијених анализом.

1.1.3. Једно од најважнијих и најзаступљенијих, а уједно и питање које је изазивало највише полемика у литератури о глаголским облицима тиче се уобличења теорије индикатива и релатива, као основног предмета интересовања најзначајнијих радова из ове области. Овој проблематици посвећени су одељци у граматикама (у којима, уосталом, једино и можемо наћи синтетичан опис функција свих јединица глаголског система српског језика) те појединачни теоријски радови². Један од првих аутора који разгра-

² Имајући у виду да је детаљан преглед историјата проблема дат у раду *О проучавању временских глаголских облика у сербскокрајинским дијалектима* К. Милошевић (Милошевић 1978: 93–121), овде нећемо износити све појединости већ само кратак осврт.

ничава два различита типа употребе прошлих, садашњих и будућих радњи на основу њиховог односа према моменту говора, именујући их у свом раду *О значењу и ујојџреби глаголских облика у реченицама* терминима *јправа* и *релативна ујојџреба*, јесте Љ. Стојановић³. На истом месту аутор се бави и сложеним питањима односа глаголског вида и употребе облика, као и разликама у службама које имају унутар просте и сложене реченице (Стојановић 1921: 188–210). Утемељени више на сопственом језичком осећању него на довољно богатој језичкој грађи, теоријски закључци Љ. Стојановића ипак су послужили као важно полазиште каснијим проучаваоцима из ове области. Иако задржава уобличено разграничење употребе облика у зависним и независним реченицама које даје Љ. Стојановић, А. Мусић се истовремено удаљава од теорије индикатива и релатива, и уводи нову дистинкцију по којој се разлика у употреби глаголских облика проучава с обзиром на функционисање у различитим стиловима. Према А. Мусићу, кључни за утврђивање разлика у функционисању облика јесу појмови *разговор* и *јпријоведанье* (Мусић 1926: 113). Аналогни њима јесу термини *јпријовиједанье*, *јприојћаванье*, *јављанье* и *сјомињанье*, који фигурирају у *Грамајици* Т. Маретића (Маретић 1963: 599). Иако засновано на обимној и релевантној језичкој грађи, овакво теоријско становиште је, како наводи К. Милошевић, А. Мусићу онемогућило „да изведе праву синтезу сазнања о појавама које је посматрао, тј. да за сваку од анализираних морфолошко-синтаксичких глаголских категорија утврди општа језичка својства – без обзира на дистинкцију приповиједанье – разговор“ (Милошевић 1978: 95). Овако дато разграничење А. Белић замењује увођењем теорије индикатива и релатива, не одбацујући притом значај разликовања домена употребе глаголских облика у зависности од типа саопштења, а ни улогу дискурса као неосноване. То заправо само значи да је А. Белић мишљења да текстуално окружење и језички услови у којима се облици употребљавају не могу бити узети као класификациони критеријум, односно као мерило за утврђивање синтаксичко-семантичке структуре јединица и њихових основних, системских својстава. Ипак, с друге стране, тип дискурса свакако показује међуусловљеност са принципима одабира конкретне јединице из система расположивих форми у датом говорном чину. Сходно томе, на значај разликовања и уважавања категорија *разговорна* и *јпријоведачка ујојџреба* глаголских јединица осврћу се и каснији лингвисти (Вуковић 1967: 374; Танасић 1996: 10–13). Тако, на пример, Ј. Вуковић, иако глаголске облике анализира са становишта теорије индикатива и релатива, јасно упућује на неопходност таквог диференцирања, сматрајући да ипак треба водити рачуна о разликама начина на који се употребе глагол-

³ Осим наведеног, издвајамо и рад *Реченичне конструиције без *verbum-a finitum-a** (Стојановић 1922/23: 7–10).

ских облика укључују у временске ситуације у обичном разговорном изразу и изразу који није обичног разговорног типа (у причању, приповедању) – тачније о разлици између стилски неутралног исказа, какав је у разговору, и стилски обојеног, какво је по правилу приповедање. Тако се најбоље и могу објаснити супституције једног облика другим (наративни презент уместо перфекта у приповедању, на пример), јер „обичном разговору, у коме се темпорални глаголски облици, кад су они такви по природи употребе, као што је наш перфекат, јављају са чисто граматичким (не и са стилистичким) својствима, такве супституције мање су потребне“ (Вуковић 1967: 374). И у појединим дијалектолошким радовима, уз разграничавање домена индикативне и релативне употребе јединица, такође се водило рачуна и о поменутих дистинкцијама и несумњивој повезаности принципа одабира конкретног облика у датом говорном чину од стране говорног лица / приповедача с једне и типа дискурса (разговор : приповедање) с друге стране (в. Пешикан 1965: 194–207; Вујовић 1969: 319–352).

Најважнију улогу у обликовању теорије индикатива и релатива имали су, дакле, радови А. Белића⁴, у којима се аутор враћа на идеје Т. Маретића и Љ. Стојановића, уједно ослобађајући теоријско становиште онога смера који је покушао одредити А. Мусић. Према А. Белићу, питање одређења системских, синтаксичких особина глаголских облика није нужно повезано са типом комуникације – различите реализације глаголских јединица и њихова граматичка својства дефинишу се искључиво применом темпоралног критеријума. Права и неправна употреба глаголских облика одређује се једино на основу начина на који се временски одмерава, хронолошки позиционира радња њима означена у односу на моменат говора. Тако је за А. Белића у синтаксичком индикативу свака радња која се непосредно одмерава према времену говорног лица, док су сва дејства која подразумевају какво друго временско одређење (према другој радњи у прошлости или будућности) у синтаксичком релативу (Белић 1926/27: 102–132). Теорију индикатива и релатива прихвата и М. Стевановић⁵ у раду *Пићање значења глаголских времена у релативној ујојреби*

⁴ У најзначајније радове о функционисању глаголских облика овога аутора убрајамо следеће: *Аорист и имперфективних глагола* (Белић 1925/26: 171–182); *О ујојреби времена у српскохрватском језику* (Белић 1926/27: 102–132); *Прилози учењу о ујојреби времена у српскохрватском језику* (Белић 1939: 179–187); те студију *О језичкој природи и језичком развићу I* (Белић 1958).

⁵ М. Стевановић је аутор више радова о глаголским облицима, од којих издвајамо: *Инфинитив и свезица да са презентом* (Стевановић 1935: 282–288); *Пићање значења глаголских времена у релативној ујојреби њиховој* (Стевановић 1938/39: 150–178); *Значења аориста и имперфекта у српскохрватском језику* (Стевановић 1951: 272–287); *Најоредна ујојреба инфинитива и презента са свезицом да* (Стевановић 1953: 85–102); *Значење имперфекта према ујојреби у говору П. П. Његоша* (Стевановић 1953/54: 39–80); *Начин одређивања значења глаголских времена* (Стевановић 1957/58: 19–48); *Око значења аориста*

би њиховој (Стевановић 1938/39: 150–179). На овом месту аутор испитује вредности појединих глаголских јединица у неправом служби, детаљније се бавећи употребом релативног презента, аориста и футура у приповедању, модалној и гномској служби, односно веома честом и широко заступљеном „безвременском“ употребом времена у српском језику, слажући се поново са становиштем А. Белића, а уједно одбацујући ставове Т. Маретића и Љ. Стојановића, који су такве функције облика покушавали временски објаснити (опширније у: Стевановић 1938/39: 151–155). Показало се, међутим, у овој раду да се опозицијом индикатив : релатив не могу објаснити све службе глаголских облика, посебно оне које се тичу безвременске употребе. Након тога је, у чланку *Прилози учењу о ујоџреби времена у српскохрватском језику* (Белић 1939: 179–188), уследила нова подела А. Белића, са нешто усложњенијим критеријумима уз издвајање трију категорија – *индикативна, релативна и модална* употреба. Осврћући се на рад М. Стевановића, након што дефинише појмове релатив и индикатив, на којима се темељила дотадашња теорија, А. Белић пише: „Данас ја мењам ту основну поделу употребе времена до извесне мере: место две групе (индикативну и релативну), ја разликујем тројаку употребу времена: индикативну, релативну и модалну“. Притом, новоуведену модалну службу дефинише као тип језичке ситуације „када се глаголски временски облик не употребљава у својој временској ситуацији. Ово значи: да се на пр. аорист употребљава не у аориској ситуацији, већ у каквој на пр. безвременској или презентској итд.“ (Белић 1939: 179–180). Применом новоуведених категорија, А. Белић накнадно разматра и донекле коригује ставове М. Стевановића. Теорију индикатива и релатива А. Белић је у каснијим радовима даље разрађивао, дошавши коначно до четири категорије: *индикатив у ужем смислу* (права временска значења); *глаголски релатив* (неправа временска значења); *временски глаголски облици у нарочитој ујоџреби, те квалификативна и друга ујоџреба времена* (Белић 1958: 195–212). Иако је последња подела у односу на првобитну комплекснија, овакво решење, према К. Милошевић, представља разводњавање претходне теорије, и, теоријски гледано, напуштање већ успостављеног јединственог критеријума разграничења утемељеног на оријентационом времену, уместо којег су уведени разнородни принципи (модална, квалификативна, гномска, и „друге“ употребе) (Милошевић 1978: 97). Ипак, учење А. Белића о индикативу и релативу имало је пресудан утицај на касније истраживаче, те га највећи број њих узима као јединствен интерпретативни и класификациони принцип, примењујући га у анализи свих јединица система глаголских облика. Свакако да је простора за полемисање са одређеним ставовима било и након

(Стевановић 1957: 128–144); *Око значења имперфекта* (Стевановић 1959: 117–142); *Функције и значења глаголских времена* (Стевановић 1967а); *Значење аориста имперфективних глагола* (Стевановић 1967: 165–184) и др.

тога, посебно у радовима који доносе богатију језичку грађу из стандардног и народних идиома, што је самим тиме у анализи отварало нова питања, проблеме и потребу за изналажењем друкчијих теоријско-методолошких решења. У каснијем периоду развоја лингвистичке мисли о функционисању система глаголских облика српскога језика у радовима наших лингвиста наилазимо на модификовање дотадашњих теоријско-методолошких становишта, проверу успостављених теоријских решења, те проналажење нових путева објашњења сложеног и разгранатог сплета служби сваке од појединачних јединица које је требало дефинисати у различитим доменима употребе, кроз анализу конкретне грађе, те ништа мање комплексног питања односа међу њима.

М. Стевановић у књизи *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнојезичка норма) II. Синтакса* следи А. Белића раздвајајући функцију глаголског вида, као апсолутне категорије садржане у основи глагола, од глаголских времена (Стевановић 1986: 531). У реализацији теорије индикатива и релатива при анализи глаголских облика као основно оријентационо време узима се временски период говорења, али сада схваћен не као један тренутак, односно моменат, већ као садашњост ширег, неограниченог трајања. У зависности од односа према тој категорији аутор изводи примере индикативне, релативне, те модалне и гномске употребе, додајући још и категорију квалификативне службе глаголских облика, која код Белића није прецизно дефинисана (Стевановић 1986: 578–580). Тако утврђена класификација системски је спроведена при анализи свих глаголских облика. Ипак, нека од запажања, а углавном је посреди одређење типа неког глаголског облика (као релативског или индикативног), или пак квалификовање неког од његових домена употребе као модалне или темпоралне и сл., нису прихваћена од стране других аутора, што је доводило до даљих полемисања у овој области.

Тачке спорења у србистичкој литератури бројне су и јављају се у мањој или већој мери при анализи сваке од појединачних јединица система. Нека од питања у вези са појединим облицима узетим у целини или у вези са неким од домена употребе до данас су остала недовољно расветљена. Све то упућује на неопходност ревидирања постојећих ставова, али таквог да нужно мора бити утемељено на богатој грађи из различитих функционалних стилова стандардног идиома, удруженој са дијалекатским материјалом. Утемељеност анализе на богатом и разноврсном материјалу, посебно када су глаголске јединице посреди, веома је значајна из више разлога. Наиме, недовољношћу грађе у радовима из домена стандардног језика условљен је највећи број недоследности у теоријским решењима, имајући у виду да се показало да је немали број успостављених теоријских поставки, у њиховој примени при покушајима анализе обимнијег материјала од стране каснијих аутора, доведен у питање. Такође, српски језик је у свом историјском раз-

виту претрпео бројне промене, а стандардни идиом у основици има систем који је у домену глаголских облика знатно реструктуриран и на плану инвентара јединица – претеритални систем је, на пример, значајно упрошћен, инфинитив се повлачи из употребе и сл. – али и на плану трансформације наслеђених функција и домена употребе. Управо стога је за пружање потпуног увида у функционисање овога система у целини нужно узети у обзир преваходно и оне идиоме који су остали изван таквога преобликовања, или бар њиме нису у већој мери захваћени.

Већи број таквих ограничења елиминисан је у студији *Синтакса глагола* Јована Вуковића (Вуковић 1967), у којој је, на јасно постављеним теоријским основама, извршена анализа глаголског система и то на грађи из савременог српског језика обогаћеној материјалом из матерњег ауторовог говора. Добро језичко осећање, богатство потврда, разноврсност грађе и теоријско-методолошка утемељеност анализе доприносе садржајности и информативности дате студије, и, што је најважније, доброј заснованости изведених закључака. Опредељење аутора било је да у центар анализе постави два глаголска облика готово непозната савременом стандардном српском језику, а веома жива у периферним идиомима какав је његов матерњи. Јасан осећај за употребу и свест о јасно разграниченим функционалним доменима аориста и имперфекта (што је неретко недостајало ранијим истраживачима и наводило их на криве закључке), омогућили су аутору да ове глаголске облике анализира у свеукупности њихових служби, од којих су неке, управо због тога што су стандардном језику или непознате или су у њему заступљене са суженим доменом употребе, први пут забележене и анализирани. Поставивши ова два претерита у центар анализе, аутор се ипак не ограничава само на описе јединица посматраних за себе, изоловано, већ их дефинише с обзиром на њихов положај у читавом систему. Доводећи, наиме, у везу са аористом и имперфектом најпре и друге претерите (префекат, плусквамперфекат), а потом и остале глаголске облике који могу наступати у тој служби као временски транспоновани, аутор описује систем кроз мрежу односа међу јединицама. Стожер анализе јесу аорист и имперфекат, а сви остали облици дефинишу се у поређењу са њима и у суодносу са њима. То омогућава јасно увиђање важних релација међу члановима система, што је недостајало већини ранијих, али и каснијих радова, те стицање увида у природу самога тога система и путеве његовог дотадашњег и будућег развоја. У анализи глаголских облика Ј. Вуковић издваја категорије индикативне, релативне, квалификативне, те употребе у пословицама, где су облици лишени ма каквог временског односа према моменту говора и међусобно заменљиви (деталније о овоме у: Вуковић 1967: 15–27). На темељима дотадашњих проучавања, али и у полемичком тону, позиционирајући своју теорију у систем ставова заступљених

у литератури, аутор значајно надограђује и модификује постојећа решења, додајући неретко томе и нова, важна запажања и теоријске поставке.

У раду *Сисџем значења основних ѓреџерџијалних времена у говору Галијољских Срба* П. Ивића (Ивић 1953/54: 229–262), који претходи студији Ј. Вуковића, први пут је дат системски опис претериталних времена у једном локалном идиому. У свом раду аутор је први тачно окарактерисао однос перфекта према имперфекту и аористу, одредивши га као необележену категорију, и то с обзиром на одсуство компоненте доживљености, коју садрже друга два времена. Такво тумачење до данас је задржало важење. Иако утемељени на анализи система претериталних облика једног локалног идиома, теоријски закључци дати у овоме раду превазилазе дијалектолошке оквире и узимају се као општеважећи за систем српског језика у целини. Посебан значај у томе имала је чињеница да П. Ивић, на богатом материјалу једног говора конзервативног по природи, посматра све елементе у њиховој међусобној повезаности и одређује их као специфичне јединице једног јединственог система. Тиме се јасно осветљава најпотпунији однос између основних претериталних времена, посматран у богатству очуваних служби, што је и условило да рад добије општетеоријски значај. Увид у целокупан систем глаголских облика овога говора добијен је накнадном анализом и осталих јединица система у студији *О говору Галијољских Срба* (Ивић 1994: 368–392), у којој аутор износи нова запажања, где се по важности издвајају она о релативској употреби временских и модалних облика.

Знајачан и оригиналан допринос развоју проучавања особина глаголских облика даје и рад М. Ивић⁶ *Сисџем личних глаголских облика за обележавање времена у срџскохрвајском језику* (М. Ивић 1958: 139–152), у коме се основне синтаксичко семантичке одлике глаголских јединица издвајају и анализирају са становишта компонентног приступа, чиме ауторка заобилази све недоумице и спорове повезане са категоријама индикатива и релатива. При анализи временских глаголских облика узимају се четири критеријума – Д моменат (моменат динамике, реализације акције), Т моменат (одмеравање радње према моменту говора), А моменат (радња схваћена као процес у току) и В моменат (момонат везаности за остварење неке друге радње) – релевантна за семантичко и функционално разграничење јединица.

⁶ О глаголским облицима М. Ивић писала је у: *Словенски имџераџив уз негаџију* (М. Ивић 1958а: 1–44); *О уџоџреби глаголских времена у зависној реченици: џрезенџи у реченици са везником да* (М. Ивић 1970: 43–53); *Проблемаџишка срџскохрвајског инфинџиџива* (М. Ивић 1972: 115–138); *О значењу срџскохрвајског џлусквамџерфекџиа* (М. Ивић 1980: 93–100); *Срџскохрвајски глаголски облици за исказивање џојава које џосџоје у садашњосџи* (М. Ивић 1981: 13–24); *Македонски глаголски облици за овремењавање хабиџуалне сџџуаџије у џоређењу са срџскохрвајским* (М. Ивић 1982: 259–261); „Наџини на које словенски глагол овремењење понављану радњу“, у: *Lingvistiџки огледи* (М. Ивић 1983: 37–56) и др.

На тај начин сваки глаголски облик дефинише се с обзиром на утврђене категорије, а његова синтаксичко-семантичка структура приказује се као специфична комбинација датих елемената, особена за сваку од синтаксема. Тако на пример аорист има обележја: Д+, Т+ и А-, а имперфекат се од њега разликује само по једном обележју – А+, имајући у виду да приказује процес у току наспрам аориста, који упућује на довршеност радње и пунктуалност. Овакав системски, језгровит и концизан компаративни приступ представља један од најпотпунијих теоријских приказа најважнијих синтаксичко-семантичких својстава временских глаголских облика српскога језика.

Када се при опису синтаксе глаголских облика осим категорија индикатива и релатива у обзир почела узимати и опозиција *референцијалности* / *нереференцијалности* глаголске радње, превазиђени су многи од неспоразума који су оптерећивали нашу стручну литературу. Притом, ова опозиција одсликава се на релацији јединичност : мноштво – глаголска радња врши се у једном временском интервалу или у низу таквих интервала. Како наводи С. Танасић, многа од питања која су аутори безуспешно покушали решити путем синтаксичких категорија индикатива и релатива, тичала су се управо наведене опозиције. Комбиновањем четирију критеријума (индикатив, релатив, референцијалност, неререференцијалност), могуће је прецизније одредити сваки од глаголских облика у датом систему и његове односе према другим јединицама. Тако се, на пример, дошло до закључка да се и један и други тип радњи исказује углавном истим глаголским облицима, уз одређене специфичности – садашње референцијалне радње обележавају се само несвршеним презентом, а садашње неререференцијалне презентом оба вида; прошле референцијалне радње исказују се перфектом оба вида а неререференцијалне само несвршеним перфектом; неререференцијалне прошле радње могу се исказати само потенцијалом и сл. Последња чињеница која потенцијал приказује као једино средство за обележавање прошлих свршених радњи неререференцијално конципованих, те као јединицу синонимну перфекту при исказивању несвршених радњи овога типа, показала је да граница међу временским и глаголским облицима и није тако крута (Танасић и др. 2005: 345–352). Овакав приступ кориштен је у одељку о глаголским облицима у *Синтакси савременога српског језика* (Танасић и др. 2005: 345–473), и то тако да је при анализи остварено методолошко јединство, односно систем синтаксичко семантичких карактеристика сваког од облика издвојен је кроз проверу сваког од четирију релевантних момената. То је омогућило прегледнији и садржајнији приступ анализи и јасније разграничавање домена употребе синтаксема⁷.

⁷ У нашој обради дијалекатског материјала користили смо се у већој мери управо наведеним приступом анализи.

Паралелно са покушајима да се дефинитивно и прецизно одреде и разграниче домени индикативне и релативне употребе глаголских облика, расправљало се и о другим компонентама значењске структуре. Тако се у бројним радовима о појединачним глаголским облицима полемисало у вези са различитим категоријама попут доживљености, хабитуалности, модалности, временске (не)ограничености радње, напоредности, акционалности, резултативности, експресивности, те о питању односа глаголског вида и времена. У покушајима да се одреде и ове друге компоненте семантичке структуре примењивани су различити критеријуми, при чему се долазило до различитих, често опречних резултата. Све ово наводи на утисак да је проблематика синтаксе глагола једно од веома сложених поља проучавања које карактерише значајна неуједначеност у теоријско-методолошком приступу и прилично размимоилажење у финалним закључцима. Разлог томе можда треба тражити у чињеници да је након оквирног уобличења теорије о индикативу и релативу, према речима К. Милошевић, литература о синтакси глаголских облика у србистици у основи добила више полемички него истраживачки карактер, при чему није свим елементима система глаголских облика поклањана једнака пажња, него су се ствари одвијале онако како их је полемичка стужа усмеравала (Милошевић 1978: 97).

Проблематика о којој је реч сложена је, а питања која су се отвара-ла поводом појединачних глаголских облика у литератури од значаја су за испитивање нашег материјала. У посебним поглављима о глаголским облицима дат је детаљан приказ досадашњих истраживања и осврт на закључке присутне у литератури, и то са циљем изналажења најпотпунијег приступа анализи наше грађе. Стога, на овом месту ће, без детаљнијег улажења у теоријско методолошка питања и закључке, бити наведени само неки од најзначајнијих радова посвећених појединачним глаголским облицима и најважнија, односно најчешће третирана питања у вези са њима.

Један од најистраживанијих глаголских облика коме су у србистици посвећене бројне расправе које спадају у најзначајније радове из области синтаксе глаголских облика јесте **имперфекат**. Истраживања овога облика углавном су компаративно конципирана, те се његова вредност утврђује с обзиром на релације према функционално и семантички најближем корелату – аористу. Бројни аспекти значењске структуре имперфекта били су предмет спорења аутора, а свакако највише пажње посвећено је разматрању његове релативске односно индикативне вредности, а потом и питању напоредности, трајања, (не)ограничљивости, доживљености глаголске радње и сл. Сваки од ових елемената од стране аутора различито је оцењиван а закључци се неретко значајно разилазе. Једно од најранијих, најсвеобухватнијих и најобимнијих истраживања, на коме почивају многе од каснијих анализа и теоријских интерпретација, јесте расправа *Значење аориста и имперфекта*

у *србскохрватском језику* А. Стојићевића (Стојићевић 1951)⁸. Најважније питање које се у свим радовима постављало тицало се одређења овога облика с обзиром на категорије индикатива и релатива. Иако га, пре А. Стојићевића (Стојићевић 1951: 42), и А. Белић (Белић 1926/27: 102–132) одређује као облик који се може употребити и идикативно и релативно, а што налазимо и у радовима П. Сладојевића (Сладојевић 1953/54: 213–228), П. Ивића (Ивић 1953/54: 231), Ј. Вуковића (Вуковић 1967) и других, неки од аутора овоме облику ипак одричу могућност индикативне употребе. Тако га М. Стевановић посматра само као релативски облик (Стевановић 1953/54: 39–80; Стевановић 1986: 652–664). У савременој лингвистичкој литератури, међутим, превладало је мишљење да имперфекат, иако уистину ретко, осим искључиво релативних, може исказивати и индикативне радње, смештајући без било каквих других средстава радњу у прошлост у односу на моменат говора (Танасић и др. 2005: 432). Највећи значај међу наведеним истраживањима свакако има студија Ј. Вуковића *Синтакса глагола* (Вуковић 1976), у којој се вредности имперфекта (и аориста) утврђују на богатом материјалу који чине текстови савременог језика, те примери из Вуковог и Његошевог опуса. Узимајући у обзир чињеницу да је очуваност имперфекта одлика превасходно појединих народних говора, аутор пажњу већим делом посвећује и дијалекатској грађи, коју неретко допуњује и примерима који илуструју дијакроне путеве развитка (стари текстови из домена историје српског језика). Осим тога, излаже се и синтетички преглед дотадашњих истраживања, тачније различитих ставовишта која су каткад резултовала опречним теоријама о системској вредности овог облика, односно појединим аспектима његове употребе. Неретко полемишући са постојећим тврдњама у лирератури (о томе детаљније в. у: Вуковић 1967: 93–107), Ј. Вуковић, знатно прецизније у односу на раније ауторе, разлаже и детаљно испитује различите типове имперфекатских ситуација, те даје синтезу закључака у виду целовитог теоријског приступа анализи поменутог претерита. Имперфекат се анализира с обзиром на употребу у четирима типовима прошлости (имперфекат за блиску прошлост, имперфекат за мало даљу и удаљенију прошлост, имперфекат за даљу и далеку прошлост и имперфекат за неодређену прошлост)⁹, као и онда када до-

⁸ Са освртом на овде изложене ставове и у полемици са њима настају потоњи радови М. Стевановића (Стевановић 1951: 272–287; Стевановић 1953/54: 39–80), П. Сладојевића (Сладојевић 1953/54: 213–228; Сладојевић 1955/56: 131–136; Сладојевић 1961: 51–57), Ј. Вуковића (Вуковић 1967) и других.

⁹ Оваква подела омогућава детаљан увид у семантику овога облика, будући да аутор, прецизним издвајањем семантичких сфера употребе, успева да исказе и оне понекад тешко уочљиве разлике у семантици. За наше истраживање овакво разграничење било је од посебног значаја, а пошто је у нашој анализи спроведено у одељку о имперфекту, овде га нећемо детаљно образлагати.

спе у домен садашњости, чиме се омогућава потпуно сагледање семантике овог глаголског времена у различитим аспектима, и то уз помоћ усаглашених и јасних критеријума (детаљније у: Вуковић 1967: 107–245).

Један од важних елемената садржаних у самој дефиницији имперфекта тиче се категорије трајања, процесуалности глаголске радње њиме означене, а којој није могуће одредити границе, и присутан је и у најранијим радовима о овом облику (Стојановић 1921: 188–210; Белић 1926/27: 102–132). Имперфекатска радња, поред тога, не подлеже временском ограничењу. Термин *неограничљивосћ* / *неограниченосћ глаголске радње* први је формулисао П. Сладојевић, утврдивши да „није довољно рећи да имперфект значи трајање прошле радње јер трајање значи и аорист имперфективних глагола а и перфект или, боље рећи, глаголска основа, него треба истаћи *неограниченосћ* радње у имперфекту; аорист имперфективних глагола значи *ограничено* трајање прошле радње, док је перфект у томе слислу неутралан“ (Сладојевић 1953/54: 219). Ј. Вуковић се у потпуности слаже са свим наведеним ставовима (и детаљније их образлаже), јер сматра да је управо термин *неограниченосћ* био потребан како би се адекватно именовало оно што се наслућивало када су истраживачи говорили о дугом трајању радње (које ипак, како се утврдило, код имперфекта није обавезно) (Вуковић 1967: 183). На сличан начин о имперфекту, поводом галипољског говора, пише и П. Ивић (Ивић 1953/54: 232–236), односно М. Ивић, која семантику процесуалности инхерентну имперфекту истиче као основну диференцијалну црту према аористу, који обележава увек у прошлости остварену акцију (М. Ивић 1958: 143–144).

Проучаваоци глаголских облика семантику напоредности (увек казује радњу која се вршила напореда са неком другом такође прошлом радњом) убрајали су у нужне семантичке компоненте имперфекта (Стевановић 1986: 652). П. Сладојевић, с друге стране, сматра да такав паралелизам није нити примаран нити обавезан (Сладојевић 1953/54: 219). П. Ивић, иако у грађи из галипољског говора располаже готово искључиво примерима релативне употребе, ипак сматра да се не може рећи да је имперфекат потпуно лишен самосталног временског одређивања радње (Ивић 1953/54: 234–235). Најзад, Ј. Вуковић такође одбацује теорију о неопходности постојања елемента напоредности, у литератури присутну још од дефиниције В. Карацића (детаљније о томе у: Вуковић 1967: 178–190).

Истакнуто место међу обележјима која не потпадају под хронолошке категорије приписивало се елементу доживљености. Упркос бројним полемикама у вези са имперфектом у нашој науци, елемент доживљености узиман је увек као неоспорна особина. То је несумњив факат на основу ког се, уосталом, он и диференцира према перфекту, као у том смислу немаркираној јединици. Ј. Вуковић посебан значај придаје управо овом елементу семантичке структуре, наводећи да се имперфекат може сматрати и једном врстом

релативног презента (Вуковић 1967: 380). М. Ивић имперфекат такође сматра обликом са изразито наглашеним присуством семантике доживљености, те га стога пореди са презентом у индикативној служби, односно посматра га као својеврсни презент за прошлост, као облик којим се ретроспективно дочарава садашњост (М. Ивић 1958: 143). Компоненту доживљености као нужну одлику имперфекта издвајају и каснији аутори (Танасић и др. 2005: 430). П. Сладојевић и М. Стевановић, с друге стране, иако не доводе у питање постојање семантике доживљености, ипак сматрају да она не мора бити обавезна, јер се имперфектом могу казивати и радње ван домашаја искуства говорног лица (Сладојевић 1953/54: 213–214; Стевановић 1986: 659), са чиме се Ј. Вуковић не слаже (Вуковић 1967: 282–285).

Употреба имперфекта у конструкцијама типа: *како се беше зове*; широко заступљенима у стандардном језику и у дијалектима, чак и у онима у којима је имперфекат ишчезао, анализирана је од стране различитих аутора. Ј. Вуковић овај тип имперфекта сматра модалним (Вуковић 1967: 136). М. Стевановић наводи да се у оваквим случајевима не може говорити заменљивости имперфекта презентом без штете по значење, и то зато што се мисли на једно одређено време у прошлости, на оно време када је онај који пита знао одређену информацију у вези са којом поставља питање, те употребу овога облика овде сматра темпоралном (Стевановић 1986: 660–662). Објашњење ове појаве, анализирани на материјалу из стандардног језика, те из домена супстандарда, са структурно-синтаксичког и семантичког становишта даје М. Ковачевић у раду *О деиктичкој употреби имперфекта* (Ковачевић 2008а: 149–161). У конструкцијама овога типа, наводи аутор, говорник се пита, или пита саговорника за нешто што је у прошлости знао, али се тога у датом тренутку не може сетити. Имперфекат је ту употребљен у деиктичкој служби, која се може именовати као „евокација прошлог знања“ (Ковачевић 2008а: 151).

Семантичке одлике и функционално поље аориста и имперфекта у великој се мери поклапају. Посебно је то случај када је посредни аорист несвршених глагола. Дуго се у литератури лутало у настојањима да се јасно дефинише вредност двају облика, утврде диференцијална својства и разграниче домени употребе. Тврдњу да је аорист несвршених глагола семантички једнак имперфекту налазимо код А. Стојићевића и Т. Маретића (Стојићевић 1951: 96; Маретић 1963: 529). А. Мусић, међутим, сматра да аорист имперфективних глагола има особиту семантику – да се радња не само вршила него и свршила, дакле да је прошла читаво, од почетка до свршетка (Мусић 1925/26: 27). Осврћући се на поменуто изједначавање двају претерита код А. Стојићевића и Т. Маретића, Ј. Вуковић тврди да диференцијална својства аориста и имперфекта јесу неограничљиво трајање на једној (имперфекат) и ограничљиво трајање на другој страни (аорист), а да су недоумице око

разликовања семантике ових облика највероватније последица недовољног броја потврда за несвршени аорист, и недовољног језичког осећаја за њихову употребу (Вуковић 1967: 293–294). Исту семантичку вредност несвршеном аористу одређује и П. Ивић на основу материјала из галипољског говора (Ивић 1953/54: 244–245). То потврђује и М. Кравар констатацијом да имперфекат тражи прилошку одредбу у смислу „у то и то време“, а аорист у смислу „толико и толико времена“ (Кравар 1981: 130). М. Стевановић, с друге стране, износи неслагање са наведеним ставом, будући да сматра да радња у аористу имперфективних глагола, већ по томе што су несвршени, не може значити извршење. Али, иако одбацује чињеницу да се у семантици несвршеног аориста увек налази компонента која сигнализира прекид глаголске радње, М. Стевановић ипак не изједначава овај облик са имперфектом (Стевановић 1986: 636). Објашњавајући са структуралистичког становишта функционисање глаголских категорија, М. Ивић истиче значај морфолошке репартиције вида – она је произвољна код оних временских облика који у својој функцији не носе D моменат (моменат динамичности радње), већ су типичне T категорије (имају основну службу казивања времена). Међутим, релевантност D момента у одређивању једне конкретне временске ситуације повлачи обавезно са собом и A дистинкцију: радња се схвата као процес у току / радња се не схвата као процес у току. Ово има директних морфолошких реперкусија. Имперфекат је строго видски одређен (несвршени вид). Аорист се гради већином од перфективних глагола – уколико не, обавезно је присуство одредбе која ће тако ипак обележити неопходну релевантност A (-) момента (= радња није схваћена као процес у току) (М. Ивић 1958: 147–148). У савременој литератури, уз констатацију да је несвршени аорист редак у стандардном језику, задржан је став о постојању разлике међу двама претеритима (Танасић и др. 2005: 427). У србистици је, и то углавном компаративно са имперфектом, испитивана и вредност **аориста** у систему глаголских форми. Традиционално одређење аориста као облика којим се казују радње чије је (из)вршење искључиво везано за моменат који је непосредно претходио тренутку говора у новијој литератури напуштено је. Следећи одређење В. Караџића, бројни истраживачи дефинисали су аорист као облик који је непосредно врзан за тренутак говора (Стојановић 1921: 191; Мусић 1927: 8; Белић 1926/27: 114). Ј. Вуковић је један од првих истраживача који је уочио недоследност у поимању аориста као синтаксичке јединице којој је служба временске локализације радње изван непосредне прошлости недоступна. Ревидирајући ставове ранијих аутора, па донекле и сопствене¹⁰, он

¹⁰ И сам Ј. Вуковић на почетку је тврдио да „аорист у основи свога значења има истицање непосредно блиске прошлости, зато је он најобичнији у јављању, саопштавању нових догађаја, у наглашавању изненадних, неочекиваних ситуација“ (Вуковић 1967: 22). У каснијим радовима, где се изводе закључци на основу анализе богатије грађе која обухвата и

наводи да не само непосредна, блиска, већ и мало даља, удаљенија, па чак и врло удаљена прошлост јесу временске сфере у којима се сасвим обично у нашем језику може кретати аорист у својој основној временској употреби (Вуковић 1967: 103). М. Ивић такође истиче да „аорист, иако врло често означава радњу тек непосредно завршену пре тренутка говора, ипак може да се употреби и за означавање даље прошлости“ (М. Ивић 1958: 143). Каснија испитивања стања како у стандардном језику тако и у дијалектима потврдила су исправност наведених тврдњи, те полемика у вези са овом семантичком компонентом аориста код каснијих истраживача није било (в. Стевановић 1986: 631; Станојчић и Поповић 2005: 391; Танасић и др. 2005: 424).

Друга важна одлика аориста јесте резултативност, свршеност, односно ограниченост глаголске радње, као својство које га диференцира према имперфекту, којем та семантика није иманентна. Поводом ове особине, у случају свршенога аориста, међу ауторима није било неслагања па је она истицана у свим дефиницијама. Извесне недоумице јављале су се поводом аориста несвршених глагола, о чему је било речи.

Семантику доживљености као једну од примарних функција аориста први је истакао А. Стојићевић (Стојићевић 1951: 42), а потврђена је и од стране свих каснијих проучавалаца овог глаголског облика (Сладојевић 1955/56; М. Ивић 1958; Вуковић 1967; Танасић 2005; Ковачевић 2006; М. Ивић 1995; Радовановић 1990).

Пажња научника нешто је мање била усмерена ка проучавању два преостала претерита – перфекта и плусквамперфекта.

Перфекат су, услед евидентне могућности да се, захваљујући ширини своје семантике, без ограничења може употребити уместо било којег од облика, аутори чешће помињали успутно, у расправама о другим претериталним облицима, него посебно, у виду самосталне граматичке обраде (Милошевић 1978: 102). Једно од важнијих питања које се поводом перфекта постављало тиче се дистинкције процесуалност : резултативност, односно тога да ли се перфектом примарно указује на само (из)вршење радње или пак на стање настало у резултату тога (из)вршења. Насупрот ставу Љ. Стојановића, који семантику резултативности истиче као релевантну (Стојановић 1922/23: 8), М. Стевановић наводи да се становиште по коме се перфектом констатује факат извршености радње не може сматрати тачним, јер оно што наводи на овакву дефиницију у функцији је категорије глаголског вида, а не глаголског времена (Стевановић 1986: 606). Узима се као неоправдано и мишљење А. Мусића, који истиче разлику у значењу перфекта свршених и несвршених глаго-

дијалекатску, Ј. Вуковић, потврђујући ставове А. Стојићевића, износи дефиницију по којој се аористу приписује знатно шири домен синтаксичко-семантичке употребе у односу на ранији приступ (Вуковић 1967: 103).

ла, констатујући, пре свега, да се само перфектом свршених глагола казује садашња готовост перфективне радње или садашње стање субјекта иза перфективне радње, без обзира на време када се радња извршила (Стевановић 1986: 606). С. Танасић сматра да има оправдања за тврдњу да је при употреби свршеног перфекта компонента резултативности снажно изражена, али ни у таквим случајевима му се не може приписивати функција другачија од оне коју има кад су посреду несвршени глаголи (Танасић и др. 2005: 392). Према ставу С. Танасића, заснованом на анализи која уважава категорије референцијалности и неререференцијалности, исказивање неререференцијалних прошлих радњи доступно је само перфекту несвршених глагола (Танасић и др. 2005: 401)¹¹.

Највише пажње у литератури свакако је посвећено разграничењу крњег и пуног перфекта, а које код појединих аутора досеже до интерпретирања двеју форми као засебних облика. У србистици су постојала неслагања у вези са тиме да ли **крњи перфекат** служи обележавању искључиво релативно конципованих радњи или се пак њиме могу означити и дејства која припадају синтаксичком индикативу. Насупрот до тада преовлађујућем уверењу да је ограничен искључиво на синтаксички релатив (Белић 1926/27: 122), М. Стевановић сматра да, осим што је код перфекта без помоћног глагола присутнија експресивна компонента, нема разлике у могућностима употребе двеју форми – обе се могу употребити и индикативно и у релативу. Разлику између пуног и перфекта без помоћног глагола и Ј. Вуковић налази једино на стилском плану (Вуковић 1967: 383–384), а новија истраживања потврђују претходне ставове (Радовановић 1990: 175; Танасић и др. 2005: 397). Најпотпунији увид у суштинска својства крњег перфекта, међутим, даје синтетичка студија И. Грицкат *О њерфектџу без њомоћног глагола у срџскохрвајском језику, и сродним синџаксичким њојавама* (Грицкат 1954). То је уједно и прва монографија у србистици (а и до данас их је мали број) посвећена у целини само једном облику. У њој се на богатој и разноврсној грађи јасно показују основни принципи дистрибуције крњег перфекта, синтаксичко-семантичке и стилске вредности, домен употребе и однос према пуном перфекту и другим глаголским облицима. Ипак, према мишљењу К. Милошевић, чак и након ове књиге нема много чега новог у сазнању о овом облику у смислу одређења самог његовог граматичког карактера. Наиме, замерке које су Ј. Вуковић и М. Стевановић упутили И. Грицкат, а које се односе на то да се у студији и даље традиционално истиче релативско својство ове форме, исте су оне које су својевремено упућиване А. Белићу (Милошевић 1978: 104).

¹¹ Ово се, ипак, не може узети као општеважеће за прилике у дијалектима, о чему ће у раду бити речи.

И поводом **плусквамперфекта** било је више покушаја дефиниција са становишта хронолошког критеријума. А. Белић плусквамперфекат одређује двојако, најпре као облик и индикативног и релативног карактера (Белић 1926/27: 126), док га у каснијим радовима дефинише искуључиво као релативску форму (Белић 1958: 169). Потоње становиште А. Белића прихватили су каснији истраживачи, па се плусквамперфекат у литератури сматра готово искључиво везаним обликом (М. Ивић 1958: 146; М. Ивић 1980: 94; Стевановић 1986: 665). Ипак, у новије време такво схватање ревидирано је – утврђено је да се плусквамперфекат може употребити и у оквиру прости реченице да означи радњу чије се време вршења одмерава директно према садашњости. Потврђено је, такође, и то да плусквамперфекат не мора нужно обележавати anteriorni тип временске ситуације, већ и радње које следе након неке друге прошле радње, или су са њоме истовремене (в. Танасић и др. 2005: 413), на шта се упућивало и у ранијој литератури (Љ. Стојановић 1921: 164; Белић 1926/27: 126). Најважнију особину плусквамперфекта – обележавање прошле радње која није актуелна у моменту говора – први пут је јасно формулисала и примерима из говорног језика поткрепила М. Ивић у раду *О значењу српскохрватског њплусквамперфекта* (М. Ивић 1980: 95). У виду успутног коментара карактеристику дезактуализованости плусквамперфектом обележених дејстава истакли су П. Ч. Сладојевић (Сладојевић 1966: 58) и К. Милошевић (Милошевић 1973: 432; Милошевић 1978: 135), али, како наводи М. Ивић, њихова анализа и закључци, који нису до краја спроведени и уобличени, нису имали значајнији одјек у научној јавности (М. Ивић 1980: 95–96). На поменуте ставове надовезује се С. Танасић, који посебно истиче употребу плусквамперфекта за исказивање прошлих радњи чији је резултат дезактуелизован (Танасић и др. 2005: 413). Поменути рад М. Ивић представља најпотпунији приказ плусквамперфекта у српском језику, а осим идвајања претходно наведене важне особине његове семантике, ауторка јасно дефинише његов однос према другим претеритима, превасходно према перфекту, те издваја принципе по којима потврђује претпоставку о немогућности међусобне замене двеју форми, истичући то као основни разлог опстанка овог облика у систему (М. Ивић 1980: 93–94). Ауторка, применом Рајхенбахове теорије у анализи, утврђује да је плусквамперфекат облик несумњиво релативног карактера (М. Ивић 1980: 99). У србистичкој литератури од самих почетака до данас присутно је мишљење да је плусквамперфекат врло редак од несвршених глагола (Маретић 1963: 544; Радовановић 1975: 166; Стевановић 1986: 670; Танасић 2005: 70; Танасић и др. 2005: 414). Осврћући се на сличне ставове, К. Милошевић сматра да се на основу расположиве грађе изложене у радовима не може ништа судити о томе какве су стварне могућности за његову употребу од несвршених глагола (Милошевић 1978: 195). Наша и грађа из других штокавских говора, што ће се из ана-

лизе овога облика у раду показати, јасно показује да при употреби овога облика не постоје никаква видска ограничења. Најзад, поводом разлика форми плусквамперфекта са обликом помоћног глагола у перфекту и оних са имперфектом глагола *биѿи*, Ј. Вуковић истиче опозицију доживљеност : недоживљеност глаголске радње – разлика између једног и другог облика иста је она коју налазимо између перфекта и имперфекта: имперфекатски облик чува своју изворну особину имперфекта везану за непосредну доживљеност радње (Вуковић 1967: 385–386). Исто налазимо и код М. Стевановића (Стевановић 1986: 667).

Поводом **презента** највише различитих интерпретација налазимо у схватању и објашњењу појма садашњег тренутка, односно момента говора, те, на основу релације према садашњем времену, класификацији презентских форми као индикативних или релативних. Презентске облике који се не односе на најуже узету садашњост (тачније ону која би значила уско схваћено сами моменат говора) А. Белић квалификује као релативне (Белић 1939: 110–111). Т. Маретић, сходно томе, раздваја два типа садашњости: *йраву садашњосѿ* (радња се догађа у време говорења), а која се исказује само имперфективним облицима; и *нейраву садашњосѿ* (радња која се догађа кад год се деси прилика за њено остварење) (Маретић 1963: 517). Ј. Вуковић, с друге стране, износи становиште по коме је понављање у прошлости, садашњости и будућности независно у односу на ситуацију говора, те самим тиме не утиче на припадност радње индикативу или релативу (Вуковић 1967: 406). Полемишући са ставовима који подржавају традиционални приступ анализи презентских форми, Ј. Вуковић настоји ревидирати дотадашње одређење појма садашњости, проширујући му границе од уско схваћене садашњости, која би значила сами моменат говора, до шире, односно свевремене садашњости. Аутор закључује да се насупрот ранијем уском схватању појма садашњег времена, садашњост у лингвистичком, и у психолошком смислу уопште, доживљена у свести, заправо може одражавати као: а) најужа, недељива садашњост; б) шира, дељива садашњост временског периода, *садашње доба* и сл. и в) као најшира, недељива и неподложна дељивости у смислу разлика: прошлост, садашњост и будућност. Све новоуведене категорије прецизно се дефинишу и јасно међусобно разграничавају (Вуковић 1967: 365–372). М. Стевановић такође наводи да презент не мора означавати радњу која се стварно врши баш у време самог казивања о њој (Стевановић 1986: 581–582). У подели презентских ситуација на оне референцијалног односно неререференцијалног типа С. Танасић такође за илустрацију садашњих ситуација наводи и примере који, осим најужој, припадају и шире схваћеној садашњости (види у: Танасић и др. 2002: 353–365). У студији *Презентѿ у савременом срѿском језику* (Танасић 1996), за србистику врло значајној и уједно и јединој монографији у целини

посвећеној овом облику, детаљно је изложен новији приступ анализи глаголских облика. Наиме, будући да теорија индикатива и релатива у тумачењу глаголских облика намеће значајна ограничења, о чему сведоче и изложене полемике, аутор предлаже савременији начин анализе функција глаголских јединица у систему. Теорија В. Рајхенбаха, која осим два до тада релевантна момента (моменат говора и моменат вршења радње) уводи и трећи – моменат референције, примењена у опису функција српских глаголских облика, доноси разноврснији и комплекснији приступ наведеној проблематици и омогућава превазилажење поменутих проблема. Увођењем појмова референцијалност : неререференцијалност показало се да се радње конципиране и референцијално и неререференцијално могу остваривати на сва три временска плана (в. Танасић 1996: 22–24), чиме су значајно превазиђене бројне спорне тачке у ранијој литератури. М. Ивић у раду *Систем личних глаголских облика за обележавање времена у српскохрватском језику* (М. Ивић 1958: 139–152) потпуно занемарује полемике које се тичу односа индикатив : релатив, те нуди теоријска разматрања утемељена на структуралистичкој методи. Исто поступа и у раду *Српскохрватски глаголски облици за исказивање њојава које њосије у садашњосији* (М. Ивић 1981: 13–24).

Поводом употребе презента у пословичним изразима такође је било неслагања у српској науци. Наиме, М. Стевановић овакву службу презента квалификује као модалну (Стевановић 1986: 598), док Ј. Вуковић и презент за означавање радњи које се понављају и гномски презент сврстава у категорију апсолутног индикатива (Вуковић 1967: 371). Неусаглашених ставова у литератури било је и у вези са тиме да ли презент као глаголски облик уопште поседује темпоралност. М. Ивић га дефинише као необележену синтаксему и сматра да га не треба сврставати у исту групу са осталим временским формама (М. Ивић 1958: 140–141). Полемишући са овим ставом, Ј. Вуковић наводи да, чак иако је презент неутралан, немаркиран члан у систему временских облика, „неосновано је, сасвим неосновано, тврдити да он може бити искључен из категорије временских форми, како то тврди Милка Ивић“, јер „презент је исто толико временски облик колико и перфект и футур; али с тим не треба бркати разлику између њега, на једној, и перфекта и футура, на другој страни, што је он у међуодносима трију чланова неутралан, али никако ’обезврењен’“ (Вуковић 1967: 378).

Најисцрпније податке о односу футурских и презентских форми садржи рад М. Ковачевића *Конкурентност двају футура и перфективног презента у савременом српском језику* (Ковачевић 2008: 195–211), у коме се анализира однос двају футура и презента у различитим њиховим корелацијама, пре свега онима које се тичу принципа њихове међусобне заменивости и синтаксичко-семантичких околности које такву замену о(не)могућавају.

Детаљан приказ презента у релативској служби, при употреби у приповедању, казивању прошлих радњи дат је у поменутој студији С. Танасића. У књизи Ј. Вуковића анализи наративног презента посвећено је доста пажње, али тако да се он не дефинише као појединачна форма већ у корелацији са имперфектом, имајући у виду да им се функционални домени у сфери прошлости поклапају, што даје нови поглед на овај облик. Наиме, анализирајући употребу имперфекта с обзиром на могућности поделе прошлости на *блиску, мало даљу и удаљенију, даљу и далеку те неодређену прошлост* (Вуковић 1967: 108–170), аутор у свим наведеним сферама испитује могућности његове заменљивости релативним презентом и јасно утврђује функциоинално-семантичке и стилске разлике.

Посматран у основној служби, **футур први** може обележавати радње у којима доминира временска нијанса, али неретко удружена са различитим типовима модалних значења. Имајући у виду да је модална компонента некада наглашенија, није лако одредити његову синтаксичко-семантичку вредност. М. Стевановић сматра да „зато што се узима да то као извесно припада будућности у односу на садашњост, на време говора, футур који само то значи, а уза њ нема неког посебног знака модалности – зовемо индикативним футуром“ (Стевановић 1986: 671). У *Синтакси српскога језика*, овај облик се дефинише као временска категорија, која за исказивање таквих дејстава најчешће не захтева додатна језичка средства у функцији детерминатора. За препознавање индикативног карактера најчешће је довољна реченична информација, док шири контекст по правилу нема већу улогу (Танасић и др. 2005: 434). Наведену особину М. Ивић објашњава чињеницом да футур први у глаголском систему српског језика функционише као типична временска категорија (Т категорија), са одсуством компоненте доживљености, динамичности радње (обележје D-), а такве јединице одликује то што се њима „време дате радње одмерава једноставно, без обавезног повезивања са неким другим моментом вршења неке друге конкретно означене акције“ (М. Ивић 1958: 146). Футур први може се употребљавати и за обележавање радњи које се као такве одређују не према моменту говора већ у односу на неку другу радњу, и тада је посреди релативна употреба (Стевановић 1986: 672; Танасић и др. 2005: 437). Притом, М. Стевановић сматра да у случајевима када се футурска радња временски одређује према претходној, такође футурској радњи, овај облик има више модални него временски карактер, те је у таквим примерима посреди синтаксички релатив (Стевановић 1986: 672), док је С. Танасић мишљења да се у оваквој синтаксичкој констелацији, дата радња примарно поставља као индикативна на плану саопштавања, а секундарно као релативна будућа радња с обзиром на свој однос према будућој радњи исказаној обликом футура првог у главној реченици (Танасић и др. 2005: 437–438).

Временски транспонованом футуру у србистичкој литератури није посвећивана посебна пажња, имајући у виду да у домену прошлости дијалекатски његових служби није разгранат. Употребљава се углавном у приповедању при исказивању радње која ће се догодити после оне о којој се говори обликом приповедачког презента, или „ради најављивања тога да ће, након једнога лица, сад наступити друго, како би и оно узело учешће у дијалогу“ (Танасић и др. 2005: 441). Обележавање прошлих понављаних радњи хабитуалног карактера није доступно футуру првом у књижевном језику. То је појава дијалекатског карактера и ограничена је на узак појас говора на српско-македонском пограничју, највероватније настала као нанос из суседног идиома (о овој служби футура првог детаљније у: Младеновић 2000: 363–371). Када, међутим, исказује радње које се понављају, али оне које су схваћене као перманентно својство субјекта, па самим тиме имају и прошлу и садашњу и будућу перспективу (квалификативни футур), футур први није непознат стандардној варијанти српског језика. Детаљну његову анализу у овој служби, уз поређење са истом употребом у македонском и бугарском, садржи рад М. Ивић *Македонски глаголски облици за овремењавање хабитуалне ситуације у поређењу са српскохрватским* (М. Ивић 1982: 259–261). Иста проблематика детаљније се разрађује у *Лингвистичким огледима* (М. Ивић 2008: 65). Наративни футур са становишта компаративног приступа (македонски : српски језик) анализира у својој *Граматици* и Б. Конески (Конески 1967: 419).

Примери модалне употребе футура првог, са честим недоумицама у вези са тиме која од модалних нијанси превладава у конкретном примеру, садржане су у граматицима (Стевановић 1986: 671–678; Танасић и др. 2005: 442). Значајан допринос расветљавању ове проблематике уз издвајање различитих домена употребе и њихову детаљну анализу садржи рад Д. Саведра *Транзиције презентиа и футура у српском језику* (Саведра 2004: 166–167), у коме, кроз поређење овога облика са презентом, императивом или потенцијалом, као трима претеритима чији се домени употребе у овој служби знатно преклапају, ауторка успева да издвоји најтананије разлике међу различитим модалним значењима која се понекад само у нијансама разликују.

У српском језику у одређеним лексичко-синтаксичким условима футур први може бити замењен перфективним презентом или футуром другим и такве супституције нису ретке. Овој проблематици у српској литератури није придаван посебан значај, односно приступано јој је мање-више несистематично и узгредно. М. Ковачевић у раду *Конкурентности двају футура и перфективног презентиа у савременом српском језику* (Ковачевић 2008: 195–211) први пут у србистици, уважавајући дистинкцију која се тиче употребе у простој и сложеној реченици, и применом јасних критеријума по којима је извршено испитивање, даје преглед свих типова синтаксичко-семантич-

ких услова у којима би могло доћи до супституције једне форме другом. Применом трансформационог критеријума утврђу се фактори који такву заменљивост о(не)могућавају. Од посебног значаја јесте што се у овом раду дају одговори на више спорних питања у дотадашњој литератури, а који се тичу нормативне вредности овога облика. Аутор јасно дефинише однос футура првог према перфективном презенту, уз осврт на бројна неслагања и разилажења у српској и хрватској граматичкој литератури; потом однос двају футура, где се показује неоснованост општеприхваћеног мишљења о њиховој незаменљивости и показује да се футур други уз модални предлог *можда* може употребити уместо футура првог и у простој реченици¹², дакле самостално; још важније је и ревидирање општеприхваћеног става о потпуној немогућности замене ових облика у зависносложеним реченицама, односно о одсуству њихове еквиваленције и сл. (Ковачевић 2008: 195–211)

Спорних места у вези са **футуром другим** у литератури било је доста. Расправе су се водиле око схватања самог значења овога облика; око избора назива; оцене видске вредности футура другог имперфективних глагола; оцене видске вредности презента имперфективних глагола са префиксом *уз-*; оцене значења синонимских облика према значењу футура другог; односа према категоријама индикатив и модус; морфолошког статуса овога облика итд.. Детаљани историјат расправе дат је у раду К. Милошевић *О истраживању временских глаголских облика у сербохрватској литератури* К. Милошевић (Милошевић 1978: 105–111). Иста ауторка је футуру другом посветила монографију *Футур други и синонимски облици у савременом српскохрватском језику* (Милошевић 1970) – у којој је први пут у нашој литератури дат системски приступ опису овога облика уз издвајање свих његових служби. Бројна спорна питања која су у науци постојала а која су се тичала претходно наведених елемената значењске структуре футура првог, јасније су осветљена и разрешена. Ипак, новија литература показује да су неке од недоумица остале недовољно разјашњене или су дате са спорним решењима, што се посебно читује у сегменту одређења односа према осталим формама (футуру првом и презенту), односно поводом питања њихове конкурентности, те у вези са проценом нормативног статуса. Као што је наведено напред, детаљан опис ових релација, процена и провера неких до тада општеприхваћених ставова ревидирани су и са становишта системског приступа проверени у радовима М. Ковачевића (Ковачевић 2008: 195–211; Ковачевић 2009: 65–75).

Испитивањем појаве повлачења негираног **императива** свршених глагола из савременог српског језика бавила се М. Ивић, и у раду *Словенски*

¹² Овом питању посвећен је и посебан рад: М. Ковачевић, *Употреба футура II у простој реченици*, 2009, 65–75.

императив уз негацију (М. Ивић 1958а: 23–42) дала одговор на два суштинска питања: 1) откуда то да имперфективни вид потискује перфективни у случајевима када се *не* јавља уз императивни облик; и: 2) шта значи појава перифрастичних конструкција место конструкције императива са *не*, и то углавном у оним језицима где је перфективни вид потпуно потиснут из оквира прохибитивне конструкције (М. Ивић 1958а: 24). За разлику од ранијих истраживача, који су, бавећи се изналагањем узрока овој појави, запостављали семантичко-синтаксичке критеријуме, М. Ивић уважава поменуте моменте, полазећи у анализи од тога да су у словенским језицима видска и временска категорија тесно повезане. Компарирањем стања у српскохрватском и другим словенским језицима, ауторка, такође, даје широки преглед служби словенског императива.

Временски транспоновани императив није чест у српском стандардном језику, те се његовом проучавању у литератури не придаје посебан значај. Као појава дијалекатског карактера, наративни императив помиње се у дијалекатским студијама, али углавном без детаљније анализе. По обухвату и значају истраживања, међутим, издваја се рад М. Пешикана *О неким специфичностима у употреби приповедачког императива* (Пешикан 1956: 153–166), где се овај облик анализира с обзиром на различите употребне сфере и различиту семантику. Поставља се питање (не)постојања компоненте која се тиче дужине трајања радње, семантике доживљености, хабитуалности, приказивања дејства као динамичне акције, постојања стилских ефеката, ограничења условљених видским својствима и сл. Посебно је од значаја поређење са конкурентним формама (наративним презентом и аористом). Закључци се изводе кроз анализу грађе из ауторовог матерњег говора, али се даје и приказ употребе приповедачког императива на осталим тачкама штокавске територије, те у Његошевом језику, чиме се пружа потпунији ареални преглед функција. Испитивање овога облика на дијалекатској грађи омогућава стицање представе о дијапазону његових служби, имајући у виду да му је употреба у стандарду потпуно редукована. Компаративни приступ проучавању императива у функцији обележавања прошлих понављаних радњи у српском и македонском даје М. Ивић у раду *Македонски глаголски облици за овремењавање хабитуалне ситуације у поређењу са српскохрватским* (М. Ивић 1982: 259–261). Основно питање које се у вези са временски употребљеним императивом у српској науци постављало тиче се језичких околности које су узроковале развијање могућности темпоралне детерминације предикације овим глаголским обликом. А. Белић је утврдио да је историјски развој императива у темпоралној служби ишао од првобитног опатива у 3. л. јд., преко унификације облика у свим лицима једине и множине, до развитка кондиционалног и концесивног значења (Белић 1985: 164–165). Полазећи од овога одређења, савремене граматике импе-

ратив на синхронном плану дефинишу као облик којим се при временском транспоновању обележавају прошле појединачне или понављане радње, и који се као такав најчешће користи у приповедању, те отуда и назив „приповедачки“ и „историјски“ императив, и свуда се истиче да је у савременом стандардном језику готово потпуно потиснут наративним потенцијалом, те да се сматра дијалектизмом (Маретић 1963: 537; Стевановић 1986: 708; Станојчић и Поповић 2005: 395; Танасић и др. 456–457).

У литератури о **потенцијалу** највише пажње посвећено је анализи његове употребе у служби темпоралне детерминације предикације. У стандардном језику он је веома често, може се рећи и специјализовано средство за исказивање прошлих понављаних радњи. Исказивање хабитуалне семантике уједно је и једина његова функција када је временски употребљен. Пажња аутора усмеравана је превасходно на питања о пореклу приповедачког потенцијала, односно језичким условима који су условили образовање ове конструкције. У радовима се утврђују и семантичко-синтаксичке одлике, те однос према осталим облицима, посебно онима са примарно претериталном службом, али и према наративном императиву, као делимично синонимној јединици. Иако је још М. Стевановић актуелизовао (и касније често постављано) питање на који начин је дошло до стварања семантике протеклог понављања, српска наука до данас није добила дефинитиван одговор. М. Ивић сматра да је могуће да је оваква употреба потенцијала условљена типом дискурса, тј. настала из потребе да се направи дистинкција између „фактографског“ и „евокативног“ саопштавања. Притом, први тип постиже се перфектом, а други, који подразумева извесну емотивну ангажованост, будући да се ради о евоцирању успомена, потенцијалом (Ивић 1995: 44). Стилски ефекти које производи истичу се, дакле, као један од примарних момената који регулише избор потенцијала у конкретном говорном чину. Осим стилских, у литератури се наводе и разлози морфолошке природе, будући да се презентом могу саопштити у прошлости понављане радње означене само несвршеним глаголима, док потенцијал нема тих ограничења. Новији аутори, уважавајући и морфолошке а и стилистичке моменте, попут ефекта носталгичности и емотивне ангажованости, које истиче М. Ивић, наглашавају и значај прагматичких фактора – стилски ефекти које потенцијал производи могу се сматрати прагматичком последицом његове процедурално-концептуалне структуре (Ашић и Додиг 2012: 417). И. Грицкат потцртава значај елемената интенционалности, перспективе и претпостављене сукцесије, својствених потенцијалу. Ауторка у раду посвећеном потенцијалу у служби обележавања хабитуалних дејстава, утврђује да је развој ишао од условљене хабитуалности, односно од прошле омогућености ка прошлој реализованости, као семантике коју потенцијал има у савременом српском језику (Грицкат 1998: 36–37).

Проучавање дистрибуције **инфинитива** у стандардном језику предмет је већег броја радова у србистици¹³. Притом, посебна је пажња посвећена употреби овог глаголског облика у функцији допуне семикопулативним и различитим пунозначним глаголима, односно питању његове заменљивости конструкцијом *да* + презент у тој синтаксичкој позицији. Од значаја је, такође, и питање (не)конкурентности двеју допуна уз глагол *хїџџи* (у потврдној и негираној форми) у саставу футура првог. Аутори се углавном слажу да постоје не само стилски (напоредна употреба са циљем стилског варирања унутар текста) већ и синтаксичко-семантички моменти којима је регулисан избор између двају конкурентних облика, а тичу се превасходно односа између футурског и волунтативног значења (Стевановић 1935: 282–288; Московљевић 1936: 107–113; Стевановић 1953: 85–102; Стевановић 1953а: 165–185; Ивић М. 1972: 115–139; Маројевић 1977: 37–44; Ћирковић 1985: 261–263; Стевановић 1986: 759–775; Танасић и др. 2005: 470–473; Симић 2008: 51–57 и др.), с тим да се ова граница не може строго повући, јер се у језику како старијих тако и савремених писаца неретко срећу примери употребе *да*-конструкције и у саставу футура првог (Симић 2008: 52). Уочено је да се за именовање радњи које ће се у будућности вршити или извршити уз енклитичке облике презента помоћног глагола *хїџџи/шїџџи* начелно могу употребити и инфинитив и презент са везником *да*. За разлику од енклитичких облика глагола *хїџџи/шїџџи*, који су резервисани за футурско образовање, и уз које у српском језику у употреби претеже инфинитив, уз пуне форме истога глагола (када се употребљава са значењем 'хтења, жеље, намере, воље, готовости и спремности' за вршење радње означене допунским глаголом) као допуна употребљава се готово редовно презент са *да* (Стевановић 1953: 165–166). Ова констатација, међутим, даје се само начелно, имајући у виду да и у стандарду и у дијалектима ниједно од поменутих разграничења не функционише у потпуности, те да се међусобна замена форми мање више јавља у свим позицијама.

Облик творен од енклитичких форми глагола хтети и *да* + презент Р. Симић назива футуроидом, а тако га именује и М. Ковачевић у раду *Међуоднос футура првог и футуроида у савременом српском језику*, у коме се по први пут анализира нормативни статус ове конструкције (Ковачевић 2014: 9–38)¹⁴. Наиме, аутор истиче да је процес замене инфинитива конструкцијом *да* + презент у формама футура захватио и стандардни српски језик. Разматрајући системски и нормативни статус футуроида на корпусу из савременог језика,

¹³ Најпотпуније информације уз навођење резултата дотадашњих истраживања садржи рад М. Ивић *Проблематика српскохрватског инфинитива* (М. Ивић 1972: 115–138).

¹⁴ У раду је дат и детаљан преглед и осврт на ставове у дотадашњој литератури, те историјат питања стога овде не наводимо.

М. Ковачевић је формулисао више важних закључака: а) форме футуроида аналошке су конструкције, настале интерференцијом негираних форми футура првог (Он *неће биџи* директор) и сложеног глаголског предиката модалног глагола *хџеџи* у значењу 'желети' (нпр. Он *неће да буде* директор); б) једнакост презентског негираног облика у оквиру футура првог и сложеног глаголског предиката с модалним глаголом *хџеџи* утиче да се аналошки направи једнакост и потврдног облика тих глагола, која се постиже извођењем потврдне из истоврсне негиране форме одбијањем негираног префикса *не-*; в) у питању је, дакле, специфична хибридна форма футура првог и сложеног глаголског предиката; г) посреди су две конкурентне форме, при чему је *да* + презент конструкција потпуно синонимна форми футура првог. Притом, форма *ћу* + *да* + презент увек је заменљива обликом футура првог, док се футур први од свих глагола не може увек њоме заменити (уп. Људи *неће хџеџи* (**неће да хоће*) да инвестирају код нас); д) чињеница да футуроид није могућ од свих глагола доводи у питање нормативни статус конструкције; а поводом тога, аутор доказује да *ћ*) „и поред велике проширености у употреби, форме футуроида нису ни системске ни сврсисходне у српском стандардном језику. Оне не подлијежу правилима творбе сложених глаголских облика српског језика, творбено су рестриктивније од форми футура првог, немају ниједне особине која би оправдавала њихову сврсисходност, а уз то укидају семантичку разлику између негираног футура и сложеног глаголског предиката с модалним глаголом *хџеџи* (нпр. *Сџруја неће њоскујџеџи* / *Сџруја неће да њоскујџи*). Будући несистемске и несврсисходне, форме футуроида нису нормативно допустиве форме српског стандардног (књижевног) језика“ (Ковачевић 2014: 9–24).

Дистинкција између двају облика допуне уз негиране облике глагола *хџеџи* строга је, и то зато што се овде заменом једног облика другим уноси битна разлика у значењу целе конструкције (волунтативно : футурско значење), јер је у том случају једини маркер разликовања поменута два значења постаје тип допуне (Московљевић 1936: 109–110; Стевановић 1953а: 170–171; М. Ивић 1972: 126–127; Маројевић 1977: 38; Ћирковић 1985: 262). Иако је било опречних мишења, у србистици је превладао став да је избор допуне другим глаголима непотпуног значења (дакле, осим *хџеџи*) слободан, тј. њиме се не мења значење конструкције. Мишљење М. Московљевића да замена инфинитива *да*-конструкцијом уз неке модалне глаголе повлачи за собом и промену значења (Московљевић 1936: 110–112) у науци није прихваћено.

Проучаваоци овога облика бавили су се и питањем његове употребе у монособјекатским и хетеросубјекатским реченицама, и уочено је да се се у монособјекатским, односно таутосубјекатским реченицама, у којима постоји једнакост вршиоца радње управног и допунског глагола, може као допуна

употребити и инфинитив и *да* + презент, док је у хетеросубјекатским реченицама, с друге стране, могуће је употребити само *да*-конструкцију иако је познато да је употреба инфинитива у хетеросубјекатским ситуацијама овог типа била могућа у ранијим епохама развика српског језика (Петровић и Војновић 2004: 83). У књижевном регистру хрватског језика, с друге стране, чести су такви примери, а њихова употреба, према мишљењу Милке Ивић, подржана је највероватније локалном дијалекатском ситуацијом појединих аутора (М. Ивић 1972: 122).

Осим у службама где се јавља и у савременом језику (функција допуне непунозначним глаголима и другим изразима непотпуног значења), инфинитив је доста широко употребљаван и у синтаксичким позицијама које су му данас углавном недоступне. Тако се, као што је поменуто, осим у таутосубјекатским, инфинитив могао наћи и у хетеросубјекатским ситуацијама (Петровић и Војновић 2004: 83), потом уз везник *иако* као циљна, намерна допуна (Стојановић 2011: 14), као и уз апстрактне именице типа: *намера, жеља, време* и сл. У свим наведеним позицијама инфинитив се у савременом језику не употребљава, а таквих потврда нема ни у нашој грађи. Даље, инфинитив је као допуна глаголима кретања некада био много фреквентнији него данас (Петровић и Војновић 2004: 83; Стојановић 2011: 13). Знатно чешће је у употреби био и уз глаголе који би се могли сврстати у речи „на граници пунозначности“ (*дајџи, ѿонудџџи, ѿмоћџи*) (Петровић и Војновић 2004: 79–80). Такође у односу на ранији период синтетичке форме инклузивног императива знатно се ређе употребљавају (Јањушевић 2009: 361–375).

Осим појединачних временских и модалних глаголских облика српском језику познате су и различите **перфирастичне конструкције** које на морфолошком плану настају комбиновањем елемената већ постојећих јединица, док на значењском нивоу оне углавном имају специјализовану семантику. Домен њихове употребе није широк, имајући у виду да су посреди језичка средства настала у резултату потребе за исказивањем једног одређеног типа значења, и то увек уз мање или више наглашену модалну компоненту. Реч је, наиме, о конструкцијама насталим комбиновањем одређених глагола (најчешће *хџеџџи* и *биџџи*) или других речи (нпр. предлог *за*) са одговарајућим глаголским облицима (имперфекат, аорист, инфинитив и др.), или је пак посреди контаминација двеју глаголских форми (императив и потенцијал; крњи перфекат и инфинитив и сл.). Граматике стандардног језика углавном их не помињу, и то стога што су оне углавном дијалекатски маркиране и/или уже регионално ограничене – не познају их сви дијалекти, а у различитим говорима заступљена је варијантност на синтаксичко-семантичком и морфолошком плану и сл. Информације о овим конструкцијама углавном налазимо у дијалектолошкој литератури, где се у описима глаголског система, будући да

су у нашој науци они углавном диференцијални према стандарду, оне увек помињу као специфична особеност датог идиома. Њихова анализа спроводи се некада унутар поглавља о одговарајућим облицима који се налазе у њиховом саставу, а некада се издвајају у оделите одељке, и посматрају као посебне глаголске јединице. Аутори се углавном не баве питањима порекла перифрастичних форми, њиховим положајем у систему у смислу односа према осталим јединицама и (не)самосталности њиховог статуса, као ни нормативним вредновањем, имајући у виду да су појаве махом дијалекатског карактера. Ипак, чињеница да су заступљене у диференцијалним студијама говори о њиховом статусу. Иако ће преглед дијалекатске литературе, односно прилика у дијалектима бити дат касније, овде, зарад стицања увида у инвентар свих глаголских облика и конструкција у таквој служби, наводимо неке од најзаступљенијих јединица специјализоване семантике. Проучавање путева развитка и начина њиховог функционисања важно је зато што помаже да се разуме како функционише језички систем, те начини на који се у њему стварају нови облици и нова значења.

Ареално посматрано, према подацима у литератури, највећу присутност на српском језичком подручју има конструкција *за* + **инфинитив**. Посреди је балканистичка црта широке заступљености, чији домет досеже и до разговорног / колоквијалног стила стандардног језика, где има статус ненормативне јединице настале у резултату романског утицаја (Танасић и др. 2005: 326; Тошовић 2007: 396; Тома 2009: 36). У дијалекатским студијама у одељцима о инфинитиву готово редовно налазимо податке о (не)постојању *за*-конструкције, чиме се стиче увид у њену регионалну распрострањеност, али се детаљније информације о домену употребе, фреквентности и односу према конкурентним формама углавном не дају. Јавља се у већем броју говора херцеговачко-крајишког дијалекта (Дешић 1976: 292–293; Петровић 1978: 137; Павлица 1984: 411; Кашић 1995: 347), док у некима (у Колашину нпр.) изостаје (Пижурица 1981: 211). У говорима шумадијско-војвођанског дијалекта такође је присутна и тумачи се германским утицајем (Ивић и др. 1997: 393; Николић 1964: 367; Николић 1966: 281), док се у црмничком говору зетско-сјеничког дијалекта сматра италијанизмом (Милетић 1940: 561). Нешто ређе помињана у дијалекатским студијама, али такође присутна и у стандардном језику, опет са спорним нормативним статусом, јесте и конструкција која се у литератури назива **потенцијал II** или **сложени потенцијал**. У раду *Поштенцијал II у српскохрватском језику* (Радовановић 1978: 153–161) М. Радовановић је разматра са стандарднојезичког становишта. Након детаљног прегледа литературе о овом проблему, констатује се да статус овог потенцијала није решен у потпуности ни у дескриптивној литератури (дијалекатској и стандарднојезичкој) ни у нормативним приручницима. Судаћи по одсуству описа у граматикама, овај облик није постојао

у старословенском. Сходно томе, два су основна питања која се разрешавају у овоме раду – порекло и стандарднојезички статус. На основу датог прегледа историјата бављења овим питањем, закључује се да су ставови лингвиста врло неуједначени како у вези са питањем времена настанка облика тако и у вези са дијалекатском распрострањеношћу, а различита су схватања и о географском пореклу. Неки аутори овај облик везују за кајавско, а други за штокавско или чакавско наречје, и то зато што је, услед недостатка података са терена, слика прилично замагљена. Мишљења о нормативном статусу такође се размимоилазе, па се у граматикама и приручницима овом облику или даје, или му се експлицитно или имплицитно одузима статус стандарднојезичке форме. На основу анализе грађе из књижевног језика, М. Радовановић закључује да потенцијала II има у језику неких савремених писаца, и да овај облик показује семантичку дистиктивност у односу на потенцијал I у служби темпоралног одређивања предикације – што даље значи да његов нормативни статус не треба доводити у питање (Радовановић 1978: 153–161). У *Грамајници српскога језика* Љ. Поповића и Ж. Станојчића помиње се као потенцијал прошли (Станојчић и Поповић 2005: 121), а налазимо га и код М. Стевановића (Стевановић 1986: 719). С. Танасић наводи да се за исказивање модалних радњи које припадају прошлости понекад јавља и сложена форма потенцијала у форми аорист + радни придев помоћног глагола. Аутор, међутим, не износи дефинитиван суд о (не)нормативности ове конструкције. Ипак, наводи се веома битно ограничење које би се тицало асиметрије између глаголског и именског предиката оформљеног обликом потенцијала, тј. немогућности остварења „сложене“ форме потенцијала у предикатима са именском речју у функцији предикатског лексичког језгра (Танасић и др. 2005: 460–461). Информације о постојању потенцијала II налазимо у студији о банатским говорима (Ивић и др. 1997: 390), а јавља се и у говору Баније и Кордуна, где је знатне фреквенције (Петровић 1978: 137–138). У говору шарпланинске жупе Гора употребљава се конструкција *би* + аорист, која је новијег порекла, са измењеним морфолошким ликом али са истом семантиком (Младеновић 2001: 437). Остали проучаваоци штокавских говора овај облик не помињу.

Изузев наведених, све остале конструкције познате српском језику дијалекатски су маркиране. Чињеница да су посебно бројне у говорима зетско-сјеничког (а онда и херцеговачко-крајишког) дијалекта, очекивана је и у складу је са богатством и општом очуваношћу глаголског система у овим идиомима.

За говор Колашина М. Пижурица наводи неколико перифрастичних форми са инфинитивом у другом делу у служби исказивања различитих модалних значења, међу којима су најфреквентније конструкције са имперфектом глагола *хтети* + **инфинитив** у значењу потенцијала за прошлост

или у хабитуалном значењу, те у намерним и намерно-узрочним реченицама, односно у типично модалном значењу. Презент глагола **нећу + инфинитив** има значење циља или блаже заповести (Пижурица 1981: 210). М. Пешикан из језичког материјала из староцрногорских говора издваја више типова конструкција са инфинитивом у другом делу, које се и овде јављају са специјалном наменом и семантиком: конструкције са глаголом **хмети + инфинитив (ћах + инфинитив)**, са значењем потенцијала за прошлост у разним семантичким нијансама; **ћах + инфинитив или приповедачки императив**, које се користе при означавању прошле понављане радње; **ћах + инфинитив** у намерним реченицама; форма презент глагола **нећу ли + инфинитив** са значењем намере за коју није сигурно да ли ће се остварити (Пешикан 1965: 206–207). И други аутори помињу перифрастичне форме овога типа, са мање-више истом службом на различитим тачкама штокавске територије. Конструкције са имперфектом глагола **хейџи** у првом и инфинитивом у другом делу познате су ускочком (**оћаг/ућаг/ћаг + инфинитив**) (Станић 1977: 104); потом црмничком говору, у значењу жеље или намере које важе како за садашњост тако и за прошлост и будућност (Милетић 1940: 379–381), те говору Враке, где се јављају такође са значењем жеље или намере (Петровић 1974: 174–175). Глагол **хйеџи** може бити и у презенту, и тада конструкција има значење реалне жељне реченице; или у перфекту, када се казује радња која је могла наступити (Милетић 1940: 552–553). За све перифрастичне конструкције аутори дају примере употребе у различитим службама, али без детаљније анализе порекла, путева настанка или односа према синонимним формама. Ј. Вуковић у *Синџакси глагола*, међутим, представља генезу настанка конструкције са имперфектом глагола **хйеџи** и инфинитивом, те детаљан историјат њеног испитивања у литератури. Анализом примера изводе се закључци који указују на то да је посреди конструкција за исказивање различитих нијанси модалних значења. По семантици, у извесном смислу, одговара кондиционалу (потенцијалу), а може се посматрати и као антипонирана футуру I, односно као конструкција са значењем претериталне будућности (в. детаљније у: Вуковић 1967: 46–82).

Конструкције са различитим облицима глагола **биџи** у првом и инфинитивом у другом делу такође су широко распрострањене у дијалектима, посебно онима на периферији српског језичког подручја, односно у идиомима који се карактеришу добром очуваношћу глаголског система, богатством форми и њихових функција, те разнородним могућностима исказивања суптилних значењских нијанси оствареним употребом разноврсних глаголских јединица. Сложене глаголске синтаксеме јављају се у више морфолошких ликова а и семантичке нијансе им се унеколико разликују, односно различито тумаче од стране аутора. Тако за конструкције **бијо + инфинитив – Бијо уџиџи** на вakat; и **било + инфинитив – Осиромашили су. Било рaдиџи!**; М.

Пижурица наводи да се употребљавају са намером да се каже да је „субјект сам крив за неповољну или незгодну ситуацију у којој се нашао“ (Пижурица 1981: 210). М. Пешикан нешто прецизније дефинише семантику, наводећи да се овај перифрастични облик веома широко користи за исказивање радњи које је у прошлости субјект требало да изврши у сопственом интересу, а уз њега обично стоји реченица којом се казује шта би се постигло (или избегло) да је субјект друкчије поступио (Пешикан 1965: 204). А. Пецо поводом употребе у говору Херцеговине истиче присуство модалне компоненте изрицања прекора (Пецо 2007: 271). Тумачење М. Станића слаже се са наводима М. Пешикана, с тим да је дефиниција употпуњена информацијом о постојању призвука прекора што се није поступило како треба (Станић 1977: 100–102). Према Ј. Вуковићу, то је облик требања у прошлости којим се исказује прекор због неизвршености радње, односно нека врста иреалног потенцијала за прошлост (Вуковић 1940: 99). У црмничком говору перфектом глагола *биѿи* и инфинитивом изражава се прекор због (не)вршења радње (Милетић 1940: 555). Ова конструкција у употреби је и у говору Враке, где јој се такође приписује семантика прекора (Петровић 1974: 175), те у Банату, где има значење неостварене радње у прошлости коју је требало вршити (Ивић и др. 1997: 386). Сви аутори обрађују ову конструкцију у одељцима о перфекту. Морфолошки лик са обликом *да* + презент уместо инфинитива, али са готово истом семантиком, у употреби је у говору Бучума и Белог Потока, где означава прошле неизвршене радње и носилац је значења „требало је“ (Богдановић 1979: 124). У раду *Модални облици с имперфектѿом и ѿрфектѿом глагола бити + инфинитив главног глагола* (Вуковић 1954: 263–273), прештампаном у студији *Синтакса глагола* (Вуковић 1967: 83–93), Ј. Вуковић полази од става Љ. Стојановића, који је у србистици први анализирао синтаксичко-семантичка својства ове модалне конструкције, поводом које констатује следеће: „Инфинитив с партиципом претерита другим од глагола *биѿи* може се употребити место претерита одречно-упитних реченица, којима се више укорава или окривљује него што се пита“ (Стојановић 1921: 205, цит. према Вуковић 1954: 263). Ј. Вуковић у анализу укључује и конструкције са са имперфектом глагола *биѿи*, сасвим обичне у западној Херцеговини, које Љ. Стојановић није узео у разматрање. Аутор налази да је значење ових сложених форми истоветно ономе у конструкцијама са перфектом глагола *ѿребаѿи* и инфинитивом, где се осећа наглашено прекоревачење за не(из)вршену радњу коју је било потребно (из)вршити (и обрнуто). За обе перифрастичне јединице важно је да овде и перфекат и имперфекат губе своје временско значење, и у споју са инфинитивом добијају семантику специфичне модалне конструкције. Језички услови који су узроковали њихову појаву, према Ј. Вуковићу, тичу се потребе да се одређено модално значење које би се исказивало глаголом *ѿребаѿи* у перфекту и допуном у

виду инфинитива морфологизује и да се створи посебан сложени глаголски облик. Имперфекат и перфекат су притом овде изменили своју синтаксичку функцију добијајући службу помоћног глагола у перифрастичном глаголском облику (Вуковић 1954: 270–273).

Нешто ређе бележен је тип **имати + инфинитив**. У староцрногорским говорима фигурира у морфолошком лику *имах* + инфинитив, са значењем могуће а неизвршене радње у прошлости (Пешикан 1965: 205); у ускочком говору у форми *имаг* + инфинитив у значењу „умало“ (Станић 1977: 110); те у црмничком у облику *имак* + инфинитив, са семантиком „замало да не...“ (Милетић 1940: 549).

У студији о староцрногорским говорима налазимо још неколико типова сложених конструкција. Издвојене су оне које почињу са *да* или са *дако*: **дако + презент** или **аорист**, која има значење надања говорног лица; **да + перфекат**, у значењу некатегоричног предлагања са извесном несигурношћу или колебањем; **да + презент** у императивној служби; **да + је + инфинитив** са значењем некатегоричног предлога (Пешикан 1965: 207–208). И Ј. Вуковић бележи сличне сложене облике у говору Пиве и Дробњака, такође са модалним значењем (Вуковић 1940: 84–100). Конструкција са свезицом *да* и плусквамперфектом свршених глагола у црмничком говору има значење жељног начина (Милетић 1940: 556)

У говору Галипољских Срба П. Ивић бележи постојање тзв. **хабитуала**, специфичног облика сложеног са *би* (који се у осталим српским говорима употребљава у служби потенцијала, док у галипољском има другу функцију). Њиме се означава радња која се у прошлости вршила по обичају или навици (Ивић 1994: 383–384). И неки други говори знају за постојање специфичних конструкција са модалним значењем истога типа, с тим да се перифрастичне форме морфолошки разликују – најзаступљеније су оне у морфолошком лику **би + императив** –, за које се у литератури усталио назив *хабитуал* (в. Халиловић 1985: 51–55; Грицкат 1998: 38; Окука 2008: 77, 290; Брозовић 1958: 346; Ивић 2001: 188).

Циљ досадашњег прегледа литературе дат је у намери да се, без претензија на исцрпност и свеобухватност, издвоје основни проблеми и питања постављана приликом изучавања синтаксичког аспекта глаголских облика, а који су од значаја и за наше истраживање. Осим у наведеним радовима, важне резултате налазимо и у студијама у србистици насталим у новије време, а у којима се аутори баве значајним и недовољно расветљеним питањима, пружајући тако нове информације, или се пак већ испитиваним појавама приступа на иновативан начин, чиме се омогућава њихово расветљивање са нове тачке гледишта. Сложеном и комплексном проблематиком пасива у српском језику бави се С. Танасић у студији *Синтакса њасива у савременом српском језику* (Танасић 2014). У књизи *Контрастивна гра-*

мајшика српског и украјинског језика: ѿаксис и евиденцијалности (Поповић 2014) Љ. Поповић се, између осталог, бави и проучавањем функција глаголских облика у српском језику у светлу поменутих категорија. Разматрајући већ познате службе глаголских облика, али са становишта нове теорије и нових категорија, и уз употребу нових термилошких решења, ауторка даје допринос евентуалном разрешавању старих проблема. Анализу глаголских облика са позиција прагматичког приступа, садрже радови С. Савић *Из ѿрагмајшике глаголских облика у српскохрватском језику: ујојреба ѿрентија и ѿрфектија у ѿријоведању* (Савић 1985: 87–95) и *Дискурсне особине крајког ѿрфектија* (Савић 1994: 101–114).

I.1.4. У вишедценијској традицији изучавања глаголских облика отворена су, а неретко и остала неразрешена, бројна теоријска питања у вези са глаголима. Разлог томе, како је већ установљено, углавном налазимо у чињеници да су истраживања која су се бавила анализом глаголског система стандардног језика почивала на релативно малом броју потврда и примера употребе, односно на недовољној количини грађе. Паралелно са стандарднојезичким текла су и дијалекатска испитивања наших говора на различитим нивоима језичке структуре. У дијалектолошким радовима у протеклим деценијама саопштени су важни и вредни резултати и сазнања о структурним особинама великог броја штокавских говора, а неки од њих имали су значај који превазилази оквире дијалектологије. Ипак, унапређењу знања из домена науке о глаголским облицима ови радови нажалост нису много допринели. Највећи проценат студија доноси важне резултате истраживања фонетско-фонолошког и морфолошког плана народних говора, док су описи синтаксичког језичког нивоа, уколико су уопште и садржани у монографијама, углавном оскудни и ни приближно не обухватају систем језика у целини. Синтаксички описи глаголског система углавном су диференцијалног карактера – описују се само оне особине које дати идиом разликују у односу на стандардни језик – а само мали број њих даје системски приказ глаголског система, уз навођење свих јединица и њихових служби. Притом, одабир и број облика, као и карактеристике које се издвајају зависе од дијалекта који се описује. У већини студија посебна пажња посвећује се односу инфинитива и конструкције *да* + презент, као најприсутнијој развојној тенденцији, односно балканистичком процесу који је у току у свим дијалектима (свакако уз изузетак говора призренско-тимочке зоне, где је инфинитив ишчекао). С друге стране, само при опису говора који добро чувају старије стање у глаголском систему, опширније се анализирају функције претериталних јединица. Резултати анализа које карактерише овакав приступ, ма колико он теоријским или практичним моментима био оправдан, или пак значајан и информативан, ипак не дају оно што је за увид у функционисање језика

на свим нивоима, па и на глаголском, најзначајније – целовит опис система јединица у свим њиховим службама и у међусобним корелацијама. Једино се на тај начин идиом који се описује може посматрати као самосталан, целовит систем, независан од стандардног језика.

Занимање за синтаксу глаголских облика је, уопште узев, у ранијим периодима развоја српске дијалектологије па све до данас, било знатно слабије у односу на друге нивое језичке структуре. Дијалектолошка литература располаже са неколико студија посвећених у целини синтакси именских речи¹⁵, док монографски опис неког народног говора у потпуности посвећен глаголима у дијалектологији не постоји до данас. Функционални аспект глаголских облика описиван је, мање или више опширно у одељцима о синтакси (најчешће насловљенима са „Из синтаксе глагола“ или „(Напомене) о синтакси глаголских облика“ и сл., чиме се сугерише и сам тип описа) у студијама о појединим говорима чији се систем описује у целини, али најчешће у виду напомена о неким аспектима њихове вредности и употребе.

У наставку дајемо преглед историјата проучавања глаголских облика у виду сумирања резултата расположивих у до сада објављеним монографским описима појединачних говора. Прегледана литература биће груписана по дијалектима, како би се, осим стицања представе о обиму и значају изложених резултата те степену истражености сваког дијалекта понаособ, училе и не мање важне информације о томе који се облици узимају као релевантни у диференцијалним описима појединачних идиома. Све то може бити информативно на плану уочавања основних структурних особина, али и развојних тенденција датог дијалекта или говора. Значај студија зависи од броја облика обухваћених анализом, потом од потпуности описа инвентара њихових служби и од степена прецизности дефинисања односа међу јединицама. Најзад, у односу на истраживања која остају на дескрип-

¹⁵ Научници се у скороје време интензивније баве синтаксом именских речи. Од монографских описа издвајамо студије *Синтакса левачког говора* Радоја Симића (Симић 1980), *Употреба њадежних облика у говору Параћинског Поморавља: балканистички и етномиграциони аспекти* Софије Милорадовић (Милорадовић 2003). У докторској дисертацији *Релативна реченица у шумадијско-војвођанском дијалекту* (Урошевић 2015) Д. Урошевић се бави питањима синтаксе реченице, а М. Јуришић синтаксом падежа у говору Горње Пчиње (Јуришић 2012). Постоји и већи број појединачних радова из ове области, неки од њих су: *Употреба њадежних облика у чумићком говору* (Грковић 1968: 133–159), *Адноминални генитив у њрелазним косовско-ресавским говорима Параћинског Поморавља* (Милорадовић 2000: 499–503), *Осврћ на удвајање њредлога у једном косовско-ресавском говору* (Милорадовић 2006: 261–266), *Падежи у функцији њетјморалног дејтерминајора инклузивног њиња у говору Смедеревског Поморавља* (Урошевић и Бошњаковић 2008: 101–127), *Морфолошка и синтаксичка њлурализација збирних именица и неких заменица у говорима југозајадног дела Косова и Мејтохије* (Младеновић 2011: 205–226), *Предлози временског значења пред + и пре + у њирзренско-јужноморавским говорима мејтохијско-косовско-сиринићког ареала* (Младеновић 2013) и други.

тивном нивоу, када се само (п)описују службе и домени употребе, знатно већу вредност имају она у којима се појаве настоје теоријски објаснити. Ово последње помињемо стога што се у дијалекатским студијама ретко налази на покушаје да се теорије попут оних о индикативу и релативу примене на анализу дијалекатске грађе. То свакако представља значајан недостатак истраживања која су, имајући у виду да садрже мање-више обимну грађу, могла бити од много већег значаја за развој научних резултата у овој области.

У радовима о говорима **херцеговачко-крајишког дијалекта** синтакси глаголских облика посвећено је сразмерно мало пажње, а неки од њих уопште не садрже одељке о синтакси. Ипак, када се квантитативно сумирају резултати, литература о овом дијалекту у количини података предњачи у односу на укупан број информација које налазимо у студијама о другим штокавским дијалектима. Једина студија која је у целини посвећена синтаксичком језичком плану, и у том смислу најинформативнија када је реч о глаголском систему, јесте монографија *Ускочки говор II* М. Станића, која садржи опис свих јединица система. Аутор испитује различите типове допунских служби инфинитива и то увек у односу на конкурентну конструкцију *да* + презент. Закључује се да је у говору присутна правилност у расподели двеју форми узрокована семантиком појединих глагола као и прагматичким моментима. Широка употреба императива у приповедању нужно захтева подробнију анализу његових значењских и синтаксичких одлика онда када наступа у сфери прошлости, док се у модалној служби овај облик уопште не разматра. С друге стране, за потенцијал, који у овом говору не подлеже временском транспоновању, утврђена су само модална значења. Осим радњи које се поклапају са моментом говора, презенту у основној служби доступно је и обележавање дејстава које важе у садашњости уопште, или пак исказивање сталних својстава, када има вредност квалификатива. Као важну функцију презента у овоме говору аутор издваја могућност исказивања прошлих радњи, те честу употребу уместо футура првог. Детаљно се утврђују службе претериталних облика, који су у ускочком говору, који припада идиомима наративног типа, добро очувани. Сходно томе, издваја се више типова имперфекта: а) имперфекат у служби обележавања прошлих радњи; б) имперфекат са значењем радње која важи за садашњост, а који аутор назива презентским имперфектом јер је еквивалентан презенту; в) квалификативни имперфекат; г) имперфекат као потпуни еквивалент презенту (у питањима типа *Како се њи оно зваше?*). Компоненте доживљености и напоредности глаголске радње (у дотадашњој литератури више пута истицане као значајне и од имперфекта неодвојиве) проверавају се на материјалу из овога говора, и за обе се констатује да нису чиниоци битни за семантику овога облика већ само обично присутни елементи тог значења. Слично имперфекту, и аорист има разгранато поље употребе. Аутор издваја четири основне службе:

аорист за прошлост, садашњост, будућност и у гномској употреби. Ни поводом аориста није утврђено да је компонента доживљености обавезна, јер је сасвим обичан и у причању по чувењу. Посебно је то изражено, истиче М. Станић, онда када се приповедач сасвим уживи у причу. Осим у основном значењу, испитују се и особине перфекта у императивној служби исказивања наређења или жеље, потом у футурској, те у гномској употреби. Крњи перфекат је сасвим обичан и то са широким опсегом значења. Плусквамперфекат је могућ од глагола оба вида, у индикативу и релативу, када има искључиво значење антериорности, а облици са имперфектом помоћног глагола казују доживљене радње. Футур први се анализира с обзиром на употребу у основној и квалификативној служби, као и у служби исказивања прошлих радњи. Најзад, описују се и различите конструкције са специјализованом наменом, о чему је било речи раније. Сва значења и функције илустровани су адекватним примерима из грађе (Станић 1977: 85–117).

У студији *Говор Пиве и Дробњака Ј. Вуковића* у одељку синтакси глагола дат је опис већег броја јединица система, при чему се не издвајају све њихове службе већ углавном оне које су дијалекатски обележене, односно представљају, у односу на главнину штокавских говора, маркантну дијалекатску особину. Већ на самом почетку, аутор дефинише два стила приповедања, а поводом тога настоји утврдити да од конкретног типа нарације у највећој мери и зависи одабир облика у самом говорном чину. Наиме, када је посреди *їриїоведанє соїсїївених догађаја*, добар причалац ће употребљавати аорист и имперфекат, док у *їричању їо чувењу* преовлађују крњи перфекат и презент. У светлу уведене дистинкције анализирају се претериталне форме и облици који такву службу врше секундарно, и њима се, уједно, посвећује највише пажње. У овом говору компонента доживљености неодвојива је карактеристика имперфекта – користи се искључиво за доживљену прошлост, што се илуструје и већим бројем примера из грађе. Посебно се анализира имперфекат у контекстима типа *шћак данас у Вочу* (Фочу); *їребаше ми дваес динара* и сл. где има вредност, како то формулише Ј. Вуковић, „неке врсте презента у неком модалном значењу“, или пак значење жељног потенцијала. Аутор као запажања вредна пажње истиче могућност грађења аориста од глагола оба вида, те такође обавезно присуство компоненте доживљености кад год се овај облик употреби. Оно што недостаје, јесте детаљнија анализа овога облика, посебно твореног од имперфективних глагола, и његово поређење са имперфектом. Синонимност аориста и футура првог постоји у извесном виду онда када се аорист јави у модалној служби исказивања будућих радњи за које је извесно да ће се извршити, с тим да се аористом исказује непосредна будућност а футуром будућност уопште. Пуни перфекат се у овој студији анализира само у односу на еквивалент без помоћног глагола, чије се синтаксичко-семантичке одлике прецизно

издвајају. Вредност крњег перфекта одређује се и према аористу, који му је најближи семантички корелат. Најважнији закључак у вези са плусквамперфектом тиче се виталности форми са оба облика помоћног глагола, а даље и постојања семантичке диференцијације – облици са глаголом *бӣти* у перфекту користе се онда када се казује радња која је претходила некој другој, док се друге форме користе за појединачне радње посматране директно у односу на моменат говора. То значи да је у овом говору, осим у релативној, плусквамперфекат могуће употребити и у индикативној служби, иако аутор термине индикатив и релатив не користи. Прерасподела морфолошких облика постоји и на релацији доживљеност : недоживљеност, где се форме са имперфектом користе за радње првога а оне са перфектом за радње другога типа. Императив се анализира искључиво са аспекта употребе у нарацији. То што у списак облика аутор уопште не уврштава потенцијал, може значити да се овај облик или јавља само у основној служби, или се пак користи и у нарацији, али потпуно исто као у стандарду, те сходно томе није било потребе за детаљнијим освртом на тај домен употребе у опису диференцијалног карактера. У одељку о презенту наводе се само форме са префиксом *уз-*, које се у овом говору широко употребљавају у служби футура другог и даје однос између ова два облика. Најзад, посебна пажња посвећује се перифрастичним конструкцијама са модалним значењем, од којих се већина везује или за прошлост или се користи да се искажу радње са будућом временском перспективом, уз присуство различитих модалних нијанси (Вуковић 1940: 84–100).

Опширнији и садржајнији опис глаголског система налазимо и у студији *Говори источне и централне Херцеговине А. Пеца*, где се синтаксичко-семантичке одлике глаголских јединица детаљније анализирају с обзиром на категорије индикатив и релатив, уз упућивање на њихове међусобне системске релације. При опису претериталних облика, којима је посвећено највише пажње, води се рачуна о разликама између њихове употребе у нарацији с једне и у свакодневном говору с друге стране. Од синтаксичко-семантичких карактеристика крњег перфекта, који се у овом говору широко употребљава, разматра се однос према категорији индикатива и релатива. Аутор, осврћући се на у литератури доминантно одређење краћег перфекта као искључиво релативног облика, закључује да он сасвим нормално функционише у синтаксичком индикативу. Пошто шири домен своје употребе, перфекат се јавља и наместо других времена, те се тако дају примери перфекта са значењем плусквамперфекта, футура првог и футура егзактног. Аорист се на овом делу дијалекатског простора користи у свакодневном говору и то индикативно, за саопштавање радњи које су се догодиле пред моментом говора, у упитним реченицама и одговорима на њих, док у нарацији има вредност релативске форме. Поједине примере аориста аутор сврстава у модалне, полемишући притом са ставовима по којима се такав тип упо-

требе сматра индикативном. Фреквенција имперфекта је сужена, забележен је мањи број потврда, које се класификују према разликама у значењу, при чему се утврђује да је овај облик могућ само у синтаксичном релативу, за обележавање радњи напоредних са неком другом, а има га и у модалној и у квалификативној служби. Важно запажање тиче се тога да је у овом говору, за разлику од прилика на већем делу штокавштине, уз имперфекат могуће употребити одредбу којом се упућује на границе трајања глаголске радње. Разлике према стандарду које се тичу плусквамперфекта односе се на то се овај облик може употребити и у синтаксичком индикативу, тј. не мора имати нужно вредност везане јединице, као и чињенице да не постоје разлике између форми са имперфектом и перфектом помоћног глагола. У вези са презентом детаљније се испитује употреба у наративној служби, где се овај облик пореди са наративним императивом, као синтаксичко-семантички најближим корелатом и утврђују се разлике међу њима, а дају се и примери њихове комбиноване употребе у ширим контекстима. Императив је анализиран и у основној служби, уз навођење примера за различите типове модалних значења, те у нарацији, где је доста чест у приповедању и личних и догађаја о којима се зна посредно. Прави облик футура егзактног у овом говору је редак, а уместо њега употребљава се презент или крњи перфекат. Најзад, и у овој студији изостаје одељак о потенцијалу (Пецо 2007: 156–275). Иако има простора за полемисање са ставовима датим у поменутој монографији, истраживања овде приказана представљају значајнији помак у теоријско-методолошком смислу, јер се, осим самог идентификовања облика и одређених служби, настоји објаснити и њихова употреба, и то уз примену теорије о индикативу и релативу.

Говорећи о проблематици изучавања синтаксичког плана народних говора са освртом на истраживања из области дијалектологије, Д. Петровић у студији *О говору Змијања* констатује да је „проблемима проучавања дијалекатске синтаксе наша наука приступала у великој мери несистематично, и због тога су многе монографије којима располажемо остајале без обавештења често и о најкрупнијим карактеристикама овога домена језичке структуре“. У новије време пак, наводи аутор, „ствари се у овом правцу почињу изразитије мењати и све су чешће информације о репертоару синтаксичких структура у нашим дијалектима“. Овакво стање у српској науци објаснило се тиме да је „сложеност проблематике сама по себи, комбинована са одсуством сигурних теоријских осветљавања, многе истраживаче могла лако демобилисати и окренути њихова интересовања оним доменима који су били мање несумњиви и зато лакше приступачни“. И поред тога, међутим, приступ изучавању синтаксичког језичког плана у својој студији Д. Петровић не одређује као потпуни опис. Аутор истиче да ће, будући да се у том сегменту пред истраживача проблем поставља у нешто специфичнијем виду, у одељку

о синтакси бити речи посебно о употреби падежа, о неким проблемима синтаксе глагола, а о остали синтаксички проблеми биће испитани само у кратким цртама и то о оним појавама које одударају од одговарајућих прилика у стандардном језику. Са овако дефинисаног становишта, за све елементе глаголског система издвајају се само оне особености које су диференцијалне према стандарду, односно оне које потпадају у домен специфичних развојних тенденција датога говора и упућују на могуће даље путеве развоја система у односу на наслеђено стање. Систем претерита упрошћен је испадањем имперфекта и плусквамперфекта, те су у опису садржани само аорист и перфекат. Могућност употребе крњег перфекта у различитим контекстуалним условима, широк спектар значења, висока стилогеност, те знатно већа фреквентност у односу на стандард, показује се као диференцијална црта, чиме је и мотивисано опредељење да се детаљно опише краћа форма, док је пуни перфекат остао изван интересовања. Као најважнија особина аориста наводи се присуство компоненте доживљености, што је и основна диференцијална црта према перфекту. Употреба овога облика не одступа од стандардне, тако да се, сходно томе, констатује још само то да је необичан од имперфективних глагола, те да не наступа у гномској служби. На исти начин поступа се и са осталим облицима чија је употреба блиска стандарднојезичкој, где се издвајају само неки од специфичних домена попут императива и футура првог у наративној служби. За футур други се констатује да је у овом говору врло редак и да се наместо њега користе презентске форме са префиксом *уз-*. Потенцијал и глаголски прилог прошли у остају изван описа, чиме се сугерише да њихова употреба у потпуности одговара стандарднојезичкој. Нешто више пажње посвећено је опису инфинитива, посебно историјског, као јединице коју одликује знатна експанзивност и која замењује често и остале претерите. Чињеница да је процес замене конструкцијом *да* + презент овом говору готово потпуно непознат, чак и у оним позицијама где су супституције сасвим обичне и у стандарду, сведочи о његовом стабилном системском статусу (Петровић 1973: 149–157). У опису глаголских облика у студији *Говор Баније и Кордуна*, датом на свега неколико страна, аутор поступа на исти начин, издвајајући само маркантне особености, и поредећи дате прилике са стањем у говору Змијања. Употреба перфекта и плусквамперфекта овде не одступа од стандардне, с тим што је појава крњег перфекта изразита, и самостално и у саставу плусквамперфекта. Изразито је присуство историјског инфинитива и императива, којима се посвећује нешто више пажње. Наводи се и то да процес потискивања конструкцијом *да* + презент није далеко одмакао, те да је конструкција *за* + инфинитив доста честа. Употреба потенцијала слична је приликама у књижевном језику, а одступања се тичу једино присуства тзв. дужег потенцијала или потенцијала другог. Употреба презентана ана-

лизирана је само у случајевима када се овај облик употребљава у сложеним конструкцијама различите семантике (Петровић 1978: 136–139).

Опредељеност за одабир диференцијалног приступа у опису глаголског система, слично као Д. Петровић, образлаже и М. Пижурца у студији *Говор околине Колашина*, у којој се на невеликом броју страна у одељку о глаголима наводе појединачне напомене о јединицама уз цитирање „занимљивијег материјала“. Такав приступ образложен је тиме да би разматрање синтаксе глагола које би било извршено изван комплексније не само граматичке већ и лингвостилистичке анализе бројних, обимнијих и разноврснијих примера везаног говора било знатно отежано, а поред тога и, можда у најбитнијим моментима (имајући посебно у виду функционални аспект), превише поједностављено. Посебно је, како додаје аутор, то случај са радовима који подразумевају опис једног идиома на свим језичким нивоима, где се из разумљивих разлога не може обухватити систем у целини са свим појединостима. Сходно томе, „унапријед припремљени упитници скоро да више сметају него што помажу, јер су тако добијене потврде лишене природног контекста“, те је стога, како даље наводи, „разумљиво онда да нећемо инсистирати на разликама тзв. синтаксичког индикатива и релатива, затим на различитим типовима приповиједања и сл., јер би свака импровизација (...) била чак више штетна“. Анализа садржи примере употребе крњег перфекта у приповедању, клетвама и у служби изрицања заповести. За плусквамперфекат се истиче да је чест и да се гради од глагола оба вида. Имперфекат је врло редак и јавља се само од одређеног броја глагола, при чему уз њега може бити употребљена одредба која указује на временске границе глаголске радње. Аористом се обележавају доживљене радње, динамичног и хронолошки датог редоследа догађаја. Може се употребити и за исказивање туђих свршених радњи ако се причају према сопственом запажању. При употреби презента углавном нема одступања од стандарда, па се наводе само примери у приповедачкој служби. Изван описа остаје футур први, за који се само констатује да „нијесмо запазили никаквих особености“. Наративни императив има врло високу фреквенцију. Од категорија аутор издваја: сликовито дочаравање дужине трајања радње, обичај понављања, динамичност и поновљивост. Не описује се у основној служби осим што се дају реликтне форме облика за 3. л. јд. као остаци старог оптатива. Имајући у виду да се инфинитив употребљава у бројним модалним конструкцијама са глаголима *хїеїи* и *биїи*, непознатим стандарду и већини дијалеката, те у споју *за* + инфинитив, овоме облику посвећује се нешто више пажње (Пижурица 1981: 208–214).

За разлику од претходних, остале студије које садрже одељке о синтакси глаголских облика карактеришу се знатно редукованијим садржајем, уз навођење искључиво најмаркантнијих особина, и то на, по правилу, малом броју страна и са малим бројем потврда. Тако се у студији *Зайаднобосански*

ијекавски говори М. Дешића истиче једино честа употреба историјског инфинитива у приповедању и у конструкцији *за* + инфинитив; дају се примери крњег перфекта и перфекта у безличној употреби; те необичан тип употребе глаголског прилога садашњег у хетеросубјекатским реченицама. Остали облици се не наводе (Дешић 1976: 292–304). Као важне диференцијалне црте присутне у говору личких јекаваца М. Драгичевић у одељку о глаголима наводи широку употребу историјског инфинитива и стабилан статус у служби допуне појединим глаголима и изразима непотпуног значења; фреквентност употребе крњег перфекта и приповедачког императива посебно за прошле понављане радње; присуство плусквамперфекта али само као везане јединице те глаголског прилога прошлог у служби одредбе за начин. Футур први и футур други испитују се са становишта међусобне (не)заменљивости. Нешто детаљније описан је аорист, а као важне особености издвајају се семантика доживљености и употреба у модалној служби (Драгичевић 1986: 189–198). У студији *Говор села Горобиља* као маркантне особености глаголског система издвајају се напоредна употреба инфинитива и презента са везником *да* у служби допуне глаголима и изразима непотпуног значења и у функцији финалне допуне; честа употреба презента са префиксом *уз-* у служби футура другог; те крњег перфекта у наравији. Константује се да се аорист употребљава за исказивање најближе прошлости, где је фреквентнији од перфекта, као и са вредношћу иреалног кондиционала за прошлост, те да је несвршени аорист потврђен са свега неколико примера. Имперфекат је готово ишчекао и јавља се само од фреквентних глагола (Николић 1972: 699–701). Студија *О говору околине Удбине* садржи информације о присуству инфинитива у служби допуне и у конструкцији *за* + инфинитив, те императива у наративној служби и у клетвама. У вези са презентом истиче се само да долази и у погодбеним реченицама, док се остали домени употребе не наводе. За перфекат и плусквамперфекат аутор констатује да се срећу у обичној, књижевној употреби, те стога наводи само извесне карактеристичне момен-те, у које убраја то да се плусквамперфектом казује доживљена прошлост, као и да се изоставља глаголска спона када се перфекат јави у емфатичком саопштавању, у наравији и у клетвама. Аорист се среће у наравији и за исказивање непосредно прошле радње. Једино се у овој студији о говорима херцеговачко-крајишког дијалекта помиње потенцијал, при чему се потврде модалне употребе не наводе, а дати су примери овога облика за обележавање прошлих понављаних радњи. Не можемо, притом, са сигурношћу знати да ли је, с обзиром на то да је наводи само овај аутор, у питању језичка црта која овај говор диференцира од околних, или изостанак помена о њој у другим студијама објашњавамо тиме да, имајући у виду да се овај тип потенцијала сасвим обично среће и у стандарду, не представља диференцијалну особину, па га стога аутори и не наводе (Павлица 1984: 411–413). У студији *Говор*

Срба у јужној Барањи проверавају се мање-више исте категорије као и у претходнима, те се, у виду кратких констатација, истиче употреба инфинитива у служби допуне и ретки примери замене конструкцијом *да* + презент, широка употреба перфекта, који је истиснуо остале претерите, футура првог и другог у основној служби, приповедачког императива и презента за садашњост, прошлост и будућност (Секереш 1980: 166–168). За говор села Горње Цапарде код Зворника П. Ђукановић наводи само једну особину, а то је фреквентност употребе крњег перфекта у приповедању које се одликује експресивношћу, а коме су у тој служби конкурентни наративни императив и футур (Ђукановић 1983: 264). На исти начин, са мало наведених или без навођења примера у студији *Говор Љешћанског* у виду кратке напомене наводи се да су облици инфинитива и презента конкурентни у служби допуне неким облицима медијалних глагола; да се презентске форме са префиксом *уз-* употребљавају у значењу футура другог; да се аористом исказује се само најближа прошлост, при чему је могућ и од несвршених глагола; да се имперфекат ретко употребљава; да је чест крњи перфекат; те да се понекад чује и приповедачки императив (Тешић 1977: 243–244). З. Кашић за говор Конавала наводи само инфинитив у служби допуне глаголима непотпуног значења и употребу у конструкцији *за* + инфинитив, као и податак о изузетној фреквентности наративног императива (Кашић 1995: 346–347). У студији *Говор села Обади у босанском Подрињу* даје се однос презента и инфинитива у служби допуне различитим врстама глагола, те констатује да се инфинитив добро чува (Симић 1978: 97–100). Најзад, о глаголском систему говора Каменара на основу литературе располажемо једино информацијом о честој употреби наративног императива, карактеристичној и за околне говоре (Вујадиновић 2007: 97). Остале студије о говорима херцеговачко-крајишког дијалекта синтаксички аспект глаголских облика не испитују.

Глаголском систему херцеговачко-крајишких говора, и поред тога што садржи релативно оскудан материјал и податке, посвећено је више пажње него што је то учињено у истраживању остатка штокавштине. Изузетком се једино могу сматрати студије о говорима **зетско-сјеничког дијалекта**. У говорима овога типа, будући да су архаични, глаголски систем добро се чува, а глаголски облици имају важну улогу у обликовању наравице, те их стога аутори у монографским описима нису могли лако заобићи. Ипак, описи су и у овом случају углавном диференцијалног типа, и ретко садрже детаљнију анализу употребне вредности облика кроз испитивање свих компоненти њихове граматичке структуре, а изостаје и међусобно поређење јединица и њихових служби.

Студија *Мрковићки дијалекат* Ј. Вујовића даје системски и потпун синтаксички опис – сви глаголски облици детаљно се описују с обзиром на индикативну, релативну употребу, те у квалификативној и у модалној служ-

би, а за илустровање изнесених закључака понуђена је обимна дијалекатска грађа, и свака од издвојених категорија поткрепљена је већим бројем примера. Мрковићки говор показује већину главних одлика зетско-сјеничких говора као целине, а нарочито је богата и драгоцену употреба аориста и имперфекта. Аорист је најчешће претеритално време у овом говору, употребљава се у приповедању за исказивање доживљених радњи у индикативној и релативној служби. Прецизно се издвајају и дефинишу категорије: аорист у дијалогу (индикатив и релатив) и аорист у саопштењима (индикативна и релативна употреба). У посебним одељцима дефинишу се и међусобно разграничавају појмови доживљености и уживљавања. Аутор, наиме, констатује да ако се аорист у приповедачкој служби и употреби некада за недоживљену радњу, дакле у синтасичком релативу, онда је приповедачево уживљавање у тај догађај толико сликовито и импресивно да се стиче утисак изразите доживљености, и та радња се једначи са правом доживљеношћу. Аорист је сасвим обичан у дијалогу и саопштењима када означава радњу извршену непосредно пред моментом говора или ону која се вршила до тога тренутка, и тада је најчешће у синтасичком индикативу, мада има и примера релативне употребе. Чест је и у модалној служби. Имперфектом се казује прошла радња неограниченог трајања, која се може сместити у било који моменат прошлости (од најдаљих сећања и доживљаја до праве садашњости говорног лица). Иако се најчешће њиме казује радња која се у прошлости вршила напоредо са неком другом, има и примера употребе без икакве видљиве временске одређености. Класична је употреба плусквамперфекта, у коме се тачно разликују значења са имперфектом помоћног глагола *биџи* (доживљеност) од оних са перфектом истог глагола (недоживљеност). Истраживања су показала да се сем у индикативу презент употребљава и у квалификативној служби, док наративни презент није особито чест и обично стоји напоредо са приповедачким императивом, аористом и перфектом. Најобичнији је при изношењу догађаја за које приповедач зна по чувењу. У гномској употреби презент се најчешће јавља од свих облика, док је у модалној служби сасвим редак и ту значењски одговара футуру. Имајући у виду добру очуваност аориста и имперфекта у овом говору, перфекат има релативно ограничено функционоално поље и мање је фреквенције него у околним говорима и у стандарду. Аутор констатује да су ретки примери где се за исту ситуацију користе и перфекат и аорист и то стога што имају јасно разграничене семантичке домене – код перфекта је тежиште на саопштавању а код аориста на доживљености. Па ипак, и поред његове релативне реткости, перфекат се употребљава у свим синтасичким службама: у индикативној, квалификативној, приповедачкој, модалној, и (сасвим ретко) гномској. Футур први је сасвим обичан у индикативу док је у релативу редак. Футура дру-

гог нема у овом говору. Строга је разлика између потенцијала за садашњост и потенцијала за прошлост (Вујовић 1969: 319–352).

Студија *Црмнички говор* Б. Милетића садржи опис који је диференцијалан у односу на стандард. Инвентар служби већине глаголских облика у овом говору знатно је широк, а разматрање свих њих захтевало би посебну студију. Стога се, како и сам наводи, аутор ограничио само на оне службе које су „за књижевнојезичко осећање необичније“. Тако се за аорист издвајају примери употребе у синтаксичком индикативу и релативу од глагола оба вида, а посебно се разматра његова употреба у питањима и у служби исказивања прошлих понављаних радњи, где је синониман (знатно фреквентнијем) императиву. Своју примену аорист налази и при исказивању будућих радњи које ће се непосредно десити, или за које постоји поуздана претпоставка да ће се извршити у блиској будућности, као и у кондиционалним реченицама, када може имати значење егзактног футура. Имперфекат се користи искључиво у синтаксичком релативу и то да искаже трајање или понављање радње, обично оне која је текла паралелно са неком другом. Крњи перфекат се јавља само у синтаксичком релативу. Плусквамперфекат се употребљава са оба типа помоћног глагола, али без разлика у значењу. Осим будућих, футур други може означавати и прошле радње. Код презента су издвојене само две специјалне службе: употреба наместо футура у изричним реченицама које истовремено значе и жељу и намеру, те од глагола *ићеи*, у значењу реалне жељне реченице. За инфинитив се наводе примери за различите употребе у допунској служби и у саставу футура првог, а анализиран је и при исказивању прошлих радњи (Милетић 1940: 543–564).

У студији *Сџароцрногорски средњокаџунски и љешански говори* М. Пешикан већ на самом почетку истиче да је одабир облика од стране говорника директно повезан са типом приповедања, те да је употреба неких облика (имперфекта или аориста, нпр.) нужно условљена типом дискурса. Сходно томе, издвајају се четири типа: 1. причање сопствених радњи; 2. причање туђих радњи по сопственом запажању; 3. причање по чувењу кад је бар неке елементе догађаја говорно лице знало или за њих сазнало још у то време; 4. причање искључиво по каснијем чувењу. У зависности од типа приповедања, односно од тога да ли је причалац био очевидац или учесник у догађајима о којима приповеда, зависиће и који ће се облици одабрати при обликовању нарације. Сви глаголски облици у студији описују се с обзиром на то какву улогу могу имати у приповедачком типу дискурса, те зато, на пример, нема описа презента или императива у основној служби. За аорист се утврђује да се увек користи за доживљене радње (дакле у стиливима 1 и 2). Изван приповедања јавља се и у модалној служби. Имперфекат се такође употребљава у стиливима 1 и 2, некада и 3, и то за казивање околности или радњи које су карактеристичне за цео одсек времена о коме се

приповеда (или бар за знатан део тог времена), односно када говорно лице даје слику околности или ситуације у једном тренутку у прошлости. Детаљно се анализира краћи перфекат, за који се утврђује да се употребљава углавном: од свршених глагола на почетку приповедања у свим стиловима; у причању по чувењу према презенту трајних глагола; у причању по чувењу напореда са приповедачким императивом; у свим стиловима када се радња не уклапа у приповедање по самом свом вршењу него по резултату. Ван приповедања краћи перфекат је обичан при саопштавању неке новости, обично са извесном неверицом или чуђењем. Основна карактеристика јесте резултативност у прошлости. Несвршени презент у приповедању се користи зарад описа неке позадинске околности, и то у стиловима 1 и 2, дакле за доживљене радње, док је перфективни веома редак – употребиће се само при разним заустављањима или исправљањима у току приповедања. Наративни императив обележава прошла трајна дејства, потом радње које су се у прошлости понављале, те свршене радње. Посебна пажња посвећена је анализи конструкција са специјалном наменом и семантиком (Пешикан 1965: 194–207).

У студији *Говор Бјелойавлића* садржани су сви глаголски облици који функционишу у систему овога говора, али без потпуног описа свих њихових служби и значења. Глаголске јединице аутор дефинише с обзиром на категорије индикатива и релатива. Као важна одлика аориста, који је у овом говору жив облик, издваја се могућност употребе у релативској и индикативној функцији, при чему у обема службама најчешће исказује доживљене акције, али и радње које се само констатују као факти, без посебног уживљавања говорника у моменат ситуације. Иако се у овом говору чува у већој мери, имперфекат се не одликује семантичком ширином, а круг глагола од којих се среће није велики. Није реткост да се замењује перфектом, аористом или презентом. Најчешће се употребљава за доживљене, мада се њиме може приповедати и о недоживљеним радњама. Осим за напоредне радње, њиме се могу обележити и самостална прошла дејства, што значи да је осим у синтаксичком релативу бележен и у индикативној служби. Крњи перфекат је редак, а употребљава се најчешће за изношење неке новости или у резултативном значењу. Плусквамперфекат је жива категорија и чешће се среће са имперфектом помоћног глагола. Употребљава се у синтаксичком релативу од свршених глагола. Од служби презента наводи се само његова употреба у приповедању и однос према инфинитиву у том домену употребе. Футур први се употребљава у индикативу, релативу и у квалификативној и модалној служби. Футур други се јавља у условним и временским реченицама, али се често замењује презентом. Њиме се у овом говору могу обележити и прошле радње. Императив се осим у основној, користи и у наративној служби за обележавање прошлих појединачних и радњи које су се понављале, док потенцијал има једино службу модуса. Инфинитив је

чест облик, описује се у различитим службама, и утврђује се однос према да конструкцији. Глаголски придеви и прилози имају употребу као у стандарду (Ђупић 1977: 161–175).

У раду *Из синтаксичке проблематике говора Врачана* Д. Петровића дају се само ситније појединости, уз напомену да то ни изблиза није потпун увид у врло сложена питања синтаксе глаголских облика овога говора. Као чињенице од значаја издвајају се: употреба презента са везником *да* у значењу жељне реченице; присуство несвршеног аориста; употреба имперфекта у модалној служби; примери модалне употребе перфекта и наративног императива (Петровић 1974: 174–175). У монографији *Источноцрногорски дијалекат* издвајају се само претеритални облици. Наводи се једино да се перфекат шири на рачун других времена, да је имперфекат чест само од помоћних, безличних и неких других глагола за несвршене прошле радње које су дуже трајале, те да аорист најчешће долази у декларативним и упитним реченицама. Доста ретко, али срасло са језичким осећањем, излагање прошлих радњи врши се у овом говору и обликом футура (Стевановић 1933/34: 118–123). На исти начин, у студији *Новојазарско-сјенички говори* анализирају се само синтаксеме са претериталном семантиком. Најшири и најуниверзалнији домен употребе има перфекат, који ипак из система не истискује остале претерите, сем плусквамперфекта. Пуни перфекат користи се у било ком типу саопштавања о прошлим радњама. Крњи перфекат има такође широку употребу и одликује се стилогеношћу. Јавља се при саопштавању новости, на почетку приповедања и у питањима. Плусквамперфекат се употребљава са оба типа помоћног глагола, а форме са имперфектом карактерише доживљеност. Имперфекат има нешто ужу употребу, а најчешће означава напоредне прошле доживљене радње. Аористом (од свршених и несвршених глагола) казује се радња која се свршила непосредно пред тренутком говора или је трајала до тог момента. У наразији се употребљава за обележавање доживљених радњи или приликом преношења туђег говора. Користи се и за обележавање радњи везаних за будућност за које говорно лице претпоставља да ће се догодити, или постоји намера да се она изврши. Императив је у приповедању чест, као и футур и потенцијал (Барјактаревић 1966: 123–138).

Иако је **призренско-гимочка дијалекатска зона** област која се одликује добром очуваношћу глаголског система, посебно у домену претериталних форми, дијалекатске студије не нуде детаљније информације о овом језичком нивоу. Потпун опис глаголских облика налазимо једино у монографији *Говор шарљанинске жује Гора*, у којој се наводе све јединице које функционишу у овој зони, уз дефинисање њихових служби с обзиром на временске категорије индикатива и релатива. Облици се пореде и међусобно конфронтирају у појединим доменима употребе, посебно тамо где им се

службе поклапају. Систем претериталних облика чува све четири јединице са основном функцијом обележавања прошлих дејстава, при чему је перфекат универзално време којим се могу казивати било које прошле радње. Осим у временској, јавља се и у модалној служби, а одлика ове зоне јесте одсуство крњег перфекта. Аорист је жив иако га постепено потискује перфекат. У основном временском значењу обележава свршене или несвршене прошле радње које су временски увек ограничене. Имперфекат је у живој употреби и користи се за обележавање прошлих радњи посматраних у току вршења, које се одликују доживљеношћу, а у овом говору потискује се несвршеним перфектом. Плусквамперфекат је редак, али је бележен како у индикативном, тако и у релативном значењу. Презент се анализира и у основној и у релативној служби (означавање садашњих, прошлих и будућих радњи), а дају се и примери модалне употребе. Футур први се осим у индикативној среће и у релативној намени, када казује прошле радње које су се понављале по утврђеном редоследу и по обичају, што је маркантна особеност ове зоне и као такав ретко се среће изван ове области. Императив се сем као модални облик, јавља и при исказивању прошлих радњи, како појединачних тако и дејстава која се одликују вишератношћу. Потенцијал се користи само као модална формаа инфинитива нема у овом говору (Младеновић 2001: 492–502).

У осталим изворима дате су само кратке напомене о појединачним службама глаголских јединица посматраних изоловано. Н. Богдановић у студији *Говори Бучума и Белог Појока* истиче да се имперфекат употребљава за обележавања доживљених прошли радњи које су напоредне са неком другом; да се аорист употребљава само за доживљене радње и да је могућ од глагола оба вида; да је чест перфекат без помоћног глагола у приповедању које је емфатично и одликује се информацијом о неочекиваности дате радње, а наглашена је и резултативност; да се плусквамперфекат од свршених глагола употребљава са значењем жељног начина; те да је чест наративни императив. Као важна одлика издваја се и то да се презент свршених глагола јавља у служби футура првог и футура другог, те да нема презента сложеног са префиксом *уз-* (Богдановић 1979: 121–124). Исти аутор у студији *Говор Алексиначког Поморавља* наводи отприлике исте категорије. Будући да нема значајних разлика у односу на стандард, презент у основној служби овде се не анализира. Честа је и употреба релативног презента у приповедању, али, према речима аутора, она је такође обична и не треба је доказивати. Аорист је обичан у дијалозима и у приповедању који се одликују емотивнијим тоном и доживљеношћу. Употребљава се и самостално и напоредно са неком другом радњом у прошлости. Имперфекат је редак, што ову зону диференцира од осталих призренско-тимочких говора. Употребљава се за доживљене радње напоредне са неком другом и у служби иреалног кондиционала. Перфекат је врло чест, и пуни и крњи, као и приповедачки императив. Ниједна

од издвојених категорија, међутим, није детаљније анализирана и теоријски образложена (Богдановић 1987: 248–254). Поводом говора Лужнице коментаришу се неке од најмаркантнијих особина попут честе употребе презента за прошлост и будућност; живе употребе аориста, крњег перфекта и плусквамперфекта у временском и модалном значењу. Дају се примери за наведене службе али без детаљније анализе (Ћирић 1983: 105–106). Из литературе о говору Заплања сазнајемо да је у овој зони аорист обичан од глагола оба вида, те да је у широкој је употреби при исказивању доживљених радњи. Имперфекат има сужен функционални домен, и чест је само од глагола *биџи*, а јавља се у комбинацији са осталим формама; док је перфекат врло фреквентан и у пуној и у краћој форми. У наративној служби често се јавља и презент, најчешће у комбинацији са претериталним облицима, као и императив и футур. Инфинитива нема, уместо њега се употребљава конструкција *да* + презент, често са изостављеним *да* (Марковић 2000: 234–236). У говору Црне Траве и Власине презент се јавља у индикативној, релативној и модалној служби; аорист је обичан у приповедачкој функцији; имперфекат увек обележава напоредне радње; чест је крњи перфекат, као и плусквамперфекат. Императив је сасвим обичан у приповедању, а исто се констатује и за футур први. За све облике дају се само примери употребе у наведеним службама, без детаљније анализе (Вукадиновић 1996: 259–265). На почетку поглавља о глаголским облицима у студији *Ђаковачки говор* аутор прецизира да ће се у опису ограничити само на оно што је у ма којем погледу карактеристично за тај идиом. У такве карактеристичне одлике уврштена је врло широка употреба имперфекта, аориста и наративног императива, те ретка употреба потенцијала, наместо кога се користи презент и одговарајући модални глагол (Стевановић 1950: 146–149). Питања којима се бави А. Белић у студији *Дијалектни исјочне и јужне Србије* тичу се губљењења инфинитив и његове замене *да*-конструкцијом, испуштања споне у облицима футура, те употребе наративног императива (Белић 1905: 402–415).

Мало је података о синтакси глаголских облика говора **косовско-ре-савског дијалекта**. Једина студија која нуди детаљнији увид у ово питање јесте *Трсјенички говор* Д. Јовића, која се од осталих издваја тиме што нуди системски приказ глаголских облика, које аутор, користећи се теоријским приступом утврђеним у дотадашњој литератури, детаљно анализира. За разлику од већине дотадашњих а и каснијих истраживања, посебна пажња у овоме опису посвећена је временским категоријама индикатива и релатива, а облици се дефинишу и као појединачни елементи система, у збиру иманентних синтаксичко-семантичких особина, али и у светлу међусобних релација. На самом почетку поводом истраживаног говора истиче се да формалних разлика у односу на стандардни идиом и суседне дијалекте нема, осим оних које се јављају на плану фреквенвенције појединих форми. Ипак, разлике које

се у том домену уочавају веома су бројне, а посебно крупне када се глаголски облици посматрају у целокупности односа у које ступају. Потискивање појединих јединица и њихова смањена употреба у овом говору, како наводи аутор, условљава супротну појаву – врло увећану и наглашену употребу других – перфекта и презента пре свега. Сходно томе, трстенички говор анализиран је с обзиром на чињеницу да говори у којима долази до упоросћавања на плану употребе глагола јасно показују да синтаксичка синонимија на целој територији нашег језика ствара услове за измену структуре система глаголских облика широких размера. То понекад доводи до дефинитивног елиминисања појединих чланова, те до измене структуре, што се одражава у великој мери и на синтаксичком плану. Систем облика за обележавање прошлости у трстеничком говору карактерише се широком употребом краћег и пуног перфекта са подједнаком фреквентношћу обеју јединица, и јасно издиференцираним доменима употребе. Ширење форми перфекта без помоћног глагола овде се представља као резултат утицаја балканистичких процеса који долазе са југа и југоистока, што везује овај простор за шири ареал где је примећена иста тенденција. Осим што се детаљно анализира као самостално употребљен, крћи перфекат се дефинише и кроз поређење са аористом и облицима са којима се комбинује или које, услед експанзивности, потискује. Системски положај и укупност синтаксичко-семантичких и стилских карактеристика показују јасну тежњу ка осамостаљењу овога облика до вредности самосталне јединице, што, према мишљењу аутора, у овом говору ипак није процес који је доведен до краја. Аорист се добро чува, али му је фреквенција нижа у односу на перфекат или наративни презент. Користи се за исказивање доживљених радњи. Аорист несвршених глагола је редак и употребљава се углавном уз неку временску одредницу којом се ограничава трајање те радње у прошлости. Детаљно се издвајају синтаксичко-семантичке карактеристике и стилске одлике, као и различити домени употребе (у приповедању, у питањима и сл.). За имперфекат се наводи да је говотво ишчезао из система, а присутнији је једино у говору старијих лица. Употребљава се углавном као везана јединица за исказивање радњи које се карактеришу напоредношћу. Имајући у виду да је опис потпун, презент се анализира у својој основној служби, где аутор прецизно дефинише разлику између презента којим се обележавају радње актуелне у моменту говора и онога којим се казује каква стална особина која има опште важење у садашњем времену, а који је невезан је за утврђене временске границе, и приближава се категорији квалификативности. Наративни или историјски презент врло је чест у трстеничком говору и користи се у дијалогу или у препричавању, ређању догађаја. Њиме се казују директно или индиректно доживљене радње, а у питању је, поред тога, и везани облик, увек се јавља у комбинацији са неким другим облицима. Детаљно се анализира и употреба презента у футурским ситуацијама и

у служби изрицања заповести. Употреба футура првог и другог иста је као у стандарду, а исто је и са потенцијалом који има само вредност модуса и не употребљава се у приповедању. Од стандарда се не одступа ни при употреби глаголских пилога и придева. Инфинитив је, у складу са балканистичким струјањима са југоистока и истока, готово потпуно елиминисан из система. Мали је број забележених потврда у оквиру футурских конструкција или у служби допуне неким глаголима или изразима непотпуног значења (Јовић 1968: 177–214).

Међу описима говора **шумадијско-војвођанског дијалекта** детаљношћу се издваја студија *Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта*. Прегледом су овде обухваћене све јединице уз детаљну анализу функција. Будући да је посредни идиом са ослабљеним инвентаром служби претериталних форми, имперфекат се јавља само у питањима са значењем присећања на нешто што се већ десило. Плусквмперфекат је такође мале фреквенције, и увек обележава радње које претходе другој. Аорист се јавља у живом, динамичном, драматичном приповедању доживљених радњи, и обично се уводи перфектом. Долази и у непосредном реаговању на нешто што се управо десило, или се њиме упућује на радње које ће тек уследити, где превладава нијанса модалности. Перфекат се широко употребљава и самостално и у комбинацији са другим формама. Крњи перфекат се ређе користи, а одликује га стилска маркираност: има значење новине, резултативности, даје живост приповедању и чест је у позицији експозиције, потом при обележавању хабитуалних радњи, у служби прохибитива, у концесивним конструкцијама, при исказивању неостварене радње у прошлости, те са оптативним значењем. Презент се анализира у наративној служби, где се углавном комбинује са другим облицима, аористом и императивом најчешће, те у футурском значењу. Футур први се осим у основном значењу јавља и у функцији обележавања прошлости. Чест је наративни императив при обележавању доживљених радњи, и то углавном оних које су се у прошлости понављале. Важна особина овога говора јесте добра очуваност инфинитива, нарочито као допуне глаголима и изразима непотпуног значења, где превладава над конструкцијом *да* + презент. Потенцијал се среће само у модалној служби, а нема га у хабитуалном значењу. Овај говор познаје и потенцијал други, који се најчешће јавља у аподози иреалног прошлог кондиционала (Ивић и др. 1997: 369–400). О говорима крагујевачке Лепенице постоји обимна студија у којој је анализиран и систем глаголских облика, с тим да опис није детаљан. Као важна карактеристика овога идиома са упрошћеним глаголским системом издваја се висока фреквентност презента у индикативној, релативној, и квалификативној служби. Широка је употреба перфекта, који се јавља у индикативу и релативу, те као квалификативни. О приповедачком императиву дате су само кратке напомене (Вукићевић 1995:

їреба їрезенїа у говорима северне Мейїохїе (Букумирић 2007: 95–104), *Прилог їознавању уїїїребе инфинїїва у данашњем говору Васојевића* (Стијовић 2007б: 875–886), *Уїїїреба инфинїїва / да + їрезенїа у срїским їморшшким говорима у Румунији* (Бошњаковић 2017: 167–191) и др.

На основу изложеног приказа лингвистичког материјала да се закључити да аутори дијалекатских студија углавном не посвећују довољно пажње синтаксичком опису глаголског система. Разлога за то је, судећи по наводима аутора, више. Изостанак детаљне анализе овог језичког нивоа најчешће се оправдава недостатком материјала или простора у синтетичким студијама које у обзир узимају све језичке нивое, а што је условљено превасходно комплексношћу дате проблематике. У студијама у којима постоје, описи глаголских јединица углавном остају на нивоу дескрипције појединачних облика или, чешће, појединачних њихових служби, и то углавном оних које су дијалекатски маркиране. Притом, маркантни дијалектизми се углавном само идентификују и поткрепљују мањим бројем потврда, без подробније анализе, а све оне особености које постоје у испитиваном идиому а заједничке су са стандардом или другим говорима не узимају се у обзир. Ипак, ни диференцијалне описе не карактерише уједначеност, имајући у виду да су бројније оне студије у којима су садржане само појединачне, кратке и, чини се, успутно наведене напомене о појединим појавама у глаголском систему, а критеријуми њиховог одабира остају нејасни. Изузев мањег броја студија, које доносе важније закључке, опширнију грађу, и у којима се за појединачне облике издвајају различите категорије и анализирају важнији елементи синтаксичко-семантичке структуре, у већини истраживања о глаголима се говори на свега пар страна, где се констатују само одређене чињенице о некој појави, и то са малим бројем потврда на основу којих није могуће вршити накнадне анализе и извести закључке нити проверу изречених констатација. Такође готово редовно изостаје прецизнији ареални преглед испитивање појаве. Стога, услед немалих разлика у инвентару облика и њихових служби које постоје на релацији стандардни језик : народни говори, али које се јављају и на самоме дијалекатском плану, јер се на једној страни налазе народни говори са упрошћеним системом облика и њихових служби, а са друге они у којима се среће богатство форми, подаци којима располаже литература међусобно су несравњиви. Неуједначен теоријско-методолошки приступ проучавању слику о глаголским облицима додатно чини замршеном.

1.2. Предмет рада. Теоријско-методолошки приступ

Основни циљ овога рада јесте пружање што је могуће целовитијег увида у систем глаголских облика испитиваног идиома. Наш приступ дефинишемо као потпун, што значи да ће се глаголске јединице анализирати

у целокупности својих граматичких одлика, без обзира на то да ли је посредни дијалекатски маркирана или служба позната стандарду или осталим дијалектима. Циљ је, дакле, да се утврди системска позиција и дефинише употребна вредност појединачних глаголских форми, при чему се у сваком од засебних поглавља настоји одржати методолошки јединствен критеријум анализе. За сваки од глаголских облика утврђује се: а) системска позиција у испитиваном говору која се тиче његове фреквентности и виталности; б) даје се ареални преглед прилика које карактеришу говоре зетско-сјеничког дијалекта у целини, а потом и остале идиоми на штокавском језичком комплексу, а које се такође тичу (не)постојања дате јединице у глаголском систему и степена њене присутности; в) однос прилика констатованих у испитиваном и оних које важе за стандарднојезички идиом; г) инвентар синтаксичко-семантичких одлика својствених глаголским јединицама у њиховој примарној служби; в) употребна вредност у секундарном домену употребе; д) синтаксичко-семантичке и прагматичке околности које регулишу употребу у оба домена, те стилски ефекти који се њиховом употребом остварују на плану нарације; ђ) околности у којима се глаголске јединице употребљавају удружено у контекстима међусобно се допуњујући или искључујући, те фактори који о(не)могућавају њихову заменљивост у контексту; е) преглед функција које свака од јединица има у осталим говорима штокавског наречја, и то са циљем да се увиди системски положај сваке од њих с обзиром на домен употребе и дијапазон синтаксичко-семантичких служби у које ступају.

Циљ овакве анализе јесте да се глаголски облици, који се у комуникативном чину увек јављају удружени, сагледају не само као појединачне јединице система већ и у сложеној мрежи међусобних односа, посматране, дакле, увек у ширем контексту са циљем утврђивања функционалне вредности. Примећено је да од типа текста зависи и одабир конкретног облика али и то који ће се сегмент семантичког потенцијала показати као релевантан. Услед тога, вредности глаголских облика испитују се с обзиром на њихову употребу у различитим типовима текстова/саопштења (наративи, неутрално казивање, евокативно саопштење, емотивни исказ, понављане прошле радње, приповедање личних доживљаја, приповедање 'из друге руке' и сл.). Сваки од глаголских облика описује се најпре с обзиром на синтаксичко-семантичке функције које су му примарне, а потом и у секундарним службама (временско транспоновање, модална употреба), када у говорној сфери најчешће долази до преклапања употребних домена. Синтаксички аспект, дакле, подразумева анализу употребе јединица у различитим комуникативним условима. Издвајају се синтаксичко-семантичке особености сваког глаголског облика појединачно, а потом се разматрају (изван)језичке околности које у конкретном комуникативном чину мотивишу одабир неког од глаголских времена. Глаголски облици сагледају се у својим примарним

функцијама, употребљени као самосталне јединице, али и у случајевима када на плану употребе долази до преплитања и преклапања функционалних поља. Тако на пример, основна служба коју у овим говорима има императив јесте модална, међутим, при временском транспоновању он у систему функционише као временски глаголски облик којим се казују прошле појединачне и понављане радње. Функцију казивања прошлих радњи које се понављају императив, међутим, дели још и са перфектом, презентом и потенцијалом. Даље, потенцијалом се као и императивом може исказивати хабитуалност, али то поклапање је само делимично будући да потенцијал не може обележити појединачну прошлу радњу и сл. Због тога је превасходни циљ нашега рада приказивање сложених односа у које ступају глаголски облици у конкретном говорном чину, те моменти који условљавају одабир једног од више конкурентних облика са истом службом (синтаксичко-семантички услови, време у које се смешта приповедње, тип текста саопштења (наративи, процедурални текстови, евокативно, односно емотивно излагање) и сл.). Међу најзначајније карактеристике испитиваног ареала свакако убрајамо сложени систем претериталних времена. У глаголске облике којима се у овим говорима саопштавају прошле радње, осим јединица којима је основна служба временска (перфекат, имперфекат, аорист, плусквамперфекат), увршћују се и временски транспоновани облици (презент, потенцијал, императив), те глаголске конструкције са специјализованом функцијом (*ићауе* + инфинитив, *било* + инфинитив, *би* + императив). Од значаја за овај рад јесте чињеница да сви наведени облици с једне стране поседују сопствене синтаксичко-семантичке карактеристике, али се, с друге стране, у неким сегментима поље њихове употребе поклапа са неком од служби осталих облика, те да је избор једног од њих условљен различитим факторима. На већем делу српске језичке територије четворочлани систем претерита упрошћава се свођењем углавном на једно, универзално време за казивање прошлих радњи – перфекат. Чинећи целину са другим зетско-сјеничким говорима, говор Тутина, Новог Пазара и Сјенице спада у ред оних идиома у којима ова тенденција није у већој мери узнапредовала. Добро чување имперфекта и аориста представља битну структурну карактеристику поменуте зоне. Њихово место у четворочланом систему прошлих времена стабилно је, а на плану употребе оба времена одликују се широким дијапазоном функција. Уочено је, притом, да су имперфекат и аорист у употреби фреквентни посебно када се са неутралног казивања, када се прича о општим темама, прошлих радњама које се понављају, или онима које су доживљаји неког другог лица, у казивању информатора пређе на теме које спадају у домен појединачних личних доживљаја из ближе или даље прошлости говорног субјекта. У таквим ситуацијама аорист и имперфекат (као облици са јасно израженом семантичком компонентом доживљености) имају потпуну пред-

ност у односу на друга прошла времена, односно облике којима се при временском транспоновану могу казивати прошле радње (приповедачки презент, приповедачки императив, проповедачки потенцијал). Као чињеницу од посебног значаја поменућемо и то да је у тутинско-новопазарско-сјеничком говору аорист имперфективних глагола потпуно обичан. Имајући у виду често оспоравану разлику између имперфекта и аориста несвршених глагола, компарирањем ових двају времена у различитим синтаксичко-семантичким реализацијама, односно у истим или сличним језичким околностима, указује се на јасно постојање разлике у семантици. Да би се потпуније сагледала вредност ових двају облика, коришћени су резултати анализе имперфекта с обзором на временске типове прошлих радњи коју Ј. Вуковић даје у *Синтакси глагола* (Вуковић 1967). Анализирајући каткада суптилне синтаксичко-семантичке разлике у употреби имперфекта и аориста, аутор даје детаљну класификацију утемељену на употреби имперфекта за означавање четирију типова прошлости – имперфекат за блиску прошлост, имперфекат за мало даљу и удаљенију прошлост, имперфекат за даљу и далеку прошлост и имперфекат за неодређену прошлост – а обухватају се и ситуације када имперфекат доспе у домен садашњости. Примена овакве поделе, коју одликује свеобухватност и прецизност, омогућава детаљнију и потпунију анализу у нашем раду. Осим поменуте студије Ј. Вуковића у раду се при анализи употребе глаголских облика у највећој мери ослањамо на теорију В. Рајхенбаха, која уважава критеријуме индикатива : релатива и однос референцијалност : неререференцијалност, а коју у *Синтакси савременога српског језика: њросѝа реченица* у одељку о глаголским облицима примењује С. Танасић (Танасић и др. 2005: 345–475). Притом, увек ће се узимати у обзир специфичности које настају као резултат природног развитка, контаката са другим језицима или дијалектима својствене истраживаном говору. Од значаја за овај рад јесу и теоријска полазишта која у анализи глаголских облика примењује П. Ивић у студији *О говору Галишњских Срба* (Ивић 1957: 368–392). Поводом сваког облика појединачно биће консултована литература о датој проблематици, односно теоријска решења изложена у радовима у којима је у претходно датом прегледу било речи.

Најзад, током читаве анализе у обзир се узимају и ареални фактори: појава микрораслојености унутар говора, однос према другим дијалектима; евентуални утицај ванлингвистичких фактора, од којих као најзначајније узимамо конфесионалну припадност; присуство балканистичких тенденција; тежња ка упорашњавању система узрокована природним развитком говора и сл. Дијалекатска раслојеност анализираног ареала, са типом говора насталог у процесу супстратног екавског језичког типа и адстратног ијекавског, актуелна је и због могућности праћења интерференције и провере теоријских принципа језичке контактологије. Укупна дијалекатска структура испитива-

ног језичког простора захваћена је и неким специфичним балканистичким појавама (замена инфинитива и императива конструкцијом *да* + презент, појава специфичних глаголских облика за исказивање семантике протекле понављаности и сл.), па резултати истраживања могу бити од интереса и за шири балканословенска и уопште балканистичка истраживања.

1.3. Методолошке напомене о раду на терену, класификацији, обради и анализи грађе

У овоме раду испитују се синтаксичке особине глаголског система тутинско-новопазарско-сјеничког говора. Анализирани идиом припада северо-западном делу зетско-сјеничког дијалекта, простире се на територији Републике Србије и обухвата подручје трију општина – Тутина, Новог Пазара и Сјенице, чији говор територијално и лингвистички припада зетско-сјеничком дијалекту. Говор који је предмет анализе у овом раду, према класификацији П. Ивића, припада североисточном поддијалекту (Ивић 2009: 49). Поделу зетско-сјеничког дијалекта на поддијалекте, наводи аутор, није тешко утврдити, имајући у виду да су изоглосе међусобно независне а прелази често постепени. На основу критеријума који уважава замену јага и акцентуацију, аутор дефинише три јединице, поређане дуж осовине југозапад-североисток, са међусобним границама које попречно секу земљиште овога дијалекта. Тако се издвајају:

„1) југозападни поддијалекат – архаични црногорски говори са вишемање доследном ијекавицом и без тонских опозиција: приморје, Стара Црна Гора, појас дуж албанске границе од Скадарског језера до јужних обронака Комова;

2) средишњи поддијалекат, са испрекиданим подручјем – део 'брдских говора', такође са доследном ијекавицом, али с узлазним акцентима у претпоследњем слогу пред кратким последњим (већи део Бјелопавлића с југом Пјешиваца, Васојевићи);

3) североисточни поддијалекат – ијекавско-екавски с акцентуацијом дефинисаном под 2 (белопољски крај с обе стране Лима и низ Лим до границе Србије и преко ње до околине Бродарева, Пештер, сјеничка, новопазарска и тутинска околина, делови поречја горњег тока Ибра, слив горњег тока Студенице)“ (Ивић 2009: 49).

Предметом анализе у овој студији, у којој се разматра синтаксички аспект употребе глаголских облика, нису обухваћене прозодијске прилике на овоме терену. Но, од значаја је истаћи да је уочено да се подаци о акцентуацији добијени на основу расположиве грађе не подударују са приликама описаним у досадашњој литератури (Барјактаревећ 1963: 1–148; Барјактаревећ 1966: 7–9; Ивић 2009: 48–49). У највећем делу испитиване

зоне, наиме, присутан је акценатски систем са три прозодеме (без краткоузлазног акцента) са добро очуваним предакценатским и постакценатским дужинама, и у овој студији презентована је и према принципима поменутог система акцентована грађа са поменутог подручја. Имајући у виду, међутим, да се у рубним зонама (превасходно у сјеничкој, и то у појасу који се граничи са херцеговачко-крајишким дијалектом) уочавају знатнија одступања од стања које карактерише највећи део испитаног ареала, грађа из пет сјеничких пунктова (Дружиниће, Крстац, Трешњевица, Тријебине, Увац и Урсуле) остала је изван овде представљене анализе. Имајући у виду сложеност акценатске проблематике и евентуално преиспитивање досадашњих научних резултата, питање прозодије у овом тренутку остаје отворено а, будући захтевно и значајно, свакако планирано за будућа детаљна истраживања прозодијског језичког плана која ће бити предмет посебне студије. Основни опис фонетско-фонолошких прилика на терену који се овде описује дат је у: Вељовић 2012: 33–43.

Д. Барјактаревић ову зону назива новопазарско-сјеничком. Како је у монографији која садржи језички опис овог дела српске етнојезичке територије аутор дефинисао, подручје које захватају новопазарско-сјенички говори има природне границе и простире се од планинских венаца: Голије – Јавора – Златара и Јадовника до Бихора (скоро) и од Ибра готово до Лима (Барјактаревић 1966: 3). Јужну границу ове говорне групе чини линија која спаја ушће реке Видрењака у Ибар, иде на Вучу Крушицу, одатле скреће северозападно на Бољаре и излази на Гиљеву, прелази средњи ток реке Дубочице и иде на планину Озрен. Са источне стране границе се ови говори реком Ибром (од ушћа Видрењака) до Рибарића, а одатле граница иде на Вранојке преко Рогозне (источно од насеља Рајетића, Бара, Бреберишта) до Језерина, где излази на Ибар, па иде њиме низводно до села Никољаче. Северну границу чини линија Никољача – Драганиће – Себемиље – Жари – Голија – Јавор – Дивља ријека – Олујача – Кањевско брдо – Бели камен – Равна орница – Пећанско брдо – Прцијељ – Тетребиште и скреће на Јадовник (Барјактаревић 1966: 5). На овако дефинисаном терену Д. Барјактаревић издваја три зоне: а) штавичку, чији је центар Тутин; б) новопазарску, која захвата простор источно од штавичке и сјеничке, тј. од линије која спаја Милиће, Дугу Пољану, Коштанпоље и Рибариће и иде на југ, север и исток све докле се простире ова говорна група као целина, чије је средиште Нови Пазар и в) сјеничку, са центром у Сјеници, која захвата простор северно од штавичке пружајући се на исток до развођа између Голије и Јавора почевши од Јанкова камена, иде на Букову раван, Дугу Пољану, Жабре, Јаблан и Коштанпоље (Барјактаревић 1966: 5–9).

Истраживањем је обухваћено укупно 105 пунктова, од којих је 51 село на територији тутинске општине. Наводимо њихов списак и скраћенице које су коришћене у раду:

Баћица (Ба), Биохане (Би), Блаца (Бл), Бороштица (Бо), Брегови (Бр), Врба (Вр), Врујца (Вру), Глухавица (Гл), Глоговик (Гло), Годово (Го), Гурдијеље (Гу), Делимеђе (Де), Детане (Дет), Добри Дуб (Д. Дуб), Добриња (До), Долово (Дол), Дулебе (Ду), Ђерекаре (Ђер), Ервенице (Ер), Жирче (Жи), Жупа (Жу), Келъпоље (Ке), Коваче (Ков), Кониче (Кон), Кочарник (Коч), Лескова (Ле), Липица (Ли), Мелаје (Ме), Митрова (Ми), Набоје (На), Островица (Ост), Паљево (Па), Пероше (Пе), Пленибабе (Пл), Попе (По), Пресло (Пр), Пружањ (Пру), Рамошево (Рам), Рачиће (Рач), Рудница (Руд), Руђа (Ру), Саш (Са), Сврачиће (Св), Смољућа (См), Старчевиће (Ст), Струмце (Стр), Суви До (С. До), Тутин (Ту), Црниш (Цр), Шароње (Ша), Шипче (Ши).

У Новом Пазару обишли смо 26 пунктова:

Багри (Баг), Балетиће (Бал), Бобовик (Боб), Боторовина (Бот), Брђани (Брђ), Вучја Локва (В. Лок), Избице (Из), Јошаница (Јо), Јуковача (Ју), Кашаљ (Ка), Козарево (Коз), Лече (Леч), Лукаре (Лу), Неготинац (Не), Нетврђе (Нет), Осоје (Ос), Пожега (Пож), Прђенова (Прђ), Рајетиће (Ра), Рајчиновиће (Рај), Себечево (Се), Сопоњани (Со), Суха Ђуприја (С. Ђуп), Трнава (Трн), Цвијетње (Цв), Шавце (Шав).

Сјеничких пунктова је 29, али је за потребе истраживања кориштен материјал из 23 пункта:

Баре (Бар), Бољаре (Бољ), Буђево (Бу), Врсјенице (Врс), Градац (Гр), Гошево (Гош), Дражевиће (Др), Дубница (Дуб), Дуга Пољана (Д. Пољ), Дујке (Дуј), Зајечиће (За), Карајукића Бунари (К. Бун), Кијевце (Ки), Кладница (Кл), Кнежевац (Кн), Тузиње (Туз), Угао (Уг), Цетановиће (Це), Црвско (Цр), Чедово (Че), Шаре (Шар), Штаваљ (Шт), Шушуре (Шу).

Корпус за рад сачињен је интензивним теренским прикупљањем материјала у наведеним пунктовима у неколико наврата током 2011, 2012, и 2013. године. Том приликом разговарали смо са преко 300 информатора, а разговори су снимани диктафоном. Грађа је након тога транскрибована, при чему је сачињен корпус од преко 900 страна куцаног текста. У раду се, као илустрација закључака до којих се дошло анализом целокупне грађе, наводи само мањи број забележених примера. У одељку у коме су садржани дијалекатски текстови, у виду репрезентативних примера везаног говора, такође је дат мањи узорак грађе. Пунктви су одабирани тако да истраживањем равномерно буде обухваћен читав простор – како централни делови територије тако и рубни предели који се граниче са ареалима других говора односно дијалеката, како би се у виду имали евентуални утицаји граничних идиома на истраживани

говор, те омогућило поређење језичке ситуације затечене на његовим различитим тачкама. Приликом теренског прикупљања грађе руководили смо се методолошким принципима А. Белића, саопштенима у писму Бодуену де Куртенеу (Белић 2000: 249–257), те тематским и методолошким смерницама садржаним у *Синтаксичком уџбенику за говоре косовско-ресавске и њизренско-тимочке дијалекатске зоне* (Ракић Милојковић 1995: 521–570). Настојали смо да дијалекатски материјал бележимо од стране аутохтоних говорних представника, при чему смо бирали старије особе које су од рођења живе у истом месту и ретко га напуштале, а том захтеву превасходно су одговарале старије особе женског пола. Није било једноставно испунити овај услов јер је у данашњем времену тешко наћи носиоце дијалекта који су читав животни век провели на једном месту (посреди су сточарски предели који подразумевају чешћа померања становништва унутар микроарела, односно код женских припадника промену животне средине узроковану удајом, потребе које намећу савремени видови живота и сл.), те оне чији говор нимало није натруњен наносима из околних идиома или из стандардног језика. Информатора чије карактеристике у великој мери одговарају описаном идалном представнику говора свакако је било највише, а у појединим случајевима узимали смо у обзир и оне говорнике чије одлике унеколико одступају од наведених (информатори са неколико разреда основне школе, мушки представници говора, женске особе које су удајом прешле да живе у суседно село), али тек уколико проценимо да се наведена одступања не могу у великој мери одразити на аутентичност њиховог идиома (на пример, женске особе које су промениле место боравка удавши се, односно прешавши из једног села у друго, а притом су и једно и друго место у дијалекатском погледу једна целина, свакако су узимане у обзир током истраживања). Информаторе смо проналазили махом без претходне препоруке, затицали смо их у ливади или њиви како обављају сезонске радове, док чувају стадо, у сокацима и сл., где смо и обављали разговоре. Такође, обично смо се по доласку у место код локалних мештана на које смо наилазили распитивали о старијим особама које знају историју народа, обичаје, занимљиве приче из свог или живота људи на селу, које се баве неким занатом или домаћом радиношћу, те смо их онда обилазили позивајући се на добијену препоруку. Разговори су најчешће обављани са појединачним информаторима, али није била реткост ни да смо их затицали у групама од две, три па чак и више особа. Такви разговори где се припадници групе, након што одредимо тему разговора, смењују у говору, међусобно допуњују, расправљају о одређеним питањима и сл. драгоцени су јер управо у таквим ситуацијама они најбрже забораве на присуство „стране особе“, и сасвим спонтано, онако као што то чине свакодневно, разговарају. Тако добијени текстови садрже право богатство инвентара употребљених језичких средстава. За наше истраживање то

је од посебног значаја стога што одређени глаголски облици захтевају посебну организацију (ван)лингвистичког контекста, коју често није могуће успоставити када се са информатором разговара насамо. Такви су, на пример, аорист и имперфекат, који захтевају приповедање о доживљеним радњама, емотивну интонираност, афективност у говору и сл., а све се то лако постиже када се разговор одвија међу особама које се добро познају, које једна другу подсећају на нешто што је било у даљој и далекој прошлости, потом праве дигресије коментаришући и неке догађаје везане за блиску прошлост или садашњост, што није случај када говорни представник организује причу тако што је (у неприродним, вештачким условима) презентује испитивачу као себи непознатом лицу. Но, и такви текстови чине важан сегмент наше грађе – у њима долазе до изражаја нека друга језичка средства која изостају у претходно наведеним и сл. Дакле, како би се глаголски систем „отворио“ у својој комплексности, односно да би се пронашао модус да се забележи сав потенцијал и богатство облика кога смо, имајући у виду да је посредни наш матерњи идиом, свакако били свесни, теме за разговор биле су врло разнолике. Углавном је реч о тематици блиској саговорницима: разговори о животу некада у поређењу са онима како је сада, о односима у породици, животу у ратном периоду, обичајима, веровањима, празницима годишњег и животног циклуса, о радовима на пољу, у кући, о занатима, о свакодневним стварима и сл. Све то омогућило је да наши текстови са структурне стране буду разнолики (наративни дискурс, процедурални текстови, дијалози, неформални, неусиљени и тематиком неограничени разговори и сл.), и тако задовоље потребу за равномерном заступљеношћу свих облика и њихових функција, односно да се из њих селекује довољан број потврда којима се поткрепљују теоријска становишта. Становништво испитиваног подручја етнички је разнолико, те међу информаторима има припадника обеју конфесија. Различито етничко порекло муслиманског дела становништва (словенско : несловенско) огледа се и у језику, те се стога грађа добијена од информатора који воде порекло од Малисора, односно који су потомци арбанашких племена досељених на терен Пештери детаљно пореди са материјалом забележеним од осталих припадника муслиманске вероисповести, како се не би из вида изгубиле евентуалне разлике.

Најзад, осим теренског обиласка пунктова са циљем систематског прикупљања грађе, од самих почетака истраживања били смо у интензивном контакту са дијалектом који испитујемо. Будући да је у питању матерњи идиом, у свакодневном, спонтаном разговору са носиоцима говора често смо наилазили на различите потврде неких облика којих нема много у прикупљеној грађи, те на занимљиве примере њихове употребе, а као такве смо их бележили са циљем попуњавања евентуалних празнина у грађи. Ненарушено језичко осећање, жива употреба матерњег идиома у свакодневној

комуникацији, те интензивни контакти његовим говорницима свакако су олакшавали наш посао око формирања корпуса, трагања за неким обликом и проналажења начина добијања потврде од стране информатора, и омогућили да процес прикупљања, богаћења и допуњавања грађе током читавог периода рада на теми континуирано тече.

Обрада транскрибоване грађе подразумева издвајање примера глаголских облика односно контекста који репрезентују различите видове њихове употребе те детаљну анализу ексцерпираног материјала, онако како је описано у претходном одељку.

II. СИНТАКСА ГЛАГОЛСКИХ ОБЛИКА

II.1. Инфинитив

II.1.1. Тутинско-новопазарско-сјенички говор припада североисточном делу зетско-сјеничког дијалекта, који у целини карактерише добро чување инфинитива (Ивић 2001: 218). Овај глаголски облик, посебно у модалним конструкцијама, добро се чува у говору Васојевића, Паштровића, Бјелопавлића, Враке, затим у староцрногорском, поибарском, мрковићком, црмничком и подгоричком говору (СТИЈОВИЋ 2007б: 875–885; СТИЈОВИЋ 2007а: 199–206; ЋУПИЋ 1977: 162; ПЕТРОВИЋ 1973: 213; ПЕШИКАН 1965: 206–208; БОЖОВИЋ 2008: 80; ВУЈОВИЋ 1969: 348–352; МИЛЕТИЋ 1940: 558–561; ЧИРГИЋ 2007: 38). Знатнијом присутношћу инфинитива одликују се говори херцеговачко-крајишког дијалекта у источној Херцеговини, затим западнобосански ијекавски говори, те говор Барање, Колашина и Лике (ВУШОВИЋ 1927: 56–58; ДЕШИЋ 1976: 292–302; СЕКЕРЕШ 1980: 166; ПИЖУРИЦА 1981: 209–211; ДРАГИЧЕВИЋ 1986: 189–193). У шумадијско-војвођанском ареалу инфинитив је жива категорија са још увек релативно широким доменом употребе, али је у односу на херцеговачко-крајишке говоре процес замене *да*-конструкцијом овде знатније одмакао (НИКОЛИЋ 1964: 367–368; НИКОЛИЋ 1966: 281; НИКОЛИЋ 1969: 51; ИВИЋ и др. 1997: 390–393; РАДОВАНОВИЋ 2006: 294). Под утицајем јужнијих српских говора призренско-тимочког типа, у којима је у процесу балканистичког преобликовања система у потпуности ишчезао (БЕЛИЋ 1905: 478; БОГДАНОВИЋ 1979: 78; ЋИРИЋ 1983: 84; БОГДАНОВИЋ 1987: 182; РЕМЕТИЋ 1996: 499; МАРКОВИЋ 2000: 162–163; МЛАДЕНОВИЋ 2001: 396), инфинитив се повлачи из употребе и у косовско-ресавском дијалекту. Ретке потврде бележене су у трстеничкој, ресавској и средњеибарској зони (ЈОВИЋ 1968: 211–212; ПЕЦО и МИЛАНОВИЋ 1968: 346–347; БОЖОВИЋ 2008: 327), док је у Доњој Мутници потпуно елиминисан, што је последица струјања са југоистока (РАКИЋ МИЛОЈКОВИЋ 1990: 100). Сличне су прилике и у смедерев-

ско-вршачком дијалекту (Павловић 1982: 55; Бошњаковић 2012: 220–221). У начелу, добро чување инфинитива одлика је западњих делова штокавштине. У источнијим областима и на југу овај глаголски облик је у великој мери или потпуно потиснут балканистичком конструкцијом *да* + презент.

П.1.2. Проучавање дистрибуције инфинитива у стандардном језику предмет је већег броја радова у србистици. Притом, посебна је пажња посвећена употреби овог глаголског облика у функцији допуне семикопулативним и различитим пунозначним глаголима, односно питању његове заменљивости конструкцијом *да* + презент у тој синтаксичкој позицији. Од значаја је, такође, и питање (не)конкурентности двеју допуна уз глагол *хїеїи* (у потврдној и негираној форми). Аутори се углавном слажу да постоје не само стилски (напоредна употреба са циљем стилског варирања унутар текста), већ и синтаксичко-семантички моменти којима је регулисан избор између двају конкурентних облика (в. Стевановић 1935: 282–288; Московљевић 1936: 107–113; Стевановић 1953: 85–102; Стевановић 1953а: 165–185; М. Ивић 1972: 115–139; Маројевић 1977: 37–44; Ћирковић 1985: 261–263; Стевановић 1986: 759–775; Танасић и др. 2005: 470–473; Симић 2008: 51–57 и др.).

Синтаксичко-семантички условљена немогућност замене инфинитива *да*-конструкцијом тиче се његове употребе уз глагол *хїеїи*: када је овај глагол употребљен потврдно, прави се дистинкција између његових енклитичких и пуних форми. Уз енклитичке облике, у функцији именовања радње која ће се вршити у будућности, долази инфинитив (*Ја ћу радиїи*), који у тој позицији има вредност дела једног глаголског облика (футура првог), док се уз пуне облике (када глагол *хїеїи* има значење 'хтења, жеље, намере, готовости и спремности за вршење радње') употребљава конструкција *да* + презент (*Ја хоћу да радим*). Реч је, дакле, о односу футурског и волунтативног значења (детаљније у: Московљевић 1936: 108; Стевановић 1953а: 167–170). Ова граница се, међутим, не може строго повући, јер се у језику како старијих тако и савремених писаца неретко срећу примери употребе *да*-конструкције и у саставу футура првог. Фреквентност њихова, свакако, зависи од дијалекатске базе на којој је утемељен језик самог писца, односно говор његових јунака (Симић 2008: 52).

Р. Симић облик творен од енклитичких форми глагола *хїеїи* и *да* + презент назива футуроидом, а тако га именује и М. Ковачевић у раду *Међуоднос фуїура првог и фуїуроида у савременом срїском језику*, у коме се анализира нормативни статус ове конструкције (Ковачевић 2014: 9–38).

С друге стране, дистинкција између двају облика допуне уз негиране облике глагола *хїеїи* строга је, и то зато што се овде заменом једног облика другим уноси битна разлика у значењу целе конструкције (волунтативно : футурско значење). Када је посредни негација, футурска морфема и волунта-

тивни глагол облички су синкретизовани (*нећу, нећеш, неће...*). У том случају једини маркер разликовања поменута два значења постаје тип допуне: инфинитив је резервисан за футурско образовање, и њиме се именују радње које се у будућности сигурно неће вршити (*Нећу радиџи*), док се конструкцијом *да* + презент саопштавају радње које субјекат не жели вршити: (*Нећу да радим = Не желим да радим*) (Московљевић 1936: 109–110; Стевановић 1953а: 170–171; М. Ивић 1972: 126–127; Маројевић 1977: 38; Ћирковић 1985: 262). Наведено углавном потврђује и грађа сакупљена на терену говора који је предмет наше анализе.

Иако је било опречних мишења, у србистици је превладао став да је избор допуне другим глаголима непотпуног значења (дакле, осим *хџеџи*) слободан, тј. њиме се не мења значење конструкције. Мишљење М. Московљевића да замена инфинитива *да*-конструкцијом уз неке модалне глаголе повлачи за собом и промену значења (Московљевић 1936: 110–112) у науци није прихваћено.

Од значаја за наш рад јесте и дистинкција у вези са одабиром допуне у монособјекатским с једне и хетеросубјекатским ситуацијама с друге стране. Грађа показује да се у вези са овом употребом стање у тутинско-новопазарско-сјеничком говору слаже са оним у стандардном језику, имајући у виду да се у монособјекатским, односно таутосубјекатским реченицама, у којима постоји једнакост вршиоца радње управног и допунског глагола, може као допуна употребити и инфинитив и *да* + презент (*Желим да љуџујем / Желим љуџоваџи*). У хетеросубјекатским реченицама, с друге стране, могуће је употребити само *да*-конструкцију – ради се о два предиката (*Желим да љуџујеш = Ја желим да џџи љуџујеш*)¹⁶. Неометана употреба инфинитива у хетеросубјекатским ситуацијама у тутинско-новопазарско-сјеничком говору може се срести једино уз глаголе са значењем воље, и то оне код којих је јасно да је воља субјекта усмерена на туђу радњу (*Не даде му љреговџриџи* (Ке); *Не дадоше њџкоме љриџи; Забрани му љровџриџи у сџбу* (По)). Код таквих глагола остварење воље увек је усмерено на другога, не може доћи до двосмислености, те је зато могућа употреба инфинитива (Грицкат 2004: 89). Исти је случај и са каузативним глаголима (*Научџла ме љлџс; Помџга ми радиџи* (По)).

Иако је процес потискивања инфинитива *да*-конструкцијом присутан од најранијих времена, познато је да је у старијим епохама развитка српског

¹⁶ Примери типа **Рекли смо им куџиџи књигу; *Позвао га је дођ на свадбу* нису бележени у тутинско-новопазарско-сјеничком говору (не постоје ни у стандардном српском језику), иако је познато да је појава инфинитива у хетеросубјекатским ситуацијама овог типа била могућа у ранијим епохама развитка српског језика (Петровић и Војновић 2004: 83). У књижевном-уметничком регистру хрватског језика, с друге стране, чести су такви примери (*Чух га говорџиџи ључки* нпр.). Њихова употреба, према мишљењу Милке Ивић, подржана је највероватније локалном дијалекатском ситуацијом појединих аутора (М. Ивић 1972: 122).

језика овај глаголски облик имао знатно шири дијапазон употребе. Осим у службама где се јавља и у савременом језику (функција допуне непунозначним глаголима и другим изразима непотпуног значења), инфинитив је доста широко употребљаван и у синтаксичким позицијама које су му данас углавном недоступне. Тако се, осим у таутосубјекатским, инфинитив могао наћи и у хетеросубјекатским ситуацијама (Петровић и Војновић 2004: 83), потом уз везник *иако* као циљна, намерна допуна (Стојановић 2011: 14), као и уз апстрактне именице типа: *намера, жеља, време* и сл. У свим наведеним позицијама инфинитива у савременом језику нема, а такве потврде нису beleжене ни у нашој грађи. Даље, инфинитив је као допуна глаголима кретања некада био много фреквентнији него данас (Петровић и Војновић 2004: 83; Стојановић 2011: 17). Знатно чешће је у употреби био и уз глаголе који би се могли сврстати у речи „на граници пунозначности“ (*даћи, њонудићи, њомоћу*)¹⁷ (Петровић и Војновић 2004: 79–80).

Имајући у виду синтаксичке позиције у којима се инфинитив може реализовати, основни циљ јесте да се на основу расположиве грађе пружи што потпунија класификација његових синтаксичко-семантичких реализација у систему тутинско-новопазарско-сјеничког говора. Анализира се инфинитив у служби допуне семикопулативним глаголима, те изразима непотпуног значења, као и неким пунозначним глаголима у сложеним глаголским предикатима моносубјекатских реченица. Такође, посматра се и статус инфинитива као дела специфичних синтаксичких конструкција, а потом и као глаголског облика који учествује у грађењу футура првог. У свим наведеним функцијама разматрају се услови његове заменљивости конструкцијом *да* + презент, и то из два разлога: први је да се провери да ли су два модела допуне у односу факултативне дистрибуције или постоје синтаксичко-семантичке околности које ограничавају слободан избор; а други је мотивисан намером да се, у случајевима када могућност међусобне заменљивости постоји, провери њихова фреквентност, како би се утврдило у којој мери је балканистички процес повлачења инфинитива пред *да*-конструкцијом на датом терену узнапредовао.

II.1.3. У говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице инфинитив се најбоље чува у футуру првом.

Уочено је да се за именовање радњи које ће се у будућности вршити или извршити уз енклитичке облике презента помоћног глагола *хїџџї/шїћџї* начелно могу употребити и инфинитив и презент са везником *да*:

¹⁷ Такви су, на пример, пермисивни глаголи: *даћи, дозволићи, дојусїићи*, затим глаголи: *њонудићи, њомоћу, договарайи се, заклейи се* и сл., уз које би инфинитив данас био необичан (Петровић и Војновић 2004: 79–80).

ја *ћу* те *звѣи* тел'ефоном; сѧ[д] *ћу* ти ја *ѳрићаи*; ја *ћу* *донѳјеи*; тѳ слѳшѧ мѧе шта *ћу* ти ја *рѳј* (Ле); тѳ у тѳ ја *ћу* *изѧј* (Ос); нѳгѳе *ћу* ти га *ѳоказѧи* (Па); вѧлѧ *ћу* ти ја *казѧи* (Пл); ја ви онѦ што знѧдѧм, ја *ћу* ви *исѳрићаи* и *ѳѳвес* ве тѳ на тѳ вѳду (Ру); кѧко *ћу* *рѳћ* (Ос); да л' *ћу* *дожѳивеи* сѧл' да се наспѧвѧм; ја *ћу* *ѳричаи* (Трн); пѧ *ћу* ви ја нѳшто *исѳрићаи* (Цв); ја *ћу* се *ожѧнии* (Тр); овѦ што *ћу* ти *дѧи* три нѳћи опѳри рѳке и намѧжи; слѳбодно зѳвите ја *ћу* *дѧи* ви (Кл); тѳ пл'ѳдѧ у мѧе, ја *ћу* *гл'ѳдѧи* у тѳбе (Тр); ѳво сѧт *ћу* ја *наѳдѳи* крѧве (Туз); прича тѳ па *ћу* ти ја *додѧвѧи* (Вру); ја *ћу* *донѳјеи* сѧд вѳду; ја *ћу* ти *дѳраи*; ја *ћу* ти *дѧи* да попиѳеш сѦк; пиѧѧ тѳ, па *ћу* ја неѳе *намѳнуи* да виѳдѳм (Го); ја *ћу* је *узѳи* (Го); сѳтра *ћу* *ѳрѦј* крос Пљѳвље (Гло); ја *ћу* ти сѧмо јѳдан слѳчѧј *исѳричаи* (Гу); ја *ћу* *донѳјеи* па да осѳчѳш онѳ купѦне (Жи); ја *ћу* ви тѦ *ѳѳмоћ* (Нет); ја *ћу* ти *дѧи* пѧре ко си потрошѳла (Ка); сѧт *ћу* вам *ѳричаи* којѳ су прѧзници; ако ти трѳбѧ, јѳдно *ћу* ти *ѳоклѦнии* (Из); са[т] *ћу* ти *ѳоказѧи* (Брћ); са[д] *ћу* ја *виѳеи* дѧ л' је Ѧн тѳ (Бот); шѳћер *ћу* ја *нѧћ* (Бал); ја *ћу* *ѳрѳдѧи*; ја *ћу* и *кѳѳи* (Жи); кѧт *ћу* ти *ѳлѧѳи*? (По); ја *ћу* *оѳѳс* (Бал); вѧлѧ *ћу* му *рѳј* чим га виѳдѳм (Ту); тѳ *ћеш* ни је *узѳи*; не верѳјѧм да *ћеш* *бѳи* такѧф, ГѦјко (Ле); тѳ *ћеш* *бѳи* на слѳжбу (Ју); миѳим да *мѧћи* *ћеш* тѳ (За); тѳ *ћеш* дѧнас *ѳѧнуи* у крѳ (Кл); с тѳјѧм *ћеш* *умрѳјеи* (Жи); у овѦ сѳло *ћеш* ми *зѦвнуи* овогѧ и овогѧ (Бал); дѦбра *ће* *бѳи* гѦдина (Ко); Ѧн *ће* ти *ѳѳслаи* тѦ сѳтра (Ту); пиѧѧ ѳѳ Јѧблѧн, Ѧн *ће* ви *казѧи* (Баг); бѦк *ће* те *чѳвѧи* (Ју); и вишка *ће* ти Ѧн *исѳрићаи* (Бот); прѳвѧ кѳћа *ће* ве *срѳѳнуи* са л' ѳјѳвѳ стрѧнѳ (Рај); свѳ *ће* ти тѦ *исѳричаи* (Ос); тѳстија *ће* *ѳсѳѧи* (Со); лѦпѦва *ће* ти га *дѦвес* кѦмшѳја (Цв); сѧт *ће* ми *дѦј* дѳца; дѧ тѳ тѳ чѧше пѧ *ће* ЗѦрица *сѳѧѧи* (Шав); још нѳко *ће* ти *рѳћу* (Болѳ); бѦк *ће* *ѳѳмоћ* (Бу); кѦ свѦм детѳту *ће* ти Ѧн *рѳј* (За); пѧ *ће* ти *дѧи* тол'ѳкѦ пѧрѧ, ал' од онѳјѧ *ће* ти *узѳи* дѳсет пѦѳтѦ; нѧдѧј се сѳтра до Ўвца да *ће* Ѧни *ѳѳѧл'ѳи* кѳће српскѳ (Кл); Ѧна *ће* ти *казѧи* прѧво пѳт (Тр); Ѧна *ће* *ѳѦј* сѧ мнѦм (Бо); тѳ *ће* *бѳи* дѦбро; слѧбо *ће* ти кѦ *рѳј* рѳјеч (Вру); невѳста *ће* пѦсл'ѳ *бѳи* ѳѳѦрна за свѧдбу (Го); пѧ *ће* Ѧн *ѳјѧснии* (Коз); овѧ *ће* ти, реко, *узѳи* пѧре; ил' *ће* да упѳшѳ ил' *ће* *оѳѳс* неѳе да рѧдѳ (Брћ); са[д] *ће* ти Ѧна *донѳјеи* зѳјтин; дѳшу *ће* ми *ѳѳјес*; она *ће* тѦ *ѳѳчѳѧи* кѦ ништа (Бал); није дошѦ јѦш, сѧ[д] *ће* *дѦј* (Ле); и овѦ *ће* ти овѧј Идрѳс *рѳј*, блѧго мѧе (Ми); цѳјѳелу л' ивѧду *ѳѳ* ми *ѳрѳѳѳј* (Пе); нѧма *ће* *оѳѳс*; Ѧна *ће* ти *ѳѳѳј* (Пл); сѧт *ће* онѦ кѳћѳ *ѳѧнуи* пѧ *ће* те *удѧви*; врѧти се ка кѳћи, крѳ *ће* л'ѳј (Пл); овѦ *ће* ти *вѧѧѧи*; ја тѦ ништа не знѧм зѧ шта *ће* ми тѦ *вѧѧѧи*, кѧко *ће* ми тѦ *вѧѧѧи* (Пр); пѳна *ће* се *наѳѳнии* гѳѳѧдѧ (Пру); ја миѳл'ѳм да *ће* Ѧна *знѧи* дѦста у вѳзи тѦк рѧзбѦја; ѳмѧ врѳмена ка-*ће* Ѧна *ѳдговѧраи* (Ме); хѧјмо ми дѦл'е пѧ *ћемо* га *саћѳкаи* (Бот); валѧ да порѧстѳ дѳца па *ћемо* се *ѳѳѳрии* (Со); д[а] [ид]ѧм да стѧвѳм ја кѧфу па *ћемо* *ѳричаи* (Го); ил' *ћемо* ти ми тѦ *донѳјеи* да осѳчѳш (ѳер); јѧвни ми се пѧ *ћемо* се *чѳѳи*; са[д] *ћемо* *ѳрѦѳѳѳи* (Жу); кѦ знѧ дѧ л' *ћемо* се вишѳ *вићѳи* (Ка); још мѧло па *ћемо* *ѳѳчѳи* тврѳѳ сѳр да прѧвѳмо (Жи); ми *ћемо* *ѳриѳѳѳѳѳи* Фѧтку (Ме); дѧ л' *ћѳѳе* се ви *снѧћ*?; кѧко *ћѳѳе* *сѳћ* дѦл'е? (Ос); свѳ *ћѳѳе* *ѳс* ѳвијѧм бѳјѳл'ѳм мѧкадѧмом (Рај); кѧт *ћѳѳе* ни *дѦј* неѳе? (Др); лѳк *ћѳѳе* ми *виѳеи* кѧкав ми је лѳк (Уг); ка[д] *ћѳѳе* ви *ѳсѳл'ѳи*, Ѧн се вишѳ врѧтит неѳе (Уг); слѧћѳ *ћѳѳе* *сѳѧѧѧи* (Ка); ви *ћѳѳе* *ѳзѳс* такѦ (Бот); Ѧни *ѳѳ* *ѳрѳсѳћ* вѧѳе (Вр); нѧдѧм се да *ѳѳ* ме *гл'ѳдѧи* (Со); сѧ[д] *ѳѳ* се *ѳѳѳѳѳи* (Пл);

ѐво сã[д] *ћу* *д[а]* [*ид*]ѐм да је припнѐм (Бал); стѝ кѝлã пасу́ља *ћу да нãћѐм* (Ка); тѝ *ћу да* ви обрãснѝм (Нет); он кажѐ *јã* *ћу да* *ѝрãвѝм* (Не); *јã* *ћу да* ве сѝãсѝм (Туз); сã[д] *ћу* *јã да* склѝнѝм овѝ (Тр); *јã* *ћу да* свѐ оѝрѝсѝѝм (Бо); *јã* *ћу да* је дãм дãлѐ у шкѝлу; *јã* *ћу да* јѝ слѝжѝм ону́ грѝду сѝра (Гл); ако *јã* рѐшѝм да закѝлѐм тã курбãн, *јã* *ћу да* нанѝјѐѝѝм (Кон); *јã* *ћу да* *ѝи* *ѝрѝчãм* нãсл'ѐство (Ке); вãлã *ћу* *д-идѐм* сѝтра; *ја ч'у да* ѝобѐгнѐм (Мел); тѝ се мѐне свѝц'ãш и *јã ч'у да* те ѝзмѐм; *јã* *ћу да* *ѝрѝћãм* а ѝни посѐн нек допѝну (Ле); *јã* *ћу* вãс *да* ѝзмѐм (Пе); кãко *ћеш* сãмã тѝ свѐ *да* рãдѝѝ? (Го); свѝј *ћеш* тѝ тѝгã *да* нãћѐш; тãмо *ћеш* кроз Брњѝцу *да* ѝрѝћѐш свãкãко (Кн); тѝ *ћеш*, у ѝме бѝгã, *да се* удãш и ѝдѐш у свѝју кѝћу (Бер); тѝ *ћеш да* заѝвѝрѝш стѝку у пѝднѐ (Уг); а штã *ће да* чинѝ с онѝјем (Ка); бѝк *ће да* ѝмѝгнѐ свѐ (Гр); шкѝлã *ће да* изãће из мѝде; дãнас *ће да* бѝдѐ гѝрѐ (Бу); онѝ *ће да* осѝãвѝ гѝре (Трн); тѝ *ће да* осѝѝѝ; ãдãл бѝлã ãдãл *ће да* ѝмрѐ (Кн); кѝ *ће да* му чѝвã? (Ке); ѝнã *ће да* бѝдѐ тѝ; сãт *ће да* нãћѐ овãј дрѝгѝ мѝмак сã бал'ѝркѝм (Тр); је л' вам прѝчѝ штѝ *ћемо да* дѝћѐмо? (Уг); мѝ *ћемо да* идѐмо кѝћѝ, *да* одмãрãмо (Ка); *да* ми дãте брѝј тел'ѐфѝнã пã *ћемо да се* чѝјѐмо (Ка); мѝ *ћемо* ујѝтру *да* рãдѝмо (Трн); такѝ *да* *ћемо* тѝ идѝћѐ гѝдинѐ *да* ѝрѝћрѝмѝмо тѐ л'ѝл'ѐ (Др); пѝсѐ *ћемо* ѝпѐт *да* бројѝмо пѝново (Вру); вѝ *ћѝѝе да* идѐѝѝ (Ме); сã[д] *ѝѝ* *да* мѝсл'ѐ *да* је мѝжã сѐстра (Кон); ѝни *ће да* осѝѝѝ (Кн).

Знатно већа фреквентност примера са морфолошким ликом футура у коме се као допуна енклитичким облицима глагола *хѝѝѝѝ/шћѝѝѝ* јавља инфинитив одговарајућег глагола показује да је процес продирања *да*-конструкције у овој функцији слабијег интензитета.

У позицији испред енклитичког облика помоћног глагола инфинитив је једино и могућ:

оѝѝѝѝћу (Го); *рѐћ[ћ]у* ти (Гу); *дѝјћу* да ви нãћѐм утѝбус (Ле); *ѝрãжѝћу* некѝг дрѝгѝг; *кãзãћу* ти (Ос); *рѐјћу* *јã* Добрѝсãву (Ка); *дѝ[ћ]ћу* ко-тѝбе; *нãћрãвѝћу* ти *јã* јѝдну (Па); *убѝћѐш* нѝкѝг и *добѝћѐш* пãре (Кл); *вѝдѝћѐш* јѝдну кѝћу (Ју); *измѐриће* (Кл); *ѝорãѝће* Жѝко (Коз); а сãт *нãјће* жѝнã ми (Бо); *имãће* дѝста; *ѝѝдѝћѝе* и ѝу (Ос); *обѝ[ћ]ћемо* је (Па); *ѝоседѝћемо* мãло код мѐне, *рѝчãћемо* (Бољ); *нãјћемо* нѝштѝ (Бо); ѝмã дѝл'ѐ, *вѝдѝћѝѝе* (Шав); *бѝћѝѝе* зãдовѝлни (Цв); *ѝрѝјће* тудијѝнãке (Па); *убѝѝѝѝ* ме (Рај); *дѝјѝѝ* Влãхиње (Ле) *дѝјѝѝ* ѝни (Го); *изгѝнѝѝѝѝ* (Ру).

II.1.4. За разлику од енклитичких облика глагола *хѝѝѝѝ / шћѝѝѝѝ*, који су резервисани за футурско образовање, и уз које у српском језику у употреби претеже инфинитив, уз пуне форме истога глагола (када се употребљава са значењем 'хтења, жеље, намере, воље, готовости и спремности' за вршење радње означене допунским глаголом) као допуна употребљава се готово редовно презент са *да* (Стевановић 1953: 165–166). Разлика у допуни условљена разликом у значењу управног глагола, односно дистинкција између две поменуте функције у тутинско-новопазарско-сјеничком говору добро се чува.

Бројни су примери са *да*-конструкцијом као допуном (дакле, са волунтативним значењем):

оћу и *ја да идѐм* ђавдѐ (Бал); он рѐкѓ *оћу да је вѓдѓм*, и отишѓ (Гер); е, вѓлѓ, *хѓч'у ѓ-идѐм* (Мел); сѓмо ако *ја хѓћу ѓ-идѐм* (По); завѓси шта *хѓч'еш да ѓосѓ-еш* (Ме); кад *оћеш да сѓѓвѓш* у шпѓрет (Ос); ако *хѓћеш тврѓи сѓр да ѓрѓсуеш* (Жи); ако *хѓћеш брѓжѓ да ѓрѓѓш*, тѓ тѓ завѓјеш *јѓко*; ишѓрѓш како *хѓћеш* почѓтак *да ѓѓченѓш* (По); *хѓће да ѓѓћѓ* за њѓга (По); на пример он *хѓће сѓд да сѓрѓмѓ да жѓнѓ* њѓга (Ру); *јѓдна оће да ѓгрѓ* поред мѓне (Вру); колѓч се изнѓсѓ на бѓдњѓке кад *ѓће да се крѓшѓ* бѓдњѓци; онѓ *хоће да ѓѓмѓ* да изѓдѓ (Врс); сѓмо још један ѓспит да *ѓѓ* и *оће да ѓде ѓѓљѓ* (Бу); ако *ѓће да седѓ*, седѓ (Бр); он *кажѓ хѓће свѓ тѓ да кѓѓѓ* (Мел); ко *ѓће* од тѓѓја сѓнѓвѓ, от тѓ децѓ, помѓло *да ѓрѓѓѓ* пѓрѓ ѓтуд (Д. Дуб); ѓна *хѓће да се уѓѓ* за њѓга (Је); он *кажѓ хѓће свѓ тѓ да кѓѓѓ* (Де); ко *ѓће да се кѓѓѓ* ладнѓм водѓм (Ко); *оћемо да сврѓѓмо* ѓде кот чѓка Мил'ѓвојевѓ кѓћѓ (Го); *хоћемо да идѓмо* от кѓћѓ до кѓћѓ (Пл); е вѓлѓ *ѓћемо* ѓде *да се насѓѓнѓмо* (Вру); сѓд ми *ѓћемо* невѓста *да нас ѓослужѓѓѓ* (Ме); ако *хѓће да ти наѓрѓвѓ* злѓ (Ру).

У свим наведеним примерима глагол *хѓѓѓѓ* / *шѓѓѓѓ* има значење 'имати вољу, желети, намеравати'.

Некада, међутим, у оваквим конструкцијама футурско значење или претеже над волунтативним:

тѓ је бѓло срамѓга стѓрѓ да чѓјѓ и да *кажѓш* човѓку *јѓ оћу да се ѓорѓѓм* (Го); осѓл'и онѓ вѓду кат *хоћеш да убрѓкѓш* онѓ качѓмак; не смѓјѓ да се *ѓѓрајѓ* ѓгл'е, *оће* пѓслѓ змѓја *да ѓѓѓѓ* ѓвце за вѓме (Св); *хоћемо*, вѓлѓ, догѓдинѓ код њѓга *да идѓмо*; сѓтра *хоће да идѓ* за невѓсту (Ме);

или је једино присутно:

кад нѓко *хоће да ѓмрѓ*, чѓјѓ се тѓ пѓѓца; дѓнас ћемо тѓ да завршѓмо, сѓтра *оће* кѓѓа *да ѓѓѓѓ* (Ко); *оће* дѓца *да ѓѓѓѓѓѓ* ѓд глѓѓи; не смѓјѓ да проговѓрѓ *оће* дѓца *да јѓј бѓѓѓ* нѓѓма; тѓ се нѓсѓ кад нѓко *хоће да ѓмрѓ* (По); *оће* да га *удѓрѓ* кѓла, *оће да ѓѓнѓ* с биѓѓѓѓѓ (Ков); кѓ пијѓтѓо кад *оће да ѓѓвѓ* (Вру); *јѓ* би је напѓнио нѓ овѓ млѓго слѓбо, *оће да се ѓѓѓѓѓѓ*, тѓжѓк компѓр (Ка); *хоће да се заѓѓѓѓѓ*, нѓ прак, онѓ сул'ендѓр горѓ и тѓчѓ онѓмо у тѓ стѓн (Пл).¹⁸

У тугинско-новопазарско-сјеничком говору уз глагол *хѓѓѓѓ* / *шѓѓѓѓ* када значи 'бити склон (нечему), обичавати (радѓти нешто)' као допуна увек долази *да*-конструкција: знѓмо свѓ да ѓна *ѓће да слѓжѓ* (Па); он понѓкад *оће да ѓѓѓѓѓѓ* па да се пѓѓѓѓѓѓ (По); *ѓће* од вѓл'икѓг зѓлѓ крѓве *да ѓрѓѓѓѓѓ* мл'ѓѓѓѓѓ (До).

Има, међутим, примера у којима је као допуна пуним облицима презентѓ глагола *хѓѓѓѓ* / *шѓѓѓѓ* бележен и инфинитив:

а) Уколико је у упитним и зависно-упитним реченицама облик допуне инфинитив, превладава футурско значење: а *хоћу* л' *бѓѓѓ* преко тел'свѓзѓѓѓѓ? (К. Бун); *хѓћеш знѓѓѓ* ако бѓг *ѓѓ*? (Ме); онѓсѓ матѓку на рѓме и гл'ѓѓѓ *хѓћел'* те *узѓѓѓ*

¹⁸ У свим наведеним случајевима облици глагола *хѓѓѓѓ* / *шѓѓѓѓ* су неакцентовани.

какав најдичар; пита је *хѡће л' ти дозвѡл'иѡи* да ми даш онѡ опанке твѡе? (Ру); *хѡће л' ѡлозѡиѡи* вишѡе? (Ме); *хѡћемо л' радѡиѡи* штѡѡој? (Ру); *оћеѡе л'* не *ѡѡиѡиѡи* у кѡћу? (Бољ).

Ако је допуна *да* + презент, посреди је волунтативна семантика: *видѡиш овога мѡмка, е ѡћеш да ѡзмѡиш нѡга?*; *хо л' да се удѡиш?* (Мел); *вѡла ја сам дошѡ биги-ниѡсѡ ћерку за сѡном, вѡла, хѡ л' да ни је дѡиш?* пита је *хѡће л' да* ти *дѡ* (Бр).

б) Инфинитив је допуна пуним облицима презента глагола *хѡѡѡиѡи/шѡѡѡиѡи* и у реченицама типа: *немѡ га дѡрат оће*¹⁹ *те ѡбиѡи* (По); *оћеѡе озѡѡис*, *трѡбѡл'и* сте у кѡћу да *ѡћѡете* (Трн); *наѡири сѡбу, оће* нѡко *дѡћ*; реко јој: „*Мѡкни тѡ мѡтлу оће* је нѡко *ѡкрас*“, и она нѡ *кће*; *немѡ је дѡрат, оће се зѡйлѡкаѡи* (Пе); *немѡ да им дѡјѡш да пѡјѡ, оѡѡе се најѡиѡи* (По)²⁰. Овде се управним глаголом у предикату зависне реченице не изриче значење 'жеље, намере или решености', већ се исказује 'могућност или претпоставка да ће се радња означена допунским глаголом (најчешће неповољна) вршити или извршити у будућности'. Тако нпр. (*Немѡ да ѡѡјѡе рѡкѡју*) ...*оће се најѡиѡи* значи 'постоји могућност да ће се пити', и реч је о футуру, док би се употребом допуне у облику *да*-конструкције (*ѡће да се најѡјѡе*) добило значење 'жели, има намеру да се напије', са предикатом у презенту. Дакле, и овде је однос између футурског и волунтативног значења условљен типом допуне.

в) Забележено је и неколико случајева када се пуни облици презент глагола *хѡѡѡиѡи / шѡѡѡиѡи* уз инфинитив употребљавају са циљем посебног истицања: *хѡћу оѡѡиѡи*, па да ћу погѡнут (Жи); *ја хѡћу радѡиѡи* ако устрѡба; ѡн мѡра да *кажѡе* па да *хѡће умрѡјѡеѡи* (П).

Избор допуне уз пуне облике глагола *хѡѡѡиѡи / шѡѡѡиѡи* у свим осталим случајевима (дакле, када је управни глагол употребљен ван презента) факултативан је, не уноси измене у значењу, с тим да се као допуна инфинитив нешто ређе употребљава:

ако *би кћеѡ да* још вишѡе *зѡдѡ* гѡре више земље, *пл'ѡе се плѡт* (Св); *е тѡпѡт су хѡл'и партизѡни да ѡѡѡрајѡ* овѡ врсту девѡјѡка за партизѡне; *шѡѡѡиѡи су да одвѡдѡѡѡ* у Себѡево дѡље, у Црквѡне *да одвѡдѡѡ* овѡ врѡло (Д. Дуб);

дѡко ти *бѡдѡе хѡѡѡѡиѡи* штѡ *казѡиѡи*; *шѡѡѡѡиѡи* је *ѡбиѡиѡи* да је *ја* нѡ *спѡси* (По).

II.1.5. За разлику од потврдног футура, где су *да* + презент и инфинитив уз енклитичке облике помоћног глагола у односу факултативне дистрибуције, у реченицама са негираним предикатом у облику футура првог инфинитив није могуће заменити *да*-конструкцијом а да се значење не промени. У не-

¹⁹ Облици глагола *хѡѡѡиѡи* у оваквим конструкцијама су ненаглашени.

²⁰ Оваквим реченицама синонимне су оне са негираним глаголом *мѡриѡиѡи* у предикату, уз који као допуна увек долази инфинитив: *Мѡкни то мл'ѡјѡеко, не мѡрѡе* га дѡца *ѡпросѡиѡи* (у значењу 'могу/постоји могућност тј. опасност да га проспу'), и које су у овом говору сасвим уобичајене и честе.

готивним реченицама помоћни глагол за грађење футура и волунтативни глагол облички су синкретизовани, те тако основну улогу разликовања футурског и волунтативног значења преузима облик допуне. Конструкцијом са допуном у инфинитиву казују се радње које се у будућности сигурно неће десити (футурско значење), док се у случају употребе *да*-конструкције саопштавају радње које се не желе вршити (волунтативно значење). У тутинско-новопазарско-сјеничком говору разлика између оптаивних реченица и реченица са предикатом у футуру добро је очувана.

Употреба инфинитива као допуне одричном облику глагола *хїїєїї/шїћєїї* у највећем броју случајева маркер је футурског значења:

нєћу се ја млдго мўчїї (Кл); нїкат *заборавїї нєћу* (Ле); ẽ, шта те брїга, тї тõ *вїћєїї нєћеш* (Ка); ја вєруем, у двадес сєлã *нєћеш нãј* четрєс девдјãкã (Врс); *нєћеш* ми нїшта *досãдїї* (Кл); *нєћеш вєроваїї* (К. Бун); шта гõд да пїшєш, *їогрєшїї нєћеш* (Бу); погл'єдã онã тєлãт, познãдни тєлãт, умрїјећу пã тє ти кõмшїје отєрат, *нєћеш знãї* да ти и нєма (Ка); *нєће* бајãги бїї *берїћєїїна гд-дина* (Св); *нєће* ни кãплє мл'їјєка *дõбїї* ко ја бїдєм жїва; ако не узрãдї, *нєће дõбро бїї*; *нєће* јõј *їãднуї* круна с глãвє ако ми помõгнє; *нєће* ме õна вїшє у устã *узєї* (По); *нєће рдõїї* нїшта овє гõдїнє; *нєће* вãлãда *саїрунунї*; *нєће* ми се дãко *їрдõãї* она постєљїна; *нєћеш дõбїї* нїшта (Ту); нїко те *їробудїї нєће* (Не); он нõчас *нєће мõј дõј* на терãвїје (Нет); нїкат га *нєће* ни *їмаї* (Кн); *нєће дõј* овã трї дãна (Уг); *нєће* ти бїї нїшта (Вр); скрãјнї се дõље једну гõдїну дãnã, овõ вїшє бїї *нєће* (Гл); хãј *нєће* ми бїї нїшта (Ки); кõл'ко би хãјõ да завршї овõ што је зãпоћео, свє се плãшїм *нєће мдõ* (Бољ); ада бõга ми нї *їãї нєће* док су õде (Пож); тõ *нєће зарãс* (Ка); *нєће* ти вїшє *їрєбãї* (Кл); *нєће* тõ бїї такõ (Ле); *нєће* ми *смєїшãї*; ако бїднє ãнђел, мєлєћ, õн ãе пõбеј, *нєће гл'єдãї* (Кл); õна ãе отїс, *нєће дõј* да му помõгнє; *нєће* нїшта *фãл'її*; што ми *нєће їўј* овã жўчнã кєса (Го); нїко *нєће їграї* (Гу); бõга ми *нєће* ми *донїјєї* пãре, овã сїтуãцїя овакã (Ке); ẽ вãлã *нєће* ни овã *дсїãї* (Ли); мєне мõжда *нєће їрєбãї* (Ми); ја сам мїсл'єла она *нєће дõј* ни у Тутїн (Па); *нєће* овã *їонãвããї* (Из); *нєће бїї* (Ка); сãд за Сенїцу тãмо се *врãнãї нєћєїє* (Гр); *нєћєїє* ни трєћї ни четвртї ни сєнку *вїдєї* (Ке).

Волунтативно значење добија се употребом допуне у облику *да* + презент:

дãћу ти онакõ, *да* ти *їродãм нєћу* (Бал); ја *нєћу да се удãм* док не вїдїм мõмка (Боб); ја *ћу да спãвãм* кот кўћє, *нєћу да чўвам* (Бот); ја *нєћу* õдавл'є *да идєм*, *нєћу* дїјете *да вõдїм*, ја *ћу* õде да жївїм (Коз); *нєћу тў да улãзїм* (Др); ја *нєћу да ўзмєм* ако ми не наплãтїш (Кл); ја *да се удајєм* јõш *нєћу* докл'єн Сãва из вõјскє не дõћє (Го); *нєћу* ни *да мрднєм* (Ке); *нєћу да ўзмєм*, тõ је тўђе, їмãм мõју плãту (Пр); *нєћу да је дãм*, нїје ми девõјка за дãвãн'є (Ђер); вãлã нек ме убїјє *нєч'у да идєм* одãвде; ја хãј *нєћу* јõш *да се удãм*; *нєч'у да се крїєм*, нек ме убїїє (Мел); сãт *нєће* нїко нїкõм *да їмõдгнє*; *нєће да їрїмї* и готõво (Че); *нєће да кãжє* онã што знã (По); *нєће да се їознã*; õн *нєће да жївї тў* (Ка); *нєће да їоїўсїї* нїкãко, *нєће алãхã* ми (Кл); сãд *нєће* ни *да клãнã* ни *да їосїї*

(На); она *неће да њризна* да је то рађила (Мел); понекò дијете којè *неће да учи* (Др); *неће да њијје* (Бал); ðна се заина̀ти па̀ *неће* ни да му *шаље* људе по̀сл'ен (Бот); он *неће* ни́кад да *њоси́и* (Шав); свè канал'иза̀ција, вèрујеш ти сто̀ка *неће да њијје* (Лу); ни́ко то̀ *неће* гла̀ву да *окрèне* (Леч); *неће да се уда* (Коз); *неће да ѡра̀жѡи* (Ме); *не ðће да ка̀жѡ* она̀ што зна̀ (Ђер); ни́кат тѐбе *нећемо да забора̀вимо* (Ков); ко је жѐнско дијете, *неи́е да родè*; са̀т то да *ндсè неи́е* (Ко); девојке ðде *неи́е* ни да *се уда̀ду* (Ст); побèгла, ðни *неће да јој се ѡм̀иру* (Кон); *неи́е да ми овèре* књи́жицу (Го); мла̀ди *неће да ра̀де* (Ка); ðне *неће да ѡри́е* тѐ терòре (Баг).

Некада је, међутим, границу између ова два значења тешко повући, будући да су забележени и примери са допуном у виду да-конструкције у којима превладава футурско значење:

ðна у понедељак *неће да ра̀ди*; с̀утра *нећу* ништа да јој *њома̀жѡм*; ништа иза њèга *неће да оси́анè*, ја ка-ти ка̀жѡм (По); *неће* кра̀ве да *њмају* мл'и́јека по̀сл'è (Ме);

односно са инфинитивом, где доминира волунтативно:

рèкò сам му: „Ја се ни́кат *нећу вра̀иши*“ (Нет); ако бидèм жив, вишѐ шèс вòлòва̀ ја *уфа̀иши* *нећу* (К. Бун); ни́кат *нећу* нешто *ба̀циши* л'èп и нешто да уг̀зѡм трòху (Ки); она ће живет в̀здан гла̀дна, она ти *неће за̀ћ* ни у њиву ни у шта̀лу, бòже сачу̀ва (Ка); м̀логò је ф̀ини, ðко из гла̀вè да му за̀гражѡш, та̀ ти *неће ж̀ал'иши* (Бот).

Да је тип допуне презенту одричног глагола *хи́еи/ши́еи* основни маркер разликовања футурског и волунтативног значења показује чињеница да је у свим осталим облицима (дакле, када управни глагол није у презенту) избор допуне слободан (не уноси разлику у значењу):

не кће да седи (Ђер); ни́ко *не кће* ту вр̀нику жив да *њијје* (Ме); *не шће да рèкнè* на̀ п̀иво по̀пи (Св); *ни́есу к̀ћел'и да рèкнѡ* (Ђер);

не шћеде ни р̀јеч *њрегов̀риши*; он ми *не хи́еде* ни онò м̀је *и́аиши* (По).

Одричним облицима глагола *хи́еи/ши́еи* допуна је увек инфинитив у зависносложеним реченицама типа:

на̀јпрèн је сèстра м̀ја ме тра̀жила, ја сам рèкла *нећу* што га *нећу ви́деи* (Мел) (= Нећу а да га не видим) (Мел); не дол̀зѡм што *се нећеш* ти *за̀идсл'иши* (Пе); он ни́кат *неће ðòј* што *неће* дèци *дон̀јеи* чо̀колáду (= Он никад неће доћи а да дèци не донесе чо̀колáду); не м̀же ðна што *неће ис̀ричаи* (= Не може она а да не исприча) (По); ðни је *неће у̀даи* што се *неи́е* пр̀вò *рас̀ишиаи* за̀ м̀мка (= Они је неће удаг а да се прво не распитају) (Мел); нèмá ко̀је ме *неће с̀и́гнуи* да ме по̀слу́ша, свè ко̀јè ће пр̀вò, тол'и́кò ме свà дèца вòлу (Ос); нека̀ жѐна ў̀мри такò грèдом, и вишѐ од та̀п̀ут су забр̀аи́л'и, што *неће ѡмаи* л'èкарска̀ уверèња: здра̀ва, с̀рце д̀бро, па̀ да по̀ћè (Ке); љ̀уди ни́јесу смèл'и да̀т девојку, ни са̀т не см̀јѡ, што *неће ѡи́иаи* жѐне; он ни́кад *неће ѡрòј* него ме поздрáви

(Ми); нѣкако са жѣцѣ вѣш да се обѣчѣ што га нѣће сѣнце пѣново *огрѣјаѣи* (Пру); сѣт што нѣће по двѣје гѣдине трѣ *ѣс* мѣмак са девѣѣкѣм, ѣн нѣће да је ѣзмѣ (Ст).

Процес замене инфинитива конструкцијом *да* + презент у формама футура захватио је и стандардни српски језик. Разматрајући системски и нормативни статус футуроида на корпусу из савременог језика, М. Ковачевић је формулисао више важних закључака: а) форме футуроида аналошке су конструкције, настале интерференцијом негираних форми футура првог (Он *нѣће биѣи* директор) и сложеног глаголског предиката модалног глагола *хѣеѣи* у значењу 'желети' (нпр. Он *нѣће да буде* директор) (Ковачевић 2014: 9); б) једнакост презентског негираног облика у оквиру футура првог и сложеног глаголског предиката с модалним глаголом *хѣеѣи* утиче да се аналошки направи једнакост и потврдног облика тих глагола, која се постиже извођењем потврдне из истоврсне негиране форме одбијањем негираног префикса *не*- (Ковачевић 2014: 18); в) у питању је, дакле, специфична хибридна форма футура првог и сложеног глаголског предиката (Ковачевић 2014: 19); г) посреди су две конкурентне форме, при чему је *да* + презент конструкција потпуно синонимна форми футура првог. Притом, форма *ћу* + *да* + презент увек је заменљива обликом футура првог, док се футур први од свих глагола не може увек њоме заменити (уп. Људи *нѣће хѣеѣи* (**нѣће да хоће*) да инвестирају код нас) (Ковачевић 2014: 24); д) чињеница да футуроид није могућ од свих глагола доводи у питање нормативни статус конструкције; а поводом тога, аутор доказује да *ћ*) „и *ѣоред велике ѣроширеносѣи* у *ѣѣѣреби*, *форме футуроида нису ни сѣѣемске ни сврсисходне у срѣском сѣандардном језику. Оне не ѣодлијежу ѣравилима ѣѣорбе сложених глаголских облика срѣског језика, ѣѣорбено су ресѣриѣѣивније од форми футуроа ѣрвог, немају ниједне особине која би ѣѣравадала ѣѣихову сврсисходносѣи, а уз ѣѣѣ укидају семантиѣчку разлику између негираног футуроа и сложеног глаголског ѣредикаѣа с модалним глаголом хѣеѣи* (нѣр. *Сѣѣруја* неће поскупјети / *Сѣѣруја* неће да поскупи). *Будући несѣѣемске и несврсисходне, форме футуроида нису нормативно доѣустѣив форме срѣског сѣандардног (кѣиѣсевног) језика*“ (Ковачевић 2014: 9).

II.1.6. Осим као допуна непунозначном глаголу *хѣеѣи/шѣеѣи*, инфинитив и конструкција *да* + презент у овом говору употребљавају се у саставу сложеног глаголског предиката моносубјекатских реченица и уз друге модалне глаголе.

II.1.7. Уз глагол *мѣћ* / *мѣј* инфинитивна допуна потпуно превладава једино у строго одређеним синтаксичким околностима, тачније у реченицама са негираним предикатом у коме је управни глагол (*мѣћ* / *мѣј*) употребљен у облику перфекта: *ех, ћути, нѣје је мѣгла ѣѣѣраѣи; нѣје мѣгѣ узѣѣи пѣре и ѣѣѣ* (Ле); *шта га слѣша? Нѣје се мѣгла ѣдаѣи* па шта јѣј бѣк дѣ (По). Предикатском синтаксе-

мом овде се не саопштава изостанак могућности, вештине или способности за вршење радње означене допунским глаголом, већ се казује радња коју је субјекат требало да врши. На комуникативном плану наведене конструкције одликује присуство експресивне компоненте – њима се исказује прекоровање због невршења означене радње.

Бележени су примери где се као допуна глаголу *мѡћ/мѡј* могу употребити и инфинитив и *да* + презент. Притом, они са *да*-конструкцијом су фреквентнији, чиме се стање на испитиваном терену разликује од општештоаваског, где, како показују истраживања М. Стевановића, у овој функцији инфинитив превладава (Стевановић 1935: 285):

не мѡгу да уфайїим (Ка); *ја само мѡгу да вам дам* отпус да идете за Азију (Ју); *бѡга ми не мѡгу да више ни радїм* (Брђ); *не мѡгу да ѡогѡдїм* како се зовѡ; *не мѡже да се оїорѡдї*; *ја не мѡгу да сїојїм* (Боб); *ја не мѡгу да га свежѡм*; *ја не мѡгу овѡ краветїну да осїавїм* (Бал); *тѡ мѡгу да иѡрѡм ја* (Бал); а *ја не мѡгу свашта ни да ѡоднѡсїм* (Кл); *не мѡгу глѡдан да ѡдѡм до кѡћѡ* (Врс); *не мѡгу да дѡћѡм*, *їмѡм пѡсла* (Шав); *тѡ мѡгу да ти кажѡм и да ти докажѡм* како изгл'ѡдѡ (Цв); *само кад ѡмрѡм тѡ мѡгу да забораѡвїм*; *ја зѡром не мѡгу да је пїѡрѡм*; *ја мѡгу само да ти кажѡм* њѡјно гѡдїште (Трн); *не мѡгу брзѡ да хѡдїм* (Со); *не мѡгу да ви ирїћѡм* штѡ је ѡн нѡма нарећївѡ да урадїмо (Пож); *ја мѡгу с вама да разговѡрѡм* (Нет); у пѡт сѡтї крѡнѡм и *не мѡгу да сїїгнѡм*, *не мѡгу трї сѡта да сїїгнѡм* до црквѡ у Ызбице (Не); *не мѡгу да ѡогѡдїм* како бѡше (Ју); *кат чѡчнѡм*, *не мѡгу да се дїгнѡм* (Жи); *ја не мѡгу да рѡкнѡм* нїје дѡбро (Гло); *тѡ ја мѡгу да ѡдѡм* (Вру); *не мѡгу да се изјаснїм* (Бл); *ја мѡгу да пїи ирїћѡм* само кат се мѡј ѡтац ожѡнїо (Туз); *нѡмѡ мл'їека*, *уцрвл'ѡ ти се смѡк*, *нѡ мош да му вїдїш* хѡир; *ил'и нѡ мош* тогѡ вѡла *ѡ-уфайїїш* кад би зїнѡ (Мел); *нѡ мош* тї *да урадїш* за дѡн свѡ да скѡчїш (Кн); *ако мѡш тѡ да ѡодл'ѡгнѡш да кѡїїш*, девојку узїмљѡш, *ако нѡ*, девојка остѡјѡ (За); *тї сѡт нѡ мош да рѡзл'їкујѡш* грацкѡ и сѡскѡ кѡћу (Др); *сѡд мѡш*, гѡспођо, *да размїсл'їш* (Врс); *нѡ мош да га расїрѡмїш* л'ѡпо (Шав); *мѡш л'и да намирѡјѡш*, мѡјко? (Со); *ада богами нѡ мош* ни дѡнас *да васїїїш* (Ка); *тѡ нѡ мош да ѡћѡш* у л'ивѡде без рѡдарскїх чїзѡмѡ (Са); *ко се не озѡвнѡ не мѡрѡш да јѡј ирѡдѡш*, *ако се озѡвнѡ*, *тї јѡј пре-дѡдѡш* та дрїѡм (По); *ада нѡ мош да радїш* тї (Пе); *ко дѡнѡсѡш водѡ*, *мѡш да оїѡрѡш* сѡдове, *мѡш да оїѡрѡш* вѡш (Ков); *дѡнио је мѡј ѡтац јѡрган* ис Пѡћи, *такїјѡ јѡргѡнѡ сѡт нѡ мош да вїдїш*; *мусѡфїре* прѡвѡ да зѡвнѡ на сѡфру, *не мѡре тї да зѡвнѡш* кѡга ѡѡеш са[д] да јѡдѡ (Гу); *зѡмљѡ да ирѡдѡш не мѡжеш*, *само ѡшур*, *ѡнѡ што е пѡсїјѡно* (Ју); *слѡбо тѡ мѡш кѡме да ирѡдѡш* (В. Лок); *їмѡ тѡмо јѡш* *ко мѡжѡш* тї *да нѡсїш*, *ја сам ти нѡбрѡла*; *тѡ мѡш да нанїжѡш* брѡ; *ѡвѡ чѡвек некѡ јѡде не мѡре* ни ѡн нїкут; *нѡ мош* на прѡг *да седїш* (Бал); *тї нѡ мош да ирѡжїш* бѡљї жївѡт (Жи); *от пѡт жѡнѡ до шѡз мѡже да радї* (Мел); *ако їмѡш да вѡчѡрѡш*, *не мѡже да те гл'ѡдѡ* (Го); *тѡ не мѡре дрѡкћѡ да бїдѡ* и гѡтѡво (Ле); *тѡ је дѡл'е бетѡн*, *зѡмљѡ*, *то не мѡре да се зайѡл'ї* (По); *слабїјї гѡзда* и *не мѡре* млѡго гѡстї *да ирїмї* (Са); *ко гѡј не мѡре да жївї*, *пѡмѡгѡ држѡва* (Ке); *шѡјтѡнскѡ кѡло* и *сѡт мѡре тѡ да оградїшѡ*, *мѡре да ѡмѡрї* пѡмѡт; *кѡ је бѡгат*, *тѡј мѡже да исїрѡсї* лѡкшѡ нѡго *којї је мало сирѡмашнїјї* (Ѧер);

ово мѡре да врше све до четйри сѡата, дѣчко; не мѡре бѡљй да бйднѣ (Кн); не мѡже да ми йѡнѣ на пѡмѣт ни мѣне (Шав); не мѡре да йрѣвйјѡ прѣс (В. Лок); не мѡже исѡн сѣбе да обезбѣдй; мѡре да се иде, шйрок пѣт (Брђ); тѡ не мѡре ни да се оййшйѣ кѡко је кат се ѡде; кажѣ тѡмо топлѡта вѣл'икѡ не мѡже да се издржй (Бот); имѡло је крушке којѣ сѡмо мѡзак мѡже да замйсл'й (Баг); нѡкѡ тѡња ѡби нйшта да хим се вйдй хайра не мѡре (Со); ово ти је рѣка нѡјчистијѡ у окол'йни мѡже чѡвек да ййјѣ на њѡ (Коз); ѡн не мѡре да йрйчѡ, него тѡмо кмаѡчѣ чѡвек (По); мй остѡрѡл'и, и не мѡжемо да држймо; мй вође ни за пѡре не мѡжемо да нѡђѣмо (Тр); не мѡремо да йешѡчймо (За); ѡђѡше тѡнеканѣ, разговѡрѡмо ал'и не мѡремо да ойвѡрймо некй рѡзговѡр вѣл'икй (Трн); мй старйјй мѡремо сѡмо да се чѡдймо (Ју); а бѡга ми вйшѣ не мѡремо ни да рѡдймо (Брђ); не мѡремо ѡ[а] идемо кѡћи, мй ймѡмо свѡкй свѡј пробл'ѣм (Пр); мѡреше с кол'има да идеше овакѡ рѣдом (Ме); вй не мѡреше ѡдмѡ ово да ойклднйше ова квѡр (Нет); ни су, тѡ је кѡ сѣнка, слѡбо мѡгѡ да се вйдѡ, сѡмо кад кмаѡчѡ, јѡѡчѡ, а не мѡгѡ бѡш да и дѡбро вйдѣ; а ѡне мѡгѡ да заврѡчѡјѡ (По);

мѡгу ти рѣћ л'йјѣпа бѣше (На); мѡгу л' јѡ нешто йййшѡй?; е, пѡ јѡ ти не мѡгу гѡдинѣ смѡњйшй (См); сѡмо ти мѡгу рѣћ да је здравйјй нѡрот бйѡ (Ли); кѡко се жйвѣло, тѡ ти јѡ не мѡгу йрйћѡйшй нйкѡко (Туз); ѡндѡ, штѡ ти мѡгу рѣћи, пѡсл'ѣ кад је изѡшла рѡл'ица, рѡлица гвѡзденѡ, тѡ е кѡ сѡт трѡктор (Бу); мѡгу ти рѣћ и да ти је дѡбра кѡфа да попијеш понѣкат (Кл); кѡња мѡжеш наѡчйшй а чѡвѣка којй нѣмѡ ѡ главу не мѡжеш (Кн); тй ми мѡш бйшй кѡ шћѣрка (Туз); тѡ ни йѡгѡдйшй нѣ мош (Бо); тѡ мѡл'й прѡзорчйћи, мѡњѣ нѡ ѡнѡ ѡнденѡке, сѡмо кол'ко мѡжеш рѡку овакѡ завѡј (Пр); сѡд нѣ мош йрогѡнушй вѡду кол'йко је л'ѣдна (См); ѣто сѡт нѣ мош вйдешй да је пѡсијѡто двѡс кйлѡ пшеницѣ у нѣчијѡ њйву; кад је рѡта, нѣмѡ брѡта, а мѡш крййшйковѡй кога дћеш (Рај); код нас све до Тѡрђѣвдѡна мѡш се нѡдѡшй снйѣгу и хладнѡћи (Вр); штѡ кѡ прйчѡ мѡш слѡшѡшй (Уг); тѡ нѣ мош нѡјѣс (Дел); мѡш се саш њйм до сѡтра расйрѡѡшй (Жи); сад нѣ мош нѡј јѣднога ѡвѣка да ти помѡгнѣ (Д. Дуб); нйсам против жѣнѡ, да не дѡ бѡк, бес жѣнѡ се жйвѣшй не мѡре (Цв); све се мѡре сѡкрйшй (Кн); нйко те ни ѡбйшй ни йѡцѣнйшй не мѡже ако те бѡк штйтй (Бл); нйкат мушкѡрац не мѡже вйдешй мѡкѣ ко жѣна (Го); нйшта на зѣмљи не мѡре ѡсйшйшй кривѣно (Кн); штѡ се тѡ дешѡвѡ не мѡре јѡсно бйшй (Пож); јѣднѡм рукѡм држйш ѡнѡ конѡплѡ ѡ рѡке, ѡвѡј помѡло кол'ико ти мѡже сйшйнушй (Жи); свѡко сѡд мѡже йрйчѡшй; мѡре ме ѡговѡрѡшй до сѡтра (Св); не мѡремо бйшй йрйѣшйел'и (Вр).

Употреба јѣдне или другѣ допуне углавном не уноси разлику у значѣње рѣченице. Ипак, примећѣно је да у појѣдиним случајѣвима семантичка интерпрѣтацијѡ може зависити ѡд избора допуне, а рѣч је ѡ случајѣвима када је глагол непотпуног значѣња у презенту. У таквим околностима, у конструкцијѡма са допунским глаголом у форми да + презент превладава модално значѣње и глагол мѡћ / мѡј има семантику 'бити у стању, бити кѡдар, способан учинити, урадити нешто, имати моћи, снаге, за нешто; имати знања, вѣштине, способности за нешто, бити способан, ѡспособљѣн'. Када је допуна у инфинитиву, превладава временска нијанса. На основу иска-

за информатора, односно провером језичког осећања изворних говорника, закључено је да ће се реченице типа: *Не мѡгу да рѡдѡм; Мѡгу да ѡрѡчѡм* употребити када се жели саопштити да субјекат (не)поседује способност за вршење означене радње, а презентске форме означавају да је наведено на снази у времену говорења, дакле у садашњости. С друге стране, исту реченицу са допуном у инфинитиву (*Не мѡгу рѡдиѡ, Мѡгу ѡрѡчаѡ*) говорници ће употребити не да саопште тренутно стање ствари, већ оно за које претпостављају да ће наступити у будућности. Тачније, презент глагола *мѡћ / мѡј* са допуном у виду инфинитива има футурско значење, употребљава се уместо футура првог. Тако је и у примерима:

ако ви требѡдѡ каснијѡ, *мѡгу* ви *набѡвиѡ* кол'ко ви трѡбѡ; пѡ тогѡ срѡма мѡга, тѡ нијкад *не мѡгу заборѡвиѡ* (Ми); јѡ са Ибрѡхѡмом *се не мѡгу ѡгѡдиѡ* нијкако веј да се ѡбијем (Ке); ѡ тѡ *мѡгу* ти *ѡриѡаѡ* (К. Бун); вѡлѡ јѡ и *ѡрѡжиѡ* *не мѡгу*, не мѡгу да мрѡднѡм (Пр); пѡ јѡ ти *не мѡгу зѡром дѡѡ*, а ти ко ѡј да ѡзмѡш, јѡ ћу да ти дѡм (Кл); фрѡждер да се прѡвѡ донѡсѡ фрѡждер, јѡ *нѡсиѡ* мѡсо ис Пѡзѡра у мѡју кѡћу *не мѡгу* (Трн); ако сѡднѡм, *не мѡгу ѡстиѡ*; бојм се *не мѡгу* га *нѡћ* (По); стрѡ ме *не мѡгу се ѡдѡѡ*; хѡјмо кѡлима, *не мѡгу ѡешѡчиѡ* јѡ до гѡре (Ту); за снагу *се нѡ мош вѡѡиѡ* (Трн); ти ако ѡзмѡш нѡу, ти ни мѡсец дѡнѡ са нѡм *нѡ мош ѡрѡј*. Иѡко сам јѡј хѡла, а ти тѡ *ѡрѡеѡ нѡ мош*, ти идѡш по мусл'ихѡнѡ, мѡриш ѡуде кѡ се свѡђѡ, ти тѡ нѡј трѡпет (Ле); ти нѡга ко ћѡкѡш, ти сѡмо са ѡим *не мѡжеш заврѡиѡ* рѡзговѡр (Ме); *нѡ мош* га *сиѡсиѡ* да ти је хиљѡч од смрѡти; *нѡ мош узѡѡ* да ти је хиљѡч од смрѡти (Пр); *мѡш* л'и онѡ крѡву како гѡј ѡзнаѡ у кошѡру, ил' да се замѡл'ѡш Ђсмети? (Жу); дѡ л *мѡш усѡѡѡ* тѡ? (Бал); ѡво ѡмѡ мл'екѡра у Прѡжанѡ, *нѡ мош* ти *нѡј* л'ѡпшѡ офѡѡвину од Прѡжњѡ (Пру); ако дѡш кѡцу мѡснѡк сѡра, с четѡри ѡбруча, *мѡш узѡѡ* кѡло кѡхвѡ (Врс); докл'ѡн гѡј не пѡтѡш родѡтеља, *нѡ мош биѡ* дѡбра (Врс); зѡром је ти *нѡ мош узѡѡ* дѡнас вѡдит што нѡћемо јѡдан погѡнут ѡвде, ако дѡе вѡљѡм, ѡво ти вѡди је, нек пѡђѡ (Бо); *нѡ мош вѡрѡвиѡ* кѡко е тѡ занимљѡво бѡло (Вру); ѡндѡ *мѡш дѡј* (Го); нѡ знѡм дѡ л' *мѡш ѡѡѡс* са кѡл'има (За); кѡ знѡ кѡт и ѡѡ, кѡ знѡ ѡѡ ми ти *мѡш ѡрѡбаѡ* и ѡѡ *мѡгу* јѡ тѡбе *ѡрѡбаѡ* (Ју); ѡзмите онѡ крѡву, ко ти ѡдѡ тѡмо, ти је *ѡдмѡс нѡ мош* (Ме); ѡни је пошѡљѡ тѡмо ѡе нијкат нијког нѡјзѡнѡга *не мѡже вѡдеѡ* (Жи); ѡмѡ прѡгрѡмѡ дѡста и дѡбар је тел'евѡзор, ал'и стрѡ ме да га не поквѡрим, млѡго га пѡшѡм по нѡћи, нѡ знѡм ко ми рѡче *мѡре* ти *ѡрегѡреѡ* (Пе); мѡ јѡј се нијкат *ѡдѡжиѡ* *не мѡжемо* (Боб); *мѡжемо* гѡре до Блѡцѡ *ѡѡѡс* (См); ѡмѡ три сѡндѡка, *не мѡреѡ ѡѡѡраѡ* (Бал); *мѡреѡ свѡѡиѡ* код нѡга (Ју); тѡмо код Пѡжегѡ, *не мѡжешѡ* вѡ тѡмо *ѡс*. Тѡ је дал'ѡко (Шав); *не мѡреѡ нѡћ*, тѡшко стѡријѡ тѡјѡ да ѡмѡ ѡбѡвоје (Врс); дѡнас *не мѡреѡ* свѡ *заврѡиѡ* (Дел).

У свим овим контекстима у предикату би се облик презент глагола *мѡћ / мѡј* могао заменити футуром првим а да се значење не промени, што са реченицама са допуном у виду *да*-конструкције није могуће.

Када је глагол *мѡћ* / *мѡј* употребљен у неком другом глаголоском облику, који није презент, избор допуне је факултативан и не уноси разлику у значењу:

ја нѣ би мѡгла ошћић, бол'у ме нѡге (Ос); *мѡгла би ви кáзати* (Ме); свáчији рѹ-копис *сам ја мѡгѡ койѹрати* (Ми); да ми се потпишѣ да *би се ја мѡгла вѣнчаћ* (Ков); овѡ *сам мѡгѡ донѹјећ* пѣшкѣ (Жи); тѡ ти *нѣ би мѡгѡ ѹрићати* (Туз); *нисам се мѡгѡ ошћачић* (Бу); *мѡгла сам овѡј жѣни јѣдну гáјбу ѹрдаћ* (Бал); *мѡгла си јѣс* (Бал); тапѹт тѣ *нијеси мѡгла* нѣкат девојку *видѣћ* нашминкáну, тѡ није имáло (Ков); да си прѡдѡ дѡбру крáву, *ниси мѡгѡ кѹйић* опáнке (Из); рѣјетко *си мѡгѡ чѹћ* да је побѣгла (Леч); *нијеси ме мѡгѡ наћѣрати* да живѣм са њѡм за живѹ главу; за цáк *си се мѡгѡ вráишић* (Трн); *мѡгѡ си нáј сѣра* (Цв); *ѡн се мѡгѡ ожѣнић* (Кн); да знáш пѡпрошлѹ гѡдину кад је пѡ ѡде вѣл'ик снѣјек, јáднá мáјко, *није се мѡгло изáј* (Пе); да ни'ѣ водѣ *не би се мѡгѡ окрѣһати* воденѣчкѣ кáмѣн (Пр); *мѡгла си чѹћ* тѹ и тѹ да ѣмá у зáедницу (Ке); *мѡгло би свáшта бѣић* (Ке); *мѡгло се и рáдиш* и *зарáдиш*, аљ *ја сам тапѹт бѣо дѣ'ете*; аљи тѣшко *се је чѡвек мѡгѡ домѡгнућ* до пѡсла ѡде, тѣшко (Бл); *није се мѡгло ни ѹћ* за Пазáр (Гу); *није ми мѡгла бѣић* жѣна да је цѣо дуђá бѣо њѣзѣн (Кл); е богами *није се мѡгло ни код Срѡбвá ни код мусл'имáнá* с девојкѡм лáко *ѹрић* (Цв); *нијеси мѡгѡ пријен ошћс*, јел' волѡви су ѣшл'и полáко (Врс); Артѣнију да не одвѡдосмо, ништа *не мѡгосмо учѣнећ* (Пр); *не мѡгасмо га нáј* ни мртва ни живá (Врс); жѣне су тáмо одвѡјене и вѣрѣл'е *ђе би мѡгл'е* кѡга *видѣћ* (Ли);

не мѡга да се згрѣјѣм (Бал); да ѣмá исáн свѡје áуто, пá *би мѡгла да ѡдѣм* и на посѣдак; тѡ *нијесам мѡгла да се сѣић* (Боб); *мѡгѡ сам* за мѣсец дáнá дѣсет двѡл'иркѣ *да кѹйић* за мѡју плáту, а *мѡгѡ сам* пѣт áри земљѣ *да кѹйић* (Ки); *нѣ би мѡгла да се изгѹбѣм* (Ле); да није њѣга, *нѣ би мѡгла да мѹзѣм* (Ка); *мѡга л' да ѹшѣрѣфѣш?* (Ке); *мѡгѡ би сáмо да ти мошáм* нѣшто; *мѡгѡ би да сѣвáш*, да шѣтáш, да спáвáш у сѡбу (Туз); сáд *би мѡгѡ да идѣш* за Вáрош, јѣс да је áкадам, ал' *мѡгѡ би да идѣш* (Кл); тѣ девојку у тѡ врѣме *ниси мѡгѡ ни да се договáриш* с њѡм ни да је вѣдиш (Уг); *ниси мѡгѡ тѹ дрво да нáћѣш* (Пож); тѣ да си убиѡ двѣје л'исѣце, *мѡгѡ си да кѹйиш* нáјбољѹ крáву за онѣ кѡже (Нет); ѡндá *ниси мѡгѡ млѡго да зѡвнѣш* (Ју); тапѹт тѣ *нијеси мѡгла да се шѣић* кѡ овѡ сáт; тѣ тѡ нѣкат *нијеси мѡгла да вѣдиш*; такѡ јѣло *нијеси мѡгла да нáћѣш* (Ков); *ја сáд нѣм штá да продáѣм да би тѣ мѡгла ѡ[а] извѹчѣш* пáру (Бал); свѣ вѣчѣ *мѡгла је бѡљѣ да нáћѣ*, мѡгла је бѡљѣ, отишла у нѣмѡштињу (Гр); трѣ пѹт је јѣдан пѹцѡ и *нѣ мѡгá да је обáл'и*; Стѡја грднá *нѣ мѡгá да дочѣкá* ни пѣнзију (Го); ѣво га, овá *би ти мѡгѡ свѣ да ти исѹричá* (Бољ); хѣлда *је мѡгла да рѡдѣ* без ѣубрета (Кл); јáгње цѣјело *мѡгѡ је да ѹдједѣ* (Вру); нѣт је он дáо нит *је кѡ мѡгѡ да га изнѣсѣ* (Лу); *није мѡгло да се набѣрѣ* смѡка (Ка); *није се мѡгѡ чѡвек ни да се зайѡслѣи* ни да се не запѡслѣи да рáдѣ (Бл); ѣво ѡн *је мѡгѡ да ѹрѡћѣ* овѹ гѡдину и са ѡдл'ично (См); ѡн ни у Нѣмаћкѹ тѡ *нѣ би мѡгѡ да зарáдѣ*; *мѡгла би овá жѣна да нам кáжѣ*; *нѣ мога да идѣ* на аперáцију (Уг); бѣла сáмотна па *није мѡгло по млѡго да седѣм* (Жи); ѡн *је мѡгѡ да бѣдѣ* тѹ што онѡ кáжѹ бѡк и батѣна; удовѣца, тѹ *није мѡгла да жѣви*, и пѡсл'ѣ на дрѹгѡ мѣсто мѡре да се удá (Ју); дѡбро је ал' *мѡгѡ да га унишић*, да га на мѣсто *осѣдáви* (В. Лок); мѹка живá, *нѣ*

би се мџгло да до ујутру да ѿронáђу (Гу); *мџгло је да се узймá*, ал'и тџ се пџштовáло, нџје се узймáло нџшта (Гл); л'џп нџје мџгџ нџкат *да џосџџ нџрмáлно нџ свџ овакџ* (Ков); тџ *е мџгџ чџвек и да наџрáвџ јáз да зал'џвá* (Пе); нџко нџје мџгџ, тџ бџло нешто сџтно, *да ми извáдџ зџб* (Ле); у Дџгџ Пољáну *би мџгл'и да сџџгнџмо* докл'џн тá кáфа стáшџ (Бољ); ако *сџе мџгл'и сáми да сџдџџше* (Не); мџ не мџгосмо *да вџдџмо* (Ју); и не мџгоше *да је нáђу* (Пл); нџјесу мџгл'и *да џзмџ* ни опáнке ко[д] Зáхџта (Гл); кад *би мџгл'и* нешто *да оџвџрџу да рáдџу* (Уг); *не мџгџше да га сџáсџ* (Не).

II.1.8. Исто важи и за реченице где је инфинитив допуна глаголу *смџџ* у презенту:

да ми џн мџне кáжџ да *јá не смџџем јџс* слáтко, слáно и мáсно (Ли); *не смџџем му се џојáвџџ нá* очи (Ђер); *смџџем јá оџџџ*, но да л' трџбá?; вáлá мџју кџћу *не смџџеш размџнуџџ* (Ту); она му *не смџџџ џомџнуџџ* да нџџе (Ђер); дá л' *смџџџ* Фџхо *изáј?* (Бу); *не смџџџмо те дџраџџ* кад би чџвек рџкџ мил'ијáрде да ми дá (Жи).

У свим реченицама спој глагола *смџџ* и инфинитива означава радњу која се у будућности (не)сме вршити, односно презентске форме имају значење футура првог.

Када је допуна *да* + презент, превладава модално значење:

ал'и лáжџем, *нџ смџџем да кáжџем* (Жу); знáм којá је трáва ал'и *не смџџем да џдџем* (См); џни дџџ'џше л' џди да ме џзмџ, да ме трáжџу, *јá не смџџем да изáџ'џем* от џца (Мел); *не смџџџш* нџшта *да џрáжџџш* (Па); *не смџџџш да џрџџеш* ни овал'џкџ (Ко); *не смџџџш да уџђџш* од овијá нáшијá (Трн); у стáн ти *не смџџџш да гáлáмџш* (Со); *не смџџџш да мџзџш* ни слџђáјно нџкџга, *не смџџџш да убџђџш*, уђџни дџбро (Пож); сáд вџџ је дрџгџ, *не смџџџш нџкџг* ни *да усџáвџш* с кџл'има нџ знáш џџ џе да те вџдџ (Не); сáд *не смџџџш бџс да идџш* по Јџшáници (Ју); *не смџџџш да брџџџш*, сџдови се не пџрџу по двá дáна; *не смџџџш да размџнеш* јџдан (По); тџ је Ёсус бџжџ и *не смџ да се врáчá*, тџ-е бџжџ чџвек; нáјпрџвџ је четрнáстџг мáрта, Мáрат се зовџ, у мáрт мџсџц, и постџ се, нџко *не смџџџ да мџсџ* (По); *не смџџџ* мáјка и џтац *да гџкнџ* от тогá сџна (Ст); *не смџџџе да џомџнџ да се врáџџџ*, извџлте, сáма си га нáшла, мџрáш да жџвџш са џџм, па нџк је кáкаф је; *не смџ да џрáжџи* да ми дáш кáфу, кáо у зáјам; и жџна трџднџца, она *не смџџе* у крџло *да сџáвл'á* ни јáје (Ме); па нџкога стрá *не смџџџ да џрџџџџ* (Ко); невџста *не смџџџ да џрџџá* докл'е не џђџ унџтра; *не смџџџе да се седџ* на стол'џцу да не би излáзил'и ч'џрови (Мел); *не смџџџ да се кџџá* ни нџшта не смџџџџ, не дџрајџ тџ (Пру); џна тџ *не смџџџ да рџкнџ* нџћу; она *не смџџџ да изáђџ* ни до у купáтило сáма (Па); док се џн не пџта, *не смџџџ* нџко нџкут *да мџднџ*; *не смџџџ да џђџ да џзмџ* дџјете, а *не смџџџ да га осџáвџ* (Лу); е богами кџ *смџџџ да џодл'џгнџ*, кџ џмá пáрá, џн пристáни, кџ нџмá, ка кџћџ; кад је испрџшена, *не смџџџ* нџко *да е џзмџ* (Ју); *не смџџџ* нџкáко тџ *да се урáдџ* (Жи); трџдна жџна *не смџџџ* нџшта *да џáкнџ* укрáђено; *не смџџџ* трџдна жџна нџшто *да укрáдџ* (Вру); сáт *не смџџџ да је кџсџ* (Уг); тџ сáт *не смџџџу да рáдџ*, мџ смо рáдџџле свџ жџвџ; Тџтџ је нарџдџо ферџџе да *не смџџџу да џосџџојáвáју* (Вру); *не смџџџу да ме џџџџџ* (Пл).

У осталим случајевима (када није посредни презент глагола *смѣи*) може се употребити и један и други облик допуне:

од Змиџца *нѣ би смѣо да вам кажѣм* да идѣте даљѣ (Не); *смѣо би да се закунѣм* сѣт да нисам банану појѣо прије војске (Са); *ја нисам смѣла да се оћешљам* пред оца (Пру); *жѣну нѣ би ти смѣо да шаќнѣш* овако (Жи); *смѣо си да сѣвѣши* у Београд на клупу у парку (Из); *тапѣт нијеси смѣо од родитѣља да сѣражѣши* (Ме); *то није имѣло шансе да би смѣо да ућѣш* (Рај); *бѣса је била тврда*, шта се рѣкло бѣса, *нијеси смѣо да шаќнѣш* кога (Бо); *никако нијеси смѣо у пару да донѣсѣш* ка кѣћи (Мел); *и он није смѣо да ѣомѣнѣ* (Тер); *није смѣла* ка кѣћи *да идѣ* (Ка); *нико нѣ би смѣо да доћѣ* док нѣ би дошо положаоник (Из); *није смѣла* трѣдна жѣна *да шѣра* у крило јаја, лѣске, мѣсо, нѣ дај бѣже (Мел); *није смѣла да кажѣ* оцу да је не убијѣ; *морѣла да се дѣгнѣ да с[е]* окупа изјутра, *то није смѣло да прѣскѣћи* праг ако се није окупао (Ле); *он нѣ би смѣо сѣм да осѣанѣ* кот кѣћѣ (Уг); *нѣкат се чѣвѣло четвѣрти због врѣмена*, *нѣ би смѣла* жѣна *да изнѣсѣ* да пѣрѣ на рѣјѣку (Из); *није смѣо да ућѣ* кот тѣ младѣ у њѣзину сѣбу докл'ѣ не проћѣ свѣдба (Рај); за Бѣрћевдан *нѣ би смѣл'и да сѣвѣмо*, *кажѣ спѣвѣ се преко цѣл'ѣ гѣдинѣ* (Из); *ми тад нисмо смѣл'и од родитѣља да рѣкнѣмо* нѣчијѣ девојци некѣ лѣше рѣјѣч (Нет); *тапѣт девојке и жѣне нијесу смѣл'е да ућѣ* у сѣбу да гл'ѣдајѣ кад ми ѣграмо (Трн);

ѣ бѣже сачѣвѣ да би ја смѣо сѣм оѣѣданѣ (Пе); *ја нѣ би смѣла занѣћѣи* сѣма кад би ми свѣ поклонѣо (Го); *ја нѣ би смѣо то заѣѣи* кад би имѣ пѣн камиѣн парѣ (Тер); *ја не умѣјѣм ни сѣт дѣбро по чѣршији*, по нѣћи *нѣ би смѣла сѣма оѣѣи* (Со); *девојка тѣт није смѣла с мѣмком сѣданѣи*; *није смѣла* ни јѣдан *узѣи* (Ми); *није смѣла* на пастѣха *шѣриѣи* невѣсту да је не сѣтрѣ (Ке); *жѣна није имѣла тапѣт глѣса*, *ти нијеси смѣла рѣј* нѣћу за милѣ мајку (Ков); *он би ѣмрѣ*, *он ти нѣ би смѣо узѣи* парче л'ѣба (Цв); *не би те смѣл'и ѣрѣсѣи*, слабо ти је срѣце (Го).

II.1.9. Уз семантички непотпуне облике глагола *ѣрѣбаи* као допуна се употребљавају и инфинитив и да-конструкција.

У безличним реченицама (са уопштеним агенсом типа 'људи, свет') допуна је најчѣшће инфинитив:

то *ѣрѣба сѣрѣмиѣи* гѣдину прије, па и двѣје; *ѣрѣба* тољѣку дѣцу *нарѣниѣи!* (Ме); *не ѣрѣба се кѣчиѣи* сѣш њѣм; *ништа ти не ѣрѣба кѣзѣи* кад си така (По); у пѣтак опѣт ѣуди се кѣпѣ да дѣрујѣ снѣшу, трѣ дана, па *ѣрѣба* то *срѣѣнуѣи* (Ју); *ѣрѣба сѣрѣмиѣи* сѣјѣно (Не); *ѣрѣба ѣомѣгаѣи* нѣрот (Нет); *ѣрѣба* овѣ *засѣѣѣѣиѣи* (Пож); *ѣрѣба* тол'ѣку стѣку *вѣдѣи* (Врс); *та нѣрот ѣрѣба двѣрѣи*; *узѣмѣ нѣрот*, свѣ хим *трѣба* набѣвит, свѣ хим *ѣрѣба уѣѣѣѣиѣи* (Дуј); *то не ѣрѣба жѣл'иѣи*; *овога би ѣрѣбѣло обѣсѣиѣи* па га пѣт путѣ вѣшат и скидат (Ки); *то не ѣрѣба* ни *дѣјѣл'иѣи*; *ѣрѣба* га *вѣрѣѣиѣи*, ал'и брѣте, на примѣр, *ти данас да врѣѣш* ујутру да ти град убијѣ трѣ тѣне жѣта, *каки је то празник*; *ѣрѣба нѣ дѣбро* ѣвѣјку (Кн); *ѣрѣба ѣѣрѣѣиѣи* пѣсл'ѣ то, овѣмо-онѣмо (Тр); ал' *не ѣрѣба се ни мѣјѣѣѣиѣи* (Уг); *сѣмо ѣрѣба заѣѣиѣи* да рѣди чѣвѣк па да жѣви; бѣгами овѣ жѣнскѣ стѣварно *ѣрѣба разѣмѣи* (Бл); по шѣсѣт овѣѣѣ, по дѣсеторо гѣвѣдѣи, *то ѣрѣба* тѣ *крѣве ѣдѣмус* и *уѣѣѣѣиѣи* чѣре; *ѣрѣба гл'ѣдаѣи*, *није сѣмо ѣ вѣлѣ* л'ѣјѣпа

и л'ијеп, нō *īrěbā gl'ědaiī* и ђткал'ē је и штā е и кāко е; *īrěbā věrovaiī*; кажy *īrěbā gl'ědaiī* а не *īrěbā věrovaiī* (Го); рєкō ми је Гōран да су је доводил'и двā-трī пyт снемōгнyту у Тутīн у бл'ницу. *He īrěbā biīi* (Жи); овō *īrěbā najūrii*, енē ми неокyпāна тудīјер шєтā (Ле); ймā тијā слyчајєвā рāзнијā, нē *īrěbā* ни *īričaiī* (Пр); ако је жєнско не *īrěbā* га нигде *īdslaiī*, дōста су бīла жєнска дєца угрōжена (Са),

али је бележен и презент:

тō *īrěbā da se dā* крāвāма да појєдy (Св); ђће, ђће, сāмо *īrěbā da se rādī* (Ђер); петоро тєлāдī, *īrěbā da se doněsē* да се напојī, а *īrěbā da se umījesī* л'єба, нās десеторо, *īrěbā da se umījesī* л'єб у пєкару (Го); жīта *īrěbā da īūrīi* у тōрбу (Вру).

Безлично употребљен глагол *īrěbaiī* има значење 'потребно је, нужно је, ваља', а употреба инфинитива мотивисана је намером да се постигне већи степен обезличавања и уопштавања информације.

У реченицама са исказаним агенсом допуна увек долази у форми да + презент:

на осамнєс рōбā *īrěbā da mījesim*; у Таћак *īrěbā da īrāžim* апотєку (Ле); *īrěbālo je* магīку да *doněsēm*, не мōгу овакō (Бал); рyчак y рyке и *īrěbā da nōsiī* на њиву и на л'ивāду (Го); свāко тy дође пā *īrěbā da vōdiī* рачyна пā да му удовлyиш (Че); кат yзмєш тyђєг ујyтру рāно *īrěbā da xi īūhiīi* пā да седy мāло до у пōднє пā ђпєт да се пyшћy (Уг); ко *īrěbā d-ideiī*, овāј, да нє-кōга зовєш, тī прāтиш пōзйвницу, по имєну, тōгā зовєм на свāдбу; тō *īrěbā da sēdnēiī* и да *isīrič' ŷeiī*, да се сєтиш (Мел); заврāчā тāмо нєшто, шта знām јā, ал *īrěbā* тī да *yzmēiī* у нє тō; *īrěbā* тī на дєснy стрāн да *īmāiī* онō испробīјєно на вратīло (По); *īrěbā da darūјē* бадњāке он, некī дīнāр; *īrěbā da ti vrāiīi* зāјам прīје Ђурђєвдана (По); ка[д] *īrěbā da uīhē* са човєком у ћєрдєк (Ме); пōсл'є *īrěbā* дōбро да се *isīlāčē*; испрāтисмо онy мāлy у недєљу па дна *īrěbā da se īovrāiīi* (Го); *īrěbā da īrimā* инєкције; *īrěbā* сyтра да *sīiignē* у Краљєво (Бољ); онā што га прєфāтī *īrěbā da mu kūiī* кошyљицу (Боб).

Оба синтаксичка модела забележена су као допуна глаголу *īrěbaiī* употребљеном у личном глаголском облику:

ако ме тī увєдєш да јā бīдєм члāн пāртијє, јā *bi īrěbō da tōј pārtīјi bīdēm* повєрен (Кл); за Нōвy Гōдину *сам īrěbāla da idēm* за Нємачкy, а ђтац нīје кћєо да ми се помīрī него сам мōрāла да чєкām да ми се ђн помīрī, да се пот-пйшє па да би јā мōгла да yzmēm пāсош и да се венчām (Ков); *niјesi īrěbō da mu īričaiī*; ако си обећāла, *īrěbāla si da dōdiī* (Бр); ђтац *īrěbō da dōhē* ис ћāршијє; тī *bi īrěbāla* нєга да *yzmēiī* (Ле); свє вичєм не повєдоше јој рачyна ранијє, *īrěbāla je da se oīeriīi* ранијє (Го); *īrěbāla je da dōhē* јућє пā нīје мōгла (Шав); ђн *bi īrěbō da omāl'ī*, пєнзију ймā, и нīје му стāло да крєпāвā вишє (Трн);

īrěbāla si му свє тō *īrosūiī*; вāлā му је *īrěbāla rēh* (П); *īrěbāl'ī siē* се *jāvīi* (Коз).

II.1.10. У реченицама са анонимним и уопштеним агенсом глаголу *ваљаи/вѣљаи* допуна могу бити и инфинитив и *да* + презент:

не вельа ў дāн *да се л'ѣгнѣ да се сѣвā*; *не вельа* йглѣм *да се йомѣрā* нѣшта, ни чѣшељ; *не вельа да се дāјѣ* нѣшта у зāјам (Ко); *ваља се да се ђдѣ* у цркву на Бѣжић (По); на Ћурђевдāн и уочи Божѣна сāt кад је овѣ, *не вельа да се дāјѣ* нѣшта у зāјам (Ру); *не вельа* ни вѣш на жѣцу *да омрѣнѣ* (Пру); мѣне је ђтац рѣкѣ да дāнас *не вельа да се рāдѣ* (Ђер); за Ћурђевдāн *не вельа да се сѣвā* (Из); у глѣхѣ дѣба *не вельа да се идѣ* (Боб);

не вельа нѣкѣм злѣ *учѣнѣи*; ал *не вельа тѣ рāдѣи* (Мел). нѣје дал'ѣко ал' тѣ свāкѣ хāс *ѣс не вельа* (Кл); *не вельа*, кāжѣ, *ѣрѣчѣи* да хѣш да рāдѣш (Кн); *вельа рѣј* да хѣ бѣт дѣбро (Бл); секѣру *не вельа ѣрāжѣи* у махāлу; *не вельа* у глѣхѣ дѣба нѣћи *ѣс* (Пру).

Уколико је агенс експлицитан, допуна је *да* + презент:

тудā *не вельа* нѣкāко *да ѣролāзѣи*, мѣ провѣдѣмо шехāде ко то знāмо и тѣ одбѣјѣ се од сѣбе (Ђер); *не вельа да идѣш* по махāл'и, те *не вельа да ѣрескāчѣш* онѣ конѣпце ил' онѣ лāнце, тѣ ѣто нешто не вельа (Кл); *не вельа да дāѣш* ис кѣћѣ (Ос); нѣко кāжѣ *не вельа* нāтрāк *да зāвѣрѣи* врāта; *не вельа* йглу *да ѣзмѣш да забѣдѣш* ко[д] сѣбе (Пру); *вельа* помāло водѣцѣ *да ѣѣѣш* (По); ако се озѣвнѣ, тѣ јѣј предāдѣш та дрѣѣм, *вельа да се ђна озѣвне*; *вельа се да ѣѣѣш* бѣјел'ѣ лѣк зā појāс (По); *не вельа д[а] идѣм д[а] ѣшѣм* тѣбе нѣшто на прѣмер, у махāлу; *не вельа* с кљѣча *да л'ѣзнѣш* нѣшта, ка[д] тѣрѣш вāрѣво ил' нѣшто па прѣстом л'ѣзнѣш (Пру); *не вельа да идѣ да ѣрāжѣи* у зāјам нѣшта кад је трѣдна (На); *не вельа да ѣрескѣчѣи* конѣпац, не вельа мāчку да удāрѣ ногѣм, пāшче *не вельа да удāрѣи* ногѣм, кāжѣ оће да бѣдѣ дѣјѣте чѣпāво кā мāчка и кā пāшче (Боб).

Забележен је само један пример са допуном у виду инфинитива: кāжѣ *не вельа ѣкрас* трѣдна жѣна (Шав).

II.1.11. Уз глагол *мѣраи* као допуна присутна су оба синтаксичка модела. *Да*-конструкција је, међутим, фреквентнија од инфинитива:

мѣрāм да га ѣѣрāм да настāвѣ тѣ шкѣлу ко шѣдѣ (Брђ); е сāt ђпѣт *мѣрāм да се извѣнѣм* (Цв); *мѣрāм да идѣм* на пѣјѣц (Со); јā не смѣдо, но *мѣрāдо да ѣрѣѣм* (Бр); свѣ жѣвѣ *си мѣрāла да рāдѣш* (Гу); ово *мѣрāш да броѣш*, а онѣ не мѣрāш (Мел); *мѣрāш да је зѣвнѣш* (По); мѣ смо налазѣл'и двā вагѣна жѣта, тѣ свѣ срѣпом *си мѣрѣ да жѣнѣш и да вѣжѣш*; једно двāдес и четѣри сāта *мѣрāш да налажѣш* (Гл); *мѣрāш да ѣмāш* нāвѣке рāда; *мѣрāш да рāдѣш* полāко (Кн); свѣ *си мѣрѣ рѣчно да рāдѣш, да оѣрѣдѣш пā да изāѣкѣш, да сѣл'ѣѣш* пā дѣцу *да обѣчѣш* (Шав); свѣ тѣ *мѣрāш да ѣрѣшѣш*? (Бал); *мѣрāш да се врāѣѣше* овāмо (Не); *мѣрāш да сѣѣѣш*; кат побѣгнѣ онѣ, *мѣрāш посл'ѣ да се крѣѣш* (Леч); она *мѣрā да ти врнѣ* тѣ прѣје Ћурђевдана (По); свѣ четѣри тѣ пѣдношке *мѣрā да корѣсѣи* кад је тѣ ѣчетѣѣр (По); *мѣрāла је* невѣста тѣпѣтā *да нѣсѣи* овѣ шѣљу овакѣ на овā двā прѣста; ђна *би мѣрāла лāмбу да зāѣл'ѣи*, пā *би мѣрāла да сѣрѣмѣи* тѣ да донѣсѣ да се јѣдѣ (Ли); кол'ко гѣд да је свāтовā рѣчак *мѣрā да се сѣрѣмѣи* (На); чѣвек док је жѣф *мѣрā да се борѣи* (Ков); *мѣрā да се ѣрѣѣјѣднѣи*

нѣшто (Жи); он гáзда чијѣ је говѣче ил'и ђвца ил'и кѡњ ушло у тѹ л'ивáду, *мѡрãло би да надокнãдѡи* тѡм гáзди (Гу); невѣста *е мѡрãла да се окѹиã* (Ле); *мѡрѡ је да је ãрѡми* (Ђер); како ђн кáжѣ такѡ *је тѡ мѡрãло да бѡдѣ* (Бр); *мѡрã* нѣшто *да се рãдѡи* (Гр); *мѡрã* од нѣчега чѡвек *да жѡвѡи, да рãдѡи* (В. Лок); бѡло је зѡмскѡ врѣме пã *је мѡрãло* у тѡпло, у топлѡту *да тѡ рãдѡи* (Из); кокѡшка *је мѡрãла да се закѡлѣ* да вѡси на онѹ комѡру (Бољ); на бãдњãке један дѡнãр, гвоздѣно *мѡрãло је да се сѡвѡвѡи* (Ос); *мѡрã* *да слѹшã, мѡрã* *да ãрѡи*; дрѹгѡ јѹтро невѣста и мѡјеси и мѹзѣ и свѣ *мѡрã* *да рãдѡи* (Боб); тãд *је мѡрãло да се* од конѡплѣ *наѡрãвѹ* за чѡвѣка пантѡл'е и *да се изãи*кѹ; ђн *мѡрѡ* *да ãзмѣ* тѹ дѣцу; сãд *мѡрã* *прѡвãтно да идѣ* (Пе); она *мѡрã* *да му се јãвѡи* (Бр); богами ђе гѡј дã си *мѡрã* *да се рãдѡи*; овѡ *је*, да извѡнѣте, *мѡрãло кã* ис пашчѣнијã *ѹстã* *да се вãдѡи* *да се рãдѡи* (Брђ); она *мѡрã* то *да нѣкѡме рѣкнѣ* (Ко); млãдã *је мѡрãла свãкад на кѡн'а да бѡдѣ* (Ко); *мѡрã* *да ђдѣ* да ђе бѡт двѡје нѡћи (Бр); послен остѡ бе-женѣ и *мѡрѡ* *да се жѣнѡи* (Ле); за врѣме Тѡта *нѡје мѡрѡ* нѡкѡ *да идѣ* (Ју); са Кѡсова *мѡрãли да донѡсѡмо* кукурус (Д. Дуб); мѡ *смо мѡрãл'и да нѡсѡмо* по шлѡвã да затѡнѣмо онѹ слãму (Пе); тѹ *не мѡрãише* ни *да сѡвãнѣише*, не дѡрајѹ (Рај); *мѡрãл'и су да је дãднѹ*, ал' глãва, ал' девѡјка (Пл); дѣца *мѡрãла су да чѣкајѹ* (Гл); ђни *су ђãк мѡрãл'и* и *да ãромѣнѣ* прѣзиме (Пож); *мѡрãл'и су да ãлãиѣ* за свãкѹ мѹшкѹ глãву (Из); *мѡрајѹ* да је *дãдѹ*, дãл'и му дрѹгѹ (Боб);

мѡрãм сãт ђѡј га га *ãзмѣм* (Па); *јã мѡрãм* нѡћас кѹћи *сѡвѡи*; *мѡрãм* нѣкѡг *ãлãиши* да ми донѣсѣ; *мѡрãм ãс* за Сенѡцу да прѡмим инфѹзијѹ (Кл); бѡга ми ме *мѡрãиш чãсѡиши* (К. Бун); *мѡрãиш уѡисãи* кãко се жѡвѣло (Уг); тѡ ђеш посл'ѣ онѡ *мѡраи* *да исцѡједѡиш* (Кл); цркву *ãрãвиши мѡрãиш* пã се тѹрчио, ишãо ђе ђѡш, цркву *мѡрãиш* да прãвиш па рãди шта ђѡш (Кн); *не мѡрãиш* ни мѣне *звãиши* него такѡ урãди, наместиѡш (Кл); што би гѡј згрѣшила којã мусл'имãнскã девѡјка, ђна *је мѡрãла Шѡптãра узѣи* (Бр); ђбичãј је тã бѡо да *се мѡрãло конãчиши* (Це); не мѡре дѣца у шкѡлу, тãд *се мѡрãло ãс* (Гу); кãжѣ *мѡрã* *се ãбѡиши* дѡјете ил' нѣшто *се дѣсиши*, тѡ дрѹгѣ нѣмã (Ђер); нѡје имѡ свãкѡ ни тѡ да јѣдѣ, него *је мѡрѡ мѣшиши* ѡвас са јѣчмом да би јѣо (Жи); дãла ђбележе, она *мѡрã ãс*, тѡ нѣмã ништа дрѹгѡ, сãмо *мѡрã* д[а] идѣ (Ле); ђн *мѡрã ãрѡзнаи* *да је крѡв* (По); *мѡрã* му *ђбрес* пãре да ђе зѣмљѹ грѡс (Ст); ђна *мѡрã рãдиши* кãко јѡј ђн кãжѣ (Ме); *мѡрãл'и смо кѹиши* ђефине и дãску онѹ (Врс); *мѡрãише* ме чѣкаи (Брђ); ђде *мѡрãише се окрѣнуши* (Уг).

II.1.12. Глаголи непотпуног значења којима се означава фаза неке радње у саставу сложеног глаголског предиката уз себе као допуна могу имати или глагол у инфинитиву или у облику *да* + презент. Као допуна фазним глаголима у тутинско-новопазарско-сјеничком говору бележене су обе форме, при чему је обичнија *да*-конструкција.

јã сам пѡсл'ѣ ђдмã *ãдчѡ* *да рãдим*; *јã сам ãдчѡ* тѡ *да ãрãвѡм* кат сам бѡо у партизãне (Кл); *јã сам* са трѡ гѡдине с ђном *ãдчѣла д-идѣм* у воденицу (Ме); тѡ *ãдчѣ* *да ãрѡчиши* кãко ме упознãо (Го); *ãдчѣ* ђпѣт *да ãијѣ* и ништа (По); ђна *настѡвѡила* јѡпѣт саш њѡм *да се вѡђã* (По); а ђна од лѹтинѣ *ãдчнѣ* *да ãлãчѣ* (Го); ђн *ãдчѣ* *да ãрѡчã*, *ãдчѣ* ђн *да зѡдѡри* *да фãл'и* (Го); трѣбãло му пãре, и *ãдчѡ* *је*

дѣди да *кѣдѣ* пѣре (Цв); *идѣ* да ми се *обрѣ* овако шѣма (Нет); ја знам Мѣрат је Рѣбрѣња најприје *идѣо* да *ирѣви* гѣменѣ опѣнке от камиѣна (Бал); пре него што *идѣнѣ* л'ис да *идѣа*, ѣни исѣчи тѣ гѣне растѣве (Гу); кад *ирѣсѣанѣ* да *идѣа* кѣша, отишѣмо (Ту); у један вѣкат *ирѣсѣаде* да *илѣчѣ* (По); посл'е смо *идѣл'и* маѣо нѣко нѣје и да *рѣди* (Ђер); *идѣл'и* смо вѣћ да *илѣсѣимо* (По); ѣни *идѣше* да ме *мѣмѣ* (Кон); рѣке *идѣл'е* сѣд да *дрѣиѣ* (Жи); јучѣ вѣрѣ Мѣшу, *идѣл'и* да му *врѣшу* мѣкро (Кн); договорѣл'и се да *идѣнѣ* да *илѣлѣ* тѣ сѣло гѣре (Кл); ѣде мѣ *смо* најпрѣви *идѣл'и* тѣ да *рѣдѣмо* (За); шурѣѣје *идѣше* да се *лѣиѣ* (Бољ); ѣндѣ *идѣл'е* су полако жѣне да *идѣ* бес фѣреѣѣ и (Трн); показѣше се дѣбро и *идѣше* да хи *довѣдѣ* од Л'ѣскѣвѣца (Пож); *идѣше* да *оѣиѣиѣиѣиѣ* тѣ рѣднѣ снѣге (Ос);

кад би *сѣѣла* *ирѣчаѣ* (Ру); те пѣсл'ѣ ја *идѣнѣм* и мѣсо *куѣдѣвиѣ* у Позѣр (Трн); ал'и кат хим ја тѣ *идѣнѣм* *ирѣчаѣ*; ја јој *идѣ* *ирѣчаѣ* како сам тѣгл'ѣла мѣку (Го); *идѣ* сам ти *ирѣчаѣ* (Цв); ја сам у тѣ време свѣ сас тѣјем *идѣо* *рѣдиѣи* (Ки); *идѣ* *ирѣчаѣ* (Кл); кад би ја *сѣѣо* тѣ *ирѣчаѣ* у дѣтаѣе (Прѣ); *крѣнѣ* ти *ирѣчаѣ* ал' ме прекѣдоше (По); *идѣо* се седамдѣсѣт пѣтѣ, чинѣ ми се, иѣи сѣдмѣ, нѣ знам кѣт бѣше овѣ пѣт се *идѣо* *рѣдиѣи* за Шпѣљѣни (Бл); имѣ је Иѣас један Кѣртовиѣ кат се *идѣло* *рѣѣоваѣи* (Ле); бес алѣха нѣко нѣ зна којѣ је мѣку она вѣдела док је ѣн бѣо тѣ, *сѣѣни* *ирѣчаѣ*, ја трнѣм, нѣрѣчиѣо [д] свѣкрѣвѣ (Па); посл'ѣн полако се *идѣло* *рѣдиѣи*, ѣрат, овѣ онѣ, док је дѣшло до л'ѣба (Пе); *сѣѣде* тѣ *богорѣдиѣи* око кѣћѣ (По); прѣвил'и онѣ ковѣниѣе онѣ, пѣсл'ѣн *смо* *идѣл'и* *куѣдѣвиѣ* (Гуз); мѣ *смо* се пѣсл'ѣ *идѣл'и* *брѣниѣи* и у томѣ проузрѣковѣ рѣт (Прѣ); ѣни тѣ се *идѣиѣ* јѣпѣт *сѣѣѣиѣ* око ѣге (Ту); *идѣл'и* су ѣни конѣпѣлу маѣо *сѣѣѣиѣ* *бѣл'и* (Жи); нѣје имѣло кѣрѣта да се кѣпѣ, кѣсно се корѣта *идѣла* *куѣдѣвиѣ* за кѣпаѣе (Трн).

П.1.13. Инфинитив се употребѣва и као допуна различитих пунозначних глагола. Ту своју функцију такође дели са *да*-конструкцијом. У грађи су пронађени примери са глаголима: *волѣиѣ*, *вѣдѣиѣ*, *ѣмѣиѣ*, *сѣмѣиѣ*, *знѣиѣ*, *(на)ѣчиѣиѣ*, *сѣрѣмаѣиѣ* се, *дѣѣѣиѣ* се, *наѣѣиѣ* се, *кѣниѣиѣ* се и сл. У контекстима у којима ови глаголи за изражаваѣе предикатске синтаксеме захтевају навођѣење допуне исказане другим глаголом нешто чѣшѣје је бележена *да*-конструкција:

кѣниѣм се циѣело л'ѣто да је *зѣвнѣм* (По); једнѣм се у гѣдину *накѣниѣм* да *вѣзѣм* (Па); *бојѣм* се да *изѣћѣм* по мѣраку (По); *не вѣдѣм* дѣбро да *ил'ѣиѣм* (Ке); *вѣл'ѣиѣ* л'и да *идѣш* у Приѣпѣдѣе пѣдрѣче ил' да *бѣдѣш* у Пазѣр у нѣрднѣнѣ дѣбрану (Гло); *вѣл'ѣиѣ* л'и да *идѣш* сѣрутку? (По); ако *не вѣл'ѣиѣ* да *чинѣиѣ* злѣ, немѣ га ни чѣѣет (По); најбоѣѣ би ѣн тѣ *знѣо* да ви *оѣиѣшѣ* (Баг); пѣиво некѣ, ја му вѣка попѣ, ѣн *не умѣје* да *идѣјѣ* (Бал); она *вѣл'иѣ* ѣѣга *дѣѣмѣ* но бѣло којѣга (Пе); *научѣло* овѣ дѣјете да *идѣјѣ* (Пе); од мал'ѣна *учѣ* да *идѣ* (Ме); *сѣрѣмаѣ* ѣна тѣ да *идѣсѣ* у родбѣну (Ков); л'ѣјѣпо је *сѣрѣмѣла* да *дѣчѣкѣ* гѣсте (Ту); невѣста се *сѣрѣмаѣ* да *дѣврѣ* (Ко); тѣ ти нѣ би нѣко *дѣ* пред вѣрата да *идѣсѣш* сѣт (Ђер); *наѣа* се да *ѣмѣ* тѣ (Мел); *не дѣ* да се *идѣѣзѣ* (Ле); онѣ ѣбичнѣ кѣпе турѣ у онѣ душѣке док мѣја старѣ нѣ *изѣол'е* онѣ вѣну да *идѣра* (Гл); тѣ мѣја бѣѣѣа што ми

је била ђна је то знала да радѝ (Леч); ђн је знао да зажаљ'и бол'есника (Кн); знало се да се осечѝ бадњаќ, понесѝ се поѓача; знало се да се окађи, да се окађи сѡвра (Из); у пѝтак и утѡрник нијесу дал'и, и у субѡту нијесу дал'и овѡ да се снујѝ да се ѝкѝ (Боб);

па то ти ја не знам таћно ѝрићаиѝ; ни то ти не би умѝо ѝрићаиѝ (Туз); ја би се вол'ѝо с ѝиме виѡеиѝ, сѡсиаиѝ (Кл); не би умѝо оиѝсаиѝ (Рај); тако ми бѡга, ѝсправно ти не умѝјѝм рѝј, трѝба једно дваѝс; не умѝјѝм ти ѝричаиѝ, свѝ да ѝма овѡко рѝсѝ овѡѡа (Врс); не би ти умѝо казат ја каќо е Перѡше добило ѝме (Ст); то ти не умѝјѝм казати (Бот); волеѡија га чуѝи како прича но свѝ (По); не виѡѡим изаћ по мраќу (Ка); ѡѝ не ѡучи тако лаѓаиѝ? (По); сѡмо су жење бил'е а газда није ѡѡ човеќа ѡе ѝрибиѝи бл'ѝзу жења (Ђер); ако не бѡднѝ Тѡмо, Драѓољуп, и ђн зна ѝричаиѝ и ђн је старѝји чѡвек (Врс); ѝма старѡ послѡвица, каже: „Кѡг не ѡѡш умријеиѝ, та ти посл'ѝ не ѡѡ живеиѝ“ (Др); отѡди до курира, ако му не ѡѡш, не ѡѡ ти уић у канцелѡрију, свѝ лопѡвлук (Кн); вѡл'и ти ђн слѡгаиѝ но л'ѝба јѝс (Ту); ѡѡнас ѝомѡгамо жењеиѝ тѝбе, сѡтра мење (Жу); не ѡѡдоше чуѝи (Коз); тамо ѝма вашара код ѝи, не ѡѡју мушкарцу се уфаѝиѝи до ѝи, нема шањсѝ (Кл).

П.1.14. Намерне реченице уз глаголе кретања у словенским језицима могу бити остварене у виду инфинитива, али се такве конструкције по правилу не јављају на истоку српскохрватске језичке територије (у живој су употреби, међутим, у западнијим деловима штокавштине) (М. Ивић 1972: 121). Функција реченичног кондензатора овога типа инфинитиву је и у тутинском говору у највећем броју случајева недоступна.

Забележен је само један пример са инфинитивом: *Дођо те замѡл'иѝ* да ми помѡгнѝш; док су сви остали са намерном реченицом:

ѡѡ ја да ѝуѝиѝиѝм краву (Бал); *ја ѡѝгла да сѡваѡм* (М); *оѝиѡѡѝи* у Кочѡрник да зѡвнѝш тога и тога (Би); што не ѡѡѝи с неќим кѡл'има *ѡ[а] убѝрѝи* јабуќа? (Жи); мој ѡтац *оѝиѝиѡ да клѡња* ѡуму (Ле); ђн то пренѝсѝ ту пѡруку и ђн *крѝнѝ да иѡѝ* (Ру); родитељи нијесу дал'и ка сѡт *ѡ[а] иѡѝ да шеѝиѡ* са мѡмком и да иѡѝ по граѡу са ѝим (Пру); *оѝиѝиѡ да ѝзмѝ* васѝку (Пож); и тѝ пѝпѡвскѝ девојке отѝшл'е у то Свилѡново на сабор, и ђн *оѝиѝиѡ да свѝра* (Бот); ђн би *оѝиѝиѡ* у Тутин *да ѝриѡи* плаћу (Ли); ѝјутро кад пиѝетѡ запѝва *ѝрчи да самѝл'е* брашно у воденицу (Ми); циѝело је сѝло *ѡлазѝио да виѡѡ* каќи су ти опѡнци (Жу); *ѡѡшл'и* смо *да ѝрѡсѝи* вашу кћѝрку (Ме); хајте *да иѡѝмо* гѡре *да ѝоѝиѝѝемо* по каћву (Бал); ѝно дрво л'ѡди к-ѡѡу утѡрком *да ѝосѝчу*, баш му се нешто потрѝфѝ (Ле); саѡек иѡу код л'ѝкара *да виѡѝ* шта им-е (Ко); *ѝшљи* би ранѝјѝ гѡре по Црнѡј Гѡри *да ѝиражеу* тѝ девојке (Ђер); *ѝрчу* жење *да је виѡѡ* невесту (См); *ѡлазѝу* жење, *ѡлазѝу* овако овѡ комшиљук *да виѡѡ* невесту (Пру); *оѝѡше* у чѡршију нешто *да куѝиѡ*, с кѡл'има (Врс); и ѡни *крѝнѝл'и* *да иѡѡ* гѡре ка Гол'ѝји (Шав); *ѡѡца иѡу* тамо *да се куѝиѡју* понѝкат (Коз).

II.1.15. Осим уз глаголе, инфинитив се употребљава и уз изразе непотпуног значења са именицама, придевима и прилозима. Међутим, и овде је инфинитив као допуна нешто чешћи:

лакиѣ ми и да сѣднѣм (Лу); *тѣ ти је мил'ина било да оиѣдѣи* да посѣткујѣш (Со); *сѣмо је код вас ѿѣшко пѣт пѣта да клањаш* (Пож); *како те није срам да одѣи?* (Ле); *било је мил'ина да одѣи* за стѣком, да чѣваш (Ли); *тѣ је грехѣи да се врача* на Бѣжић (По); *иджѣлно је на прѣву вѣду да иѣје водѣ* (Ли); *тѣ је забрањено било дувѣн да се сѣје*; *стрѣго је било забрањено да се осѣчѣ* (Бр); *овѣ је мѣло лакиѣ да се иѣирѣ* (Че); *одбро је да иѣиѣју* мѣло чај од вѣл'икѣг зѣља (По);

грехѣи је мрѣва ѣбии (Ко); *ѿѣшко је тѣ одрѣшѣи* да се чѣва чѣвек, да не јѣдѣ мѣсно, лѣто (Баг); *мил'ина било иѣгл'ѣдаи* ѣмладину кад жнѣ (Из); *тѣ је битно, иѣиѣрѣсѣино је заиѣсѣи* (Ју); *није лако факултѣт заврѣи* (Ка); *бѣлѣ је жѣвѣи* мѣло и *иѣожѣвѣи* девојкалук (Леч); *сѣд је мѣлѣго ѿѣшко сѣдиѣи* и жѣнама и дѣци; *ѣвде је мѣлѣго ѿѣшко било ѣвѣс нѣрот у цивил'изѣцију* (Нет); *није ви вѣјда иѣ* (Ос); *чѣтири гѣдинѣ данѣ ти је било ѿѣшко жѣвѣи* ѣје (Прѣ); *тад је било иѣробл'ѣм кѣиѣи* јѣдне панталѣне а нѣ дрѣгѣ нѣшто; *којѣ је тѣ иѣробл'ѣм кѣиѣи* (Рај); *онѣ је сѣт ѿѣшко нѣј и сѣра и кѣјмака* (Цв); *није лако биѣи* снѣја, *није лако биѣи* свѣкрва (Шав); *одбро је цркви оиѣи* (Гр); *није лако овѣ сачѣваѣи* ѣвде (Др); *хѣца кажѣ није грехѣи* у нѣћ сѣћ нѣкте, *кѣиѣи* дѣцу, *чѣсѣиѣи* сѣбе; *није лако било прије жѣвѣи* (Дуј); *ѿѣшко је биѣи* чѣвек, а нѣчѣвек је *лако* (Ки); *тѣ је пѣши лако било нѣиѣсѣи* (Кл); *пѣ лако, ѣѣцо, није ни нѣј добру жѣну и чѣѣка; ако ѣе кѣша ил'и нѣврѣме, сѣваѣи је рѣковѣз и ѣткос иѣкѣиѣи; сѣваѣи је ѣткос иѣкѣиѣи* да не пропѣнѣ тол'икѣ нѣфака; *тѣ је сѣваѣи иѣкѣиѣи* и *униѣѣи* ѣ амбѣр; *а гѣрѣ је оиѣи* чѣѣку нѣ амбѣр и *ѣкрас* и *оѣлѣчкаѣи* и *оѣсѣваѣи* га него што је покупио ониѣа трѣс тѣвѣра жѣта (Кн); *а лако хи је слѣжѣи* (Гр); *лакиѣ је лампѣрију иѣиѣриѣи* нѣ крѣчит; *није тѣ лако биѣи* ѣобѣнин нѣѣи, *није тѣ лако* (Цѣ); *бѣлѣ жрѣиѣоваѣи* сѣна јѣднога (Че); *ѿѣшко сирѣтѣну нѣвиѣи* (Бо); *није мѣис мѣсо прије гѣдинѣ дѣтѣту дѣваѣи*; *тѣ је грехѣи рѣдиѣи* и *бѣциѣи* дѣјѣте ка ѣна на ѣл'ицу у пѣјац (Бр); *срамѣи се фѣлиѣи*; да ти је *мил'ина глѣдаѣи* како се шѣгајѣ (Вру); *тѣ је л'ѣиѣи обѣи* нѣ сѣт овѣ кошѣље што се обѣкѣју; *оѣиву је нѣјсѣваѣиѣѣ обѣи* (Дел); *тѣ је ѿѣшко обѣснѣи* (Ле); *како није било мил'ина било за стѣком оиѣи* (Ли); *тѣ је лако иѣрѣвиѣи*; (Ос); *ѿѣшко је издрѣшѣи* (См).

II.1.16. У рѣченицама са одричном императивном рѣчцом *немѣ(ј)*, *немѣ(ј)ѣи* употребљавају се са подјѣднаком фреквенцијом и инфинитив и да + презент:

немѣ да врѣѣи сѣт тепсију (Бал); *Андрѣја, немѣ кѣче да фѣиѣи* (Бу); *немѣ да заѣиѣи* тѣ јѣрт (Ер); *пашчѣту ниѣкад немѣ да вѣрујѣи* (Вру); *немѣ тѣ девојку да узѣиѣи* (Кѣ); *Јѣсо, ти идѣш по свѣјѣту, немѣ да се иѣрѣвѣриѣи да ѣзѣиѣи ѣѣ;* *немѣ да роѣиѣи* снѣху; *пѣтком, утѣрниѣком, субѣтѣм немѣ да иѣрѣи* (Ле); *немѣ да дѣѣи* ис кѣѣи ништа на Ђурѣѣвѣдѣн; *немѣ да га иѣлѣбѣи ѣ рѣку* (Ру); *немѣ сѣд кад отѣдѣте кѣѣи ѣдѣма да се жѣниѣи; немѣиѣи по крѣву да узѣиѣи* (Пр); *немѣ да иѣриѣиѣи* (Ле); *немѣ дѣнас виѣшѣ да рѣдиѣиѣи*, *идѣте на вѣшѣр* (Ер); *немѣ-*

ше да њл̣ьк̣аи̣ше ту́не (Туз); ада *нем̣о да се изу̣ваи̣ше* (Не); *нем̣о да се с̣и̣й̣д̣о̣й̣и̣ше*; с̣а̣мо *нем̣о да ура̣д̣у* шта неве̣љ̣а̣тно (Бо);

ал'и *нем̣о гл̣'едаи̣* к̣е̣рку (Ст); *нем̣о* ме д̣а̣љ̣е *ис̣и̣й̣и̣е̣ваи̣* (Кон); *нем̣о* још једама̣ *ре̣ј* не д̣а̣мо (Ле); ха̣јд *нем̣о* више̣ *дол̣а̣зи̣и̣* (Пр); *нем̣о*, м̣о̣ј с̣и̣н̣ко̣ *се̣ј* та̣ к̣о̣на̣ц, но с̣ о̣б̣е̣ стра̣не̣ га он̣о о̣кр̣е̣ћи, *нем̣о* га с̣е̣ћ̣ о̣де, но га ов̣а̣к̣о о̣кр̣е̣неш; *не̣м̣о̣ј* ни̣кат̣ *к̣у̣й̣и̣и̣* да пор̣а̣в̣ни̣ш̣ п̣е̣т̣ к̣и̣л̣а̣ (Ру); от̣во̣ри̣ о̣чи, *нем̣о* зал̣ *и̣ј̣е̣й̣и̣и̣* па п̣о̣сл̣'е̣ *к̣у̣к̣у* ме̣не̣ шта б̣и̣ (Го); *нем̣о* ме *и̣е̣р̣е̣й̣и̣и̣* (Це); *нем̣о* се *и̣л̣д̣и̣и̣и̣*, о̣н̣ је жив̣ (Гр); *нем̣о* ме *и̣ос̣е̣ћа̣и̣и̣*, ала̣ха̣ ти (За); и̣м̣а̣ хи ст̣а̣ри̣ја̣ ј̣о̣ш, *нем̣о* се *и̣л̣д̣и̣и̣и̣* (Рај); *нем̣о* *на̣ми̣р̣е̣ва̣и̣* (Со); *нем̣о* ни *дол̣а̣зи̣и̣* кад̣ не̣ мош; *нем̣о* *за̣и̣в̣а̣ра̣и̣* (Шав); *нем̣о* јо̣ј ни̣шта̣ *д̣а̣и̣*; *нем̣о* је *ди̣ра̣и̣*, о̣ће се запл̣а̣кат̣ (По); *не̣м̣о̣и̣е* *ра̣ди̣и̣* м̣н̣о̣го (Бал); *не̣м̣о̣и̣е* му *и̣у̣ш̣и̣ћа̣и̣* в̣е̣л'и̣к̣у̣ во̣ду о̣ће се угу̣шит̣ (Из); ада, *не̣м̣о̣и̣е* се ни *изу̣ва̣и̣* (Бу); *не̣м̣о̣и̣е* ме *задр̣ж̣а̣ва̣и̣* (Бун); *не̣м̣о̣и̣е* ми *и̣у̣ш̣и̣ћа̣и̣*! Ту̣ на̣роч̣и̣то̣ *не̣м̣о̣и̣е* ми *и̣у̣ш̣и̣ћа̣и̣* т̣у̣ што̣ пр̣и̣ч̣а̣ так̣о̄! (Бр); *не̣м̣о̣и̣е* ме *д̣а̣ва̣и̣* (Бер); ка̣х̣ву *не̣м̣о̣и̣е* *и̣у̣ра̣и̣* (Са).

П.1.17. Овом говору није својствена аналитичка конструкција за + инфинитив, која као супстандардна иновација (највероватније романског порекла) продира у разговорни стил српског језика, а познају је и неки народни говори (Тошовић 2007: 396; Тома 2009: 36). Бележени су или примери са предлогом за и именицом: та се чатк̣и̣ја̣ ко̣ри̣ст̣и̣ *за̣ и̣о̣кр̣и̣в̣а̣ње* невест̣е̣ (Бер); или они типа: пон̣е̣с̣у̣ не̣ш̣то̣ *да се и̣о̣и̣џ̣е̣* и *и̣о̣ј̣е̣д̣е̣* (Жи). Два забележена примера указују на могућност појаве укрштања поменутих модела: спр̣е̣м̣а̣ се та̄д̣ и сл̣а̣т̣к̣о̣га̣ ви̣ше̣ *за да се и̣ос̣л̣у̣жу̣је̣*; пон̣е̣с̣у̣ се па̣ре̣ *за да се дар̣у̣је̣* мла̄д̄а̄ (Мел).

П.1.18. Бројни примери, како они где је инфинитив саставни део фтура првог тако и они у којима има службу допуне глаголима непотпуног значења, указују на то да је његова позиција у глаголском систему тутинско-новопазарско-сјеничког говора стабилна. Потврђено је, такође, да се јављају и случајеви где се говорници чешће опредељују за да-конструкцију (подразумева се онда када је избор могућ). Међутим, то не значи да је балканистички процес потискивања инфинитива у овом говору узнапредовао, бар не у већој мери, имајући у виду да се инфинитив чува у готово свим позицијама где то синтаксичко-семантичке околности захтевају.

У вези са питањем односа двају типова допуне, на основу изложеног може се закључити да су најчешће оне ситуације у којима су инфинитив и да-конструкција у односу слободне дистрибуције (уз глаголе непотпуног значења осим *х̣и̣џ̣е̣и̣/и̣ш̣е̣и̣*, а затим и уз пунозначне глаголе) при чему се у таквим контекстима или чешће среће да-конструкција (*м̣о̄ћ̣/м̣о̄ј̣, с̣м̣е̄и̣*), или она потпуно превладава (уз глаголе типа *во̄ле̣и̣, вӣде̣и̣* и сл., затим уз глаголе кретања), што показује да је инфинитив у овој служби у повлачењу. С друге стране, доследна употреба инфинитива јавља се у свим оним позицијама где је његово чување подржано синтаксичко-семантичким разлозима (уз глаголе *и̣р̣е̣ба̣и̣* и *ва̣ља̣и̣/ве̣ља̣и̣* када се тежи обезличењу информације, у помену-

тим афективним конструкцијама уз глагол *мдћ/мдј* и у негираном футуру где је, као што је показано, реч о односу футурско : волунтативно значење, тј. где замена једне допуне другом уноси разлику у значење конструкције).

II.1.19. У говорима зетско-сјеничког дијалекта, у којима је добро очуван, инфинитив се широко употребљава као допуна глаголу *хїеїи*. Његова фреквентност у служби допуне глаголима непотпуног значења у неким говорима је сужена (Ћупић 1977: 162), па се овде чешће замењује конструкцијом *да* + презент. Ипак, на већем делу територије чува се ова функција инфинитива (Милетић 1940: 558–559; Пешикан 1965: 206–207). У говору Бјелопавлића нема страних конструкција типа *за* + инфинитив (Ћупић 1977: 162), познатих црмничком (Милетић 1940: 561) и мрковићком говору (Вујовић 1969: 352). У западнобосанским ијекавским говорима и у говору личких јекаваца, који припадају херцеговачко-крајишком комплексу, забележен је инфинитив у служби непознатој остатку штокавштине. Иако се из тог домена употребе повлачи, на овом делу територије још увек је жив историјски императив, бележен у примерима типа: и ми тѹ такѹ *їѣћи* ракију (Дешић 1976: 292; Драгичевић 1986: 189). У наведеним говорима инфинитив се употребљава најчешће као допуна глаголима и изразима непотпуног значења, уз глаголе кретања у служби намерне реченице, те уз императивне речце *немој(їе)* и *ајде*. Конкурише му свуда и презент са везником *да*, али је он знатно ређи (Дешић 1976: 293–302; Драгичевић 1986: 189). У обема зонама високофреквентна је конструкција *за* + инфинитив, настала под немачким или италијанским утицајем (Дешић 1976: 292–293; Драгичевић 1986: 193). У говору Колашина поље употребе инфинитива доста је широко, а томе је „блиска склоност епском изразу, живом и доживљеном приповиједању, богатом елипсама, гдје инфинитив такође налази свој простор“. Уз то, долази као допуна и бројним глаголима и изразима непотпуног значења. Овај говор не познаје инфинитив с предлогом *за* (Пижурица 1981: 209–211). На терену шумадијско-војвођанског дијалекта такође је често бележена конструкција *за* + инфинитив, која је у систем ушла посредством немачког језика (Николић 1964: 367; Николић 1966: 281; Ивић и др. 1997: 393), иначе се овде инфинитив углавном употребљава као допуна глаголима и изразима непотпуног значења. У Мачви су забележени и примери употребе махом непознати осталим српским говорима: инфинитив у служби означавања намере (їдѣм *радиїи*); употреба у пасивном смислу (ѣј што су ђне лѣпе *јѣсїи*); те у изразу *имаїи шалу* (Николић 1966: 281).

II.2. Презент

II.2.1. Питање присутности презента у дијалектима штокавског наречја излишно је разматрати имајући у виду да је то једино глаголско време којиме се у српском језику може обележавати садашњост.

II.2.2. У ситуацијама када наступа као временски транспонована јединица, презенту конкуришу остали глаголски облици који исту службу врше у примарној или секундарној употреби, те му у овом домену степен фреквентности, инвентар синтаксичко-семантичких и стилских одлика у народним говорима донекле варира. Широка заступљеност наративног презента карактерише новопазарско-сјенички и говор Бјелопавлића (Барјактаревић 1966: 124; Ћупић 1977: 161), док је у староцрногорским говорима и у Мрковићима готово истиснут из употребе (Пешикан 1965: 198; Вујовић 1969: 321). У говорима херцеговачко-крајишког дијалекта временски транспоновани презент има вредност високофреквентне јединице. Тако је у источној и централној Херцеговини (Пецо 2007: 257) и у Колашину (Пижурица 1981: 212). Исто важи и за трстеничку и зону средњег Ибра на косовско-ресавском терену (Јовић 1968: 177; Божовић 2008а: 338); потом и за смедеревско-вршачке (Вукићевић 1995: 210); шумадијско-војвођанске (Ивић и др. 1997: 370), те говоре призренско-тимочке зоне (Ћирић 1983: 105; Богдановић 1987: 248; Вукадиновић 1996: 259–260; Младеновић 2001: 492–493; Младеновић и Вељовић 2017: 155–179).

II.2.3. Као једини глаголски облик којим се у српском језику казује садашњост, презент стоји у центру система временских глаголских форми. То место одређено му је не само на основу овога, темпоралног критеријума, већ и тиме што је презент „основно оријентационо време, из чије перспективе посматрамо све што се дешавало, што се дешава и што ће се дешавати у прошлости, садашњости и будућности“. Свака од ових посебних локација временске радње индиректно или директно управља се према моментима говора, јер „централно место у међуодносима свих временских локација заузимају тренуци говора, као што централно место у свим говорним саобраћањима, у говорним комуникацијама, заузима увек говорно лице“ (Вуковић 1967: 365).

II.2.4. Презент је примарни облик за обележавање садашњости, али и јединица подложна временском транспоновану. Наступајући у служби обележавања и прошлих и будућних радњи, а тако и оних модалног карактера, презент у систему тутинско-новопазарско-сјеничког говора има вредност високофреквентне и функционално разноврдне јединице.

Наша анализа подразумеваће испитивање синтаксичко-семантичких особина презента у сваком од наведених домена. Утврђивање услова употребе у примарној служби у први план разматрања поставља само схватање појма садашњег времена, односно момента говора, као и функционисање презентских форми посматрано са становишта категорије (не)референцијалности. Секундарна употреба захтева да се најпре утврде језичке ситуације у којима се дешава транспозиција у сферу прошлости или будућности. Наступајући

у релативној служби, презент улази у сложену мрежу суодноса са осталим глаголским јединицама. Стога, од посебног значаја јесте утврдити са којим јединицама се презентске форме удружују на синтаксичком плану и у ширим наративним блоковима при исказивању прошлих радњи, а потом и услове њиховог комбиновања, те дефинисати закључке о њиховој међусобној заменивости у контексту, које добијамо применом трансформационог критеријума.

II.2.5. Употребљен у својој основној служби, дакле у синтаксичком индикативу, у тутинско-новопазарско-сјеничком говору презент обележава дејства која припадају садашњости, а која, с обзиром на критеријум референцијалности глаголске радње, могу бити референцијалног и не-референцијалног типа²¹.

Презент примарно означава радње које временски припадају моменту говора, односно стварној садашњости, а оне, као такве, не могу бити видски ограничене, те смо у функцији казивања индикативних радњи референцијално конципованих презент бележили само од глагола имперфективног вида. Примери са оваквим презентским формама лако се препознају јер је у њима присуство истовремености момента глаголске ситуације и тренутка говора увек јасно из самог (изван)језичког контекста. Сходно томе, за маркирање овог типа глаголског значења додатна језичка средства најчешће нису нужна, те је највећи број забележених примера без присутног детерминатора. Употребљава се најчешће у разговору, током саопштења и у питањима²²:

īrīčām ти ја; ја га *нѐ знām*; *нѐмām* *ћѐ* *д[а]* *оīшідѐм* валā ни кāфу да *īоīцјѐм* (Бр); *īмām* свѐ и косаћицу, и бал'ирку; *īмām* вāљак те *вāљām*, *īмām* сијаћицу, грабўљу, *īмām* вīл'е, свѐ, свѐ *īмām*; ја у Позāр *не хāѐм* да живīm; *не мѐгу да рѐкнѐм* није дѐбро (Гло); ја га *ћўвām* кѐ дћи у глāву; *īмām* тā шѐћер и тā прї-тїсак; *мѐгу* на свѐде нѐге (Де); неки вѐш *īѐрѐм*; *чўјѐм*; *сїрѐмām* да *кўйїм* стāн; ја с виљўшкѐм и *не умїјѐм* (До); ја *īосїйїм* (Бо); сўдове *īѐрѐм*, имāл'и смо гѐсте; *нѐ знām* тѐ држāве, *не умїјѐм да набрѐјїм* (Др); *нѐкў* боранїју *комишām*; ништа *не рāдїм*; ја вас *не īознāјѐм*; вāлā ја ни крāву *не држїм* (Дуј); *не īāнїйїм* тѐ (За); *не мѐгу да свāйїм*; вāлā *убїјām* врѐме (Бл); овў крāву *чўвām* (Врс); ја струју *не īлāћām*; *īрїмām* нешто пѐнзијѐ, *не мѐгу да кўйїм* л'ијекѐве, којā је сиротїња (С. Ћуп); *īлāсїйїм* овѐ оде мāло; нијесам *ћѐ* да се жѐнїм и *не кāјѐм се*; *вѐрујѐм* у дѐбра човѐка и у прāвду (Нет); ја *нѐмām* снагѐ (Не); ја онѐ, брāте, *вѐл'їм* некадāшњѐ; ја *īмām* млѐго крмāчā (Лу); овā апарāt *нѐсим*, сломїо сам нѐгу тў прет кўћу (Коз); *īмām* дѐста гѐдїнā, преко шѐсѐт (Леч);

²¹ Критеријуми за одређивање категорија индикатив : релатив и референцијалност : неререференцијалност примењују се према Танасић и др. 2005.

²² О употреби презента у служби исказивања референцијалних радњи у савременом српском језику в. Танасић и др. 2005: 353–357.

тѹ помало *сијем* тѹ, овѹ дрѹгѹ зал'ивађено; пā јā ти тѹ и *иричāм* (В. Лок); овѹ што ти јā *иричāм*; ѓво *чишāм* нѹвине (По); ѓво рѹчак *сиремāм* (Ке); *не мѹгу* сат да вам *иокāжем*; јā сам остарѹ и оматѹфио и *не чѹјем*, а што је најгорѓ, *не разумијем* свāкѹ рѹјеч, јā чѹјем тѹн а *не разумијем* шта кāжѓ (Из); јā *не знам* да л' су Корѹта по[д] Црнѹ Гѹру ил' по[д] Срѹбију (Ју); трипѹт сам овѹ рѹку за гѹдину ломѹла, и *радим*, свѓ *радим*, и *кѹиам* и *иласиим* (Ка); јā *не мѹгу* да га *свејжем*; јā *не мѹгу* овѹ краветѹну да *осидāвим*; *нећу* да ти *иродāм*; што јā *не ирљāм* кѹ што сам нѓкат трљāла (Бал); разлок чѓга тѹ *ишишеш*? (Бо); тѹ *вѓрујеш* твѹју вѓру (Др); а тѹ, дѹјете, ѓе *сиданујеш*? (Шав); *вѹл'иш* маћке?; је л' *се сѓћаш* Бāћа?; штā *завршāваш* тѹ? (Не); мѓне тѹ *не одговāрā* (Бр); *седѹ* ми по кривѓту; ѹде *имā* дѓвестѹ дѹмѹвā овā мѓсна нāша канцелāрија; мало *се радѹ*; мѓне *се не свићā* што су се репѹбл'ике раздвоил'е (Гло); ѹна обол'ѓла, *не мѹре* да *мѹзѓ* крāву (Де); *смишā* ми кāфа; ѓегѹва мāјка тѹ *седѹ* сāма (Шав); *чува* ѹвце дѹл'е (Бу); *не мѹже* да *се радѹ*; *нѓмā* држāва пāрā (Врс); овā јѹђ ѓерка *учѹ* за дѹктѹрку (Гр); ѹна *се не л'ичѹ* на вāс; са нāма *се тѹ граничѹ*; и ѹна ти такѹ тѹ *ишѹи* и *јадѹ* за нāма свѹјем тѹ; нāрот кѹка (Не); да ти отвѹрено кāжѓм, *лāжѓ* (Ју); *иомāгā* ме крвāво (Ка); онā Јѹсуф ѹнде што *иродāјѓ* кāфу ѹнде на ѓѹше; ѹнде ѹн више бѹлиницā *жсви*; *радѹ* ал' и привāтнѹк га прѓузо; овā чѹвек некѓ јāде *не мѹре* ни ѹн нѹкут; ѓно кāко *јѓдѓ* кѹче (Бал); *ишѹијуѓ* овѓ мѹје тогā ми брāта; кāко га *гл'ѓдā* и *ишѹијуѓ* (Боб); мѹ у Срѹбију дѹбро *жсви*мо, слобѹдѓ *имā*мо дѹбро (Гло); *не задржāвāмо се* по мѹгѹ; *нѓмā*о нѹшта, *куиѹјѓмо* смѹк, *куиѹјѓмо* свѓ (Де); *имā*мо мѹ мапу (Бо); мѹ *комишијāмо* с Брњичāнима ѹде; мѹ *мѹрāмо* ѹде да *сарађѹјѓмо*; ал' и углавнѹ *слāжѓмо се* дѹста (Др); *нѓмā*мо мѹ нāшу шѹму; *имā*мо ѹгљā (За); *не дāмо* хи по сѹбāма (Трн); *крѓшѓмо* лѹзу око кѹћѓ; *не смѹјѓмо* мѹгѹ ни да *ишѹјѓмо* (Шав); *гл'ѓдāмо* с прѹзѹра кāко пāда кѹша и такѹ тѹ (Бу); *борѹмѹ* *се* за жѹвѹт (Врс); *чѹсѹи*мо овѓ плѹтове (Рај); вѹду *не илāћāмо* (С. Пуп); крāве, трѹ крāвице *држѹмо*, *не мѹремо* да *држѹмо* нѹшта вѹшѓ (Не); мѹ *слāвѹмо* слāву Мрāтиндāн; *имā*мо тѹ воденицу (Коз); хāрāt *знāше* штā је? (Бо); одāкл'ѓ *долāзѹше*? (За); тѹ *не мѹрāше* ни да *сиданѓше* (Рај); а вѹ, кāко прѓзѹимѓ *ндсѹше*? (Лу); је л' *ишѹише* да донѓсѓм цигāре? (В. Лок); *гл'ѓдāше* вѹ? (Ју); они мѓне *ишѹајѹ* (Бр); *болѓ* ме кѹсти, нѹге (Гло); нѹге ме дѹста *хāбѹ* (Де); *нѓће* да *се жснѹ*, *нѓће* да *се удāју*, *нѓће* (Др); и она *крѹжѹ* (Трн); овѹ рāдницѹ око кѹћѓ *ирāвѹ* (Бу); тѹ ѹни *обећāвајѹ* пā нѓмā (Врс); л'ѓпо ме снаѓ *слѹшāјѹ*, дѹбро (Гр); нѹге ме дѹл'е *слѹжѹ* а крѓта и стамāк нѓ; тол'ѹкѹ ме свā дѓца *вѹлѹ*, тѹ је интересātно; *идѹ* с кѹл'има, с камѹднѹма, *идѹ* дѹл'е за Кѹсово; *имāјѹ* дѹл'е вѓл'икѹ кѹћу под кирѹју *дāјѹ* (Не); мѓне овѹ обадвојѹца *жсвѓ* у грāду (Коз); ѹде код нāс скѹро свѓ жѓне *вѹзѓ*; *имāјѹ* двѹје приче, јѓдни *кāжѹ* овакѹ, јѓдни *кāжѹ* онакѹ (Из); овѹ Хѹћāни ис Крѹшева *кāжѹ* да су ис Крѹшѓвца, тѹ *иврѹдѹ* лѹди; *не дāјѹ* (Ју); млāдѹ *нѓће* да *радѓ*, стāрѹ јѹш *се борѓ* помало; *не мѹрѹ* да га *иродāднѹ* (Ка); *ипроизвѹдѓ*, *сирѹжѹ* онāј кāmѓн; *болѹ* рѹке, *болѹ* лѓђа, *болѹ* нѹге (Бал).

Иако на семантичком плану није нужан, будући да се темпоралност лако препознаје из комуникативног контекста, неретко се уз глаголску лексеу употребљава и детерминатор (у виду прилога или падежне конструкције)

који указује на, из перспективе садашњег времена, актуелност глаголом означене радње. Језичко средство у служби детерминатора увек реферише на време које се поклапа са моментом говора, што упућује на симултаност глаголом и посебном одредбом именованог временског одсека:

ја сџд *нѣм* штѧ да *ѣродѧѣм* да би ти мѡгла д[а] извѣчѣш пѧру (Бал); сџт *ѣмѧм* двѣје кокѡшке (Дуј); ѣво сџд, *не мѡгу да се сѧгнѣм* (Ос); ѣво ја сџт *ѣрѣчѧм* њѣзи (Не); ја сџт *ѣмѧм* мл'ѣн на струју (Коз); сџт у Тутѣн *идѣм* помѧло; ја сџт *не рѧдѣм* ништа (Бр); ти сџт *нѣ мош да рѧзл'ѣкујѣш* грацкѣ и сѣоскѣ кѣћу (Др); ѣто сџт *нѣ мош вѣдеѣ* да је пѡсијѧто двѧес кѣлѧ пшеницѣ у нѣчију њѣву (Рај); сџд *се* без табл'ѣтѧ *не мѡже*; сџт сѧмо двѧдес овѧцѧ *ѣмѧ* (Гло); сџд *је* зѧкон такѧф (Нет); загѡ сџт *се иде* на тѡ да се пчелѧрство развѣјѧ; отсел'ѣо нѧрот, сџд *нѣмѧ* петнѣс кѣћѧ (Ју); слѧпшѣ *је* сџт; сџд ѡна *не мѡре* једну фѣрму јѧчѣ *дѧ* *ѡкрѣнѣ*, постѧла је мѧлѧ; сџд нѣкѡ *вѣчѣ* дѣдови, нѣкѡ харчал'ѣје; вѣтар *се дѧѣ* сџд за овѧ рѧмѧзѧнскѣ Бѧјрам (Боб); Дрѧгица млѡго нѣрвѡзна и сџд *не мѡже* тѧ бѡл вишѣ да *ѣреѣѣура*, те од брѧта, те од мѧјкѣ, те сѧд од ѡца; пѧ сџд *ѣѧѣѣ* зѧ мнѡм (Ос); нѣмѧ вѧлѧ, сџт пѣнзију *не мѡре* слѧбо ко ни да *дѡчѣкѧ*, брѧте мѣл'ѣ (Це); сџд *грѧди* му кѣћу у Трнѧву (Трн); ѡна сџт дѡље *ужѣвѧ* (До); мѣ смо лѧни прије ѧвгуста свѣ завршил'ѣ, а сџд *не мѡжемо да заврѣѣмо* (Ка); *ѣрѧвѣмо* сџт и силѧжу ѣстѡ *ѣрѧвѣмо* и от грѧшка и от сѣјѣна дѣтел'ѣнѣ (За); сџд и *не ѣѣѣѣѣ* родѣтеле (Бо); сџдек *сечѣ* (Др); сџд *не дѧјѣ* ти у кѣћу прѣлѧв да *ул'ѣгнѣш* (Др); сџт *зѣдѧју* му тѣ кѣћу (Трн); а сџд *не дѧдѣ* ти овѧ дѣца (Лу); сџт кѡла свѣ *ѣмѧјѣ*; сџд *нал'ѣѣѣѣѣ* тѣ (Ју); оселѧвѧл'ѣ и пѧ *се* сџт *врѧћѣ* (Брћ); *нијесѧм* бѡна, ал' дѧнас *не мѡгу да усѣѣнѣм* (По); дѧнас *седѣ* код мѣне, *није* јѡј мѧјка тѣ (Ле); дѧнас ни кѧплѣ *нѣмѧ* (На); дѧнас нам *нѣмѧ* водѣ (Ке); дѧнас ништа *не рѧдѣмо* (Ле); кѡ овѡ што *вечерѧс* мѣ *ѣрѣчѧмо* (Ко); *трѣнѣтно* *не рѧдѣ* није (Мел); и дѧн-дѧнас хи *чѣвѧм* (Вру); и дѧн-дѧнас *имѧм* те чѧршѧфе (Вру); и дѧн-дѧнас некѣ бѣнѧри зѡвѣ се *Грѣчки бѣнѧри* (Бѡл); *овѣјѧ* дѧнѧ *ѣѣхѧ* вѣтар (На); *у овѡ врѣјѣме* *не мѡжѣш* ни да *нѧћѣш* (По); *у овѡ овѧкѡ врѣјѣме* *је* тѣшко зѧрѧдит (На).

У синтаксичкој функцији детерминатора најчешће је бележен прилог *сѧд*, са вредношћу језичког средства које радње, односно ситуације које важе за садашње време диференцира од оних актуелних у сфери прошлости. Исту службу врше и други прилози (*дѧнас*, *јѣѣѣѣѣ*, *нѡћѧс* и сл.), као и падежне конструкције (*овѣјѧ дѧнѧ*, *у овѡ врѣјѣме* и сл.), којима се ближе одређује време у којем се одвија глаголска радња.

У свим до сада изложеним примерима глаголска радња симултана је са временом исказаним одредбама.

Ређе су бележене ситуације у којима је присутан антериорни, односно постериорни тип актуелне радње у односу на оријентационо језичко средство:

ѣво *рѧдѣмо* нѣшто *пред* овѣ кѣшу (Бр); *рѧдѣјѣмо се* *пред* Бѧјрам (Бер);

од тѧт се зѡвѣ Цѧрева рѧван, а лѣуди нѣ знајѣ него кажѣ дошѡ цѧр са вѡјскѡм ѡде и шѧторима те се насел'ѣл'ѣи (Нет); *од оногѧ дѧнѧ* она *ѣѣѣѣѣ* (По); *не зѡбрѣ* сѧ мнѡм *пѡсл'ѣ* оногѧ (Ков); *пѡсл'ѣ* онѣ *сѣшѣ* ништа *не усѣѣѧ* (С. До).

Одредбе употребљене уз глаголске лексеме означену радњу могу и временски квантификовати (у овој служби бележени су инструментал без предлога, те генитив и акузатив са обавезним детерминатором). Ипак, границе радње могу се поставити само у прошлости, али не и са десне стране временске осе, имајући у виду њихову актуелност у моменту говора и евенуално протезање и у сферу будућности²³:

цйо жйвот ја њѣга шрйѣм (Ту); цйо жйвот ме майреѣйѣрѣ (Ле); цйјелу зйму је, ёво, код мѣне (Ту); цйјел'ѣ зймѣ ми дрвѣ нѣмѣмо (Ту); цйјело л'ѣто, ёво, што се борймо са кйшѣм (Баг); ёво дўгѣ лѣто ми нѣмѣмо водѣ (Гл); мѣја Мйлка дѣнас цѣо дѣн рѣдй (Шав); цйо дѣн што размйшлѣм кѣко се зовѣ (Ле); ёво цйо дѣн овѣ комйшѣм (Ми); цйо дѣн седй (Па); шѣс месѣцй смо ми под снѣгом (Др); педесѣт гѣдйнѣ ја држйм тў рѣсу крѣвѣ, свѣ тѣлѣт, потѣмци (Трн); петнѣс гѣдйнѣ не долѣзй (Жи); дѣсет гѣдйнѣ кѣ нѣмѣмо аутобус (Ка); двйје пўне гѣдине не долѣзй (Ос); ймѣ једно двйје гѣдине како жйвў ѣде (Че); ёво трй сѣхата како седймо (Ту); ймѣ једно сѣхат како смо ѣде (Кл); дѣнйма не долѣзй (Жи); тѣ не дйрѣ гѣдынѣма нйко (Рај).

У питању су из перспективе садашњег момента актуелне радње. Исказ: ёво цйо дѣн овѣ комйшѣм (Ми) информатор изговара у тренутку док исту радњу обавља, планирајући наставак њеног вршења бар за извесно време. Да је уместо презенте употребљен који други облик, временска пројекција била би промењена. Претерити попут аориста и перфекта јасно би указивали на моменат прекида вршења у једном тренутку у садашњем времену.

II.2.6. И неререференцијалне презентске радње, којима се упућује на вишкратност вршења глаголом означених дејстава, могу се препознати на основу ширег контекста:

налѣзйм по педесѣт тѣвѣрѣ пшеницѣ; а ја код њй нйшта не узймѣм (Гло); л'ивѣде йродѣм дрўгѣме (Трн); ја свѣ грдйм овў дѣцу (Шав); шѣрѣм и на пѣшу тѣмо (Лу); ја тѣ дѣем д[а] [j]ѣдѣ (Бал); рѣђѣ овѣ (Бо); тѣ се йродѣѣ; на смѣну рѣдй се, нѣко дойрѣмѣ дрвѣ, кѣмѣн, нѣко ложй тў, йѣчѣ, нѣко пѣсл'ѣн ка[д] се тѣ испѣчѣ, вѣдй се, шѣвѣрй се у трактор, камиѣне, мйчѣ се одѣтл'ѣ (Ос); тў аутобус долѣзй (Не); тў се не озўвѣ (Леч); йрскѣ се вѣђе, йрскѣ се, пшенице се не сйјў; стѣрй су рѣкл'и овѣкѣ, стѣрй су рѣкл'и онѣкѣ, тѣчно излѣзй (Ју); идѣ сѣд по дрѣвйма, шѣрѣ дрвѣ на камиѣн; а јѣдан сйн што ми је тѣмо у Прѣѣвор, тѣ узйма (Ка); ми сѣчѣмо трй бѣдѣѣка ѣде, нѣгде сѣчў двѣ, нѣгде јѣдан (Ју); йрѣвймо сйр, йрѣвймо крѣвљй сйр па у кѣнте шурѣмо за зйму (Гло); обилѣзймо се (Ту); куйў-емо дрвѣ, нѣко догѣнй, идѣмо и с тракторима (Др); мѣснй јѣдѣмо и такѣ (Леч); и на свѣдѣ се зовѣмо (Баг); ёто овѣкѣ йренѣси по двѣје, по трѣје, по јѣдно (Бал); демек за дўшу мўртвйјем, за здрѣвљѣ жйвйјем, за тѣ се дйјел'й курбѣн (Бѣб); такѣ ми некѣ тѣгѣба наилѣзй, да глѣвў рѣзбйјем; свйјес ми мрчй, и некѣ ме тмў-

²³ Омеђеност радње карактерише и презент у релативној служби, на шта указује Ј. Вуковић (Вуковић 1967: 218–227).

ша *удара̄* (Брђ); сѧмо *долѧзѧ*, *узѧмљѧ* врнѧку, сѧр, свѧ (Гло); оѧе *ѧѧдајѧ* снѧговои (Др); *идѧ бѧрѧ*, нѧко *бѧрѧ* кажѧ пѧ *јѧдѧ*, тѧ *ѧржѧ*, кажѧ да је здрѧво, *исѧржѧ* и *јѧдѧ* (Гр); тѧ *ѧрѧчајѧ* и преко рѧдиѧ и преко тел'евѧзѧијѧ; онакѧ готѧво га посл'ѧ скѧпљѧ *ѧродѧјѧ*; тѧ ми *ѧѧѧѧѧ*, тѧ ми *донѧсѧ*, тѧ ме *слѧшаѧ* (Ос); овѧ млѧдѧ *ѧдѧ*, ѧни *зовѧ* на свѧдбе, а нѧјесу нѧјприје звѧл'и, ни мѧ ѧѧ; свѧ по смѧнѧм *ѧдѧ* и *држѧ* тѧ стѧку, телѧт *дојѧ* крѧве (Ју); она тврѧдѧ *ѧродѧјѧ* (Леч); *долѧзѧ*, *ѧролѧзѧ* тудѧје, *ѧѧѧѧјѧ* дрѧва, и тѧмо и одѧвѧе за Пазѧр; ѧво им л'ѧтно ѧдек, тѧ *излѧзѧ*, л'ѧтно ѧе *ѧролѧзѧ*; на крстѧч ѧне *идѧ* на рѧдѧве; *ѧродѧјѧ* по ѧсам, дѧсет ѧура, нѧ знѧм кѧл'ко се крѧѧѧ (В. Лок); млѧдѧ *одлѧзѧ*, стѧрѧ *умѧрѧ*, нѧмѧ; *узѧмајѧ* и дѧца (Ка); углѧвнѧ, *осѧѧѧѧѧјѧ* тѧ, *осѧѧѧѧѧјѧ*, мѧсѧбно *бежѧ*, за Крајѧјевац (Баг); *догѧѧѧјѧ* одозѧб, *шѧѧѧѧјѧ* тѧ рѧбу, *снѧлѧзѧ* се ѧѧди (Баг); тѧ *се окуѧѧѧјѧ* и млѧдѧ и стѧрѧ, *ѧрѧжѧ* девѧјке, девѧјке мѧмке, *ѧграјѧ* свѧ зѧдно, вишѧ нѧмѧ кѧ ранѧјѧ што је бѧло да се нѧ знајѧ (Брђ); у воденицу шѧјтѧни *се ѧриказѧјѧ* (Боб); прѧѧл'и зѧмљѧ пѧ *долѧзѧ* из грѧда (Брђ).

Чешѧ него код референцијално конципованих, за одређивање неререференцијалних радѧи употребљѧвајѧ се и посебна језичка средства у функцији детерминатора неререференцијалности, и то:

а) када се жели указати на карактер понављѧња дате радѧе у смислу учесталости / редовности вршења детерминаторима типа (*ѧо*)*нѧкад*, *чѧсѧѧо*, *рѧдѧвно*, *нѧкад* и сл.:

нѧкат *гл'ѧѧѧ* тѧ стѧкѧ, *нѧкат* *јѧк* (Бр); *понѧкат* нам *несѧѧѧѧ* вѧѧа (Це); дѧца *идѧ* тѧмо *да се кѧѧѧјѧ* *понѧкат* (Коз); *долѧзѧ* *понѧкат* мрѧжа, *понѧкат* *несѧѧѧѧ* ал'и веђѧнѧм ѧмѧ (В. Лок); штѧ ћеш, тѧ, дѧкѧн, *помѧло* *идѧмо* по шѧми, по дрѧвѧ и дѧца (В. Лок); онѧ крѧветѧну, дојѧ ми телѧ, пѧ је *помѧло* *мѧзѧм* (Бал); из Гѧшева ти *слабо* ѧѧе и *долѧзѧ* (Бољ); *слабо* *долѧзѧ* (Ка); мѧш ми *рѧдѧ* дѧл'е у стовѧрѧште кот Дѧѧѧѧѧ с врѧмена на врѧме (Ка); код нѧс ти веђѧнѧм *досѧѧѧѧ* ис Црнѧ Горѧ (Бу); *пѧно пѧт* *зовѧ* на тел'ѧфѧн она (Шав); она *стѧлно* *идѧ* код л'ѧкара (До); *стѧлно* *се јѧвљѧ* (Ос); *ѧвѧк* *се* нѧко нѧшто *ѧѧѧѧ*, ил'и *чѧѧѧ* ѧвце ил'и говѧѧа, ил'и овѧ ил'и онѧ (До); ал'и *ѧѧѧѧ* им понѧшто *недосѧѧѧѧ* (В. Лок) *ѧвѧк* овѧкѧ *ѧосѧѧѧѧѧѧ* (Др); *долѧзѧ* и *ѧвѧк* *ѧѧѧѧ* кѧко је бѧба (Шав); ѧмѧ нѧѧе рѧпа, бѧга ми, ал' мѧре да се идѧ, шѧрок пѧт, вѧзила *ѧролѧзѧ* *ѧзѧѧѧ* (Ка); *јѧ* и *ѧѧѧѧ* *сѧѧѧѧѧѧ* (Гло); *сѧѧѧѧѧѧ* *долѧзѧ* (По); *рѧдѧвно* не *ѧѧѧѧѧѧ* (Ке); мил'ѧѧѧѧ *долѧзѧ* тѧ *нѧн-стѧп* (В. Лок); ѧво *јѧ* *нѧкако* *не одусѧѧѧѧѧѧ* да плѧћѧмо струјѧ (Не); ѧн ми *нѧкад* *не брѧнѧ* (Ка);

б) прилози кѧји сужѧвајѧ временски опсег у оквиру кога се неререференцијалне радѧе понављѧју (*ѧѧнас*, *сѧд*, *лѧѧѧ*, *зѧми* и сл.):

дѧнас нѧко нѧкѧг *не ѧозѧѧѧ* на слѧѧе (Че); *сѧд* нас *ѧѧѧѧѧѧ* и ѧне (Ту); *сѧт* *идѧ* на оперѧѧѧѧ у Пазѧр (Ке); *л'ѧѧѧ* *рѧдѧѧмо*, *зѧми* *ѧдмѧрѧѧмо* (На); унѧѧѧѧ, овѧгѧ синѧѧѧѧѧѧ, *понѧѧѧ* *идѧ* (Шав);

в) када се временски интервал вршења неререференцијалне радѧе настојѧ додатно прецизирати употребѧом именичких детерминатора (сло-

бодни инструментал, падежне конструкције са предлозима, конструкције са предлозима и/или обавезним детерминатором):

пéтком идéмо на цúму (Ков); обично недeљóм долáзү (Ост); вiкeндом наврá-ишe (Коз); вiкeндом излáзiмo гòре (Ко); крáјем áвгустa и пóчeткoм сeптeмбрa долáзу (Гу); дòл'e нeмáмo ýзлас тóј стòки прeкo л'èтa (Бр); уочи Божiђнa дo-гднiмo бадњаке (Врс); л'ýл'e уочи Пeтрòвдáнa ýл'ýмo (Св); ýмá вáшпáрá свá-кe субòтe (Ју); свe ýмá дa сe сiрeмá зa Бáјрaм (Боб); свáкi дáн вiчe оће дe у Тугiн да жiвi (До); ни o слáви нiкo сe нe озүвá (Не); пo дáњу и пo нòћи тò сe нe сiвáв (Рај); у глýхò дòбa сe нe идe (Боб).

Двострука временска детерминација присутна је у примерима: субòтòм у дeсeт и недeљóм посл'e ýрeкaжүжү (Де); пéткoм ýвeчe идéмо на цúму (Кл); ýвeчe у пòлa нòћи сe ýòáвл'ýжү (С. До); ýвeчe у пòлa нòћи сe ýрeкaзүжү (Ке).

И уз неререференцијално конциповане радње могу се наћи одредбе које их временски омеђују: чeкáш пo три мeсeцa, пo пeт мeсeци да се смiлујe да ти дáдe нeкү пáру (Рај); јáв'лá сe пo двá мeсeцa, пá гa посл'e нeмá (Ту).

Постериорност неререференцијалне глаголске радње у односу на време исказано одредбом илуструју примерими типа: óдe oд сeптeмбрa ýдáдá снiјeг (Др); oд јүтрa ýдчињe дa сe јáв'лá (Го); oд рáнe зòрe нe ýрeсиýјe дa зaновiјeиá (По); пòсл'e дeвeт нe идү нiјe (Па); пo Ћүрђeвдáну óн óбично долáзi (Ту); пшeницa сe сiјe пo Михòд'лáну (Св). Антериорност је садржана у примерима: oкүи'лáмo сe уочи субòтe (Ту); вiђáмo сe прeд шкòлу, дeцa кат трeбá да пòђү (Ос); нeсиýјe тò прeд прòл'eћe (Са).

У тугинско-новопазарско-сјеничком говору неререференцијалност се, осим имперфективним, може исказати и глаголима перфективног вида. Услови обележавања неререференцијалних радњи свршеним глаголима исти су као претходно наведени који важе за несвршене глаголе. Тако су бележени:

а) примери контекстуално детерминисаних неререференцијалних радњи од перфективних глагола:

свe ýрòдáм кот күћe; зарáдiм вeл'икү пáру за смòк, да знáш кáку пáру зарáдiм (Ка); јá тe штo су гүтлáвe јá исeцкáм и сиýвiм у замрзивáч (Бал); ýоқүи'и и смòк (Брђ); јá нeмү ýовeдeм лүдe кат трeбá за спòрт (Нет); пá eтo ти сáт дòкòн, нe рáдiм нiштa пá дoвeдeм крáву (Рај); oчи'си'и имáњe мáло, да нe рáстe трн (В. Лок); јá свe рeкнeм блáго нòјзи кад нiјe жiвa (Ју); ýмáм жiтa да умeљeм, јá умeљeм тү за свiњe, за сeбe мaло умeљeм на бeлò (Коз); тeлáдi ýмáм двòјe, пá ýүси'и хи (Леч); ужeл'ýш сe за онá кáмeн ђe си сeдeò, ал'и цáбa óбaвeзe, свòјa күћa, нe мòжe дa сe стiгнe (Брђ); тү сe оқүи'и око ђeтири мил'иòнa и[з] свiх држáвá на зeмáл'скү күглү (Бот); дeсi сe дa ýднe снiјeк пo мeтaр (Др); овe трáвe мáло нeкò ýоқдeси, нeкò нe ýоқдeси; дáдe ти стò и пeдeсeт и двeстa eурá (Рај); óн ми нiкaт нe ýзмe дiнáр (Нет); пá нeкaд зaбoл'ý тá стaмáк; дoнeсe, oсиýнe тү ђүбрe, oсиýнe мл'ýјeкa, ýмáм и л'eти и зiми (Ос); овá ми сiн oднe-сe мл'ýјeкo тe расiýри дòл'e у Пазáр, пòсл'e óдe тe рáдi дòл'e кo шнáјдeрa; óн ти ýзмe пá ти нaiишe мáњү мáснү јeдиницу и ти ýмáш мáњи прòсeк пáрá (Нет);

положаоник ѿма и сѣт, *дѡћѣ* положаоник прет кѹћу, по јѣдна са кукуруѡзом, у сѣто, у решѣто *ѿонѣсѣ*. И ѡн: „Дѡбро јѹтро, срѣтањ Бѡжић“. „Дѡбро ти бѡг дѡ.“ *Ул’ѣгнѣ*, *ѹзмѣ* онѣ чѣпанице, што је онѡ искраћено и онѡ прислѡђено уза зѣд и *ѹзмѣ* и грѡја у шпѡрет (Лу); она *изѡћѣ* ис тѣ трѡмкѣ, јѣдан дѣо *се одвѡјѹ*, *скѹѿѿ се* овакѡ на дрѡво, нѣђе на некѹ грѡну, ѡна такѡ тѡ *формѿра* тѹ трѡмку; *заслѡдѿ* мл’ѣком и пѣвѡ тѡмо некѣ бѡјке мѡло; *ѿѡѿрскѡ* тѡмо са мл’ѣком, тѡ *умѿрѿше*; *јѡ сѡд* дошѡ, *ѿма* двѡ мѣсѣца и *јѡчѣ*, нѣсам силазѿо, *жѣна дѿѿѿде* помѡло (В. Лок); са овѿјем мѡл’ѿм, и ѡн га *ѹзмѣ* код нѣга, тѡ *ућдсајѹ* (Брћ); *јѡ сѡма* ѡде, овѡ унѹка ми *дѡћѣ* (За); мѿ смо дѿвно, мѣне *дѡћѣ* таксѿста пред врѡта, сѡмо ис кѡлѡ и на стѣпенице, такѡ ми дѿвно (Ка); тѹ смо, *дѡћѣ* овѡ и [з] *Жѹњевѿѿѡ*, *дѡћѣ* код мѣне (Ју); у Штѡвалѣ *ѿма* рѹдник ѹгљѡ, *ѹзмѣмо* по трѿ тѡне ѹгљѡ, по пѣт мѣтарѡ дрѡвѡ, тѡ мѡре гѡдину (За); по јѣдно тѣл’е дрѡжѿмо, *закѡљѣмо* (Брћ); *ѡѿѿдѣмо* мѿ пѣшкѣ (Шав); *гѡсѹ* тѹ тѡ крѣч водѣ дѡста и *нагѡсѹ* тогѡ крѣча, тѡ су тѡне и тѡне (Рај); *дѡћѹ* онѡ ѹмѡрни, бѿла сам код нѿ, *ѿровѿрѹ* на врѡта, идѹ да се тушѿрајѹ, да простѿш, ни *не ѹћѹ* у сѡбу (С. Пуп); мѣне свѡ дѣца *дѡћѹ* тѹ, свѡ дѣца тѹ шта *ѿма* у комшилѡку, *ѿма* пѣ[т]-шестѡро дѣцѡ, и тѹ *дѡћѹ*, *нарѡнѹ* свѿѿѣ, да *нарѡнѹ* кокѡшку, да *ѡѿрчѹ* (Ос); *жѣне усѿрѹ* овакѡ нѡрмѡлно (Леч); и сѣт хи *ѿма*, бѡш чѹјѣм онѡмо преко рѣкѣ понѡђни урлѡјѹ, *ѿогѹбѹ се* онѡ пѡ урлѡјѹ (Леч); тѹ понѣшто лѹди *ѿроѿѣрајѹ* с Кѡсова рѡбѣ некѣ за Пазѡр (В. Лок).

б) контексти са детерминатором којѿ упућује на нерѣференцијалност: *свѡкѿ дѡн* ти нѣкѡ стѡрѡ рѿјеч *изѡћѣ* да је мѡрѡш помѣнут (Рај); *свѡкѿ дѡн* га по јѣдамѡ *зѡвнѣм* (Ка); *свѡкѣ гѡдинѣ* машинѣ *изѡћѹ* мѡло да *ѿѡчѿѿѿѹ* онѡ (В. Лок); ѣво ѡни *свѡкѣ гѡдинѣ* *дѡћѹ* тѹ код мѣне те ме обѿћѹ; *дѡћѣ с врѣмена на врѣме* (Дуј); *пѹно пѹт* зѡвѣ на тел’ѣфѡн онѡ *јѡ рѣкнѣм* ѡвде сѡмо бѡка стѡрѡ (Шав); *помѡло се дѿгнѣм* ѡде уз овѡ крѣвет (Шав); *помѡло доћѹ* овакѡ преко лѣта (Бо); ѡн *понѣкад наврѡѿѿѿ* (Шав); а сѡд *понѣкад изѡћѹ* помѡло пѡ бѿднѹ по пѣ[т]-шѣс сѡтѿ пѡ одлѡзѣ (В. Лок); *јѡ му дѡм крпѹ*, ѡн *понѣкад сѿѿѡвѿ*, *понѣкад заборѡвѿ* (Бл); *нѣкад дѡћѣ*, нѣкад *јѡк* (Шав); нѣкат *ѿма*, *нѣкат одвѡрнѹ* Л’ѣшевићѿ тѡмо у бѡште (Коз); бл’ѿзу грѡда смо, *скѡкнѣмо зѡчас* дѡл’е штѡ трѣбѡ да кѹпѿмо (Из); *кѡсно ѿдчнѣмо да ѡрѣмо*, овѣ гѡдинѣ двѡес пѣтѡг мѡја мѡжда зѡднѣ је бѿло дрѡѿѣ, тол’ѿкѡ је бѿла кѿша; *рѡно слѡне ѿднѹ* (За); *сѡд заборѡвѿм* ѣ *сѿѿѿѿѿѿѿ* штѡп (Из); *зѿми сѿћѹ* на Дѡховѿѣ (Трн); *л’ѣти помѡло дѡћѣмо*, мѡло бѡштѣ, некѣ пѿл’ѿѣ сам кѹпѿо (В. Лок); *јѡ ујѹтру* ѡде *ѿѿѡл’ѿм* кѡла, запѡл’ѿм цѿгарѹ (Из); *понѡђни се дѿгнѣм*, да ми нѿје лѡмпу да упѡл’ѿм, не мѡгу врѡта да погѡдѿм (Брћ); *накуѿѿѿѣм* дѡста *преко зѿмѣ*, по двѿје-трѿ гѡјбице зѣјтѿна, *кѹѿѿѿ* шећѣра дѡста, брѡшна (Ка); *дѡћѹ* сѡмо мѡло у *јѣсѣн* кад *зрѣнѣ*, *убѣрѣ* шта му трѣбѡ, *ѿонѣсѣ*, *ѿѡсѿѣ* мало врѡта (Баг);

в) примери са присуством јѣзѿчког средства које упућује на антѣриорност или постѣриорност глаголом означѣне раднѣ:

дѡћѹ пред зѿму (Рај); *ѹчи Бѡжѿѿѡ свѿ се ѿѡкѹѿѹ* (Ле); свѡшта *кѹѿѿѿмо пред Бѡјрам* (Кѣ);

по свадби невеста *додѣ* код њенијā (Ђер); по Божиху сви *се расијурју* ђе ко (Ко); посл'е Новѣ Гдѣдинѣ ма̀ло нас *обиху* (Ми).

II.2.7. Презентским формама исказују се и радње које субјекат стално, по обичају или навици врши. Квалификативни презент бележен је од глагола оба вида:

Ћвијек *сирѣмā* да ймā понѣшто л'йјепо, *кѹхāм* за рѹчак (Ле); да не причāм за Таду, йх, сāмо *обихā* по сѣлу; она *вдл'и да гāнићā, да ирйчā* (До); ова *узймљѣ* бдловāње млāћā и свѣ *се вѹчѣ* такд, отвдори, затвдори (Гр); *учи*, трѣћā гдѣдина, она свѣ рѣдом *дāјѣ*, нѣмā да је промāшила јѣдан йспит; ова старййй Гдран двйје кћѣрке и сина, син *се ирвѹкујѣ* кā пйл'е крос кучйне, он у срдњнѹ, дрѹгā гдѣдина, а овѣ двйје, тд струја за шкдлу и за свѣ (Лу); свѣ ми она *намирѹјѣ*, ујѹтру рāно *усићјѣ* и ддмā *йочйњѣ* да рāдй (Коз); стāлно она *куйѹјѣ* тѣ јāде, нѣ знāм ни штā *ће* јој, ал' такд *ишошй* пāре (По); она *рāдй* пā *не сийјѣ*, свѹј *сийјѣ*, свѣ *завришāвā*, кā чдвек (Кн);

јā и сād вдл'им да сам чйста да сам обѹчѣна, и сād ме нйје срамдта да се намāжѣм, јā *се намāжѣм*, помāду ймāм (Гр); ѯвијек *се* л'йјепо *йоздрāви, ийићā* шта рāдймо (Ру); млдго је ддбар, стāлно *наврāшй*, дѣци *кѹићй* понѣшто, бамбдбне, нѣшто (Го); стāлно код нās *ддћѣ, сѣднѣ* тѹ помāло (Не); чдвек јој рāдй на одржāвāњу овијā л'йфгдвā, он је ел'ѣтричāр, свѹј *сийгнѣ*, и по Пазāру и по Тутйну, такд терѣнац; тѹ један испѣктор, ѣво већ двйје гдѣдине, *догѹрā* стдкѹ, *мѹчи се*, јдш се нйје оженио ни нйшта, по десѣтак крāвā и тѣлāдй *догнā* зйми тѹ, ймā вдда и штāла, а л'ѣти *ићѣрā* и тѹ на пāшу, тѹ у Педѣље (Ос); дни сāt *ддћѹ*, они *се изљѹбѹ* с нāма кā онд свдја дѣца (Дуј).

II.2.8. Нереференцијалност глаголом означене радње чешће се исказује у предикатима зависнослужених реченица (и то углавном временског или условног типа):

с крѹвāвдм мѹкдм да хи зарāдйш, пā кат хи *зарāдйш*, нѣ *мош* да хи *ѹзмѣш* (Рај); сāмо кад *завйјѣ* снйјег, они тāпѹт *бāшāљѹјѹ* (Рај); кад *не одврћѹ* Л'ѣшевићй, Л'ѣшевићй тāмо ймајѹ бāште, пā дни *кад одврћнѹ* у бāште, *нѣмā*, а кад *не одврћнѹ, ймā* (Коз); рāдй кад *ймā* пдсла, кад *нѣмā, најѹрѹ* га, хāј ка кѹћй; јā сам и од кйчмѣ обод'ѣла, чѣтврты и пѣты пршљѣн ми пѹкд, нѣкāко стојѣћй и мдгу да рāдйм, ал' кад *сāгнѣм се, не мдгу да се исйрāвйм* (Брћ); чим јој *јāvйм* да сам бдна, она *ддћѣ* (На); овце ко *не чѹвā, расићѣрајѹ* и пāшчāt (Бр); нйкад на грбдље *не ддћѹ* што *не ддћѹ* дде код мѣне (Дуј); јā знāм за овд, да ако се у Пѣштѣр *йрдсй* девдјка, *ирāжѹ* млдго злāта (Бот); ако злд *мйслиш*, злд *дочѣкāш* (Ков); ако дни *не ддћѹ, долāзѣ* овй дрѹгй (На) нйје, он ако га *не дйрāш*, он те *нѣће*. Смѹк нѣће а змйја дће. Кāжѹ ѣто ка[д] *се иѹшй* цигāра он *осѣћā* цигāру. А змйја што *осѣћй* духāн, она *бежй*. Она што *осѣћй* дйм, она *бежй*. Кā свѣ што осѣћй мйрйс (Брћ).

П.2.9. До сада разматрани примери правог презента, који означава садашњост, стоје насупрот транспонованих форми за обележавање прошлости и будућности, када презент наступа у својој секундарној служби. У науци, међутим, постоје извесна неслагања у вези са поимањем самог појма садашњег тренутка, који би овај облик у основној својој служби требало да обележава.

Још од Александра Белића постоји став да се презенте који се не односе на најуже схваћену садашњост (тачније ону која би значила уско схваћено сами моменат говора) морају третирати као релативни (Белић 1939: 110–111). Сходно томе, и Т. Маретић раздваја два типа садашњости: *права садашњост* (радња се догађа у време говорења), а која се исказује само имперфективним облицима; и *неправа садашњост* (радња која се догађа кад год се деси прилика за њено остварење) (Маретић 1963: 517). Тако за радње којима би одговарале оне у примерима које смо претходно анализирали – које се одликују виšekратношћу, неререференцијалне су – Т. Маретић наводи: „говори ли се о чему што се догађа свагда кад год се прилика деси (дакле не само у садашњости него и у прошлости), онда је то неправна садашњост“ (Маретић 1963: 602).

Спорови у вези са употребом презента тичали су се углавном неслагања око употребе овога облика за обележавање радњи које се понављају у садашњости. Имајући то у виду, Ј. Вуковић износи становиште по коме је понављање у прошлости, садашњости и будућности независно у односу на ситуацију говора, те самим тиме не утиче на припадност радње индикативу или релативу (Вуковић 1967: 406). Полемишући са ставовима који подржавају традиционални приступ анализи презентских форми, Ј. Вуковић у *Синтакси глагола* (Вуковић 1967) на више места настоји ревидирати дотадашње одређење појма садашњости, проширујући му границе од уско схваћене, која би значила сами моменат говора, до шире, односно свевремене садашњости. Тако Ј. Вуковић креће од претпоставке да у реченици: „Откад се познајемо, сваки пут кад имам прилику, одлазио сам код овог свог пријатеља о коме ти причам, да се мало разонодимо“ презент *познајемо* обележава садашњост, и ону ширу и ону најактуелнију (најстварнију: односи се и на непосредне моменте говора), а презент *причам* је презент најуже садашњости (односи се само на моменте говора, тј. припада најужој и недељивој садашњости) (Вуковић 1967: 361). Аутор закључује да се насупрот ранијем уском схватању појма садашњег времена, садашњост у лингвистичком, и у психолошком смислу уопште, доживљена у свести, заправо може одражавати као: а) најужа, недељива садашњост; б) шира, дељива садашњост временског периода, *садашње доба* и сл. и в) као најшира, недељива и неподложна дељивости у смислу разлика: прошлост, садашњост и будућност (Вуковић 1967: 366). Изложена подела заснива се на

схватању да овде треба да игра важну улогу основно поимање садашњости у психолошком смислу.²⁴

Ј. Вуковић, даље, детаљније одређује оквире новоуведених категорија шире и свевремене садашњости. Ширу садашњост дефинише као временски период у коме се налази временска ситуација (у њој говорни моменти). Она има неколико својих видова, тачније може бити временски фиксирана, обележена или обележљива временским ознакама: *данас, ове недеље, ових дана, ове године, овог семестра* и сл. (*Овог семестра ћу проучавамо употребу глаголских облика*). Од овакве садашњости разликује се шира садашњост обележљива ознакама *овога доба, у наше време* и сл.; садашњост у којој се антипонирају ознаке *данас : некад* (*Друкчије се данас живи на селу: девојке носе најлон-чараје, а некад су се у нашим селима носиле само вунене чараје*). Најзад, садашњост присутна у обележавању лица радњом која им је стално занимање (квалификативна вредност глаголске радње) (*Понеки наш ситуденћ ишише њесме = ... је њесник*). Аутор као посебну истиче садашњост како је доживљавамо кад говоримо о радњама које су уобичајене (уобичајена радња у садашњости): *Сваког дана устајем рано да бих се њре њоласка на факултетћ њрипремио за часове; У нашим селима сватћови иду на коњима њо дјевојку, скући их се њонегдје и њо двадесетћ*, где је могућа напоредна употреба перфективног и имперфективног презента (а којој би одговарао термин неререференцијална садашњост, како смо га ми у раду користили). Насупрот оваквој, дељивој садашњости стоји садашњост недељива и неограничена (свевременска): а) кад обележавамо својства у географском и астрогеографском смислу (*Миљацка ћече кроз Сарајево; Планетћ се окрећу око Сунца*); б) кад констатујемо научне истине које су, или за које сматрамо да су вечите (*Троугао има ћри сћране и ћри угла*); в) садашњост одражена у пословицама, сентенцијама и сл. (*Ко рано рани, двије среће граби*) (Вуковић 1967: 368–369). Свевремена садашњост „како је у свести доживљавамо, односи се и на актуелну садашњост и временски је, у лингвистичком смислу, неодвојива од ње, – временски је недељива тако да у њој замишљена радња хронолошки

²⁴ Прецизније речено, „кад презентом обележавамо радњу и најуже схваћене садашњости, не замишљамо је ограничено уско само на неколико момената. [...] Ако се у језицима каже: Я знаю его два года – Ich kenne seit zwei Jahren – Je le connais depuis deux ans, све једнако презентом, онда се може рећи да и таква употреба презента не припада линији којом означавамо презент да би, тобоже, овакав презент припадао само темпоралној линији прошлост – садашњост“ (Вуковић 1967: 369). То даље значи да „за све глаголске радње, ма ком од ових видова садашњости припададе, ако су изражене презентом имперфективних глагола, који једини носи са собом својство за обележавање времена које истовремено захвата део прошлости и (преко говорне ситуације) део будућности, не можемо никако рећи да њихово оријентационо време није актуелна садашњост (моменат говора) и да им каква прошлост или будућност може служити као основа, или као једна од основа, за одмеравање временског односа који није однос према моменту говора“ (Вуковић 1967: 369).

се односи само према једној од трију основних временских сфера. Она своју недељивост чува и у смислу оријентационог односа према ситуацијама које би јој могле послужити као основа за временско одмеравање радњи у њој замишљених. Према томе, свака радња имперфективног презента изражена у смислу припадности широј или свевременској садашњости има своју апсолутноиндикативну презентску вредност; свака садашњост којој као основни облик служи имперфективни презент има тај облик као свој апсолутив, а не, као што се може претпоставити (зато што не обележава најуже схваћену садашњост), – као релатив“ (Вуковић 1967: 369–370).

Исто становиште присутно је и код М. Стевановића, који наводи да презент не мора означавати радњу која се стварно врши баш у време самог казивања о њој. *Ја ћишем књигу* – радња се врши и у тренуцима самог говора, тј. у време саопштавања и у међувремену, када је активност у прекиду. Одсуство вршења радње у самом моменту говора ирелевантно је за употребу облика презента када се представља процес који се по природи својој врши с прекидима, а не без њих. Тако, „за дефиницију презента индикативног релевантан је само временски период говорења који [...] почиње пре момента саопштавања а наставља се обично и после овог момента и углавном неограничено, некад дуже а некад краће траје“ (Стевановић 1986: 583).

У подели презентских ситуација на оне референцијалног и неререференцијалног типа С. Танасић такође за илустрацију садашњих ситуација наводи и примере који, осим најужој, припадају и шире схваћеној садашњости (види у: Танасић и др. 2005: 353–365). У монографији *Презент у савременом српском језику* (Танасић 1996) детаљно је изложен новији приступ анализи глаголских облика. Наиме, будући да теорија индикатива и релатива у тумачењу глаголских облика намеће значајна ограничења, о чему сведоче и изложене полемике, аутор предлаже савременији начин анализе функција глаголских јединица у систему. Теорија В. Рајхенбаха, која осим два до тада релевантна момента (моменат говора и мومنат вршења радње) уводи и трећи – мومنат референције, примењена у опису функција српских глаголских облика, доноси разноврснији и комплекснији приступ наведеној проблематици и омогућава превазилажење поменутих проблема. Увођењем појмова референцијалност : неререференцијалност показало се да се радње конципиране и референцијално и неререференцијално могу остваривати на сва три временска плана (в. Танасић 1996: 22–24)²⁵.

²⁵ Рајхенбахова теорија дала је резултате не само у србистици, већ и у славистици уопште (детаљније о томе у: Танасић 1996: 24), а њеном применом у анализи презента у српском језику, дошло се до следећег закључка, који наводимо у целини: „Када је у питању садашња референцијална радња, однос између момента догађања и момента говора одавно је познат. На основу тога односа и одређује се значење презента: исказивање радње која се догађа у моменту говора. И код неререференцијалне садашње радње, међутим, мومنат говора

Неки аутори, анализирајући функције презента у савременом српском језику, нуде и другачије начине анализе. Тако М. Ивић у раду *Сисџем личних глаголских облика за обележавање времена у срџскохрвајџском језику* (М. Ивић 1958: 139–152) потпуно занемарује полемике које се тичу односа индикатив : релатив, те нуди теоријска разматрања утемељена на структуралистичкој методи. Исто поступа и у раду *Срџскохрвајџски глаголски облици за исказивање ѿјава које ѿосѿоје у садашњосѿи* (М. Ивић 1981: 13–24).

II.2.10. Имајући у виду наведена становишта, у анализи која је претходила наводили смо контексте у којима презентске форме у предикатима означавају како радње које се дешавају у самом тренутку говора, тако и оне ширег временског опсега. Уважавајући поменућу поделу Ј. Вуковића, овде наводимо забележене примере који илуструју постојање раслојености на три типа садашњих ситуација маркираних облицима презента.

У претходној анализи већ су присутни примери презентских радњи најуже садашњости, тј. они који означавају дејства која се одвијају тачно у тренутку говора. Овде наводимо још неке забележене потврде:

ја сам бона, не мдоу да се дѿгнѿм (Шав); ѿво ручак сѿрѿѿм (По); нешто овб л'ивадѿ ѿласѿѿѿм, оће кѿша; затрнало свѿ пѿ раѿчѿишѿнѿвѿм тб трње (Рај); ѿѿшѿѿ л'и тѿ овб? (На); ѿѿѿѿѿ л'и кѿфу? (Вру); тѿ ѿе седѿѿѿ ти је квѿсно (Ле); слѿшѿѿ бн свѿ, вѿдѿѿм ја (По); свѿ ми свѿѿѿес мрѿчѿ ѿво сѿт (Ру); грѿмѿ бѿга ми (Шав); ѿво кѿ овб тѿ и ја што сѿдек ѿрѿѿѿѿмо (Ле).

Примери за обележавање шире садашњости у тутинско-новопазарско-сјеничком говору бележени су:

и моменат вршења се подударају. Али у овом случају се уопште не инсистира на томе да ли се једна од низа радњи које сачињавају неререференцијалну радњу као цјелину подудара са моментом говора, другим ријечима – да ли моменат говора пада у неки од периода вршења или невршења радње. Овдје је релевантно то да ли неререференцијална радња као цјелина обухвата моменат говора; ако је тако, ради се о садашњој радњи. Однос између момента говора и момента вршења радње може се видјети на слѿдећа два примјера: *Бјежѿѿ* од плуска; У прољеће *ѿадају* метеори. У првом случају радња се догађа у моменту говора, овај моменат се подудара са моментом догађања радње, што је и чини садашњом. У другом случају исказује се радња која се догађа увијек кад је прољеће, дакле радња означена предикатом ове реченице понавља се сваког прољећа. Ова понављана радња као цјелина обухвата и моменат говора, али се уопште не инсистира на томе да ли неки од временских периода означених именицом *ѿрољеће* пада у моменат говора. Дакле, и у једном и у другом случају радња као цјелина обухвата моменат говора. Тако се показује да се референцијалне и неререференцијалне садашње радње међусобно не разликују у погледу односа момента догађања и према моменту говора. На основу подударања тих момената и једне и друге радње дефинишемо као садашње.“ (Танасић 1996: 25)

а) у контекстима са одредбама које временски фиксирају радњу типа: *дãнас, нðнас, овѝјã дãнã*:

овѝјã дãнã мãло *силãзим* по Тутину, ина́че не идѐм (Са); *дãнас долãзи* некѝ нã-род цѝо дãн (Го); цѝо дãн *дãнас* што *иãдã* кѝша (Бер); *нðнас се сѝрѐмã* хãлва за Дðбрѹ нðн (Ле); *овѝјã дãнã* га *нѐмã* (Го);

б) у примерима са маркерима који упућују на шири временски интервал типа: *дãнас* (= у данашње време), *сãд, у овð врѐме*:

дãнас нѝко нѝкòга *не слѹшã*, свѐ полудѐло (Пож); *сãд нѐмã* кò ни да ти дòђѐ (Жи); *сãт* се тò брзо *завршãвã* (Жу);

в) у служби истицања квалификативности:

откад жѝвѝм сãм, *јã свãкѝ дãн иоѝѹшѝм* по пакло цигãрã (Ту); *јã сам* чòвек и мусл'имãнскѝ и српскѝ (Нет); Сãит дòл'е л'ѐти по цѝјело л'ѐто *идѐ* (Трн); мòја ðѐрка, ðна ти је истòричãр, ðна тò *и́роучãвã* (Бољ); овѝ Пазãрци *и́мајѹ* дòста ðбичãја кòсовскија, овѝ Србѝ у Пазãру, *и́мајѹ* дòста кòсовскија ðбичãја, овãмо Зубин Пòток, Сòчаница (Бу); овã ми старѝјã, она *рãдѝ*, она *је* секретарѝца тãмо ко[д] дирѐктора, овã ми сѝн старѝјѝ и́стò (Гр); *јã знãм* једну жѐну што *засѝѹѝã* овѐ жѐне што су изгубѝл'е посò по овѝјã фãбрикã (Нет); онакò *је* помѝрљива, дѝвна, цѐњена, свѝ је вòл'ѐ; сѝн јој на Дежѐвскѝ пѹт направѝо кѹћу, *и́мã* жѐну и двã детѐта, *сѝудѝрајѹ* у Бѐдграт, а они ðбãдвоје *рãдѐ* у бол'ници (Коз); зѐт ми *рãдѝ* у пол'ицију сãобраћãјнѹ, гòре на Кòсово у сѐвернѝ дѐо, л'ѝјепо *жѝвѝ*, *држѝ* три четѝри крãве, десетѝну овãцã, бãшта тѹ *и́мã* и шѹма, *и́мã* и л'ивãде (В. Лок); жѐну *и́мã* дòбру, тò *је* дѹша. Жѐна му *је* злãто жѐна (Брђ); *јã сам* кѹпѝо љуљашку, *и́мãмо* пѐнзијѐ и сãмо *се хòйãмо, седѝмо, јѐдѐмо и́мãмо да јѐдѐмо* и *да и́ѝјѐмо* (Трн); мнòго *и́мã* којѝ *злоѝиоѝрѐбѐ, нѐће да и́лãше* струју (Не); тò су тѝ бушкãчи кои *бушкãјѹ*, којѝ *кѹѝѹ* појѐне, којѝ *зãвãћãвãјѹ* нãрот, тò *и́м је* у дѹшу (Ју);

г) за означавање уобичајених радњи у садашњости несвршеним и свршеним глаголима:

свãкò јѹтро је *мѹзѐм* (Го); *сѝјѹ* кромпѝре (В. Лок); онѐ сѹкње ми ширòке пã свѐ *нòсѝм* овð, лãкшѐ ми и да сѐднѐм, а онò грднò, *гр̀чи се* (Лу); *долãзи* на кãфу, на посѐдак (Ле); *смѹцã се* тудѝјер свãкò вѐче (На); по пијãцу *идѐ* понедѐљком (По);

дѐцу *иошãљѐм* свãкѐ гòдинѐ ðдѹ, што кãжѹ, дòбра су дѐца, дòбро слѹшаѹ (Ос); *јã* на примѐр, *вѝдѝм* плакãте, ѹмрò тã и тã, *јã* га знãм, овѝ доселѐници нѐ знајѹ тѐ људе (Нет); сãд *изãђѐ* на ѹлицу, *свѝдѝ се*, нѐ знã ни кò е ни штã е; и ðвде *родѝ*, свѐ што *иосѝјѐш родѝ* (Бо); *нãђѐ* педесѐт кѝлã; *извãдѝ* сѝгѹрно педесѐт кѝлã, зãвѝси до гòдинѐ (В. Лок); сãд нãјвишѐ камиòни *догнãјѹ* (Дуј); сãмо тò ранѝјѐ се нѝјесу прãвил'и спòменици, пã онò двãес-трѝес гòдѝнã онò се зарãвнã и ðпѐ кòпã другòга, а сãд нѐмã, *уфãѝѝ* онã и нѐмã вишѐ мрдãња. (Нет); што трѐбã мл'ѐка ðни *ионѐсѹ*; такò *и́родãдѹ* они; онѐ крãве *не исѝѹсѝѐ* мл'ѐко (Лу); она ме цѝјелу *исѝрскãјѹ* (Леч); комãрци ðдек *и́мајѹ*, погãни су, што мрãк, они *и́дчнѹ да рãдѹ* (В. Лок).

Садашњост свевременског (омнитемпоралног) типа присутна је:

а) при описивању географских својстава:

вџда што зал'ивамо имања, *иде* у Љуцкѹ рѣјекѹ, бл'изу Гол'ијѣ гџре *извѣрѣ*, посл'едњѣ кѹће до Гол'ијѣ (Пож); џђе овџм нашоѹм љл'ицџм от Пазара тџ *вѣжѣ* за Црнѹ Гџру; Јџвскѧ рѣка, она из Јџвѣ *исѣицѣ* (Коз); Вџјковиѣ *долѧзи* овѧмо чини ми се нѣђе. Јѧ мѣсл'им Грѹбетиѣ и Вџјковиѣ да *долѧзи* тѧмо од Јелѧчиѧ (Леч); вѣди се пѹт одѧвл'ѣн, џн *се сѣјаѧ* за рѹдник; *ѣмѧ* Јџшѧница, пџсл'ѣ дџл'е Л'ѣпосавиѣ, што размѣнѣш мџст преко Ибра, л'ѣвџ *се скрѣћѣ* за Л'ѣпосавиѣ, пѧ из Л'ѣпосавиѧ посл'ѣн дџл'е Л'ѣшак; ѣво је дџл'е, *ѣмѧ* једна Црнѧчкѧ рѣка мѣ зовѣмо гџре, *ѣмѧ* једна дрѹгѧ што *сѣјаѧ* џтут, Беберѣшта; овџ је рѣјекѧ тудѣјер, Јџшѧница, џна у Црнѣ врѧ *извѣрѣ* (Ју); овџ је Рѧшка, одозгџр *извѣрѣ* од мѧнастѣра па овџ је к Пазарѹ (Баг);

б) када се износе научне или (у нашој грађи чешће) животним искуством стечене, потврђене истине:

хѧ, *нѣмѧш* стѣда, *нѣмѧш* срѧма, *нѣма* ни карѧктера ништа, о[д] тогѧ *ѣочѣнѣѣ*, от стѣда, од срѧма (Ју); *не смѣјеш* да *мрѧзиш* ни слѹћѧјно ниѧкогѧ, *не смѣјеш* да *убѣјеш*, ућни дџбро (Пож); јел' прџшло је дџбро и дџбро *се не заборѧвѧ* (Дуј); богами ѣе гџј дѧ си *мџрѧ да се рѧдѣ*, дѧ л' је на сѣло, дѧ л' је у град, *мџрѧ* (Брђ); непослушнос ти је највѣћѣ злџ (Бал); свѧкѧ мѧјка највишѣ *хѧјѣ* свџје дѣјете (Ка); жѧлосно је кџ не плаћѧ струјѹ а троши је (Не); препогѧнда е џпасна, лѧжа; инсѧн инсѧну *ѣрѣбѧ* свѧкат. Свѧкат чџвек чџвѣку *ѣрѣбѧ* (Ју); инсѧн којѣ *не рѧдѣ* џн *ѣроѣдѧ* (Тер); не жѣнѹ се, не удѧјѹ а такаф посџ *не вѣѧ* (Са); знаш штѧ е, сѣне, свѧкѧ чѧс кџ вѣрујѣ свџѹ вѣру, кџ *вѣрујѣ* свџѹ, *вѣрујѣ* и мџѹ (Дуј); свѧко *вџл'ѣ* да *ѣомџгнѣ* свџје (Коз); ал'и политика је ѣѧвџ (В. Лок); *нѣмѧ* рџда без пчѣлѧ, а *нѣмѧ* пчѣл'ѣ брес пшеницѣ; демокрѧтиѧ *ѣмѧ* границе, приватизѧциѧ *ѣмѧ* рџк (Ју); она *ѣроѣдѧ* на вѧздух, *оксѣдѣрѧ* (Ту); алѧх нас је створѣо свѣјѧ и свѣ *се врѧћѧмо* нѣѣму (Бџт); прѣтѣсак сѧмо прѧшкџви мџгѹ *да снѣзѹ* (Го); љѹди *расѣѹрѹ* фѧмил'иѹ збџк тѣ женѣ, мѧћѣха *не мџре да ѣрѣѣ* кџмшиѣлук, нѧрот, а нѣ да трѣпѣ твџѹ дѣцу (Нет); гџдине *чинѹ* свѣ; *мѣњајѹ* се генерѧције *ѣрѣсѣиѧшѣнѹ* дрѹгѣ а времѣна *се мѣњајѹ* за генерѧциѧма (Ју); дѣда и бѧба вѣшѣ *вџл'ѣ* унѣчат нџ свџѹ дѣцу (Вру);

в) у пословицама и народним мудростима:

нѣмѧ л'ѣба бес мџтѣкѣ (Мел); *кџме не дѧш умрѣјѣѣ*, тѧ ти *не дѧ жѣвѣѣ* (Ту).

Поводом употребе презентѧ у пословичним изразима такође је било полемике у српској науци. М. Стевановић овакѹ службѹ презентѧ квалификује као модалнѹ (Стевановић 1986: 597–598) ослањајући се на критеријум могућности замењивања другим глаголским обликом без промене значења. Ј. Вуковић сматра да, иако такѧ заменљивост одиста постоји, ипак не треба занемарити чињеницу да је употреба ових облика уместо презентѧ заправо релативска (Зрѣла крушка сама *ѣада* = Зрѣла крушка сама *ѣаде*) – презент би овде био у правој аорист у релативној употреби. Презент у пословицама, презент за означавање радњи које се понављају и гномски презент Ј.

Вуковић сврстава у категорију апсолутног индикатива, јер тешко је рећи да у пословицама, а тако и у изразима типа: *Два и два јесу четвори* „имамо релативно временско одмеравање глаголског стања, јер колико дата чињеница важи за сва времена, има омнитемпорални карактер, тако исто важи и за најужу садашњост (као кад кажем: *Сад њишем о временским глаголским облицима*)“ (Вуковић 1967: 371).

П.2.11. Од значаја је осврнути се и на неслагања у вези са тиме да ли презент као глаголски облик уопште поседује темпоралност. Сви помињани аутори слажу се у томе да је на временској оси прошлост – садашњост – будућност садашњост деиктичко средиште, нулта тачка. Притом, М. Ивић сматра да садашњост „није никакво одмеравање према нечему. То је просто тренутак реализације радње, динамичност у своме току, непосредна процесуалност“, а „наука већ одавно располаже подацима који наводе на то да презент не треба сврставати у исту групу са осталим временским формама“ (М. Ивић 1958: 140–141). Полемисујући са овим ставом, Ј. Вуковић истиче да презент, будући да као оријентационо време стоји у центру читавог система, као такав јесте „без посебног обележја у показивању временских односа, – према његовој ситуацији се одмеравају други темпорални односи. Он је, значи, у показивању времена неутралан међу два остала члана који са њим чине осовину система. Његова ознака је нулте вриједности, то значи – међу два остала члана са којима је у основи глаголског система он је немаркиран“ (Вуковић 1967: 378). Међутим, даље се наводи и то да чак иако је презент неутралан, немаркиран члан у систему временских облика, „неосновано је [...] сасвим неосновано, тврдити да он може бити искључен ’из категорије временских форми’, како то тврди Милка Ивић“. Јер, истиче Ј. Вуковић, „никаких убедљивих могућности нема којима би се доказало да се садашњост не доживљава као време којем се антипонирају с једне стране прошлост, а с друге будућност, да то не живи у свести човековој. А кад је тако, онда је свим члановима временских категорија потребна одговарајућа темпорална форма, и логично: и презент је исто толико временски облик колико и перфект и футур; али с тим не треба бркати разлику између њега, на једној, и перфекта и футура на другој страни, што је он у међуодносима трију чланова неутралан, али никако ’обезвреmlен““. Најзад, закључује аутор, „у систему временских глаголских облика постоји презент као члан система, па, према томе, не можемо разумети по чему би могао основни члан временског система бити лишен темпоралности, а читав систем носи баш то обележје“ (Вуковић 1967: 378).

П.2.12. Употребљен у релативној служби, презент може означавати како прошле тако и радње чије се вршење везује за будућност.

Релативне радње обележене презентом јављају се у зависносложеним реченицама а моменат њиховог вршења временски се поклапа са радњом у

предикату главне клаузе, исказаном неким од претериталних глаголских облика.

Највише је забележених примера у којима се презент остварује у изричним реченицама, при чему радње могу бити и референцијалног и неререференцијалног типа:

зн̄ао сам да ђна ѝм̄а нешто кот ње сакр̄ивено (Ле); мисл'ѐо сам да ђна нѐм̄а да к̄уѝи (Ке); сл̄уш̄о сам како људи ѝр̄ићају о тѓмѐ (Ра); зн̄ао сам да нешто н̄ије како треба; гл'ѐд̄о сам да људи тако ѓр̄у (Бер); примѐт̄ио сам на дѓста мѐст̄а ѝм̄а онија камѐња (За); пр̄ич̄ал'и су да нам нѐм̄а сп̄аса; зн̄ал'и су ѓни да се ов̄и не ѝл̄ашиу (Че); свѐ је тѓ тако б̄ило, сазн̄ало се да ѓна некуд идѐ понѓћи (На); н̄ису ни с̄умљ̄ал'и да б̄аш ов̄и њихни кр̄аѓу (Из); ја в̄ика да к̄уѝимо кр̄аву п̄а жѐна кажѐ ако к̄упимо кр̄аву, пѓсл'ѐ мѓрам да сам ѓбавѐзна (В. Лок); ч̄у како ѝр̄ич̄а н̄ије јој снаха дѓбра; в̄идо да нѐма пѓсла о[д] тѐ рабѓтѐ (Ми); ја в̄идо она дол̄аз̄и овуд̄ије (Ост); ја је угл'ѐда како овуд̄ије шѐѝа (Св); ѝспр̄ича ми да ѝм̄а пр̄ит̄исак в̄исок млѓго (Го); шт̄а зн̄ам, они в̄ик̄ах̄у ѝл̄аћају неки пѓрес што је на теритѓрији Нѓвѓк Паз̄ара (В. Лок);

в̄ићао сам је понѐкат да ѝрѓћѐ овуд̄ије (Бр); в̄ићао сам да уѝаљ̄у по петн̄ас онија л'ѝла (Бр); мѐне се свѐ чин̄ило да ѓн ни не ул̄аз̄и ѓде (Ли); зн̄ало се да ѓни ѝрѓћу туд̄а с тѓм рѓбѓм (В. Лок); в̄ићао сам и су људи како гѓла жѐна уѝћѐ у шт̄алу да завр̄ач̄а (Ли); ч̄уло би се како понѐко с̄ијѐ т̄а дух̄ан п̄а су пријављѐвал'и (Бр).

Релативни презент бележен је и у другим типовима зависносложених реченица са неким од претерита у предикатима управних или зависних клауза:

рад̄ила је к̄а да ѝм̄а дв̄адес гѓдин̄а (Ке); ђе је мѓгѓ р̄аон̄ик ѓр̄ал'и смо, а ђе не мѓже, кос̄ил'и (Бољ); пѓслѐ су от̄иш̄ли без мѓга п̄итања да је ѝрѓсу (Бл); тѐк смо с̄ат мало з̄адњ̄ија гѓдин̄а из̄ашл'и да ж̄ив̄имо како трѐб̄а (Ос); потрп̄асмо се св̄и у јѓдну сѓбу к̄а да смо ѓфце (По); она се ѝсмија кѓ да нѐ зн̄а како се ж̄ив̄и на сѐло (На); п'еж̄аше овакѓ н̄аузн̄ак к̄а да бол̄ујѐ од нѐчега (Ту); кѓ да им̄ах̄у некѐ в̄ашке овакѓ се чѐшиу (Ли).

Релативски карактер некада се препознаје на основу одредбе:

гл'ѐд̄ам с̄инѓј кол'ѝко мил'ијард̄и одобр̄ил'и кредит̄а п̄а још дв̄ије мил'ијарде дѓл̄ар̄а, свѐ л̄аж̄у. Нѐће да улажѐ ѓде њико (Ју); б̄аш прије нѐк̄у нѓј бѐше јѓдна девојка д̄а л' доктор̄ира̄ла, д̄а л' како рѐче, и ѝрикаж̄ују је нѐм̄а пѓсла. М̄ис̄им њ̄у јѓдну ѝрикаж̄ују а хиљаду и јѓдна ѝм̄а тако а и кат се запѓсл'ѝ, не опѓсл'ѝ н̄ишта, к̄а она што рад̄и, к̄а она што не рад̄и (Рај); јучѐ сл̄уш̄ам Црногѓрци договор̄ил'и се са Кинѐз̄има, с̄амо да им б̄анка одѓбр̄и кредит, аутоп̄ут (Бољ).

Релативним презентом обележавају се и дејства чије се време вршења премешта у будућност, односно радње напоредне са неком другом, означеном најчешће обликом футура првог, или се пак другим језичким средствима (одредбама или контекстуално) упућује на релативски карактер глаголске акције.

У примерима зависнослужених реченица са релативним презентом, облици футура I (неретко удружени и са временском одредбом) јасно упућују на темпоралну перспективу презентских ситуација:

сўтра ћемо се договѳрит како *ћирѳбā да рāдйиш* (Д. Дуб); млдго је фйнић, ѳко из главѳ да му *зайрāжйиш*, тā ти нѳће жāл'ит (Брћ); каснићјѳ ћемо да се нāћјемо да *ћирйћāмо* (Ђер); глѳдаћемо да *рāдймо* како *одговāрā* и вāма и нāма (На); договорйћемо се како *дол'йкујѳ* домаћйнима (Ле); нѳћемо мѳћ да се *нāћјемо* ѳдмā (По); знāћете да *не мѳре* бāш такѳ лако да се *ћрѳћѳ* бес кāзнѳ (Бо); имāћете да *ййищѳиѳе* и да *ййищѳиѳе*, ѳн свāшта знā да *прйћā* (Боб).

Комбинација са футурским формама, мећутим, није нужна. Релативски карактер презентских облика у примерима који следе препознаје се на основу контекста или одредбе:

не врāћāм се ни жйва ни мртва тўнек (Ли); валā нек долāзи ко гѳј хѳће, *јā не усйāјѳм* (Ши); рўчак *не сййāвљāм* вишѳ нйкѳме, долāзио ко долāзио, пролāзио ко пролāзио (Бал); овѳ *јā* вишѳ *не йуићāм*, нека седй у штāлу кат је бāксус (Трн); кѳзе *не држйм* вишѳ за жйву главу (Пож); звал'и врāтй се, нѳ, нѳ, нѳ, за жйвў мāјку, док је ѳн тў, *јā се не врāћāм* (Пож); *не мѳже* ти ѳна тѳ *ћирйѳиѳ* сйгўрно (За); рѳко мй јѳј се нйкат *одўжйиѳ не мѳжемо* (Ков); āј мѳмци здрāво, *вићāмо се* (Вру); āј пā *се чўјѳмо* (Ту); ймā три сāндўка, *не мѳреиѳе йѳићерайй* (Бал); тāмо код Пѳжегѳ, *не мѳжеиѳе* ви тāмо *йс* (Бѳљ); код рйјекѳ *скрѳћѳиѳе* дѳсно, немѳ д[а] идѳш ўзбрдо нѳ дѳсно (За);

нѳка сўдовā, тѳ мѳгу да *йѳрѳм* *јā* и *сўтра* (Бал); *сўтра шāљѳм* тѳ свѳ за Крāгујевац и за Арāнћеловац (Бѳљ); *сўтра се врāћāм* ис Пазāра, немѳ да ме ћѳкāш (Ђер); *дāнас-сўтра долāзи* ѳн ѳде (Ка); *у неделѳу долāзи* (Ос); *на Бѳжић крѳћў* (Не); *за двā дāна долāзим* у Рāјетиће (Ра); нāјмањѳ за *двйје-три гѳдине* село *осйāјѳ* прāзно (Не); ви стāрй *за којў гѳдину умйрѳиѳе* (Рач); *за неделѳу дāнā идѳм* дол'е пā ћу вићѳт (Кн); такѳ йстѳ и Рāјетиће, *нāјмањѳ за дѳсет гѳдйнā гāси се* Рогѳзна, гѳтово је (Ка); срећѳвāл'и купāтило, срѳдйѳ за мѳне, кѳнфѳрно свѳ, и *зймус слāзим* са женѳм дѳл'е; ѳнде су нāше кўће, тў су ми бурāзѳри и *јā*, ймāмо и апѳтеку, бурāзѳрова апѳтека и продāвница бурāзѳрова и кўћа, свѳ кѳнфѳрно и *зймус идѳмо* дѳл'е (Трн); *овѳ зймѳ куйўјѳмо* вишѳ дрвā (Ли); *на л'ето се вићāмо*, бѳже здрāвљѳ (По).

Презент у наведеним контекстима, заправо, има вредност футура I. Замена једног облика другим не би довела до промене значења, с тим да је промена вида глагола при таквој трансформацији обавезна (имперфективном презенту у контекстима овога типа одговара свршени глагол у футуру I).

Када је посреди перфективни презент, мећутим, могућности употребе знатно су суженије. За тугинско-новопазарско-сјенички говор, наиме, важи исто што и за стандардни језик. Како је М. Ковачевић утврдио, перфективни презент и футур I у простим и независнослуженим реченицама конкурентни су само уз употребу прилога *можда* (деталјније о односу перфективног пре-

зента и футурских форми у стандардном српском језику види у: Ковачевић 2008: 195–211).

Презентске форме уместо футура II бележене су најчешће у временским или условним реченицама:

видећеш пòсл'е кад *òдèш* тåмо; кат *сìйгнèш*, видећеш једну цркву с л'йјевè стрånè (Гр); док не *свìйиши* тò, мýку ћеш виђет (Гр); пòсл'е ка[д] *се òврàтìйиши* (Бр); докл'е онà гòс, којì је мусàфир, докл'е он *не крèнè* да идè, нìко не смìјè да напушта (Гу); мì кат је *шìурìмо*, тåмо *свèдèмо*, знåмо штå ћемо; кàзåћу ти сàт кат *изàћèмо* (Бр); знåш штå, докл'е трåјè мèсо, нèћемо, кат овò *òјèдèмо*, прелàзìмо (Гу); мòгу ти рèћ, кад мì *узòмрèмо*, нèће дòћ нìко ни да виđи óде ће смо бìл'и (Ст); кад нèће *òдћèше*, ёто ми и кол'йбе тý, пà да ми дòћете пà мало да поседìмо; ал'и нèће кат *òдћèше*, ўзмите ми брòј, пà да ни најавите (Д. Пољ); на брдо кад *изàћèше*, л'èвò скрèнете, на брдо кад *изàћèше*, ймà пýт (Кл); јавите ка[д] *сìйгнèше* (Вру); òдовýт кад *найћèше* сàмо ўжете мåло до рàмпè (Туз); нìјесу стìгл'е јòш, да ми дàш па кат *сìйгнì* тачкице, јå ћу донìјет па да осèчèш онè купòне (Ђер); кад *заврши* факултèт, он идè тåмо (Ос); јå нèћу да се удåм док *не виđим* мòмка (Боб); кад *ослòбè*, бòлè да идý гòре код нèга (Коз); тì кат *се врàтìйиши*, дòћи, брè, да седìмо један дån (Нет); óвде кад *изàћèше* преко мòста пà сàмо мåло навìше ка Трнåви, овакò, прåво пýт гòре (Ос); кад *найћèш* нèће òпèт (Бл); кат *òбìјèш* девèтку, да ми се јавìш (Др); чìм *се врàтìш*, рèј ћу му да дòћè (Го); чìм *се срèтìнì* договорìтè се (Ту); чìм *йрìмìм* пèнзију, купìћу ти чоколáду (По);

ко ви јå *дàдèм* рèд, вàлå тèшко ћете га уфàтит пòсл'е (Ле); óде сàд ако *идèш* на Врсенице (Кл); тì нèга ко *ћèкåш*, тì сàмо са нìм не мòжеш завршит рãзговòр (Ме); ако *наћèш* некò злò, нìкат напријет нè мош йс пà бòк; ако *сìйгнè* кòмбåј, прèчì је кòмбåј да врше нò мòји навìльци; ако *сìйгнè* кòмбåј, лåко ћемо (Кн); ако нèшто *зайўчå*, мì отòсмо (Туз); ко *укрòдè* нèшто, или *òјèдè* ако *се дìрнè* нèће, излåзý биљèзи по детèту (Вру); óна мòрå да ти врнè тò прије Ђурћèвдана, ако ти *осìånè*, заврчåће ти (По); колåч стåви вòлу нå рòк, ко га *бåци*, кол'ко ће га бåцит, ко га бåци дал'èко, бйће берићèтна гòдина, ко га *не бåци*, нèће баяги бйт берићèтна гòдина (Св); ако ме *не дàдý* јå ћу òстат нèудåта (Жи); јел' ако га *осìåвìши*, кйша уфàти (Брћ); демокрàтија ймà границу до óде, до óде ти је демокрàтија, а овåмо ко *мрòнèш*, отишò си вån демокрàтијè пà знå се штå ти сл'èдујè (Ју); ако тò *узрì*, стò кйлå пасульа ћу да нàћèм (Ка); ако *наћèш* òдмå, знåчì добìјåш (Коз); она онåмо причå, ко *добìјем*, овò ћу овакò, овò ћу онакò (Лу); јèдан трèбå тåмо да се пензионìшè на прòл'èће, ако га он јòш *не смìвå* те га *не слåжè*, рèкò му да му плàти да би нèга убåцио (Ос); вàлå кад ми је врàтиò овè лýде, ко му јå *òошåвèм* дрўгè, нек се пофåл'й (Ки).

Примери показују да се у овој функцији готово редовно јавља презент свршених глагола, мада има и потврда где исту службу могу вршити и имперфективни глаголи. Ипак, оне се тек спорадично јављају: пàзи òдовýт от Пазарйшта кад *идèш* (Боб); у Л'èчу ймà ми мòј брåт, тåмо кад *идèш*, јавì се (Леч);

кад *идеши* према Бѣрама, ти полако с колима (Кл); кат *идеџе* код ње, рѣците ја сам ве пѣслала (Го); кад *куйџеши* за дијете, куйџеш само у нѣпар (Уг).

У служби футура II у истим синтаксичко-семантичким условима сређу се презентске форме глагола типа *мѡгнѣм*, *имѡд(н)ѣм*, *знѡд(н)ѣм*:

ако *знѡдѣм*, хѡђу (Се); ја ѣмам и васику и гаранцију от сѣстрѣ да ме издржѡвѡ пѣт гѡдѣна у Турскѡ ако *не мѡгнѣм* да се запѡсл'ѣм (Нет); ѣмѡ испѣсѡто тѡ прича, ако *могѡднѣм* да је нѡђѣм; ко *сазнѡдѣм* ја тѡчно кѡ знѡ свѣ, рѣђ [h]у ти (Гу); ја ћу вас да ѡзмѣм, ако *не мѡгнѣм* њѣга да спрѣчѣм да вишѣ вѡма не кѡжѣ да се исѣлѡвѡте са вѡшѣг огњѣшта (Пе); нѣћу да ти продѡм, што *имѡднѣм* дѡћу ти онакѡ (Бал); ѡјде да вѣдѣм шта ти тѡ трѣбѡ ко што *знѡдѣм* да ти кѡжѣм (Боб); кат *ћѣнѣши* да хи шѣшѡш, јѡвни ми она пѣлат да ѡзмѣм (Кон); ка[д] дѡђѣш овѡмо те *мѡгнѣши*, јѡвни ми се пѡ ћемо се чѡт (Жу); кат се *удѡдѣши* акобѡгдѡ, пѡ тѣ дѡђѣш са мѡмком, теке жѣва ти је мѡјка, одбрѡниће (Жу); отѣди нѡђи стѡтину децѣ у бѡл'ницу, ако *мѡгнѣши* одвѡит коѣ, ја да скѣнѣм глѡву (Ле); ако ви *ѣребѡдѣ* каснѣјѣ, мѡгу ви набѡвит кол'ко ви трѣбѡ (Ми); ако *рѡдѡднѣ* продѡвница; ако шта *ваљѡдѣ*, узѣћу и тѣбе; ако *се имѡдѣ* срѣћѣ; кад *хѣдѣднѣ* да дѡђѣ (Ту); ако нѣшто *фѡљѡднѣ* мѡјѡј дѣци, фѡл'иће тѣбе; ѡн ће ти причѡт што *знѡдѣ* (Гуз); ка[д] *ћѣнѣ* д[а] идѣ, дарѡјѣмо га (Ост); вѣдећу код Вѣрѣ да ми замѣјѣнѣ овѣ табл'ѣте ко *шѣдѣдѣ*, да јѡј се замѡл'ѣм (Го); ја сам га зѡклеѡ свѡм бѡжѡм задѡтку да ѡн штѡ прије *мѡгнѣ* да дѡђѣ да ѡзмѣ дѣцу; ако *могдѣнѣ*, нек донѣсѣ двѡје (Бл); у овѡ нѡсѣље мѡжда *имѡднѣ* јѡш нѣкѡ (Бо); придѡ тѡ докумѣнта за тѡ пѣнзију ко *имѡдѣ*, тѡ от тогѡ рѡда (Се); ако *ћѣднѣ* причѡт (Цв); нѡспи јѣдан ко *ћѣнѣ* (Гр); нѡрѡчитѡ кат јѡш *се имѡдѣ* евлѡт, ка[д] се обрѡдѣ чѡвек, (Д. Пољ); ако *имѡдѣ* ѣл'ѣјек карѡкѡтера, да му помѣнѣш двѡ-грѣ пѡт, донѣјѣће, ако *нѣмѡдѣ*, остѡнѣ. (Леч); ал'и ако нѣшто *фѡљѡднѣ* мѡјѡј дѣци, фѡл'иће тѣбе (Гуз); ада богами ѡн, мѡрѡм да га тѣрѡм да настѡви тѡ шкѡлу ко *шѣдѣдѣ*, нѡјпрѣчѡ му је шкѡла (Брђ); слѡбо тѡ мѡш кѡме да продѡш, ако слѡчѡјно неко *зѡѣрѡжѡднѣ*, реко нек ѣмѡ (В. Лок); сѣпѡј ти тѣбе, ѡн ко *ћѣнѣ*, лѡко му је (Бал); мѡре да се дѣсѣ да ѡпѣт *имѡдѣ* сирѡтићѣ кѡ кат је бѣло нѣкат онѡ (Рај); брѡте мѣл'ѣ, ал'и ако *сазнѡдѣ*, убѣтѣ ме (Рај); ко *мѡгнѣ* хѡтѣ да га грѡдѡ да га асвалтѣрајѡ (Ке).

II.2.13. Своје основно значење – обележавање радњи чије се вршење догађа у садашњем времену – презент (на специфичан начин) задржава и при употреби у наративном режиму казивања, као временски транспонован. Транспозиција овог глаголског облика подразумева његово премештање у сферу која је изван садашњости, а која у овом случају значи улазак у временску димензију означену као прошлост. У таквој језичкој ситуацији презент врши своју секундарну службу, што нужно казује да је посредни функција која је маркирана у односу на основну, немаркирану. Под маркираношћу овде превасходно подразумевамо да задржавање основних синтаксичко-семантичких својстава (обележавање актуелне радње) у релативној служби по правилу значи да се облик употребљава са циљем повећања степена експресивности. Тачније, употреба релативног презента уместо индикативног пер-

фекта, на пример, мотивисана је разлозима који су у првом реду стилистичке природе.

Материјал из тутинско-новопазарско-сјеничке зоне обилује примерима овакве употребе, чиме је омогућено праћење како синтаксичко-семантичких тако и (у овом случају значајнијих) контекстуалних услова који условљавају, а даље и омогућавају временску транспозицију презента. Анализа грађе показује да је за остварење секундарне функције овог облика најпре потребно да буду задовољени критеријуми који се тичу језичког окружења, а које превазилази синтаксички ниво. Реч је најпре о посебној организацији (изван)језичког контекста – дискурс мора бити организован као причање/приповедање; приповедач у том случају улази у наративни режим казивања, где му је циљ не само информисање саговорника већ и стилско уобличење исказа као нарације, односно приче, која као таква захтева и извесне стилизацијске поступке. Потребно је, потом, да се у целокупном језичком окружењу створе услови који ће обезбедити увођење презента. Ту се пре свега мисли на остале глаголске облике који служе као својеврстан оквир који омогућава реализацију презентских форми у претериталној служби.

Различити су фактори који узрокују потребу да се неки глаголски облик употреби у служби која није његова примарна, када се по правилу исказ од неутралног трансформише у стилски обојено саопштење које се одликује експресивношћу. Потенцијал који презент поседује садржан је у већ поменутом задржавању семантичке компоненте 'садашња, актуелна радња' из своје примарне службе. Сходно томе, премештен на претериталну временску линију, наративни презент прошла дејства не означава само као прошла (што би значило једнакост са перфектом), већ наратор помоћу њега обликује радње које реципијенту представља као претериталносадашње. Употребом презента у приповедању, дакле, казивач се „премешта“ у прошле радње, а улазећи у ситуације, почиње да их (пр)оживљава као садашње. Онај који говори жели да се поновном актуелизацијом дејстава интензивније уживи у прошле радње, а потом, сликовито их представљајући, као да се дешавају у моменту док о њима говори, исто то омогући и слушаоцу. Поновно успостављање актуелности радњи даје могућност премештања и удубљивања у свет догађаја који су предмет приче, те њихову интензивнију рецепцију. Да би се ово остварило, потребно је, што је могуће више, прекинути везу са садашњим моментом, тачније са стварном садашњошћу, и као једину актуелну успоставити приповедачеву некадашњу садашњост. Управо у томе и јесте основни семантички и стилистички потенцијал наративног презента. Наиме, када се радње обележавају временима у својој правој употреби, време вршења одмерава се према моменту садашњости, која се увек осећа као присутни орјентир, имајући у виду да се вредности глаголског облика утврђују у односу према њој (перфекат се одмерава пре-

ма презенту и увек је јасно да је радња прошла јер се семантика остварује у спрези тих двају облика). Код транспонованог презента радња се не одмерава према моменту говора, он не само што се не узима као релевантан и не истиче се, већ напротив, жели се у потпуности потиснути, занемарити, учинити невидљивим и ирелевантним. Овде је битна једино приповедачева перспектива – актуелна је само она садашњост која је била када су се радње дешавале, и у ту (оживљену) садашњост уноси се причалац, а преко њега и слушалац. Презент то у пуној мери омогућава управо због тога што му је примарна служба обележавање праве садашњости.

Моменти које смо управо издвојили у србистичкој литератури истичу се као најзначајнији када је у питању наративни презент. Према Ј. Вуковићу, „релативна садашњост, као плод имагинације, дата ради уживљавања у ситуацију о којој се говори, даје презенту, поред темпоралног, и стилистичко обележје маркације“ (Вуковић 1967: 398), и то зато што „прошлост осим најједноставнијег доживљавања у смислу само прошлост, можемо доживљавати и у смислу релативна садашњост. Отуд проистиче, као најосновнија, употреба презентског облика и за радње у прошлости“ (Вуковић 1967: 358). С. Танасић такође истиче да „при употреби презента имперфективних глагола у приповиједању читалац/слушалац се одваја од момента говора и уводи као посматрач у саму ситуацију о којој се саопштава“ (Танасић 1996: 149), те стога „овако исказане ситуације пред читаоцем/слушаоцем сугеришу му да се он обрео у својеврсној садашњости. Из те 'садашњости' могући су осврти напријед – на оно што се потом збило и назад – на оно што је претходило“ (Танасић 1996: 150). Сходно томе, „оваква употреба презента налази своју сврху посебно у стилистичкој сфери: глаголски облици, па и презент, транспонују се ради постизања одређених стилских ефеката“ (Танасић 1996: 147).

Све наведено упућује нас на закључак да нарација као начин уобличења исказа, и у идиомима какви су народни говори, показује извесне специфичности које је диференцирају од употребе језика у строго комуникативној улози. Ако се говори о стандардном језику, јасно је да се ту мисли на дистинкцију између разговорног и књижевноуметничког стила, тј. на разлику између комуникативне и поетске употребе језика. Дијалекатски материјал којим располажемо, међутим, показује да су таква разграничења могућа и у природним идиомима. Народни говор такође подлеже раслојености овога типа самим тиме што поседује могућност одабира језичких средстава, што даље значи и могућност специјализованости њихове употребе у различитим комуникативним и прагматичким околностима. Чисто комуникативна употреба језика свакако није лишена експресивности (доживљеност, афективност и сл.), али је она друкчијег типа у односу на ону која прожима исказ говорника који настоји да исприча причу о догађају који жели обухватити у

целости, учинити га опипљивијим, пластичнијим, рељефнијим и живљим. У овом другом случају користи се максимум потенцијала који дати систем поседује. Стога, у анализи глаголских облика осим што уважавамо строго лингвистичке категорије као што су индикатив, релатив, референцијалност, неререференцијалност и сл., које се остварују углавном на синтаксичком плану, сматрамо да је потребно имати у виду и контекстуалне, односно прагматичке услове у чијим оквирима се дата категорија реализује, а који неретко имају одлучујућу улогу у одабиру конкретне јединице²⁶.

Најзад, истичемо и да је у анализи наративног презента од значаја чињеница да, онда када ступа у такву службу, овај облик истовремено улази у сплет сложених односа са осталим глаголским облицима мање или више сличних синтаксичко-семантичких одлика. Имајући у виду да је примећено да се при обележавању прошлих радњи не употребљава самостално, неопходно је презент посматрати у светлу релација са другим облицима (претериталним или онима који су такође транспоновани). И овде истичемо значај контекста, јер стилски ефекти које наративни презент производи настају тек удруживањем са другим облицима на ширем плану, тачније када се они међусобно допуњују или пак супротстављају.

Намера нам је да у даљој анализи изложене теоријске поставке поткрепимо одабраним примерима, који ће омогућити детаљније сагледање синтаксичко-семантичких, контекстуалних и прагматичких оквира употребе наративног презента.

II.2.14. Употребљен за означавање радњи које припадају сфери приповедачеве минуле садашњости, која се кроз наративни дискурс актуелизује, приповедачки презент у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони бележен је најчешће у контекстима у којима се удружује са перфектом. Наиме, имајући

²⁶ С тим у вези јесте и покушај разграничења појма разговора од појма приповедања који даје А. Мусић, наглашавајући управо значај типа дискурса, о чему је овде било речи. Уобличавајући теорију индикатива и релатива, иако се супротстављао оваквој подели А. Мусића, Александар Белић такође истиче потребу за разграничавањем разговорне и приповедачке употребе облика. Ипак, корисну дистинкцију А. Мусића, како наводи С. Танасић, теорија индикатива и релатива А. Белића потиснула је углавном у заборав, иако неки други лингвисти (М. Гловинска и Г. Мерле на пример) упућују на неопходност таквог диференцирања (о овоме детаљније у: Танасић 1996: 149). Ј. Вуковић, међутим, иако глаголске облике анализира са становишта теорије индикатива и релатива, наглашава да ипак треба водити рачуна о разликама начина на који се употребе глаголских облика укључују у временске ситуације у обичном разговорном изразу и изразу који није обичног разговорног типа, у причању, приповедању – тачније о разлици између стилски неутралног исказа, какав је у разговору, и стилски обојеног, какво је по правилу приповедање. Тако се најбоље и могу објаснити супституције једног облика другим (презент уместо перфекта у приповедању, на пример), јер „обичном разговору, у коме се темпорални глаголски облици, кад су они такви по природи употребе, као што је наш перфекат, јављају са чисти граматичким (не и са стилистичким) својствима, такве супституције мање су потребне“ (Вуковић 1967: 374).

у виду да презент превасходно приказује радње у току, процесу, а ређе целину радње, за његову употребу потребна је извесна припрема. Ј. Вуковић истиче да таква припрема подразумева интонирање разговора у смислу изражаја како се они дају у приповедачком стилу. Ту службу најчешће врше временске одредбе. Ако њих нема, презент се може употребити само ако је читав разговор узео приповедачки/причалачки тон, и то због тога што улога наративног презента није саопштајног већ наративног типа (детаљније у: Вуковић 1967: 143–145).

Сви примери које наводимо задовољавају услов који се тиче припреме наративног контекста, јер су разговори са информаторима у највећем броју случајева подразумевали да се на самом почетку дефинише тема разговора. Задатак говорног лица био је да кроз причу покуша оживети једно време које је мање или више удаљено од момента говора, са свим догађајима и личностима који су њихови актери. Након краће паузе, током које су се говорници обично присећали у сећању потиснутих ситуација, отпочињала су дужа саопштења која су, најчешће непрекинуто, обликовали као причу која се одликује узрочно-последичним везама на плану догађаја и актаната. То је, дакле, дискурс интониран као прича из давних времена коју наратор организује искоришћавајући потпуну слободу у избору језичких средстава.

Значење прошлости сигнализирано контекстом подразумева и то да се у говору који испитујемо наративни презент није бележио самостално. То је очекивано будући да његова служба није саопштајног типа – његова функција није да означи конкретну радњу као прошлу већ да је, користећи свој семантички потенцијал, током причања оживи и представи као актуелну. Службу временске локализације радње у оваквим језичким околностима најчешће врши перфекат, као стилски неутралан облик коме је то основна намена, док се презентом остварују неки други, додатни ефекти на наративном плану. Презент, дајући субјективни тон приповедању, као садашње приказује појединачне радње (целовите или посматране у процесу/вршењу), односно стања у њиховом временском следу. Али, за његову употребу увек је потребна припрема у виду спецификовања ширег периода у који се те појединачне радње смештају. Пошто презент не поседује могућност да самостално обележи шири временски одсек, опише ситуацију у смислу дефинисања општих околности унутар којих се уграђују оделити догађаји, ту службу преузимају други облици који врше припремну улогу (најчешће перфекат или имперфекат).

У примерима који следе, наративни презент употребљен је у синтаксичком окружењу у комбинацији са ликовима крњег или пуног перфекта:

било у нџвине. Б^аш сам у Н^емачк^у чит^о, сл[']йке њ^ене, н^ед^ељно дол^азил[']е, п^а ме интересов^ало да прочит^ам, кад о^тив^орим, вид^им Тил[']е са жен^ама. (Ју); била је ств^арно л[']йјеп^а, д^ама пр^ав^а, и ј^а, тол[']йк^о дев^ојак^а оде у комш^илук, д^бре

девојке, да *не љзмѐм* нѝ једну, нѝ да *љзмѐм* из Црнѝша, нѝјвисокшијѐ сѐло у Сѝнѝаѝ (Пож); јѝ *сам* такѝ *бѝла*, мѝжда и тѐ срѐћѐ, *бѝла сам*, нѝсам пѝне три гѝдине у браѝ, мѝж ми *љогѝнѐ*, мѝлѝј ми сѝн *остѝо* двѐ гѝдине, дрѝгѝ посмѝрѝче ми *се родѝо*, четрѐс дѝнѝ ка[д] *смо ѝздѝл'и*, дрѝгѝ ми *се родѝо* (Гр); јѝ *сам отишѝ* у тѝзбину тѝмо на посѐдаѝ *отишѝ* и мѝ *се вѝдел'и* и *завол'ѐл'и се* и сѝтрадѝн ѝвечѐр *отишѝ*, тѝѝ *изѝшло* такѝ вѝзило, педесѐт и чѐтвртѐ гѝдинѐ тѝѝ такѝ *изѝшѝ* и јѝ *љзмѐм* тогѝ такѝсију, некѝ *Ѐљо* такѝста бѝо, прѝвѝ у Пазѝр такѝста бѝо, и јѝ *љзми* нѝга (Бот).

Контекст може садржати и друга језичка средства која упућују на време вршења радње, и то прилошког типа (*једамѝ; једнѝм*), односно у облику зависне реченице:

кат сам се женѝо, имѝ сам девојѝка ѝде порућѐвѝл'е су ми да ми дѝћу кот кѝћѐ сѝмѐ, јѝ нѝјесам прифѝтио тѝ, са једнѝм девојѝкѝм из Бѝјел'ијѝ Вѝдѝ ѝзгѝ *се ожѐнѝм* (Пож); бѝла коферѐнција *једамѝ* ѝде, код Ахмѐта, и једнѝк Мурѝта извѐл'и, кѝплѐ онѝ, тѝ је бѝла шѝла, *л'ѐгнѐ* чѝвек оваѝ, *л'ѐгнѐ* и *уфѝишѝ* кѝ да га *дѝгнѐ*, и тѝ чѝвек с Пѝштери бѝо, и Трнѝва цѝјела се покупила, нѝко не мѝре да дѝгнѐ тогѝ, јѝ сам тогѝ чѝвѝка дѝгѝ (Трн); зѝвѐ се једно сѐло Нѝш гѝре ко[д] Црнѝга вѝра, свѐ мусл'имѝни, ал'и *једнѝм* дѝшла некѝ вѐл'икѝ рѝља Шѝптѝрѝ, пѝ онѝ ћѝравѝ вѝдѝ пе-шѐс сѐлѝ, тѝ стѝкѐ огрѐзѝло, кол'ико овѐ пољѝне, тѝ е свѐ стѝка увѝтила, они *вѝдѐ* да тѝ ѝмѝ нѝчијѐ, а имѝ мѝј ѝтаѝ једнѝга седл'ѐнѝка дѝбрѝг, *оће да га љзмѝ*, а једна мусл'имѝнка ти се онѝм кѝњу око вѝрата, пѝ: „Мѝј кѝњ“ (Лу); *е кад је ѝн дошѝ из рѝпста*, јѝ сам дѝшла *двѝдѐстѝг фебруѝра четре шѐстѐ*, онѝ јѝди, зѝма, а из тијѝ сѐлѝ *љдѝћу* у гѝрад на пѝјаѝ дѝл'е, нѝко тѐрѝ стѝку, нѝко нѝшто да нѝсѝ, пѝ се свѐ натрпѝ кот тијѝ Весел'иновића (Лу);

Наведени примери показују да се, за разлику од имперфективног презента, који обележава процес радње, свршеном видском формом више исказује радња као целина. Такође, перфективни презент углавном подразумева линеарни, прогресивни хронолошки распоред, радње се нижу једна за другом у временском следу, док су радње несвршеног презента најчешће истовремене са другима, те оне, као такве, удружене, дају слике стања. Функција презента у изложеним примерима јесте увођење нове слике/ситуације у приповедање, а која је на временској линији позиционирана након или током оних саопштених перфектом. У свим примерима презентима се мења наративни ток тако што се у средиште пажње поставља ситуација која наступа као новина, преокрет у односу на претходне. У оваквим језичким околностима синтаксичко-семантичке одлике, односно прагматички ефекти које производи презент одговарају онима који би се добили његовом заменом аористним формама.

У истим околностима може се употребити и имперфективни презент. У примерима који следе приповедање тече низањем перфекатских форми, након којих следе предикати у презенту:

творци, двапүт су доләзил'и напәдәл'и мәчәд. Напәдәл'и пә мәчка се тү ўзуја пә која дәлга, ми изији тәмо штә е, *видим* мәчка сәмо *гл'едә* навйше (Ос); ја сам га знәла пријен вјскә кә дйјете. Била сам бәш ко[д] тә Ханә што он вел'и да је кһәла да га ўзмә, и ја сам била тү, а била ми сестра ўдәта оде у Л'ескөву и он је дошә, и ми смо се пйтәл'и онакә, пйтәл'и се и нйшта, кат *доләзи* нөгөв брәт Метко Шкрйјел ис Тутина да *пйрәжй* мйр за тү мөју сестру што е у Л'ескөву, била побәгла. Вељу: „Тә ти је онә брәт, је л' у вјску?“ *Кажә*: „Јесте, тй би трәбәла нөгә да ўзмәш“. Рөко: „Вәлә нйт би трәбәла ни[т] һу га узәт“, бәш овакә му ја рөкла, а он у вјску (Ле).

И овде је посреди промена наративног тока условљена смењивањем различитих слика. Презентске форме такође означавају радње које следе након перфекатских, а које уједно упућују и на то да је дошло до извесне промене у односу на претходно описано стање. Разлика је само у томе што несвршени презент у оваквим случајевима приказује радњу у току, у процесу, чинећи је тако предочљивијом. Имперфективност, самим тим што је обавезна одлика глагола употребљених у индикативном (правом) презенту, важан је чинилац који омогућава виши степен уживљавања у догађаје о којима се приповеда.

П.2.15. Често се наративни презент комбинује са аористом. Притом, презент имперфективних глагола у комбинацији са аористом свршених глагола, који подразумева брже смењивање означених радњи, има улогу успоравања наративног тока, како би се пажња реципијента нешто дуже зауставила на описима стања која следе након аористних радњи или им пак претходе:

набйше се у једну сөбу, а онә дйјете у тү вел'икү сөбу, она се пдл'ете да ўзмә тә дйјете, ә гөсподе јединй, она *врйшиий*, *не смйјә да ўһә да ўзмә* дйјете, а *не смйјә да га остйәви*, докл'ен пйрйпознаде га нөгөва жәна (Лу); и нәмә га, јучә дөһе тү, свә *йләчә*, *кажә*: „Нйје да неһу нә не мөгу“ (Ос); јөдан испод Рәшкә ддл'е өдо ја, *пйовәрим* с камиөном, кат јөдан и[з] сәла озгөр дөһе ддл'е код мөне и өдмә он пдһә овү пйрйһу сәт што пйрйһәмо (Пож); нөзи дәде Бөк четйри једну зә другөм. Јә *не мөгу да изәһем* пред нү колико ми је жәо. Свөкрва *не смйјә да ми кәжә* да је она родйла һөрку, толикө мөне бй жәо што се родйла нөјзи һөрка, а мөни друго бйло и сын ми бй (Вру); а өни мөне кәменом те ето оде, те ја цйјела у крв. *Врйшйим се* ја код учйтелеа, он ми тә прөвй (Го); те пдсл'е мөраде тә Түрчин да пләһә л'өчөне. Да нө бй тогә учйтелеа, нйшта мөј өтац нө би мөгө да учйни. Ал'и *кажә*: „Нйје Рәдмила бйла крйва, сәмо што је отпуштена бйла, өни су је гәһәл'и“. Јә *һүшйим*, *нйјесам* лүда да пйрйчәм (Го); мөне *зовә* Мирөсләв, звә ме өна једәмән на тел'өфон: „Знәш л'и тй, Рәдо, да л' ймәш каку сестру һә?“ Рөко: „Знәм, тәбе ймәм, а што не мөгу да ти дөһем, тә е другө, әутобуса оде нәмә, ја трөбә да идөм за Тутин, па ис Тутина за Рожәе, па из Рөжәјә за Бәшчу“, рөко, „ја нәмәм тү вөзу такү“. Кад *зовә* ме тә брәт, *кажә*:

„Вал̄а, Радо, Слав̄а је млого бона“, *каж̄е*, „она се већ шлогйр̄ала. И с̄амо да јој је да в̄иди т̄ебе“ (Го).

Основни носилац компоненте доживљености у контекстима овога типа јесу аористне форме, имајући у виду да је у њима ова семантика наглашенија него у презенту.

Када се аорист и презент наизменично употребљавају у ширем контексту, улогу временског локализатора најчешће врши перфекат. Смисао комбиновања ових облика најбоље се уочава у ширим наративним одсесима у којима се дају описи догађаја, личности и њихови дијалози. Перфектом се најчешће радње уводе и смештају на временску линију, док аористне и презентске форме своју функцију налазе у саопштењима о низању догађаја, коментарисању стања, у дигресијама, те при увођењу туђег говора глаголима говорења и мишљења. Све то заједно омогућава стварање комплексне слике у којој се елементи приче и на хоризонталном и на вертикалном плану прецизно позиционирају једни према другима. Суптилније одређивање редоследа радњи, смењивање бржег и споријег темпа приповедања, померање визуре са једне на другу ситуацију и сл. свакако подразумева постизање стилске ефективности:

дес̄ио сам се ја в̄иш̄е п̄ут̄а, у Загреб *сам иш̄о* и с̄ад на п̄јац *наӣћем* и једна ж̄енск̄а овак̄о на хаст̄ал и на п̄јац и *ӣрод̄ај̄е*, *каж̄е*, *џна из̄јав̄љује* л'инц̄ура са ракӣјом, а ја *хоћу да ӣроб̄ам да в̄идим* за шта је *џна*, а ја *зна̄м* шта је л'инц̄ура ал'и *хџу да иск̄ушам*, *да в̄идим*. *Реко*: „Изв̄ини, за шта је ова л'инц̄ура?“. *Каж̄е* л'ековита за ов̄о, ов̄о, ја *зна̄м* да л' је, ал'и *џу да кӯй̄им* знање њџно, *да в̄идим*. *Реко*: „Кџл'ко став̄лаш на ова л'итар ракӣј̄е?“, и сат она чок̄ањац педес̄ет ма̄рака̄ *ӣрод̄ај̄е*. А *реко* в̄идиш шта зара̄ђӯје (Бо); некат *су д̄ав̄ал'и* за дџбријем мџмцима св̄акојаку девојку. Он ми *се св̄иде* пџсл'ен, х̄а *сам дџшла*, к-џј, ко неј, ти р̄екни ј̄есте. *Пӣӣај̄у* ме џни пџс̄енке, оденаке што су ми ов̄и, и св̄екар ми *џџе* и *ӣӣӣа ме*: „Синко, св̄иђа л' се т̄ебе ова мџј син?“ *Реко*: „Бабо, св̄иђа“, а ја *ӣлач̄ем*. *Каж̄е*: „Видим ја посџ, није тџ у р̄еду нешто. Х̄ајде да те пов̄ед̄ем ја џе сам те ӯзџ.“ „Шта?“, *реко*, „сџдела ја пен̄наес д̄ана џде да ме ти м̄ене в̄ратиш да р̄екн̄у нап̄удил'и је. Је л' дџџе такџ? Не, не“, *реко*, „ја не ид̄ем, т̄у сам дџшла, и т̄у џу кома̄те да остав̄им“ (Бр); а ка[д] *смо ми п̄екли*, мџј чџвек св̄акад је т̄у ракӣју *п̄екџ* дџбру и *им̄али* смо, и *наӣшли* Дџбрӣнци, овӯдије *бӣо* п̄ут, дв̄анаесторо њи л̄ӯди, јџдан на кџла, и *сврнӯше* т̄унаке, *бӣо* казан једнога о[д] т̄ија л̄ӯди, џн *каж̄е*: „Да, синџвац, изнеси један литар у џме мџе“. „Вал̄а“, *каж̄е*, „у џме тџџе јџк но у џме мџје. Ја печ̄ем ракӣју, ја да̄ем.“ А *вель̄у* му неки: „Ти зна̄ди тџде ка[д] џеш дџј за казанск̄у.“ (Вру); и онакџ, она дактилографкиња *с̄ела* такџ судија према њџзи и *диктӣра*, *џна ӣиш̄е*. И *с̄аслуша* ону девојчицу како је било, она св̄е *ӣлач̄е*, *не мџже* од плача *да каж̄е*, а тџ је младио некџ дијете *бӣло*, *дџшло* т̄у на пра̄ксу. И џ џнд̄а џна *ӣзаје* т̄амо и џн на̄с и *не ӣӣӣа* судија ништа него с̄амо *дектӣра* т̄амо и она *ӣиш̄е*: „Ј̄есте, ј̄есте, т̄ела да укра̄д̄е, тџ су др̄уштвен̄е п̄аре и мџра да се ка̄зни“ (Не); *бил'и* *смо* дџл'е у хот̄ел. У хот̄ел *уӣје* вџда, овол'икџ онџ бџбе, п̄а кад *уд̄ари*, *чин̄и* ти

се *црѣп оће да га слѣдмѣ*. Ја *зовѣм* ђде *кажѣ* ѣстѡ и ђде *ѣдѡ* (Брђ); баш једнѡм кат *сам бѣла* са ѣйм, што *смо стѣглѣ* и пред бѡлнѣцу, они га *зовѣ да се вратѣ* у Крагујевац *да ѣзмѣ* некѣ жѣну *да је довѣдѣ* у Београд. Те ђн *рѣче* мѡрате ме чѣкат (Брђ).

II.2.16. У ширим наративним блоковима презент се употребљава са осталим облицима који у својој основној или секундарној служби могу обележавати прошле радње. Тек у оваквим контекстима може се на најбољи начин уочити како се синтаксичке јединице удружују у наравици образујући целовиту слику прошлости. Суоднос глаголских форми од посебног је значаја управо када је посреди представљање прошлих радњи. Посматрана у односу на друге две временске сфере (садашњост и будућност), прошлост се одликује знатнијом комплексношћу. За разлику од садашњости, која је углавном ограничена на моменат говора и уже или шире временске одсеке пре и након те тачке, и будућности, која представља временску димензију изван чулних опажаја говорног лица (у домену је размишљања, планова и сл.), прошлост обухвата далеко шири временски опсег чија се лева граница на временској оси може померати почевши од момената непосредне до оних који припадају далекој прошлости, а бити у оквирима или изван доживљаја говорног лица. Управо на тој линији причаоцу се омогућава суптилније нијансирање у погледу распореда радњи, прецизније фиксирање на временској оси, маркирање како у погледу распореда тако и по значају (посебно истицање једног у односу на друго), те по законитостима узрочно-последичних релација. Такође, говорно лице може одабрати да представи радње из домена личних доживљаја, али и оне за које има посредна сазнања, при чему има слободу да или само пренесе информацију о догађају или пак особеном комбинацијом расположивих средстава уобличи свој исказ тако што ће нагласити компоненту доживљености, односно уживети се у радње, или искористити какве друге стилске могућности језичких јединица. Избор језичких средстава свакако варира у различитим системима. За представљање прошлих радњи, тутинско-новопазарско-сјенички говор поседује богат инвентар облика, што омогућава остварење претходно наведених ефеката.

Наводимо најпре дужи исечак дијалекатског текста који показује на који начин се наративни презент може комбиновати са осталим глаголским формама, при чему ћемо покушати да издвојимо неке од основних момената који су у говорном чину мотивисали избор конкретних јединица:

Ја *сам бѣо мусл'ихѣн* (1). На пѣт мѣстѡ да *нѣсам* ја *стѣгѡ* (2), тѣ би мртвијѡ бѣло, но *стѣгни* (3) кѡла за мѣне, на пѣт мѣстѡ, јѣдно ѡвде у бл'изѣну, јѣдно у Нѡбѡје, у Берекѡре двѡ, у Ўгѡ јѣдно. Те *нѣјесам* ја *стѣгѡ* (4), тѣ би бѣло мртвијѡ и мртвијѡ. Нѣмѡ, ја *стѣгнѣм* (5) и *разјурѣм* (6) тѡ свѣ, *ѣослѣуѡјѣ* ме (7). *Зѡпрѣјѣѣѣм* (8): „Са[д] ѣу мѡгѡром, ѡвѣка ѣмѡм тѣнекане, знѡјѣ ђни, за мил'ѣцију, па ве затвѡрит“. *Дѡлѡзи* (9) ѡвек, *кажѣ* (10): „Уфѡтио сам жѣну у

невѣру“. Рѣко (11): „Иди ти кӯћи, нїјеси је уфатио у невѣру, нїје то таћно“, и бѣга ми тога дана нїје (12). Ја одржāvō (13) сѣдницу, био (14) пресѣдник ђде, жѣна долāзї (15) код једнога, ђн је био (16) ис Коштāнпоља оздѡљ, био је (17) тунекане за инѣкцију, ђн нїје био (18) тӯ, ја сам јој викō (19): „Хāj ти кӯћи, нїје ђн тӯ данас“, и ћѡвек долāзї (20) ўвѣћѣ кажѣ (21): „Уфатио сам је у невѣру“. И ја ѡдѣм (22), скўпило се (23) брāство ѡтуд за њӯ, одѡвѡт уфатили (24) овї код једног трна: „Хāj ти, дѡјћу ја“, а у мрāк батѣрију: „чўвāте рӯку, Јўсо је“, їрїћѣм (25) код њї, їїїїām (26): „Штā ћете тӯ?“ Кажѣ (27): „Такѡ и такѡ и такѡ“. „Дā те ми тӯ пўшку“. Кажѣ (28): „Ти ћеш ни је узѣт“. „Немѡ да прићāте, дā те ми пўшку, нећу ви узѣт, нѣмāте брїгу“, закўнѣм се (29) ја, извāдїм (30) онā затварāћ овїма што ће да пўшћї жѣну, па у л'їјевї ћѣп. А дрўгї је (31) више грѡбља тāмо под један трн, овї што су дѡшли (31) за одїву, двойца, ка њїма, їїїїām се (32) тӯ, кажѣ: „Богами Јўсо, не дāмо“. „Немѡ још једамā рѣј не дāмо са[т] ћу отїс за Файка мотѡром, дѡвез мил'їцију и свѣ ве затвѡрит. Дā ми, нећу ти узѣт пўшку, āко ћу ти, она мѣне убила“. Пā онā у дрўгї ћѣп да знāм чї је којї и ул'ѣгнѣм (33), а наговѡрїм (34) сїна: „Тї“, рѣко, „дѡће код мѣне“, а њѡјзїни се гāћāл'и (35) с дрўгїјем и мѡје дїјете погодили (36), ја био (37) у некѣ мусл'ихуне, посѣкō (38) некā др̄ва, па стїго (39): „Хāj ти ўзми волѡве“, мї смо имāл'и (40) стāнове овāмо и стѡ и нѣшто овāцā. Она, дѣца, се гāћāла (41) пā га погѡди (42) са земљѣ ђде. Кāжѣм онѡмѣ што ће да пўшћї жѣну: „Пā мѡј сїн био једанāс дāнā у бѡл'ницу, твѡја жѣна га убила, тї ни једамā нѣ пїта за мѡга сїна“. Кажѣ: „Тѡ ми је нѡво“. А њѣму кāжѣм, ѡцу тāмо: „Тї, дел'їја, јесмо прѡјућѣр бїл'и кот дѡма тӯ, ја одржāvō сѣдницу, тї да ўзмѣш онѡ а ја потписѣвѡ некї āкт, нѣ пїта ме: 'Јўсо, штā ти је са сїном у бѡл'ницу, убила га мѡја шћѣр?'“. Кажѣ: „Мѣне је тѡ нѡво“. И расїўрӯ се (43), онā ѡдѣ (44) за Сарāево са тѡм жѣнѡм, овā дел'їја ка кӯћи. Вѣљāо сам (45) нāрѡду, слўшō (46) ме нāрот, а и лāгō сам (47), ѣво овѡ за сїна сам лāгō (48) (Је).

У наведеном примеру посреди је описивање једног целовитог догађаја и њиме обухваћених радњи и стања из даље прошлости говорног лица. Приповедање, уобичајено, започиње облицима перфекта (1), (2), (4), којима се радње временски локализују и са неутралне, објективне тачке гледишта даје се увод у догађаје који ће уследити. Прецизније, описују се околности под којима су се дати догађаји збили. Низ перфеката прекинут је обликом императива (3), који је употребљен да би указао на елеменат поновљивости у прошлости (овде би био обичан и потенцијал). Након описа стања које се даје уопштено, следи конкретизација догађаја, када наратор, прецизирајући саопштење, презентским низом, по хронолошком редоследу излаже радње чијим се вршењем, тачније понављањем до таквог стања дошло. Презентски низ перфективних глагола (5), (6), (7), (8) означава, дакле, хабитуалне радње које се одликују сукцесивношћу. Целовито представљене радње брзо се нижу једна за другом. Након тога, временски план се сужава и прелази се на опис појединачног догађаја. За његово увођење информатор је одабрао облик имперфективног презента – долāзї (9), којим се темпо приповедања

успорава, пажња се скреће на појединачну радњу предочену у самоме току вршења, чиме се ствара слика догађаја, а на плану рецепције она се посматра као да се одвија у моменту говора. Глаголом говорења (10) означено је преношење туђег говора, а презент уместо (у овој служби такође сасвим обичног) аориста употребљен је како би се нагласила напоредност двеју радњи (9) и (10). У приповедању се након овога прелази на следећи догађај истога типа. Околности под којима се збио уводе се облицима перфекта (13), (14), (16), (17), (18), док је сам догађај – долазак жене у таквим описаним околностима – обележен, а тако и комуникативно маркиран по значају и по времену догађања, наративним презентом. Исто је и са наредном радњом означеном прилогом *увећē*. На сцену ступа нова слика настала као последица описане радње. Поново се околности догађаја описују перфекатским формама (23) и (24). Дејства која даље врши само говорно лице описују се низом ликових свршеног презента (25)–(30), којима су обележене радње које следе једна за другом. Поново се прелази на опис појединачног догађаја. Овде сада постоје два временска плана – један је онај који се догађа у приповедачевој садашњости, дакле у времену у којеме се прошле радње проживљавају као актуелне, а вршене су од стране говорног лица, те се као такве обележавају презентским формама (32)–(34). Дејства која су овим радњама претходила а која су заправо узроковала вршење обележених презентских радњи од стране наратора исказују се облицима префекта (35) (36) (37) (38) (40) (41), чиме се јасно раздвајају два временска плана, а радње односно стања хронолошки одређују једни према другима. У овај перфекатски низ уметнуте су и форме аориста (39) и императива (42), као носиоци компоненте доживљености, којима су означене тренутне радње, на истој временској линији као оне перфекатске. За увођење туђег говора причалац до краја користи презентске форме. Завршетак радње сигнализирани облицима презента – *расиуру* (43) и *ддē* (44). Епилог догађаја дат презентским формама јасно наглашава прекид радњи. Након тога, у перфекту се даје још једна констатација симетрична са оном на почетку казивања, која је општеважећег типа будући да је на снази за све време током кога су се догађале појединачне радње, и може се схватити како њиховим узроком тако и последицом.

На сличан начин организовано је приповедање и у наредним примерима. Овде се такође облици наративног презента комбинују са аористом, крњим и пуним перфектом, плусквамперфектом и имперфектом:

Два̄ ӯдара̄ сам имѠ (1) за два̄ мѣсѣца и тѠ дѡбадва̄ у лѡв сам имѠ (2). Ја̄ овакѡ седѣо (3), кѣрови иѣрају (4) и ја̄ видѡ (5) преко једнога̄ пѣта̄ ђе прѡђе (6) зѣц пѡ оѣе на дѡљнӣ пѣт, ја̄ да *се дигнѣм да се иѣремѣстѣим* (7), кад *не мѡгу да се дигнѣм* (8). Ја̄ видѡ (9), готѡво, пѡћѣ да ми се обрѣћѣ (10) овакѡ шѣма, ал' бешѣ (11) бл' изӯ пѣта̄ те ја̄ звѡ (12) тел' ефѡном те дѡђе (13) овѡ њѡјзѣин сѣн њѡјстариј те

ме ўзѣ (14). У бѣл'ницу пѣ један кѣрдиолог, ђн ме познѣвѣ (15), јѣ сам бѣо (16) његов пацијѣнт, *кажѣ* (17): „Јусѣфе, ти си имѣ ѡдѣр“ (Нет);

Почѣ ти прѣчат, *лѣтѣмо* га мѣ, овѣ мѣј сѣн старѣјѣ, ѡдведе га код л'ѣкара дѣл'ѣ у бѣл'ницу у Пазѣру, ѡтал'ѣн ѡдмѣ ѡпут за Крѣгујевац. У л'ѣђа јѣдно зрѣно, у прѣс, ѣстѣ поврѣдѣо бѣо прѣсте, *не мѣре да ѣревѣјѣ* прѣс. Двѣје аперѣцијѣ имѣо у Крѣгујевац. Хвѣла бѣгу. Бѣо ми тѣ један рѣђѣк у сѣло тѣне с кѣл'има, тѣмо нѣшто бѣшту рѣдѣо. Пред мрѣк тѣ бѣло, у пѣт сѣтѣ. Те га ђн прѣбѣци до Пазѣра те ис Пазѣра у Крѣгујевац, те двѣје оперѣцијѣ што *је имѣо* (В. Лок).

У првом примеру радње се такође уводе перфектом (1) (2), када се постојање догађаја у прошлости само констатује. Прелазак на опис конкретних радњи условио је и промену у избору синтаксичких јединица. Слика догађаја ствара се комбинацијом форми крњег перфекта, аориста и наративног презента. Започиње се описом околности двема напоредним радњама, обележеним крњим перфектом (3) и презентом (4), које посматрамо у њиховом симултаном трајању. Док су оне још биле на снази, наступиле су две изненадне тренутне радње означене аористом (5) и (6). Презентским ликовима се, даље, казују дејства која настају као реакција на њих. На комуникативном плану радње (7) и (8) наратор је желео посебно истаћи, имајући у виду да је реч о кључном моменту читавог догађаја, те није случајно што је одабран управо презент, као облик који ће их актуелизовати и у говорном низу маркирати као релативносадашње.

Слично се кључни моменти приче маркирају и у примеру:

Ўнук овѣ овудѣје косѣо око кѣћѣ и тамѣн ѡнѣје кад је изѣшѣо да покѣсѣ, ђн завѣчи рѣку у рукавицу, ѡвијек је носѣо рукавицу, и ђн ѡде овѣ косѣо, кад је прѣшѣо, у тѣ је стѣгла некѣ ѡсица, стршѣлѣ, којѣ ѣвѣо, у ѡнѣј рукавици, ђн како је *нѣинѣ*, она зѣтѣни ѡ рѣку, она га сѣмо овакѣ у вѣну. Пѣцѣл'и су га, брѣ, прѣшл'ѣ гѣдинѣ тудѣје и стршѣлѣи и штѣ није, није тѣ бѣо, кад је сѣт тѣ бѣло, брѣжѣ, ђн овѣмо у купѣтило, свѣ вишѣ *нѣијѣчѣ*, свѣ му *се* вишѣ *задебѣвѣвѣу* овѣ канѣл'и, тѣ глава, ѡши, тѣ су црвѣн кѣ папрѣке, глава сѣмо *чинѣ* овакѣ, ђн у купѣтило, искѣчи тѣ: „Нѣмѣ“, *кажѣ*, „тѣтѣ, нѣмѣ тѣтѣ да идѣм на хѣтнѣ“ (Ос);

где се радње исказане низом облика имперфективног презента издвајају од претериталних које су им претходиле. Тако маркиране радње на прагматичком плану истакнуте су у односу на оне пре и након њих. Имајући у виду њихов значај, лице које приповеда жели успорити темпо казивања, како би их наративном низу обележило и поново оживело као процесе у току, чиме ће се остварити и посебни ефекти на примаоца језичког саопштења. Све то постиже се управо презентом јер он најнепосредније може релативну садашњост дочарати као да је очевидна.

Раздвајање два временска плана, као и у претходном, постигнуто је односом перфекта и презента и у примеру: јѣ цѣо дѣн бѣла за говѣдима, о[д] деветнѣс гѣдинѣ се ѡдѣла, цѣо дѣн чѣвѣла говѣда по шѣми и *мѣслѣм* кѣко да *изѣђѣм*

ддвечѣ. Дѡђем и сѡдѡкујѣм ствѡри, смрѡчѣ се, вечѣрасмо, јѡ чѣкам кѡко да изѡйђѣм, а не мѡгу да изѡйђѣм, не мѡгу д[а] ѡзмѣм у пѡдрум ствѡри и брѣжѣ, јѡш се нѡе остѡл срѣдѡо от вечѣрѣ, и јѡ клѡснѣм брзинѡм, спѡковѡла, па сакрѣла у пѡдрум, изнѣсѣм ствѡри тѡмо, па се ѡврѡиѡм јѡпѣт, кад онѡ што су дѡшли да ме крѡдѡу, ѡн нашѡ ствѡри а мѣне нѣма јѡш. И изѡђѣм, ѡдо (Вру).

Слична организација и расподела функција синтаксичких јединица је и у осталим примерима издвојеним из корпуса:

она нѡје бѡила лѡша, ал'и нешто не иде, и она прѡмѣтѣ, хѣфту дѡнѡ бѡи, кажѣ: „Валѡ тѣ мѣне нешто не вѡл'иш“. А јѡ трѣбѡ да идѣм у војску, хѡј тѡ да не ѡрѡвѡм пробл'ѣме: „Пѡ јѡ да те не хѡјѣм, нѣ би те ѡзо“, па јѡј нѡиѡиѣм пѡсмо, она мѣне напѡсѡла да нѣће да се врѡтѣ, реко: „Дѡбро си ѡфинѣла, дѡбро знѡш да нѡси бѡила за мѣне“. Прѡлѡзѣ година дѡнѡ, јѡ долѡзѣм из војскѣ и ѡзмѣм девојку у Црнѡш кот Тутѡна, нѡко је мѡј вѡдѡ нѡје, преко некијѡ знѡнѡцѡ, и јѡ ѡзмѣм тѡ девојку а нѡјѣсам је вѡдео, е јѡ сам тѡ напѡрѡвиѡ (Поз); стѡл'и тѡнеканѣ на капѡју: „Имѡ л' бѡјрум?“ Јѡ не ѡзнѡјѣм ѡудѣ: „Хѡјде, извѡлте.“ Уђѡше тѡнеканѣ, разговѡрѡмо ал'и не мѡремо да ѡѡвѡрѡмо некиј рѡзговѡр вѣл'икѣ, не ѡзнѡјѣмо се, они не мѡру да ѡмѣнѡу, хѡјде, хѡјде, ѡпѣт понѣшто помѣни овакѡ кѡ овѡ с вѡма прѡчу, овѡмо, онѡмо, одѡкл'ѣ су, ѣѣ су, они ѡрѡчајѡу, рѡдѡу у Нѣмачкѡу (Трн); па смо ѡшли па чѣкали у Пѡпе јѣдну, цѡјелу нѡј до прѣ[д] зору, осѣтили је па је нѣ дѡли да изѡйђѣ, мѡ се врѡиѡм без млѡдѣ, па по істровици, ка[д] сам бѡила тѡмо девојка у Мѡтрову. Тѡд ни телефѡна ни нѡшта, бѡло преко брѡтучѣда њѣзинѡга свѣ дѡвѡла ѡзјаве овѡмѣ да овѡ прѣндѣи и посѣн ѡзѡђе му, нѡсу знѡли нѡшта њѣни, и ѡна јѣдно вѣче (Вру); дѡђе код мѣне, кажѣ: „Да ми дѡш, ѡмѡм сѣдам кѡлѡ шеђѣра покрѣше на тѣ тѡчкице, нѡјѣсу стѡгл'ѣ јѡш, да ми дѡш па кат стѡгнѡу тѡчкице, јѡ ѡу дѡнѡјѣт па да осѣчѣш онѣ купѡне“. Реко: „Не смѡјѣм“, тѡпѡт инспѣкција дѡђѣ, петнаѣс дѡнѡ, мѣсец дѡнѡ, испѣкција шѡшѡ. ін ѡде код јѣднѡг прѣсѣднѡка мѣснѡг ѡдбора тѡ, нѣмѡ кол'ко одѡвдѣ до онѣ шкѡл'ѣ, дѡђе онѡ саш њѡм, кажѣ: „Ел'ѣзе, подѡ овѡмѣ тѡ шеђѣра, па преко нѡс дѡбѡјѡ тѡчкице, ил' ѣмо ти мѡ тѡ дѡнѡјѣт да осѣчѣш ил'и дѡђѣмо њѣму“. Реко: „А испѣкција ко дѡђѣ?“ Кажѣ: „Тѣ ми јѡви“. Нѣ прѡђе трѣ четѣри дѡна кат јѣдан испѣктор дѡђе. Прѡвѡдѡмо крѡју, нѣмѡ ми покрѣше сѣдам кѡлѡ шеђѣра, јѡ му ѡрѡчѡм такѡ и такѡ. ін кажѣ: „Тѡ јѡ не признѡем, тѡ је верѣсѡјѡ“. Реко: „Причѣкѡ мѡло“. Порѡчѡм јѡ онѡмѣ Хусѣину да дѡђѣ ѡн. „Здрѡво, дрѡже испѣкторѣ“. „Здрѡво“. „Штѡ е?“, кажѣ овѡмѣ. „Сѣдам кѡлѡ шеђѣра“, кажѣ, „мѡњак. Нѣмѡ покрѣше“. іспрѡча ѡстѡ онѡ кѡ што смо се дѡговорѡл'и. ін ѡзвѡдѣ Слѡжбѣнѣ глѡснѡик ис тѡшнѣ, чѡтѡ, чѡтѡ, тѡтѡра, тѡтѡра, тѡтѡра, кажѣ верѣсѡјѡ крѡмѡнал. А овѡ Хусѣин ѡн је бѡо у партизѡне, бѡо на рѡтовѡште, тѡпѡт је бѡо јѡчѣ комуниѡста нѡ ако је минѡстар а нѡје комуниѡста у тѡ врѡјѣме комуниѡстичкѡ, ѡн ти кажѣ: „Тѣ мѡсл'иш да мѡ лѡжѣмо, кад би свѣ чѡвѡл'и Југослѡвију кѡ тѣ, ѡна до сѡтра нѣ би бѡила, тамѡ њѣму, у мѡтерину, ко те дофѡтѡм, чѡтѡву овѡ згрѡду ѡу ѡбит с тѡбѡм“. ін се ѡђѡте и нѡти прѡјѡва ни нѡшта (Бер); мѣне се е дѡпѡла Хѡмѡдова шѣр, за овѡ. Кѡка Хѡмѡдова шѣр, ѡн сирѡма, водѣниѡу дрѡжѣ. Те јѡ ѡђѡшѣм бедѣвѡју јѣдну те сѡтра дѡн, хођѡ да ѡслѡшѡм Иљѡза Кѡртовѡиѡ. Уљѣгнѣм, вѣжѣм бедѣвѡју, за јѣдну вѣзу. Кад ул'ѣгнѣм у њѡхну кѡђѡу, штѣнѡд дѡл'ѣ пот

пѣтос *се кѡљѹ* и кокѡшке. Ова *вѣрѹ* крос вѣрата. Тѣшта ми мѡја покѡјна *кажѣ*: „Кѡко тѣ да дѡђѣш да прѡсѣиш девѡјку мѡју?“ *Рѣко*: „Лѡко. Кѡко кѡко?“ *Кажѣ*: „Кѡко те нѣје срѡм да дѡђѣш?“ *Рѣко*: „Јѡ ѡћу да видѣм нѹ и она мѣне“. *Долѡзио јој* ѡтац у воденицу тѡмо, *био* сирѡтинѡа, бѣда вѣл’ика, *ѹзмѣм* јѡ рѡзговор, *рѣше*: „Јѡ хѡћу да ти је дѡм“. „Увѣдите ви нѹ у сѡбу да се ми видѣмо“. Она *вѣрѹ* на вѣрата. „Да се ми видѣмо.“ *Увѣдоше* је ѡни у сѡбу, она *се завел’ичила* ко овѡ сѡд. *Рѣко*: „Мѡкни тѣ тѹ шѡмију“, сѣстра јој *ѹвати* и *мѡће* онѹ шѡмију. Јѡ *тѹрио* *ћин* официрски, нѡгу преко ногѣ. ѡтац нѡјзин *хѡће* да ми је *дѡ*, ал’и тѣшта *не дѡ*. У једно вѣреме *се договорѣсмо* да ми је *дѡ*. *Рѣко*: „Јѡ ѡћу да одвѣдѣм кобилу, пѡ да ѹзмѣм кѡња којѣ вѡдѣ невѣсте“. Онѹ бедевију *ѹојашѣм*, пѡ *разиграм* дѡл’е. Јѡ *дѡђѣм* кот кѹћѣ, *имѡмо* гѡре ћѣсму, један кѡњ млѡго нѣвѣста *довѣо*, *ѹзмѣм* тога кѡња и *врѣнем* *се*, *баѹим* онѡ сѣдло са тѣ бедевијѣ. Кат *дѡдѣм*, ѡн *заклѡо*, овѡ рахметѣл’и јѡгне и *припрѣмио*, нѡ *Ђерекѡрци* *уфѡтил’и* једнога са девѡјкѡм, пѡ му *турѡл’и* сѣдло, а један Хѡлко што му е хѡла тѡ из *Ђерекѡра*, мѡјка из *Ђерекѡра*, и они *се покѹпил’и*: „Нѣмѡ“, *кажѣ*, „Јѹса. Нѣмѡ Јѹса, богами тѣ га уфѡтит *Ђерекѡрци*“. Кат *сам* јѡ *стигѡ* кот кѹћѣ: „Бѡга ми стѣже Јѹсо“. Тѡ е свѣ *грнѹло*, *увѣдоше* е у бућѡл. *Кажѣ* један Смѡил, ѡн је *ѹмрѡ*: „Кѹкѹ љѣљѡ, којѹ је чпѡту ѹзѡ Јѹсо“, за нѹ. *Нѣје* бѣла, нѡ му *се нѣје допѡла*. А мѣне *се допѡла* (Ђер); а двѡ амѣђе, ѡтац, мѡјка, нѣ знам кѡко ви тѡ назѣвате, мѣне *осѣѡљајѹ* амѡнет: „Немѡ да рѡтиш снѡху. Тѣ ѡдѣш на куферѣнцију, ѡдѣш мѣриш љѹде, наљѹтиш се тѡмо, дѡђѣш, главу на једну стрѡн, свѣ на нѹ, и немѡ вишѣ, амѡнет ти остѡљѡмо“. Један Смѡил сѣдам дѡна пријен смѣрти, *кажѣ*: „Јѹсо, што нѣје дѡшла снѡха?“ И *заплака се*. „Јѡ ти, остѡљѡм амѡнет, немѡ снѡху да рѡтиш.“ ѡн *нѣје имѡ* женѣ, пѡ му на једну кобилу ѡна *дѡдѣ сѣрѣми* да *јѣде*: „Стѡви бѡга ти, Јѹсо, Смѡил нѣмѡ кѡ да му намѣри, нѣмѡ штѡ д[а] [ј]ѣдѣ“. И *заплакѡ се*, *јѣцкѡ*, е тѡ е *спѡсѣило*, а сѡд је *убрезобрѡзила* млѡго (Ле); Један Шућѡ Шкрѣјѣљ *уфѡтио* Сѣрбина и *пресѣкѡ* му бѣрк јѣдан и затвѡрен. Долѡзи мѡјка Шућѡва и бѣрат, *кажѣ*: „Јѹсо, тѣ мѡш да ни спѡсѣиш њѣга“. *Плѡћѣ* мѡјка, мѡјка је мѡјка. Јѡ тудѣјер те са њѣма кот Пѡповѣћѡ, мил’иција, богами слѡна *удрило*, већ јѡ на прѡвѡ мѣсто што *нѣјесам зѣбѡ*, *исѣинѣм*, мил’иција, *шеѣшѡ*, *ѣѣѣѡм* јѡ, *кажѣ*: „Нѣје дошѡ јѡш, сѡ[д] ѣе дѡј, ул’ѣгните овѡмо у дѣжѹрнѹ да ви нѣје зѣма“. *Нѣ бѣ* мѡло, ѡн *стиже*: „Енѣ, енѣ, енѣ“, тѣри пѹтѡ и *пољѹбѣсмо се*. *Рѣко*: „Не вѣрујѣм да ћѣш бѣт такаѡф, Гѡјко“. „Хѡјде тѣ код мѣне“, те *вѣика* кѡхву, ћѡја. *Дѡније* ми једна жѣнскѡ. *Рѣко*: „Јѡ сам дошѡ такѡ и такѡ и такѡ, Шућѡ посѣкѡ Влѡху бѣрк, па штѡ ћѣмо, тѣ га затвѡрио?“ „А знаш штѡ ћѣмо? Ђѣ ѡн наћѣ тѣбе тѡ?“ *Рѣко*: „Мѣне наћѣ затѡ што сам јѡ с вѡшѣга кѣја, мѡј ѡтац бѣо вѡс Влѡхе ћѹвѡ“. И ѡн *се насмѣја*. *Кажѣ*: „Он посѣкѡ Влѡху бѣрк, нек посѣћѣ Влѡху онѡ дѣругѣ бѣрк, нек му бѣдѹ јѣднаки а тѣ Шућѡ вѡди кот кѹћѣ“. Сѣрѣћѣ ми јѣс, ѣво (Ле); *бѣла баѣчила* једна жѣна уѡћи Ђурђевудне сѣхир мѡјѡј свѣкрѡви стѡци, кѣрѡвама и кат *сам* јѡ *отиш-ла*, кат *се ѹдѡла*, на сѹфур *стигла*, онѡ понѡћи, са ѡѣме *дѡшла*, и сѡт тѣ кѣрѡве *се бѣрѡнѹ*, *не дѡјѹ* да *се ѣомѹзѹ*, а баѣен хѣм сѣхир. И сѡд мѡја зѡва *кажѣ* и свѣкрѡва: „Хѡј помѡгни тѣ кѣрѡве да се мѹзѹ“. Она *ѹзмѣ* онѡ конѡпац, канѡп, да ти кѡжѣм кѡ канѡп онѡ, и *ѹзмѣ* те *сѣѹѣи* кѣрѡву, а мѣне ми онѡ смѣјѣшно, *ѣѹѣи* кѣрѡву да *мѹзѣ*, јѡ тѡ *нѣјесам видѣла*. *Вѣљу*: „Што е пѹтиш?“ *Кажѣ*: „Не дѡ да се помѹзѣ“. А јѡ от пѡла нѡћи, *осамнѹла* тѹ, а *развѣзла*: кѡ, кѡ, кѡ, кѡ, кол’ко мѡгу, а *вел’и*

ми та̄ за̀ва: „Кӯкӯ, сна̀хо, ср̄ам ме, ене̄ га мӣђо, шу̀ти нем̄о тол'їк̄о се см̄їјат“, а ја̄ ј̄оп̄ет, ја̄ не м̄дгу да се ус̄їїв̄їм, ђе д̄на ӣїїї кр̄аву, ја̄ м̄ладеш, ене̄, к̄а м̄ладо. Она ц̄ути па м̄узи, па ј̄едну п̄а др̄уг̄у, п̄а тр̄ећ̄у, ја̄ не м̄дгу од см̄їха вӣш̄е (Ле).

Сви примери показују како се могућности разноврсне употребе глаголских облика са претериталном службом искориштавају у конкретним контекстуалним условима. Комбиновање различитих јединица омогућава не само преношење информације о догађајима већ и постизање вишег степена стилогености текста, те самим тиме и емотивне реакције од стране реципијента. Улога презента у приповедању коме је циљ да живо представи прошле радње увек је истакнута, те се као такав у текстовима наративног типа јавља са знатном фреквентношћу, дајући им субјективни тон.

II.2.17. Већ је поменуто да је у приповедању неопходно начинити посебну организацију на наративном плану како би се презентом могле обележити радње у свом процесу или пак посматране као мање целине неког ширег догађаја. Показано је како оквир за увођење презентом обележених радњи, односно услове за стварање комплекснијих слика које се граде његовим комбиновањем са другим облицима обезбеђује перфекат. Њиме се, будући да се одликује немаркираном претериталном семантиком, обично уводе радње означене другим претериталним формама. У сврху обележавања ширег временског одсека, организовања оквира, односно временске линије на коју се хронолошки смештају и слободније комбинују остале радње, може вршити и имперфекат. Стога, од значаја је испитати у каквом односу се налазе имперфекат, као облик којим се саопштавају прошле доживљене радње у процесу, и временски транспоновани презент, коме је то такође једна од основних служби. Две синтаксичке јединице поредимо пре свега имајући у виду да глаголски облици функционишу у систему опозиција, од којих су од примарног значаја управо оне које се успостављају међу јединицама које су функционално најближе. Овоме додајемо и чињеницу да неки аутори управо презент и имперфекат често доводе у везу испитујући њихову заменљивост у контексту. Ј. Вуковић, на пример, имперфекат третира као релативни презент (Вуковић 1967: 381), будући да се при његовој употреби увек „осећа двојство значења: и претеритално и релативносадашње, да се у њему одражавају оба временска стајалишта за временско осећање говорног лица: стајалиште праве садашњости (оно указује на претериталност) и стајалиште момента ситуације које је предмет говора (оно указује на релативну садашњост)“ (Вуковић 1967: 244). Наиме, „свака радња у прошлости, у крајњој линији, припада и некој релативној садашњости, човек је увек свестан и тога да све што је било има и своју садашњост, то никад није потпуно искључено из свести говорног лица“ (Вуковић 1967: 242). На сличан начин, и М. Ивић

имперфекат одређује као релативски облик, али и као својеврсни презент за прошлост (М. Ивић 1958: 144).

Ј. Вуковић анализира употребу имперфекта с обзиром на могућности поделе прошлости на *блиску*, *мало даљу* и *удаљенију*, *даљу* и *далеку* те *неодређену прошлост* (Вуковић 1967: 108–170). У свим наведеним сферама испитују се могућности његове заменљивости релативним презентом. Наш задатак је да на грађи ексцерпираној са терена тутинско-новопазарско-сјеничког говора, примењујући основе овакве поделе, испитамо синтаксичко-семантичке, контекстуалне и прагматичке околности које прате употребу имперфекта и наративног презента, те дефинишемо ситуације када се ови облици применом трансформационог критеријума показују као синонимни с једне, односно издвојимо контексте у којима (изван)језичке околности блокирају могућност замене с друге стране.

При обележавању радњи блиске прошлости имперфекат исказује дејства за која се не може увек тврдити да су разграничена са садашњошћу – често се са њоме додирују или је пак обухватају (Вуковић 1967: 108–109, 126). Такав је имперфекат у примерима када се казују радње које говорно лице не прати даље од момента када их је као очевидац доживело: *Перо сџајаше њред гимназијом; Неко ње зваше њод њрозором*. У оваквим случајевима, како наводи Ј. Вуковић, предикати могу стајати и у облику презента, али само уколико се уведе и прилошка одредба: *Мало њрије ње неко зове њод њрозором* (Вуковић 1967: 108–109). Посматрајући све примере са забележеним облицима презента, а поредећи их потом са контекстима у којима се у оваквим језичким околностима употребљава имперфекат, те консултујући језичко осећање изворних говорника (где убрајамо и сопствено), дошли смо до закључка да наша грађа ипак не указује на могућност несметане замене двеју форми. Наиме, сви до сада наведени примери, а и оне које ћемо нешто касније изложити, показују да се презент по правилу реализује у ширим наративним контекстима. Он се, дакле, може употребити тек онда када се створи приповедачки оквир (у виду описа стања или ситуације) у који се смештају презентске односно комбинације презентских и радњи означених другим облицима (перфекат, аорист, наративни императив и сл.) – као што је до сада и показано на примерима.

Језичка ситуација која погодује употреби презента јесте она у којој се описују догађаји који се могу сегментирати на више мањих оделитих радњи, посматраних као целине или у процесу вршења, које се уводе по хронолошком редоследу, врше сукцесивно или напореда. У сваком случају, приповедање нужно мора бити организовано као прича, шира нарација, у коју се и наратор и реципијент уживљавају посматрајући како се догађаји „одигравају“ пред њиховим очима. Сходно томе, презент, са основном функцијом оживљавања радњи, захтева динамичност приповедног тока, на-

ративност, догађајност, извесну драматизацију – његова служба није, барем у таквој функцији није бележен на нашем терену, да означи појединачну прошлу радњу у смислу преношења информације о радњи као таквој. То је пре свега облик који је маркиран као носилац стилског потенцијала садржаног у могућности исказивања радњи као претериталносадашњих, а то захтева догађајност комплекснијег типа. Поред тога, он се ретко јавља самостално, увек су посредни низови презентских форми односно низови у којима се оне смењују са осталим облицима. Презент своју службу добија онда када информатор прича причу. Ако се, на пример, предикат у презенту употреби на почетку исказа, он обавезно тражи наставак, даље низање претериталних форми до финалног уобличења догађаја.

Дакле, према правилима која су у вези са употребом наративног презента на материјалу дијалекта до сада уочена, сматрамо да би исказ: *Мало њре ње неко зове њод њрозором*, који наводи Ј. Вуковић, уколико би се преместио у систем говора који испитујемо, захтевао обавезни наставак који би потенцијално могао гласити: *...и ја изађем да видим, кад оно Пеџар / ...али ја нисам могла да изађем да видим ко је / ...али њи ниси био њу* и сл., што би, дакле, подразумевало опис догађаја (комплекснијег или мање комплексног). С друге стране, на истом месту имперфекат је сасвим обичан јер, за разлику од презента, он има функцију реферисања на појединачан догађај, њиме се у сасвим обичним комуникативним околностима преносе саопштења о догађају као таквом (*Неко ње зваше њод њрозором* – слушаоцу се само преноси информација да је говорно лице чуло да га неко зове, и то је све што о радњи зна и што има намеру да саопшти). Исто тако, могуће је у духу овога говора рећи: *Мара седаше у дворишњ* и завршити саопштење које има вредност: 'Мара је ту, малопре сам је видела да седи у дворишту, можда је и сада тамо, можда је отишла, ја то не знам'. Углавном, говорно лице жели само пренети информацију о томе да је уочило да је именована особа била на назначеном месту и имперфекту је то довољно. Ако би се рекло: *Мало њре / њре ње њ минуњ / њре њола сањ Мара седи у дворишњ*, слушалац би обавезно очекивао наставак који би, претпоставимо, гласио *...и ја њриђем / њриђо(х) да је њоздравим...*

Наводимо неке од примера са имперфектом који одговарају претходно наведеним: *ја некњ брњшно добњо на истњовњрњ(х)* (Жи); *рњдњше дњл'е у продњвнињу онњ му девњјка млњђњ (Жу); онњ жњна њродњвњше сњр на пњјањ; бњхњ тњмо, њњрахњ њвњце (Го); седњхњ тњмо прет шкњлу кад прњђњсмо (Вр); нњ знњм њњ је, ко њије ње изњшла. Мњлоприје седњше тњмо (Го); Видњ чњвњше дњл'е говњда (Бал); бехњ у л'ивњду, зњр њлњсњњхњ сњјено (Бал). У свим овим контекстима имперфекат је употребљен у служби обавештавања о самој радњи/ситуацији и на комуникативном плану и говорном лицу и саговорнику важно је само истицање обавештења о томе да се она, као таква, уочила/вршила пред моментом говора. Замена импер-*

фекта презентом не би била могућа чак ни уз увођење одредбе – она жѐна дãнас ìродãјѐ сѝр на пѝјац – може се рећи али би у том случају уследио наставак типа: *...и јã ìрѝћѐм да ìѝѝѝãм ìдѝшѝо је...*

На који начин презент функционише у оваквим саопштењима види се у примерима:

билã сам јучѐ код дõктора. Он *седѝ* овакõ, а сѝстра нешто *ѝѝше*. Јã *ѝћѐм* полãко: „Дõкторе, јã сам нешто бõна“ (Ли); јутрõс онãј јѐдан *ѝѐрã* с камијõном л’ѝп, јã му мãхну да стãнѐ, *ѝћѐм да ѝзмѐм* пãре, кад *изãћѐм*, õн отишõ (Са); била сам код тѐбе у продãвницу, онã ти мўж *рãдѝ*, јã га *ѝѝѝãм* познãјѐ л’ ме да ѝзмѐм нешто на вересѝју, õн ми дãде (Д. Дуб).

Дакле, за разлику од имперфекта, где је комуникативно тежиште на самој информацији, презент не може бити употребљен у кратким саопштењима информативног типа јер захтева шири контекст у коме остварује корелацију са другим облицима.

Презент не може заменити имперфекат ни у контекстима попут:

овѝ *ѝлãсѝѝãху* сад онѐ лѝвãде дõље (Гл); штã ѝмã на пѝјац? Богами, сѝнѐ, сãмо јўнãт *узѝмãху*, овõ другõ крѐт слãбо (Жу); штõ *бѝше* лѝчнã кãрта твõја код мѐне бõде у двõрѝште? (Го); õви што *ѝрѝчãху* су ис Крãгужѝвца. Сврãтѝли овã дечурѝлија с мõра; (Вр); õфце *беху* по ливãди (По),

и то због своје двојне службе – да означи радње које припадају право садашњости и радње које припадају релативној садашњости. Имперфекат овде обележава ситуације које су примећене пред моментом говора и које се у моменту говора можда још увек врше (што је на комуникативном плану ирелевантно), али изван могућности опажаја говорног лица. Говорно лице стога не може ништа тврдити о њиховој актуелности у моменту говора. Увођењем презента таква компонента била би изгубљена и он би у том случају имао вредност индикатива.

Тако је и у ситуацијама када имперфекат означава радње које су прекинуте пред самим моментом говора: Мѝ га пробудѝсмо. Вãлã *сѝãвãх*, ал’ хãјте (Бо), где га презент такође не може заменити.

Ј. Вуковић посебно издваја употребу имперфекта када означава радње које се додирују са моментом садашњости, односно које је својим трајањем обухватају: *ѝребаше ми дваес динара* (Вуковић 1967: 126–143). Овакву употребу имперфекта аутор назива презентском, и он је у тој служби презентом заменљив (*ѝреба ми дваес динара*), а због присуства модалности могао би бити замењен и потенцијалом: *ѝребало би ми дваес динара*.

Немогућност замене имперфекта презентом и разлику о којој је до сада било речи Ј. Вуковић истиче када говори о имперфекту за мало даљу и удаљенију прошлост. У оваквој служби, како наводи аутор, имперфекат употребљен у реченицама типа: *Јуѝпрõс у свãнуће идаху нечије овце ѝро брвãна*, не би лако могао бити замењен презентом. За такву трансформацију нуж-

но је учинити припрему, и то не само ону која би се тицала увођења одредбе, већ би неопходно било да се читавом изразу да други тон, тон приповедања. Тек када би израз добио причалачки карактер, када би се интонирао тако да се заузме приповедни тон, могло би се рећи: *Јуџирос у свануће седим на брду и видим: нечији косци косе у њланини* (Вуковић 1967: 143–147). Ово се слаже са нашим претходним констатацијама, с тим да и овде сматрамо да би реченица са предикатима у презенту захтевала нешто шири контекст, тачније наставак у виду неке радње.

Како функционише презент у нарацији која се односи на овај тип прошлости у комбинацији са имперфектом и другим облицима види се из примера:

прије неки дан *сѣрѣмѣм* ја тѹ неки рѹчак кат нѣко кѹѹѹ на врата, ја *ѡгл'ѣднѣм* кат Фата *вѣрѣ*. Реко: „Бѣ си Фато?“ Кажѣ: „Имѣ л' ти кога, дѡшла сам да седѣмо?“ Реко: „Ада нешто сам уфѣтна, ал' хѣј, уѣји“. Уѣје она, сѣде, ја и дѣљѣ за шпѡрет *сѣѡјѣм*, пѡчѣла тѣ рѹчак *бѣхѣ*. Она *ѣрѣчѣ*, долѣзио јѡј сѣн из Нѣмачкѣ пѣ се нешто са женѡм свѣђѡ, штѣ знѣм ја (Ков); да ти причѣм, ја сам бѣо онумѣт тѣмо у шѹму, у јѣдан зѣбран, ко знѣте ѣѣ Плакѡница, и с детѣтом *уѣѣл'ѣмо* трѣктор јѣдан дан и *ѡѣѣдѣмо* бѣш да сечѣмо мало тѣмо тѹ шѹму. Порет пѹта, ада кѣ до ѣута ѡде, пѹт ѡде а ѡна пот пѹт, нѣко осѣкѡ неки рѣс, гѡре онѣј дѣо, а тѣ кѣља остѣла јѣдно мѣтар ѣ пѡ висѣнѣ, кад ја тѹ ис трѣктора *ѡгл'ѣдѣм* ѣе она излѣзѣ. Бѣше л'ѣтно полѡмљѣно тѹ кѣ тѣ трѣмка ѡдовѹт, и *видѣм* ја она се узрујѣла. Реко: „Енѣ пчѣла“. „Бѣ.“ Реко: „Енѣ је“, овомѣ сѣну (В. Лок); јѣдан испод Рѣшкѣ дѡл'е ѡдо ја, *ѡѡвѣрѣмо* с камиѡном, кат јѣдан и[з] сѣла озгѡр дѡѣе дѡл'е код мѣне и ѡдмѣ ѡн пѡћѣ овѹ приѣћу сѣт што приѣћѣмо (Пож); стѣл' и тѹнеканѣ на капѣју: „Имѣ л' бѹјрум?“ . Јѣ не *ѡзнѣјѣм* лѹде: „Хѣјде, извѡлте.“ Уѣђѡше тѹнеканѣ, *разговѣрѣмо* ал' и не мѡремо да *ѡѡвѡрѣмо* неки рѣзговѡр вѣл'икѣ, не *ѡзнѣјѣмо* се, ѡни не мѡру да *ѡмѣнѹ*, хѣјде, хѣјде, ѡпѣт понѣшто помѣни овакѡ кѣ овѡ с вѣма причу, овѣмо, онѣмо, одѣкл'ѣ су, ѣѣ су, они *ѣрѣчѣјѹ*, *рѣдѹ* у Нѣмачкѹ (Трн).

У домену далеке прошлости имперфекат се обично користи за обележавање једног временског периода у који се постављају друге радње: *Чувѣѣ ја овце ѡ ѡланини кад се Анѣа довѣла у нашу куѣу* (Вуковић 1967: 157), и ту није заменљив ни једним другим обликом сем перфектом. Како Ј. Вуковић наводи, увођење презента битно би изменило временске моменте – *Чувам ја овце у ѡланини, кад се свѣѡѡѡи ѣѡмолише ѣреко Тѡдѡрова дола, вѡде Анѣу* – презент специфицира прошлост у смислу релативне садашњости, и више се не мисли на прошлост као период него на одређене моменте у датој прошлости. Дакле, разлика између шире, у смислу периода, замишљене прошлости, и одређених момената у истој прошлости условљава и опсег кретања глаголских облика, и то у могућности да их једном и у другом смислу замишљене прошлости обележе, не само у односу према моментима садашњости, него и по њиховом временском простирању. Не би се, такође, рекло: *Немамо јѣдне*

године жиџа, није родило, *џе се ми њокуџи и села*; ум.: *Немадијасмо једне године жиџа, не бјеше родило, џе се ми њокуџи и села*. Потребно је, дакле, да имперфекат одреди у општој субјективној прошлости радњу, па тек у односу на његову радњу (стање) може се употребити презент, као облик за већ на неки начин специфицирану прошлост (Вуковић 1967: 156–158).

И у нашој грађи бележени су примери који потврђују дату претпоставку. Када има службу обележавања ширег периода, односно околности у оквиру којих се догађају релативнопрезентске радње, овај облик не може се заменити презентом:

ја ђстави један пџт сџр, *виџем ономѐ твџме мџжу*: „Мџгу л’ остџвит овџ сџр докл’ен се вратџм, д[а] џзмѐм л’ џчнџ кџрту?“ Те ја га онџмо остџви, ти не бешѐ тџ (Го); више кџћѐ једна штџла, хџ џдџнѐмо се на овџ штџлу да л’ ѐнѐмо мџло, *џдџнѐмо се* на онџ штџлу, имџше слџмѐ, сџјена и онџ, мџ *џол’ џјѐгџмо* онџ (См); а ја кат *џџћѐм* кат у крѐвет шевџр, сџл’ покрџвено. Покрџвен шевџр, кад ја *џогл’ ѐдџм*. Јѐсте бџо дџбар мџмак ал’ и богами сџјено бѐше (Ле); ја сам је вџдџо у шкџлу, *џрџћѐ*, и овакџо по пџтџњу а нџјесам изговорџо ни рџјеч јѐдну нџшта на дуњџ, сџмо тџ *џрџћѐ* такџ. И ја посл’ѐ ослџжи тџ вџјску, дџћо, по двије гџдине се тџ слџжџше (Пр); лџни бѐше, *виџѐ да џџјѐмо* кџхву, бешѐ рамазџн, а ја нџкад не постџм, кажѐ рамазџн је па да попџјѐмо кџхву (Го); ја *не мџгу*, џна бешѐ мџлџ, ја *да џџвџм* онџ дрџгџо *не мџгу* (Го); ѐво Пазџр па нѐмџ водѐ, џни бѐхџ тџ скџро свѐ жџвџ застџвил’и дџл’е, паркџрџл’и се на пџт, *нѐџѐ да се мџкнџ*; џтац му је бџо сирџмах, ал’и пџштен му је џтац бџо ко кристал. Јџ сам рџдџо са стџкџм па џн имџше дџста децѐ, па *нѐмџ* крџву, па *кџжѐ* мѐне: „Хо л’ ми дџт тџ крџву?“ (Гл); е џдо, стџгосмо једну вџду, џзвади ми дѐвѐр филџџџн, па ис онѐ водѐ те ја трџ пџт прогџну, тџ такџ, и џзо онџ фил’џџн, такџ хи џзџмџхџ, *наџџџ џџ* и *џзмѐ* фил’џџн (Пл); јѐдна бешѐ тџрила, ал’и богме џџтурѐ имџше, овол’ џкџ овџја џџнџхџ, па овакџо до џџк дџл’е, и дџшла код мџјѐ мџјкѐ *седџ*, ал’и сџмо нанџзџти, онџ се пл’ѐл’е и онѐ шџпице кол’ко рџкџ, ал’и џна сџмо нџзџла и прџжила (Ле); џде тѐк сам бџла дџшла, јѐдна ис Мџтровѐ, и ја *вџдџм*, бешѐ бџга ми овакџо, прџје Сџвџндана је бџло, поврџица (Св).

Замена имперфекта презентом довела би до промене карактера изречене активности / стања. У том случају, она би престала да означава шири период у смислу околности и означавала појединачно дејство. Исто важи и за обрнуту замену: тџ ми је дошџ од мџјкѐ мџјѐ џтац и кџжѐ: „Тџ и тџ хоћемо да те дџмо“, а ја *чџвџм* јџгњџт у л’ивџду, а џтац ми нџје тџ но ми је у шџму отишџо, у трупџне онџ нѐкат, и кџжѐ тџ ми дѐдо: „Јџ сам дошџ да те прџсџм и хоћу сџ[д] д[а] идѐм да ти нађем џца гџре и да те дџмо“. (Бр). Имперфекат *чџвџх* уместо презентске форме значио би околности које су пратиле наведене радње у смислу сталне особине субјекта а не појединачну радњу као што је овде случај.

Дакле, имперфекат у приповедању најчешће има припремну улогу за употребу осталих облика – презента и аориста пре свега. Њиме се дефинише шири временски одсек унутар кога је могуће слободније комбиновање

радњи исказаних другим облицима. Наводимо још неке примере у којима се презент комбинује са осталим облицима при чему су у контексту присутне и имперфекатске форме, које се не би могле заменити презентским без промене значења:

тамо *чи́сїи́мо* неко́ ору́же, на некѹ стра́жу бе́ше, нека́ пѣбуна, дѡшл'и некѹ старѹ војни́ци у ка́сарну (Пр); е дру́го, ѡдма́ по томѣ је бїло, у ту́ ка́сарну преба́цїсмо се и они *гл'ѣдајѹ* нас шта́ ко́ ѡма́ па́ра, ја́ има́х па́ра пѡнајвише́ от сви́ја (Пр); кат смо ми оти́шл'и, одѡсмо пѡсл'ѣ овога́ вре́мена, А́цо и Го́ца. Одѡсмо ја́ и Го́ца прије двї́је неде́ље, мѣни *се иде́* на Промѹкл'и́це, одѡсмо, ова́ко, јѡш је касни́је бїло. Ми кад при́ђѡсмо, ѡне ве́ћ беху преста́л'е те во́де, неста́доше нам во́де, она́ јѣдна ка пѡчѣ помало́, па јѡш ви́шѣ, јѡш ви́шѣ, ве́ћ до́ђе она́ јѣдна, кад са́мо, кад је то́ пѡчѣло да пребацѹ́јѣ преко корїта (Ост); ја́ ни́јесам ка́дар да га окренем, ве́л'ик тол'и́ко бе́ше, ја́ ни́сам ка́дра, а *не мо́гу да збо́рїм*, не ве́ља (Пл); и *до́ђѣм* до ту́ са њїме и посѣн *до́ђѣмо* нас двѡ́је до ку́ћѣ ова́мо у Л'еско́ву. У Л'еско́ву стїгосмо на сѹфур, бе́ше рамза́н (Ле); ја́ се се́ћам бїо сам дечки́ћ кат смо ко́пал'и ова́ј кана́л за во́ду и ту́ *наїђѣмо* ко́ онї земља́ни чана́ци што се не́кад мл'и́јекo разл'їва́ло, са́мо превр́нѹто овако́, шта́ је са́т, ѡтац ми ка́же: „Не́, не ди́рај“, и *ѡде́ зѡвнѣ* ста́рога једно́га овако́, старѹ бїо, на́јстари́ј, ни́је му стрїц рѡђенї, ка́же помїсл'ил'и зла́то, нека је ѡн ту́ на́јстари́ј, и ја́ се се́ћам, они бѹда́ком пола́ко, она пѹ́че, ва́ља дотра́јѡ, дру́ги испод њѣга, и́стѡ превр́нѹт, са два́ бе́ше, е до́л'е има́ше гомїла, са[д] ѣ ѡн донї́јет, не́ђе оста́вио та́мо, то́га има́ше ја́ не зна́м кол'и́ко, пу́на гомїла, за шта́ је ѡно слѹ́жило, не́ зна́м (Из); ми́ смо једну плѡ́ћу ма́кл'и па́ смо гл'ѣда́л'и, па зна́ш шта́, мо́гу ти ре́ј, три ме́тра стоја́ше ко́стѹр, гла́ва, ко́сти, као да је ју́ћѣр ѹкопа́н, а то́ је грѡбље и при́је Ту́рака́, је л' Ту́рци су ѡде бїл'и пѣсто́ педесѣт го́дїна, и то́ седа́хѹ, и ја́ *ѹзмѣм* онѹ гла́ву, то́ је бїло при́је триес го́дїна, и *сїа́вїм* је она ме́не ѡвде *їа́да* кол'и́ки ти́ љѹди бѣхѹ. А онї ко́сти овол'и́кї, а жу́ти стоја́ху ко́ да је јучѣр ѹкопа́н. А ка́ко ту́ седа́ху, ту́ је су́ва зе́мља и са́т она́ је покрї́вена (Уг); Су́љо Ме́тић пѡсл'ѣн четрѣс пѣте́ доша́ ѡђе, ѡн бе́ше у Ита́л'ију, зарѡбљен, претѣра́т у Ита́л'ију, бе́ше ра́њен, за́дњица, да извї́нѣш, и ѡн *їри́ча*, и та́мо га л'ѣчил'и у Ита́л'ију и посл'ѣн га ко́мїсија нека́ пу́штила, дошо́ и при́чѡ (Брђ).

У свим овим примерима замена имперфекта презентом онемогућена је због тога што би се временска перспектива променила: услед недостатка одредбе, прошле радње и стања могла би бити схваћена као актуелни у садашњости – као у примерима: и ѡн *ѹзмѣ* та ста́н један дрвѣнї, вїка́хѹ ѡће да кол'и́бу не́кѹ напра́ви и да заѹзмѣ та́ јѹрт ту́ (Ер); једно сто́ ѣура́ вїка́хѹ да јѣс, ја́ *не́ зна́м*, ни́сам хи куповѡ додѹше́ ал' то́ *чѹ́јѣм* от љѹди. (В. Лок); – где би презент уместо имперфекта радњу представио као актуелну, односно био би могућ само уз одредбу, нпр. *їѹ́ скѡро* – односно употреба презента укинула би значење околности, ситуације која је пратила (из)вршене радње. С друге стране, наместо презентских форми *чи́сїи́мо*, *гл'ѣдајѹ*, *се иде́* из прва три примера могао би се употребити имперфекат без икакве промене

у значењу, због тога што је посреди означавање прошлих радњи посматраних у процесу вршења.

У неким контекстима пак услед присуства одредбе којом се радња у прошлости временски локализује могуће је уместо имперфекта употребити презент (наравно, еквиваленција се успоставља када су посреди имперфективни облици презента):

йшл'и смо у Пёћ за жйто, за кукѳрус, йшл'и смо у Мйтровицу и за кукѳрус и за жйто. Ја једаман пође, отац ми бёше бон, ја дечак. И мoј отац кажё хяјт. Пёт напальоня тaпyт тoвар жйта кукурyзна. И он ми дaде тaпyт пёт напальоня тйя пaрa, богами пёт напальоня крaвa. И дaде ми још мало л'ёкoвa, тaпyт сйтно л'ёкови се звaл'и, албaнскa тa пaрa бйла у тo врйеме, и сaт ја oдём и *ноћимо* тaмо негде више Сaвинијa вoдa, уфaти не мрaк, и ја йзгуби, йскочй ми нoфчaник. Ал' један Тeрйм, затo сам га и запaнтио, нашo ми нoфчaник, изyтра: „Хяјте фaтaте кoње д ёмо“, да продужyјёмo за Пёћ. А ја вйдо нёмa ми пaрa, нoфчaникa. Хяјт они *идy*, ја ухадaльйо се, *нёмaм* кyт, она: „Штa ти је, дйјете? Штa ти је, кaжй ми?“ *Вёљу*: „Изгубйо сам нoфчaник“. „Хяј ти yзми кљyсе, нaйћемо ми пaре до тaмо“, адa, ја не смйјём да помёрым. Да се врaтйм не умйјём, да продyжйм нёмaм кyт. Те он йзвaдй нoфчaник: „Јe л' oвa?“ Те ја посл'ё пoђо (Тeр); Сёћaм се ја, ранйјё кат смо тёрaл'и дрвa за Кoсово са oвијем сйном пa дoл'е вoјска пa *тpажй* ти документa, пaпйре, мoј сйн нешто нё бeше пoниo, *не дaјy* да прoђё. Ил' да нaйћеш вoзaчa пa да прoђеш. И мй *сйћёмo* у Јoшaницу, те yзё једнoг другaрa те му он прoтeрa кaмйон прeкo пyнкта (В. Лок).

Замена је могућа и онда када се радње уводе перфектом, који такође има службу временске локализације:

бaш Мйрко дошo oде, Рaдица бeше тy и *ййпйa* га кaкo је Стoјa, *кажё*: „Дoбро је, сaд је бaш дoбро“. Нё прoђе тpй дaнa, Влaду yмрлa сёстра у Кoчaрник, *зовё* ме Рaдица *кажё*: „Умрлa је теткa Бoсa“, кад Влaде *се сйрёмa да идё* тaмо yвечё, кад *зовё* ме јoпёт oнa, кад *кажё*: „Умрлa Стoјa“. „Кoјa Стoјa?“ *Кажё*: „Дрaгoвaнoвa“ (Го); ја кат сам се yдaлa, да опрoстйш, вёш се шйло нa рyке, нйје имaло да се кyпй тo нo свё да *шйеш* нa рyке. Оно нёмaше oвoгa гoтoвoгa да се кyпй, кoшyље *мoрaш да шйеш* (Со); дoл'е по Србйји ймaш онё прaвё зел'ёнё, ја сам гл'ёдo, један бёше Рaдoслaв сaзйдo кyћy, ал'и то у живoтy ја нйјесам вйдo, по мётар један *ймa*, један ћoшник; ми смо на пилoтину гoрёл'и кречaну, ал'и стaљaл'и шйне све унaкрс, пa она *йдaдa* жaр дoл'е, ал'и тo бёше дaнгyбно млoгo (Св); ја бй једанпyт у Крaљeвo, једно дйјете ми слaбo бй, и пйтa ме једнa дoктoрицa, двйје бёхy: „Кaкo ти је йме?“, рёко: „Шкрйјeљ Хyкa“. „Хa, хa“, *каже*, „Шиптaр“. Oдмa пoзнаде порйјeкло, Шйптaр. Тe гoд да сам oтишaо у бoл'нйцу, ёе гoд прeдaдй квйжйцу, нйђе нйјесу мoгльи онo *Шкрйјeљ* да ми пoгoдy прёзиме: „Шкрёљ, Шкрљ“, кaжy. Не мoгaхy да пoгoдy, нешто за йзгoвoр им тёшко (Бо).

То се најбоље очитује у контекстима где се оба облика употребљавају на блиском одстојању: сад сам била у Бџону на једну свадбу, код њих имаху другачији обичаји. Они продџу невесту. Тамо се продаваше невеста (На); у та хотел же смо бил'и, нит се знаше ко је дирџектор, ни ко је шеф, то радаху, уопште се не зна ко је шта. Раду, имаху (Брђ); све ђна зна ко е подиго кредит у Тутин, све знаваше (Го).

Када означава прошле радње посматране у процесу њиховог вршења, презент је заменљив имперфектом, као у примерима:

ђн дођи, тамо сџкови ми у хџдник, ја вџдим нџма ми у гџбу сџковџ, ђн дођи, отиџи у купџтило, попи и врџи ону флџшу. Јџ вџчџм конобарима шта л'и су ми прџзне, кад ја један пџт га уфџти, ђн иџје. Рџко: „Па тџ ми трађи, ја ћу ти дџт, ја на л'ијеп нџчин, ја умџјџм са свџким л'ијџпо, ја ћу ти дџт да попијџш сџк, што узџмџш тамо“ (Го); ја тџ ништа знала нијџсам, ту спџваџла, свџкад би, бџк ме убџо, нешто сџваџла, ко да ме мџртва сан увџти. Тџк се зџра указује, ја пушти тел'евџзџр, како пушти тел'евџзџр, јџј дџцо, даџље било от свџкога, ђн се ђбре-те у коџл'има, снаџ моја с једне стрџн држџ га и онџ прџчају му, а ја сџмо сџма ту. Прџчају шта се десџло (Коз); „Јџ“, кажџ, „мирнијџг џџа у одџлење нџмам од Рџдмил'џ“. „Кџко ти мџрна Рџдмила? Тџ ка[д] си бџо прџшл'и дџн за Рожџе ја сам те замењџваџла и ја сам је нџшла на таџбу, она избрџсџе дџцу која су е записџваџла“ (Го).

Имперфекат по својој природи не може исказати временски омеђену радњу (Вуковић 1967: 218). Презенту је, међутим, та особина доступна: се-џим ја ту петнџс дџна без њџга, ђн тамо радџи тџ, ја ту без њџга седџм, кажџ ми овџ џкол'ина: „Па џџ је, па кџд је?“ Па, јесам л'и ја дошла ђде за нешто ил' и овџко џдџта, зашта овџ? Јџ са женџма разговџрам, смијџмо се (Бр); џио дџн јучџ мџсл'им кџко се зовџ (До); сву нџј ја тако размџшџам кџко да побџгнџм ујџтру (Го). Ову службу презент је, према мишљењу Ј. Вуковића добио из својства да искаже временски омеђену радњу у апсолутном индикативу (Вуковић 1967: 222). За разлику од исте службе у индикативној функцији, међутим, овде су одређене и лева и десна граница на временској оси. У контекстима овога типа презент је заменљив аористом и перфектом.

П.2.18. Сви примери приповедачког презента који су до сада навођени садрже радње које се одликују присуством компоненте доживљености. Говорно лице помоћу презента оживљава радње у којима је лично учествовало, желећи да их актуализује и прикаже као такве, доживљене, у чему се користи и семантичким потенцијалом осталих облика који садрже компоненту доживљености (презент се најчешће комбинује са аористом и имперфектом). Ипак, наративни презент не мора нужно обележавати и доживљеност радње. Лице које приповеда може њиме означити и радње о којима зна посредно, из сведочанстава неког другог. У том случају, говорник се уживљава у прошле ситуације, мења своје временско стајалиште, представљајући радње као соп-

ствене, доживљене, са циљем да омогући интензивнију рецепцију од стране слушаоца.

Наводимо примере у којима се облицима презента обележавају радње које су се вршиле у далекој прошлости, изван домаћаја чулне спознаје од стране причаоца, односно оне које могу припадати било ком периоду у прошлости али се о њима зна „из друге руке“:

бигѝнисѝ ага дѝбру зѝмљу и ѝн сѝт наговѝри цандѝре и *дѝђу* цандѝри љвечѝ и *измѝлѝу* онога гѝзду, *измѝлѝу* га, *љбију* га (Ју); кат се најпѝрије шкѝла оснѝваѝла, трѝбѝло да се ѝснужѝ у Лукѝре шкѝла, ал' овѝ Јѝврем што сам га пѝрије напоменѝу, ѝн *ѝозѝвѝ* наше старѝ ис Крушева ис Лукѝра ис Комѝња, Гѝшево, *ѝозѝвѝ* ѝн тѝ мусл'имѝне старѝ, *кажѝ* јѝдан: „Слѝшѝте ви, не трѝбѝ шкѝла ѝде у Лукѝре, немѝ да дѝте ѝде шкѝлу, немѝ да дѝте шкѝлу да ви се дѝца повлѝшѝ. Него“, *кажѝ*, „ми ћемо шкѝлу стѝвит у Грубетѝће гѝре“. „Е још ко мѝре. Фѝла ти, чѝка Јеврѝме.“ Ови бѝкнѝл'и, *не дѝју* шкѝлу тѝ, тѝ је ѝстина, нѝје пѝрича некадѝшња. И *оѝѝерају* шкѝлу у Грубетѝће и богами гѝре они ѝшл'и, Жѝњѝвиће тѝ сѝла српска, некол'ицина и мусл'имѝна гѝре бл'ѝжѝ Рѝбарѝћа, и шкѝловѝл'и се (Ју); кад је бѝло двѝанѝстѝ гѝдинѝ, *обѝѝви* Рѝсија рѝт, *обѝѝви* Грѝчка, *обѝѝви* Бѝгарска и *обѝѝви* Срѝбија (Из); бѝл'и су ѝнда бѝгови и ѝге и јѝдан тѝ из Мѝра, ѝдѝма дѝл'е, *ѝрдѝи* боговскѝ кѝѝр и млѝго пѝта је *ѝрдѝи* а ѝн *ѝмѝ* шѝсторѝицу брѝћѝ, овѝ што *ѝрдѝи* овѝ девѝјку, и ѝн *дѝђѝ* и *ѝресѝчѝ* га, ал' и *ѝресѝчѝ* га да не мѝре, и такѝ му *донѝсе* хѝхат и кажѝ: „Ил' пѝзор ил' опѝнке“ (Ју); тѝ најстѝријѝ што је бѝо жѝњен имѝ двѝје дѝцѝ и жѝна му остѝла ѝде и остѝло тѝ двѝје дѝцѝ а ѝн отишѝ у војску, и кад је бѝо у војсци, *дѝбѝјѝ* тѝмор (Коз); ѝѝга кат су убѝл'и, пѝсл'ѝ јѝдан Срѝбин је остѝ бѝо да застѝпа Сѝнђѝк, ис Їванграѝа, и л'ѝјѝпо *ѝѝше* у нѝвине: „Ако Сѝнђѝк нѝје репѝбл'ика“, *кажѝ*, „јѝ нећу на тѝ сѝдницу дѝћ“, и они ѝѝму *кажѝ*: „Сѝнђѝк нѝје репѝбл'ика“, и ѝн *не идѝ* на сѝдницу и Сѝнђѝк *осѝѝѝ* јѝдан дѝо у Црнѝ Гору, јѝдан дѝо у Срѝбију (Пож); овѝј Цѝфко, стѝгѝо са ѝпѝом, из Дѝл'ѝћа возѝо рѝдѝнике. *Кажѝ*: „Јѝ видѝм плѝс, реко да изѝђем да снѝмим онѝ, кад ѝмѝш шта виђѝт, чѝвек се дофѝатио за плѝс, и плѝс и чѝвѝка“. На Пѝштѝр да се нѝко удѝви. Нѝје смѝјѝшно ништа, ѝѝди, ка[д] тѝ стѝгнѝ одјѝданпѝт, непредвидѝво. И Цѝфко зѝђѝ овакѝ дѝвдѝ, у вѝду дѝвдѝ и не смѝо дѝљѝ, овѝ мѝјстѝр, како виѝе да Цѝфко нѝ смѝе да идѝ, ѝн скѝчѝ ис колѝ, умѝо да плѝва. Тѝшко је пл'ѝват са одѝћѝм по тѝм бѝѝицама. Не могѝше да га откѝчѝ от плѝста. ѝн пѝришѝ до ѝѝга ал *не мѝже да га оѝкѝчѝ, не смѝјѝ да се ѝѝсѝѝ*. Јѝдва га извѝкѝ. *Не мѝже*, ѝѝга је стрѝх бѝо, и *не мѝже да га оѝкрѝѝ*. Свѝ за пѝла сѝта се тѝ дѝсило (Бу); сѝт ѝмѝ јѝдна тѝ у сѝседнѝ сѝло девѝјка је отишла у Пѝзѝр дѝл'е и сѝт кот свѝјтѝ са родѝтељѝм, ѝцом, ко[д] свѝјтѝ отѝшл'и, пѝноћѝл'и и тѝ се замол'ѝл'и, тѝ свѝјте, да остѝвѝ тѝ цѝру нѝкѝ дѝн кѝд ѝѝ да посѝдѝ. ѝна остѝла, ѝтац је остѝвио, него међуврѝмено ѝн дошѝ, кад је дошѝ овѝмо, пѝшло је недѝљу дѝна, *чѝјѝ*, кажѝ нѝко пѝричѝ, да му се ѝдѝла тѝ шѝѝрка у Пѝзѝр и да је ѝзѝла Цѝганина. Е овѝ ти је ѝстина, нѝје да лѝжѝм него ѝстина. И сѝт *чѝју* ѝни, нѝје хѝм пѝријѝтно, да ти кажѝм пѝраво, *не дол'ѝкујѝ* да ѝна ѝзмѝ Цѝганина. И штѝ ѝе, *кажѝ* не вѝрујѝм. Жѝна му, мѝјка те девѝјкѝ кажѝ, чѝвѝку рѝкла: „Иди виѝи је л' тѝ ѝстина. Отѝди до

у Позар вѣди.“ (Бо); питао: „Имā л’и некō дѣјете да познāје ту кўћу да ме повѣдѣ до тѣ кўћѣ?“ И сѣд некѣ дѣчко пōђи саш њѣме тāмо ћѣ се ђна ўдāла и дōђи у кўћу, звōни на звōнце, овā ўшо. Мѣне је причō ђн: „Јā ўђо у кўћу, вѣдѣм“, сāмо његōва ћѣрка, нѣкō нѣмā, пѣтō се саш њом: „Штā е, тѣ си се ўдāла, хā?“ ђна рѣкла: „Валā јѣсам.“ „А ћѣ ти је кō?“ *Кажѣ*: „Чōвек ми је отишō у пѣјѣц нѣшто да кўпѣ.“ „А дōбро, јā сам чўо кō је ђн, јā сам чўо да си ўзѣла Цѣганина“. Она нѣшта *не кажѣ*, ни тō ни тō. Не бѣди ус причу, овā јој чōвек на врата. Како е ул’ѣгō, ђн га и *не ѣознāјѣ*, нѣти ђн њѣга нѣти ђн. Пѣтō тā што е ўзō овў му шћѣрку, рѣкō по ѣмену овōј његōвōј шћѣри: „Кō је овā чōвек? Јā га не познāем“. „Тō ми је ђтац.“ *Пѣтѣ се*: „Је л’ ти овō мўш?“ Кажѣ: „Јѣс“. „Штā ѣмā, стāрѣ?“ Пѣтāл’и се тў. „Имā л’ шта нōво?“ „Нѣмā валā.“ Уз рāзговōр ђн рѣкō: „Знāш штā е, јā сам дошō, овā мōја шћѣрка ўзѣла тѣбе, је л’ тāко?“ *Кажѣ* „Јѣс“. „Јā сам чўо да се ђна ўдāла па мѣне нѣје тō прѣјātно, мōја шћѣрка да ўзмѣ тѣбе.“ *Кажѣ*: „Нѣјесмо се ўзѣл’и зōром, јā је нѣјесам вўкō зōром.“ (Бо); мōј родѣтељ, мōј ђтац што је бѣо, алахрахметѣље, ђн ми је причāо бāш, кажѣ дōшла жѣна и *завѣжўјѣ* завѣске и *бāцā* пот прāгове, *кажѣ*: „Јā се дѣжѣм ис хāљѣнā, гōла жѣна долāзѣ“. Кажѣ, лāти мōтку па трчи да је бѣјў (Бр); ђде јѣдна је побѣгла једнōга Хўсѣ, тў му је кўћа, ђн је ўмрō прѣје двѣје трѣ гōдине и она побѣгла, тāпўт би трчāл’и ко би осѣти да побѣгнѣ, да не дāјў, а ђна побѣгла, а Хўса, дѣца његōва *кāжў*: „Бāбо, бāбо, пōбеже Нўска!“, Нўсрета јој ѣме. *Кажѣ*: „Нѣје, сѣнко, нѣје“. „Јѣс, брѣ, јѣс“, ђни *мѣслў не вѣрўјѣ* им. „Нѣје, нō отишла к њōјнōј кўћѣ“ (Бер); за пāре, у Пѣћ на Кōсово. Мōгло е да се продāдѣ сѣр, а да кўпѣш ђвас. Овѣ су отишл’и из Л’ескōвѣ у Пѣћ и дōнијел’и мумўруз, крѣјўћѣ. Пā су имāла двā хāна ђвде, Амир Хōђѣћ и Хāмид Хōђѣћ, тō су бѣл’и првō брāтућѣде, они су држāл’и хāнђве, пā су овѣ седѣл’и кот Хāмѣда, Хāмид је пōсл’ѣ дошō, тў су сврнўл’и, а ђни су ис Пѣћѣ бѣл’и, а мōрāл’и да дōђў из Сенѣцѣ, овѣ што су бѣл’и, а узѣмāл’и у Пѣћ, и тў су у сāхат трѣ ђд нōћѣ *долāзў* за мōк ђца, кажѣ погѣнул’и трѣца, кāко погѣнул’и, тākō и тākō и тākō, мōј ђтац бѣо кмѣт тадāшњѣ, нāјстаријѣ, и мōј ђтац *се дѣгнѣ*, те тāмо, нāкѣ трѣјѣца бѣл’и мрѣтви ради хāла. Овā посѣн је отишō и отсел’ѣо са фāмил’ѣјōм, а Амир је остō тў, нѣје одсел’ѣо него је остō тў, сāмо му е одсел’ѣо сѣн (Ле); Ўјкан Ѓāмђвѣћ је бѣо ис Тўзѣнā и ђн је вѣшало постāвио у Сѣнѣцу. Мōј амѣђа затвōрен и *долāзѣ да се вѣшā*. ђтац ўзми āта, амѣђа ми врāнца, тудѣјер те тāмо. Постāљено да се вѣшā тāмо, првō брāтућѣд, мāјкѣ сѣн, нāшл’и њѣга и скѣнул’и га са вѣшāлā и довѣл’и (Ле).

Презент у оваквим примерима прошле радње приказује као очигледне, у току њиховог догађања, упућује на хронолошки редослед њиховог вршења, односно на постојање разлика које постоје на временском плану (ближа : даља прошлост).

П.2.19. Намера говорника који у свом исказу користи форме наративног презента јесте, дакле, да заинтересује слушаоца, да побуди интересовање за саму причу и догађаје у њој, па их зато описује као актуелне. Није, стога, као последица управо те интенције, реткост да се у контексту уз презент нађу и

посебни облици попут заменице *тѝи* или њеног енклитичког облика, односно израза *мѝја тѝи*, којима се слушалац именује и тако „позива“ да се активно укључи у доживљавање радњи, да се у њих уживи као да се оно што ће се испричати тиче директно њега. Назначеним језичким средствима активира се пажња реципијента и истиче потреба његовог активног учешћа у пријему информација:

и такѝ, *тѝи*, Бојана, *ѝзмѝм* ја дѝјете за рѝку и прѝво код њѝга (Ли); укрѝл'и бил'и, нѝ би дал'и родитељи овѝмо гѝре да идѝ. И такѝ *тѝи* ја *ѝошѝљем* сѝстру мѝју и јѝдну синовѝцу, отѝдѝ дѝл'е, причајѝ са њѝм, те дѝће бит, те нѝће бит, онѝ дѝл'е рѝђѝци и дѝни помѝгал'и, и такѝ свѝдба, кѝњи, свѝтови с кѝњима одоздѝ. Свирѝч с ѝрмоником из тѝг Опова тѝмо, Мѝл'е нѝкѝ (Не); бѝло тѝ пѝдѝвно, дѝшла дѝна, а ја *тѝи* овакѝ *седѝм* ѝде, и сѝмо *шѝѝѝм* (По); ја *тѝи* не сачѝкѝм ни минуѝту, него *ѝдѝм* прѝво код управѝника (Не); *дѝгнѝм тѝи* се ја, *мѝја тѝи*, оно се тѝк сванѝло (Ду).

II.2.20. Осим за обележавање прошлих радњи које се одликују једнократношћу у вршењу, какве су садржане у примерима које смо наводили – где је реч о појединачном догађају из прошлости – презент се користи и за исказивање дејстава која имају карактер вишекратности. Иако тутинско-новопазарско-сјенички говор има неколико синтаксичких јединица са специјализованом службом обележавања хабитуалних радњи (потенцијал, императив, конструкција *би* + императив), презент је у контекстима овога типа високофреквентан.

Овај тип наративног презента (заменљив наративним императивом и потенцијалом) у тутинско-новопазарско-сјеничком говору бележимо онда када информатори причају о сезонским радовима, обичајним и уопште радњама које су се у прошлости понављале по извесном утврђеном редоследу. Описује се како су се вршили пољопривредни и кућни послови, спроводили поједини обреди, играле дечије игре и сл.:

штрѝгља, кѝрл'ица, *разл'ѝвѝ* се вареника, тѝу *фѝћѝ* кѝмак, стѝп да *мѝѝѝѝ* варенику да *градѝѝ* мѝсло. Ђоно је ѝско а дугѝћко, *ѝмѝ* она што бѝје рукѝм, дѝнги, дѝнги, тѝу онѝ вареникѝ *се измѝѝѝ* и мѝсла *исѝѝјѝдѝѝ* у јѝдан сѝт и *кѝѝѝѝ* кашѝкѝм по овал'ѝкѝ мѝтѝаницу мѝсла; *држѝѝѝ*, она *ѝрѝћѝ* басѝке и онѝ зѝмљу *сећѝ*. Јѝдан *вѝдѝ* волѝве, јѝдан *држѝ* рѝло. Ѐсто кад *влѝћѝѝѝ* намѝшѝи дрљѝћу, *ѝосѝјѝѝ*, рѝћно, фѝке, фѝке, *ѝѝрѝѝѝ* волѝве (Бо); сѝјѝла се конѝпља и тѝ је бѝло на прѝвѝм рѝду, на прѝвѝм рѝду је конѝпља јѝр о[д] тѝгѝ се е нѝрот и обучѝвѝ, онѝ конѝпљу, тѝмо направљѝно ко базѝни овакѝ и повѝжи у снѝпове, онѝ конѝпљу па је тѝри тѝу па јѝ навѝрни вѝду, и за кѝл'ко дѝнѝ бѝга ми тѝ нѝ зѝнѝм, тѝ се зѝнѝло тѝ рѝт кат она се е покѝсел'ила дѝбро, е тѝпѝт *изнѝсѝ* тѝ конѝпљу ис тогѝ мочѝла и *осѝшѝ* па је пѝсл'ѝ *донѝсѝ* па је *ѝрл'ѝ* у трл'ице свѝка кѝћа је имѝла трл'ице свѝде и турѝ рѝдом по влакно и влакно, напѝни шѝаку, па онѝм трл'ицѝм онѝ измѝлати бѝпа и бѝпа док *дѝћѝ* као рѝно вѝнѝ (В. Лок); тѝ су жѝне тѝ кѝсел'ил'е тѝмо нѝгде ѝе ѝмајѝ мочѝваре онѝ, тѝ *се наѝрѝвѝ* рѝпа

једна, јазбина, пā се тō *йокисел'и ту*, пā се посē тō *осуши*, *вѣжy се* онē мāl'ē вѣзице, пā кат се тō *осуши*, дндā се *йури*, имāла је трл'ица се звāла, двйје даске *сасиāвy се* а онā трѣнā дзгбр да *йролāзи*. И посл'ē се *найрāвй* онā конѡпла у једне повѣсне кā вyна. Тā жѣна цйпцијелу нōј *йрѣдē*, нйшта *не рādй* осим тō (Нет); одē сам јā врхō, овѡ се *осйрyжē* кѡсѡм свѣ до землѣ, што *мѡжеш* нйжē дѡл'ē, и тō се *йобѡдē* један кѡлац на средйну, и *йзмѣш* онē снопѡве и *йураи* око оногā кѡлца свyј рѣдом педесѣт снѡпā, *бāциш* по зѣмљи, *разгрнѣш* га, *увѣдѣш* кѡње и конѡпац *свѣжѣш* за онā кѡлац тāмо, стѡжер се звѡ, дндā конѡпац за онā стѡжер и кѡњима, двā кѡња, свѣзāни вѣзѡм око врāта и једна кукāча *ймā* за онā конѡпац и закāчи кѡњима за врāt, за онy вѣзу, и *йѣрā* хи посѣн један дѣчко, *йѣрā* хи и они трчy нāоколо, *йрчy*, *йрчy*, а онā се конѡпац *савйја* око оногā стѡжера и ѡн *йрчи* све док *дѡћē* до стѡжера, *дѡћy* до стѡжера овакѡ, савйл'и су конѡпац, е пѡсл'е хи ѡн *окрѣнē* нāзāt, пā пѡсл'ē *развйјајy* онā конѡпац, *идē* ѡпѣт на ѡбрātно, и пѡсл'ѣн се ѡн *развйјē* скрѡс до на крај тāмо, кат се *развйјē* до на крај, ѡпѣт *савйја* око стѡжера, *дѡћē* до стѡжера, докл'ē такѡ *умѣлѣ* жйто, онē клāсове угāзи ногāма, зрнѡ *йāдā* ис клāса, *йучy* га кѡњи са ногāма (Трн); ранйјē нйјесу вйдел'и млāдy, него нѣко је пофāl'йо и ѡни *дѡћy* да је прѡсy, и они сāt *йййајy* кākѡ *жйвy*, *кажy* дѡбро, *ймāјy* дѡста стѡкē, гѡвѣдй, овāцā, кѡзā, тѡ је бйло богāство (В. Лок); свāдбе, л'йјепѡ бѡга ми, закѡљи вѡла ел'и крāву, ел'и јyнāдй дѡста, свѣ такѡ, *йећē* се, мѣсо се *кyхā*, слātкē тепсйје, пйте, свѣ тѡ се *кyвā* и *јѣдy* свāтови. Невѣста богами *двѡрй*, онy једну ѣаткйју на главу, рyке *држй* овāкѡ и *двѡрй*, зāва једна покрај нѣ *седй* пѡсѣнке *дāрујē* пāрāма, како кѡ е *дāрујē*, дāдни пāрā, накyпи се дѡста. Она тѡ *двѡрй*, *седй* овāкѡ, *сйѡјй* пред свāтове; свѣ тѡ однѣси тāмо па ѡна то урāди, извѣзи, изātки те нйл'йме. *Сйрѣмā* се, знанй пē-шѣс месѣцй би се *сйрѣмāла* невѣста, и пѡсѣн свāтови с кѡњима и отйди, йзми је, довѣди (Бо); *исйрѡсy* је, ѡна нѣ знā мѡмка. *Дѡћy*, тѡ су звāl'и првоћāче, а сāt се тѡ дрyкшē зовē, сāt тѡ ни нѣмā, сāми се *догѡворy*. *Исйрѡсy* је, *уговѡрy* свāдбу, йвечѣр *дѡћy* канацйје, тѡ се такѡ звāло, *донѣсy* за млāдy пѡклѡн, злāто, кāтове, рѡбу, они су вйкāl'и рyхо. *Одвѣдy* је; *одвѣдy* је, свāдба *йрāјē* трй дāна, у срйједу *су* жѣне, јѣло, *не мйјешајy* се лyди, сāмо жѣне, а у четвртāk лyди, у пѣтак *двѡрй* невѣста, у пѣтак је цyмбус, на едан крај *су* лyди, на едан жѣне, *нѣмā* да *йгрāјy* зѣдно кā сāt, пѡсѣбно *йгрāјy* лyди, пѡсѣбно жѣне. Пѡсл'ѣн, трй недѣлѣ *йрѡћē* па *врāћајy* млāдy й рѡт, у првйче *идy*, тѡ се звāло првйче, *идy* у првйче с дāром, *осйāвy* млāдy трй недѣлѣ да седй. Пѡсл'ѣн је *довѣдy* овй ис рѡда, йстѡ *долāзy* у првйче и *осйāвy* млāдy, тѡ ти је свāдба. Кошyлѣ, матерйјāl'е, злāто што *кyйy*, двол'йрке нāйвшйшē, лyира, петол'йрка, двол'йрка, прстѣн, мѣнћyше, кѡ шта *ймā*. Йстѡ такѡ, мй смо бйл'и прйјетелй, јā сам се знāла. *Идē* дѣвѣр, прстенскй дѣвѣр и нѣгѡва пѡродица, свāтови, *не идē* младожѣнā, ѡн је *не вйдй* док *не уйћē* код нѣ, ни кад је *довѣдy*, *не смйјē* да је *вйдй*, сāмо ка[д] *йрѣбā* д[а] [ид]ē да *сйāвā*, кат *сйāвā*, мѡгy да *довѣдy* кѡга бйло. Бйло свѣга. Нйшта, ѡна *осйāнē*, кажē кад је преспāвāла, нѣмā кyт, тѡ нйје кā сād, удā се, развѣди се, нѡ *мѡрā* да остāнē. Рйједак слyчāј. Рйјетко, нѣмā, *бйјē* је, *матйреййрā* је, тѡ нйко *не окрѣћē* пāжњу; бйѡ је ѡбйчāј да ме *йрсйенуе* дѣвѣр кот кyћē, и сāмо *улāзй* дѣвѣр и још двā са нйм, пѡмѡннй дѣверѡви, не умйјѣм ни јā да ти ѡбјāsнйм тѡ, *йрсйенуy* млāдy, ѡна хйм *дāдē* по пешкйр, кад

је *ӣр̄с̄ӣенӯј̄е*, свијем по пешкир преко рамена по обичају, *дон̄ес̄е* хим шербет, није имало сѓк него шербет, вода и шећер, и дни је *д̄арӯјӯ* посл'ен на ону, ви-кало се табља, није послужбник, *с̄ӣд̄ав̄ӯ* на табљу паре, кол'ко кд̄ *м̄д̄же*, није имало послужбник него табља; *н̄ем̄а* гл̄едања, с̄амо испре[д] себе ону чаткију ти стави и *не м̄ичӯ је*, марамницу овако онѓ, на ђоше је направи, онѓ ђоше овако, *двѓриш*, е кад *ӯзму* младу *да ӣгр̄а* са мѓмком, и она свѓ *гл'ѓд̄а* испрѓ[д] себе, *н̄ем̄а* тамо, овамо. *Игр̄а* ал' испрет себе, тако ти је ранијѓ била та мѓка (Боб); би долазил' и тако прѓсци да тражу девојку ко тија дчѓва, па ко се јѓдно дрѓгом *свиди*. Пѓсл'ѓ *зак̄ажӯ да дѓћӯ да ис̄ир̄д̄с̄е*, *да ӣром̄ӣјенӯ* прѓстѓн, ѓбил'еже. Тѓ *замѓнӯ* прѓстѓне, *д̄а* она прѓстѓн девојки, девојка њѓму, *вѓрӯ се* и тако тѓ. Имало, *ӣр̄ажӯ* злата, *ӣр̄ажӯ* некѓ ѓгрл'ице, некѓ докл'ице. Имало је и тѓга, *ӣресѓчѓ* млѓго па ова *нѓће да ӣрихв̄аӣи*, *ос̄ӣанѓ* брес спѓразума, брес дѓговѓра. Није к̄а с̄ат (В. Лок); тѓ у рѓт кат *се ис̄ир̄д̄с̄и*, зѓвнѓ девојке и ѓне б̄аш к̄а овѓ што ви турате л̄ак ми тапѓт крну, кѓпѓ се девојке, пѓвају, невѓста *се обук̄ӯј̄е* у хаљине, у димѓје, свѓ тѓ променѓју, сѓтра *дѓћӯ* св̄атови *ӣовѓд̄ӯ је*, тамо посл'ѓ св̄адба, лѓуди, жѓне, *цумбѓси се*, *ӣѓв̄а се*, *ӣгр̄а се*, свѓ тѓ тако (С. Ћуп); ѓдавдѓ *ӣонѓсѓи* рукавице и у рукавице *ӣонѓсѓи* жито и *ӣонѓсѓи*, и с̄ад *се зовѓ* та косир и прѓво што *ӯзмѓш* те *засѓчеш*, да *осѓчѓш* ов̄ај б̄адња̄к, ону лѓускицу *с̄ӣд̄ав̄иш* у жито и пѓсл'ѓ *ӣос̄ӣиаш* по б̄адња̄цима, из рѓкавица̄ *ӣос̄ӣиаш* по б̄адња̄цима, тако и ка[д] *дѓћеш* ѓвде. *С̄ӣд̄ав̄и се*, пол̄азак б̄адња̄ка, *ӯћеш* у сѓбу, па у шпѓрет, по жару (Бу); грѓшали би се, грѓшкање, по пѓт к̄амѓна па би онѓ р̄адӣли рукѓм, покѓпи па б̄аца̄ гѓре к̄амѓн па покѓпи онѓ дѓле па уф̄ати она к̄амѓн, па тако е грѓшкање б̄ило. Јѓдан к̄амѓн а пѓ[т] шѓс дѓле и с̄ат *б̄ац̄иш* она гѓре а онѓ *б̄ац̄иш* дѓле, у рѓку ти је, и с̄ат кат *ф̄ац̄иаш*, онѓ *б̄ац̄иш* гѓре а *уф̄ац̄иш* дѓле, *ӣокӯиш* онѓ дѓле што си б̄ац̄ила, ѓто тако. Ако *не ӣокӯиш*, изл̄ијечиш се (Вру).

Презент се среће и у текстовима који су временски неутрални, тачније посреди су савети, упутства и сл. применљиви у сваком времену. Такви су нпр. текстови попут рецепата:

рев̄анија *се ӣр̄ав̄и* овако. *Ӯзмѓш* м̄ало зѓјтина *ӣӯриш* и м̄ало м̄асла и *ӯзмѓш* коѓ ј̄аје и онѓ свѓ *убӯӣаш*, *убӯӣаш* и *убӯӣаш*, посѓн *ӯзмѓш* мало бр̄ашна и к̄акао и понѓгѓе мало *убр̄каш*, јок по цијѓломе, но по нѓђе-нѓђе, тако, посѓн *ӣӯриш* на шпѓрет те *ис̄иѓѓеш*. Е в̄ала нѓјзи *не ӣрѓб̄а* млѓго шѓрбѓта, к̄а јѓдна ђѓзва о[д] три ђѓтири фил'ђана, и посѓн кад *ис̄иѓѓеш*, *ӯзмѓш* кашикѓм л'ијѓпо те свѓд рѓдом *ӣоир̄с̄каш*. Сѓтрадан *мѓш* свѓ *да* е *иском̄аӣаш* у колаће и да е *ӣӯриш*; ѓстѓ и гураб̄ије тако, *ум̄јес̄иш*, *ӣӯриш* *рас̄ӣѓѓиш* м̄асла и зѓјтина мало *ӣӯриш*, *ӣӯриш* м̄ало па *рас̄ӣѓѓиш* онѓ кол'ко ти је там̄ан, посѓн *ӣӯриш* јѓдно ј̄аје двѓе, па онѓ *лӯиаш* свѓ, па *зabr̄каш* тѓ гураб̄ије, *zabr̄каш*, посл'ѓн *вид̄иш* да л' се л'ијѓпи за руке, ӯзми раст̄ањи овако по тепсији, испѓни хи. Ка колаћи онѓ (Де); обаруша, *с̄ид̄ав̄иш* водѓ, бр̄ашна, сѓл'и и мало водѓ м̄лакѓ, и *убӣјеш* онѓ дѓбро, *убӣјеш* и *убӣјеш* да ти *нѓм̄а* онија громѓља и тепсију *ӣодм̄ас̄иш* и посѓ *с̄ид̄ав̄иш* м̄ало онѓ што си бѓт̄ала став̄иш у њу и онѓ *се ӣош̄иѓчѓ* л'ијѓпо, па ѓпѓт м̄аслом *ӣодм̄ас̄иш* одѓзгѓр, па ѓпѓт дрѓги кат *с̄ид̄ав̄иш*, па ѓпѓт посѓ кат *се ис̄иѓчѓ*, *ӣодм̄ас̄иш*, па *ӣӯриш* кол'ко хѓј к̄атѓв̄а, з̄ав̄ис̄и кол'ко ти *ӣрѓб̄а*, ако ти *ӣрѓб̄а* за вишѓ ф̄амил'ијѓ, вишѓ ти *ӣрѓб̄а* онија к̄атѓв̄а, ако ти *не ӣрѓб̄а* нѓ

за мању фамил'ију, три-четири ка̀та, пѣт највише, ја сам тако ста̀вља̀ла, и то̀ се посл'ен *издрѣби*, ка *се исцѣчѣ*, *у̀змѣш* те је л'ијепо на ко̀ма̀те *издрѣбиш*, ов̀а̀мо ма̀сла *раскврѣиш*, *иу̀риш* мало сѣл'и и ка̀јма̀ка и *зал'ијеш* је одозгѣр (Ков).

Овде је презент заменљив наративним императивом (док је потенцијал, који виšekратне радње обележава само као прошле, искључен), а неретко се у текстовима ове врсте два облика комбинују, што упућује да је и у једном и другом присутна компонента директивности, спољашњег подстицаја, обавезе да се радња, односно цео процес изврши управо на наведени начин.

Устаљене прошле радње могу се обележавати облицима презента у различитим граматичким облицима:

и́мā и то̀, на при́мер, ја *бегеишиѣм да се и́ријаиѣљѣим* с не́ким, ка са Зѣчевѣи́ма, ка с Вељовѣи́ма и ја *ѡдѣм* и ту́ ја *мѡгу да ѡдѣм* или *иошаљѣм* не́ко̀га, негѡву сво́јту ил не́што, ту́ и ту́ да иде́те да прѡсѣте дево́јку за сѣна, за уну́ка, за ко̀га бѣло, за сино́вца, за бра́та и ја *и́раиѣим* (Вру); *цицвара*, то̀ ти је бѣло за при́јетеље да се угѡзбу́ ка[д] до́ђе при́јетељ, *цицвара*. *Сѣи́авѣиш* воде ма̀ло, ма̀сти, ал ви́ше ма̀сти, и послѣ кат прѡврѣ [е]т[о] онѡ, *осѡлиш* га ма̀ло, *иу̀раш*, ве́и́но̀м прѡјанѡ се тура́ *цицвара*, *сѣи́авѣиш* бра́шно, *мијешаиш*, *мијешаиш*, *мијешаиш*, *мијешаиш* онѡ док не пу́шти ма̀сло (Вру); у́јутру *усѣи́анѣ* неvěста и ѡни ула́зу, прѡвѡ свѣкар, ѡна га *зрл'и*, *љу́би* му ру́ку и тако̀ сви́ја́ ре́дом, свѣкрву и сви́ја́. То̀ јутро́ јѡк, а дру́го́ јутро́ неvěста и *мијесѣ* и *му́зѣ* и свѣ *мо̀ра да ра́ди* (Боб); ишл'и смо ал'и мањѣ, ѡде у Ми́тровицу смо ишл'и ал'и то̀ је бѣло нека̀ко ка́ у́згрѣдно, та́пут се спла̀вови те́рал'и низ во́ду, низ И́бар, спла̀вови и на она́ спла̀ф ми *оѣи́идѣмо* и *ионѣсѣмо* по ка́цу, двѣје, ко̀л'ко ко́ и́мā, мало сѣра, ка̀јма̀ка, та́пут се и ву́на прода̀вала, *ионѣсѣмо* ву́нѣ *да и́родāмо*, *ионѣсѣмо*, поне́ко е имѡ и пчѣла́, *ионѣсѣмо* ме́да, во́ска и тако̀, не́што се му́чио чо́век (Бр); *иѡђу́*, *ионѣсу́* раки́јѣ, ме́зе, *исѣчу́* ба́дњакове па́ *сѣдну́* та̀мо, па́ *се зајовāнѣ*, по́сѣ *ѡѡђу́* ѡде, уне́сѣмо ба́дњакове и изу́тра положа́онѣк дола́зи. Са̀мо *сѣдну́* она̀ко̀. То̀ се зове́ ба́дња́йца и *ионѣсу́* го̀ре и го̀ре је *окрѣну́*. *Прелѡмѣ* та̀мо ба́дња́йцу (Коз); *иѣчѣ се* то̀, *мијеша́ се*, *мијеша́ се*, по́слѣ ка[д] *се исцѣчѣ* ил ка̀јма̀ка ил сѣра, још ле́пша́ до́ђе, ти прѡба́ ка[д] до́ђеш кот ку́ћѣ (Вру); тка́ла сам ѡво́ од ву́нѣ а то̀ ни́јесам. *Разби́е се* ву́на, опрѣдѣш ко́ ѡј за оснѡву, та́нко, два́ стру́ка, онѡ посл'ен на маха́лку, оснужѣш га на ра́збој, кѣркит и́мā и ткѣш га, свѣ га ру́кама преби́ра, жи́цу ѡздѡ́љ, жи́цу ѡзгѡр и и́мāш му́стру, по брѡ́ју свѣ. Фи́л'и́ми, че́рге, прѣ́е, кучина́фке, свѣ се то̀ тка́ло, ја́стѡци, хавāл'и, нехавāл'и. Онѡ го̀ре она́ ха́ф, *сечѣ се*, онѣ ту́фице *се ве́жѡ*, а кад ни́је хавāл'и сал'и протѣи́неш ра́вно. Тако̀ се фи́л'и́ми тка́л'и, прости́рāло се по ку́ћи (Ле).

Као што се из наведених примера читује, у предикатима у презенту подједнако су чести глаголи оба вида, с тим да када су посредни несвршени глаголи, радња се приказује у свом трајању, док облици перфективне форме указују преваходно на целину радње.

У поређењу са потенцијалом, императивом, конструкцијом *би* + императив, чија је основна служба обележавање поновљивости прошлих радњи, презент поседује знатно слабији потенцијал за исказивање хабитуалне се-

мантике, те ни у контекстима овога типа није уобичајено да буде употребљен самостално, већ се најчешће комбинује са наведеним јединицама (уз присуство перфекта). Модални глаголски облици попут императива и потенцијала именовану радњу недвосмислено маркирају као хабитуалну, припремајући језичке околности за синонимну употребу презента.

Како се сви ови облици здружују у ширим контекстима види се из примера:

кџање, знаш и ти кџање, тўри рукавицу ал чарапе, по дџсет чарапа ал рўкавица, и сат она йойкрива, држи прџтџн у рўку и пот свакў ето онў завуче рўку, извуче и осйави нџе она прџтџн, онйја дџсет кџа сат ти мџраш да йогдџиш ље је, ако не йогдџиш, излијечила си се. Излијечи се, не мџже више да йџражи кад није ето онџ нашла, па би се тџ мрчили, па ооо. Кат те найкџа ето она, ймџ пџртија, по двџе трџе на едну страњ, по двџе трџе на дрўгў и која пџртија найкџа џна мрчи ето онџ што нису наткџали, рукама, очађави рўке и по образу и измрчи. Нџ мош вџроват кџко е тџ занимљиво бџло, овџ сат ништа. Тџ би се прџвио један Миливоје ис Тутина, тџ е бйо зађавола тџ чџвек, џн би обрњи, ўзми врагйло, ти нџ знаш штџ е врагйло тџ од рџзбџа што би навијали, и у тџ врагйло йобџде двџ крака, ка ето онџ ўши и замойа некџм крпџм а овџмо йокрйју га љџбетом и џн се не вџди, сџмо што џн скџче по сџби, и ймџ йглу кот сџбе и ље се йџремџне то врйска сйџй по сџби, кџ стра не од мџчкџ, ал џн нџе овџ жџнскџ сџл више ето овџ мушкарџе. И џн држи йглу и чџм се примџкни до мушкараџа, џн тек бџцни га испод љџбета, они врйску, побџгни, е штџ би се рџдило, о бџже, бџже. Он ка[д] тџ изйџра се, изйџра се па посџ скйне тџ; па хееј, кат йосџа овакџ нарџт, и сџт јџдан оџе да зџве на свџдбу, и како би онџ свџзаџо она безбџтнй сџч, свџжи између нџгў, и нџкако чџм џн овакџ рашири нџге, она сџч овакџ одмџри и сџт ййиџа овакџ на примџр тџбе ил тџбе: „Штџ љеш ми донйјет на свџдбу?“ Џни нџиџе да рџкнў што лйјџепо, него грџде. И џн зафџли, рашири онџ нџге, и она сџч овакџ одмџри и вичџе: „Фџла“, и, мџје ви, ка[д] џбџе, изрџди такџ а џн пџслџ заџе јџпџ, кџиш ў рўке: „Штџ си ми ти дџнио на свџдбу?“ „Тџ и тџ.“ „А кџ ље онџ да јџде?“ Па да ти донџсџм жџбу, па да ти донџсџм мрџтва кџња, свџ тџ нарџт вичџе. „А кџ ље онџ са[д] да јџде?“ Џн га изгџри кџишом, изгџри кџишом, доклџ не рџкнџе ја, нџе да йџресйџанџе (Вру); ја сам ишџо у Морџвац гџре, имџло је по дџсет, петнџес, џтиди у Морџвац, љџк, па од вџгџџе до вџгџџе ље наџеш кџпривџ бџри, бџри, напўни она љџк, ўвџџе џџи док ти дўша џбџе до, вџздџн на ноге трџўџи; љџк тџмо су йшл’и повише Ёгла, свџ пџшкџ. Умџљи јџџам, воденйце су бџл’е у Ђерекџре нама, натовџри кљўсе и џтиди џмџљи, донџси. Имџло је она, имџло је нџкџ, кџко се зџвахў, црепўље, онџ црепўље и на онў црепўљу замйјеси л’џп и тўри га, жџра озгџр, испџџи, извџди и она пџџена, тџ л’џп јџдеиш; сџт је гџспџдлук, вџдиш, вџда унўтра, шпџрет унўтра, купџтило унўтра, жџвиш кџ бџк, ка у гџрат, а џндџр тџ није имџло ништа, јџдна гасуљйца тавал’йкџ у хастџл је йўрйиш, зайџл’иш, гџри, тџ вџдиш, крај тога јџдеиш, синйју пџстави и тџ ти свијџиљй да те фўйиш и хрџни (Бо); сйјал’и би свџ вџсте жйта, и јџџам, и пшениџу, крўпнйк, рџш, џвас и такџ тџ, свџ би

га жњел'и рўчно. Кад *биде* свѣ готѣво, *ѿоденемо* у стѣгове, и[з] стѣговѣ ѿдмѣ на гувно, *наирѣвимо* гувно и онѣ снѣплѣ *ѿорѣдимо* по гувну, па *увѣди* коње па врѣл'и тако и тѣ ти је такѣ тѣ. Онѣ *наирѣвимо* мѣтл'е от брѣзе, вилѣма *ускрѣјњемо* слѣму и *обрѣишемо* гувно, цѣла фѣмил'ија *се органѣзуе* те *ѿокуѣи-*мо онѣ жѣто на кўп и кат *ѿмѣ* вѣтра, мѣ лопѣтама *издѣжемо* онѣ жѣто и *вијемо* и *осѣјѣ* чѣсто посѣн жѣто, онѣ *сиѣимо* у врѣће, *дѣжемо* на тѣван, тѣпўт нѣко *ѿмѣ* хѣмбѣр, нѣко жѣк, но по тѣванѣ по кѣшѣвѣ и по сѣндўкѣ онѣ жѣто; *ѿгрѣ* жмўркѣ, *ѿграју се* кл'ѣсѣ, тѣ се такѣ *зове*, мачўгу забѣди пѣ једно малѣ дрво стѣви на онў мачўгу пѣ га дрўгијем кѣ ће дѣлѣ, тѣ *ѿобећје*, *одбацўјѣ*. Фил'ѣнѣ би се на посѣткѣ, *ѿграју*, стѣви прѣстѣн пот фил'ѣн, двојѣца *крѣјѣ*, а онѣ дрўгѣ *ѿѣрѣжѣ*, кѣ *нѣје*, *ѿобѣди*. Тѣ *се* такѣ звѣло тѣ ѿгре; ѣди у дрўгѣ сѣла *двѣри* невѣста, која је нѣжстрија свѣкрва, ѿна *ѿокуѣи* свѣ и *одвѣде* невѣсте тѣмо *да двѣру* и ѿне *се ѿорѣду*, *ѿмѣ* и по двѣдес ѣ рѣт, *да се ѿѣкмичу* која је нѣжпѣшѣ. Свѣко за свѣј ѣкўс, свѣ *кажѣјѣ*, онѣ *виѣ* онѣ, онѣ онѣ, свѣко *ѿмѣ* посѣбан ѣкўс; од овѣјѣ овѣмо, кѣ је крѣва, ѿфѣца, свѣ *ѿѣче* црвѣно мл'ѣјекѣ, *ѿромѣјени* бѣју и ѿни *знѣјѣ* ѿдмѣ да нешто *јѣс*, и *идѣ* кот хѣѣѣ, *борѣ се*, *ѿѣшѣ*, да би се тѣ мѣкло, хѣца тѣ *мѣкнѣ*, *ѿомѣгнѣ* хим хѣца; бил'ѣжи трѣве, прѣбукѣј дѣцу, *л'ѣ* хим стрѣву. *ѿзмѣ* билѣгу от дѣтѣта, *ѿмајѣ* једне трѣве посѣбно и трѣ тѣ трѣве свѣжи црвѣнијем кѣнѣом и пѣсл'ѣн хи пѣчупѣ и тўри ѣ воду и кўпѣ дѣјете; Разбајѣвал'и би му жѣне, која *знѣ*, тѣ су имѣл'е тѣ старѣјѣ шѣто *знѣјѣ*, *разбѣјѣ* дѣтѣту *да не ѿлѣѣ*, дѣјете *ѿмѣ* грѣчевѣ, сѣ око глѣвѣ и бѣци ѣ воду, *кажѣ*: „Кѣко се овѣ сѣ расто-пѣю, такѣ пѣлѣ отишѣ“ (Бѣб); о Бѣжѣћѣ, нѣжпрѣје Бѣднѣй дѣн мѣ ѿде нѣш не би помѣњали пасѣлѣ, *кажѣ ѿасуѣјѣју се* шлѣивѣ. Знѣло се да се осѣѣѣ бѣднѣк, *ѿо-**нѣсѣ се* погѣча, флѣша ракѣјѣ, кукурус, ѿвас, жѣта шѣта *ѿмѣиш* и прѣвѣ лѣўска *да ѿднѣ* да га сўнце *грѣјѣ* онѣ бѣднѣк. И прѣвѣ лѣўска *се узѣмѣ* и *сиѣѣѣ се* у тѣрбу а погѣча, бѣднѣчѣиѣца, *ломѣ се* преко бѣднѣка у шўми гдѣ *се осѣѣѣ* бѣднѣк; а било је отѣмѣња девѣјѣка, тѣ е дѣста било отѣмѣња, јѣ знѣм, јѣ пѣнтѣм лѣудѣ. *Бигѣнишѣ* дѣбру девѣјѣку, тѣ је било ѿдмѣ пѣсл'ѣ рѣта, и ранѣјѣ за врѣме тўр-скѣга кѣжѣ, *бигѣнишѣ* девѣјѣку, тѣпўт *се* тѣ акрѣбе којѣ су јѣке фѣмил'ѣјѣрно, тѣ су рѣдѣл'е, *бигѣнишѣ* девѣјѣку и *кажѣ*: „Хѣјде да идѣмо да је ѿтѣмо“. По-кўпи се нѣ тројѣца, упѣни у кўћѣ, пўшке, у Шкрѣјѣѣѣ гѣре и повѣзѣл'и, а ѿде ѿдмѣ су је дѣвѣл'и, повѣжѣ јѣј брѣћѣ и ѿца, Црнѣишѣнин кѣмѣта шѣто је бѣю, ѿн пѣшѣ, девѣјѣку за чўпѣ, овѣјѣ повѣжи у сѣбу, и тѣј дѣн му је остѣла (Јѣ); ѿн би ми ѿднио по пѣдесѣт-шѣсѣт кѣлѣ у кѣфѣ, тѣ такѣиѣста *дѣћѣ*, *наѣўнѣ* у гѣпѣк, тѣмо тўри у аутѣбус, тѣмо му је дрўг, *ѣѣка* га с кѣл'ѣма. За нѣга *ѿмѣ* и за мѣне (Ка); крѣл'и би се по шўми, жмўркѣ, јѣдан *жмўри*, мѣ *се крѣјѣмо* по шўми, пѣ док пѣсл'ѣ *нѣје*; *крѣнѣиш* за Тўрѣјѣвдѣн у рѣку тѣмо и *кўѣиш се*, пѣсл'ѣ *ѣз-**мѣмо* копрѣивѣ *ѿѣламо* нѣрот, *ѿѣѣѣмо* и копрѣивѣм а онѣ *бежѣ* у мѣ *сакрѣјѣмо* онў копрѣивѣ, јѣ сам бѣш тѣ рѣдѣно, ѣзми сакрѣ под блѣзу и *ѿрѣјѣм* крај нѣкѣга, крај женѣ, крај чѣвѣка пѣ фѣке и фѣке по ногѣма ил'ѣ по рукѣма, ѿн *бежѣ*, *кўка* нѣглѣс (Кѣз); и тамѣ дѣл'ѣ, нѣје имѣѣ овѣ пўт, нѣго низ рѣјѣку тамѣдѣл'ѣ, тѣ је сѣмо онѣкѣ пугѣње бил'е, пѣ би товѣрил'и онѣ товѣре дрѣвѣ на кѣње, пѣ зал'ѣди рѣјѣка а кѣњ *наѣћѣ* на рѣјѣку и *ѿўкнѣ* онѣ л'ѣд и ѿн *ѿобѣде* глѣвѣом и свѣ и дрѣва и кѣњи и свѣ у вѣду *ѿѣл'ѣ*. Пѣсл'ѣ она *ѿбацўјѣ*, тѣмо-овѣмо, *мўѣи се*,

и покупи пā ѡпѣт натовари и тѣрај за Пазар. Кѡњ усѣанѣ, нѣје тол'ѣкѡ дубѡка вѡда, сѡмо бѣо л'ѣт пā га превари и ѡн упаѡ; имало је случајѣва да смо дрва продавал'и, јā сам продавѡ, стѡ педесѣт дѣнарā, дѡбро је, ѡзмѣш сѡл'и, гāса, ѡндā нѣје имало свѣтла него онā петрол'ѣјка и онā луч, имало луч од бѡрѡвā. ѡзмѣш пā зайал'иш онѡ лѡску од луча и послужѣш се док ул'ѣјежѣш дѣцу тāмо; посѣ тѡ конѡпљу она нѣкнѣ, пѡрасѣѣ, сазрѣнѣ, ѡндā се ѡѡжнѣ, пѡвѣжѣ се у тѡцāт и пѡѡри се у некѣ резерѡвар водѣ и оно би се тѡне кѣсел'ило, извади, имал'е су онѣ трл'ице и употребљавало се за кошѡље, дѡлњѣи вѣш, нѣје имало штā дрѡгѡ. Жѣвелѡ се о[д] тѡгā; имал'и су једни ѣѡмбѡси, ранѣјѣ ѡн се ѡжѣнѣ и дрѡгѡ вѣѣе, трѣѣѣ вѣѣе довѡдѣ мѡзику у кѡѣу и тѡ нѣзѡвāн идѣш, свѣ омладѣнци мѡмци идѡ на тā ѣѡмбус, нѣко од рѡѣкā извѣдѣ мѡзику, јā му дāм стѡ ѣурā и ѡн дѡѣ тѡ вѣѣе и сѡврā тѡ и ѡндā су свѣ мѡмци тѡ ѣшл'и пā су се тāкмиѣил'и, доказѣвал'и се а тѡ је имало и дѡвѡјкā, дѡвѡјкā у тѡ врѣме ѡне су по хѡднѣкā бѣл'е, на врāта вѣрѣл'е, а пѡсл'ѣ је пѡѣѣло (Пож); ѡдѡ, исѡрѡсѡ и довѡдѡ, тѡ ни мѡмци ни дѡвѡјке нѣсу правѣл'и пѣтāѣе, те не свѣѣ ми се, те овѡ, тāпѡт су се родѣтелѣи слѡшāl'и ако трѣбā такѡ тѡ да бѡдѣ, ѡндā нека бѡдѣ. Пѡшāl'и се пе[т]-шѣс лѡдѣи, имало су тѣ гарāнције тѡ, звāl'и су се ѡдāбрāнѣи лѡди којѣ нѣјесу лāгāl'и, бāвил'и се свакојāкѣм послѡвѣма, лѡди су вѣровāl'и један дрѡгѡме. Прѣчā онā за онѡ фāмил'ѣју онакā је, онѣ овакā је за дѡвѡјку такѡ, за мѡмка такѡ, е кад би се свѣ тѡ утанāчило, ѡндār дāvāла би се такѡ дѡвѡјка; младожѣња ни случāјно, а ѡдрѣѣвал'и би се нѣко кѡ је жѣвѣо бѡлѣ имѡ је некѡ пāру дā трошѣ за та нārот, ѣшл'и су свāтови, кѡ нѣје имѡ, ѣстѡ кѡ онѡ кат се прѡсѣи, прѡводāције, ѡѣѡдѣ пе-шѣс лѡдѣи, ѡзмѣ је и довѡдѣ је. Дѡѣје-трѣ жѣне, ако је мāѣе те је у пѣтāѡу овѣ сирѡтѣња, кѡ и сād. Кѡ је јāчѣ ѡдѣ дѣсет жѣнā, двāдес, би се прѣчāло код нѣкогā домаѣина, кājѣ, стѡ свāтѡвā ѡтѣшлѡ с кѡѣма; косѣдба кад би бѣла, би се клāла јāжпāt. Жѣне сѣрѣмѡ, богами тѡ како кѡ је имѡ, кѡ је имѡ вѣшѣ те је бѣо домаѣин дѡбар, сѣрѣмā дѡбро, кѡ нѣмā него у сирѡтѣњу, мало слāпшѣ и такѡ тѡ (Рај); а мѡја генерāција, сѣне, тѡ је бѣло глѡпо. Шāl'у на мѣр, ѡдмā сѡтрадāн дѡѣ двā чѡвѣка, на прѣмер, јѡк ко тѣ фāмил'ѣје него мāло од дрѡгѣ фāмил'ѣје, ѡѣѡдѡ двā чѡвѣка, пѣрāжѡ, мѣ кājѣмо мѡхур, кājѣ: „Дāди ми мѡхур“. Понѣкѣ кājѡ: „ѡна је мѡхур пѡнѣјела кад је ѡтѣшла“, и пѡшлѣ мѣр. Понѣкѣ богами јѡк нѡ двā мѣсеца, трѣ мѣсеца и пѡла године тѡ би се гāњāло како кѡ. Нѣѣе дѣмек. Те пѡсл'ѣн се пѡмѣри. Пā пѡсл'ѣнке довѡдѣ тѡ дѡвѡјку кот ѡца пā сѣди двāдес дāнā, дārѡј цѣјелу фāмил'ѣју тѡ и амѣце, нѣко гāнā и дāице, неко јѡј сал' амѣце, тѡ фāмил'ѣју брāта, понѣшто дārа. Понѣси по један ѣѡравѣи, по једну блѡзу, шāмѣју, штā дрѡгѡ да се ѡнѣсѣ тāпѡт, нѣје имало; по јѣдно тѡ котл'ѣче ил'и по двѡје тѡри у тѡ лѡбицу. Е пѡсл'ѣн кад вѣдѣш гѡре те нѣмā водѣ на пѣпео, а бѡгоми и кат ѣмā водѣ на пѣпео, ѡзми пā, е бѡгме, сѣне, бѡк да помѡгнѣ овѡм нārѡду, нѣје зāдѡвѡлāн нѣко, пā се ѡтѣри, избѣстри се на онā пѣпео на средѣну, овакѡ се нāпрāvѣи, тѣ нāсѣѣш онѡ вѡду а онѡ се овакѡ нāпрāvѣи, с изѡвѣнѣњѡм, ѣто овакѡ. Вālā јā нѣјесам, пā ти ѡзми сāфу онѣ водѣ, тѡри у лāvѡр, ѡпѣри кошѡљу, шāмѣје. Нѣмā прāшка. Пā она сѣјера, онā се шāмѣја ѡпѣри пā у ѡчи те ѡдārā кѡл'ко је бѣјела. Пā ѡнѣси пѡсл'ѣнке пѡтурā у лāvѡр, у тепсѣју, пā нāмѣсти

котрљаџ, п̄а н̄а гла̀ву, у р̄ијеку д̄о̀л'е. Испод Л̄а̀т̄о̀в̄е к̄у̀ћ̄е д̄о̀л'е о̀дн̄еси, п̄а о̀п̄ери она веш пер̄а̀л̄к̄ом те га ѝзб̄и, п̄а га д̄он̄еси те га разг̄р̄ни а он с̄а̀л' ѝкр̄ӣӣ от п̄епела к̄о̀л'ко то нешто к̄о̀ м̄асан д̄о̀л̄а̀з̄и та в̄еш (Це); из̄ј̄у̀тра у̀в̄о̀д̄у је, о̀йр̄е̄м̄у је л'ӣјепо, о̀б̄у̀ч̄у је и с̄а̀д л̄у̀ди с̄у св̄и т̄а̀мо п̄ос̄ӣј̄ѐд̄а̀л'и, у̀в̄ѐд̄е је з̄а̀ва те д̄в̄о̀р̄и испред л̄у̀ди и л̄у̀ди т̄а̀п̄у̀т т̄а̀б̄љу, д̄аро̀в̄а̀ва̄ју невесту, ко с̄а̀т у хот̄ел што д̄а̄ју он̄е куф̄ѐрте, а т̄а̀п̄у̀т с̄у на т̄а̀б̄љу ба̀ца̀л'и те п̄аре, докл'ен је д̄а̀р̄ӯј, она т̄у д̄в̄о̀р̄и, кат се зав̄р̄ши, п̄д̄сл'ен ѝос̄т̄а̀ја̄ју да се д̄ор̄у̀ч̄ку̀ј̄е ал' р̄учак, невесту ѝзв̄ѐди у ж̄ене, у̀в̄ѐд̄у је те д̄в̄о̀р̄и а у л̄у̀де ј̄о̀к; највише д̄о̀л̄а̀з̄у ови д̄обри л̄у̀ди и ис комшил̄ука. На прим̄ер у̀зм̄еш ти нек̄ог д̄обр̄ог чов̄ека, који је д̄обар за то с̄ело, гла̀вни, одб̄ор̄ник ил' и нешто, дни д̄о̀ћ̄у ту те тог̄а чов̄ека у̀зм̄у, и д̄обри ти л̄у̀ди с̄у ишл'и, ӣј̄есу ишл'и л̄о̀ши л̄у̀ди него д̄обри, и о̀тӣди за̀пр̄дси је, дни ил' и р̄ек̄ни она̀дан п̄ок̄л̄дни хим девојку (Ков).

Примењује се да је у наведеним примерима осим глаголских облика који исказују семантику поновљивости готово по правилу присутан и перфекат, као универзално прошло време. Његова основна служба јесте (као и када је реч о појединачним радњама) стварање оквира унутар кога се смештају радње хабитуалне семантике. Њиме се недвосмислено упућује на претериталност (на време, период вршења), те се дефинишу и опште околности (описују се стања, дају констатације уводног, општег типа) под којима се врше означена дејства:

а ина́че ф̄ереца то је бѝло, ако би, ако ӣј̄е им̄ала ону̀ ф̄ерецу, он̄о ц̄рн̄о, ви то не п̄ант̄ите, д̄на да опр̄д̄стиш ко би ја наиш̄ао ил ко б̄ио, т̄а̀мо ов̄а̀мо, д̄на с̄а̀мо о̀кр̄ен̄е ле́жа и овако да је не вӣдӣш у лице. Кад би г̄о̀ј наиш̄ао к Жу̀пи ил ње б̄ио, те би ср̄е̄о муслиманку девојку, она с̄а̀мо о̀кр̄ен̄е ле́жа, за̀б̄ӣј̄е гла̀ву т̄а̀мо у кл̄еку ил ње, а т̄у ѝм̄а ш̄у̀ма, о̀кр̄ен̄е да пр̄д̄стиш, ј̄ес то бѝло гл̄упо (Вру); ѝш̄ло се за ј̄ав̄ор, др̄ӣјен, он р̄а̀но бѐхр̄а, копр̄ива, р̄аз̄нӣја цвӣје̄жа он̄о што ӣм̄а и то се с̄ӣа̀ви у ча̀шу са вод̄ом у с̄о̀бу. Е из̄ј̄у̀тра прӣјен с̄унца о[д] т̄е вод̄е св̄у д̄ецу ѝо̀кв̄а̀сӣш, демек да напред̄у̀ју, да раст̄у; ӣј̄е бѝло стр̄у̀је, к̄асно стр̄у̀ја, на л̄амбу се, зап̄а̀л'и л̄амбу, св̄и се пок̄упи, к̄о ѝл'е̄ӣе, к̄о ѝр̄ѐд̄е, ст̄а̀ви је т̄у и ра̀б̄о̀шӣа на л̄амбу, пок̄упи се у̀веч̄ер, пос̄е̄дак, ж̄е̄на д̄о̀ста, то је бѝло п̄е̄сма, вес̄еље, к̄а на пр̄ело (Боб); бѝло је о̀вде тог̄а д̄о̀ста, д̄о̀ћ̄е бес питања ѝо̀б̄ѐгн̄е род̄ӣте̄љима, пр̄етходно се вӣдӣ са м̄омком, зав̄о̀л'у се, п̄а посл'ен х̄о̀ће да је д̄а̀д̄у, нѐће да је д̄а̀д̄у, и д̄на поб̄ег̄ни и потр̄е̄фи се да жӣви л'ӣјепо, а потр̄е̄фи се п̄ос̄ен п̄а о̀п̄ет код род̄ӣте̄ља. Ѝм̄а нѐће г̄о̀дина̄ма да се ѝо̀мӣрӣ, тобоже не̄ки, к̄ако он̄о ка̀же̄мо ми, ина̄ђӣје, лука̀вство, ӣисто лука̀вство, нѐће да се ѝо̀мӣрӣ г̄о̀дина̄ма. Ш̄а̀љ̄у се л̄у̀ди, п̄а дни врати хи, она ка̀ж̄е: „В̄а̀ла кад ми је вратио ове л̄у̀де, ко му ја пош̄а̀л̄ем др̄у̀г̄е, нек се поф̄а̀л'и“, и она што је у̀з̄о девојку д̄на се заина̄ти п̄а нѐће ни да му ш̄а̀љ̄е л̄у̀де п̄д̄сл'ен, она п̄д̄сл'ен д̄о̀ћ̄е п̄а м̄о̀л'и. Кад бӣд̄е ун̄у̀ћ̄ат и у̀ж̄ел'и се, у̀ж̄ел'и се сво̄је; он̄о з̄ла̀то и он̄о што је п̄д̄нӣјето да се вӣди ко[д] т̄е девојк̄е што с̄у п̄д̄нӣјел'и из д̄о̀ма ови, м̄омче што је п̄д̄сла̀ло и, не̄јсе, прӣјет̄ељ што је п̄д̄сла̀ло, он̄о о̀с̄т̄а̀ј̄е девојки и д̄на то у̀зм̄е о̀туд и д̄он̄ес̄е кат д̄о̀ћ̄е у т̄у спр̄е̄му њезину. Ш̄ор̄в̄ани, по нѐкол'ико ш̄ор̄в̄ана̄ ѝр̄а̀ж̄ӣ, з̄ла̀то, петол'ирке. Ве̄ћ̄ӣном с̄у св̄е П̄еш̄т̄ерке, б̄о̀га ми пон̄е̄к̄е с̄у д̄о̀л̄а̀зил'е п̄д̄сл'ен с̄а̀ме (Бот); ѝма̄ју о̀ркестар та̄ј који с̄вӣра̄ у п̄исак и она̄ј који г̄о̀ч н̄д̄си,

вѣл'икѣ гѣч, овал'икѣ, пѣ у онѣ шѣпке овакѣ, па *удѣрѣ* у онѣ гѣч, дрвѣнѣ онѣ кѣ кашѣйка, ѣстѣ кѣ кашѣйка, пѣ *бѣјѣ* онѣ гѣч, а и у Пазѣр ка[д] *су се* вѣсти *дѣвѣл'е*, *нѣјѣ имѣло* нѣшта тѣ да *се обѣашњѣвѣ*, нѣт *је нѣвинѣ имѣло*, нѣт *је рѣдиѣна имѣло*, *јѣ знам* кат *уѣпште рѣдиѣна нѣјѣ имѣло*. Тѣбошѣр, *бѣо је* тѣбошѣр и ако *ѣмѣ* нѣшто нѣво из влѣдѣ озѣр, нѣшто *се наређујѣ*, ѣн би у Позѣр на цѣнтар на Шѣдрвѣн се звѣ, бѣпа, бѣпа, бѣпа, са онѣјѣм гѣѣом: „Нѣрѣде, ћујѣте, нѣрѣде“, нѣкѣко некијѣм ријѣћѣма, забѣрѣвиѣо сам кѣко бѣше, „ћујѣте, нѣрѣде, покупѣте се“, ѣни се покупѣи и ѣн хѣм *исѣрићѣ*. Тѣ *се ѣренѣсѣ* пѣсл'ѣн, *ѣрићѣ се*. Дрѣгѣ срѣство *нѣјѣ имѣло* за тѣ вѣсти. Тѣбошѣр, ѣн би (Бѣт); *ѣшли смо* *јѣ* и брѣт, *просѣл'и*, нѣко *ѣошѣлѣ* прѣсѣце, нѣко *јѣк*; е сѣт дѣвѣјка кат *дѣћѣ*, нѣвѣста прѣвѣ јѣј *дѣју* *јѣбуку да бѣѣи* па сѣто, и[з] сѣта, *јѣбука је* у сѣто и *жѣто да бѣѣи*, дѣвѣ пѣт прѣкѣ себѣ, дѣвѣ пѣт напријѣд, а сѣд бѣѣѣ и сѣто на крѣв, на кѣћу а вишѣ тѣ нѣмѣ, сѣт тѣ у кафѣну, а додѣшѣ и сѣт пѣстојѣ да *ѣмѣ* бѣјрактѣр и стѣрѣ свѣт и ћѣвѣр; вѣла *смо увѣдѣл'и* у кѣћу, *знало се* у сѣто дѣ му *жѣта да појѣдѣ*, колѣч да му *сѣѣвѣмо* на рѣгове, пѣвѣсмо от кучѣнѣ *се завѣјѣ* вѣлу око рѣгѣвѣ и тѣ пѣвѣсмо би упрѣл'и, направил'и и вѣзу да пѣвѣдѣ вѣла тѣгѣ, а *знало се* дешњѣк вѣ, ѣвијѣк дешњѣка би увѣдѣл'и, ѣ између Бѣжѣћѣ *нѣјѣ се мијѣсѣо* л'ѣп уѣпште, мијѣсѣл'и би ил би прѣвил'и пѣте, нѣ би прѣвил'и цѣцвару, нѣ би прѣвил'и качѣмак, нѣ би вѣљѣло да се брѣчѣ, кѣжѣ рѣјѣ крѣгови зѣмљу. Тѣ би се трагѣло; нѣкад *нѣјѣ бѣло*, тѣ *се свѣ сѣзѣдѣ се* мѣтар висѣнѣ пѣ *се удѣрѣ* грѣде, пѣјасѣви, *да држѣ*, тѣ *је свѣ кѣвѣно*, кѣвѣчи *кѣвѣл'и* и укѣвѣно; за врѣме Тѣрскѣ *дѣвѣла се* четвѣртѣна, [з]нѣ[ш] штѣ е тѣ, *нѣћѣш*, *ѣзнѣш* рецимо илѣду снѣпѣ *жѣта*, кѣко *мѣре* јѣдан чѣвѣк *да ѣодѣгнѣ*, о[д] стѣ снѣпѣ нѣгѣво *је* дѣвѣс пѣт; *жѣна*, рецимо, у л'ивѣду *дѣнѣмо* навѣљѣке, *дѣнѣш* четѣри навѣљѣка, тѣри тѣбѣ а четвѣртѣ ѣга *узѣмѣ*, *узѣмѣ* и од кукурѣза, и од пшѣницѣ и од л'ивѣдѣ четвѣртѣ дѣо. Ка[д] *дѣнѣ* крѣстѣне, ѣн *бѣрѣ*, *кѣжѣ* овѣ, овѣ и овѣ су мѣе, пѣ *имѣло је* лѣудѣ отѣди по нѣћѣ пѣ му и помлѣти (Из); тѣ *се нѣјѣ гл'ѣдѣло* дѣ л' ѣш тѣ ѣтетѣ истѣрат ѣчи, нѣ дѣ л' ѣш дѣгнат свѣ говѣда да се обѣдѣјѣ. Она се *обѣдѣјѣ*, а оно упрѣћѣно, пѣ *сѣгѣбѣм* дѣјѣте, *ѣѣрѣм* га док *ѣокујѣм* говѣда, пѣсл'ѣ да *не мѣгу да наѣѣрѣвѣм* ѣе *је* дѣјѣте, оно *се забѣло* у шушкѣр око нѣгѣ, докл'ѣ нѣћѣ дѣјѣте, изѣћѣи говѣда свѣ по *жѣту јѣднѣм чѣвѣку* (Ка); *јѣсте*, *бѣло је* и тѣ ѣвѣ, уочи Тѣрѣвѣудне кол'ико *ѣмѣ* чѣљѣдѣи, тол'ѣкѣ *накрѣшѣмо* врѣдѣвинѣ, дрѣнѣвинѣ и *закѣѣѣмо* кѣћу и свѣ, штѣл'ѣ *закѣѣѣмо*, изѣтра пѣсл'ѣр Тѣрѣвѣдѣн, *ѣзмѣмо* кѣпрѣвѣ, *ѣѣѣѣмо* се, окѣчи око кѣћѣ како кѣјѣ. Пѣлѣнѣке *се* тѣ дѣн *мѣнѣјѣ*. Тѣ *је имѣвѣло*, кѣјѣ *су знал'е* тѣ да *бѣју* пѣнѣћѣи крѣјѣћѣи *дѣћу* пѣ пѣнѣћѣи *ѣодѣѣѣју*, изѣтра кад *усѣѣнѣ* ѣе гѣј *ѣмѣ* рѣскрѣсѣница *ѣмѣ* брѣшна *ѣмѣ* нѣшто набѣѣѣно; мѣ *смо имѣл'и* зѣвѣтѣнѣ, скѣпѣи се нѣрот, мол'ѣтѣ *ѣмѣ*, *чиѣѣ се* и *ѣокујѣи се* нѣрот ѣвѣчѣ пѣсл'ѣн игранка, вѣчѣра, згѣда; ѣто кѣко, кад *је* у април, у мѣју мѣсѣцу *се ѣосѣјѣ*, *скѣѣ се* *јѣјѣ* пѣ *се ѣѣрѣ* у онѣ конѣпљу у онѣ сѣме и *дѣѣш* на нѣву и *насијѣвѣш* и онѣ *јѣја бѣѣѣш* а дѣѣа *кѣѣѣ* онѣ *јѣја*, пѣ *вѣљѣ се да ѣорѣсѣѣ* конѣпљѣ, да *бѣдѣ* крѣпно сѣме. И ѣндѣ кад *одрѣсѣѣ*, *бѣрѣ се* прѣвѣ јѣдна конѣпљѣ, *зѣвѣ се* бѣљѣјка, тѣ *се обѣрѣ*, у мѣчѣло *се однѣсѣ*, *ѣокиѣсѣл'и*, пѣсл'ѣ *се ѣрл'и*, о[д] тѣгѣ *се ѣрѣдѣ*, *ѣкѣ се* каснѣјѣ; *имѣл'и* и *смо дѣл'е*, знѣш ѣѣ црѣква у Мѣтрову Рѣјѣку, свѣ дѣл'ѣ и ѣѣ ни *је бѣла* бѣшта, покѣсѣл'ѣ га, тѣри нѣдѣљѣ *ћѣѣѣ*, пѣсл'ѣ *ѣѣвѣдѣш*, *ѣѣрѣш* мѣло пѣд вѣду и сѣл' онѣко онѣ ручѣцу *исѣлѣчѣш*. *Осѣѣвѣш* *је да се сѣшѣ*, кат

се осуши, покупи, нџи кӯћи трл'и, пџсл'е гребенџ. Ранџје се свџ носило прџренџ, сукно, од сукна се прџвило; прџје нџје имџло да се јџдџ кџ сџт. Ранџје џдџ умџси у пџкару кукурузницу пџ недџљу дџнџ јџдџи; влџдина мџјка, она је ствџрно бџла некџ жџна чџста, јџ сам дџјете бџла, јџ сам тџ запџмтила. И џна грднџ умџјеси тџ л'џба и скџџ им кукуруза и нџс почџсти џнде, мџ чџбџнчџт јџдва чџкџмо да џдџмо да ни нџшто дџ, а јџ понџси л'џба, мџ смо ти бџл'и као богџти, пџ јџсмо бџл'и богџти кат смо јџл'и свџ пшеничан л'џп и јџчмџно. И јџ џнџсџм и џромџјџним са Влџдџм, она мџне дџ тџ, јџ џџј дџднџм онџ (Кџз); пџ мџже да је бџло и преко пријџтељства и преко познџнства, а нџјвишџ кат за-џрџжџ мџмак девојку, чџјџ џмџ дџбра девојка, дџ л' је истџрџла стџдо, дџ л' је говџда, дџђџ тџмо крџјџћи, џревџрџ девојку и заџубџ се, џндџ, такџ сам јџ; пџ кат сам дџшла овџмо, пџсл'џ трџ мџсџца петнџс гџднџнџ напџнула. Ё такџ ти кџжџм, ка[д] те уфџџи млџдо, џревџрџ, а ка[д] тџ зрџнџи, посл'џ мџш да га џревџрџиш, а тџ нџје л'џјџпо; мџсл'џм, свџ се онџ рџдџло вишџ, конџпља се рџдџла пџ би тџ звџл'и за џспомџћ да се онџ трл'и, да се прџдџ. Пџ џна се сџјџ, јџ кат сам бџла девојка, јџ сам тџ рџдџла, јџ сам и ткџла. Пџ се тџ џдџжнџ, пџ се тџ шџџви у мочџло пџ се тџ сџши, онџ се џрл'и, џрџдџи, џкџш, вџди онџ влџкна (Лџч); џ мџје дџјете, тџ мил'џнџ нџшџ што е бџло, дџђџмо с рџднџ, плџстџл'и ил'и жнџл'и, тџ џџвајџ, свџрајџ, тџ рџкџ би нџко свџтови су, тол'џкџ је весџље, а сџд нџма, и бџљџ што нџма; и тџ чџла јџ, око кџћџ кџм џе чџне да учџнџ, јџшџ на вратџло, а гџла да се скџнџ, џ гџла. А свџшта је бџло (Лу); дџђџ ти џјџци, дџђџ прџјџтељџи, по трџ нџћи тџ би бџла пџсма и слџва и весџље. Врџла се слџткџ ракџја, дџгнџјџ нџши стџрџ по стџ кџлџ онџ мџкџ ракџјџ и за тџ трџ дџна свџ се џдџџџџ (Врс); нџје мџмак долџзио, кџко. Нџ, нџ, тадџјџр нџје имџло. Свџтови, на прџмер, кџмшџје, брџство, брџџа, а мџмак не долџзи. Мџмак не долџзи, отпрџје нџје бџло мџмка да се долџзи. Дџђџ, јџнџје се тџ зџву дџвије девојке ил'и невџсте, на прџмер, испросџла се овџ мџја унџка, е тџ си дџшла у рџсто си, и тџ си дџшла за нџ, да опрџмџш је, да опрџмџш невџсту. Дџвер џстџ такџ, џрџшџенџјџ, дџђџ, знџ се дџвџр, ул'џгнџ трџ чџвџка, ул'џгнџ дџверџви, трџ, трџџца на прџмер. Онџ невџста услџжџ онџ дџверџве, џна хи услџжџ, е пџсл'џ јџнџје џпрџмајџ је, џбџчу је, они дџнџсџ нџхно рџхо. Нека имџ кол'ко хџђе тогџ рџха, џни нџхно дџнџсџ, хође нџхно да џбџчу; имџ, имџ кџнџче кат се дџвџдџ, изнџсџ ти кџнџче, невџста дџнџсџ, дарџјџ кошџл'ицу, срџжџ, кџнџче ти изнџсџ, изнџсџ сџто, пшеницу, на прџмер, бџџџш, онџ џрскџш, бџмбџне кад венџџвајџ, џосџџџџ бџмбџнџма. Л'џбл'џбџје се тџ звџло; дџвџри, дџвџри невџста, отпрџје би се порџђџл'џ невџсте, дџђџ онџ невџста пџ имџ невџста у сџло и свџ се порџђџ, дџвџру зџедно. Е цџмбус, џгра, пџсма на прџмер пџсџ свџ тџ такџ рџдџ. Музџка имџла џбџвџзно, и кат дџђџ свџтови, отпрџје су кџћи бџл'и, нџје кџ кџла сџт, на кџусџ невџста на кџусџ, невџста нџје на кџусџ, рџба се звџла. Кџћи и свџтови на онџ кџње иду. Рџба. Тџ долџзи, уфџџу се јџдан кџњ, дџвџ кџња и зџвџ се џџза, нџко џџза нџко раба, такџ тџ; јџсмо конџпљу сџјџл'и, аџа јџ сам и заборџвила, дџвно сам дџшла, јџсмо сџјџл'и конџпљу пџ онџ конџпљу звџла се од дџвије рџке, пџ онџ јџдну прџву џочџџџи, пџ онџ на клџду џосџчџи дџл'џ што онџ врџхџве дџл'џ џосџчџи, пџ тџ конџпља се џокџсел'и по мџсеџ дџнџ у вџду пџ извџди из водџ пџ је осуши пџ имџл'џ су онџ трл'ице, џвакџ онџ што је трл'ица бџла,

па грѣбене пā *грѣбенāи* је пā је *ѿрѣдѣи* пā се *ѿкѣ* од тогā се прѿје *жѿвѣло*; вратѿло је *имāло* онѦ, вратѿло овакѦ. *Ткѣи* га и *завѿјāи* га, а Ѧтут *имāло* ѿстѦ вратѿло и оно се *расурљāвā* ка[д] *ѿкѣи*. Пā кад би онѦ сновāл'е, вишѣ, кад би навѿјāл'е на тѦ вратѿло, тѦ се *навѿјāло*, пā прѣђа, *навѿјāи* је, по двѿје жѣне, по трѿ, *мѦрāл'е су да* онѦ *грāдѿ* да се не осурљā, пā посѣ онѦ *ѿодвѿјѣ*, а кад би се уводѿло да се ткѣ у нѿти тѦ нѿти се *ткāл'е* од вѿнѣ се *прāвило*, по двѿје *су мѦрāл'е*, а кат се *ткāло* по јѣдно, по јѣдна је *ткāла*, већ ако би шѣла да те одмѿјени ако си се уморѿила (Дуј).

Наведени примери указују на богатство изражајних могућности које испитивани идиом поседује. При исказивању хабитуалности, као и код појединачних прошлих радњи, готово да и нема случајева да приповедање тече у само једном облику. Посматрано како на реченичном тако и на плану ширега текста глаголски облици увек се јављају здружено. Посматрајући комбинације облика у контекстима са хабитуалним радњама увиђамо да употреба синонимних јединица у тексту омогућава детаљније сагледање временских односа унутар шире посматране прошлости. Сврха варирања израза јесте суптилније осликавање односа међу радњама – једна радња посматра се у току вршења, друга је смењује, уводи се нова слика / ситуација, једно стање трансформише се у друго, са једне слике се прелази на другу и сл., што све омогућава виши степен стилогености текста, те живописније и динамичније приповедање. Овде само наводимо примере којима је илустрована тврдња о томе да се тутинско-новопазарско-сјенички одликује разноврсним системом синтаксичких облика у свакој од наведених функција. Истичемо и то да би се детаљнијим испитивањем услова којима су регулисани моменти избора конкретне јединице у сваком од наведених контекста, као и проучавањем сложеног питања односа међу (најчешће) синонимним јединицама свакако дошло до важних резултата који би се тицали бољег разумевања комплексне проблематике синтаксичко-семантичких, прагматичких, стилистичких и других особености глаголских форми у претериталној служби.

II.2.21. Најзад, квалификативна употреба презента за означавање радњи, као сталних својстава вршених у прошлости од стране субјек(а)та бележена је у примерима:

тѦ су сѿхрѣбāске, *знāју* сѿхрѣве. Ѧна *ѿмā* некѿ трāвкѿ, вѣл'икā трāва, нѣ знāм штā, па *ѿурā* на прѿмер твѦјѦ стѦци тāмо, *ѿзмѣ* о[д] твѦје стокѣ, а Ѧна посѣн *мѿзѣ* ѿѦјна, а оно јѦј *долāзѿ* та вареника и пѦсенке *ѿѿје* ѿѦјно рѦбље (Бо); којѣ је тѦ бѿо виђен, млāt, крупан, ада вѣрујѣш л'и, Ѧн би ѿзѦ по двѦје цāкчāдѿ ѿ рѿке брāшна, по двāс пѣт кѿлā, изнѣси хи гѦре на спрāt, Ѧн хи *не осѣћā* (Боб); кат сам бѿила млāда, Ѧндā нѿси мѦгѦ да, нѦ кад би ѿшла, пренемāгајѿ се жѣне Ѧнденāке, а јā *ѿонѣсѣм* по један чокāњчић ракијѣ, и што бѿиди овāмо код л'ѣкāра и овāмо да се обѿчѣш, јā сркни онѦ (Ка); мѿ на пѦднѣ *ѿонѣсѣмо* чобāнчāд *да јѣдѣмо*, и *јѣдѣмо*, *ѿонѣсѣмо* сѿра, *ѿонѣсѣмо* сланинѣ, кā чобāни; ЖѿкѦ је млѦго

дѡбар бїо, ѡн је бїо кол'ико овā мѡј мāl'ї, и *дѡћѣ* код нāс на слāву, *не мѡже да дѡћѣ* кѡмшиїскї и *сѣднѣ* за остāl и свѣ што рāдѣ онї лѷди, *рāдї* и ѡн, *їрекрсїї се, чесїїїїїā* слāву. Пā *оїїїдѣ* пā се *ижлѷбї*; Нѡвица код нāс бїо стālно гѡс, нāс је имāло двāес чѣлāдї, ѡн нам је бїо кѡмшїїа, свѣ би се рāдовāl'и кад ѡн дѡђи, како ѡн тѡ *умїїјѣ, знā и разлѷмѣ*, да *їреговѡрї* и са женāма и са лѷдїма и са децāма. Нѣмā сād онāкѡга нārѡда; вѣрујеш л'и тї, мї тлѷ, више нїнѣ кѷћѣ лās, и сāt, ўвечѣ се свā стѡка тлѷ сјлѷрї и пāsѣ докл'ѣ онѡ увātї тмлѷша, тѣрāмо кѷћи, и онѡ свѣ онакѡ остāнѣ, кā стѡка кад бaлѣжā, јā се тѡ сѣћāм, и ѡна грднā, мї излѷтра тѣрā стѡку гѡре, ѡна ўзѣла мѣтлу и брїшѣ по тѡј, *збрїшїѣ* тѡ, пā *нѣмā* ў шта ни *да однѣсѣ* него се носїло у онѣ чимāре ткāнѡ штѡ је, пā завї у онѡ па однѣси дѡл'е ка кѷћи; свāкї дѣда вѡл'ї унлѷчāt, ал' кā ѡн што и је вол'ѣо, свѣ овудїје *їроїшѣрā* ѡвце и *нѡсї* га у нārўче овāмо (Коз); ѣ о Божїћу кад би бїло, јā цїо дāн, одјавї ѡвце на пѡдину тāмо да *їолāгāм* сїјено овцāма, нїшта *нѣћу да јѣдѣм*, нѡ јā *вѡл'їм* онā куплѷшнāк, тѡ знāте и вї, *вѡл'їм* онā на зѣјтин куплѷшнāк за ўвечѣ *да јѣдѣм*; некā лѷбомѡра плѷстā у нārот, а нāпрїје јѡк. Јā кад їмā нѣкā сāбор, јā двā дāна једнѡј другарїци *члѷвāм*, једна жѣна је члѷвāла ѡвце, ѡни су вѣл'икї домаћїни, ѡна члѷвāла ѡвце и јā са њѡм, јā члѷвāла њѡјзи кад ѡће да идѣ код некѣ свѡјтѣ, а ѡна мѣне ка[л] су сāборї, јā јѣдва *чѣкāм да идѣм да шлѷшнїм* (Лу); нāма āга бїо један Бѣћїр бег, кажѣ ѡн би натѣрѡ жѣне да му мїјеслѷ пїтгу и да му је попрскајлѷ мѣдом и кат *се нāјѣдѣ, гāћā* пїштѡлѡм у онлѷ пїтгу и *ислѷїјейā* ти тепсїју, тād је сирѡма тѣшко мѡгѡ да клѷпї тепсїју бакārнлѷ, такā је сїла бїла от тїјā āгā (Нет); свѣ ѡне кат *дѡћлѷ*, кѡ да јā нїшта *не рāдїм*, а јā сам и научїла да рāдїм, сāмо *не мѡгу да їжлѷрїм* кā ѡне. А ѡне кат *дѡћлѷ*, свѣ *їрейрѣслѷ*, свѣ, свѣ (Шав).

II.2.22. Презент је у свим говорима зетско-сјеничког дијалекта глаголски облик са широким дијапазоном функција и спада у ред високофреквентних јединица, превасходно зато што је једини облик за казивање садашњих радњи, а доступне су му и службе обележавања прошлих и будућих дејстава. У релативној служби бележен је у староцрногорским говорима, говору Мрковића, Бјелопавића и Ибарског Колашина (Пешикан 1965: 198; Вујовић 1969: 320–321; Ћупић 1977: 161–162; Божовић 2002а: 113–114). Свуда се наративним презентом обележавају доживљене и недоживљене радње. У Мрковићима, где му је домен употребе у сфери прошлости знатно сужен, употребљава се само у причању по чувењу (Вујовић 1969: 321). У говору источне и централне Херцеговине наративни презент употребљава се највише за обележавање прошлих понављаних радњи, и тада је делимично синониман са приповедачким императивом. Разликују се у томе томе што се императивом обележавају у прошлости понављане радње у виду обичаја или навика, али ограничене само на прошлост, док се презентом исказују и оне које су и у садашњем моменту актуелне. Притом, када се жели истаћи дезактуализованост, у окружењу се налазе аорист и императив (Пецо 2007: 257). У Колашину се наративни презент употребљава за обележавање радњи

понављаних по неком реду или обичају, из домена личних доживљаја говорног лица, и то онда када се жели скренути пажња на околности (Пижурица 1981: 212). У трстеничком говору косовско-ресавског дијалекта у широкој је употреби у свим временским интервалима, па је поред перфекта најчешћи облик за исказивање прошлости. Презентом се овде исказују допунска објашњења у ширим контекстима, па то унеколико условљава његову самосталност – по правилу је зависан од осталих облика (Јовић 1968: 180–184). Исто је констатовано и за средњеибарске говоре (Божовић 2008б: 338–340), а на то, уосталом, указује и наша и грађа из других дијалеката. У трстеничком и средњеибарском ареалу компонента доживљености је обавезни пратилац овога облика (Јовић 1968: 181; Божовић 2008б: 338–340). С друге стране, као и у нашој зони, у банатским говорима шумадијско-војвођанског дијалекта приповедачки презент не мора нужно обележавати доживљена дејства. Даље, и овде се истиче значај контекста условљен његовом (не)самосталношћу на плану употребе (Ивић и др. 1997: 370–371). У галипољском говору такође се јавља искључиво у дужим и организованијим нарацијама (Ивић 1994: 369). Говори призренско-тимочке зоне показују знатну уједначеност – наративни презент се свуда везује за остале претериталне форме, а радње њиме обележене јесу директно или индиректно доживљене (Ћирић 1983: 105; Богдановић 1987: 249; Вукадиновић 1996: 259–260; Младеновић и Вељовић 2017: 155–179). Најзад, једино је у говору Горе констатована појава видске диференцијације – у приповедању се јавља само презент имперфективних глагола, док се свршене глаголске форме по правилу исказују футуром првим (Младеновић 2001: 492).

II.3. Имперфекат

II.3.1. Заједно са перфектом, аористом и плусквамперфектом имперфекат сачињава четворочлани систем претерита чија је служба обележавање радњи, стања и збивања (из)вршених у прошлом времену. Насупрот ситуацији коју на синхронном плану учавамо у стандардном језику и на већем делу штокавске територије, тутинско-новопазарско-сјеничка зона одликује се добром очуваношћу имперфекта у свим наслеђеним синтаксичко-семантичким доменима употребе. Имперфекат у овом ареалу спада у ред фреквентних јединица, а бројни контексти који указују на немогућност његове замене неким другим обликом наводе на закључак да процес његовог повлачења, чак иако је отпочео, на овом терену засигурно није у већој мери одмакао.

У тутинско-новопазарско-сјеничком говору имперфекат је жива категорија са релативно високом фреквентношћу, богатством форми и широким дијапазоном функција. У начелу, наведено важи и за остале говоре зетско-сјеничког дијалекта. Имперфекат се добро чува у источноцрногор-

ским говорима, црмничком говору, староцрногорским говорима, говору Броћанца, мрковићком, говору Бјелопавлића и Васојевића (Стевановић 1933/34: 118; Милетић 1940: 550–553; Пешикан 1965: 176–178; Петровић 1967: 238; Вујовић 1969: 330–336; Ћупић 1977: 166–169; Стијовић 2007: 174–177). У Паштровићима је имперфекат у фази постепеног губљења (Јовановић 2005: 390–392). У србијанским говорима зетско-сјеничког дијалекта стање је различито: новопазарско-сјеничку зону карактерише добро чување имперфекта (Барјактаревећ 1966: 126–128), што потврђује и наша грађа; у побарским говорима са леве стране Ибра, који припадају зетско-сјеничком дијалекту имперфекат је знатно фреквентнији него у онима с десне, који су косовско-ресавског типа (Божовић 2008: 83); ниска фреквентност овог глаголског времена одлика је студеничких говора, где је имперфекат у процесу одумирања (Драгин 2006: 447). У моравичким и горњостуденичким говорима, који се надовезују на сјеничку зону овај глаголски облик више није жива категорија (Николић 2001: 218). У косовско-ресавском дијалекту имперфекат је углавном у процесу нестајања (Јовић 1968: 144–146; Пецо и Милановић 1968: 352–353; Симић 1972: 395–397), а исто важи и за смедеревско-вршачки (Реметић 1985: 315–316; Бошњаковић 2012: 199–200). У шумадијско-војвођанском дијалекту имперфекат је сведен на остатке, и углавном су то окамењени облици глагола *биџи* и *звџи се* (Николић 1969: 52; Ивић и др. 1997: 378). Говори херцеговачко-крајишког дијалекта различито чувају имперфекат. У Црној Гори овај глаголски облик углавном је стабилан (Вуковић 1940: 87–89), док је у србијанском делу углавном у процесу нестајања (Николић 1972: 680; Николић 1991: 477–478). У призренско-тимочкој зони имперфекат је фреквентан (Белић 1905: 546; Реметић 1996: 505–507), с тим да је нешто ређи у Алексиначком Поморављу (Богдановић 1987: 251). Говоре Косовске и Метохијске котлине карактерише већи обим продора перфекта несвршених глагола у сферу употребе имперфекта. При том, у јужнокосовском делу имперфекат је фреквентнији, „док је – како се иде према северу – његова заступљеност слабија. Даље, и у јужној Метохији, како је и у Косовској котлини, имперфекат губи на снази како се иде од југа ка северу (Младеновић 2013: 340–341; Вељовић и Младеновић 2017: 35–60). Говоре на југозападу Косова и Метохије карактерише богатство имперфекатских облика, што је условљено дијалекатском разуђеношћу овог простора и природом ивичне језичке и дијалекатске области српског и македонског језика (Младеновић 2004: 459). У стандардном језику имперфекат се у данашње време употребљава готово једино у књижевноуметничком регистру као стилско средство, најчешће у циљу архаизације текста (Вуковић 1967: 24; Станојчић и Поповић 2005: 393).

II.3.2. Високофреквентност имперфекта на делу српске етнојезичке територије који је предмет нашег посматрања у пуној мери рефлектује се у дијалекатским записима у којима информатори са, посматрано у светлу односа категорије доживљеност : недоживљеност, неутралног казивања (када се прича о општим темама, прошлим радњама које се понављају, или онима које су доживљаји неког другог лица) пређу на теме које су у домену личних доживљаја из ближе или даље прошлости. У таквим ситуацијама, када је реч о појединачном доживљају из прошлости чији је актер говорник био, имперфекат има потпуну предност у односу на друга прошла времена (пре свега перфекат), односно облике којима се при временском транспоновању могу казивати прошле радње (приповедачки презент, императив и потенцијал). У назначеном структурно-семантичком типу дискурса, као равноправна јединица којом се остварују слични ефекти на наративном плану, по фреквентности уз имперфекат стоји и аорист свршених и несвршених глагола. Имајући у виду наведено, сматрамо да је анализа синтаксичко-семантичких услова који омогућавају остварење имперфекатских форми на реченичном плану, а потом и контекстуалних, стилистичких и прагматичких момената који условљавају избор ове јединице, као и ефеката који из тога произилазе, на разноликом материјалу испитиваног говора од значаја за утврђивање комплексног инвентара језичко-стилских карактеристика које имперфекат поседује.

II.3.3. О имперфекту се у србистичкој и сербокроатистичкој литератури доста писало (истраживања су махом компаративног типа па обухватају и аорист), а поједини аспекти његове употребе били су и предмет спорења аутора, што ће се касније у раду детаљније разматрати²⁷. Од највеће важности за наше истраживање јесте студија Јована Вуковића *Синтакса глагола* (Вуковић 1967)²⁸. Поделу сфере прошлости на четири периода одређена на

²⁷ Међу најзначајније свакако се убрајају радови А. Белића (Белић 1939: 179–188), Т. Маретића (Маретић 1963), М. Стевановића (Стевановић 1953/54: 39–80), П. Ивића (Ивић 1953/54: 229–262), М. Ивић (М. Ивић 1958: 139–152), П. Сладојевића (Сладојевић 1953/54: 213–228; Сладојевић 1961), А. Мусића (Мусић 1925/26: 27–41) и других.

²⁸ У анализи глаголских облика у овој књизи највише пажње посвећено је управо имперфекту и аористу. Вредности облика утврђују се на богатом материјалу који чине текстови савременог језика, те примери из Вуковог и Његошевог опуса. Узимајући у обзир чињеницу да је очуваност имперфекта одлика превасходно појединих народних говора, аутор пажњу већим делом посвећује и дијалекатској грађи, коју неретко допуњује и примерима који илуструју дијахроне путеве развитка (стари текстови из домена историје српског језика). Осим тога, излаже се и синтетички преглед дотадашњих истраживања, тачније различитих становишта која су каткад резултовала опречним теоријама о системској вредности овог облика, односно појединим аспектима његове употребе. Неретко полемишући са постојећим тврдњама у лирератури, Ј. Вуковић, знатно прецизније у односу на раније ауторе, разлаже и детаљно испитује различите типове имперфекатских ситуација, те даје синтезу закључака

основу хронолошког положаја у односу на моменат говора – имперфекат за блиску прошлост, имперфекат за мало даљу и удаљенију прошлост, имперфекат за даљу и далеку прошлост и имперфекат за неодређену прошлост – примењујемо у анализи наше грађе имајући у виду да се слажемо са становиштем да се услови употребе имперфекта, његов однос према другим облицима, те синтаксичко-семантичке одлике на различит начин отеловљују у свакој од њих. Осим тога, наша анализа заснива се и на теорији по којој се вредности овог глаголског времена утврђују на основу категорија индикатив : релатив, односно референцијалност : нереференцијалност, сходно приступу примењеном у *Синтакси савременога српског језика* (Танасић и др. 2005).

II.3.4. Сумирајући најважније карактеристике издвојене у литератури, имперфекат можемо дефинисати као глаголски облик којиме се означавају прошле радње, по правилу из домена личних доживљаја говорног лица, приказане у свом трајању (дужем или краћем), и најчешће вршене напоредо са неком другом претериталном радњом или ситуацијом, при чему имперфектом означена дејства не подлежу могућности временског ограничавања.

У анализи која следи утврђују се, најпре, вредности имперфекта у чисто темпоралном смислу – издвајају се примери индикативних и релативних, те радњи референцијалног и нереференцијалног типа. Након тога, испитују се услови употребе имперфекта у означавању прошлих радњи које се међусобно разликују на плану временске блискости моменту говора. За утврђивање места имперфекта у систему претериталних форми од значаја је испитати и следеће елементе синтаксичко-семантичке структуре: категорија доживљености, трајање глаголом означене радње, напоредност са другом радњом, ограничљивост означених дејстава. Напошетку, узимајући у обзир да имперфекат свој семантички потенцијал ослобађа тек у садејству са осталим синтаксичким јединицама, ефекте које овај облик производи самостално, односно (много чешће) у комбинацији са осталим глаголским формама, посматрамо и на ширем текстуалном плану.

II.3.5. У тутинско-новопазарско-сјеничком говору имперфекат се гради искључиво од имперфективних глагола, а употребљава се за саопштавање

у виду целовитог теоријског приступа. Имперфекат се анализира с обзиром на употребу у четири типа прошлости (имперфекат за блиску прошлост, имперфекат за мало даљу и удаљенију прошлост, имперфекат за даљу и далеку прошлост и имперфекат за неодређену прошлост), као и онда када доспе у домен садашњости, чиме се омогућава потпуно сагледање семантике овог глаголског времена у различитим аспектима, и то уз помоћ усаглашених и јасних критеријума. Имајући у виду често оспоравану разлику између имперфекта и аориста несвршених глагола, Ј. Вуковић компарирањем ових двају времена у свакој од поменутих могућности употребе, у истим или сличним језичким околностима, успева да покаже јасно постојање разлике у семантици.

прошлих несвршених радњи у њиховом трајању. Њиме се примарно казују референцијалне, а ретко и неререференцијалне радње:

*имâх*²⁹ ја типут и сира и кајмака, свѣ сам прâвила (Не); *седâху* прет кѹћу тâмо зѣдно (Ми); *узѣмâху* типут жѣто (Ке);

она нам тō *дондсâше* кад је долâзила из Нѣмачкѣ (С. Ћуп); свâкō јѹтро *ндсâху* по пѹно нâрѹче дрвâ (Го).

II.3.6. Тек у новије време утврђено је да имперфекат у српском језику осим искључиво релативних, може исказивати и индикативне радње, смештајући без било каквих других средстава радњу у прошлост у односу на моменат говора (Танасић и др. 2005: 432). У нашем материјалу има потврда за оба типа, с тим да је имперфекат у синтаксичком релативу знатно чешћи:

ја *разговâрâх* с Мѣшком кад ђна дѣје (Нет); јучѣ кад сам ѣшла на пѣјац, она *ѣродâвâше* сѣр дѣље (На); пѣсл'ѣ кат су се врâтил' и озгѣр, *беху* остâвил' и кѣло вѹнѣ (Нет);

онѣ пѣће преко л'ѣца, салъ хѣм се ђћи *вѣдâху* (Гло); *не мѣгâху* да погѣдѹ кâко се зовѣ (Бо).

II.3.7. Двовидски глаголи у имперфекту имају значење несвршених: ја тâпут нѣмâдо нâочаре а *не вѣдâ* дѣбро (До); *не чѹјâше* ђна нѣшта; *не вѣдâше се* да ѣмâ неко тâмо (Ту).

II.3.8. Временска категорија блиске прошлости подразумева радње које су констатоване пред самим моментом говора. Имперфектом се у оваквим случајевима казује радња „коју говорно лице не прати даље од момента кад је њу као очевѣдац доживело, па да би се могло рећи да је радња прошла“. У примерима које Ј. Вуковић наводи (преузетима од П. Сладојевића (в. Сладојевић 1953/54: 216)) овај облик употребљава се онда када се жели констатовати нешто што је примећено пред моментом говора: *Ова ѣти књѣга бѣјаше на ѣоду; Ено бѣјаше велика гужсва ѣред Народним ѣозоришѣем; Перо сѣјаше ѣред гимназијом* (Вуковић 1967: 108–109). Својим семантиком, међутим, ово глаголско време не искључује могућност наставка именоване радње – она се може и даље вршити, с тим да као таква остаје изван опажаја говорног лица³⁰.

Наведена констатација од значаја је за разумевање семантике имперфекта, који се у нашем говору за исказивање овог значењског подтипа веома

²⁹ О облицима имперфекта у говору Тутина и околине детаљније у: Вељовић 2014: 161–178.

³⁰ Дакле, како Ј. Вуковић наводи: „Ако кажем: мало прије к о ш а х у људи доље у пољу, не значи увек, то не мора да значи, да ти људи и сада не косе, они ту радњу (ако ја нисам нечим посебно то обележио) могу и сада вршити, и они је можда и врше, само ја то више не видим и не могу то са сигурношћу тврдити“ (Вуковић 1967: 112).

често користи. Иако не располажемо великим бројем потврда³¹, тврдимо да је имперфекат најраспрострањенији управо у овом домену употребе и да је баш овде незаменљив било којим другим претериталним обликом. Тако је у примерима:

онā жѣна *īrodāvāше* сѣр на пѣјѧц (Го); нѣ знāм ѣѣ је, ко нѣје ѣе изāшла. Мāлоприје *седāше* тāмо (Го); Вѣдо *чѣвāше* дѣл'е говѣда (Бал); *беху* у л'ивāду, зāр *īlācīāху* сѣјено (Бал); *rādāше* дѣл'е у продавницу онā му девѣјка млāђā (Жу); сāt једна жѣна *īrodāvāше* сѣр на пѣјѧц; што *бѣше* лѣчнā кāрта твѣја код мѣне ѳде у двѣрѣште? (Го); овѣ *īlācīāху* сад онѣ лѣвāде дѣље (Гл); штā ѣмā на пѣјѧц? Богами, сѣнѣ, сāмо јѣнāt *узѣмāху*, овѣ дрѣгѣ крѣт слāбо (Жу); *бѣху* тāмо, *īѣраху* ѳвце (Го); ѳви што *īrīcāху* су ис Крāгујѣвца. Сврāтѣли овā дечѣрлѣјѧ с мѣра; *седāху* тāмо прет шкѣлу кад прѣђѣсмо (Вр); ѳвце *беху* по ливāди (По).

Радње означене глаголима *сѣдеѣ*, *īlācīāшѣ*, *īrodāvāшѣ* и др. уочене су пред самим моментом говора, а имперфекат сигнализира и то да оне не морају бити завршене у тренутку када говорно лице о њима реферише. Овај облик употребљен је у служби обавештавања о самој радњи, те на комуникативном плану и говорном лицу и саговорнику важно је само изрицање обавештења о томе да се она, као таква, вршила пред моментом говора. У овој функцији имперфекат има потпуну предност над осталим претериталним облицима, а свака замена довела би до промене значења. Ако би се желела задржати иста семантика, била би потребна посебна организација језичког контекста.

Иако Ј. Вуковић наводи да се у овој служби, потпомогнут обавезном временском одредбом, може употребити и релативни презент (Вуковић 1967: 109), наша грађа ту претпоставку не потврђује. Замена имперфекта презентом не би била могућа чак ни уз увођење одредбе. Наиме, може се рећи: онā жѣна *дāнас īrodājѣ* сѣр на пѣјѧц; али би у том случају обавезно уследио наставак типа: *...и ја īрѣђем да ѣшѣам ѣошѣо је... / ... и ја узмем и куѣим два кѣла...* и сл., као што је то у примеру: *јѣтрѣс онāј јѣдан īѣрā* с камијѣном л'ѣп, *јā му мāхну да стāнѣ, ѣђѣм да ѣзмѣм пāре, кад изāђѣм, ѣн отишѣ (Са)*. Глаголом *īѣрāшѣ*, дакле, не жели се само обавестити о радњи вршеној од стране именованог субјекта, већ је намера говорника да њиме да оквир за догађај, односно,

³¹ Мали број потврда последица је карактера текстова којим располажемо. Језичко окружење као што је наративни тип дискурса ипак не погодује оваквој употреби имперфекта. У означавању непосредно уочене прошлости потребне су посебне ванјезичке околности – говорници који се познају срећу се (некада изненада), ступају у разговор, размењују (краће) реченице информативног типа и сл. Имајући у виду да рад са информаторима обично није као подлогу имао назначене услове, примери којима илуструјемо овај семантички подтип углавном су извучени из контекста где говорници преносе туђи говор, или из делова дијалекатских записа где се врше неформални разговори испитивача и информатора, односно када информатори разговарају међусобно. Неки примери забележени су и накнадно на терену испитиваног говора у ситуацијама које нису подразумевале конкретно рад са информаторима.

у овом случају низ других радњи који ће уследити (*ућем да ўзмем, изаћем*). С друге стране, имперфекат, код кога је комуникативно тежиште на самој информацији, могао би се употребити у кратком саопштењу типа: јўтрџ онāj јџдан *ићераше* с камијџном л'џп, где би се истакла сама уочена радња вожње камиона која се десила³².

Незаменљивост имперфекта презентом условљена је и тиме што би се таквим поступком значење „радња блиске прошлости“ променило у значење „садашња радња“:

што *беше* личнā кārта твџја код мџне џде у двџрйште? (Го); овй *иласйаху* сад онџ ливџде дџље (Гл); штā ймā на пйџац? Богами, сйнџ, сāмо јўнāt *узймāху*, овџ дрўгџ крџт слāбо (Жу); џви што *йрйчāху* су ис Крагујџвца. Сврāтйли овā дечўрлйџа с мџра; (Вр); џфце *беху* по ливџди (По).

Имперфекат овде обележава ситуације које су примећене пред моментом говора и које се у моменту говора можда јџш увек врше (што је на комуникативном плану ирелевантно), али је то изван могућности опажаја говорног лица. Стога, не може се ништа тврдити о њиховој актуелности са становишта говорног тренутка. Увоћењем презента таква компонента била би изгубљена и он би у том случају имао вредност индикатива – говорно лице са сигурношћу би тврдило да се радње у времену говорења и даље врше.

Употребом аориста, и свршеног и несвршеног, на месту имперфекта изгубила би се семантичка компонента о евентуалном наставку вршења именоване радње, односно њеном додиривању са садашњошћу, јер је аористна радња увек дата са неким моментом прекида у прошлости (Вуковић 1967: 112), што се види из примера: оне *седеше* тў чџре онџ Ћўнџве и онā Ћўновйца, те јā онџ слāтко и онџ *донџси*, и она *йзније* пџсле сўдове (Го); *иласйише* мало дāнас (Жи). Дакле, за разлику од имперфекта, када се претпоставља могућност наставка вршења глаголима означених радњи (они што *иласйаху* у тренутку када је говорно лице то опазило, можда јџш увек пласте), у случају аориста, радње означене глаголима *сџдей* и *иласйишй* у целини су схваћене као завршене и као такве се и приказују.

Исти случај је и са перфектом. Дејства означена овим обликом, ма ком тренутку у прошлости припадала, схваћена су само као прошла и као таква се приказују: *рāдйл'у су* тў око кўћџ нџшто (Бу); *сџдџл'у су* џде (Ме); јучџ *су косйл'у* л'ивџде (Коз).

II.3.9. Имперфектом се, даље, могу обележити и радње такве непосредне прошлости чије је трајање прекинуто самим моментом говора, односно, како то дефинише Ј. Вуковић, „не више моментима започетог разговора“, као у претходним примерима, „него баш моментом изговорене фразе са импер-

³² Детаљније о односу презента и имперфекта у категорији ближе прошлости в. т. II.2.17. у одељку о презенту.

фектом“ (Вуковић 1967: 121). Према позицији на временској оси, ове радње су још ближе тренутку говора него претходне, тачније, са њиме се непосредно додирују. Такав је имперфекат у примерима са радњама које су вршене до самог момента говора, када је (самим чином говора) уступио њихов прекид:

ја сад неко брашно добио па *истиовара̄*; *ирича̄* јој сад о томе ка-ти дође (Жи); – Ми те пробудисмо. – Вала̄ *сиава̄х*, ал хјте (Бо); вала̄ ништа не радим, *јѣдѣх* (Ме); ево, *бриса̄* ово мало авлијѣ (Ли); *звѣда̄* тељевѣзѣр вала̄ (Ли); *кѣва̄* рѣчак овјема из Београда (По).

Први исказ информатор изговара у тренутку када смо га затекли у дво-ришту како врши означену радњу. Субјекат у другом примеру спавао је у тренутку нашег уласка у просторију, када је наступило буђење и сл.

Уколико се на истом месту употреби аорист несвршених глагола, онда се не може говорити о додиривању радње са моментом садашњости, већ се, иако је радња непосредна, подразумева извесна одмакнутост у прошлост: *ђѣ си био?* А *звѣда* у ову кѣћу оде, празна је тѣ, да се није обѣсила крѣва (Жи); *сиава* тѣ једну тѣру (По).

Дакле, уколико се упореде примери: *звѣда̄(х)* тељевѣзѣр вала̄ (Ли) (имперфекат); и: *ђѣ си био?* А *звѣда* у ову кѣћу оде, празна је тѣ, да се није обѣсила крѣва (аорист); види се да је у првом радња гледања прекинута самим моментом говора, а у моменту питања је још трајала, док је у другом радња смештена мало даље у прошлост и као целина завршена нешто пре него што је уследило питање.

Услед карактера именоване радње и њене блискости са моментом говора, у оваквим примерима замена имперфекта презентом условила би и промену временске перспективе, те би се уместо прошле семантике реализовало значење садашњости. Презент место имперфекта у примеру типа: *вала̄ ништа не радим, јѣдѣх* (Ме) био би чист индикатив.

II.3.10. Осим за блиску, имперфекат се у испитиваном говору користи и за исказивање даље и удаљеније прошлости. У овој функцији употребљава се и аорист несвршених глагола. Однос аориста несвршених глагола и имперфекта у оваквој служби био је предмет спора већег броја научника. На једној страни су А. Мусић (Мусић 1925/26: 27–41) и Т. Маретић (Маретић 1963), који сматрају да је значење ових двају облика при исказивању прошлих радњи у потпуности исто, док М. Стевановић (Стевановић 1986: 654; Стевановић 1967: 165–184), М. Кравар (Кавар 1981: 123–137) и Ј. Вуковић (Вуковић 1967: 293) налазе да у оваквим ситуацијама два претерита ипак показују разлике у семантици.

М. Стевановић сматра да је основна разлика између аориста и имперфекта у томе што се аористом несвршених глагола означава вршење радње за једно одређено време у прошлости, на шта се указује одредбом или

језичком ситуацијом. Имперфектом се именује радња која се у прошлости у одређеном времену вршила, али која је, што је од посебног значаја, у томе времену била у току – још текла у време када је што друго било. У истом том значењу врло су ретки случајеви употребе аориста (Стевановић 1967: 168). Слично, Ј. Вуковић тврди да диференцијална својства аориста и имперфекта јесу неограничљиво трајање на једној (имперфекат) и ограничљиво трајање на другој страни (аорист) (Вуковић 1967: 293). То значи да имперфекат не може никад обележити акцију временски уоквирену и моментом њенога почетка и њенога прекида, тачније не може дати радњу јасно одређеног временског трајања, јер онда он не би био оно што јесте – не би показивао радњу у њеном процесу него би давао одређену целину радње, а то му није у природи. Аорист је, напротив, врло обичан у тој улози у реченици (Вуковић 1967: 215). То потврђује и М. Кравар констатацијом да имперфекат тражи прилошку одредбу у смислу „у то и то време“, а аорист у смислу „толико и толико времена“ (Кравар 1981: 130).

У домен имперфекта за мало даљу и удаљенију прошлост улази свака радња уз коју не би могла стајати прилошка одредба *сад* и *малојре* (Вуковић 1967: 143). Одређивање прошлости као мало даље (дакле, не као блиске с једне или сасвим далеке прошлости с друге стране) може се вршити на основу језичке ситуације, дакле, ширег контекста. Такви су случајеви када са беседник пита говорно лице да му прича о догађајима и приликама које је недавно доживео, чији је очевидац био, или се може јавити временска одредница уз сам глагол. При томе, „прилошке одредбе се јављају у виду прилошких речи и синтагми прилошког карактера по значењу: јутрос, синоћ, јуче, прије неки дан, у недјељу, љетос, јесенас, лани, преклани, прије двије године и сл.“ (Вуковић 1967: 143–144). Разлика према претходном типу имперфекта (за блиску прошлост), како ће се видети из грађе, садржана је у томе да је овде именована радња јасније одвојена од момента говора, односно момент додиривања са садашњошћу искључује се, чега има у претходном типу. Осим што радње припадају прошлости, оне се саопштавају као процеси и свуда су напоредне са неком другом радњом или ситуацијом.

Мало даља и удаљенија прошлост често је спецификована временском одредбом:

јџтрџс сам била у Тутин за љџкџве, те узџ љџкџва, па хи ни нџмџ. Вала сам била и код Бџска па нџмџше (Жи); дџнас из Гусиња прџђџше трџ деџака, иџрџџаху, јџдан беше постџ, каже дџљџ не мџре се. Из Гусиња ка Пџџву аљ нџ знџм како рџче, то дџљџко. Отџше за Љџскџву аљ јџдан мџлџго кџснџше, иџрџџџше хи бџљнџцкџ кџла. Овудџјен прџђџше, за Љџскџву отџшљџи. Питџше џџ Љџскџва (На); то е прџдџ џ прољџеџе јџш, беше јџш снџјек онџ, вџлџ зџма јџш нџ беше изџшла; мџ у Тутин прџвџ дџн, он се пџта, сџде до нџс и онџ њџгџва жџна онде пџта се са нџма, и дџјете пџсџн шџџџше, знџш кџко је љџјџпо, не вџрујџм да

ймā лѣпшѣ дијете. У кољица и *шеїїаше* онуда (Го); *имāше* ђутурѣ снїјѣга лāнї (Се); и тў пдāвно је спāсио један авиѡн, нѣ знам штā е било, полетѣо је некї авиѡн, јā сам, бāш ме ѡнтересовāло, беше Ђїрѡвић некї спāсио та авиѡн, тā пилѡт. Та авиѡн је трѣбѡ, нешто бїо у квāру, и ѡн беше спāсио, *нѣ беше* нїко погїнуо, а што га *беше* спўшїио на пїсту, испāло му једно крило *бѣше*. Аљ ѡн ўспео, *нѣ беше* нїко погїнуо. Те *їофальѣвāху* га (Ле),

или се препознаје на основу ширег контекста:

јā ѡдо ал *нѣмāше* нїко (Го); онā стāрā *л'ежāше* бѡна на постѣљу (Жи); кāко л'їјепо *їрїчāше* онā чѡвек (Са); онѡ кā овѡ дāнас сўнце *грїјāше* (Туз); *їїѣрāше* некѣ ѡфце да продāјѣ (Ли); *бѣше* некā кїша пāдāла пā квāсно *бѣше* (На); *їїїиахў* л шта за нў кад ѡде тāмо? (Го).

Мало даља и удаљенија прошлост у овом говору може се саопштити и аористом, при чему се на значењском плану испољавају већ наведене разлике у значењу које су у науци утврђене: *ймā*, ђерекāрскї вѡдовѡт *ймā*, овѣ гѡдинѣ бāш дѡбро *ймā*, *бїше* кїше ў прољеће те дѡбро *ймā* (На); *бїсмо* мї мāлоприје, она на постѣљу лежї (Го); зѣт му *дѡлазї*; јā је вїдо, *разговāра*, аљї лāжѣм, нѣ смијем да кāжѣм (На).

Ј. Вуковић истиче да имперфекат унутар категорије мало даље и удаљеније прошлости (*Јуїїрос у свануће удаху нечије овце їро брвана*) не би лако могао бити замењен ни презентом. За такву трансформацију нужно је учинити припрему, и то не само ону која би се тицала увођења одредбе, већ би неопходно било да се читавом изразу да други тон, тон приповедања. Тек када би израз добио причалачки карактер, када би се интонирао тако да се заузме приповедни тон, могло би се рећи: *Јуїїрос у свануће седим на брду и вїдим: нечији косци косе у їланини* (Вуковић 1967: 144–145).

Имперфекат се у говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице у контекстима овога типа удружује са презентом али њиме није заменљив:

прије некї дāн спрѣмāм јā тў некї рўчак кат неко кўцā на врата, јā погл'ѣднѣм кат Фāта вїрї. Реко: „Бѣ си Фāто?“ Кажѣ: „Їмā л' ти кѡга, дѡшла сам да седїмо?“ Реко: „Ада нешто сам уфāтна, ал' хāј, ўїи“. Ўїе она, сѣде, јā и дāљѣ за шпѡрет стоїјм, пѡчѣла тā рўчак *бехā*. Она прїчā, долāзио јѡј сїн из Нѣмачкѣ пā се нешто са женѡм свāїїѡ, штā знам јā (Ков); да ти прїчāм, јā сам бїо онумāt тāмо у шўму, у један зāбран, ко знāте ђѣ Плакāоница, и с детѣтом упāл'їмо трāктор један дāн и отїдѣмо бāш да сечѣмо мало тāмо тў шўму. Порет пўта, ада кā до āута ѡде, пўт ѡде а ѡна пот пўт, нѣко осѣкѡ некї рāс, гѡре онāј дѣо, а тā крїља остāла једно мѣтар ѡ пѡ висїнѣ, кад јā тў ис трāктора погл'ѣдāм ђе она излāзи. *Беше* л'ѣтно полѡмљено тў кā тā трмка ѡдовўт, и вїдїм јā она се узрујāла. Реко: „Енѣ пчѣла“. „Бѣ.“ Реко: „Енѣ је“, овомѣ сїну (В. Лок).

II.3.11. У ситуацијама када се имперфекат користи за обележавање даље и далеке прошлости има се у виду да она „за нормалну употребу имперфекта може бити толико далека колико јѡј допушта могућност непосредног

дживљавања ситуација о којима се говори. Кад се имперфекат транспонује и на недживљену прошлост, онда он може послужити, разуме се, и за најудаљенију прошлост“ (Вуковић 1967: 154). У оваквим случајевима пред очима имамо прошлост као општу, општу субјективну. Она може бити само општа или се у њој могу јављати фазе, периоди мање или више уоквирени. Прошлост може бити период младости, девовања, пребивања у неком другом месту. У тој прошлости као специфичне временске одредбе долазе: *једног дана, једне године, једном у иџурско доба*, затим: *кад ја чувах овце, кад ја удах у школу*. Сам имперфекат у овом случају може служити као средство у зависној, или чак и у независној, реченици за одређивање временског оквира у који се постављају глаголске радње са њиховим ситуацијама (Вуковић 1967: 155).

Примери из наше грађе садрже имперфектом означене радње са неком од временских одредби у ближем синтаксичком окружењу:

ѐто тѹ поре-тѹга прѹѹѹра недѐљу по Сѹвѹндану, тѹ сам двѹрѐла, ѹнда нѐмѹше сликѹ, нијесѹм се сликѹла ка-сам двѹрѐла; јѹ онѐ у Лукѹвицу, Стѹку, јѹ сам и вољѐла, Стѹка ме изљуби; знѹш ка-сте ви биљѐ маљѐ па ѹна ве мѹловѹше (Го); није било окићено, тѹпѹт се не кићѹше; бѐше јѐдну шесѐт трѐћѐ, ћини ми се такѹ (Дел); јѹ јѐдамѹ поћо, ѹтац ми бѐше бѹн, ја дећѹк (Ђер); трѐбѹли да ѹрѐмо и доћѹ јѐдни, ѹтац ми био у Позѹр, идѹху тѹпѹт у Позѹр на пијѹц (Ле); такѹ га је ћѹвѹ изѐо и прѹво на инсѹна, ѹдарѹ га прсѹма. Те на јѐдну ћѐргу, тѹпѹт нѐмѹше колѹ, ми га пренијесмо; идѐ јѐдан прѹјсѹк и јѹ ѹнде за кѹћу, а иѹјѹх јѹ тѹпѹт, и сѹт мѹја жѐна нешто пришла тѹнеканке нешто прићѹ. „Како сте, шта радѹте“, реко: „дѹбро“, ѹн бѐше ис Црнѐ Гѹрѐ, а крупан ћѹвек ка вѹ (Ме); ка-сам се ѹдѹла, пѐри сѹдове, пѐри филцѹане, мијесѹла, лѐп сам мијесѹла ѹдмѹ. Стѹра ми бѐше свѐкрва крѐт (Жи); Сѹја кад се родѹла кћѐл'и су да ме увѐдѹ у јѐдну мѹлѹ сѹбицу: „Хѹди да видѹш бѐбу“, и Мѹна л'ежѹше, како на тѹ постѐл'у родѹла тѹ чѹру, и јѹ сѹл' повѹре и побѐго на врѹта, био сам мѹл'и (Би); у Љескѹву стѹгосмо на сѹфур, бѐше у Рамзѹн; па кад јѹ зарѐди, ймѹм тољѹко децѐ, ймѹм ћетрѐс и дѐветѹро унѹћѹди, тѹпѹт имѹх ћетрнѐстѹро пѹраунѹћѹди, сѹт ймѹм осамнѐстѹро; имѹше шћѐри ѹдѹте ка-сам јѹ дошла (Ле); ѹн имѹше јѐдну сѐсѹру нѐудату, тѹпѹт бѐше нѐудѹиѹ, а мѹјка му бѐше ѹмрла од жѹчнѐ кѐсѐ (Жи).

Некада се тип прошлости препознаје из контекста:

јѹ сѹѹвѹ, она ѹзѐ копрѹве те ме йспѐљѹ, а јѹ стрѐкнѹ; ѹн дошѹ дѹље, виѐ ме. Јѹ чѹвѹ ѹвце, бѐхѹ малѹлѐтна, петнѐс гѹдѹнѹ вишѐ нијесам имѹла. Чѹвѹ офце, ѹн ме видѹ, бигинѹсѹ; ѹна се нашла у тѹхме, ѹйѹе: „Хоћете лѹ ми дѹт тѹ плѹин да испѐчѐм ѹцу кѹхву?“ И јѹ овѹкѹ како љѐжѹх, поглѐда је, реко: „Сѹјо, јеси лѹ ти бѹга ти?“; а јѐдна сѐстрица што радѹше с доктором, плава, зар јѹј бѐше ѹна свѹја, каже: „Сѹљ да хѹтѐ казѹт ће су је зѹкопѹљи“; ѹн имѹше јѐдну сѐсѹру нѐудату, тѹпѹт бѐше нѐудѹиѹ, а мѹјка му бѐше ѹмрла од жѹчнѐ кѐсѐ (Жи); на утѹбуску имѹше кафѹна, ниѹко нѐмѹше, двѹица лѹдѹи ѹнѹмо и ти кѹнобѹри, јѹ и ѹн сѐдосмо тѹ. „Јѹ жѹрим, ви сѐдите“. Скѹћѹи да идѐ, јѹ скѹћѹи за ѹйм (Ле).

Имперфекат у овој служби углавном означава радње посматране у процесу и више доживљене као стања, позадинске радње, односно околности које се перципирају као оквир у који се смештају акције исказане осталим претериталним облицима.

Несвршени аорист у оваквим језичким околностима може заменити имперфекат, с тим да је у том случају радња временски ограничена, односно доживљава се као довршена, те би самим тиме претходно наведено семантичко обележје својствено имперфекту у случају употребе аориста изостало, као у примерима: купова̀ли, па ми по̀слѣ купише црвѣну ма̀раму, па *нѡси* црвѣну ма̀раму; ђн ме љпознаде до̀ље у ка̀хву, *до̀лази* онѡ са сѣла, љпознаде ме и узѣсмо се тѹ, преко онѣ Хасимѣ. Она не највише љпознаде; оста̀вили су ни били во̀ду, но овѣ муслима̀ни *зайи́скаше* и затворише ни во̀ду посвѣ. Ми послѣ го̀ре имали неку̀ стубљину те доведосмо во̀ду те тѹ; *звѣше* не на свѣдбу, отидосмо (Го).

Када значи далеку прошлост, имперфекат се обично користи за обележавање једног временског периода у који се постављају друге радње: *Чуваг ја овце љо љланини кад се Анђа довела у нашу кућу* (Вуковић 1967: 157). Имајући у виду да му је основна намена да обележи прошлост као период у који се смештају друге оделите радње, имперфекат се често комбинује са наративним презентом. Њиме, међутим, није заменљив, и то зато што би употреба презента потиснула значење које је у овом случају примарно, и радњу приказала као појединачну. У овој служби имперфекат није заменљив ни једним другим обликом сем перфектом³³.

Примери који илуструју имперфекатску службу обележавања ширег периода или околности које прате остале прошле радње јесу:

ја ѡстави једанпѹт сѣр, вичѣм оно̀мѣ твѡме мѹжу: „Мѡгу л’ оста̀вит ова̀ сѣр докл’ѣн се вра̀тим, д[а] љзмѣм л’ љичну̀ ка̀рту?“ Те ја га она̀мо оста̀ви, ти *не беше* тѹ (Го); више кѹћѣ једна штѡла, хѡј по̀пнѣмо се на овѹ штѡлу да л’ ѣгнѣмо ма̀ло, по̀пнѣмо се на онѹ штѡлу, *имаше* сла̀мѣ, сѣјена и онѡ, ми пол’ љјегѡмо онѡ (См); а ја кат до̀ђѣм кат у крѣвет шевѡр, сѡл’ покрѣвено. Покрѣвен шевѡр, кад ја погл’ѣдам. Јѣсте биѡ до̀бар мо̀мак ал’и богами сѣјено *бѣше* (Ле); ја сам је вѝдо у шкѡлу, про̀ђѣ, и ова̀ко по пита̀њу а њѣјесам изговорѣо ни рѣјеч јѣдну њѣшта на дуња̀, сѡмо то̀ про̀ђѣ такѡ. И ја посл’ѣ ослу̀жи тѹ во̀јску, до̀ђо, по двије го̀дине се то̀ *слу̀жѣше* (Пр); ла̀ни бѣше, вичѣ да пѝјѣмо ка̀хву, *беше* рамаза̀н, а ја њикад не постѣм, кажѣ рамаза̀н је па да попѝјѣмо ка̀хву (Го); ѡна *беше* ма̀ла, ја да њивѣм онѡ дру̀го не мо̀гу (Го); ѣво Пазѡр па нѣма водѣ, ѡни *бѣхѹ* тѹ скѡро свѣ живѡ *засѣјавѣл’и* до̀л’е, паркѣра̀л’и се на пѹт, нѣтѣ да се ма̀кнѹ; ѡтац му је биѡ сирѡмах, ал’и по̀штен му је ѡтац биѡ ко криста̀л. Ја сам ра̀дио са стѡком па ѡн *имаше* до̀ста децѐ, па нѣма крѡву, па кажѣ мѣне: „Хо л’ ми да̀т тѹ крѡву?“ (Гл); ѡдо, стѣгосмо јѣдну во̀ду, љзвади ми дѐвѣр фиљѡан, па ис онѣ водѣ те ја

³³ Однос имперфекта и презента у служби исказивања далеке прошлости комплекснији је, и о њему је детаљно било речи у одељку о презенту (в. т. II.2.17.). Овде наводимо само неке моменте битне за разумевање семантике имперфекта.

три пѹт прогѹну, тѹ такѹ, и ѹзо она фил'цан, такѹ хи *узѹмѹхѹ*, напѹи те и ѹзмѹ фил'цан (Пл); јѹдна беше тѹрила, ал'и богме ѡтурѹ *имѹше*, овол'икѹ овијѹ ѡинѡхѹ, па овакѹ до ѡк дѹл'е, јѹдна Сѹљка, дошла код мѹјѹ мѹјкѹ сѹди, ал'и сѹмо нанѹзѹти, онѹ се пл'ѹл'е и онѹ шѹпице кол'ко рѹкѹ (Ле); ѹде тѹк сам бѹила дошла, јѹдна ис Мѹитровѹ, и јѹ видѹм, *беше* бѹга ми овакѹ, прије Сѹвиндана је бѹило, повѹшица (Св).

Дакле, имперфекат у проповедању које се одвија у оквирима далеке прошлости најчешће има припремну улогу за употребу осталих облика – презента и аориста пре свега. Њиме се дефинише шири временски одсек унутар кога је могуће слободније комбиновање радњи исказаних другим облицима. Наводимо још неке примере у којима се презент комбинује са осталим облицима при чему су у контексту присутне и имперфекатске форме које се не би могле заменити презентским без промене значења:

тѹмо чѹстѹмо некѹ оруже, на некѹ стражу *беше*, некѹ пѹбуна, дошл'и некѹ старѹи војници у кѹсарну (Пр); е другѹ, ѹдмѹ по томѹ је бѹило, у тѹ кѹсарну пребѹицѹсмо се, и они гл'ѹдајѹ нас штѹ кѹ ѹмѹ пѹрѹ, јѹ *имѹх* пѹрѹ пѹнајвишѹ от свѹјѹ (Пр); кат смо ми отѹшл'и, ѹдѹсмо пѹсл'ѹ овогѹ времена, Аѹо и Гѹѹца. ѹдѹсмо јѹ и Гѹѹца прије двѹје недеље, мѹни се идѹ на Промѹкл'ице, ѹдѹсмо, овакѹ, јѹш је каснијѹ бѹило. Ми кад приѡдѹсмо, ѹне веѡ *беху* престѹл'е тѹ вѹде, нестѹдоше нам вѹде, она јѹдна ка пѹчѹ помѹло, па јѹш вишѹ, јѹш вишѹ, веѡ доѡе она јѹдна, кад сѹмо, кад је тѹ пѹчѹло да пребѹѹјѹ преко корѹта (Ост); јѹ нијесам кѹдар да га окренем, вел'ик тол'икѹ *беше*, јѹ нѹсам кѹдра, а не мѹгу да збѹрим, не велѹ (Пл); и доѡѹм до тѹ са ѹиме и посѹн доѡѹмо нѹс двѹје до кѹћѹ овамо у Л'ескѹву. У Л'ескѹву стѹгосмо на сѹфур, *беше* Рамзан (Ле); јѹ се сѹѡам бѹио сам дечкиѡ кат смо кѹпѹл'и овај канѹл за вѹду и тѹ најѡѹмо кѹ они земљани чѹнѹци што се некѹд мл'ѹјѹко разл'ѹвѹло, сѹмо преврѹнѹто овакѹ, штѹ је сѹт, ѹтац ми кѹжѹ: „Нѹ, не дирѹј“, и ѹдѹ зѹвнѹ старѹга јѹднога овакѹ, старѹи бѹио, нѹјстаријѹ, није му стрѹц рѹђѹни, кѹжѹ помѹисл'ил'и злѹто, нека је ѹн тѹ нѹјстаријѹ, и јѹ се сѹѡам, они бѹдѹком полѹко, она пѹче, ваљда дотрѹјѹ, другѹи испод ѹѹга, ѹстѹ преврѹнѹт, са двѹ *беше*, е дол'е *имѹше* гомѹла, са[д] ѡѹ ѹн донѹјѹт, нѹѹе ѹстѹвио тѹмо, тѹгѹ *имѹше* јѹ нѹ знам кол'ѹко, пѹна гомѹла, зѹ штѹ је ѹно слѹжѹило, нѹ знам (Из); ми смо јѹдну пѹдѹ мѹкл'и пѹ смо гл'ѹдѹл'и, пѹ знаш штѹ, мѹгу ти рѹј, три мѹтра *сѹјѹше* кѹстѹр, глаѹа, кѹсти, као да је јѹѡѹр ѹкопѹн, а тѹ је грѹбље и прије Тѹрѹкѹ, је л' Тѹрци су ѹде бѹил'и пѹстѹ пѹдѹсет гѹдѹинѹ, и тѹ *седѹхѹ*, и јѹ ѹзмѹм онѹ глаѹу, тѹ је бѹило прије триѹс гѹдѹинѹ, и стѹвѹм је она мѹне ѹвде пѹдѹ кол'ѹки ти ѹѹди *бѹхѹ*. А они кѹсти овол'икѹ, а жути *сѹјѹху* кѹ да је јѹчѹр ѹкопѹн. А кѹко тѹ *седѹху*, тѹ је сѹва земљѹа и сѹт она је покрѹвена (Уг); Сѹљѹ Мѹѹтиѹ пѹсл'ѹн четрѹс пѹтѹ дошѹо ѹѹе, ѹн *беше* у Итѹл'ију, зарѹбљѹен, прѹтѹрѹт у Итѹл'ију, *беше* рѹђѹн, зѹдѹница, да извѹнѹш, и ѹн причѹ, и тѹмо га л'ѹчил'и у Итѹл'ију и посл'ѹн га комѹсија некѹ пѹштила, дошѹ и причѹ (Брѡ).

П.3.12. Имперфекат за неодређену прошлост употребљава се када је говорнику индиферентно да ближе временски одреди имперфекатско стање.

Користи се када причалац наслања своје причање на доживљавање неког лица од кога је сазнао оно што ће испричати, саопштити, учинивши притом индиферентним време причања (Вуковић 1967: 161–162). Као такав често се среће у тутинско-новопазарско-сјеничком говору:

то *īrīhāxū* да е имало раније, то кажӯ кат умрѐ некѝ һѓвек, и он се дѝгнѐ понѓћи и скаћѐ тӯ око грѓба и ко га видѝ, да шаһнѐ, бежѝ (Бо); снаха ми се аперѝсала, *vīkāше* шта јој је он рѐкѓ, тѓ су јој и у Беѓграт рѐкљѝ (Ко); добѝјамѓ струју, радѝ ветренāһа. Они *vīkāxū* отѐ јѓш да прāvӯ, па не прāvише. Сāмо овā јѓдна, а *vīkāxū* да дѓтѐ (На); што *vīkāше* Влāде, јѓдамāн ме ўзѐ у кѓла и вели: „Јā не мѓгу нѝшта нѐму, он дѓћѐ, пӯштѝ кѐрове па не мѓгу пѓсле да и нāћѐм“; страх ме овѐ чѓре да не пѐчи ѓс, оно *vīkāше*³⁴ овā: „Опраћу ти, мајко, јā“ (Го).

На исти начин, овај имперфекат употребљава се када се прича о општим стварима, посматраним ван одређених временских граница, о радњама које се понављају и које су у односу на субјекат у извесном смислу квалификативног карактера:

ѝмāмо мѝ мапу, па бѐше на мапу, *ѝйсаше Нāмга*; л'ѝјепѓ бѐше у Сӯвѝ Дѓ (Бо); јā не пѝјѐм тѐ, овā ми снаха ѓна тѐ *ѝљјāше*; свѐ она знā кѓ е подѝгѓ кредѝт за стāн у Тутѝн, свѐ *знāвāше* (Го); тако ти је овā држāва сāt, мѐне је жѓ што се овѓ сāt рāспетљā. *Нѐ бешѐ* им дѓбар Тѝто, Тѝто је бѝо дѓбар, од нѝшта смо створѝлѝ нѐшто (Гл); у фѝрму јѓдан *имāше* Лукāч (Ер); у мљѐкар јој мајка, а бѐше пāмѐтна (Жу); јѓдна бешѐ *ѝўрила*, аљѝ богме ћўтурѐ *имāше* (Ле); кāсно је селонѝт, мѓжда смо нāјприје мѝ имāли тӯ штāле двѝје о-чātмѐ и селонѝтом покривѐне, кӯпѝли чāк у Скѓплѐ, тѓ ѓде и *нѐмāше*, него чāк у Скѓплѐ га кӯпѝли и дѓнијѐлѝ тѓ покрѝлѝ и дѓће те гāђа грѓм, без ни тѐ ни овѐ, те ми хи оба двѝје зāпāлѝ, хѐј кāко има га ўждѝ, мајко јāднā (Ли); он *рāдāше* у Нѐмачкӯ, па нѐ знāм кољѝко хѝљāдā мāрāкā јој он дѓније да јој дāдѐ. И он ўзмѐ те дāрујѐ мѐне и мајку мѓју и хāјт онѓ, зāклѐ се и ѓн, дāровā (Па); *зовāше* му се жѐна Хāмѝда. Кажѐ: „Хāмѝда, немѓ тѐ пāре да ўзмѐш“; Тўри му мāло шећѐра и цѐм бѓлѝ нѐма но о-дрѝјѐна. Тѓ *рāдāше* Мāка, а јā нѝјѐсам (Ру); Слāvко *нѓсāше* тѓ ў цѐп, ја му испрѝча, и ѓн из новчаника ѝзвадѝ (По); Чуљѝје ѝмā тāмо код Мѓјстира, ѝмā сѐло, бѝо сам у тѓ сѐло јā. Тӯ *īрāвāxū* лўди гўслѐ, дѓбро *жѝвāxū* (Бо); Зѐчѐвић јѓдан првѓбѓрац бѐше, и *ѝѐрāxū* Нѐмце; бѝо сам трѝ ѝ пѓ гѓдине, пѓслѐн мāло сам бѝо у Пљѐвљѐ, *ѝѐрāxū* Бѓжа Бѐљицу, убѝсмо му трѝ-нѐс дўрѓгѓвā, убѝше му овā вѓјска; ћѐтрѐс је лўдѝ отѝшло за инострāнство, ѓни дѝгоше пāнику да нѝјѐсу дѓбри партизāни па *бежāxū* (Гл); и ѓн ўзмѐ та стāн јѓдан дрвѐнѝ, *vīkāxū* оће да кољѝбу нѐкӯ направѝ и да заўзмѐ та јўрт тӯ (Ер); за Бўрћевдан то се *бѐрāxū* оне јагљѝке, оно цвѝјеће, дрѝјѐн, дрѐнови (Ме); а вѝдѝш, сād сам бѝла у Бѓсну на јѓдну свāдбу, код нѝх *имāxū* другачѝјѝ ѓбичāјѝ. ѓни продāјӯ невѐсту. Тāмо се *īродāвāше* невѐста (На).

³⁴ Глагол *vīkāшѝ* у контекстима овога типа има значење „причати, говорити“.

Уколико би се овде употребио аорист, обично је да се уз њега јави и помоћно језичко средство у виду прилошке речи, израза: *једном, једне године, једног дана* и сл.: *једамā ирѷча* рахметл'и дѷдо да је вѷдō гōлу жѷну да се обр'ћѷ око тōра (Ке); онō нѷкат кат се носѷше онѷ пѷче ђаволѷ (Вру).

II.3.13. Ј. Вуковић посебно издваја употребу имперфекта за означавање радњи које се додирују са моментом садашњости, односно које је својим трајањем обухватају: *иѷребаше ми дваес динара*, коју карактерише као модалну (Ј. Вуковић 1967: 126–128). Овакву службу имперфекта аутор назива презентском, и он је ту презентом заменљив (*иѷреба ми дваес динара*), иако би због присуства модалности могао бити замењен и потенцијалом: *иѷребало би ми дваес динара*.

Примери овакве употребе сасвим су обични на испитиваном терену:

иѷјаше ми се кѷхва па узѷ да скѷхѷм (Вру); *иѷрѷбѷше* ми један л'ѷп (До); *мѷд-гѷсмо* посѷдет још мѷло; *мѷшѷѷ* да се окѷпѷм (По); *имѷх* нешто пѷрѷ пѷ реко да кѷпѷм нѷшто; *иѷрѷбѷше* ми нешто да кѷпѷм оѷде (Ту); Шефкија: „Ада ђој, снѷхо?“ Реко: „*Кѷѷ* да оѷѷм до Рѷбарѷѷ.“ (Па).

Осим већ поменутог презента и потенцијала, имперфекат у овој служби у тутинско-новопазарско-сјеничком говору често замењује и аорист: *двѷје крѷве иѷмѷ*, *имѷдо* мѷјѷјека кѷселѷ. Да нѷј да попѷјѷш? (Го); *имѷдо* мало сѷра ако хѷј да ти тѷрѷм (По)³⁵.

Ј. Вуковић овај тип имперфекта одређује као модус (Ј. Вуковић 1967: 127). М. Стевановић не дели такво мишљење и сматра да је овде посредно временска употреба. Наиме, иако је у свим таквим примерима присутно модално значење (*иѷребаше ми 20 динара* – исказује се лична потреба), „имперфектом се опет означава оно време што се целим предикатима казује, тј. време личног става. Временски се ти имперфекти свакако односе на говорникову садашњост, али су у њима његова жеља, намера, осећање потребе и могућности – зачети раније, дакле – у прошлости, па је та околност и условила употребу облика имперфекта, којим се овде износи лични став говорног лица према ономе што се целим предикатом износи“ (Стевановић 1986: 661–662).

Наш материјал показује да је имперфекту у оваквим контекстима у највећем броју случајева конкурентан неки од наведених облика и они се могу замењивати без штете по значење. Ипак, поједини примери са имперфектом поседују и извесне семантичке нијансе које су диференцијалне. У примеру: *мѷшѷѷ* да се окѷпѷм (По), казује се намера говорника која важи у садашњем времену, али глаголска радња овде, осим садашњег, захвата и део прошлог времена, односно настала је као последица размишљања и намере чији се почеци смештају у прошлост, па се онда као таква протеже и на

³⁵ У литератури нисмо наишли на потврде са аористом у овој служби.

моменте садашњости. То не би био случај ако би се у предикату употребио облик презента. Аорист би овде пре значио дезактуелизованост радње/намере у тренутку говора. Исто тако, глаголским обликом у примеру: *мѡгѡсмо* посѡдет још мѡло (По), казује се могућност која важи у времену говорења, али би се ова реченица изговорила, на пример, у тренутку када је та могућност као опција већ одбачена (док гости устају, нпр.), што ипак упућује да извесну дистанцираност од тренутка говора. Презент на овом месту могућност за извршење радње представио би као потпуно актуелну у моменту праве садашњости. Сходно томе, ипак сматрамо да је у свим овим примерима ипак израженије имперфекатско него модално значење. Оно свакако јесте присутно, али тек као пратећа семантичка компонента.

II.3.14. Имперфекат се у нашем говору посебно често користи у исказима типа: *како му бѡше њме?*; *како се звѡше он?* и сл. Са циљем подсећања на претходно знање имперфекатске форме фреквентне су и у другим говорима. Чак и у онима у којима је имперфекат ишчезао, он се у окамењеној форми очувао у овој служби (о чему је било речи у уводном делу овога поглавља). Примери овакве употребе често су бележени:

онѡ планина, како се *звѡше*, Мѡкрѡ гѡра (Вр); *јѡ* нѡ знѡм како се *зовѡше* (Ле); ова трава што е, како *се зовѡше* ова трава, дѡтел'ина (Бр); па онѡ хѡфту дѡнѡ се уштѡвѡ па ѡдовѡт опл'ѡти онѡ, препл'ѡти озгѡр онѡ, како *се зовѡше* онѡ ѡвол'и, опѡте; *јѡ* нѡ знѡм како *се зовѡше* (Ме); онѡ у Бѡсну како се *звѡше?* (Го); како *се зовѡше* онѡ што је бојѡ? (Ко); како *се зовѡше* онѡ што је бојѡ, Мѡрат (Кон);); био је пријен нѡкѡ нѡћ један филм нѡш, како *се звѡше*, пѡ један продаѡ девојку за дѡбре пѡре једноме тргѡвцу богаташу за једно дијете десетину гѡдѡнѡ, а ѡна којѡ девојка силна (Рај); нѡ знѡм како се зовѡ ове сѡде нѡмѡ ни једнога да ми кѡжѡ како се зовѡ онѡ синови, Ёсмет и како *се звѡше* онѡ друѓи (Ос); како је тѡмо онѡ мѡсто што су приказѡл'и, како је онѡ, како *се звѡше*, Грабовица (Баг); како *се звѡше* онѡ што нѡ могѡ да се сѡтиш? (Бал); са волѡвима се ѡрѡло, није ни постојѡвѡло, ѡде није постојѡвѡ ѡто, и нешто мѡтѡрнѡ, једѡнѡ је имѡ овај Милѡнѡвић ѡто, Милѡнѡвић, како *се звѡше* (Бот); ѡни су пѡдавно оселили, онѡ што је рѡдиѡ у Зѡставу, нѡ знѡм како *се звѡхѡ*; имѡ је нѡкѡ, како *се зовѡхѡ* – препѡље; како га *зовѡхѡ*, вампѡр; би носѡљи ѡдовѡт ако је испрѡси у овѡ кѡћу, од ове кѡћѡ нѡси тѡмо у ѡзѡин рѡт вѡну, хѡнту, како *се зовѡхѡ* то раније, Ёка? (Бо); онѡ да трч'ѡ да кѡжѡ: „Ёво хи св ѡтови“, нѡ знѡм како *се зовѡхѡ*, нѡ знѡм како *се зовѡше* (Ле); а пијем *јѡ* и за крв ове ѡвечѡ, како *се звѡхѡ*; и *јѡ* по пѡла пијем онѡ за срце, *јѡ* нѡ знѡм како *се мѡји звѡхѡ* (Гр); е сѡд кѡ је имѡ вишѡ сѡбу имѡл'е су онѡ, како *се звѡхѡ* онѡ, мусандаре, као рѡф, рѡфови ѡе се остаљѡјѡ фил'ѡани, ове шѡље, чанѡци, пѡрѡије, кашѡке, тѡ се звѡло рѡфови, место кредѡнца (Трннѡ знѡм како *звѡхѡ* ове Марковѡиѡе (Ми);

бѡше л скѡро је ѡмрѡ? (Вр); једно вѡче *јѡ* га уфѡти, како му *бѡше* ѡме, *јѡ* га уфѡти, ишиба га мѡло, послѡ му и ѡцу прича; како *бѡше* ѡме онѡј дѡци Смѡјѡвѡј? (Ру); нѡ знам кѡт *бѡше* ова пѡт се пѡчео рѡдит за Шпиљѡни. (Бл); како му *бѡше*

име ономē Шиптāру што је долāзио код нāс? Хађија; ја тўвим тō, а да љ бēше ðна ўзēла Мица? (Ле); кāко му бēше име, ёво на врх језика ми (Жи); мōја свēк-рва се дрўжила са онōм тāмо, оногā женōм, кāко јој бēше онō име сину, Де-сймир, па се са његōвōм мајкōм дрўжила (Го); нē знāм кāко му бēше онō име дављенику, кāко му бēше онō име. Било кāко, ко гōд се удāvио (Вру); чијā бēше Рукйја? (Гл); бешε тēбе Тōда свōја? (Шав); њε бēше она жīvи?; њε се онō бешε пресел'йла, нē знāм (Ту); йма некй мўљ, кāко бехў рекл'и (Рач); „Шта ймā?“ „Такō и такō.“ „Пā“, кажē, „кōл'ко йма вāс тў?“ „Пā ймā нас пē-шēс“, кол'ко бēше, нē знāм (Пр); по сēдам нēдēљā да л' бēше, за Ўскрс је вишē имāло да се постй (Пе); кāко бēше онā пēsма? (Че),

и то не само од глагола бййи и звййи се, већ и од других:

дā л имадйјо јā онāмо још једну гāјбу? (Бал); пошто је Влāда отйшла, ðн се посл'ε оженйо, пā бйо сāбор дōл'ε Светē Трдице, нāша зāвѣтина, и јā отйшла на скўп и ðн дōђе код мēне да йгрā, нē знāм кō вōдāше кōло, и ðн мēне л'ијεпо ðдведе, дōђе те ме ўзē (Брђ); нē знāм кō онō вйкāше, до бōга је, кажē, грēшно, јēдан, кажē, јēдан причā педесѣт гōдйнā, да рāдй за некōг младића о[д] дваес пѣт (Бал); ðн неђе на Дōховиће, њε сйāновāше? (Брђ); нē знāм онō којē гōдинē се идāше, кā нāрот, кат рēкнē да се идē, хōће, хōће, пā посēн пишмāн што смо отйшл'и остāвил'и оде (Со); којē пйјēш прāшке од аритмијē. Мēне јōк но, кāко онō ййсāшē нē знāм, првō бешε ā па мē; којē ийјāше она прāшке? (Го); знāвāше л ти онў Вѣру? (= Знаш ли?); кад би бāш мој ðтац отишō, нē знāм њε онō идāше, тāмо да л отишō к Пѣни, и отишō, тѣрō сйр на кōња, тамо те продāј (Ер); ð снаō, кōл'ко имāше до Сенйцē? (Гр); ðна ћѣрку једну имāше? (Ле); тў трѣбā да је бйла, оно су пōсē у зāднē врēме овй Пōповићи бйл'и жйвѣл'и, сāде ймā некā сйјена нē знāм од кōл'ко гōдйнā, ми се ћинй сāд да не сйāновāше тў нйко, нē би трѣбāло (Рам); одāкл'ε долāзидйјў онй те йрйчадйјў оде сўпер сѣло? Не мōгу да се сѣтим. (Коз); ðни се, чинй ми се, йрезйвāхў Хāмйдовйћи (Тр); јā нē знāм кāко се они йрезйвāхў (Ос); како вйкāхў онō? Ђѣрдек? (Ер); богами су вāшāри пōчēљи дāвно, кāt онō слāвāхў нē знāм тāчно сāд (Ле); нē знāм кāд онō идāхў за девōјку; нē знāм тāчно шта онō рāдāхў ка-дōђε невѣста (Жи).

У овој служби, мада ређе, као синониман имперфекту може бити употребљен и аорист: нē знāм како му бй име да ме убйјѣш; ја нē знāм овѣ године кāд бй вāшар, пошто овō рамāзан, па нē мōгā да бйднē; кāд бй оно вāшар? (Дел); нē знāм ймаде љ стāрйја оде. Хā Хāзбо?; кāд онō бйше ðни код нāс, не мōгу да се сѣтим? (Ђер).

Ј. Вуковић и овај тип имперфекта сматра модалним (Вуковић 1967: 135). Михаило Стевановић наводи да се у оваквим случајевима не може говорити о његовој заменљивости презентом без штете по значење, и то зато што се мисли на једно одређено време у прошлости, на оно време када је онај који пита знао одређену информацију у вези са којом поставља питање (Стевановић 1986: 660).

Објашњење ове појаве, анализирани на материјалу из стандардног језика, односно из домена супстандарда, са структурно-синтаксичког и семантичког становишта даје М. Ковачевић у раду *О деиктичкој ујошреби имперфекта* (Ковачевић 2008а). Функцију од стране аутора одређену као „евокација прошлог знања“ у савременом супстандардном српском језику имају пре свега глаголи *биџи* и *звџи се*. Наводећи примере са обликом глагола *звџи се*, аутор констатује да „без обзира да ли је у предикату употребијен имперфекат *зваше* или имперфекатски предикатски израз *беше име* – значење је у основи исто: говорник се пита или пак пита саговорника за име особе или предмета које је у прошлости знао, али га се у датом тренутку не може сјетити“ (Ковачевић 2008а: 151). Те тако, „управо због те компоненте ’призивања имена у сјећању’ датим имперфектима нису синонимни привидно конкурентни презентски предикати“ (Ковачевић 2008а: 151). Поређењем презента и имперфекта у оваквим синтаксичким условима долази се до закључка да су примери имперфекта ослужњени модалним значењем „присјећања“ и/или „несјећања“ претходно познате информације. Друкчије речено, „и примјери са презентом и примјери са имперфектом указују на говорничково незнање нечијег имена у садашњости, али се они битно разликују по томе што је у примјерима с имперфектом, за разлику од оних у презенту, увијек присутна значењска (модална) компонента ’упућивање на знање имена у прошлости’“ (Ковачевић 2008а: 152). У српском језику ово значење исказује се и помоћу партикуле *оно* (*Где смо оно сјали*), њеном комбинацијом са презентом *звџи се* (*Како га џи оно зовеш*) и имперфектом глагола *биџи* (*А како му оно беше име*), потом имперфекатско-имперфекатском конструкцијом типа *беше зваше* (*...него оном, како се беше зваше...*) (Ковачевић 2008а: 153–155). Најзад, имперфекат глагола *биџи*, који у супстандарду често има вредност деиктичке лексеме упућује на то „да је изгубљени осјећај за употребу имперфекта довео до тога да се глагол *биџи* у супстандардном језику све чешће употребљава ван своје временске употребе, а у функцији деиктичке партикуле. Наиме, тај се облик употребљава у непромјењивој форми (у форми *беше*) за изражавање евокативног прошлог знања (слично деиктичкој партикули *оно*) не само уз презентске облике разних глагола (између којих је најфреквентнији глагол *звџи се*) него и уз различите глаголе у префекту“ (Ковачевић 2008а: 156). Оно што је још значајно јесте запажање да имперфекатске форме у свим овим облицима осим семантичке компоненте евокације прошлог знања имају, тачније задржавају и значење лично доживљене прошлости, својствено имперфекту (Ковачевић 2008а: 154). Сви структурни типови наведени у раду М. Ковачевића остварљиви су и у систему говора који ми испитујемо.

II.3.15. Модални имперфекат налазимо и у примерима типа *шћаше* + инфинитив / *да* + презент: *да га не спáси, шћáше ѿогñнуѿи* (Д. Дуб); *шћáше да се ѿобѿїѿе* (Ђе); *шћáше умрїѿеѿи да је дѿктор нѿ спáси* (Ту); *шћá ѿáнуѿи на онá п'ѿт* (По); *шћá се онесвїѿесїѿиѿи* (Ту); *шћáше ѿогñнуѿи за њѿме* (Ме); *шћáше је и ѿбїѿи да и не раздвѿји* (Го); *ѿн ме и удáриѿи шћáше* (Ме); *шћáше свѿ овѿ расїѿѿриѿи да му дáдосмо* (Ту); *шћáше се ѿбїѿи* (Ту).

II.3.16. Осим што примарно обележава прошлост у различитим видовима њене манифестације, имперфекат у свом семантичком потенцијалу носи још нека обележја која је важно дефинисати како би се боље спознала његова природа и, према принципима релационог идентитета, јасније одредило место у систему претериталних форми. Стога, у даљој анализи разматрамо категорије доживљености, динамичности, односно процесуалности глаголом означене радње, те напоредности имперфекатске радње са неком другом радњом или моментом у прошлости.

Имперфекат је особен облик у систему глаголских времена за обележавање прошлости. Као синтаксичка јединица својом семантиком у стању је да радње обележи као прошле, затим доживљене, те посматране у њиховом трајању. Таква комбинација семантичких елемената својствена је само овом облику (диференцијално ствојство према аористу, као семантички најближој форми, садржано је у компоненти која изражава трајање радње у прошлости, будући да аорист, као што је показано, увек приказује радњу као целину, завршен процес). Због тога, када говорно лице жели прошле радње приказати као доживљене, динамичне, посматране у процесу њиховог вршења и тако их предочити као актуелне, на располагању му стоји имперфекат као језичко средство које у потпуности одговара дефинисаној служби.

II.3.17. Истакнуто место међу наведеним обележјима свакако приписујемо категорији доживљености јер сматрамо да управо та семантичка компонента пресудно мотивише избор овог облика у говорном чину. Значењска компонента доживљеност радње активира се увек кад се овај глаголски облик употреби у саопштењу, а то нужно остварује и посебне ефекте на стилском плану. Ипак, њену вредност не процењујемо само у смислу могућности стилске нијансираности исказа, већ као особину подједнако важну као и способност да дејства одреди као прошла (што је класификациона категорија на основу које се имперфекат сврстава у систем претерита), и то због тога што је, као што је и речено, управо њоме мотивисан избор овог облика из система јединица са мање-више синонимним инвентаром синтаксичко-семантичких одлика.

Иако се о имперфекту у нашој науци доста полемисало, елеменат доживљености узиман је увек као неоспорна особина овог глаголског обли-

ка. То је несумњив факат на основу ког се, уосталом, имперфекат и диференцира према перфекту, као у том смислу немаркираној јединици.

Ј. Вуковић компоненту доживљености истиче као суштинску одлику. Посматрајући употребу имперфекта у контексту: *Причам како малојрије иђах улицом и видех да бијаше велика гужва пред њозришићем*, аутор наводи да имперфекат *иђах* „представља прошлу ситуацију не само као прошлу (у том случају, када би се ситуација представила само као претеритална, било би речено: *кад сам... ишао*) него као претериталносадашњу (релативносадашњу), тако да се у њему осећа двојство значења: и претеритално и релативносадашње, да се у њему одражавају оба временска стајалишта за временско осећање говорног лица: стајалиште праве садашњости (оно указује на претериталност) и стајалиште момента ситуације (оно указује на релативну садашњост)“. Будући да њиме обележавамо радњу коју доживљавамо у њеном току, процесу, а не цео процес радње, он се може сматрати и једном врстом релативног презента (Вуковић 1967: 244, 380). И М. Ивић имперфекат пореди са презентом у индикативној служби, односно посматра га као својеврсни презент за прошлост. Применом структуралистичког метода анализе, ауторка издваја два важна елемента семантике имперфекта која обележава као D /+/- и T /+/. Први означава моменат динамичности, непосредне стварности радње, односно доживљавање радње као реалности, а други упућује на претериталност. Притом, моменат D /+/- активира се „кад је радња непосредно пред очима (садашњост) или кад је радња тек завршена па је сасвим још присутна у свести или, најзад, кад се говорно лице тако пренесе у доживљени догађај о коме прича да га саопштава у непосредном облику дочаране стварности“ (М. Ивић 1958: 143). Даље се наводи и да „свака садашњост представља живу динамику радње, процес у току. Оживљена садашњост у овом погледу узима све форме стварне садашњости. Ово се огледа у карактеристичном морфолошком моменту – у имперфекатском видском облику, који је за имперфекат обавезан, а, као што је познато, и за презент онда кад се овим обликом одређује непосредна актуелност догађаја“ (М. Ивић 1958: 144). Компоненту доживљености као нужну одлику имперфекта издвајају и други аутори (в. Ивић 1953/54: 259; Танасић и др. 2005: 430). Не поричући постојање ове компоненте, М. Стевановић ипак наглашава да она не мора бити обавезна јер се имперфектом могу казивати и радње ван домашаја искуства говорног лица. Стога је не сматра најважнијом, налазећи да „суштину његова значења несумњиво чини истовременост у прошлости, управо одређеност времена у прошлости у коме се врши њим означена радња“ (Стевановић 1986: 659). Ј. Вуковић се са наведеним ставом не слаже и то због тога што сматра да оно што М. Стевановић назива одређеношћу заправо ништа друго него доживљеност – говорном лицу радња је временски одређена самим тиме што ју је доживело или је као такву жели предочити. Да је овде посреди

управо доживљеност схваћена као одређеност, показује и то што, како наводи Ј. Вуковић, М. Стевановић појам одређености не помиње када говори о аористу, којим се такође обележавају доживљене радње (Вуковић 1967: 282–283). Осим М. Стевановића, и П. Сладојевић сматра да имперфекатске радње не морају нужно представљати дејства непосредно доживљена од стране говорног лица. То могу бити догађаји које је говорно лице доживело не непосредно већ унутрашњим преживљавањем (када говорно лице каже: *Тада још Немци бијаху под Сјалвинградом*). Овде П. Сладојевић сврстава и употребу имперфекта у питањима и, најзад, у књижевном-уметничком стилу када уметник заузима став очевица³⁶ (Сладојевић 1953/54: 213–214).

Сви примери из наше грађе до сада навођени упућују на то да је у обичној употреби у приповедању доживљеност нужна пратећа компонента имперфектом означене радње. Примере имперфекта налазимо у свакодневном разговору, при исказивању информација о радњама које је говорно лице доживело. Други домен у коме се овај облик широко употребљава јесте наративни режим казивања, када казивач догађаје из прошлости о којима приповеда оживљава у њиховој некадашњој актуелности, тачније евоцира, оживљава нешто што је некада представљало (његову) садашњост, и ту имперфекат осим чисто темпоралне има и стилску улогу.

Примери имперфекта којима се обележавају прошле радње уочене/ доживљене од стране говорног лица употребљеног у обичној комуникацији садржани су у контекстима:

јуче сам је звала, недоступна беше (Ши); био сам у онџ Промукл'ице, она чџса бешџ суха, ја чџка оно ништа (Пр); пџмрло је тџ свџ и Марко бешџ слап (Гло); та ми је девојка у бџлници у Тутин, слаба је, у бџлници је, нешто прџхладџила. Баш данас сам мџсл'ила да идџм па она веџашџ мџжда ћу испанут па није испала, остала је тџ (Уг); што бџше л'ична карта твоја код мене џде у двџриште?; нџ бешџ, рџкни, ова старџ џде и ми посџн дџћџсмо; ја џдо ал нџмашџ нико; ја га онамо оставџ, ти нџ бешџ тџ (Го),

где имперфекат служи да се подцрта информација да је говорно лице лично доживело именоване радње – пџмрло је тџ свџ и Марко бешџ слап (Гло); имплицира информацију „ја сам то видео“, „видео сам да је слаб кад сам га посетио“ и сл.

У наративном дискурсу компонента доживљености има и стилску функцију и омогућава да се реципијент уживи у ситуације које се описују, као у примерима:

имџле су једне бијелџ, онџ нешто прџвџдно је било, а онџ једне марџме бџхџ жућкастџ, некако су ми вишџ личџле но бијелџ јел сам ја бџла бијџла у лице

³⁶ Сматрамо да би било потребно детаљније размотрити издвајање последњег наведеног домена употребе, односно питање (не)доживљености имперфекатских радњи у текстовима из домена књижевном-уметничког регистра.

(Го); е овѠ ми је мѡш Ѡде бѡ, овѠ сам јѠ, бѡ лѡѡеп, преварѡх се, лѡѡеп бѡше и Ѡн, а богами и јѠ сам бѡла лѡѡепа, плѠфка, напрѡдна, лѡѡепа, пѡна, Ѡде му Ѡко; с извињѡњом, зѠвѡ ѠнѠ око прѡста вѡљког ѠнѠ пѡпак, ѠнѠ постѡљица пѠде, тѡрѡ мало сѡјена Ѡнде, јѡдну прѡѠву на ѠнѠ сѡјено, Ѡт конѠплѡѡ, лѡѡго н-ѠнѠ, пѡлѡне бѡѡе спрѡмљене, пѡви је, чѠвек ми бѡше на посѠ, нѡ бѡше тѡ, свѡкрва ми тѡ (Жи).

Дакле, говорникова намера јѡсте да искаже глаголом означену радњу, а потом и да је означи као доживљену. Одабир имперфекта уместо презента разумљив је јер имперфекат сам са собом носи ово значење, ѡнѡ се Ѡно саопштава без додатних језичких средстава.

У претходним примерима присутност компоненте доживљености на језичком плану јасно је наглашена. Напомињемо, међутим, и то да при употреби имперфекатских форми у облицима првог лица јѡднине истицање тог значења на комуникативној равни није нужно – подразумева се да је лице које је врѡилац радње те исте радње и доживљавало у прошлости. Стога сматрамо да је употреба имперфекта у ѡваквим ситуацијама мотивисана другим могућностима ѡеговог семантичког потенцијала – потреба да се укаже на радњу у процесу или да се означи напоредност са другом радњом, блискост са моментом говора и сл.: ѡј д[а] идѡм, *radāx* нешто дѠл'е (На); јѠ сам лѡтѠ тѠмо ѡвѠмо, трѡжѡ, рѡкл'и стѡрѡ лѡуди, кажѡ, вѡѡу Ѡнѡ, што се плѠстѡ, „трѡжѡ око пѡта, а девѠјку око скѡта“, и мѡне тѠ пѠло нѠ памѡт и нѡ *shā* дѠлѡ да трѡжѡм него тѡ (Стр); е вѠлѠ те *chēkā* и *chēkā*, у Дѡгѡ ПољѠну би мѠгл'и да стѡгнѡмо докл'ѡн тѠ кѠфа стѠшѡ (Бол); *imāx* јѠ тѡпѡт и сѡра и кѠјмѠка, свѡ сам прѠвила (Не).

Појѡдини аутори сматрају да компонента доживљености изостаје када је посредѡ употреба имперфекта у питањима јер се ту исказују дејства која не спадају у домен личних доживљјаја говорника. Сматрамо да је и у таквим случајевима доживљеност истога типа као и у претходним, с тим да, будући да је посредѡ упитна форма, имамо само обрнуту перспективизацију. Наиме, говорно лице поставља питање у Ѡној форми (имперфекатској) у којој жѡли да добије Ѡдговор. То значи да се не пита за било коју информацију већ за информацију Ѡ радњи/стању које је саговорник лично перципирао у прошлом времену. Овде говорник само мења временску перспективу, Ѡдносно преузима временско/комуникативно стајалиште свога саговорника. Тако је у примерима: а кога *imāshe* Рѡља код ѡѡга. КѠко бѡше му сѡн? (Че); кѠко бѡше Дѡшан ШѠпоња? (Че); како *zhivāxū* тѠмо у Сѡхѡ ДѠ? (Вру); кѠко је Рѡзо? *Imāshe* л'шта жѡво? (Бал). И овде је, као и у реченицама потврдног типа, задржано значење доживљености, и на комуникативном плану подјѡднако је присутно, само сада говорник, употребивши имперфекат, има намеру да нагласи да, Ѡсим што га занима дата информација (што би се могло исказати перфектом), жѡли и да је чује из „прве руке“, да је слушалац изложи Ѡнаквом какву ју је

опазео. Тако сва наведена питања попут: а кога *имаше* Рѣља код њѣга. Како *беше* му сѣн? (Че); увек имају и имплицирани садржај „кад си ти био код њих“.

Исказивање радњи у правом смислу недоживљених у овом говору сасвим је ретко: *tē āge uzīmāxu* од *nārōda* млдго (Тер); *tīpūt* кат *tī* *nāšī* *pāradedovi*, *čukundēdovi bejāxū* са *tijā* *brdā* (Бо). Компонента доживљености овде је присутна у том смислу што је говорник слушао о тим догађајима, те они као такви спадају у домен његовог (посредног) искуства, а он се у моменту говора у њих уживљава како би их учинио предочљивијим, веродостојнијим.

Већ је поменуто да имперфекат у деиктичкој служби такође задржава елемент доживљености глаголом означене радње. Исти је случај и са глаголом *бийи* употребљеним у саставу плусквамперфекта. Тако, ако говорник каже: *Мара беше оийшла* у Пазар; подразумева се да је лично уочио именовано стање, док, када би се употребио префекат помоћног глагола: *Мара је била оийшла* у Пазар, то не би било обавезно (о овоме више в. т. II.6.12.), што све потврђује да је семантика доживљености неодвојиви пратилац имперфекта ма у којој служби он био употребљен.

II.3.18. Својство имперфекта да, градећи се искључиво од несвршених глагола, обележи прошлу радњу у току, у процесу њеног вршења, као што је показано, повезано је са семантиком доживљености. Та веза проистиче из чињенице да и индикативни презент, као облик који најнепосредније казује доживљену радњу, има исто ограничење. У анализи која следи детаљније ћемо размотрити ову семантичку компоненту.

Од самих почетака проучавања имперфекта у српској науци недвосмислено је истицана особина обележавања радње посматране у процесу вршења. У том погледу ставови научника се слажу, на шта упућује и домаћи назив овог облика присутан у граматицама – прошло несвршено време. Сопрења су се, међутим, тицала одређења самог карактера радње на чије се трајање реферише. У најранијим радовима истицало се да је посреду дуго трајање глаголом означене радње (о томе који аутори заступају такво мишељење види у: Вуковић 1967: 170. и даље), што од стране каснијих аутора углавном није узимано као релевантно обележје. Изложићемо неке од ставова који су од значаја за наше истраживање.

Јован Вуковић имперфекат одређује као облик којим се представља радња у процесу, трајању, при чему оно може али уопште не мора бити дуго (Вуковић 1967: 179). Имперфекат може означити дуго трајање (*ја чувах овце кад се моја сѣрина довела*), „али имперфектом ништа више није речено у смислу трајања радње него да је радња изречена перфектом (*ја сам ч у в а о овце кад је моја сѣрина доведена*), или у ком другом случају да имперфект буде замењен аористом. Контекст је носилац истицања и наглашавања трајања у имперфекатској радњи, кад тога има и колико га има, а ни у ком случају то

не припада имперфекту“³⁷. Оно што је суштински важно јесте само постојање трајања вршене радње и, осим тога, њене неограничљивости (Вуковић 1967: 180). Термин *неограничљивосѝ / неограниченосѝ глаголске радње* Ј. Вуковић преузима од П. Сладојевића, који га је први пут и употребио, рекавши да је једна од важнијих одлика имперфекта заправо постојање компоненте *неограниченосѝ трајања радње* (Сладојевић 1953/54: 219)³⁷. Образлажући ову категорију, П. Сладојевић додаје: „Није довољно рећи да имперфект значи трајање прошле радње јер трајање значи и аорист имперфективних глагола а и перфект или, боље рећи, глаголска основа, него треба истаћи *неограниченосѝ* радње и имперфекту; аорист имперфективних глагола значи *ограничено* трајање прошле радње, док је перфект у томе слислу неутралан“ (Сладојевић 1953/54: 219). Даље, „та неограниченост се састоји у томе што се имперфектом не износи радња као временска цјелина, него као трајање коме у нашој свијести нијесу присутне границе. Имперфектом се вријеме трајања радње не износи као исјечак из прошлости (као што је случај с аористом), него као временска линија којој су крајеви у магли. Неограниченост радње у имперфекту најтачније ћемо окарактерисати ако кажемо да је то *исѝа онаква неограниченосѝ какву имамо у ѝрезенѝу трајних глагола*. Ова особина имперфекта се задржава и у релативу, и у модусу. Она, у вези са значењем прошлости, чини доста у смислу ограничавања употребе имперфекта, нарочито у индикативу, и у говорима гдје се он добро чува. Имперфекат се, по правилу, не може употребити уз одредбе које показују границе радње. Не може се казати напр.: *Ја рађах два сѝа*. Ако се такве одредбе ипак јаве код људи који осјећају имперфекат, оне не значе границе саме радње, него или значе неки шири период који обухвата и вријеме радње, или се вршење радње протеже преко датих граница“ (Сладојевић 1953/54: 218–219). Ј. Вуковић се у потпуности слаже са свим наведеним ставовима (и детаљније их образлаже), јер сматра да је управо термин *неограниченосѝ* био потребан како би се адекватно именовало оно што се наслућивало када су истраживачи говорили о дугом трајању (Вуковић 1967: 183).

На сличан начин о имперфекту, поводом галипољског говора, пише и П. Ивић: „Што се тиче значења истицања дугог трајања радње, материјал показује да у овом говору тај моменат код имперфекта није обавезан“. Наиме, „има примера који значе само толико да је радња у једном тренутку била у току. *Шѝ се учѝр замѝћаше* значи само ’Зашто посрташе онда кад сам те јуче видео’“, а с друге стране „има и примера где је радња дуготрајнија (*Цѝ-ли дан сѝрѝжѝву дѝсак*), али ту је значење дуготрајности изражено другим

³⁷ Поводом самог термина П. Сладојевић наводи: „можда није сасвим адекватан израз, али мислим да је он ипак најбољи од свих који засад стоје на расположењу“ (Сладојевић 1953/54: 218).

језичким средством (у конкретном случају прилошким изразом *цѣ"ли да̂н*), а на имперфекту лежи само значење трајања паралелно са датим временским отсеком“ (Ивић 1953/54: 235). Радња имперфектом означена, дакле, не може бити ограничена ни са једне стране, иако некада контекст може одавати таква утисак. Такве случајеве П. Ивић тумачи на следећи начин: „Има примера у којима се имперфекат употребљава за неку радњу или стање чије је трајање прекинуто новом радњом: *Нѣколько годѣна ѿ ѣ" р а м о о адеѣ, ѿдсле га ѿорѣсимо* (= држасмо се обичаја, после га остависмо)“, али овде имперфекат „не означава прекид радње, чак ни трајање *ѿре* прекида. По томе се он разликује од аориста имперфективних глагола. Сам прекид обележен је обликом аориста у следећој реченици“. Стога, „у већини случајева имамо две временске ситуације: прву с којом је радња имперфекта паралелна и у којој она траје (*Нѣколько годѣна ѿѣ"рамо адеѣ*) и другу у коју пада остварење радње изражено аористом (*ѿдсле га ѿорѣсимо*)“ (Ивић 1953/54: 236).

Најзад, Милка Ивић такође као значајне истиче наведене моменте. Ауторка упућује на то да се на стварну радњу може се указивати као на процесуалност која је у току (= акција у реализацији) или на обављени процес (= остварена акција). Особину првога типа има имперфекат, што га диференцира према аорсту, који увек подразумева моменат готовости радње, тачније код кога се „искључује могућност претстављања радње као процеса у току без одређеног краја, без граница“ (М. Ивић 1958: 143).

Примери из наше грађе наведено потврђују. Имперфектом се увек обележава радња посматрана у процесу:

нѣшто је учинѣла, нѣсам нѣшта нѣшла, сѣмо један бокѣл *нѣсѣше*, зѣр у бокѣл нешто имѣла (Св); једна ђе кѣмшика се ђна удѣвила, и зовѣ: „Ѡ Рѣжо, Рѣжо, не да врѣмену“. Звѣл' и су тѠ. БѠга ми онѠ *ѿомѣгаше* (Рач); виѣ онѣ јѣдна, онѣ људи тѣмо, тѣ бѣше тѣ мѣлница *се звѣше*, тѣ *се сѣјѣше* пиринач, то бѣше, сѣјѣ се онѣ духѣн, тѠ л'епѠта кѣка тѠ тѣ, ал' и тѠ *ѿлѣћѣху* ђни (Ме); јѣчам се јѣо, мумѣрус се јѣо, рѣш се јѣо, валѣ нѣ би мѠгла онѣ л'ѣб да прогѣнѣм, тѠ ми *зѣѿѣрѣше* у грѣљен (Кон); ал' он ѣспео, *нѣ бѣше* нѣко погѣнуо. Те *ѿофѣљѣвѣху* га (Ле); *кѣѿѣсмо* тѣмо у Ёсточнѣ МѠјстѣр, јѣдни БалѠте су бил' и, нѣ знѣм да л' си имѣла тѣ кога у Ёсточнѣ МѠјстѣр да л' си ѣшла, једна је кѣћа тијѣ мусл' имѣнѣ имѣла до рѣјеке овѣмо и мѣ *кѣѿѣсмо* овѣ пѣт, нѣје имѣло пѣта, кат дѠђе један Срѣбин из МѠјстѣра (Ке); зѣба овијѣ нѣмѣм, намѣшѣи гѠрњѣ вѣл'ицу, валѣ грѣдѣ ми је онѣ Нѣсер, јѣ тѠ *не мѠгѣ да ѿрѣѿѣм*, јѣ сам нѣрвѠзна; и јѣ овакѠ како *л'ѣжѣ*, погл'ѣда је, реко: „СѣјѠ јеси л' тѣ бѠга ти?“ (Жи); ѣе гѠд да сам отишѣо у бѠл'ницу, ѣе гѠд предѣди кѣѣжицу, нѣје нѣјесу мѠгли онѠ „Шкрѣјѣљ“ да ми погѠдѣ прѣзиме: „Шкрѣљ, Шкрѣљ“, кѣжѣ. *Не мѠгахѣ да ѿогѠдѣ*, нешто за ѣзговѠр им тѣшко (Бо); тѣ су азилѣнти онѣ. *Сѣдѣхѣ* јучѣр тройца, рѣко од оногѣ нѣмѣ кѣт црѣшѣ, Цѣгани су бѣлшѣ; нѣјбѠљѣ послѣстица. Кад Ѡдѣ нѣје, кѣжѣ пѣту *јѣдѣхѣ*, знѣчи тѠ је било нѣшто (Тр).

П.3.19. Често се глаголима у имперфекту означава трајање радње, тачније стања у прошлости које је уочено, тј. било на снази када су вршене неке друге радње. Имперфекат ту служи као својеврсна подлога или оквир унутар кога се постављају и посматрају друге радње, стога су чести случајеви његовог комбиновања са другим глаголским формама којима се обележавају појединачне или понављане акције из прошлости. Имперфектом се у оваквим случајевима дефинишу околности које су пратиле период/временски одсек током ког се дешавало вршење оделитих радњи, и он је у таквим контекстима незаменљив неким другим обликом (сем, наравно, перфектом):

једамā смо бѝл'и у шкѝлу, ја дошѝ на ѝсѝство, она бешѝ у шкѝлу; и у вѝјску кад сам бѝо, бѝла некā плāта се прѝмāла, тѝ прѝвā плāта бѝше, дāвāло се по двѝје онѝ црвѝнѝ; пѝшкѝ, бāндара, бāндара, те гѝре, кат гѝре, кат јѝдан гāзда ўзѝ свѝ тѝ, тў ѝмā трѝс лўдѝ, кѝл'ко ѝмā, *имāше* млѝго, двāс (Пр); реко: „Немѝ ме ни гл'ѝдат“, нити да га гл'ѝдāм, овāкѝ затвѝрѝм ѝчи, ѝн бешѝ вѝђен; и ѝна хѝм побѝгла и стѝгоше Ковāчāни, стѝже ѝсман, ўдбѝвац бешѝ, јѝдан ѝмер, и јѝш двѝјца дрўгѝјā (Пл); тол'ѝкѝ нѝјесам ни имāла крāвā, по јѝдну по двѝје, да те нѝшта не лāжѝм, богами бѝше сирѝтѝнā (Ост); ја нѝјесам јѝла, а пѝту јѝсам и богами бешѝ ўкўсна. Мѝгу ти рѝћ л'ѝјѝпа бѝше (На); ѝгѝѝв прѝфѝсор, ја му се мол'ѝо да ми јāвѝ дā л'ѝе да дипломѝрā, ѝн дипломѝрѝ и тел'ѝфѝн ѝдмā да ми јāвѝ, бѝсмо мѝ у стāн дѝл'е у Тутѝн (Ми); бешѝ ўмрѝ ѝде јѝдан кѝмшѝјā, јā спāвāла; опāнци се носѝл'и, тѝ кѝ е имѝ опāнке пѝрођāнце, кāке цѝпил'е тѝ бѝше; бѝше у Мақдѝнију, бѝо сам дѝл'е подно Вѝл'еза; а у Македонѝју бѝше, тāмо подно Тѝтѝва Вѝл'еза сам свѝрѝ; ѝтѝсмо пред врāта тāмо, тѝ бѝху тѝрбѝши некѝ, нѝ знāм ни којā је вѝра, а тāмо бѝху некѝ мāзге, нѝјѝсу магāрāт мālā, него мāзге а ўши кā рўке овакѝ и мѝ, бѝху трѝ Цѝгāнке, цўкāl'е онѝ дѝфѝве, тѝ бешѝ ѝбѝћāј, тѝ нѝјѝсу Цѝгāнке нѝ л'ѝпотѝце ис Вѝл'еза, а бѝаху и л'ѝјѝпе; тако ми здрāvлā ка[д] сам бѝо овāмо реко јā не мѝгу да седѝм ѝде, а вруђѝна бѝше кѝ под сāћ, нѝје кā ѝде понѝшто пўхā; ѝна ћѝрку јѝдну *имāше*; онѝ Цѝгāнке дѝшл'е с јѝднѝм тѝрбѝм и јѝдан Цѝганин, а бѝше Шѝфѝка онā Рāмѝзова мāјка (Ме); доћѝкаше ме свѝкрва и зāва, свѝкар ми нѝ бешѝ тў, бѝше га *ѝогѝдѝо* прѝш у прѝс. Бѝл'ѝс прѝш, што се рѝкнѝ ў, *ѝрѝш ѝе ѝогѝдѝо*. Бешѝ га *ѝогѝдѝо* прѝш у прѝс, пā бѝо код л'ѝкāра, нѝ знāм ни ћѝ бѝо; мѝ смо ти ѝтѝшл'и вāн Ѓāћка, бешѝ тў у јѝдну, кā шўма, кa некā јалѝвина, нѝ знāм ни шта бѝше, углāвнѝ ѝдвѝо нѝ бешѝ бāш ко[д] Ѓāћка тў; на утѝбуску *имāше* кафāна, нѝко *нѝмāше*, двѝјца лўдѝ онāмо и тѝ кѝнобāри, јā и ѝн сѝдѝсмо тў; ја бѝ у садāшњѝ хальѝнице, тѝпўт смо звāl'и āнтарије, па ти ѝде ўбрā копрѝву, а јā ћѝра нѝмāм гāћā, па ўбѝ, па ўбѝ, па ўбѝ (Ле); кат су пѝчѝл'и овāмо да грāдў овў магѝстрāлу, јā бѝга ми бѝх млāђѝ, рāдѝо сам са инжѝњѝрѝма (Ке); јѝдна ми унўка бѝла јучѝ на вāшар, нѝкѝ вѝдѝл'и је и етѝ хи и ѝде, свѝђѝела хѝм се, ѝто тал'ѝкѝ вāшар и ѝни за ѝў, мѝмак бѝше, рāдѝ тāмо у инострāнство, заврѝшѝо факултѝт (Тер); е овѝ ми је мўш ѝде бѝо, овѝ сам јā, бѝгме л'ѝѝп, преварѝ се, л'ѝјѝп бѝше и ѝн, а богами и јā сам бѝла л'ѝјѝпа, плāфка, напрѝдна, л'ѝјѝпа, пўна, ѝтѝшло му ѝко; побѝго, дѝђѝо тў, *имāше* јѝдну крāву, јѝдан шпѝрет онā црѝнѝ цѝганскѝ у сѝбу, јѝдна чѝрга прѝстрѝта увр сѝбѝ, свѝкрва стāра; завѝ онѝ око прѝста вѝљкѝг

оно пѹпак, она постѣлица паде, тури мало сйјена онде, једну прѣаву на оно сйјено от кондпѣе, л'ѣго на онб, пел'ѣне бил'е спрѣмѣне, пѣви је, чѣвек ми *беше* на посѣ, *не беше* тѹ, свѣкрва ми тѹ; он *имаше* једну сѣстру нѣудату Дѣјан. Тапѹт *беше* нѣудата, а мајка му *беше* ѹмрла од жѹчнѣ кѣсѣ (Жи); нешто ме би срѣм, чѣвек јој *беше* тѹ, мѣне што јој чѣвек *беше* тѹ, мѣне би срѣм, реко дрѹги пѹт ѣу (Го); он је отишѣ за Краљѣво. Мѣне је свѣкрва водила код њѣ, а она ка данас била код нас, сѹтрадан је затѣкл'и ѹмрла тамо у Гѣдово. А овѹ мѣју малѹ *миловаше* (Го); Бил'и су йстѣ и овѣ Нѣмци зарѣбѣени овѣмо, па рѣзмена некѣ била, дѣста је било и побийѣно нашија љѹди. Баш *ийсаше* једна задруга у Ѣфенбах, тамо *имаше* једна земљорѣдничка задруга, тѹ *ийсаше* свѣ којѣ су бил'и у рѣпство, слѹжил'и су, гл'ѣдал'и су стѣку, крѣве гајил'и тамо, па сл'ѣке њѣхове *имѣху* (Гл); ја би једанпѹт у Краљѣво, једно дијете ми слабо би, и пита ме једна дѣкторица, двѣје *бѣхѹ*: „Како ти је йме?“, рѣко: „Шкрѣјѣл Хѹка“; пите богами йстѣ, таѣи, бијелѣ брѣшно, ал'и *нѣмаше* ни бијелѣ брѣшна онда, касно је испѣло пѣсл'ѣн да йма пита од бијелѣ брѣшна (Бо); и ја сам иг одвѣо на тѣ грѣбѣе, они *имадијаѹ* некѣ скѣце, још у оно врѣме *беше* свѣ *ѹцрѣјано*. А они су отпрѣил'ѣкѣ дѣшл'и да тражѣ пѣре (Че); два мѣсѣца ја и он у бол'ницу у Нѣвѣм Пазѣру, заѣдно, мѣја дѣца штѣ донѣси мѣне и њѣму, он, *беше* му ѹмрѣ ѣтац, пот аперѣацију, нѣ мога да идѣ на аперѣацију, сѣстра му *беше* ѹдата у Рѣшку ми се чинѣи; и оно *седаше* она рѹпа ѣе је удѣрио крај њѣга мѣтак и на брѣвна остѣо та мѣтак (Уг); ймам двѣје шѣѣрке и сѣна. У Краљѣво су. Ймам и парѣунѹка. Долѣзио ми сѣд пѣ *довѣо* га Мѣко *беше* у Краљѣво. Јучѣ зовѣ. По цѣо дан трчи онудѣјер и зовѣ: „Бѹдо, кѣве, Бѹдо, кѣве“. Вѣл'ѣ крѣве, тѣлад *не вољѣдијаше*, ал'и за крѣве је био (Кн); још онда имѣло нѣрѣда вишѣ, овѣ стѣрице бил'е, тѣ свѣ пѣмрло, *имаше* ѣде девѣјакѣ, момѣка дѣста богами; у Бољѣре *имаше* јѣдан стѣ и двѣје гѣдине (Бу); нѣјтежѣ *беше* лѹбицу нај, нѣ мош да наѣѣш шѹпл'ѣ дрѣво окрѹгло; рѣко бѣгме ѣу ја да хи дам, ја ѣу прѣдат било штѣ мѣе, кѹпил'и ми *бѣхѹ* неко лѣнче, ја злѣто не вѣл'ѣм, прѣдѣхѹ овѣ лѣнче, ја ѣу и кѹпит, нек идѣ овѣ жѣна у Тутѣн (Жи).

Да се имперфектом указује управо на трајање радње/стања у прошлости у смислу околности које важе за читав период током ког су вршене радње показују примери типа: мамѣла ме за њѣм, сѣстра му, бѣш сѣстра му њѣје, от амѣѣ. И они ме *ѣскаѣхѹ* на дрѹгѣ мѣсто, и она ме нѣ даде, немѣ ја сам је пѣчѣла да је прѣсѣм, не дам ви је (Пл). Заменом имперфекта аористом, на пример, таква компонента била би изгубѣена и радња би се приказала као појединачна.

II.3.20. У нашој грађи нису забележени примери имперфекта у означавању радње ограниченог трајања, што потврђује претпоставку о немогућности временског ограничавања имперфекатских радњи. Овом својом особиним имперфекат се разликује од аориста и наративног презента³⁸.

³⁸ Уз аорист је сасвим обична употреба одредбе која упућује на границе глаголом означене радње: ја нѣжом неѣ *хѣфту данѣ сѣрѹга, сѣрѹга, сѣрѹга*, ѹжѹте ка вѣсак; У Сврѣчиѣе, овѣ што *рѣди* у шкѣлу *до скѣро*, тѣ га знаш (Бо); Ево *двѣ-трѣ данѣ* је била бѣна, *довѣди* је тѹ на инфѹзију те је примѣла (Ер); а временски омеђену прошлу радњу може исказати и презент:

П.3.21. Наведени примери комбинације са другим облицима у претериталној служби и особина имперфекта да казује радње посматране у њиховом трајању, током ког су се обично паралелно вршила и нека друга дејства, односно његова могућност да означи стање које је обележило временски период унутар ког су се реализовале још неке акције, упућују на семантику напоредности, која се узима као још једна од суштинских својстава овог облика. Као и претходно наведене, и ова одлика имперфекта била је предмет неслагања аутора. Већи број проучавалаца глаголских облика, наиме, сматра да је семантика напоредности нужна компонента која се, било експлицитно било имплицитно, јавља увек када се употреби имперфекат у временској служби. Тако М. Стевановић наводи да се имперфекат „никад углавном не појављује као облик с којим се напореда у истој служби не употребљава које друго претеритално време, или се бар нема на уму неко прошло време у коме је текао њим означени процес“ (Стевановић 1986: 652), те имперфекат дефинише као облик искључиво релативног карактера, који „управо значи радњу која се у одређено време у прошлости вршила, која је трајала, дакле, истовремено с неком другом радњом, означеном било којим претериталним временом, неком прилошком временском одредбом, или је пак то време одређено самом говорном ситуацијом“ (Стевановић 1986: 656). П. Сладојевић, међутим, наводи следеће: „Скоро сви наши научници који су испитивали значење имперфекта нашли су да се он обично, или бар врло радо, употребљава за означавање напоредности вршења неке радње са неком другом радњом или ситуацијом (у прошлости). Неки сматрају да је та напоредност обавезан елемент у значењу имперфекта“ (Сладојевић 1953/54: 219). П. Сладојевић сматра да су научници до тог закључка дошли посматрајући примере у релативу, којих је свакако више. Ипак, примери индикативне употребе показују да „овај паралелизам није примаран ни обавезан у значењу имперфекта. Он проистиче из значења трајности и неограничености радње“ (Сладојевић 1953/54: 219). П. Ивић је мишљења да је питање напоредности имперфекатске радње условљено сложеношћу проблематике која проистиче из могућности употребе имперфекта у синтаксичком индикативу. У свим радовима о овом облику, а таквог је карактера и грађа из галипољског говора, преовлађују примери релативне употребе, а за њих је, као што је познато карактеристичан „моменат преношења у мислима у једну дату ситуацију у прошлости, везану обично за неку другу радњу“ (Ивић 1953/54: 233). У таквим примерима „значење имперфекта не ограничава се на просту констатацију, већ обухвата и везивање те радње за одређено време на које се мисли. У не-

седѝм ја тѹ петнѝс данѝ без њѝга, он тѝмо рѝдѝ тѝ, ја тѹ без њѝга седѝм, кажѹ ми овѝ ѝкол'ина: „Па хѝ је, па кѹд је?“ Па, јесам л'и ја дѝшла ѝде за нѝшто ил'и овѝкѝ ѹдѝта, зѝшта овѝ? Јѝ са женѝма разговѝрам, смијѝмо се (Бр); *ѝѝо дан* јучѝ *мѝсл'ѝм* кѝко се зовѝ (До); *сву нѝј* ја такѝ *размѝш'ѝѝм* кѝко да побѝгнѝм ујѹтру (Го).

ким примерима то је изричито наглашено, али и у другима може се осетити овај моменат. У примеру *Нїјѣ їи лѣи сїрак, їрѣбуїше јѡи мрѡ да га урѣдїиш* облик *їрѣбуїше* не везује се за коју било прошлост, већ управо за одређено време кад је дотични редио кукуруз (*сїрак* = кукуруз) на њиви.“ Исто тако, „у реченици *Шѡ се учѣр замѣћїше?* не мисли се на неко посртање у којем било тренутку у току јучерашњег дана, него на посртање у тренутку кад је говорно лице наишло и видело саговорника. Употреба облика имперфекта вреди, дакле, као ближа одредба уз опште временско значење прошлости: у нашим реченицама она уноси нијансу ’онда кад си редио кукуруз’ одн. ’онда кад сам те видео’“ (Ивић 1953/54: 233). У наведеним примерима постоји паралелност са одређеним тренутком у прошлости, у једном је изражена и прилогом *учѣр*, или се разуме из околних делова реченице, али, како истиче П. Ивић, има и потврда где имперфекат стоји слободан, без ослонца у самом контексту. Свакако, „ослањања на моменат ван садашњости везан за неку радњу има и ту, и то ослањање детерминише употребу имперфекта, што је све довољно да ситуација не буде чист индикатив, али с друге стране једино упућивање на тај моменат лежи у самој употреби облика имперфекта. Не може се рећи да је овакав облик потпуно лишен временског одређивања радње. Сама говорна ситуација не мора увек бити довољна да се одмах разуме да се ради о прошлости и то баш о одређеном моменту у прошлости. И једно и друго објашњава нам потпуно тек сам имперфекат“ (Ивић 1953/54: 234). Најзад, Ј. Вуковић такође одбацује теорију о неопходности постојања елемента напоредности. Сумирајући расправе које су у литератури присутне још од Вука Караџића (деталније о томе види: Вуковић 1967: 178–190), Ј. Вуковић наводи да већина аутора напоредност схвата као обавезну и најважнију особину имперфекта. Такав став био је дуго времена доминантан, а „кад се увидело да се, по овом што имперфекат радо долази уз другу напоредну радњу, не може о таквој напоредности говорити као о нечем сасвим битном, онда се почело говорити, и говори се, о напоредности и са моментима у ситуацији о којој се говори“ (Вуковић 1967: 185). У вези са овом констатацијом, аутор износи следећи закључак: „Овде се одмах намеће питање да ли и таква напоредност значи много за одређивање вредности имперфекта, и да ли се исто тако, или приближно тако, не би могло говорити о свим другим временским облицима од имперфективних глагола. Јер чим се одреди ситуација, онда се напоредност имперфективне радње неким моментима сама по себи јавља, а, на другој страни, видели смо да се и имперфекатска радња може поставити у временски неодређену ситуацију, и без напоредности са каквом другом радњом“ (Вуковић 1967: 185–186).

Примери из наше грађе потврђују наведена запажања о томе да имперфекат заиста најчешће долази у контекстима унутар којих се његова радња

реализује ослањајући се на радњу исказану другим обликом, дакле, напоредно са неком другом радњом или ситуацијом:

кренемо овамо ка Гол'ији планини уз једну ријеку, *зоваше се* Моравица (См); тамо ка стадиону *имаше* на једно мјесто, ту кат сам ишла са Сабром (Ру); кат ја одо, она ми је откри, кат шта да откријеш, ка баш ка да видиш ову ћашу, тако е та пећина, ништа друго *немаше*; сјјал'и су свује људи, само то неко кријући, оно посл'ен неко прјјави, ми смо пдхупал'и пдсл'ен кат *ићашу* да дођу, испекција. То *беше* вел'ка казна. (Пру); ја кат сам био, *немаше* ни капље једне, суха, би рекo нијат није имало воде, сам сам био, отидо, је то, у нека брда тамо (Пр); ето ту смо се бил'и крил'и, и он ту *беше* с овцама, овце му се сакрил'е (Па); ту смо имал'и петнес хљадџа еура и ми мисл'едосмо куће мало да направимо ил' нешто, он *ћаше* оде на село да прџви, оде горе кот Лада, кат она Ладов син му рекo, што је дол'е у Крагујевац, један од њи: „Шта ће ти, Менсуре, двије куће на село? (Го); само ту једну је имала кћерку, мало *беше*, мало, и: „Вала, снао, да ми је зовеш, *ћеврћевдјче*.“ (Вру); имџ оде рјуа код нас овамо у ове крше, ја сам носџо једној жџни у Тутин, да л' нешто *велаше* за накџ прџтисак, појма немџм за шта она то, те би ја осџчи по пун један цегер рјуовинџе те јој понџси те је она нешто то кућала и пила би та чџј (Бр); сџној купџла ми једна снаха, купџла хџљдовно брашно и доније ми и пџкла обарушу и доније ми, реко ја је бџга ми не могу, кол'ико *мирџсџше* ел' хућмуџила. (Се); он је долџзио сад, вишџ *џознадџјџше* докол'ину него ијџдан. Све *џознадџјџше* (Бољ); четрџс и пџте, чинџ ми се, прџшл'е су двџје партизанке ка ово вџс двџје, младе, л'ијепе, дџбре, ко Црноборке, немџ ту шта да рџкнем, свџка чџс, држџу ове аутомџте, ал'и оне *бџху* бол'ничџрке, докторице (Цв); ми оде куќамо на ћџтџнике, а дол'е *куќџху* џсто на ћџтџнике, кат сам био у Гућу (Рај); Дрџги свџцки рџт ка да је јуће било, бџга ми би ти сџт прџћо бџље него што је јуће било, тако сам то запџнтио свџ, дџјете от шџс гџдинџ, Немци, Немци, Немци, дџн и нџћ су оде бил'и, и дџн и нџћ је та војска та сџла бџла, ал'и *бџху* дџбри; Тал'ијџни у задње време су се појџвил'и бил'и, лоши *бџху*, Тал'ијџни и Рџси, лоши; у Тџрскџ седамдесџт и прџве гџдинџ, то ми је прџво било да одџм, *бџху* у тџшку ситуџцију, *беше* нџстабилно, систџм *нџ беше* у Тџрскџ, *жџивџху* од седамдесџте гџдинџ пџ на овамо. Сџт кат одџш у Тџрскџ, кат сам ја отишџо, сџт кажџ сто километџра овамо ка нама гџат те срџћџ овамо, Стџмбол, сџт је Тџрскџ тол'ико дџјаћала да је то ћудовџшно за Европу, за свџјет (Пож); ја *разговџрџх* с Мџшком кад она дође (Нет); бџш јџдамџ једне прџл'икџ један мусл'имџн ис Пџзџра џпозна се са једноџ девојкоџ ту нашџга рџћџка, он јој се престџвио да је прџвослџвџни, ја јој каџа, он посл'џ *ићаше да се бије* са мџом, џџму крџво што га ја офџра, џнџче мил'иџија га дџтерџ, тако бџ (Из); ми смо бил'и у Гучево, то на границу Бџснџ, тамо смо бил'и, пџ тудџје се пролџзило, ал' стџварно *беше* дал'џко. И тамо *беше* стџварно, и *рџдџше се*; у та хотџл је смо бил'и, нџт *се знџше* ко је дирџктор, ни ко је шџф, то *рџдаху*, џдпште се нџ знџ ко је шта. Рџдџ, *имџху* (Брћ); ја и ође још једна жџна отџра дџвце уочи Ђџрћевдџна, она на пџшу код њџ л'џти, није зџрџ, нџ знџм кол'ико је било, тамо пуџстише она јџгњџд, помџзоше она дџвце, шта су она рџдџл'и нџ знџм. Ми двџје *немџсмо*, нешто су

абавѣтале око тора око оваца, а шта ѿма, бѡга ми лажу, онѡ нѣма нѣшта. Нешто су чињѣл'е, која је знала нѣшто, а ми не мѡгосмо да видимо, ми у крѣвет бил'е, у онѣ постѣље, каки ти црни крѣвет (Лу); ни јѣдан слухај имал'и нијесмо, у једно време смо напушћил'и куће бил'и, побѣгл'и смо у онѣ куће гѡре, тол'ика је та сила била, изгл'ѣда изгубише рат пѡ крѣнуше да бежу, тол'ико та војска бѣше ѿста (Пож); пѡла десѣт наѣвѣѣ, сѡмо је ушѡ ѡвек на врата и *зѡше се* Јуса, прѣставѣ се ѡн, кажѣ: „Ја сам Јуса, не бѡј се“. Ја га виђим нѡрмално, ал'и кад уђѣ, ѡн бѣше мал'и, кажѣ ја сам Јуса; (Уг); те ја га онѡмо оставѣ, ти нѣ бѣше ту; дође ту, баш Мирко дошѡ ѡде, Рѡдица бѣше ту и питѡ га како је Стоја, кажѣ: „Дѡбро је, сад је баш дѡбро“. Нѣ прѡђе три дѡна, умрије (Го); сѡт једна жѣна ѡде дѡниѣла кљѣке, купѣла код једнога чѡвѣка у Терекѡре, кажѣ *имѡше* ѡсморо децѣ мицкѣ, прѡдаде ми сѣној кљѣке, е кажѣ јутрѡс му сел'ѡвѡте, умрѡ, ѡд бѣдѣ и сирѡтињѣ (Жи); И *не мѡга* да трпѣм, нагнах га те прѡдаде мѡтор (Пл); Ибар *нѣ кѣде* да платѣ, посл'ѣн ѡпштиња пѡтерѡ тѡ па мѡло вишѣ ал'и ѡпштиња је узѣла мало вишѣ ал'и ѡпѣт мало пѡбољѣ нѡ што *кѡдѡјју* да умзу, мало бѡљѣ су платѣл'и; ја сам мѡгѡ да ставѣм забран, јер та мѡј брѡт није имѡ децѣ, а нѡс четѡро бѣло ѡвѡмо, његѡва жѣна пѣтѡ, сѡмо бѣше на пѣти дѡо (Пе); ја кат сам се уѡдѡла, да опрѡстиш, вѣш се шѣло на рѣке, није имѡло да се купи тѡ нѡ свѣ да шѣеш на рѣке. Код нѡс дѡ бѡк имѡло децѣ. Она мѡре да роди ал'и трѣба ѡна пѡсл'ѣ да ѿма вѡду да се кишел'и. Оно *нѣмѡше* ѡвога гѡтѡвѡга да се купи, кошѣље мѡраш да шѣеш (Со); долѡзила је била, ѡви је нѡши узѣмал'и мѡло у гости код нѡс пѡ гѡдна бѣше сѡха, нѣма сѡл' ка перѡшка, ѡбол'ѣла, стѡ и нѣшто гѡдѣна је живѣла; тад је нѡјвиша нѡша бѡрба на њѣ бѣла, а ѡни су не попѡл'ил'и свѣ и да није бѣло партизанѡ на Рѡшку, *ѡдѡјју*, ми мѡгѡдосмо да заузѣмо ѡндѡ Пѡзар. Ал'и ѡпѣт нѣ би знѡчило нѣшта, ѡпѣт Нѣмци се вратѣл'и и нѣшта; ја сам прошѡ тудѣна тога мѡгѡ, запѡнтио сам краља. Он је бѣо крѣну дѡбро и свѣ тѡ ујѣдѣниѡ, е пѡсл'ѣн га убѣше, пѡсл'ѣн пѡчѣ ѡвѡ намсник је дошѡ, ѡн *ѡше*, ал' пѡсл'ѣ Хѣтл'ер ѡкрѣну рѡт (Прѡ); ѿма изѡ цркѡвѣ и сѡлу смо направѣл'и. *Нѣмѡше* ѡндѡ, из Пѡјсѣг Потѡка дѡје-трѡје децѣ сѡмо (Из); пѡ није сѡпо, ја знѡм кат сам тѡ сѣдло купиѡ за стѡ и тридѣс мѡрака, а прије дѡјѣ гѡдине сам бѣо, бѣше дѡвѣста ѣвра (Нет); нијесу ми га Срѡби убѣл'и, мусл'имѡни су ми га убѣл'и и *не мѡгѡсмо* га нѡј ни мѡртва ни живѡ (Врс).

Напорѣдност радњи је у примерима очѣгледна. Ипак, сматрамо да је њѣно постојање условљѣно самом семантиком имперфекта да казује радње у њихѡвом трајању, посматране у процесу вршења, те је стога сасвим очѣкивана њихѡва паралелност са неком другом радњом (због могућности преклапања времена вршења дѡјеу акција). Такође, поменуто је и то да имперфекат захваљујући ѡвој особини често има улогу да пружи временски оквѣр, дефинише временску линију на коју се смештају другѣ претериталне радње, што опѣт условљаѡ напорѣдност дејстава. Ту особину свакаѡ нема само имперфекат, може је имати и перфекат, а често се среће и код нарѡтивног презентѡ несвршених глаѡла. Ипак, нису рѣтки ни примери у којима ѡва ѡдлика није присутна (или бар није ѡд примѡрног значаја), так-

ви да се имперфекатске радње у прошлост смештају без икаквог везивања на неку другу ситуацију. Ослањање које је контекстуално детерминисано, односно имплицитно присутно као шире или уже детерминисана временска сфера (која би могла бити означена као: 'у то време', 'за моје време', 'за то време' и сл.) свакако постоји, али нити је у већој нити у мањој мери наглашено код употребе имперфекта него што је то случај са неким другим обликом у истој служби. Такви су примери индикативно употребљеног имперфекта:

тамо вишѐ мусл'иманā *имаше* нō и Србā; знаш кол'ика му *беше* глава (Уг); била сам четйри пѐт пѹтā, овакō л'ијепо, и свѐга, ал' радй се млдго, од јѹтра до сѹтра, што *викаше* Злата: „Ис пицāмѐ на посб, с пдсла у пицāму.“; она *иознāваше* наш нāрот бдлѐ него мй по Тутину тѹ (Ши); *викāхѹ* да су пронāшл'и некāки бѐл'и мѐдведови да су тѹ. Тō нѐкад било, штā ти јā знам; тō *радāше* Мāка, а јā нијесам (Ру); онй што *седāдйјѹ* дōле (Рач); они свй *имāху* пѐкаре, тй Бѹгари тāмо у Македонију. (Трн); кō једно стō ѓурā *викāхѹ* да јѐс, јā нѐ знам, нисам хи куповō (В. Лок); што *викаше* ономāt Жѐле, ѹзми прадāја; овā *иознāваше* муслиман дōле, са Витом се дрѹжйо; ѓх, кāко се жйвѐло, мѹченичкй, мѹченичкй се жйвѐло, што *викаше* онā у Йзбице, помѐнѹло се, не поврнѹло се; Љубинко *викаше*: „Оћу и јā“, кажѐ, „да идѐм ддавдѐ“ (Бал); Цѐйна свѐкрва вйчѐ харчал'ије, а мѐне *беше* тō чѹдо, јā *не знава* штā је тō (Боб); пā мй смо кōмшије, толйкō прйјātан *беше* (Бал); онā жѐна *иродāваше* сйр на пйјац (Го); што *беше* лйчнā кārта твдја код мѐне оде у двдрийште? (Го); овй *илāсийāху* сад онѐ лывāде дōље (Гл); дфце *беху* по ливāди (По); *радāше* дōл'е у продāвницу онā му девдјка млāћā (Жу).

П.3.22. Спроведена анализа показује да је на терену тутинско-новопазарско-сјеничког говора имперфекат жива категорија са очуваним наслеђеним синтаксичко-семантичким двојствима у различитим доменама употребе. Њиме се, као што је показано, обележавају прошле доживљене радње посматране у процесу вршења. Ова особина омогућава да се на наративном плану постигне ефекат динамичности радњи, те да се оне, уживљавањем учесника у комуникацији, перципирају као актуелне. Могућношћу да прошле радње оживи и учини да се као такве сагледају у самом току вршења, имперфекат се издваја од свих осталих претериталних облика. Стога, сасвим је оправдано то што га поједини аутори називају презентом за прошлост. Овоме придодајемо и временску неограничљивост радње исказане имперфектом, што је, опет, особина која га приближава индикативном презенту. Најзад, анализа је показала да је напоредност имперфекатске са неком другом претериталном радњом важна, али не и особина од примарног значаја, односно за разлику од претходно наведених, ово својство не спада у ред неутуђивих карактеристика овог облика.

II.3.23. Очуваност имперфекта говор који је предмет анализе придружује групи идиома у којима он такође има стабилно место у систему, али који, уједно, заузимају мањи део штокавског ареала, имајући у виду да на већем делу овај облик више није члан система претериталних форми. Узроци губљења имперфекта различити су, а углавном се сведе на тежњу ка растерећењу система елиминисањем маркираних и функционално мање оптерећених јединица. Ми наводимо тумачење М. Ивић, која узроке ове појаве изводи управо из закључака добијених анализом синтаксичко-семантичких својстава:

„Процес редукције система не захвата истовремено и имперфекат и аорист. Прво је на ударцу имперфекат, а затим аорист. Ово је свакако у директној вези са структуром њихове природе. Кад се узму у обзир сви моменти који играју улогу у функционисању система, постаје јасно да је аорист ипак ближи од имперфекта осталим временским облицима. Означавајући непосредну прошлост, и задржавајући се најдуже у тој функцији, аорист се схвата као претеритални облик код кога је основни моменат временског одмеравања (Т моменат), иако специфично комбинован (са D /+/ моментом), ипак од примарног значаја. Тиме се аорист директно ослања на сва остала времена са изразитом Т карактеристиком. То није случај са имперфектом. Моменат оживљавања радње – D моменат – остаје увек примаран, најизразитији. Зато је имперфекат најспецифичнија категорија и зато први подлеже редукцији. Ишчезавање имперфекта, међутим, осуђује и аорист, пошто губитком свог непосредног опозиционог корелата аорист остаје усамљен у оквиру система у коме су све преостале Т форме иначе тако симетрично поређане.“ (М. Ивић 1958: 149).

II.3.24. Наши резултати изложени у претходној анализи у принципу одговарају стању описаном у студији Д. Барјактаревића о говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице. Аутор наводи да имперфекат „показује радњу која је трајала у прошлости скоро увек напореда са другом радњом, а њено вршење, у овом говору, доследно је везано за оно што је приповедач видео, доживео или се узима да обележи доживљај саговорника, али само у питањима“ (Барјактаревић 1966: 126). Употребљава се „за казивање жеље или намере, везан је за садашњост, а обележава неку врсту модалности, односно оптативне условности“. Наведени примери типа: *Мишља како да ѿошѣрам оно дрѣва* одговарају онима којима ми илуструјемо употребу имперфекта у обухватању садашњости. Забележен је и модални имперфекат у конструкцији са глаголом *хѿеѿи* и инфинитивом (Барјактаревић 1966: 126–127). Слично је стање и у другим говорима зетско-сјеничког дијалекта, с тим да аутори различито тумаче поједине елементе синтаксичко-семантичке структуре имперфекта (реч је о особинама које су иначе неједнако третиране у литератури, а о чему је било речи). У Бјелопавлићима се имперфекат добро чува, али је његова семантика сужена. У овом говору имперфекат је увек заменљив не-

ким другим глаголским обликом без измене значења. Конкурентни су му перфекат, аорист или презент. Обележава прошле доживљене, али и радње о којима се саопштава на основу посредног сазнања. Обично казује напоредне радње, али онда где се констатује да се нешто дешавало односно збијало напоредност није обавезна. Имперфектом се у овом говору означавају и потенцијалне радње, дакле условне, које имају модални карактер, типа: *Ōhā* нешто да ти напоменем (Ћупић 1977: 166–168). У староцрногорским говорима „имперфекат се употребљава за казивање околности или радњи које су карактеристичне за цео одсек времена о коме се приповеда или бар за знатан део тога времена – ако је то још тада говорном лицу било познато“. Потом, употребљава се „и кад говорно лице даје слику околности или ситуације у једном тренутку у прошлости“ (Пешикан 1965: 198–199). Нашој тврдњи у вези са тиме да се имперфекат најчешће користи да означи пре свега стање, посматрано као својеврстан временски оквир, које је важило за време док су се одвијале неке друге прошле радње донекле одговара констатација коју поводом прилика у староцрногорским говорима наводи М. Пешикан: „Пада у очи извесна статичност имперфектом казане радње. Приповедање у целини представља у извесном смислу кретање по линији времена, ’одвијање’, ток догађаја. А тога у имперфекту нема, он је увек статична слика, радња као карактеристика, извесна врста стања. У томе је у приповедању разлика између приповедачког презента или императива с једне и имперфекта с друге стране“. Тако се у примерима типа: *Їдѣмо ми, чдѣмо – а ниђе кѹће или Чѣкāj ми, чѣкāj – а њѣга нѣмā ѵā нѣмā* осећа „ток, развијање догађаја и присутна је свест о количини радње у временском смислу, а код имперфекта тога нема“. Такође, један је само пример у којем је имперфекат употребљен уз одредбу којом се време трајања радње ограничава, и аутор наглашава да је необичан његовом језичком осећању (Пешикан 1965: 199). У мрковићком говору „имперфектом се казује доживљена прошла радња неограниченог трајања, која се може вршити у било ком временском распону од приповједачевих најдаљих доживљаја и сјећања до момента његове праве садашњости, тј. до тренутка саопштавања о њој“ (Вујовић 1969: 330). Како наводи Л. Вујовић, овај облик казује и напоредне радње али то није нужна његова карактеристика. Њиме се обележавају и понављане радње, употребљава се у питањима и у квалификативној служби, те за исказивање радњи које важе у садашњем времену (Вујовић 1969: 331–332). Ни у овом говору имперфекат не долази у контекстима уз одредбу којом би се указивало на границе глаголске радње (Вујовић 1969: 336). У Ибарском Колашину имперфекат се користи за доживљену напоредну прошлу радњу. Аутор издваја следеће службе: исказивање жеље и намере: *Зѷдам кѹћу, ѵа ми ѵрѣбаше још грāђе*; понављана прошла радња: *Причāдѷју да му је дѷѵац бѷо дѷбар*; особина: *Знāђāше свāког ѱвѷола за ѵбреѷ*; у питањима и одговорима: *Бѷ ѱеи? Шћāдѷја у ѵрѷдāвницу*;

Оѿкале си? Из Брњака. А ја мишља̀дѿја из в̀роши; Шћаше ме ѱбиѿ да му не ум̀ко (Божовић 2002а: 110–111). Наведени домени употребе одговарају онима својственим и нашој зони. Последња наведена категорија, међутим, садржи семантички разноврне типове имперфекта, те би захтевала додатно разматрање. Иако у свим наведеним примерима јесу посреди питања, овде је ипак релевантно то што је (у првим двама примерима) у питању имперфекат у служби исказивања радњи које важе у садашњем времену (заменљив презентом), док трећи пример садржи модално употребљену конструкцију са глаголом *хѿейѿи* и инфинитивом. Најзад, основна разлика између говора Ибарског Колашина и осталих идиома зетско-сјеничког типа јесте у томе што је на овом терену имперфекат сасвим обичан за исказивање радњи временски ограниченог трајања (Божовић 2002а: 111).

Остали идиоми који познају имперфекат углавном се карактеришу и добром очуваношћу његових синтаксичко-семантичких одлика. Такав је галипољски говор, који се одликује веома широком употребом овог претерита, са очуваним синтаксичко-семантичким доменима употребе. Павле Ивић даје детаљан преглед свих синтаксичко-семантичких карактеристика у раду *Систем значења основних ѿреѿтерѿјалних времена у говору Галипољских Срба*, а теоријска разматрања и закључци изнети поводом употребе овог облика кориштени су у нашој анализи (Ивић 1953/54: 232–236). У говору Пиве имепрфекат се, наводи Ј. Вуковић, „употребљава за прошлост приповедачеву или, уопште, прошлост онога који говори, а не и за сваку другу прошлост уопште, не би био обичан (а, чини ми се, не би био уопште могућ) овај облик ’ограничене’ прошлости у онаквим реченицама у каквим га сретамо у народним песмама и у народним приповеткама, где је обичан за имперфективну радњу која може припадати ма којој ’општој’ прошлости (да тако назовемо сваку прошлост која није директно везана за сопствене доживљаје приповедачеве, за разлику од ’ограничене’ прошлости приповедачевих доживљаја)“ (Вуковић 1940: 87). Користи се и за исказивање садашњости у значењу „неке врсте презента у неком модалном значењу или у значењу жељног потенцијала“: *шћ̀к дан̀с ѱ Вочу* (Вуковић 1940: 88). У горанском говору имперфекат је жив облик, иако се потискује перфектом имперфективних глагола или релативним презентом. Задржава све релевантне особине – њиме се казују „прошле радње с одсуством свршености, ограничености“, а „напоредност глаголске радње обележена је каквим језичким знаком – другом глаголском радњом, јединицом прилошког значења, говорном ситуацијом“. Присутна је увек и компонента доживљености (Младеновић 2001: 494), слично важи и за говор Сиринића (Вељовић и Младеновић 2017: 54–55). У Алексиначком поморављу користи се за исказивање доживљених напоредних радњи, као и за исказивање „неизвршених прошлих радњи у перифра-

стичним конструкцијама иреалног кондиционала“ типа: *Слободане, ја ћа да њогинем* (Богдановић 1987: 251).

Говори из којих је имперфекат ишчезао из система претерита чувају једино реликтне форме у деиктичкој служби. Тако је у банатским говорима од свих наслеђених категорија имперфекат сачувао још једино трагове особине доживљености и то код глагола *биџи* и *звџи се* у наведеној сфери употребе, док „значање доживљене радње и значење временске напоредности с неком другом радњом или ситуацијом очигледно више нису битни“ (Ивић и др. 1997: 378). Исто важи и за говор централне Шумадије (Реметић 1985: 315–316).

II.4. Аорист

II.4.1. Позиција аориста у четворочланом систему претерита говора тутинско-новопазарско-сјеничке зоне стабилна је – то је високофреквентан глаголски облик који се употребљава при обележавању прошлих доживљених радњи, (из)вршених пред моментом говора, у даљој или далекој прошлости, обичан како у спонтаном разговору тако и у наравицији. Стабилност системске позиције аориста резултат је присуства широког дијапазона служби које су овом облику примарне, а у којима му (најчешће) нису конкурентне остале форме. За разлику од стања у главнини штокавских говора, те у стандардном језику, где доминира перфективни, на овом делу српског етнојезичког простора подједнако су заступљени и свршени и несвршени аорист.

Висока фреквентност, широк дијапазон функција и богатство форми одлике су својствене углавном свим говорима зетско-сјеничког дијалекта. Аорист се добро чува у источноцрногорским говорима (Стевановић 1933/34: 118–119), говору Црмнице (Милетић 1940: 544), староцрногорским говорима (Пешикан 1965: 199), у Враци (Петровић 1973: 214), Бјелопавлићима (Ћупић 1977: 169), у говору Паштровића (Јовановић 2005: 387–390), поибарском говору (Божовић 2008: 81–83), и у Горњим Васојевићима (СТИЈОВИЋ 2007: 177–181). Слабије је очуван у студеничком говору (Драгин 2006: 449–454). На читавој територији гради се готово редовно од перфективних глагола, док се несвршени аорист тек спорадично јавља³⁹.

Прилике на остатку штокавштине еквивалентне су стању у зетско-сјеничкој зони – у односу на имперфекат, системска позиција аориста знатно је стабилнија, а већини говора такође је непознат имперфективни аорист. Говоре призренско-тимочке зоне, које у целини одликује добра очува-

³⁹ У Паштровићима је нпр. забележена само једна (према наводу аутора, спорна) потврда (Јовановић 2005: 389); у источноцрногорским говорима никада не долази самостално већ увек уз неку прилошку реч која сигнализира да је посреди аористно значење (Стевановић 1933/34: 118), у бјелопавлићком говору је врло редак (Ћупић 1977: 170) и сл.

ност глаголског система, карактерише изразита виталност аориста, али је на већем делу територије дошло до видске диференцијације, па се аорист твори од глагола перфективног вида, док су несвршене форме резервисане за грађење имперфекта (Белић 1905: 356). Тек у појединачним примерима имперфективни аорист бележен је у Бучуму и Белом Потоку (Богдановић 1979: 83), Алексиначком Поморављу (Богдановић 1987: 250), Понишављу (Ћирић 1999: 169–170), Гори (Младеновић 2001: 420) и Гатњу (Младеновић 2013: 333). Нешто више потврда садржи материјал из Лужнице (Ћирић 1983: 85), Призрена (Реметић 1996: 504), Заплања (Марковић 2000: 235) и Горње Пчиње (Јуришић 2009: 209).

У банатским говорима шумадијско-војвођанског дијалекта аорист је жив, али је инвентар његових облика редуциран (Ивић и др. 1997: 177); у сремском и колубарском говору слабије се чува (Николић 1964: 351; Николић 1969: 52). Говори централне и источне Шумадије добро чувају аорист (Реметић 1985: 316; Бошњаковић 2012: 200). У србијанским говорима херцеговачко-крајишког дијалекта аорист свршених глагола жива је категорија, а аорист имперфективних глагола ретко се може чути (Николић 1972: 680–681; Николић 1991: 474), док говоре истога дијалекта у Црној Гори одликује углавном подједнака фреквентност аориста од глагола оба вида (Вуковић 1940: 89). Најзад, у говорима косовско-ресавског дијалекта у употреби доминира аорист свршених глагола (Јовић 1968: 143; Симић 1972: 386; Ракић Милојковић 1990: 102; Букумирић 2003: 260).

II.4.2. У даљој анализи утврдићемо основне одлике аориста у релативној, индикативној и модалној сфери употребе, те с обзиром на категорије референцијалност и неререференцијалност. За дефинисање системске позиције овога облика од важности ће бити дефинисање релација према јединицама са којима је у односу међусобне заменљивости у одређеним контекстима, односно где постоје преклапања на синтаксичко-семантичком плану.

II.4.3. Аорист је особен члан претериталног система српског језика. То је глаголски облик којим се обележавају прошле радње које се одликују присуством компоненте доживљености. Осим у темпоралној служби, дакле, аорист наступа и као маркирана јединица – самостални је носилац информације о томе да глаголом обележена радња спада у домен личне доживљености говорног лица (за разлику од перфекта као необележене форме, који такву семантику исказује нужно уз учешће додатних језичких средстава). Обе ове основне значењске компоненте биле су предмет полемика у србистичкој науци. Неслагања већег броја аутора тичала су се најпре временске сфере у коју се смештју аористом означене радње. Једни су сматрали да је прошлост обележена аористом на временској оси нужно позиционирана близу тачке

којом се обележава садашњост (непосредна прошлост), док су други аутори мишљења да критеријум временске удаљености у односу на моменат говора уопште није релевантан, те аорист може казивати радње које су се (из)вршиле на било којој тачки на претериталној линији – то може бити блиска, али и даља и далека прошлост говорног лица. Друго важно питање тиче се употребе аориста твореног од несвршених глагола. Резултативност глаголске радње несумњива је онда када су посреди перфективни глаголи. Поводом глагола имперфективног вида полемисало да ли се и ту може говорити о моменту извршења, целовитости, резултативности радње, или се пак у том случају по синтаксичко-семантичкој вредности овај облик изједначава са имперфектом. Трећи моменат односи се на компоненту доживљености, која се у литератури углавном убраја у нужне одлике овог глаголског времена.

II.4.4. Анализа синтаксичко-семантичких одлика аориста у тутинско-новопазарско-сјеничком говору биће усмерена управо ка испитивању наведених основних елемената његове значењске структуре. Утврдиће се услови његове употребе у служби темпоралног одређења дејстава при исказивању различитих типова прошлости, потом семантички ефекти који се њиме производе а који се посматрају кроз суоднос перфективних и имперфективних форми (однос резултативност : процесуалност глаголске радње), као и они који се тичу присуства информације о доживљености глаголске радње. Одлике на основу којих се аористу приписује вредност маркиране јединице углавном поседује и имперфекат (компоненту доживљености, пре свега), па ће се стога вредност аориста у систему углавном одређивати у светлу релација према поменутом, семантички и функционално најближем корелату, и то издвајањем момената који условљавају њихову (не)заменљивост у контексту. Однос аориста и других облика којима се обележавају прошле радње (пуни и крњи перфекат, презент), као и сложене релације који се остварују при њиховом комбиновању у ширим контекстима такође ће бити предмет разматрања.

II.4.5. У систему тутинско-новопазарско-сјеничког говора аорист се јавља у свим наслеђеним синтаксичким функцијама, и то важи и за онај творен од имперфективних и за аорист од свршених глагола⁴⁰. Основна му је служба исказивање прошлих радњи, како оних које су се десиле непосредно пред тренутком говора:

рѣко ти (По); *обрнѹх* ти хрѣбат (Ос); ја *заборѣви*; *ѹоћѣ* ти прићат (Ме); сѣт *дѣђо* од овѣѣ; сѣд се *сѣѹи*, *ѹоглѣда*; ја јој *ѹочѣ* причат како сам тѣглила мѹку (Го); *не исѣрѣчѣ* ви онѣ кад је ишаѣ да га посѣтѣ; па ја *рѣко* грѣјали (Вр); *ѹдбра* хи свѣ сѣд; кѣхву ви *не ѹѹрих*, ја не виђѣм ништа; ништа не рѣдѣм на дуњѣ, сѣмо

⁴⁰ О морфолошким формама аориста у испитиваној зони детаљније у: Вељовић 2015а: 67–83.

тако су урађил'и једној жѣни те *идлуде*, увел'и другога. Та б'ио што е б'ила за т'и'ем испр'ошена, б'ио скр'ос х'ад'ал', и н'и било ср'ам да га ув'еду н'ѣга, него ув'еди другога, и она *идмахн'и'и'а*, ѣно је с'ад у боб'овик'е сад махн'ита; ч'овек јој у'мр'о, тек н'ој б'ок *идмога* јој те *умрије* са св'д'ија' н'огу (Жи); п'осл'е р'ат *идруши* мл'дго; и он *идрж'а* један'ес и по г'д'ин'а и *дође* с р'обије (Бл); ова д'ечко што *умрије* по Н'овој Г'дини, и факулт'ет им'о, *идирефи* га она б'ол'ес (Бо); п'осл'е ка-су д'ошли партизан'и, *изађе* ова л'ијек; в'ала га ј'едва *уф'аишије*; *дође* г'рдн'а Стан'имирка а он *уф'аи'и* да беж'и; ј'а сам за П'ећ т'ер'о ј'едну к'раву ј'едн'е г'дин'е, у М'итровицу *не и'род'адосмо*, у Ист'ок *не и'род'адосмо*, па за П'ећ; он *д'није* и т'о, а'да, р'еко, ј'ако је, ја в'дл'им св'акој'е да у'зм'е, хал'алосум; *идније* му он т'о (Вр); *ђе* т'и *нађе* овак'о л'ијепу девојку те је *ир'евари'*?; она *дође*, он *идч'е* да пр'ич'а, *идч'е* он да зб'ор'и да ф'али. Шут'им ј'а, н'ишта ј'а не пр'ич'ам. Кад *би*, м'оја мајка вел'и: „Ј'а х'д'ћу да је д'ам ако она х'д'ће“; кад ме *сид'д'би* ј'едан бр'ат о-т'етке те ме *изв'ед'е* код н'и, и т'о ме богами *удари* ј'едно дв'ап'ут, ја н'ѣху да кр'ен'ем; *изиђе* Мил'ева г'рдн'а, ј'а је *иолу'би* у р'уку. А т'е ч'оре испр'ед мене *иоу'уц'аше* о-см'ијеха; т'о је она што *уби* ону ж'ѣну; она га уч'ила и богами с'амо п'ет г'д'ин'а, в'иш'е га *не осуд'ише*. *Пок'уишије* п'аре, *д'адоше* адвокату и *изв'ук'оше* га; нек је ж'ив и здрав, *осид'аше* на ј'едно дијете; н'ас дв'оје, д'еца *оид'идоше*, по ј'едно и ј'едно, по ј'едно и ј'едно, св'а *оид'идоше*; п'раво да ти к'аж'ем, *д'сид'аде* с'ама. П'ерка јој се у'д'ала д'оле у Ар'анђеловац, за Мил'ина братан'ца, а с'ин, им'али су с'ина, он се *д'жен'и*. *Пр'д'и'и се*, *д'аде* им б'ок ј'едно дијете, па п'осл'е друго, она г'рдн'а све тр'пи, х'а б'иће б'ол'е, б'иће б'ол'е, он св'е г'ор'и, св'е г'ор'и, св'е г'ор'и, она га *наис'уи'и* и *д'де*. Та ми з'ет *умрије*, а т'а ми с'естра *д'сид'а*. Он, *исид'ераше* га с п'осла; св'екрва ми је у Тут'ин, *исид'раи'исмо* ону малу у нед'елу па она тр'еба да се повр'ати. За Н'емачку ће да иде она, св'е чет'ири т'амо *оид'ид'оше*; х'ѣј *наби* пр'ит'исак, зл'ато, дв'еста четр'ес са ст'о дв'адес, д'-страха; ова ми ч'ора *навади се* и она да п'уши; шт'а ће г'рдн'ица, м'ени је ж'о, *изгуб'и* с'ина; оне ме *завол'едоше*, а ја са св'ак'им м'огу; З'ѣнифа *уд'аде се*, и к'ако *се* он он'о *изигра* са њ'ом; *иддиже* ми *се* од стр'аха пр'ит'исак дв'еста четр'ес са ст'о дв'адес, д'-страха за ап'ерацију. *Д'д'би* у'палу ж'учн'е к'ес'е, до о'дек ме бол'ело, т'о ми *се у'ж'ари* св'е о'уд'а; м'ене ов'о д'ол'е у Паз'ар *р'екоше* да п'иј'ем, н'исам н'икат п'ила табл'ете; ј'а св'е в'ич'ем *не и'ов'едоше* јој рачуна ран'иј'е, тр'еб'ала је да се опер'иш'е ран'иј'е, *зай'усишије* је у Паз'ар (Го); м'ене ми је за ч'удо што се *одвојише* републ'ике, б'ок хи уби'о, б'ол'е је б'ило; М'арко је пр'ес'едн'ик С'ав'еза б'ор'ац'а ал'и н'ем'а хи, сад ј'едни други, *д'ођ'оше* ј'едни ис Кр'ал'ѣва *и'рис'уси'оваше*, бил'о је т'ридес н'ас; *иолуд'еше* па *расид'урише* Југославију, ов'о још Срб'ије, ми у Срб'ију д'обро жив'имо, слоб'од'е им'амо д'обро; он'дар они *р'екоше*, ов'и Тут'инци, каже: „Ова е сир'оће, мајка му с'амо им'а н'ѣга“, те ме *осид'авише* у Поз'ар, ал' то се п'одруч'е *р'асформ'ира*, е п'осл'ен: „В'д'љиш л'и да ид'еш у Пријеп'ол'е п'одруч'е ил' да б'ид'еш у Паз'ар у н'ар'одн'у д'д'брану?“; те ме *осид'авише* т'у (Гл); п'ет напал'он'а т'ап'ут т'овар ж'ита, и он ми *д'аде* п'ет напал'он'а, т'ија п'ар'а. Богами п'ет напал'он'а к'рава и *д'аде* ми још мало л'ѣк'ов'а, он'о с'итн'о, л'ѣкови се зв'али, алб'анск'а та п'ара б'ила у т'о вр'ијеме (Бер); д'обар ми је б'ио, но ми *умрије* те ме *д'сид'ави*; *ув'едоше* је о'ни у с'дбу, она се зав'ел'ичила ко ов'о с'ад. *Реко*: „М'акни т'и т'у ш'ам'ију“, с'естра јој *уваи'и* и *маће* ону ш'ам'ију; у ј'едно вр'еме *се догово-ри'исмо* да ми је д'а; и п'осл'ен *сир'ем'и се* ј'а и он *дође*, *сир'ем'исмо*, *ј'едосмо* и св'е;

нешто *дбоље* ил̄ н̄ко н̄што *б̄ац̄и*; м̄не *дође* л̄акш̄е. Кат̄ *у̀рође* један млад̄ић, дв̄ес п̄-шес г̄д̄ӣн̄а, с̄аљ отв̄ар̄а в̄рата, ауто̀бус *о̀де*, отв̄ар̄а в̄рата: „Изв̄олте“. *Уӣћдсмо*, *идведе* не он; *уӣћдсмо*, *уӣће* д̄октор; излије̄ћила је љӣш̄ај, *у̀рей̄ис̄аше* ми дв̄а ма̄ста; *у̀огл̄ѣда*, диг̄н̄ем гла̀ву ка б̄ивољ̄ица, вид̄им в̄ѣл̄кијем сл̄овима п̄иш̄е апот̄ека св̄ӯђе, *видо*. *Оӣл̄ѣтио*, дв̄а су р̄еда, дв̄ије дево̀јке ра̀д̄е; ја *у̀ока̀за*; Богами га *на̀меш̄ӣ* за дв̄адес м̄ин̄у̀т̄а; *с̄ӣй̄же* он, *на̀меш̄ӣ* ми о̀на ран̄ӣј̄е; ад̄а, пр̄ође т̄о, в̄а̀л̄а *ос̄ӣй̄адосмо* му д̄у̀жни; па ти *о̀де*, *у̀бра* копр̄иву па *у̀би*, па *у̀би* (Ле); ѐто т̄о, и п̄сл'е то *се з̄вр̄ши*, *оӣд̄смо* по св̄адба̀ма, ка св̄е што дево̀јке уда̀ју се; и *у̀об̄е́го* за Ц'а̀фка, поб̄ег̄н̄ем за Ц'а̀фка. И уда̀м се за Ц'а̀вида; п̄с̄е ме *у̀рав̄арише* и *уз̄е* Ц'а̀фка; кад ме *дов̄едоше* у ове љ̄ун̄гле, *р̄еко*: „Б̄оже, ка̀ко је“; о̀ни се *исмӣја̀ше*; та̀п̄ут сам б̄ио *у̀з̄о* тељев̄и́з̄ор од једн̄ога *ћов̄ека*, о̀де ми д̄у̀ша *ӣу̀че* от н̄ар̄ода. Дол̄азили да га гл̄ѣда̀ју; ја ка сам п̄о̀ћ̄о да св̄и́рам, *ид̄ћ̄е* т̄ек са̀хат на̀ р̄уку. *По̀ћ̄еше* он̄и ма̀л̄и ра̀дӣо̀ни; једну хармон̄ику е им̄о, *да̀доше* ми је, посл̄ен је ја *да̀до* баш том̄е с̄и́ну њег̄ов̄ом; *дӣпер̄а* ме *ђав̄о* пр̄аво у он̄е шл̄й̄ве, ја се *у̀фа̀ши* за он̄е ра̀кље́ве, о̀на *о̀де*; е, и ја ти *нѐ у̀об̄е́го*; о̀ни *о̀бу'о̀ше* л'у̀ди да ме *у̀зм̄у*, да ме тра̀ж̄у, ја не см̄ӣем да из̄а̀ц'ем от о̀ца; а кома̀рци су не дод̄ав̄ӣљи. Да га *ђав̄о* из̄ӣј̄е, ми нӣјесмо то ну̀ћ̄ӣљи, тако ми здрав̄ља ми *зай̄ѣкоше* но̀ге о̀де. Ја не *ћ̄ӯј̄ем* кад ме п̄ѣ̄и, па *ћ̄еши*, ѐто овак̄е ми н̄о̀ге се *у̀шӣн̄еше*. *Оӣѣкоше* ми, да из̄вӣн̄ете, н̄о̀ге (Ме); ја ка-*до̀ђо*, ов̄е г̄оре *ис̄ӣа̀доше* т̄у г̄оре, ја до̀ђо на т̄у к̄у̀ћу т̄е Б̄е̄л̄е, о̀не *ис̄ӣа̀доше* да ме в̄ӣд̄у; нӣје ми се б̄аш св̄идео, но м̄ој о̀тац ме *да̀де*, да те нӣшта не л̄аж̄ем. Њ̄ма се *у̀чине* миран м̄л̄го (Ос); ѐно она̄ из *Ј̄еребӣца* п̄ѣ̀торо дец̄е *о̀с̄ӣав̄и*, *у̀з̄е* син̄ов̄ца (Пл); м̄ене н̄ема с̄ита нӣђе, неко ми га *о̀днесе* (По); *ӣа̀де* ми ма̀ла̄к н̄ешто, не м̄огу да се пом̄е̄рим ни преко дв̄ије сл̄амке, с̄аљ *до̀ђо* до њ̄о̀з̄ӣн̄е про̀да̀внӣц̄е и да̀л̄е не м̄огу. О̀на *ӣо̀гна* о̀туд, *на̀ӣрави* ми ш̄е̄рбет и *ӣу̀ри* ми вод̄е ми *да̀де*. Б̄ога ми м̄ене *у̀рође*. *Да̀де* ми ш̄е̄ћер. Боље ми *б̄и* (С До).

Традиционално одређење аориста као облика којим се казују радње чије је (из)вршење искључиво везано за моменат који је непосредно претходи тренутку говора у новијој србистичкој литератури напуштено је. Ј. Вуковић један је од првих истраживача који је уочио недоследност у поимању аориста као синтаксичке јединице којој је служба временске локализације радње изван непосредне прошлости недоступна⁴¹. Ревидирајући ставове ранијих аутора, па донекле и сопствене⁴², он наводи да не само непосредна, блиска, већ и мало даља, удаљенија, па чак и врло удаљена прошлост јесу времен-

⁴¹ Историјат расправе о овом питању не наводимо детаљно имајући у виду да је преглед читаве полемике дат у студији *Синтакса глагола* Ј. Вуковића (Вуковић 1967).

⁴² И сам Ј. Вуковић на почетку је тврдио да „аорист у основи свога значења има истицање непосредно блиске прошлости, зато је он најобичнији у јављању, саопштавању нових догађаја, у наглашавању изненадних, неочекиваних ситуација“ (Вуковић 1967: 22). У каснијим радовима, где се изводе закључци на основу анализе богатије грађе која обухвата и дијалекатску, Ј. Вуковић, потврђујући ставове А. Стојићевића, износи дефиницију по којој се аористу приписује знатно шири домен синтаксичко-семантичке употребе у односу на ранији приступ (Вуковић 1967: 103).

ске сфере у којима се сасвим обично у нашем језику може кретати аорист у својој основној временској употреби (Вуковић 1967: 103). М. Ивић такође истиче да „аорист, иако врло често означава радњу тек непосредно завршену пре тренутка говора, ипак може да се употреби и за означавање даље прошлости“ (М. Ивић 1958: 143). Каснија испитивања стања како у стандардном језику тако и у дијалектима потврдила су исправност наведених тврдњи, те полемика у вези са овом семантичком компонентом аориста код каснијих истраживача није било (в. Стевановић 1986: 631; Станојчић и Поповић 2005: 391; Танасић и др. 2005: 424).

II.4.6. У говору тутинско-новопазарско-сјеничке зоне аористом означене радње могу бити смештене у било којој тачки на временској оси са леве стране у односу на моменат говора, а ограничења у употреби на плану прошлости не постоје. Зарад испитивања његовог функционисања у различитим временским сферама означеним као *нейосредна, мало даља и удаљенија*, те *удаљена прошлости* (Вуковић 1967: 103) извршићемо поређење аориста са имперфектом, као функционално и семантички блиском јединицом глаголског система испитиваног говора⁴³. Циљ је да се сагледају синтаксичко-семантичке одлике овога облика у сваком од наведених типова темпоралне употребе.

II.4.7. У тутинско-новопазарско-сјеничком говору аорист се често употребљава за исказивање значењског подтипа блиске прошлости. Њиме се тада казују акције извршене непосредно пред моментом говора, а осим временске локализације, аорист је и носилац информације о томе да су именоване радње доживљене од стране говорног лица. Исту семантичку компоненту поседује и имперфекат. Разлика, међутим, јесте у томе што аорист обележава радње које су у целини извршене пред моментом говора, док, употребљен у контексту истога типа, имперфекат са собом носи информацију да су именована дејства пред моментом говора уочена у току/ процесу (дакле, доживљена), не сугеришући притом ништа о њиховом евентуалном наставку или пак престанку вршења. То значи да уколико говорно лице за обележавање радње из непосредне прошлости употреби аорист, она се нужно предочава као готова, завршена – искључује се могућност наставка њеног вршења. Информацију о (не)актуелности радње са становишта садашњости носи и перфекат, с тим да је основна разлика према аористу садржана у одсуству компоненте доживљености.

⁴³ Ј. Вуковић је у анализи имперфекта при означавању различитих типова прошлости показао да кретање овог облика на претриталној линији, односно његово наступање у једној временској служби подразумева увек и понеку значењску компоненту која је диференцијална у односу на употребу у другој (Вуковић 1967: 107–245).

Имперфекат употребљен за обележавање радње блиске прошлости подразумева и додир са садашњошћу, с друге стране „аорист је сасвим далеко од тога да би могао обележити радњу са оваквим временским односима, иако га са овако употребљеним имперфектом ближе веже обележавање непосредне доживљености“ (Вуковић 1967: 113). Ову особину, диференцијалну према имперфекту, аорист дели са перфектом, будући да „свака радња перфекта и аориста када се односи на блиску прошлост [...] као целина припада сва прошлости, она је, као целина, прошла: не може својим трајањем обухватити и моменат садашњости“ (Вуковић 1967: 111–112)⁴⁴. Примери из наше грађе потврђују наведене поставке:

свѣза је онамо за један багрѣн и она *заврије* у тарѣбе и готѣво и *идломѣ* и *ја мѣрадо* да је повѣдѣм овѣмо (Бал); тѣ *сиусти*, *ја уздиго*; тѣ лѣб ми *даде*; тѣ *рече* л’ѣб и винобрѣн (Бал); неки парѣдајс *дѣбра* (Бал); *иде* ти мачѣга (Го); како *даде* ѣзјаву овѣ у Рајчѣновиће?; *дѣстаде* она клин дѣле, кѣлац (Бал); *не иури*смо овѣмо да се грѣје; дѣле *се задрѣжѣсмо* (Бал); *ја тѣ осидѣ* сам; жѣна *осидѣ* тѣмо са овѣм снаѣом (В. Лок); ѣни ти је *осидѣше* ѣвде (Леч); што ни *не донесе* онѣ муѣру да и бѣјѣмо? (Ос); затѣ *ја сѣи* се за Стѣну; *сиђо* ѣђенѣ мѣло *дѣђо* (Прѣ); дѣвѣјко, опрѣсти, *ја* те *не иослѣжи* са цигѣрѣом; овѣј девојки ништа *не иомѣгосмо* (Рај); ада *бѣ* пѣ *срѣи*о овѣ жѣну, *идведе* ме те *узѣ* не кѣ л’ијекѣве; тѣ си ми спѣсила двѣста педесѣт дѣнарѣ, бѣк ти дѣ здравѣље, *дведе* ме; ѣјде, *ја* те *замѣја* (Се); *ја* вѣл’им да ме нико не чѣкѣ кад пѣјѣм вѣду и затѣ *ја сѣдо* (Шав); *не зайѣкосѣ* ми снаѣу да ве послѣжѣ нишѣто. Има мѣло дѣјете. *Оидше* у чѣршију нешѣто да кѣпѣ, с кѣл’има (Врс); а шта, *видосѣ* дрљѣчу? (За); *ѣде* нам овѣ снаѣа у махѣлу; *ја иознаѣо* сѣд кѣла, *сѣи* се; мѣ *видосмо* кад *одѣсѣ* гѣре; што *не иури* тѣ кѣфу?; *ја* *не узѣ* (Тр); ѣн *ѣде* да га доведѣ пѣ се и ѣн *задрѣжа*; ѣзми попѣ кѣхву, *ѣхлади* ти се (Уг); мѣ га *пробудѣсмо* (Бо); ѣн сѣдек здравѣши *идѣше* нѣ *ја*; ѣн *не ише* (Бр); ада што *не скуѣ* те кѣфе, *Надо*? (Вру); она је *иунова* чѣра *нашиминѣ*; *бѣсмо* мѣ, она на постѣљу л’ѣжи; *ја* сам бѣо брѣ мѣл’инѣ и *јагѣдѣ* и одоздѣ *изѣђо* (Де); *ђѣ* ме *наше* бѣш сѣт. Ёе *сѣдосмо*? (До); *прескѣчи* ти кокѣшка, ѣде (Дол); *не умѣдо* да ви испрѣчѣм нешѣто (Ђер); и *ја* сам бѣла на сѣхрану, *бѣсмо* код овѣ нанѣ; *јѣсте* ме мѣма пробудѣла, а *ја сѣрѣкну*; ѣво овѣ што рѣди *ја се ознѣји*; *рѣзумѣде* л’ ме? (Жу); кѣхва *дѣста*, а што тѣбе *не сѣтави*?; што ми овѣ кѣса *дѣсѣди*, ѣво мѣха ил’ ѣса *ђе се ѣдѣви* (Ли); дѣду *не доведѣше*, који тѣви нѣјвишѣ да прѣћѣ (Ме); *рѣкоше* ми свѣ се жѣвѣ сѣћѣ; ви сте дѣшл’ѣ поразговѣрѣл’и смо ѣде, комѣшкѣи, етѣ ка да смо се стѣ пѣт вићѣл’ѣ, ви одморѣл’ѣ мѣло ѣде, *бѣсмо* у хлѣт (На); ѣни *јѣдѣше* сѣд, пѣ затѣ нѣтѣ ни кѣфу ни сѣк (Ос); а чѣре *не виде* *ђѣ*? (Па); ѣво сѣт је *угѣси*, *ја* прѣје *исѣиши* (Рам); *ја*

⁴⁴ Илуструјући наведено становиште, Ј. Вуковић наводи да када кажемо: „мало прије ко си ше људи доље у пољу, или мало прије разговараше наши људи о косидби, то значи да су косили људи, односно да су људи разговарали, да сам ја видео људе да косе, односно да сам чуо наше људе да разговарају, а да људи (како ја ствар у датом моменту приказујем) сад, у овом моменту неко се, односно да наши људи не разговарају“ (Вуковић 1967: 112).

ти једва овѹ сестру *йознѡдо*, како се прѡл'епшѡла (Ру); ѡн *йзѡђе* неђе, не знѡм (См); нѡ! О Рѹжо, нѡ! Не трчи, ѡј! *Превѡри* је! Како је јѡ *не вѡдо*, јѡ је касно *вѡдо!* (С. До).

– непосредно прошла дејства означена свршеним глаголима јасно указују на резултативност радње.

Двовидски глаголи у контексту имају значење свршених:

чѹ да се Слава љѹтѡ (Го); *рѡзумедѡ* љ ме? (Ко); чѡре *не вѡде* ђѡ? (Пл); што *не ййййѡ* је л се ѡн ђѡ помѡљѡо? (Го); рѡче ми сѡн, јѹтрѡс *рѡзговѡрѡ* сѡ мнѡм (Го); *вѡка* кѡхву, ђѡја. Дѡније ми једна жѡнска (Ле); ѡн држѡ по бѡг знѡ кѡљко љѹдѡ у Рѹсију и свѡко му *вѡде* хѡир, поштѡно плѡћѡ (На); не прѡђе пѡ-шес дѡнѡ, ако ми вѡрујѡш, ја не вѡрујѡм јѡш ни да је трѹдна, хѡ, хѡ хође да побѡци, те љѹтѹ мѹку што *вѡдосмо* са њѡм, те гѡтѡво добѡла сѡпсу, те једва спѡсѡсмо жѡну (Ле).

Како наводи Ј. Вуковић, када се непосредно прошла радња казује несвршеним глаголима, аорист „захтева прилошку одредбу која видно обележава овакву непосредну везу са моментом садашњости. Ако је перфективан глагол, то обележавање прилошко није му увек потребно (до ђ о ш е на ки људи), али ако је имперфективан, потребно му је (њега не може дати контекст и читава ситуација, као што је то случај [...] са имперфектом и перфектом)“. Притом, „најобичнија је употреба имперфективног аориста за најнепосреднију прошлост са прилошком ознаком *досад, до овог часа* и сл.: *ево до сад ко си (к) у ливади*“. Дакле, „оно што је контекст, у смислу везивања прошле радње са моментом садашњости, могао дати имперфекту (и перфекту) није могао дати и аористу“ (Вуковић 1967: 118).

Наша грађа потврђује претпоставку да уз несвршени аорист неретко долази одредба овога типа (које по правилу уз имперфекат нема):

са ђѡркѡм *до прѡје* *йрѡча* на тел'ефон, звѡлѡ ме (Не); *дѡ сад бѡ тѹ*, не знѡм ђе се дѡде (Ле); *дѡ сѡт разговѡрѡсмо* са овѡјем љѹдѡма (По); ѡво *до мѡлоприје седѡше*, сал' што ѡтѡше; *до мѡлоприје* тудѡјер нешто *намѡрѡвѡсмо* (Ту); *двѡ сѡта седѡсмо*, дѡста, мѡрамо д[а] [ид]ѡмо (Жи); *мѡло седѡше* сѡмо (Вру); *йлѡсѡйѡше мало* дѡнас (Жи).

Ипак, присуство посебне одредбе није нужно:

бѡга ми му ја *йоручѡва* да дѡђе да ѹзмѡ (Бал); јѡ га *зѡд*; јѡ му *вѡка* немѡ долѡзит (Ли); јѡ *не дѡза* овѡ крѡвет, нека га (Го); ѡво овѡ што *рѡди* ја се ѡзнѡји; а јѡ богами *цѹка* тѡ па ѹзѡла нѡчѡре, а не вѡдѡм, сѡне (Жи); *йѡмѡга* нека дрѡва Сѡфету ѡде (См); дѡна пѡде, јѡ је *дѡза*, *не мѡга* сѡма да је дѡгнѡм, она тѡшка, посен ми пѡмога једна жѡна ѡде кѡмшика (Пл); јѡ му *цѹка, цѹка, цѹка*, не чѹјѡ (Па); јѡ кол'ико знѡдо *йрѡча* о конѡпљи (Пе); пѡ *се* јѡ *шѡл'и* са овѡјем Милугѡном, рѡко: „Тѡ ми зѡгрѡди да не попѡсѡм ѡтаву“ (Ост); што ми *не сѡйѡ* овѹ штѡлу? (Уг); шта *бѡ* тѡ, брѡте, шта *бѡ* тѡ што се нѡсмија, што *се смѡјѡ* тѡмо? (Пл); штѡ ми *йрѡча* овѡ Радѡнко да се поврѡдѡо? (Пе); један чѡвек *йрѡча*, посѡн онѡ дрѹги дѡђе (Бал); ѡн *дѡлази*, сѡд је бѡо тѹ (Го); *йрѡча* нам тѡ Пѡтко (Вру); ѡн *кѡсѡ*

тѹ, реко: „Данас ни не веља“; он *кдси* дол’е (Ер); *зв* ме један на некѡ веселје (Ме); *бѹдйсм* га, он спавѡ (Бо); л’йјепо ти валѡ *йрйчѡсм* (Жу); *чйсйсм* тѡј пѹт тѹ, нѡнијела вѡда (По); некѹ тѹршйју *сйѡвѡсм* (Ру); дол’е саш њима *йрйчѡсм*, *земајѡвѡсм* хи (Бал); *йрйчѡсте* л’ ви Жйвкѹ за Добрѡсѡва да га познѡјете? (Ка); *звѡше* ме у Рйбарйће (Ме); *смйѡше се* валѡ за тѡ (С. До); они *се смйѡше*, пѡ *се смйѡше*, пѡ попѹцѡше; оне *седѡше* тѹ чѡре онѡ Ћѹнѡве и онѡ Ћѹнѡвйца, те јѡ онѡ слѡтко и онѡ *донѡси*, и она йзније пѡсле сѹдове (Го); *йрйчѡше* тѡ дол’е (Ке).

Може се, наиме, тврдити да се резултативност глаголске радње у оваквим примерима препознаје и на основу ширег контекста. Али, када су посредни глаголи имперфективног вида улога контекстуалног окружења није од ништа већег значаја него када је реч о свршеним. Мишљења смо да је неопходно нагласити ову чињеницу управо зато што сматрамо, а о чему ће касније бити речи, да аорист сам по себи, независно од тога ког вида је глагол у предикату, носи семантику завршености, готовости, прекида, резултативности глаголске радње, као и јасну представу о временској локализацији у односу на моменат садашњости (у овом случају јасно је да је реч о блиској прошлости). Ова основна разлика између имперфекта и аориста несвршених глагола, садржана је, дакле, у њиховом семантичком потенцијалу посматраном самостално, без помоћи других језичких средстава.

У обележавању блиске прошлости имперфекат може означити радњу такву да се време њеног вршења додирује са моментом говора, односно радње језички уобличене у истом тренутку када је говорно лице прекинуто у њиховом вршењу. Таквог карактера су имперфекти у примеру: Чиме се то занимаш? – Ево *чйѡх* нешто интересантно у новинама. – изговорено са новинама у руци; или: Шта то радиш? – Ево *кѹѡх* ручак – питање је више реторски постављено, јер питалац, у ствари, и зна шта му сабеседник ради (Вуковић 1967: 124–125). Замена имперфекта аористом, односно перфектом, у контекстима овога типа довела би до промене значења. Да је за именовање радње употребљен аорист, „онда би прекид био наглашен и тиме би она добила смисао готовости или само прекида, тиме би се хтело да она буде дата као једна целина процеса“ (Вуковић 1967: 124). Стога, аористом за блиску прошлост, и свршеним и несвршеним, казују се радње које су се десиле пред моментом говора, али, ма колико тренутак њиховог свршетка на временској оси био близак тој тачки, увек је јасно да је радња завршена. Наш пример са аористом: *Прйчѡх* с Мурѡтом (Ту) субјекат изговара у тренутку када је разговор већ завршен; штавише, именовани саговорник (Мурат) у тренутку изговарања реченице и није присутан. Имперфекат би се, с друге стране, могао употребити само у тренутку док сабеседници још увек воде разговор, током кога су (изненада) прекинути од стране трећег лица коме би се саопштење упутило.

У домену блиске прошлости аористом не може бити замењен ни наративни презент и то из истих разлога из којих га не може замењивати ни имперфекат (в. т. П.2.17. у одељку о презенту). Аорист означава појединачну завршену радњу блиске прошлости: *Он ме њдсла да кѹпѹм књѹгу / Он ме сла да кѹпѹм књѹгу*. У првом случају употреба презента у предикату захтевала би да се приповедање настави, јер презент захтева шире наративне блокове (*Он ме њо)шаље да кѹѹм књѹгу, и ја одем...*). То би било нужно и у другом примеру, јер би у неизмењеном саопштењу несвршени презент био чист индикатив.

П.4.8. Категорија мало даље и удаљеније прошлости обухвата дејства уз која не би могла стајати прилошка одредба *сад* или *малојре* (Вуковић 1967: 143). У овој служби, аорист задржава све семантичке одлике које има и у претходној, с тим да се подразумева да је време вршења радње овде смештено у тачки која је нешто даље од момента говора. То значи да се њиме казују радње које су се у блиској прошлости (дуже или краће) вршиле и, што је још важније, извршиле. Њих говорно лице приказује као доживљене у њиховој целовитости⁴⁵.

Време вршења аористних радњи мало даље и удаљеније прошлости представљених у њиховој целовитости неретко је спецификовано временском одредбом:

бѹсмо ми ма̀лоприје, она на постѣљу лежѹ (Го); ја *прије* *исѹѹну ђѹра* нешто сѹра, ада цѹјела сам квасна (Уг); баш *дана̀с* јѣдан *ѹѹѹа*, дѡведе ме ѡде до вратниѡе, кажѡ: „Има̀ш ли барем двас хѹљада пѣнзије?“ (Жи); *дана̀с* *зѡдни* телефѡн, ја доклѣ приђо телефѡну, а онѡ ма̀лѡ ми нешто помѣра̀ло, па кут подѹгнѣм слѹшалицу, оно ми закврчи, ја *сѹѹѹѹи* онѹ слѹшалицу, и више ме *не зва*. Кад ме *зѡ* ова̀ из Врњаѡке Бањѡе, реко: „Јеси л ти, Ра̀ле, зѡо пријен пѡла са̀та?“ (Го); *јѹтрѡс* му тѣшко дѡшло те га *ѡдведе* дѡл’е у Карајѹкиѹе (Бу); *сѹно̀ѹ* смо приѡа̀л’и ѡде на посѡдак, и јѣдан кѡмшија ѡде ста̀ри, *бѹсмо* тѡ такѡ, ѡн приѡа̀ (Баг); *дана̀с* ми је пра̀зник, и *дана̀с* ова̀ Ба̀тржанин *не даде* ми нѡ ме *ѡсѹавѹ* да ра̀дѹм (Ке); *сѹно̀ѹ* *намѹза* из онѡ фла̀ше, у јѣдно врѐме *сагорѡше* ми нѡге а у дру̀гѡ *срѹзоше* ми, не мѡга да се згрѹјѣм (Бал); *ѹде* л’ ти *сѹно̀ѹ* кот овѡ? (См); ѡво баш јѣдно унѹче ми *јѹѡер* грѡло га дофа̀тѹло те за Тутѹн га *ѹведѡсмо* ѡѡѹри инѡкције му препѹса̀л’и и вѡдѹ га за Тутѹн те пра̀ма̀ инѡкције (На); ја, ѡво, онѹ Ра̀ду, ка̀ко је вѡл’ѹм, баш *јѹѡе* јѣдан сѡк јѡ *сѹреми* по онѹјема; мѡне су два̀ печѹл’и, јѣдан *прѹви дан* ѡде, јѣдан ѡде ме *ѹѡчи*; *прѹви дан* је *вѹдо* па је *ѹзѹѹи* ѹѹ, с Ра̀лом *се ѹѹѹа* (Го); како *ѹрѡѡсѹе* *прѹви дан* та̀мо? (Бу); ја не

⁴⁵ У истим контекстуалним условима сасвим је обичан и имперфекат, који, за разлику од претходне службе, овде нема могућност да радње обликује тако да се време њиховог вршења протеже до момента садашњости (због знатније одмакнутости у прошлост). Разлика према аористу, међутим, и сада постоји – имперфекат ни овде не упућује на целину/резултативност радње, већ је представља као процес у току, при чему је најчешће присутан и моменат напоредности са неком другом радњом или ситуацијом (детаљније о овоме в. Вуковић 1967: 143–146).

знам тү скоро ко їрїча, некака девојка, некакав из Дѣтāнā је ўзō (Жи); сāt сам кћѣла д-ѣм тү скоро, па кāжү не мōре, трѣбā лѣкарскō уверѣње да си здрāва скрōс па да идѣш, јā не їокушāва да вāдїм пāсош ни нїшта (Пл); валā ономāд готōво нас вōда однесе (Бу); дōнијел'и су ми ономāt зѣт и ћѣрка, донїјеше ми флāшу ракїјѣ (Из); родїло прōшл'ѣ гōдинѣ а овѣ гōдинѣ га бок окāменио, нешто нѣ шїе, нѣ знāм штā овō бї (Ли); крāву смо лāнї држāл'и, овѣ гōдинѣ не мōгосмо да држїмо, нїсмо ни ўзѣл'и (Ми); нѣмā штā овѣ гōдинѣ да се кāжѣ да не валā. Снїјег ни не осѣїисмо (Лу); овѣ гōдинѣ овā кїша освојїла, не дā ни, вїдїш їрōїаде ни свѣ (Кн); рāћā и вōће, ал' бāш овѣ гōдинѣ неkā несрѣћа га їдїрефї, онā снїјек у прōл'ѣѣ їāде, онā мрāс, цветāло је бїло шлїиве, тō све унїштила слāна и мрāс (В. Лок); бїше кїше ў прољеѣ те дōбро їмā (На); кокōшке ми некї ћāвō їдкраде прōшл'ѣ гōдинѣ, (Ос); јā нѣ знāм овѣ гōдинѣ кāд бї, пошто овō Рамазāн, па нѣ мога да бїднѣ (Жу); нѣмаде тѣ сїл'ѣ лāнї да је тўрїмо (Пру); одвоји му се сїн прол'ѣгōс, одвоји сїн млāћї, дѣсени се и одвоји се, оде пот кирїју, пā дōл'е врц овāмо, врц онāмо, сād грāдї му кўћу у Трнāву (Пож); сād овā ўмрїје прије двїје гōдине овā четвѣртї, ўмрō (Из); прије двїје гōдине сам бїо, беше двѣста ѣврā (Нет); мōје гōдїште је остāло сād, овō испрѣд мене је свѣ отїшло, овō трї-четїри гōдине, кā да хи їдкїш, свѣ їомрїјеше (Пож).

Да је посреди мало даља и удаљенија прошлост, међутим, некада се препознаје само на основу ширег контекста, па нису ретки ни примери у којима се уз глагол у предикату не јављају маркери попут претходно наведених:

дāде ми онā сплāзмас, її тō, нѣшто жўтō сїтнō ми дāде ка нїшка кат се нїжѣ. Пї богами, хайра нїкака (Го); днā їсїрїча за Ивāна, кāжѣ имō би дāнима за Ивāна причат (Бал); кад бї пот кўћу, мї искочїисмо гōре; он ме је оперїсō, Скендѣрї, она штō їдгїбе у Пазār (Ка); и днї посл'ѣ наїрāвїше кўћу дōл'е у Рāшку (Коз); Рāјко је сād обол'ѣо, рѣкоше да је бїо долāзїо онā дѣчко тў и бїо у Фрāнцускў тāмо, сād рѣче да је дошō (Леч); жѣна днā му рāдї у, овāмо, кāко ћу рѣћ, у Општињу, на мѣсто његōво је узѣше, ћѣ он седѣо, наместо њѣга; Мил'їсāвка, ўмрїје и днā, ни јѣдна вїшѣ нѣмā от сестārā; он је јадан їздржō и дōбро је бїо и издржō и свѣ тō, а овā нѣ могā Јāгода она се скљōка сирōта дōмā, она нѣ могā да їздржї свѣ; їочѣше да оїшїїушїћāу тѣ рāднѣ снāге, бїла кō секретārїца, тāмо штā јā знāм, рѣкоше да јој дāу онā прōграм да се пензионїшѣ пā и тō їовкōше, тражү и да рāдү. Зѣт ми ўзѣ прōграм, затō је дошō тў-нāке л'ѣтōс код, у његōво мѣсто оћје; пā овї свѣ исїомѣрāше да крѣчү, оно овā мāјстōр им се разбол'ѣо и тō свѣ помѣрено (Ос); пā једна свōјта ми їмаде ўдес дōл'е кот Крўшѣвца, јѣдва је претѣкла, отпозāди га удрїо нѣко, јѣдва је претѣкō, јā ддо дōл'е, кат јавїл'и овој девојци кат она дōђе, вїдїм је јā да днā дōђе, она гл'ѣдā, гл'ѣдā (Пож); нѣмā сāt тō, растўрило се, нѣмā нїко, још їмā Слāвомир, отїшло, їожнїше се, оїдїше; овā Еврōпа овō, тō је дōбро што не смїјѣ нїко на нїкога да напāднѣ, ѣво на Кōсово овō што наїрāвїше, одузѣше (Прћ); їмā и сāt, слāбо жївїм, чōвек ми је ўмрō, дѣца тāмо овāмо, онā један ўмрїје; валā тō вїдо му хайра сахї; шлїиве су родїл'е ал' нāкā тōња ўбї нїшта да хим

се вѣдї хайра не мѡре (Се); *ѹмрије* му тѧ жѣна, те му *осїѡше* трѡје деце, вала мѹку смо вѣдел'и да хи подњивимо, посенаке *ѡженї се* (Со); *ја ѡдо* у пензију пѧ *не мѡго да се ѡмѡрїм* ниђе пѧ на тѧ мѡндрак, тѹ љуљашку (Пож); ми смо дѡл'е испод цаѡе, маѡ дѡл'е пѡнижѣ, пѧ ми је ѹмрѡ и ѡтац и мајка и браћ, дѡл'е *наїрѡвише* у Трнѡву кѹћу (Цв); *скочїше* жѣне, готѡво га *убїше* (Бољ); бѡга ми Тутїн *се їзгѡдї* бѡш онѡ прѡвѡ; Зѡрица *нѣ хїѡеде да се уда*, онол'и ки мѡмци по Тутїну и *нѣ хїѡеде* (Бу); он бїо у мил'ицију, ѡна бїла дѡл'е, у шкѡлу їшло и нешто се саш њїм, ѣе се јѡду познади, пѡђи и овѧ, *довѣдоше* је, грѣшно дїјете, кѹкавица (Гр); *ѹмрије* му жѣна мѡлада, онѧ несрѣћа, онѧ је бѡл'ес *їѡдїрефи*; *ѡдѹсїа*, не мѡгу у онѹ Сенїцу нѣ зѡнѡм кѡл'ко да ми дѡш да живїм (Гр); и *ѡѡде* бѡк трѡјке. Фѡла бѡгу, *їѡдїже* и, бѡк помѡгѡ, бѡк кат дѡѡе здравље и помѡжѣ, лѡко и је пѡдић (Че); овї мусл'имѡни *зайїскїше* и *зайїворїше* ни вѡду посвѣ. Ми послѣ гѡре имѡл'и некѹ стубл'їну те *довѣдосмо* вѡду, те тѹ; вѡлѧ, прѡво да ти кажѣм, тол'и кѡ ми тѹ Стѡју *ѡсїа* жѡо, *не мѡга, не умѡдо да се їомѣрїм* с тел'ефѡна, тол'и кѡ ми је *ѡсїа* нешто жѡо; *ја* од Рѡмизѣ наѹчи, Мѣѡѡвѣ женѣ; Рѡдан мѡгѡ пїјѣ, *макоше* га ис шкѡл'е (Го); дѣца јѡш мѡлѧ, јѣдно што је наїстаријѣ *їрѡїшї* га у Нѣмачкѹ, *їзѣ* га амїца тѡмо, браћ њѣгѡф. Па он тѡмо *мѡл'ї се* да га доведѹ овѡмо, није научїо тѡмо; он је рѡдїо у Дѡлѡс овѧ ми сїн, па посл'ен *макоше* тијѧ рѡднїкѧ мѡгѡ, ѡни га *врѡћїше* ѡпѣт, он *нѣ кће* (Жу); дѡбро *се удаѡе* (На); а изгѣбѡла сам се бїла, а кѹпила мѣт код јѣднѡг чѡвѣка, ис Пазѡра донѡсї, и *вїде* ми рѹке изгѣбљене (Ру); ми *мисл'ѣдосмо* дрѹгѡ је, *ѡїкри* му овѧ ис Пазѡра у онѹ лабарѡторију, тѧ чѡвек кажѣ потхїтно за Бѣѡград, ако нѡћас їмѡте по нѣкїм да пошѡљѣте, те по онїм даїцинїм сїном *їослѡсмо*, *не шїѣше да га їрїмѹ*, да *нѣ бї* њѣ, ни дѡнас се оперїсѡ нѣ би (Ши).

П.4.9. Када се говори о далекој прошлости, мисли се на прошлост као општу, општу субјективну, разуме се, која опет, може бити само општа или се у њој могу јављати фазе, периоди мање или више уоквирени. Прошлост може бити период младости, девовања, пребивања у неком другом месту. У тој прошлости као специфичне временске одредбе долазе: *једног дана, једне године, једном у їурско доба*, затим: *кад ја чувах овце, кад ја идах у школу* (Вуковић 1967: 155). Аорист у служби обележавања радњи из далеке прошлости задржава синтаксично-семантичке одлике које има и у претходном типу.

Временско одређење радње носе најчешће саме аористне форме (обичне од глагола оба вида) удружене са контекстуалним чиниоцима (посреди су разговори о догађајима који су се десили давно пре момента говора):

ѡн ме *їїознаде* дѡље у кахву, *ѡѡлази* онѡ са сѣла, *їїознаде* ме и *узѣсмо се тѹ*, преко онѣ Хасїмѣ. Ѣна не наївише *їїознаде* (Го); њѡзи мајка бїла је сїлна, из Дрѡгѣ, па ѡна *рѡћа* чѡре, пѣт чѡрѧ, и вѡлѧ јѡј *надѣнѹше* да није поштѣна и *наїѡдїше* је; ранијѣ сам мѡгла да ѡдѣм, но ми *ѡсїѡвїм* (Жи); Хусѣин онѡ како смо се договорїли *їсїрїћа*. Ѣн *їзѡѡдї* Слѹжбени глѡснїк ис тѡшњѣ, *ћїпїѡ*, *ћїпїѡ*, тѡтара, тѡтара (Бер); *ѡбїше* овогѧ Хѡјра, мѡк ѡца, посљен *ја* му се *љѹїшї* (Ме);

ућдсмо у Краљёво, тако су ми рёкљи да сврћћамо на стћницу да пресјједћмо, он *не улази* на стћницу, *изћдсмо* ис Краљёва, *ућдсмо* у Таћак, *изћдсмо* ис Таћка, ни тћ не стћје (Ле); *убише* Стамбёл'ића, дббар чбвек бћо, квал'итёт човёка, пћ *убише* овогћ премијера Ђинћића, пћ *убише* овдгћ, пћ *убише* ондгћ; пћ ми хаааа, пћ гласћ га, пћ Југослћвију *зћл'ивади*, пћ *ућројћсћи* Србију, *нћ-уравћ* држћве, *ућројћсћи* свё (Ју); јћ сам бћо у војски у Пул'и. Нћпрво бћо у рёгрутнћ цёнтар *Рћјека* између Рћјекё и Загрёба, тћ сам бћо шес месёци, пћ ме посл'ё *ирекомћдоваше* у Пулу (Коз); ми ўзёл'и овћ ћу ис Црнё Гдрё, дни су бће бћл'и досел'йл'и пћ тћ мћло землё *кћућише*, они *оћдше* за Краљёво и дна родћла двћ сћна и ћерку (Лу); свё фћбрика обћћё, рћдћла ми је снћа у фћбрику обћћё, и *зћл'ише* је, *ућкћућише* онё машинё, и свё тб ћутёло; *не умёдосмо* тб да се *оренћћише*мо и *ирёгази* врёме; *оћљћкаше* држћву, овћ не *бомбћрдоваше*; пћтёви *ућројћдоше*, пћ мбстови, пћ дббро се борё (Не); Нёмци су убијћл'и за једнбга Нёмца сёдам нћшијћ лћдћ, сёдам и одё код Дбховићћ тћ некё *убише* Нёмце, они *уфћћише* сёдам ћћ те *убише*; ми кб дёца одмћ *наућћсмо* некћ гб-вбр са ћћма; тол'ћкћ је тћ сћла бћла, изгл'ёдћ *изгубише* рћт пћ *крёнуше* да бежћ, тол'ћкб тћ војска бешё ћћста (Пож); дни су држћл'и онё вијенце онћмо, а ми смо држћл'и овћмо, они не *ућл'ише*, ми смо се посл'ён брћнћл'и; нћје сћл' ми нб свћ ми одћвдё кб је ћё имб гбре се нёкћко одбрћни од Дёжёвё, гбре до Алћловићћ *ућл'ише*, а гбре посл'ё *одбрћнише* се Ковћчёво, гбре овћ крћј се нёкћко *одбрћни*, а ми нисмо мбгл'и, са оногћ вйса су тћкл'и, ми смо нбн-стбп држћл'и полагај дбл'ё; Кбдо је од Нћкћћћ, он је тћ погћнуо пбсл'ё, јћ сам бћо у Ббсну, он је погћнуо, те тћмо *дббих* йзвештћј погћнуо је те тћ је и сахрћён; имћло је тијћ чётнћкћ тћденћ бћло пћ је тб гбре у Дрћмиће *уобћише*, тћ је изгћнуло, чћстило се тб тијћ чётнћкћ, тё банде партизћни су мицћл'и, унишћћћл'и; пбсл'ён партизћнћма *ућрћзнадоше* Енгл'ёзи отуд, западнћци те ћћма *ућрћзнадоше* влћс а чётнћке *одбћћише* (Прћ); Тћто тб скћнуо пбсл'ён свё, ббк му дб што *мћче* тб; чбвек ми *дбде* у војску три гбдине, јћ свё седёла кот дёвербвћ (С. Туп); једмћ бћла ўмрла тћне једна жёна, ми бћл'и на грбблё, на Дбјёвиће, кад он *ућрбё* са кбл'има и *сћйдё* ўзё мёне те *дбвдё* ме дбвл'ё; Брћнци *ўмрије* онћ мўж, бћо је дббар. Кћко је бћо дббар, тб е чбдо ббжћјё. *Пбгодћ* га некћ мўка (Шав); нћјесу ми га Срби убићл'и, мусл'имћни су ми га убићл'и и *не мбгасмо* га *нћј* ни мрћтва ни жћва (Врс); он *се зћйосл'и* у Бёдграт, мёне је дбље у Бёдграт рбт, и дбл'ё га *зћйосл'ише*; тћ ис Црнё Горе што сам имћла звћо се Мйл'ић, и *ўдаде* ми *се* тћ брћгучёда тћ гбре к Црнбј Гбри, и дбћу свћтови и освћнћ и цёлу нбћ црндгорскб кбло (Гр); *ућгоре* кћћа, сћтна дёца бћла, мћлћ, пћ пбсл'ё овћ кћћу градћл'и; сћмо *свћћнћ* бћш кб онб жарбвнйце кћ онб апарћт кад удћри те онб швћјцујё, крёвет бћо гвбжћён крёвет, а дћјете ми л'ёжћло нћјстаријё што је ўмрло у тћ крёвет, и *исћйдоше* дёца мћлћ сћтна, тћ нћјстаријћ сћн кћжё: „Мћма, мёне пбгоди врћјеме“, а нћје га погодћло, оно се учинёло крф, а чбвек ми нћје бћо тћ и дрўгћ сћн, рћдћл'и гбре у Гйљёву, рћдћл'и, жћто кћпил'и, кат *дбћдше* озббр, сёло *нћвћл'и*, а прћје слћма бћло, нћје кћ сћт, кћћа пот слћму покривёна, алћх *дбдё* плћм, нёмћ сйл'ё да одбрћни нйко, дёца *исћй-доше*, кћ онб кад вћтра плћнё више глћвё. *Дбћдше*, понёшто *уобћћише*, *изнћјеше* хћљйне понёшто такб. Дёца сћтна *осћйше* (Дуј); дни тб *ућројћдоше*, *оћдше*

дѡл'е, с[д] да вѡдѡш, дѡђу са ѡутима (Ки); с друкѡм пѡсл'е ме *ѡжени* м[а]јка; *наговорѡше* је т[у] кѡмшѡје, он[а] којег[а] сам ј[а] помѡгѡ и изнѡвѡ га, оженѡ, и д[а]вѡ му, бѡ сирѡтѡња, ѡн је *наговѡри* и дошѡ јој да је помѡгнѡ; ѡна *ѡзв[а]ди* педесѡт м[а]р[а]к[а] ониј[а] нѡмачкија да ми д[а], а онѡ дѡјете сирѡче, ј[а] к[а]жѡм под[а] и томѡ ѡтет[у] тѡ п[а]ре. іна онѡ п[а]ре у новчанѡк, п[а] педесѡт дѡнар[а]. *ідѡше*; и д[а]н д[а]нас ми је ж[а]о што *не узѡ* онѡ п[а]ре да поцѡјеп[а]м н[а] очи ѡѡјне (Кл); т[у] су ѡни с[а]мо у прѡлазу бѡл'и. ійма је бѡло ѡст[а]ло т[у] п[е]т[ш]ес м[а]згѡ, нѡјесу и бѡл'и ни ѡвѡл'и кат су побѡгл'и, онѡ пѡсл'е *ѡстѡуѡше*, мѡ *нав[а]л'ѡсмо*, Р[у]си ни *ѡмѡгоше* (Кн); пѡслѡн мѡне *ѡѡде* ѡв[а] стрѡц у Жѡчу, т[у] сам, кобај[а]ги ме *ѡѡде*, учѡ нек[у] шкѡлу м[а]ло, нѡписмено дѡјете и ч[у]вѡ свѡње, пр[а]во ти к[а]жѡм, чѡб[а]нин бѡ, ѡкоп[а]вѡ грѡжѡе, бѡст[а]не, свѡ тѡ с[а]м; па *ѡбр[а]зѡв[а]смо* ј[а] и бур[а]зер један дѡле у полицѡју штѡ е да се, да ѡпрѡстѡш, чѡшѡмо и лѡјепѡ чѡши и брѡјем, један, дв[а], до стѡ, па *ѡѡчѡсмо да се жѡгамо*, к[а]жѡ: „Ј[а] сам тѡбе вѡшѡ а тѡ мѡне м[а]њѡ“, *ѡзав[а]ђ[а]смо се; н[а]ѡше* т[а] пр[а]шак за в[а]шке (Вру); свѡкрва ми је бѡла т[у]наке ка-сам ѡво н[а]јпрѡвѡ родѡла, ј[а] *се ѡѡго*, т[а]мо *ѡсѡѡи* и *ѡѡго се*, ѡна ѡдм[а] скѡчѡ: „Шта е, сн[а]ѡ?“ Ј[а] јој *ѡрича*; да сам ј[а] ѡтѡшла, нѡ би ј[а] ѡде бѡла да ми *ѡѡдоше* д[а] ѡдѡм, нѡ ѡто к[а]ж[у] тѡ с[у]дбина; кѡ да сам побѡгла, нѡјесу ми зн[а]ла ни бр[а]ђа, стрѡчевѡ ни стрѡне ни нѡко нѡјесу зн[а]л'и, кад ме *сѡдѡбѡ* један бр[а]т ѡ[д] тетке те ме *ѡзвѡдѡ* код ѡѡ, и тѡ ме богами *ѡѡдари* једно дв[а]п[у]т, ј[а] нѡћу да крѡнѡм; богами с[а]мо пѡт гѡдѡн[а], вѡшѡ га *не ѡс[у]ѡше*. *Пок[у]ѡше* п[а]ре, *ѡѡдоше* ѡвѡк[а]ту и *ѡзв[а]кѡше* га; ѡн *се ѡжени*, жѡна му из Б[а]шчѡ а жѡвѡ дѡл'е у Кр[а]љѡво, на Бер[а]новац; ј[а] *ѡѡѡго* нек[а] др[а]ва те ми *ѡде*, друкѡ мѡсѡц, тѡ ми је бѡло м[у]шко, да је бѡло жѡнско, ѡст[а]ло би (Го); ј[а] сам ѡмѡ једнѡк сѡна и једну кѡрку а пѡсл'ѡн т[а] сѡн ми *ѡма* дв[а] сѡна, а с[а]т ѡвѡ ѡгѡви сѡнови ѡмај[у] децѡ и дѡбре сн[а]хе ѡм[а]м, дѡбре; *ѡѡсмо* му трѡнѡс друкѡв[а], *ѡѡше* му ѡв[а] вѡјска (Гло); и[з] Србѡијѡ *ѡѡѡше* ѡвѡ гл[а]внѡ (Де); р[а]тови *ѡѡше*, бѡвш[а] Југѡславѡја *ѡрѡѡде*, е, п[а]тња је бѡла вѡл'к[а]; нѡкѡ нѡје жѡвѡ на сѡло ко што сам ј[а], док ми се ѡѡре *не разѡѡше* и сѡн ми *ѡѡѡнѡ*. Па пѡсл'ѡн т[а] сн[а]ха *нѡ кѡе да ми сѡѡи* пѡсл'ѡн из Д[у]бѡва т[у], Кѡц[а]нка, *нѡ кѡе да сѡѡи*, но *ѡѡѡ* ѡде, ј[а] *ѡѡѡ* за н'ѡм, те *ѡѡи* ѡде педесѡт мил'ѡн[а] ѡвѡ; ј[а] сам из Дѡбрѡга Д[у]ба, а бр[а]ђа су ми т[а]мо разбѡѡли л'ѡде, *не ѡѡдоше* ми да *ѡрѡд[а]м* зѡмл'у (Д. Дуб); к[а]ж[у] не мѡре, трѡб[а] л'ѡкарскѡ ѡверѡње да си здр[а]ва скрѡс па да ѡдѡш, ј[а] *не ѡѡѡѡѡѡ* да в[а]дѡм п[а]сѡш ни нѡшта; пѡсѡн пор[у]чѡше нек дѡѡѡ ѡтац ми, и ј[а] *ѡѡ* с чѡвѡком, *нѡѡсмо*, пѡсл'ѡн ѡни *ѡѡѡше* и *ѡмѡрѡсмо се; не ѡѡдоше* д[а]љѡ, а учѡла је бѡла млѡго дѡбро, ал' тап[у]т нѡсу д[а]л'и тѡ жѡнско да ѡдѡ, срамѡта; ѡна *ѡсѡѡѡѡ* пѡт чѡр[а]. Јѡс, ѡм[а]л'и двѡје чѡре и сѡна. іна *се ѡѡѡде* у Поз[а]р, С[а]ја т[а], и родѡла сѡна т[а] што се ѡд[а]ла; онѡ р[а]тнѡ врѡме *н[а]ѡше*, ѡн фамил'ѡју и *ѡде*; зн[а]чѡ *ѡѡсмо* му девѡјку, ал'и *нѡ кѡе да је ѡзѡмѡ* (Жу); пѡсл'е *ѡѡѡдоше* онѡ з[а]лѡге су се з[а]л'е ѡт камѡн[а] и *ѡсѡѡде* л[а]стик, г[у]ма, па некѡ ѡт ластѡка а нѡкѡ ѡт онѡј[а] г[у]м[а], с[а]т нѡ зн[а]ш шта ѡј да ѡб[у]јѡш (Ке); ѡзѡла Т[а]ма, ј[а] јој се мол'ѡла, кат ѡзѡла Т[а]ма ѡд ѡнѡѡ и руменѡ Емѡну, кад ј[а] *ѡѡѡ*, ј[а] *мол'ѡѡ* да ми нарѡмѡнѡ дѡјете, а ѡна св[а]тѡла да сам ј[а] мол'ѡла да се ѡне румен[у], кад ј[а] *ѡѡѡ* па *з[а]к[у]ка*: „Шта р[а]дѡш тѡ?“ Ј[а] *се ѡскѡѡѡ* жѡва (Ле); ј[а] н[а]јбѡлѡѡ ѡченик *ѡѡѡѡѡѡ*, а јѡс ме помѡгѡ један Мѡл'е; мѡни Бѡк *ѡѡѡѡѡ*, ј[а] *се сѡѡѡ*; к[а]ко *ѡѡѡѡѡѡ* д[у]шу такѡ бѡк хи ѡѡѡ (Ми); ст[а]лно по бѡл'нѡц[а] и т[а]мо и ѡв[а]мо и нѡшта *не мѡѡше да*

му учинѹ (На); *дѡђѡше* овакѡ на свѡдбу, на свѡдбу ми *дѡђѡше*; једна га сѣстра ми бегенисѡла а бѡла удавѡта, да ме тѹри тѹ, *дѡдоше* му с мајкѡм мѡјѡм дѡбел'еже, како ја хѡђу, *бегенисѡше* га; *дѡђѡше* те ме тѡ *исѡросѡше* и свѣ кријѹћи, кад *стѡйгоше*, један чѡвек бѡи са њѡма; ѡни у Позѡр *дѡђѡше* да ме иштѹ, дѡл'е смо седѡл'и, гѡре прѡдѡл'и, отишл'и, свѣ чѡре, сирѡтиња; ѡни *дѡђѡше* да ме прѡсѹ, и дѡбел'еже отишл'е, кѡ да не прѡси сѡт. И мѡј ѡтац ме *нѣ даде*; *не мѡгоше* да је *нѡђѹ*, и ѡна *се нѣ врѡиш* но *се ѹдаде* ѡпѣт у Детѡне; *ѹд-беже* и ѡтал'ѣн, *нѣ кѡе да сѡди*. Побѣгла и посл'ѣн *ѹдмрзне* је нѡрод, нѡје је ни трагѡ пѡсл'ѣн; свѡдела ми се е тѡпѹт. Виђенија бѡла тѡ што сам је видѡ, ал' ја *ѹослѹша* бѡба (Пл); ѡни посл'ѣн *оѡдше* за Банѡт, дѣца и ѡна *оѡдше*, тѡ земљѣ *ѹродѡдоше*; њѣму бѡи крѡво, њѣга тѡ *ѹдгодѡи*; *оѡдсмо* пѣшкѣ, нѣко кљѹсе нѣко нѣ кљѹсе, пѣшкѣ, бѡндара, бѡндара, те гѡре; *ѹросѡиѹраше* мѡло те л'ѣгѡсмо бѡш кѡ у хѡн, и такѡ *ѹрѡђѡсмо* (Пр); знѡш кѡка је ѡна бѡла напредна, ал' и *рѡзбол'е се*; ја га *ѹфѡиш*, *ишиба* га мѡло, послѣ му и ѡцу *ѹрича* (См); *изѡђѡше* онѡи транзѡистори мѡл'и йскрини и мѡи кѹѡи*смо* тѡ транзѡистор мѡло смо бѡл'и ѡтменија, кѹѡи*смо* пѡ *донѣсѡсмо* тѡ транзѡистор, пѡ би слѹшѡл'и тѹ пѣсму и тѡ (Стр).

Некада се на време вршења радње упућује посебним језичким средствима прилошког типа (прилози, предлошко-падежне конструкције, зависне реченице):

онѡ кад бѡи рѡспад, рѡсиѹри се тѡ свѣ, бѡло је дѡста фѡрми ѡтвѡрено, бар у Пазѡр ту у ѡколину (Баг); такѡ је бѡла пѣсма за време Тѡта ѡдмѡ пѡсл'ѣ ослобођѣња кат партизѡни ѹиђѡше, пѡ ѡвде смо бѡл'и и ѡни ѡдозгѡ једна чѣта партизѡнѡ *нѡије* ѡвде гѡре, нѡше жѣне *оѡиѡдоше*, *ѹкѹѡише се* да видѹ кѡ су тѡ партизѡни, чувѣнѡ партизѡни нѡсѹ петѡкраке онѣ, војска, и отишл'и гѡре (Бот); сѣћѡм се ја, раније, кат смо тѣрал'и дрѡва за Кѡсово, са ѡвијем сѡном пѡ дѡл'е војска пѡ трајѡи ти докѹмѣнта, папире, мѡј сѡн нешто нѣ беше пѡнио, не дѡјѹ да прѡђѣ. Ил' да нѡђѣш возѡча па да прѡђѣш. И мѡи сѡђѣмо у Јѡшѡницу, те *ѹзѣ* једнѡг другѡра те му ѡн *ѹрѡѡтера* камиѡн преко пѹнкта (В. Лок); кат се зарѡтили, ѡна ш њѡјнѡм порѡдицѡм у Рѡгѡзну код мѡга ѡца. *Дѡђѡше*, њѡи је бѡло три брѡта и три хѣрке, шѣстѡро, ѡтац и мајка, ѡсмѡро, ѡни су свѣ код нѡс бѡл'и (Лу); тѡ девојчица је свѡ срѣтња, она *ѹдѡде се* кад Мѡко пѡгину, ѡвѡ влгица снѡа, за некѡга млѡђѣга шѣс гѡдѡинѡ од њѣ, Македѡнца (Ос); тѡ је бѡло четрѣс прѡвѣ нѣкѡко пѡчѣто од ѡвгуста мѣсѣца пѡ свѣ до Божѡиѡ ѡвѡмо. Немци *се врѡиѡше* пѡново у Позѡр и пѡсл'ѣ *се* мѡло *смири*, рѡдѡил'и смо јѡпѣт и подѡзѡл'и кѹђе и такѡ (Прђ); кад је бѡла тѡ конѡпља, мѡгл'е би да прѣдѣш пѡ крѡ свѣ л'ѡпѡѣ од онѡг, ѡстро од пѡздѣра, ѡдѣри, пѡ ја не мѡгу, *ѹрѡкрѡи се* ја, *ѹѡчѣ* л'ѡјѣвѡм и сѡд сѡмо л'ѡјѣвѡм и нѡѡпѡко прѣдѣм, дѣснѡм не умѡјѣм (Гр); код мѣне дѡшла једна твојѡја гѡдѡинѡ бѡш седѡл'и смо прије једно нѣкол'ке гѡдине, из једнѡга сѣла дѡл'е из Дунѡишѡиѡ, пѡдал'еко ѡдѡвл'ѣ ѡмѡ петнѣс кѡлометѡра, *сѣде*, довѣла је једна сирѡта ѡндал'ѣ, једно дѡјѣте са тѡм сирѡтѡм и *сѣдоше* бѡш тѹ овакѡ кѡ ви (Кл); тѡпѹтѡ је тѡ бѡло, тел'евѡзѡр кажѣ, хѡј богѡти, рѡдиѡн, пѡ посл'ѣ тел'евѡзѡр, пѡ ѹдѡѣ једна кѹђа, пѡ дрѹгѡ, пѡ посѣн *ѹѡђѣше* тел'евѡзѡри, посл'ѣн свѡкѡ кѹђа ѡмѡ (Туз); е пѡслѣ ка-су дѡшли партизѡни, *ѹзѡђе* ѡвѡ лѡјѣк, Америкѡнци су ѡвѡ изглѣ[д]ѡ прѡтили; ја сам за Пѣћ тѣрѡ једну крѡву једнѣ

гѡдинѣ, у Митровицу *не ѡродѡдосмо*, у Йстѡк *не ѡродѡдосмо*, па за Пѣћ (Вру); *јѡ ѡсѡиави једанпѡт сѡр*; ѡна се зѡмери *ѡндѡ* са њѡма око онѣ плѡчкѣ, *крѡдоше* хи; *ѡндѡ* га *ѡйљѡчкѡше*, вѣзѡл'и су га за крѣвет бил'и; кад *јѡ једанпѡт* га *уфѡѡи*, ѡн пѡјѣ (Го); *јѡ једамѡн ѡѡе*, ѡтац ми беше бѡн, *јѡ дечѡк*; ѡн ми *ѡѡе тѡпѡт* пѣт напѡљѡнѡ тијѡ пѡрѡ, богами пѣт напѡљѡнѡ крѡва. И *ѡѡе* ми јѡш мало л'ѣкѡвѡ, тѡпѡт сѡтно л'ѣкови се зѡвѡл'и, албѡнскѡ тѡ пѡра бѡла у тѡ врѡјеме, и сѡт *јѡ ѡдѣм* и ноѡймо тѡмо негде више Сѡвинијѡ водѡ, *уфѡѡи* не мрѡк, и *јѡ ѡзгуби*, *ѡскѡчѡ* ми нофчанѡк (Ђер); ѣ пѡсл'ѣ *ка-Тѡто ѡѡе*, тѡ *нѡвѡл'и* нѡрот те *мѡче* тѡ. *Скѡде се* тѡ ферѣца (Ке); *Сѣдмѡ црноѡрскѡ ѡмладина* кад је ѡде нал'ѣгла и нѡрот се уплѡшио, тѡ је свѣ побѣгло дѡл'е по тијѡ рѡвнѡвѡ, *ѡсѡѡвише* кѡѡе прѡзне (Ме); пѡсл'ѣ *ка[д] Тѡто ѡѡе*, ѡн *не ѡѡе* ни он да се слѡвѡ слѡва, комунѡсти, ѡни нѡсу смѣл'и да се ни крстѣ нѡти да слѡву подѡгнѡ (Ми); *јѡ бѡгме насмѡјѡх се* тѡмо са тѡм мојѡм женѡм *кат су ме свѣл'и* (Пл); пѡ ми *ѡѡи* крѡва *једне гѡдинѣ* мѡсло те ми гѡтѡво л'ѡѡса тѡ крѡва, и пѡсл'ѣнке ѡде ѡвек те *ѡзе* некѣ табл'ѣте те *ѡсѡѡде* (Пру); *јѡ кад једне гѡдинѣ ѡѡе* онѡ Лѡбѡш што је бѡо минѡстар, и *јѡ сам зѡѡт бѡо гѡре* и ѡн *гѡвори, гѡвори, гѡвори*, посл'ѣн: „Ймѡ л' кѡ штѡ нѣшто да прѡчѡ?“ А *јѡ се трѣфио* према њѣму, *јѡ*: „Мѡгу л' *јѡ* нешто пѡтѡт“, ѡни *се насмѡјѡше* свѡ (См).

II.4.10. Неодређена прошлост у приповедању о прошлим догађајима присутна је онда када „причалац наслања своје причање, своје саопштавање догађаја из прошлости, на доживљавање неког лица од кога је сазнао оно што ће испричати, саопштити. Дакле, посредним путем на сабеседника преноси догађаје, искуства“⁴⁶ (Вуковић 1967: 161). У овој служби посебно често употребљава се имперфекат, и он је ту углавном незаменљив ни релативним презентом ни аористом без икакве ближе временске одредбе. Како наводи Ј. Вуковић, „за овакву употребу, наиме, и презент и аорист тражили би помоћно језичко средство, у виду прилошке речи, изрази: једном, једне године, једног дана и сл. Рекло би се: *п р и ч а м и ј е д н о м ђ е д д а ј е у н а ш е м с е л у н е к а д з а п а м т и о с а м о т о л и к о и т о л и к о к у ђ а*“ (Вуковић 1967: 161). Аорист је искључен „баш зато што су радње временски неодређене, што ситуација о којој се говори није постављена у одређени временски оквир“ (Вуковић 1967: 162), и то зато што аорист „нема ширину кретања у обележавању радњи у временској неодређености коју има имперфекат: – пре свега, аорист не може означавати хабитуелну неодређену радњу као што је била у примеру: *м о ј с т р и ц и м а ш е о б и ч а ј р е ђ и* – и сл.“ (Вуковић 1967: 167).

У нашој грађи примери употребе аориста у служби обележавања неодређене прошлости нису бројни, али уочавамо да је могуће да се јаве и уз

⁴⁶ У саопштењима типа: *П р и ч а ш е* ми покојни ђед да је запамтио кад је у нашем селу било само дванаест кућа; или када се прича о општим стварима, посматраним ван одређених временских граница, о радњама које се понављају и које су у односу на субјекат у извесном смислу квалификативног карактера и сл. Говорнику је притом индиферентно да ближе временски одреди радње (Вуковић 1967: 161).

одредбу којом се упућује на временску неодређеност: *једамâ ĩpĩча* рахметл'и дѣдо да је видѣ гѣлу жѣну да се обрћѣ око тѣра (Ке); онѣ *нѣкат* кат се *носѣше* онѣ пѣче ђаволѣ (Вру); али има и примера без таквих маркера: *јѣдан* и[з] сѣла озгѣр *дѣѣ* дѣл'е код мѣне и *ѣдмâ ѣн ĩѣѣ* овѣ прићу сат што прићамѣ (Пож); *ĩpĩча* неко да је тѣ имâло, ал' не мѣгу да се сѣтѣм (Ке); *имâде* тијâ момâкâ кâ кѣшѣ (Де).

II.4.11. Посматрајући употребу аориста у служби која му је основна, истакли смо и да се при темпоралном одређењу прошле радње увек препознаје и друга његова важна одлика – резултативност, свршеност, односно ограничѣност. То својство диференцира га према имперфекту, којѣм та семантика није иманентна, јер се њиме обележава процесуалност прошле радње посматране у току вршења.

II.4.12. Питање временске ограничѣности, или тачније ограничљивости аористне радње повезано је превасходно са питањѣм глаголског вида. Несумњиво је да аорист перфективних глагола на комуникативном плану прошла дејства приказује у њиховој целовитости и да се она препознају као готова. Када је посреди аорист несвршених глагола, који није тако чест у стандардном језику па ни у већини српских дијалеката, у литератури не постоји јединствѣно мишљѣње. Једни аутори сматрали су да се по својој семантичкој природи имперфективни разликује од аориста свршених глагола, односно да је, на основу значења глаголске радње, овај облик једнак имперфекту. У претходној анализи показали смо да материјал из тутинско-новопазарско-сјеничке зоне, који обилује примерима аориста од глагола оба вида, не указује на постојање било каквих разлика које би биле условљѣне видским карактеристикама глагола у предикату. У наставку ћѣмо ово питање детаљније размотрити с обзиром на различите ставове у србистичкој литератури.

Наводимо најпре још неке примере употребе аориста од свршених и несвршених глагола:

дѣѣ, *ућѣ* у кћу (Жи); *налѣѣ* форѣну; наврх гѣдинѣ *рѣди* тѣ чѣру; кад јâ јѣдан пѣт га *уфâѣѣ*, јâ се *сѣѣѣ* (Го); јâ се *уфâѣѣ* за онѣ рâкљеве, јâ се *дѣѣ* (Ме); ѣн *ĩѣрѣѣ* јѣданѣс и по гѣдинâ; *дѣѣ* с рѣбијѣ (Ба); *ĩpĩѣ* ѣде; кобајâги ме *дâде* (Го); пâ ме *зâбол'е* рѣка; *набâѣâ* је пѣну; њѣму се онâ сѣн *рâзведе* (Ми); *дѣѣ* те гâѣа грѣм; онѣ *сâви* (Ер); ѣн *се нâсмѣѣ* кол'ико мѣре; *ĩрѣѣ* тѣ; ѣн *кâѣа* (Ли); *дѣѣ* грднâ Станѣмѣрка; тâ ми зѣт *ũмѣѣѣ*; овâ мâлâ *ĩсѣѣѣ* некѣ трошѣѣѣ (Го); онâ дрѣгâ *ũмѣѣѣ*; *смрâѣѣ* се (Вру); ѣн ми се *свѣде*; *дѣѣ* тѣ, дна ти *ũзѣ* јѣдне чарâпе (Го); *ĩѣвѣѣ* прѣмајâ дѣвѣѣт; бѣга ми мѣне *ĩрѣѣ*; тâмо *ĩѣѣ* да се грдâѣ; ѣн *кѣѣѣ* онѣ (Бо); *ѣѣѣѣ* се; *ѣѣѣѣ* да ми је дâ (Жи); *нѣѣѣ*; и *ѣѣѣѣ* се; *ũзѣ* се тѣ (Уг); *дâѣѣ* ме; навр хѣфту дâнâ *дѣѣѣ* (Ли); *ũзѣ* ме; *зâѣѣѣѣ* је у Пазâр (Го); *дѣѣѣ* дни у пѣтак (Ке);

јâ *кѣѣ* л'ивâду (На); јâ им јâ јѣдан дâн *комѣѣѣ*; тâј Пунѣѣѣ што *ĩpĩѣѣ*; *нѣѣѣ* црѣвѣну марâму (Го); *ѣѣѣѣѣѣ*; јâ јѣѣ *ĩpĩѣѣ*; тâ Ёѣѣ што ви јâ *ĩpĩѣѣ* (Ле); дна

ме *йїїа*; овї мусл'имани *зайїскѣше* вѣду; *звѣше* не на свѣдбу; овѣ што ђде *сѣде*; јѣтрѣс *рѣзговѣра* сѣ мнѣм (Го); тѣ прет кѣћу на кѣња *йї*; овѣ што *рѣди* у шкѣлу (Вру); пѣ се нѣрод кѣйї у Дел'ймеђе (Де); овѣ чѣра *ѣсисѣвѣ* (Го); *сїјѣ* се онѣ духѣн (Ме); до дрѣгѣ гѣдинѣ *йде*; *нѣ иде* јѣј нешто шкѣла; ђн *ѡдлазї*; *ѡдлази* онѡ са сѣла; онѣ се дрѣгї двапѣт *жѣнї*; ђн *се йїїа*; онѣ његѡва жѣна ѡнде *йїїа* се са нѣма (Го); богами *жїве* деведесѣт и нѣшто гѣдїнѣ (Го); јѣдан се *нѣ скїда* с кѣња; *йрѡвѡдїсѡ* рѣзговѣрѣ (Вру); мї је *не дїрѣсѡ*; *говѡрїсѡ*; богами *носїсѡ* пѣре; *носїсѡ*, *ѡвѣсѡ* у Беѡграт (На).

Уколико се наведени примери упореде, јасно се може приметити да у оба случаја, и када су посреди перфективни, и онда када су употребљени глаголи имперфективног вида, означене радње приказане су као у прошлости свршене. Моменат резултативности код имперфективних глагола носи са собом сам облик аориста или се пак довршеност радње препознаје из контекста. Управо због ове своје одлике, да радње приказује увек као завршене, аорист не може свуда замењивати имперфекат, што је у претходној анализи показано. Не могу се, на пример, замењивати при исказивању блиске прошлости будући да имперфекат подразумева и могућност наставка вршења означене радње, односно њеног додиривања са садашњим моментом, док је код аориста моменат прекида увек јасно наглашен. Незаменљиви су и у обележавању неодређене прошлости управо због тога што ова сфера, која подразумева одсуство јасне временске локализованости, и у којој се радње приказују као процеси у току, готово искључиво погодује употреби имперфекта. Дакле, с једне стране имамо имперфекатске радње које се увек карактеришу процесуалношћу, без могућности одређивања временских граница њихових, и с друге стране аористне, које се приказују или као тренутне (свршени глаголи) или као дејства која су се вршила и извршила у прошлости (несвршени глаголи), те код којих су границе глаголске радње увек јасно уочљиве.

Оно што се на основу анализираних грађа са нашег подручја показује као очигледно и несумњиво, у науци је, заправо, често било предмет полемика. Разилажење у ставовима неретко је било условљено недовољним бројем потврда за употребу аориста имперфективних глагола (из савременог језика или народних говора), па се коначно разрешење проблема среће тек код аутора који су детаљним поређењем примера уочили несумњиву разлику између двају претерита (Ј. Вуковић, П. Ивић и други). Изложићемо укратко најважније ставове како бисмо их у анализи материјала којим располажемо детаљније проверили.

Тврдњу да је аорист несвршених глагола семантички једнак имперфекту налазимо код А. Стојићевића и Т. Маретића (Стојићевић 1951: 96; Маретић 1963: 529). Код А. Мусића, међутим, наилазимо на друкчије тумачење. Он сматра да аорист имперфективних глагола има особиту семантику, а то „до-

лази од значења, што га има аорист онда, кад му је глагол перфективан. Онда аорист значи, да се радња перфективнога глагола у прошлости извршила. Па то значење ваља да има аорист и онда, кад му је глагол имперфективан, само дакако с том разликом, да значи, да се радња имперфективнога глагола у прошлости извршила. А то код имперфективне радње значи, да се не само вршила, него и свршила, дакле да је прошла читава, од почетка до свршетка“ (Мусић 1925/26: 27). Михаило Стевановић, с друге стране, износи неслагање са наведеним ставом, будући да сматра да аорист имперфективних глагола, већ по томе што су несвршени, не може значити извршење радње, мада се њим неки пут означава и радња која се цела извршила. Тако, сматра аутор: *Аргатиовах њри године дана* – не значи да је онај коме се аргатовање приписује ту радњу извршио до краја, него само да ју је вршио једно одређено време, те да је овде означено и колико, али не самим глаголским обликом, већ временском одредбом *њри године дана*. Према М. Стевановићу, несвршени глаголи у аористу не претпостављају никакво истицање прекида. Њиме се означава вршење радње за једно одређено време у прошлости. Даље, наводи аутор, ако се и има осећање о прекиду вршења имперфективним аористом означене радње, тога осећања се постаје свесно посредно, преко означавања (али не самим обликом аориста већ посебном одредбом – нпр. временском одредбом *њри године дана*, или језичком ситуацијом уопште) колико се, односно за које време се вршила дотична радња (Стевановић 1986: 634–636). М. Стевановић, иако одбацује чињеницу да се у семантици несвршеног аориста увек налази компонента која сигнализира прекид глаголске радње, ипак не изједначава овај облик са имперфектом. Разлика је садржана у томе да се и имперфектом означава радња која се у одређено време у прошлости вршила, али не за утврђени временски размак – „имперфекат, за разлику од имперфективног аориста, никад не означава радњу која се ограничава само на време о којем се мисли већ радњу која је била тада у току, што свакако превиђају граматичари који идентификују значење ова два глаголска времена“ (Стевановић 1986: 636). Осврћући се на поменуто изједначавање двају претерита код А. Стојићевића и Т. Маретића, Ј. Вуковић наводи да је неразликовање облика последица тога што аутори нису имали имперфекат и аорист несвршених глагола у свом говорном осећању (Вуковић 1967: 98). Ј. Вуковић показује да се у примерима типа: *Ено бијаше велика гужва њред Народним њозоришњем* и *Перо сњајаше њред гимназијом* јасно очитује разлика између имперфекта с једне и аориста (и перфекта) с друге стране. Наиме, „у случајевима перфекта и аориста у свести говорног лица није процес глаголске радње, него се саопштава само о имперфективној радњи (са разликом у обележавању, јасније или нејасније, о моменту прекида), у случајевима презента и имперфекта саопштава се о процесу радње, па и о самој радњи“ (Вуковић 1967: 108–111). Исту семантичку

вредност несвршеном аористу одређује и П. Ивић на основу материјала из галипољског говора, наводећи да се несвршени аорист употребљава „зато да покаже временски ограничену трајну радњу у прошлости. Истина је да овим није промењен вид трајних глагола који и ту остају трајни, али је с друге стране овде присутан још један елеменат: радња се узима као свршена и то не у смислу ’завршености’ ни ’потпуне извршености’, већ у смислу прекида, престанка вршења“, а то значи да „употреба облика аориста имперфективних глагола одмах изазива претставу о свршености, готовости радње, дакле исту претставу коју сугерирају облици свршених глагола у ма којем времену употребљени“. С друге стране, у имперфекту се „на радњу гледа као на процес који је у дато време био у току, без обзира на границе његовог трајања, овде се радња узима у читавој дужини оствареног трајања“ (Ивић 1953/54: 244–246). М. Ивић примећује да имперфективни аорист носи информацију о готовости радње, али да је за истицање тог релевантног момента неопходно неко морфолошко средство (најчешће прилошка одредба). Објашњавајући са структуралистичког становишта функционисање глаголских категорија, ауторка истиче значај морфолошке репартиције вида – она је произвољна код оних временских облика који у својој функцији не носе D моменат (моменат динамичности радње), већ су типичне T категорије (имају основну службу казивања времена). Међутим, релевантност D момента у одређивању једне конкретне временске ситуације повлачи обавезно са собом и A дистинкцију: радња се схвата као процес у току / радња се не свата као процес у току. Ово има директних морфолошких реперкусија. Имперфекат је строго видски одређен (несвршени вид). Аорист се гради већином од перфективних глагола – уколико не, обавезно је присуство одредбе која ће тако ипак обележити неопходну релевантност A (-) момента (= радња није схваћена као процес у току) (М. Ивић 1958: 147).

Закључци који се изводе анализом материјала из тутинско-новопарзарско-сјеничке зоне потврђују схватање да основна разлика између аориста и имперфекта стоји у опозицији резултативност : процесуланост, односно сагледање радње у току њеног вршења : истицање информације о довршености дејства.

Разлика у семантици двају претерита прецизније се уочава путем примене трансформационог критеријума на глаголе употребљене у истом контексту – супституција једног облика другим нужно доводи до измене семантичких ефеката. Тако у примеру: Мил’ѐна *к’џова* нешто т’амо (Ту) – посреди је прошла радња чије је вршење са становишта говорног момента приказано као окончано те говорник износи само податак о њеном прошлом (из)вршењу. У истом примеру употребљени имперфекат: Мил’ѐна *к’џов’аше* нешто т’амо (Ту); означио би радњу као процес, коју је говорно лице учило у блиској прошлости и која се можда још увек врши у тренутку говора, али

ван његовог чулног опажаја; или, ако би уследио наставак типа: *...и ја уђо / уђем у њродавницу да узмем и ја нешто...* посреди би била радња посматрана у процесу вршења, али таква да је представљена као оквир за увођење неке друге радње (у овом случају прошлост би била даља или далека). Исто тако у примеру: *ми бисмо* код њега у посету (По) у предикату имамо завршену радњу. Имперфекат глагола *бићи* (*бѣсмо / бѣхосмо*) у истом контексту подразумевао би реферисање на глаголом означену радњу посматрану у току вршења.

Разлике које истичемо најбоље се уочавају управо кроз поређење примера двају облика када су они употребљени од глагола *бићи*. Када је посреди аорист, увек је реч о завршеним дејствима, док имперфекатске форме најчешће служе да се на наративном плану прикаже ситуација, радња сагледана у процесу, као својеврсни оквир у који се смештају остале прошле акције.

Примери са аористом:

разговараљи, тамо, овамо, рјеч по рјеч и тако ти *би* (Го); питањем ја, каже: „Није дош дош, са-ће дој, уљегните овамо у дежурну да ви није зима“. *Не би* мало, он стиге; реко: „Хусо, он је умр“, њему *би* жд (Ле); е посл'ен *би* свадба; то пѣсме, које играњ'е, свадба, пѣван'е, свашта, и ја дворим, најбол'а хим ја *би* невѣста (Ме); ја не знам шта му *би* ономе детету (Ли); и све то полако, долаж, долаж, прилази, ова Други светски рат *би*, ту је тапут исцрп'ено све; свѣкрва не смјје да ми каже да је она родила ћерку, толико мене *би* жао што се родила њојзи ћерка, а мени друго било и син ми *би* (Вр); же *би* Ахмо?; *би* грат ове године, ова род ми се поновио, оно *би* грат (Ђе); и ја сам била на сакрану, *бисмо* код ове нане (Ђе); ми *бисмо* да нам она прича о том (Го); ви сте дошле поразговараљи смо оде, комшијски, ето ка да смо се сто пут виђаље, ви одмориле мало оде, *бисмо* у хлат (На); вала се обрѣкасмо, *бише* читаво лето ту, не одосмо код њи (Ос); ратови *бише*, бивша Југославија прпаде (С До).

Имперфекат:

а најтеже *беше* лубицу нај, не мош да најеш шупл'о дрво округло (Жи); те ја га онамо остави, ти *не беше* ту; дође ту, баш Мирко дош оде, Радица *беше* ту и пита га како је Стоја (Го); доћекаше ме свѣкрва и зава, свѣкар ми *не беше* ту, *беше* га погодио приш у прс (Ле); е ово ми је муш оде био, ово сам ја, био љијеп, преварих се, љијеп *беше* и он, а богами и ја сам била љијепа, плафка, напредна, љијепа, пуна, оде му око; с извињѣњом, зави оно око прста вељког она пунак, она постѣлица паде, турѣ мало сјјена онде, једну прѣву на оно сјјено, от конопље, лего н-он, пелѣне биле спрѣмљене, пѣви је, човек ми *беше* на пос, *не беше* ту (Ђер); тако ми здравља ка-сам био овамо реко: „Ја не могу да седим оде“, а врућина *беше* ко под сањ, није ка оде понешто пуха (Ме); купил'и ми *беху* неко ланче (Жи); а онѣ једне мараме *беху* жућкасте, некако су ми више личеле но бијелѣ јел сам ја била бијела у лице (Го).

Разлика се још боље уочава онда када се аористни и имперфекатски облици комбинују на блиском одстојању: доље овѣ Аговѣћи, па она жѣна: „Хајде

код мѣне на кáху“ . Нешто ме *би* сра́м, чòвек јој беше тѹ, мѣне што јој чòвек беше тѹ, мѣне *би* сра́м (Го); ја *би* једанпѹт у Краљѣво, једно дијете ми сла́бо *би*, и пита ме једна дòкторица, двије беху: „Како ти је име?“ , рѣко: „Шкрѣјѣљ Хѹка“ . „Ха, хà“, каже, „Шиптáр“ . Òдмá пòзнаде поријекло, Шиптáр (Бо).

Исто се примећује и када се упореде примери глагола *имати* у аористу: òна уйѣ и ја, *немадо* га ђѣ, но зáтну овакò за сѹкњу óде (Пл); ја сам имò једнòк сина и јèдну кѣрку а послен тá син ми *има* двá сина (Гл); òна òстави пѣт чòрá. Он *имаде* пòслѣ двије чòре и сина (Жи); *имаде* жѣну дòбру, *имаде* дијете тáмо, рáзведе се, нѣ знáм да љ се развѣо, бáтáљи, она тáмо у Нѣмаћкѹ сáд; ја са женòм сам стáновò óде у тѹ сòбу. *Имаде* у́дáр, и вала нѣкáко је не повѣдосмо ниѣ, до дòктора тѹ, он јој дáо неке лѣкòве те гòдину дáнá жíве (Тер); свáдбу нисмо прáвил’и, *немаде* ко (Ме); *имаде* у́дес у мòзак, у́дар. Е посл’ен је дй-госмо, одведòсмо је у бòл’ницу, упѹтише је за Позáр (Пл); ништа богами он се òженй са овòм ис Пљенибáбá, *имаде* двије хѣрке и тá у́даде се за некйм Цйганином (Пл); тѹ крáву кол’ко кáмѣн *имáдел’* мл’и́ека, òна *немаде* (Св); Срђо је дòбар, он òби тѹ па онò испред врáти, долáзио ми је бйò прòшљѣга Бáјрáма, сáт овогá га *немаде* (Го);

и имперфекту:

побѣго, дòђо тѹ, *имáше* једну крáву, један шпòрет онá црнй цйганскй у сòбу; сáт једна жѣна óде дòниѣла кљѣке, кѹпила код једнòга чòвѣка у Терекáре, каже *имáше* òсморо децѣ мйцкѣ, прòдаде ми сйнòј кљѣке, е кáжѣ јѹтрòс му сел’свáте, у́мрò, од бѣдѣ и сиротйнѣ (Жи).

Глагол *хитѣти/шћѣти* у аористу има вредност довршеног дејства/стања: òни ми зборйше, ја нѣ *шће* тѹ ништа да рѣкнѣм, ни òћу ни нећу, ништа им (Го); што нѣ *кће* ти ништа да попијѣш?; нити кò *хитѣде* да дòђѣ, нити да се јáви (Жи); ч’òвек дрѹгѹ хоч’е, бйò шч’ѣо, ја посл’е нѣ *шч’ѣ*. Òна ми е бйла мáло код нѣга, ја нѣ *шће* да му је ўзмѣм òдмá, посен òна рáззнаде и дòц’е код нáс (Ме); па посл’ен тá снаха нѣ *кће* да ми седи пòсл’ен из Дѹбова тѹ, Кòцáнка, нѣ *кће* да седи, но дòђѣ óде (С До); нѣ *шће* да рѣкнѣ нá пйво попи (Св); овá нѣ *шће* да ўзмѣ (Го); Мунйр онá је рáдиò óде, бòже га бòк убиò шта му *шћѣ* тò да рáди; родйло прòшлѣ гòдинѣ а ове гòдинѣ га бок окáменио, нешто нѣ *шће*, нѣ знáм штá овò бй (Ли); једну жѣну дòбавй òтут ис Бѹјковйћá, она нѣ *кће* да седи óде, он òде дòље, òстави мáјку, оставйше мáјку (Ос); òни *не шћѣше* да ме ўзмѹ, но ме оставйше те дòђòсмо (Ме),

а имперфекатске форме одликује процесуалност:

тѹ смо имáљи петнѣс йљáдá ѣурá и мй мисљѣдосмо кѹћѣ мáло да направймо ил нѣшто, он *háше* óде на сѣло да прáви, óде гòре кот Лáда (Го); *не шћáхѹ* ништа да плáћајѹ (По).

II.4.13. Из чињенице да се имперфектом означавају радње посматране као процеси, док се аористом сигнализира њихова оствареност проистиче и то да је имперфекатским иманентна неограничљивост, док се уз аористне радње могу употребити одредбе које указују на тачно време њиховог

трајања, на временски оквир током ког се њихово вршење одвијало. Притом, овде се мисли на аорист несвршених глагола, који не подразумева пунктуалност или тренутност, већ указује на то да се именовано дејство у прошлости за извесно време (дуже или краће) вршило.

Иако је у науци било и супротних тумачења, Ј. Вуковић јасно показује да „аорист, употребљив и од свршених и од несвршених глагола, иако мање од несвршених него од свршених, не мења ниуколико видско значење глагола.“ А то је потребно нагласити зато што се „у нашој науци дуго лутало да му се одреди права вредност и у видском смислу“. Али, сматра Ј. Вуковић, „и странцу и домаћем човеку ову особину аориста може јасно осветлити употреба несвршеног глагола са потпуним временским одређивањем трајања радње, како то могу очито показати примери: *Дворих* цара три године дана... – *Љубих* драгу три године дана, не виђех јој грла ни ђердана“. С друге стране, за разлику од аориста и перфекта, имперфекат означава радњу неограниченог трајања (Вуковић 1967: 22). Стога, диференцијална својства аориста и имперфекта јесу неограничљиво трајање на једној (имперфекат) и ограничљиво трајање на другој страни (аорист). То значи да „имперфекат не може никад обележити радњу временски уоквирену и моментом њеног почетка и њена прекида, не може дати радњу одређеног, јасно одређеног временског трајања, јер онда он не би био оно што јест, не би показивао радњу у њеном процесу него би давао одређену целину радње, а то му није у природи. Аорист је, на против, врло обичан у тој улози у реченици“ (Вуковић 1967: 214–215). Исто становиште препознајемо у констатацији М. Кравара, који наводи да да имперфекат тражи прилошку одредбу у смислу „у то и то време“, а аорист у смислу „толико и толико времена“ (Кравар 1981: 130).

Бројни су примери из наше грађе у којима се уз облике аориста несвршених глагола јавља одредба којом се упућује јасно на дужину трајања глаголске радње у смислу квантитета протеклог времена, односно којом се дефинише тренутак до кога се радња чији почетак сеже даље у прошлост вршила:

ка-сам дѡшла, пољубила прѡк трипѡт, уљѡгла, они ме пѡслѡ стѡљи чепѡтат, мѡцат онѡ чаткије, забрѡдише ме, обѡкѡше ме, *сѡдја мѡло* (Жи); оѡ мѡја чѡра осамнѡес гѡдинѡ, *до дрѡгѡ гѡдинѡ ѡде*, оно *нѡ иде* јој нешто шкѡла, каже: „Мѡјко, јѡ више не мѡгу да запѡнтѡм“, *до дрѡгѡ гѡдинѡ ѡде*. Рѡко: „Јѡ, сѡне, не мѡгу ти ништа“; *трипѡт* јој *ѡди* лѡкарскѡ уверѡе да полѡжѡ вѡзачки, она пѡслѡн *ѡдлѡгѡ*, и пѡложѡ; и ѡна остѡла за Блѡжа и богами *живе деведесѡт и нешто гѡдинѡ* (Го); није хѡјѡ да рѡди тѡ ми чѡвек. Јѡ се *сѡкира, сѡкира, сѡкира, док дѡби несѡсу; мѡло бѡловѡ* и ѡмрије о-шећера; одѡвно болѡјѡм, болѡ ме нѡге и глѡва и тѡ такѡ, прѡшкѡве *ѡѡ, ѡѡ*, *док се отрѡва* и ништа богами (Ос); ѡн је прѡварѡ млѡду, одоздѡ из медрѡсѡ, и ѡна нѡ заврѡшѡ бѡш, *ѡде двѡје гѡдине* и ѡн је прѡварѡ, и она нѡси шѡмију, е сѡд кад је напѡшћила нѡга, брѡт јој мѡче шѡмију (Пл); ѡни *јѡдно време се фѡл ѡше* дѡбар пѡт, а сѡд оѡвѡ кѡше пѡдѡл’е,

пā не контактирāмо са љўдима (Не); син јој йстō био упйсō Прāва и нāпусти нēшто, нē могā, *бōри се и бōри, бōрй до трēћē гōдинē*, ис првѐ вўче прѐдмѐте, нāгўра, и нāпўстио (Ос); свāшта су рāдйл'и ал'и *млōго крāтко бйше* (Пож); оно бй сўдбина, *нѐкō врѐме йāје, йāје, йāје*, тел'ефōн шѐјтан овāмо онāмо, нѐђе дōбар нѐђе лōш, бй сўдбина, ствāрно не кāемо се (Трн); он јој дāва некѐ л'ѐкōве те *гōдину дāнā жйве* (Ђер); они је *искāше двā-трй пўт* и дāдосмо је (Жи); овā ђстаде те *жйвѐше тѐ двйје жѐне*, валā *докл'ѐ помрйјеше* (Ке); вāлā се обрўкāсмо, *бйше чйтāво лѐто тў*, не одōсмо код њй (Ост); посл'ѐн он ми, тā чōвек и[з] Жйрча пōмогā, те га *ђкрећā трйпўт*, јā извāдйм кошўљу те му дāдо (Пл); нѐмаде шāнсѐ, *йлāка недѐљу дāнā*, замāло пўче (Пру); и сād ми он збōрй, јā *йдо двйје гōдине-трй* саш њйм (Рач); јѐсам вāлā, јā побѐгла. *Не кћѐше да се йомйрў* што сам побѐгла нō *дугāчко се не йомйрйше* (С. Ћуп).

П.4.14. Још једна од значајних саставних компоненти семантичке структуре аориста јесте и доживљеност. Радње означене овим обликом у највећем броју случајева спадају у домен (посредног или непосредног) искуства говорног лица. Одабир аориста у приповедању открива намеру говорника да прошле акције истакне као доживљене или да их пак таквима представи слушаоцу. Сви проучаваоци овог глаголског облика слажу се са тиме да је ово једна од примарних функција аориста (Вуковић 1967; Танасић 2005; Ковачевић 2006; М. Ивић 1995; Радовановић 1990). Аорист увек исказује доживљену радњу и по тој својој особини он се приближава имперфекту а диференцира од перфекта. Услед присуства компоненте доживљености, глаголске радње означене овим двама облицима предочавају се као емоционалне и/или експресивне, те су они, у односу на перфекат, стилистички маркирани (Ковачевић 2006: 81). Сходно томе, аорист се „не јавља у мирном, неутралном тексту објективних констатација, у информацијама које нису непосредан доживљај информатора – једном речју у разним новинарским саопштењима, научним расправама, описима природе и сл. Све то говори да у његовој природи D моменат игра отсудну улогу постављајући одређене границе његовој употреби у претериталним ситуацијама“ (М. Ивић 1958: 143–144).

Сви до сада навођени примери са аористом садрже дејства која се одликују наведеном компонентом. Има, међутим, контекста у којима аористне радње иако на наративном плану врше функцију постизања експресивности и приказују се као доживљене, ипак не спадају у домен личних доживљаја казивача. То су или дејства која припадају далекој прошлости која је изван искуства говорног лица, или су посреди уопште догађаји чији су актери била нека друга лица, а о којима говорник зна посредно. Овде аорист добија улогу стилски маркираног облика којим се постиже динамичност приповедања и путем кога се говорник уживљава у туђе радње представљајући их као део

сопственог искуства, како би веродостојно препричао догађаје те тако заинтересовао саговорника⁴⁷.

Наводимо примере код којих се на основу контекста сазнаје да је реч о недоживљеној прошлости:

Рйстан му се звào дтац, дõшли ис Црнè Гдрè, нѐму жèна била ўмрла, довèо тõ двдõе децè и тõг Ивãна и посèн Ивãна *довèдоше* тў. Кажè он је вèлику зèмљу имãо (Бал); она се дигни те он топћйју тãт, убй, тã Шкрйељ што је óде насел'йю *рèхе*: „Што ўбй òвèка?“ „Што ми ўбй пйјетла; ёво га топћйји јдш мрãмор му седй тў испот сèла. *Оде* топћйја за пйјетла (Бо); тã генерãција је запãнтйла Дрўгй свèцкй рãт, тõ су лўтè мўке бил'е, лўтè мўке, долãзак Нèмãцã на овã прõстор, *завãдише се* нãције, пã она оногã, пã она оногã, тõ је једна вèл'икã ўжãс била, а тõ је свè онõ што су стãрй прйје мèне говорйл'и, завãди пã влãдãј, тõ је хãос бйо (Цв); Цèфко зãђи овакõ дõвдè, у вдõу дõвдè и не смèо дãлѐ, овã мãјстõр, како *вйде* да Цèфко *нè смедè да идè*, он *скдчй* ис кõлã, умйо да пливã; тèшко је пл'йват са одèћõм по тйм бўјицãма. *Не могãше* да га откãчè от плãста (Бу); а јèдан óдек, ёто и тõ да ти причãм, бйо јèдан озгõр од Бўбãнã од више Бйјелõга Пдõла с овãцãма óде преко зймè, и рече имãла гõре једна врачарйца, вел'й: „Овõ су тãльзи злãтнйã вõлõвã“, пã, кажè, *йослãгãше* онè тãльге, пã једна *зйвйка*: „О Вукйћу, кãмèн ти мãјци ў дõм, нõ те мãјка сачўвãла од ужãмка и од урèзникã“ (С. До); *сййже* ти он за Бедграт, нйјесу ни стйгл'и за Бедграт нõ га у Крагужевã изрўчйл'и (Коз); пдсл'è јој онў тèтку *йўшййше*, кад је *изнйјеше*, кад је òна закўкãла, нè знãм ко нам рèче тõ (Го); ёно она кот Пазãра, *вдзй* камйјон са прйкõлицõм и излèтèо неки несрèтник, претèкõ жйв, изашõ је да самоубйство да направй, млãт бйо дèчко, избèгл'ица òтут из Хрвãцкè и (На); овй мало старййй, одабранййй лўди отйди по једãмã двã те је прдси, трй, по гõдинãма се просйла једна девојка, па у једно врйјеме *ойўчише* те хи *ой-ймãше* којã је врйједна и дõбра, вйђена (Ке); девојка у тõ врèме да јој òўјè нèкõ да се òна срèла са нèкйм мõмком, тõ нйје смèло, пдсл'èн каснйјè тõ је дõста нãгло йшло да се вйдў девојка и мõмак. Пдсл'è се тõ развйло брзо, *найрãвише* пã се òни срèтнў, што је тõ свè йстõ дõбро (Пож).

У прва два наведена примера информатор прича догађаје из времена досељавања његових предака, у трећем примеру посредни је приповедање о рату о коме говорно лице зна само посредно, четврти пример представља препричавање догађаја чији очевидац информатор није био и сл. Дакле, свуда су посредни недоживљене радње.

Употребљен у питањима аорист такође означава радње које говорник није доживео, али, пошто оне спадају у домен искуства саговорника, подразумева се да је реч о уживљавању у ситуације, односно истицање компоненте доживљености лица којем се питање упућује: *йўри* л' дрва тй?; *вйде* л' крãву òѐ? (Бал); пã што *нè йрйча* она òбјзйн сўпрук? (Цв); *јèдосйе* л' шта доле? (По). По-

⁴⁷ Што се може упоредити са употребом овога облика у књижевно-уметничком региону.

себно се радо користи у питањима која се одликују експресивношћу, односно имају функцију прекоревана саговорника због неизвршења именоване радње. Такав прагматички ефекат најупечатљивији је управо када се употреби аорист: ада што *нѣ скувѣ* тѣ кѣфе, Надо? (Вру); што *нѣ скиде* тѣ чѣзѣма? Нѣ мош да клапѣраш у њѣ. (Го) и сл. За овакве примере употребе аориста М. Ивић наводи да „у овим случајевима функција аориста подразумева истицање момента обављености, остварености радње са евоцирањем живе динамике самог чина реализације.“ У истом смислу требало би, сматра ауторка, „схватити и појаву аориста у ситуацијама где је доживљеност радње од стране говорног лица иреална – напр. у питању: *Ко ли њодидже овако лијеју цркву?* Тежња ка истицању момента реализованости са посебним уживљавањем у динамички чин извршења оправдава појаву аориста“ (М. Ивић 1958: 143).

II.4.15. Већина до сада навођених примера садрже облике аориста у синтаксичком индикативу, а обележене радње у највећем броју случајева референцијалног су типа. Аорист се, иначе, не среће често у служби исказивања релативних радњи, али има и таквих примера где се аористна радња одређује као прошла посредно, у односу на време које није моменат говора: чѣо сам да се она мѣл’и Драгѣн *ѡжени* (Вр); ѡтац ми ѡндѣ, пошто *се* јѣ *удѡдо*, ѡн се ѡпѣт ѡжени (Жи); *ѡрѡђе* некѣ дѣн, ѡн дѡђе (По).

II.4.16. Аористом се могу обележити и неререференцијално конципована дејства, с тим да су у тој служби чешће бележени облици несвршених глагола: кѡл’ко пѣт *дѡђе* и јѣ се не сѣти да му дѣм (Бал); тѣ ѡждаха *ѡзимѣ* свѣкѣ нѡћ по јѣдну девѡјку (Бо); свѣкѣ гѡдинѣ *дѡлази* од Бѣјрѣма, овѣ га нѣмаде (Жи); она, бѣла јѡј хѣла гѡре, дѣна тогѣ мѡмка вѣде, валѣ зѣт ми је дѡбар, бигинѣсѣла га, дѣни је *искѡше* двѣ-трѣ пѣт и дѣдосмо је (Жи); валѣ *носѣсмо* му свѣкѣ гѡдинѣ дѡл’е (Не).

Често се, да би се указало на виšekратност а уједно и на интензитет, трајање глаголом означене радње, употребљавају удвојене форме аориста:

сѣн јѡј бѣо упѣсѡ Прѣва и нѣпусти нѣшто, нѣ могѣ, *бѡри се* и *бѡри*, *бѡри* до трѣћѣ гѡдинѣ, ис прѣвѣ вѣче прѣдмѣте, нѣгѣра, и нѣпустио. У Мерѣму у Крушевац запосл’ѣо се и рѣдѣ (Ос); оно бѣ сѣдбина, нѣкѡ врѣме *ѣѣје*, *ѣѣје*, *ѣѣје*, тел’ефѡн шејтан овѣмо онѣмо, нѣђе дѡбар нѣђе лѡш, бѣ сѣдбина, стѣрно не кѣѣмо се (Трн); *говорѣсмо*, *говорѣсмо*; богами *носѣсмо* пѣре, *носѣсмо*, *дѣвѣсмо* у Бѣдграт (На); по четѣри пѣт што ми *се наврѣћаше*, *наврѣћаше* и однѣјеше и свѣ (Ос).

Ова служба не погодује употреби имперфекта, а није својствена ни перфекту. Аористу је овде конкурентан наративни императив (в. тачку II.10.22).

II.4.17. Осим у временској, аорист се јавља и у модалној употреби:

ѡдо јѣ да пѣштѣм крѣву, Влѣдо, сѣмо да е нѣпѣдѣм дѡле; ѣво ти дѣска и нѡж, јѣ *ѡдо* да ѣзмѣм, тѡ јѣ пѡкупи тѣгле сѣнѡћ (Бал); не мѡгу вишѣ от кѣшља, и

л'ежља сам у бблнйцу. Цр̀ко вишѐ от кашља. Ја љ̀мрије. Овога спориша кљха и љ̀зѐла сйруп и нйшта и нйшта. Не мѓгу дљљѐ, кривйм се, цр̀ко (С. Туп); један Мартйновић, ѓн се презйјевљ Мартйновић, кажѐ: „*Ќграиса*, убйо те бѓк, не турљ је нљ гљљву!“ (Уг); кат ѓде ѓн навйше, онљ ћѓвек пљде ааааа, водѐ да га зал'йвљмо: „Ааааа *йѓгину*, ааа погйну“ (Ме); јљ би те чљстила за муштљлук, да ми *бй* да се то спљсйм (Го); врућйна, свѐ жйвѓ *йзгоре* (Го); што *се йѓдбй* шѐтљјући навйше и нанйже (Бѓљ); да ми *бй* да дѓћѐ кѓ да би се родйла (По); врућйна, брѐ, *йогорѐсмо* (По); *ѓћорљвише* на мѓбйлнѐ и на цр̀танѐ не мачйњљ се уѓште (Рај); овљ дрљгљ рљка, вѐрљј ми да *йѓцр̀каше* рљдући (Леч).

У наведеним примерима исказује се став услова, намере, жеље или уверености да ће се означене радње (из)вршити, или се њиме у условним реченицама обележавају радње чија је могућност (из)вршења постојала у прошлости (у условима у којима се обично употребљљва потенцијал): да не затвѓри продљвницу, јљ *ѓдо* у лљднйцу, не мѓга вйшѐ (Леч) (= да нисам затворила продљвницу, *ѓйшла бйх* у луднйцу).

П.4.18. У одељку о имперфекту (в. т. П.3.13.) било је речи о томе да у одређеним језичким околностима он може доспети у сферу садашњости, и тада је његова употреба модалног карактера. Такви примери обични су у нашем говору: *йрѐбљше* (= треба) ми један л'ѐб (По). Такав је и аорист у примерима:

двйје крљве ймљм, *ймљдо* (= имам) мљйјѐка кйселљ. Да нѐј да поййјѐш? (Го); *Имљдо* мало сйра ако хѓј да ти тљрйм (По) е кад би гѓре у Добрйњу и отѐрљл'и, е гѓре *не знљдо* (= не знам) шта рљдѐ, ѓни јѓш нешто вйшѐ (Лу).

П.4.19. Осим имперфекта (*како беше, како се зваше, шйла оно йисаше?* и сл.) (о томе в. т. П.3.14.) у деиктичкој служби употребљљва се и аорист, и ова два облика се у контекстима тога типа у тутинско-новопазарско-сјеничком говору могу замењивати без штете по значење (наравно, замењљивост је могућљ само када су посреди глаголи несвршеног вида):

знљде л' тй онљ ис Крљшѐвца што је љдљта бйла за Хљјра мљлѓк?; (Рај); Мѐха Кѓцу *знљде* л' тй? (Трн); *нѐ знљде* онљ пѐсму? (Др); а *знљде* л' у шѓљју да гл'ѐдљш? (Ли); Пуња *йѓзнљва* л' (= познајеш ли); па онљ Кљрло, *знљде* л онога Кљрла? (= знаш ли) Свљко га знљ (Го); вйсок пол'ицљјљц. *Знљде* л' тй кљко се зѓвѐ онљ пол'ицљјљц? (Ка); нѐ знљм како му *бй* йме да ме убййјѐш; нѐ знљм овѐ године кљд *бй* вљшар, пошто овѓ рамљзан, па нѐ мога да бйднѐ. Кљд *бй* оно вљшар? (Дел); нѐ знљм *ймљде* љ стљрйјљ ѓде. Хљ Хљзбо? (Ђер); кљко се онѓ *звљ*, Свѐтло, онљ што е бйо са тѓбѓм, можда им е тѓ интересљтно? (Коз); онљ једна што је бйла прѓфесорица дљ л' *се* она љдљде за једнѓг пол'ицљјљца? (Леч); кљко ћете сйћ дѓл'е што онљ ймљ овљ мѓс пљ дѓл'е трѐћй мѓс, онљ е ѓкука дѓл'е, Дрљшкова кафљна *знљдѓсйе* л' љѐ је? (Ос); кљд онѓ *бйше* ѓни код нљс не мѓгу да се сѐтйм? (Ђер).

П.4.20. Анализа је показала да је у временској служби аорист у говору тутинско-новопазарско-сјеничке зоне чест како у обичном разговору тако и у приповедању. Употребљен у разговору обично се налази у краћим саопштењима информативног типа, где обележава свршене радње из ближе или даље прошлости, под условима који су напред описани. Када се употребљава у нарацији, аорист наступа као синтаксичка јединица која је, захваљујући томе што поседује изражену компоненту доживљености радње, носилац стилогености исказа. Информатори, стога, често бирају аорист када желе да своје приповедање обликују као причу која ће заинтересовати слушаоца и помоћи му да се уживи у описиване догађаје. У ширим наративним текстовима аорист се користи паралелно са осталим формама, а њихов линеарни распоред условљен је поделом синтаксичко-семантичких функција које проистичу из различитости инвентара семантичких компоненти сваке од појединачних форми.

П.4.21. Имајући у виду да у семантичком потенцијалу аорист као доминантне поседује компоненту резултативности и доживљености, односно динамичности, често се у приповедању среће употребљен у низовима, када означава претериталне радње које су се, као последица неке друге радње, ситуације, стања, сукцесивно извршиле:

и *иpа̄ӣи* он мене у ко̀ло, ништа, ја ти то̀ ко̀ло *одӣгра*, *фа̄та* се та̀ на̀рот поза̀ди, како ја̀ оно̀ ко̀ло *одӣгра*, и како *сӣӣде*, кад он се *дбре̄ӣе* ова̀ што ми је мо̀мак б̄ио. Он каж̄е, па̀ ти *за̄вика*: „Је л'и, б̄д̄жу л'и ти ма̀јку, ко̀ ти е рѐко̀ да до̀ђеш ти на са̀бор? Ко̀га си пѝтала?“; „Гу̀би се“, ка̀ж̄е, он, зар га̀ било и срам̄ота, *одмаче се*, *удари* ме шам̄аром (Гр); до̀л'е сѐло *ӣдал'еко*, те тѐ жѐне *уӣђоше*, *сре̄ӣоше* не, пу̀на с̄оба; кад ова̀ ми *ђе̄в̄ер* нај̀старији он *у̀з̄е* она̀ дин̄омит те *ба̄ци*, вес̄еље, а оно̀ *ӣд̄оше* он̄и вол̄ови да тухт̄е, он *ӣрӣђе*, *ра̀ни се* ову̀дӣјер. *Ра̀ни се*. Св̄е̄крва *ӣд̄ч̄е да вӣч̄е* ба̀сус нев̄еста, мене *до̀ђе* му̀ка (Гр); *ӣдоше* по том̄е Бео̀града и та̀мо и ова̀мо, *нѐ би* с̄удбина. Једама̀ *ӣде* на ова̀ пло̀дење, оно̀ *нѐ ус̄ӣе*, она се *дӣка̀ни* и а̀јт. Ја̀ вӣћи, вӣћи, *нѐ би* хай̀ра. (Шар); оно̀, б̄д̄жијег да̀вања, са̀мо се *дӣже* један д̄бла̀к ова̀ко̀, ј̄с не м̄рдноу се, и д̄де ова̀ко̀ и *ӣд̄ч̄е* кѝша ма̀ло да *ӣд̄о̄а*, *за̀грме*, ко̀ што рѐкн̄у из вѐдра нѐба. *Свӣӣнӯ* и *га̀ђа* му у један пла̀с, рауууу, *за̄ӣа̄л'и* га, у дру̀ги; Рѐко̀: „Ко̀мшо, вӣдӣш?“; Оп̄ет *за̀грме* (Ер); *ӣско̄ћи*, ка̀ж̄е: „Ја жу̀рим, вӣ сѐдите“. *Ск̄д̄ћи* да ид̄е, ја̀ *ск̄д̄ћи* за њ̄им: „Нѐћемо са̀ме да сѐди́мо у ка̀фану“ (Је); до̀л'е ме *иска̀ше* у Рибар̄ӣће, до̀л'е испод Рибар̄ӣћа. И он, *ӣд̄рӯчи* му, *сӣӣже* из Бео̀града, и он *сӣӣже* и гл'ѐда ме крос про̀зор, *ӣд̄мога̀* један кол'ега. Е по̀с̄ен *ӯђоше* на врата у с̄обу; е бога̀ми ме *одвѐдоше* св̄атови, *сре̄ӣоше* ме о̀де, *донӣјеш̄е* ми мѐт у један фил'џан, па ту̀ *ум̄д̄чи* пр̄сте, па ова̀ко̀ по муста̀ӣма (Пл); Артѐнију да *не одвѐдосмо*, ништа *не м̄догосмо* учѝнет. Ми *о̄ӣӣд̄досмо* у ту̀ вла̀ду, они *ул'е̄гоше* та̀мо дво̀јица од овӣја̀ на̀шија̀, он ма̀ло и *ӣӯӣћи* хи. „Ха̀јте ӣ[ди]те вӣ ка̀ ку̀ћи“ (Пр); ја̀ док ми *сѐде* дево̀јка, ја̀ *сѐдо*, кад ми сѐ *уда̀де* дево̀јка, *ђѐ* ћу са̀ма (Пру); *да̀де* му б̄ок сѝна и *ћѐрку*, те *на̀прав̄и*

кѹћу на Дѣжѣвскѣ пѹт тѣмо. Родѣтелѣи обадвѣје *оидѣше* у крѣтко врѣме јѣдно зѣ другијем (Не); ѣн ти се *зѣл'ѣше*, па ме *идѣлѣби*, а *зѣрл'ѣ* (Го).

У наведеним контекстима у којима је доминантан, аорист убрзава наративни ток и причање чини динамичним.

II.4.22. Као што је раније показано, наративни презент у саопштењима из обичног разговора чија је служба преношење информације о томе да се нека радња извршила (пре свега мислимо на оне из блиске прошлости) није конкурентан аористу зато што тражи шири наративни контекст. Такви контекстуални услови, будући да су у ширим нарацијама задовољени, омогућавају замену ових двају облика без штете по значење. С напоменом да би употреба презента условила у извесној мери успоравање динамике наративног тока. Ова два облика често се комбинују:

ѣ ѣндѣ ти ѣге *прѣснѣ* да трѣжѣ четвртѣну, ми нѣсмо *дѣл'ѣ* четвртѣну, и ѣни посл'ѣ *ѣше да* не *напѣдајѣ*, *да* не *убѣјѣјѣ*. Пѣбрѣје *зѣил'ѣше* сѣло, Брѣђѣни, и *идѣше* некѣ Срѣбе, *убѣше* некѣг Вѣлѣка тѣ у Врѣболѣс, *убѣше* једнѣга у Вѣјниѣе и ми се *поплѣшѣмо*, *идѣнемо да бејѣмо*, *да одрѣжавамо* стрѣже, *да се борѣмо*, *да не дѣмо* и у томѣ се тѣ окрѣнѣло (Прѣ); ѣни *сложѣше се* за мѣсо, посѣн да *плѣтѣ* и за мѣсо те *пѣсл'ѣ* *јѣ* *идѣнемо* и мѣсо *купѣват* у Позѣр; Сѣфко *идѣнесе* пасѣуља, лѣука, *јѣ* *идѣнемо* у продѣвниѣу *купѣм* шѣћер, *купѣм* сѣ, *купѣм* сѣпу, чѣјѣви бил'ѣи, углѣвнѣм *јѣ* *крѣну* с кѣхињѣм (Трн); *идѣведе* ме ѣн и *сврѣнемо* у Бѣјѣл'ѣ Вѣде кот тѣ ѣгѣвѣ шѣћери, *дѣше* јѣј тѣ женѣ шѣћер и сѣн и шѣћер овогѣ и *идѣше* ѣјѣна шѣћер прѣдѣ ме и *кажѣ*: „Амиѣца, ако нѣ мош, тѣ те не гарантујѣш намѣстит да те не вѣдѣмо“ (Кл); *идѣдоше* ме. Навр хѣфту *дѣна* *дѣдѣше*, *узѣше* ме, тѣпѣт на кѣње, јѣке кѣ овѣ сѣт кѣла, нѣгѣе кѣла *идѣма*, кѣњи *дѣдѣше*, пѣ[т] шѣс кѣња, пѣ[т] шѣс лѣудѣ, *узѣше* ме, *идѣдоше* ме; *идѣше* три дѣна, Влѣду ѣмрла сѣстра у Кѣчѣрник, *зовѣ* ме Рѣдиѣца, *кажѣ*: „ѣмрла је тетѣка Бѣса“; ѣни мѣне кѣменѣм те ето ѣде, те *јѣ* *идѣјѣла* у крв. *Врѣтим се* *јѣ* код учѣтелѣа, ѣн ми тѣ *идѣвѣ* (Го); кад *се* *јѣ* *разболѣ* ѣм, мѣјѣко мѣлѣ, па *дѣше* Мѣлош те ме *идѣ* па код л'ѣкара (Пе); *идѣм* ѣна ѣе ѣде. Дѣкл'ѣ ѣна *идѣше* ѣде порѣд кѣћѣ, *јѣ* *идѣнемо* тѣмо *да* јѣј *идѣрим* врѣта *да* е *идѣнемо*, ѣна и-штѣлѣ нѣшѣ *идѣше* (Св).

Наведени примери садрже аорист у комбинацији са наративним презентом свршених глагола. Ова два облика, имајући у виду да поседују сличне синтаксичко-семантичке карактеристике, производе мање-више једнаке ефекте на стилском плану, те су међусобно заменљиви.

Друкчија је ситуација, међутим, при употреби презента несвршених глагола. Његова је служба да прошле радње представи у току њиховог вршења, као процесе или извесна стања која су важила за време када су се дешавале друге радње (у овом случају аористне), и да их, истовремено, дочара као актуелне, па заменљивост двеју јединица није могућа, што се види из примера:

ципцијело вѣче сам са њим иґра́ла, и он неће да идѣ, ймā тамо на њиви бун̄ар, и оддсмо да се ирошеѣиāмо, није сāмо ја, имāло јдш нар̄ода, и оиддсмо онāмо (Коз); ја идѣм ус хд̄ник, кат он ме ддвāиш за рāме, ја се окрѣну кат дирѣктор, сāмо ирӯжш р̄уку те се иишāсмо и он рāзмину; онā дактилогрāфкиња сѣла тако судија према њѣзи и диктирā, дна пишѣ. И сдслуша ону девдјцицу кāко је било, она свѣ плāчѣ, не мдже од плāча да кāжѣ, а тд је млāдо некд дијете било, ддшло ту на прāксу. И āј дндā дна изађе тамо и он нās и не питā судија ништа него сāмо дектирā тамо и она пишѣ (Не); ућдше тунекāне, разговāрāмо ал'и не мдремо да отвдримо некш рāзговдр вѣл'икш, не познāјѣмо се, они не мдру да помѣнү; првд јутро зāиушш шпдрет, долāзү рāдници, ја њима у онѣ пдрције и на шāлтер, сшдā чāја, дорүчкујү лүди, на рүчак етѣ хи пасүл, бдга ми пүцā кашшкa бдлѣ; доншје ја пиће, ја не пијѣм, ја пијѣм сдк, доншје ја пиће свшјем. (Трн); она је убѣди, мдја мāјка јдј дāде тā фистāн, она ис тдрбѣ ишвāдш макāсе и како је овѣ црте, она мѣрш овакд рудкдм и пѣвā пѣсму, сечѣ за зāвдје (Цв); а мѣне бш мүка, мүка, једна ми тѣтка, ја вшдшм онā ми се нāрот обневшћā, обневшћā, ја њдјзи: „Тѣто, извѣди ме“ (Тр); иоћѣше дѣца пѣтш рāзрет, āјде, дāј, күшшсмо күћу у Сеншцу, пдсл'ѣ дѣцу тамо шкдловасмо у овү усмѣренү шкдлу, дрүгд ншсу. Онā ми старшјш сшн јѣдан што ми је у Нѣмāћкү, үшшса факултѣт у Кдсово ддл'е, и дде једно петнѣс дāнā онш се чүфāри ддл'е побшл'ш, не дāјү кāжѣ, гāћāјү флāшāма, и он сшшјѣ. Плāчѣ, кāжѣ: „Нѣмā идѣња сāм да погшнѣм“, кāжѣ, „јā ћу дпѣт са њима у рāзрет, нѣмā на стд мѣстā шкдла“. Осшā. Посл'ѣ идбежѣ у Сарāево једно двшје ш по гддине, посл'ѣн ддше, неће да се жѣнш, неће да се жѣнш, оће пдново за Нѣмāчкү, неће пā неће, пā се нāдā, нāшш му онд, пā онү, пā неће, пā неће. Свѣ налāзш махāне. Те дāде бдг посл'ѣн үшозна једну ис Пазāра, ддведе га за Нѣмāћкү те сүпер је (Шар); кад бш дрүгā цүра бдл'есна, он дпѣт етѣ га, брāћа не дāјү, он им се мдл'ш, мдл'ш (Па); кад днш вшдел'ш, плāчү. „Штā ви је брѣ?“ Кāжѣ: „Ушшд Зѣлвд, пā свѣ јāја, штā ћемо сāд?“; пā га свѣзшше па убшше, пā убшше, а он күкā, лāјѣ (Пе); одвѣдоше ме ншс једну наншжшцу ддл'е к Бāтрагāма, јѣдан ме држш дтуд, јѣдан дтуд, ја на нешто кдња; ошшдосмо до күћѣ, сāћдсмо, цумбүсшше, цумбүсшше и хāјт сāt у нешто шүпѣ, ншшш знāм хоћу л' се запāл'шт, ншшш смшјѣм да налджшм; нѣко сшшјѣ, под једну крүшку она бшла, а ддл'е иґрāјү свāтови, пѣвāјү (Пл); а ддмā по томѣ бш, нешто се укрāло тамо и днш прѣтѣ да се вшдш кдл'ко кд шмā пāрā, ја иокāзā, шмāм пāрā нāјвшшѣ; мш онāмо кат онш сшшгоше ту и са оружом л'ѣжү, пот крѣвет оружѣ, и тд чѣкā тамо нарећѣње да се, те богамш ѣто тунāке, чшштшмо оружѣ; онā нешто да проговддрш, дна говддрш албāнскш, ја не умшјѣм нш јѣдну ршјѣч, бāш кā ћутүрум, кат сшшјѣ једна стāрā жѣна, пршчā мш (Пр); сүтра пшјāц, понедѣлјак, у Тутшн, не дāјү мдјш мѣне, осѣтшл'ш, не дāјү ме жшвш, и ја не ишāшо; ја ндсшм вдду, печѣмо ракшју са снāхдм мдјдм, тā младшћ ддше; кāжѣ: „Кд да вшдш кāзан?“ Реко: „Јā ћу“; онш стојү тамо око плдтā, ја тш шчѣшā нешто ствāрш, иобѣго, ншт се обукѣвā нш ншшта (Рач); идѣ Сврāчшћем и ндсш један бакāл ү рүке, и ја мшсл'шм, дде иогл'ѣдā на овā прдзор; хүчш онд, не вшдш се, тмүша, хāјде, хāјде, шшш гдре, ддћдсмо гдре, вшдү се свѣтлā; овш двдшјшцā үмдрнш, што л'ѣгоше, ддмā хрчү, а онā чдвек изјүтра рāно дшворш врāтā и ддћѣ да вшдш говѣдā ддл'е у штāлу: „Хѣј, кд сте вш?“ Реко: „Пүтншцш, мш с дāљшнѣ смо пā сѣдосмо малд“.

„Хеј, хајде, ви сте помрзл’и, хајде, наложио сам форџу да се угријете“, ја хи *разбуди* (См).

Презент овде служи да опише слику догађаја посматраног у току вршења других, напоредних радњи. Појава презента успорава наративни ток, док аористне форме уносе динамичност у приповедање.

II.4.23. Када се у наразији јави потреба да се глаголом означи слика стања, радње у процесу, будући да је таква служба аористу недоступна, често се у аористном окружењу срећу и имперфекатске форме, којима је таква функција иманентна. Њима се приказује активност посматрана као оквир у који се смештају појединачне напоредне радње исказане аористом:

ја овако седео, керови тѣрају и ја *видо* преко једнога пута *ђе ирѣхе* зѣц пѣ оће на дољни пут, ја да се дигнем да се преместим, кад не могу да се дигнем. Ја *видо*, готѣво, *идѣ* да ми се обрѣхе овако шума, ал’ *беше* бл’иу пута те ја *звѣ* тел’ефоном те *дође* ова њѣзѣн син најстарији те ме *узѣ* (Нет); *пѣла дѣсѣт* наведе, сѣмо је *ушѣ* ѣвек на врата и *зваше* се Јуса, *ирѣшаваи* се ѣн, кажѣ ја сам Јуса, не бѣ се. Ја га *видим* нѣрмѣлно, ал’ и кад *уѣ*, ѣн *беше* мѣл’и, кажѣ ја сам Јуса. И *ирѣхе*, *идѣл’ѣдѣ* стару је л’ *зѣспѣла*, кажѣ *зѣспѣла* је. Кат *се* ѣн *ѣбреише* *ви*сок, *ви*сок је, а ја га свѣ *гл’ѣдѣм*, не могу да се *мрднем*, *знаћи*, *некѣ* сила ме *укѣћила* (Уг).

II.4.24. Иако аорист поседује могућност самосталног смештања радње на линију прошлости, неретко се аористни низови уводе облицима перфекта, који, као неутрални облик, има службу обележавања временске линије на којој се распоређују радње исказане осталим формама:

*би*о ми ту један рѣћак у село туње с *кѣл’има*, тѣмо нѣшто бѣшту *рѣдио*. Пред *мѣл* тѣ *би*ло, у пѣт сѣти. Те га ѣн *ирѣбѣци* до Пазѣра те ис Пазѣра у Крагујевац, те *двѣ* оперѣције што је *имѣо* (Б. Лок); ѣна кад је *ћѣла да идѣ*, она ме *зѣвнѣ*, *изѣћѣс*мо ѣнде код *мѣјѣ* *кѣћѣ* *разговѣрѣс*мо и она вел’и: „Ада Л’ѣпшо, кѣка ти је бѣла та оперѣција? Ваљѣ л’ ти?“ те *исѣрича* ја саш њѣм, *исѣрича* (Коз); *би*ло је *чѣтрѣс* трѣћѣ да се *врѣти*, као ослобођење, као овѣ што је на Кѣсово тѣмо да се *врѣтѣ*мо, пѣ *се* ми *врѣтѣс*мо *чѣтрѣс* трѣћѣ, *ни*сѣмо *бил’и* ни мѣсец *дѣнѣ*, бѣжи *нѣтраг*, *ѣпѣт* не *ѣиѣрѣше* (Шав).

Обично низови аориста служе да се помери визура приповедања, тј. да се прикаже стање које је након онога констатованог перфектом наступило у виду преокрета. Аористне форме тада обележавају радње чије вршење мења околности о којима је реч. Тако је у примерима:

ишѣ ѣтут ис Рѣшкѣ, *пѣстѣлѣ* ѣнѣ струмѣнте за свѣрање и ѣтут кад је овѣмо *пѣлѣзѣ*мо, овѣмо ѣн *звѣо* сѣна, син му у Бѣгрѣду, тѣмо у шкѣл’и *би*о, *звѣо* га, *звѣо*, кад *изѣдамѣн*, кажѣ, *ирѣкину*, и овѣмо *негѣ* према Бѣгњѣку, штѣ ја *знам*, сѣл’ нѣшто, сѣце *довѣти* га и у некѣ *камиѣн* и *ѣдѣдамѣ* се *зѣпѣл’и* (Ос); од *стѣкѣ* *имѣло је* *кѣнѣ*, *волѣви*, *ни*је *мѣгла да живѣ* порѣдица *бѣс* *вѣлѣвѣ*, *кѣзе* *бил’ѣ*, *ѣ*фце *бил’ѣ*, *бѣвољѣце* су *кѣсно* *бил’ѣ*, *ни*је хи *имѣло* у *пѣрвѣ* вѣреме, *кѣсно* су

бивољнице оде дoшл'е, ишл'и су у Л'ѣскобѡца дoл'е те су хи купoвaл'и, иoкa-зaше се дoбpo и иoћeше да хи дoвoдy од Л'ѣскобѡца; пол'итићкa ситуaциjа је била тeшкa, тaкo је тo крeтaњe било, oслобoди се зeмљa, прeузимa се влaс и oћдoше нeки људи онo кaкo Нeмци oтийдoше и пoсeн идћe Дрyги свeцки рaт, и пол'итићaри (Пож); гoрe вишe није имaло мeстa, пa oндa ми Јoлдoвићи рe-шићмo, oикућићмo зeмљy зa грoбљe, рeшићмo, и лaкшe ни oдeнa сaт, бл'ижe, лaкшe, имa вoдa, имa свeтлo, пyт имa углaвнo и тaкo (Прћ); имaл'и смo држaву штo је није имaло у Еврoпу и видиш штa јoј људи нaирaвише (Paј); тaпyт је мoрaло од вyнe, слaбo је имaло, бeс би викал'и, пoнeштo би кyпил'и, a није имaло. Пoсл'e кaд иcидe онo свaштa сaшивeнo дa сe кyпyјe, тo је сjajнo сaт (Co); jа нијeсaм ни знaлa штa је шмйнкa ни кaкo је, пa кaт сам дoшлa вoћe зa свaдбy кaд мe нaглaнцaше, jа нe пoзнaeм сeбe; кoзe су трaктoри бил'и, пa пoсл'e кyићише трaктoрe, кoсачицe, свe тo рaдe сaд с тим (Кн); имaлa сам шeс брaтa. Oнa oтишлa цyрa, и од зaвe ми јoш двијe и oнa oтишл'e. И тaмo oнe сe зaпoсл'ил'e, нaучил'e jезик, онe сe двијe врaићише oвe од зaвe ми, oнa живи у Сaрaјeвy a јeднa у Нeмaчкy a oнa oстa, yдaдe сe тaмo и oстa (Тр); oдe у сeлo није имo ни крeвeт ни бyкoф ни дрвeн, пa онe oбичнe крпe турa у онe дyшeкe дoк мoјa стaрa нe изoл'e oнy вyнy дa турa (Гл); тo ћe стaнoвaлa нeки чoвeк oбaл'иo, и oнa тyхaлa свyј пo Тyтинy нe мoглa дa нaћe, прeвaрил'и је дoк је мaкoшe у Дoбринy (Дo); пaл'ил'и су сe л'ил'e рaнијe и нa прaзникe и нa Пeтрoвдaн, нaрoчитo нa Пeтрoвдaн, пa сaт сe тo изгyби, сaд joк вaлa (Кe); Пeкo Дaпчeвић прoлaзиo oвyдaр и ми пoбeгл'и дoл'e у Кoштaнпoлe сe зoвe и дoл'e јeдaн Кyртo кyхaр, зaклaл'и oфцy, дoл'e уфaтил'и, уфaтил'и и хoтe мeнe дa yзмy дa вoдим кoнa, и oни нe шћeше дa мe yзмy, нo мe oстaвише тe oћдoсмo (Лe); мoј oтaц тaкo, није ми дo у шкoлу, jа сам пoсeн мoрo дa трaжим пoсo, брaћa сийгoшe, oдијeл'ише сe, ми oстaсмo сирoмaси (Нa); тo e мoгo чoвeк и дa нaпрaви jаз дa зaл'ивa, искoпaш jаз гoрe висoкo и кyкyрус зaл'ивaш, тy је билa пшeницa рaћaлa нићe кao тy, и пoсe уфaиши и иpодaдe (Пe); Мoјa сeстрa је пoбeглa. Изaшлa и пoбeглa. Дoћдoше дa је трaжy Кoвaчaни, oнa пoбeглa, a испрoшeнa (Пл); ћeлa сaм дa yзмeм јeднoгa мoмкa пa oн oдe зa Тyрскy, a oн из-вaди дoкyмeнтa јoш зa брaтa ми, и oни oсeишише тe нe дaдoше ни мeнe ни брaтy дa идe зaиpaбиши тo (Пр) oвa је биo кoд њe, испрaтилa гa и кa[д] сийгoшe, кaжe yмрлa је Зaл'ифa (Пру).

II.4.25. Некада се наместо перфекта или у комбинацији са њиме налази и плусквамперфекат:

биo је нa смрти и рeшиo биo дa мe oжeни и спрeми, jа биo пeтнeс гoдинa, у шeснeстy, кyкo, плaкo, oћe дa yмрe, ал' oни мe нe ийицaше, дoвeдoше је (Кл); свe сaм биo срeдиo дoкyмeнтa и онo пoсeн кaд сe било зaрaтилo нa Кoсoвo, мaјкa јoј рeчe: „Бoјим сe jа“, нe смe, oвo онo (Ер); дyгa је ричa, биo ми брaт нaстрaдao, биo у дрвa и нaстрaдao нa срeд титрa пoљa, и oн с трaктoрoм биo и нaстрaдao, и jа oћo кoт кyћe и од сaмe кyкњaвe jа слoмим рyкy, иoћo дa пyштим крaвe и слoми рyкy (Дo); oнa e рoђeнa Зeјнa тy изa брdа, пa сe била yдaлa oдe у кoшиљyк, пa нe мoгa, рoди јeднy дeвoјницy, Сaбaћкa јoј имe (Мe); дeвeт мeсeцa удрише ми визy зa Нeмaчкy, jа онo била пoтyрaлa јeднoм зa визy, oни

ми не дадоше него изашо закон да мѡрѡм овѡмо вѡзу да прѡвѡм (Па); у Драгу је једна била тако рѡкла се пѡ они отѡшл'и да је ѡзмѡ пѡ се посл'ѡ убѡше, па убѡше пѡ нѡ знам кѡл'ко крѡвѡвѡ ѡде, стѡ и нѡшто гѡдѡнѡ осѡдише се њѡх десетѡну (Пр); јѡдан му бѡбрек нѡ већ био рѡдио, нѡ се цѡо претворѡио био у мѡл'и и посл'ѡн ѡни тѡ ѡрегл'ѡдѡше га, кажѡ богами ти овѡ јѡдан бѡбрек му нѡје дѡбро нѡкако, те ѡн се мѡл'и те му ѡн даде ѡпут за Беѡграт, богами се сѡѡси. Не мѡкоше му бѡбрек но се сѡѡсе, а у дрѡги му био кѡмѡн те ѡн обадѡвѡ бубрѡга сѡѡси. (На).

П.4.26. Низови аористних радњи често се прекидају облицима који имају службу да успоре ток приповедања, како би се пажња зауставила на неким моментима које говорник жели посебно прокоментарисати (перфекат, плусквамперфекат, наративни презент):

ѡн обѡко некѡ јѡде, сат да ме убѡјѡш нѡ знам, и натнуо чарѡпу нѡ очи, кат ти се ѡн ѡдмол'и, сѡѡде пѡска жѡнѡ, кад јѡдна дѡнијѡла дѡјѡте, тѡд је кол'ѡјѡвка била, онѡ кѡвавица набѡше се у јѡдну сѡбу, а онѡ дѡјѡте у тѡ вел'икѡ сѡбу, ѡна се ѡдл'ѡше да ѡзмѡ тѡ дѡјѡте, ѡ гѡспѡде јѡдѡни, ѡна врѡшти, не смѡјѡ да ѡђѡ да ѡзмѡ дѡјѡте, а не смѡјѡ да га остѡви, докл'ѡн ѡрѡѡзнаде га њѡгѡва жѡна (Лу); ѡрѡло се са рѡл'има онијѡм дрѡвѡнијѡм, пѡ ѡмѡ свѡ онѡ дрѡвѡнѡ, сѡмо онѡ лѡпѡр, да простѡш онѡ, онѡ дрѡвѡнѡ се набѡјѡ пѡ се посѡн ѡрѡ, волѡви, пѡ посѡн изѡгѡше онѡ рѡл'ице, гѡвжѡѡне, пѡсл'ѡн тијѡ рѡл'ицѡ изѡгѡше плѡгови, онѡ рѡвни плѡгови, била дрѡвѡна кѡла, дрѡвѡни тѡћкѡви, свѡ дрѡвѡнѡ. Пѡсл'ѡн каснијѡ изѡгѡше онѡ гѡвжѡѡнѡше, гѡвжѡѡнѡ. Пѡ пѡсл'ѡн тијѡ гѡвзѡдѡнијѡ изѡгѡше овѡ шпидитѡри гумѡни овѡ (Туз); Ада, ништа. Би мѡло у прѡтвор, тѡмо бајѡги кот л'ѡкарѡ како нѡје нѡрмѡлан, ѡдѡсмо на сѡт, дѡвѡдоше онѡк нѡурѡпсѡхѡлога, дѡмек ѡн нашѡ му да нѡје у рѡду, да је, штѡ знам, бѡл'ѡсан, ѡдлѡжѡ сѡђѡѡе судѡјѡ, онѡ нѡ ѡрѡје двѡ-трѡ мѡсѡца, ѡн ѡмрије. Вѡдел'и су да нѡмѡ од нѡга ништа (В. Лок); овѡ девојчицѡ сѡл' ѡѡрча до овѡјѡ, нѡмаѡ зѡмљѡ, они мѡжѡ књѡжице штѡ нѡмаѡ зѡмљѡ, на мѡјку се тѡ вѡдѡ, на ѡца, ѡн нѡмѡ ништа, и ѡзѡ њѡгѡву књѡжицу за бѡл'ницу, јѡдва га спѡси; ѡн, четѡри гѡдине је овѡ сѡд било кѡ ѡмрије, на прекѡчац, дѡшѡ дѡвдѡ до на овѡ равницу и сѡл' се преврнѡ. Овѡ мѡјстѡри изл'ѡтѡл'и овѡмо пред нѡга и ѡн се сѡмо преврнѡ (Ос); овѡ мѡсл'имѡни нѡши ѡдавѡл'ѡн ѡбѡѡше за Пѡзѡр мѡ ѡбѡгѡсмо гѡре, и ѡни удрѡше те ѡѡѡл'ѡше нѡс, мѡ посѡн нѡши, јѡ сам био дѡчко, мѡт, овѡ нѡши стрѡчѡви, ѡчеви, тѡ се ѡргѡнизујѡ, брѡнил'и, по некѡ пѡшку сѡмо, а њѡма Нѡмац дѡо орѡжје и Нѡмац се ѡвѡѡче ис Пѡзѡра и ѡрѡѡсѡи свѡ вѡлѡ томѡ Аѡѡфу. Е посл'ѡн мѡ дадѡсмо ѡтпѡр дѡбар, трѡ мѡсѡца се вѡдѡла бѡрба тѡнаке, стѡлно, ѡни онѡмо мѡ смо бил'и брѡдима овѡмо, и посл'ѡн ѡн дѡведе Шѡптѡре ѡтут са Кѡсова, Албѡнце, и ѡѡѡл'и бѡга ми свѡ гѡре до Алѡловиѡнѡ пѡ свѡ до Рѡшкѡ. Мѡ се бѡрѡсмо и нѡјзѡт ѡѡѡрѡсмо, ал'и ѡѡѡл'ѡше не. Тѡ је стајѡло тако до Бѡжѡнѡ, о Бѡжѡнѡ се Нѡмци пѡново врѡтѡ у Пѡзѡр, ка[д] се врѡѡѡше, тѡ се мало прѡмѡрило. Е мѡ којѡ нисмо имѡл'и ђѡ да се врѡтѡмо, пошто је попѡљѡно ѡје свѡ, мѡ смо кот тијѡ нѡшијѡ ђѡ кѡ мѡгѡ, код нѡкѡга, свѡјѡти, да прѡзѡмѡ, прѡзѡмѡл'и смо. Кѡ је имѡо нѡшто да јѡдѡ, кѡ нѡје ѡн је и прѡсио, дѡвѡ нѡ-

рот кò је мòгò (Прћ); и ту ка[д] смо нàс тројца зайгрàл'и у сòбу, девојке су гл'èдàл'е на прòзор, тàмо мй йгрàмо, не вйдймо девојке, мй тàмо йомахнййàс-мо у сòбу (Трн); зову једнòг мусл'имàна, не може друкче, тако се згоговорили: „О Амдо, о Амдо“, јà посèн изàђо и преко Рàшкè, имàл'и смо һупрйју, преко Рàшкè прòшла и цàдòм (Шав); знàм кад је, прàла је хàљйне дòл'е на овà пòток, кà дйјете кòдрљò и удàрй је један сйн, а дòље је бйла конòпља, он ме тражи да ме бйјè, јà йòбèго у ону конòпљу а óде дèца вйчү, чүвàла су ону стòку, èто тàмо, јà мйсйм кажүју па оһу да үмрèм (Кл); с кòњима, ал'и за һу набàвил'и фйјàкер, он јој је бйо һèвèр. Нàши кòњи, прòдал'и бйл'и Дòрата и Күсàља Јàкүпү Пàпиһу, и овà тамàн је дòвдè дòгно, те је нèкàко скйдоше (Че); вйшè пүт сам сврàһàла код һè, прòдàјè дуàн, посл'è штà знàм јà штà је òна рàдйла, пòсл'è чòвек дòһè у гòдйнàма, нè мога да је йрйй, үмрйе му тà бàба дòље һè имàла тà стàн и йòведе је дòље ко[д] тогà òца, он бйо жйв а бйо обол'èо и мàче је одàвдè. Мàче је òтл'è, она сàт нйко је не шйшà сàт, и он посè йрййй тү чòру, и йстò једно дйјете старйјè бйло дòл'è завршйло осмогòдйшнү, чинй ми се сàд је прèшло у Рàшку ка овò према вóјсци, а чòра остàла дòље (До); јà сам водйла Дèмча, нèће да јèдè кад је мàл'й бйо па нèће, па јèдна у Рàкòво Пòље Фехрйдй-на бйјàһа, јà сам водйла један пүт те му дйгла, богами йрòјèде те вйшè нйјесам му валà до тò један пүт; посл'èн, үмрйе јој дàйца, онà Мàјо тàмо што је бйо, үмрйе јој дàйца а òжени јој се амйцйн сйн йстй дàн (Дол); òде та òблàк и онà-мо, он кòсй јèчам, они вòљү та јèчам за стòку, и òде онà òблàк онàмо, он здèнуо јèчам, и оно òде онà òблàк и гàһа у онà јèчам, срàвнй свè тò, свè тò йзгоре; она сүшй тò туне и спàкүјè тò туне и он заүзмè тү јүртину, и кòмшйје се ка бүнйл'и тò што е заүзò тàмо тà јүрт. И он òòһè и једно јүтро зàгрме и гàһа у тà стàн, они изàшл'и тàмо са стòкòм, оно кйша нàвàл'и и гàһа у тà стàн грòм и свè йзгорй и тò и сàндук, ада свè йдрàвни (Ер); посл'è свàдба, йòзва сèло, бй л'йјèпо. Свèдоше ме у један дòл'è, мй се ранйјè свèл'и, сàмо èто, у йзбу тү, дèмек кà свàдба, у јèдно һòше крàва, у јèдно һòше јà и он. Они га рүхнуше онò с вратй, дèмек кà младажèњу, реко: „Тй готòво на крàву пòгоди“; онàмо у једно һòше папрахèе түрил'и, л'èгосмо тү, изйүтра се дйго, хотè да врһү лүде да ме дарүјү, тò свàдба. Обүкòше ме, јèл'èче, димйје, свил'еницу, дойèрàше ме. Онà Мүрат што е Хабйбòвйћ бйо и[з] Жйрча, што е држò дòл'è обүһу, пà Шèмка, һèгòва жèна, алахрахметèљу, үмрла је, она ми је бйла тèтка, òна òòһè те ме нàмехнй, па нàмехнй, пà үведе ме у жèне, да двòрйм; ò Хàмйде, што сам дàнас вйһèла, нйкат у мòј вйјек нйјесам вйһèла: једна грүпа лүдй, десетйну петнàес, удрйше Фèкйһи на Цèмòву күһу у Карàце дòл'è, па му одвүкòше һèвојку, па је то кукнàва и врйска бйла свè у тугу је түрила (Ке); а òне л'èпогйце, у канàһанке, ка[д] ти òне йòһèше да цүкајү тè дèфове, а у сòбу, пà како седймо овакò рèдом, ракйја крүжй, а она йгрà онò шòте: тà, тà, тà, тà, пà се преврнй овакò на л'èђа, а они сàл' пàре һйма. „Хàј“, реко, „лүти күкàвци, што не одрàше овè жèне“. Кат пòсл'èн мй се найсмо па хим òàдосмо и онò нàше. Узèше. Јà на тү дàль сам отйшò, нешто мàло сам дòнйю; кат он òòһè кот мојè күһè с тòм кобйлòм на онò брòдо, а тàпүт нйје имàло овйјà жйцà, òпèт га мй скòл'ймо да је разигрà (Ме); форүна од бүрета бйла вел'йка и он òòһè, набàцà је пүну, а мòгло је да стàнè пòла мèтра скòро, ка[д] се тò рàзгоре, свè тò йòбеже пò пољу (Ми); јà тò

нијесам мoгла да вeрyјeм, кат он дoђе и иoчeше такo да иpицајy, ја не мoгу да слyшaм нешто ми тo глyпo (Па); нeшто тo ми дoниje, jедан чeшeљ, и тo да ме обeл'eжy, а бoгмe сирoмaшни. И тo ми дoниje, иcиpocи мe, и свaтoви дoђдшe, и иoиeше мe нa jеднoгa кoњa од кyћe, мoја кyћa oвaкo дoгo, а ја ce yкpyтила, држим ce, а oни хoтe да пyцајy, aдeт код нaс кат крeнy свaтoви, да пyцајy oни пpви штo мe вoдy. Oни викнyше (Пл).

П.4.27. Када се обележавају радње хабитуалног карактера у окружењу са аористним налазимо и форме наративног императива или потенцијала:

мисл'им, дoђе свaдбa, и ја гaздa, и ја oслoбoддим нек игрa ђe кo хoђе, oнo посл'eн види од мeнe, види oнa oт oнoгa, y jеднo вpемe тo ce посл'eн измижeша; изaгдшe oви вaшиpи, изaгдшe, изаeше, код нaс тo je билo да ce забpaди oнo, пoдбpaди ce да ce не види л'ицe (Туз); вaри тo, пa вaри дoк убийeл'и, пa тo пoсeн пeри, пa јaди, пa мoгa, а бoгмe ce нoсила и цeмaдaн и кoшyља и свe, пa пoсeн иoчeше сaмo oвaкo; тo бeше цpнo, цpнo, цpнo, oд некe стaрe кyћe турaл'и, пpегpaђeвaл'и, ја нoжoм нeђе хeфтy дaнa стpужи, стpужи, стpужи, yжyтe кa вoсaк (Кe); jедан идогину у Рибaрићe y кaфaну, jедан идогину у Дpaгу, пoсeн тoгa, нaђy ce y кaфaну и тo ce завaди и пoби ce (Пp); иpди се, дaдe им бoк jеднo дйjетe, пa пoслe дpугo, oнa гpднa свe тpци, хa бићe бoљe, бићe бoљe, oн свe гoри, свe гoри, свe гoри, oнa гa нaиycиш и oдe. Тa ми зeт yмpиje, a тa ми сeстpa oсиa. Oн, иcиepaше гa c пoслa, нићe вишe нa пoсao нeмa, тy сaс тoм мaјкoм, мoјoм сeстpoм (Гo); пa стoј, пa стoј, пa стoј, пa мe нoгe забoл'eше. E тo ce посл'eн pаcтyри, нaврх гoдинe pоди тy чoру (Бp); o слaви дpугy нoј тo би пyнa била сoбa дoкл'eн и jедaмa мoј бyразeр pаcтepa (Мe); бoгaми нoсисмo пaрe, нoсисмo, дaвaсмo y Бeдгpaт. Трeћa гoдинa, свe нoси, дaј, нoси, дaј, a пoмoгл'и cy гa (Ha).

П.4.28. Аорист глагола *рeћ* / *рeј* има функцију увођења туђег говора, при чему је некада наглашен а некада остаје без акцента, што је свакако условљено темпом говора:

„Oдакле си ти, Плaвшићy?“ *Рeкo*: „Из Бaлетићa“; *рeчe* Влaдa, код Вeсa (Бaл); *рeкo* снaшo ce; *рeкo* ја бoгa ми не мoгу, ја кyћaм дoрyчaк, рyчaк и вeчeру, плaћaјy ми пpeкoврeмeни рaт (Тpн); пa тo je oнo штo oвa *рeчe* je л' билo пo-вишe рoбљa y jеднo дoмaћинствo (Цв); „Вaлa нeкa je“, *рeкo*, „и oцa и мaгaрaц“; мй *рeкoсмo* да нисмo имaл' и пpoбл'eмa дoсл'e сaш нймa (Кн); *рeкo* изишћy нa oнo бpдo oнaмo гoрe; *рeкo*: „Рeкo некй сл'икaр да дoђe да мe сл'икa пa ја oбyклa димйe“; ти си и[з] сeлa Пoпa, *рeчe*; „Пa нисaм знaлa“, *рeкo*, „да стe oвaкo фини“ (Тp); Дpaгoвaн сaд je плaтиo пa вpaћa тaмo тa кpeдит, пoдигo кpeдит и сaд вpaћa, jош гoдинy дaнa, *рeчe* Мipкo, и oн пoсл'e пpимa пyнy пeнзијy. A *рeкo* да л' he je дoчeкaт; *рeчe* ми син, jyтpoc pазгoвaрa сa мнoм: „Mаmа, jеси пoвaдилa лyк?“; *Рeкo*: „Јa чeкaм oвe c мoрa. Mаmа не смйje да ce сaгињe да вaди лyк oд срцa“; кaд мe звa oвa из Вpњaчкe Бaњe, *рeкo*: „Јеси л' ти, Pале, звaо пpијeн пoлa сaтa?“; jучe тy разгoвaрaмo, Влaдo oћe зa Тyтин, нe знaм штa му oнo *рeкo*, a *рeкo* му: „Oстaви ми мaлo ситнијa пaрa зa чeтpec дaнa“; oвa чoрa

турā млѡго густе кѡхве, што је јѡдан *рѡкѡ*, отрѡва не, ѡна тѡри до пѡла шѡлѡ густинѡ, *реко*: „Немѡ, сине, ти тѡрат, ја ћу, са[д] ће да прѡврѡ“.

У аористу овај глагол може имати и значење „помислити“, а тада је неакцентован:

ја *реко* Мймица дѡђе да ме зовѡ; јѡк нйшта вѡлā, вѡлā сем онѡ око кѡћѡ за Петрѡвдāн, *реко* да нāрѡд ми се не смијѡ, јѡдва сам и онѡ покосйѡ (Бољ); Је л' л'ѡгѡ Жѡкй? Јā *реко* да ми онѡ избал'йрā (Кн); ја нāјстаријā нѡшто, *реко* нѡћу, нѡшто ми је да се прѡсйм вйшѡ жѡ, овакѡ кат побѡгнѡм мѡло је мѡњѡ, мѡњѡ ми је (Го).

II.4.29. Преглед особина аориста у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони показује да је посреди облик који се одликује знатном стабилношћу у систему и широким дијапазоном функција, од којих су неке само њему својствене, те је у том смислу неретко незаменљив осталим облицима. Сагледање односа према имперфекту, а реч је о сложенем сплету релација око којих је било више неслагања у науци, показује да оба облика опстају у доменима својих наслеђених функција, не мешајући се међусобно, што опет сведочи о њиховом јаком системском положају. Ова два претерита, које осим темпоралне службе исказивања прошлих радњи повезује семантика доживљености, представљају, сваки у свом домену примене, примарно језичко средство за обележавање прошлих радњи доживљених од стране говорног лица.

Чињеница да је српски стандардни језик током свог развоја био захваћен тежњом ка елиминацији ових форми резултирала је тиме да се на синхронном плану имперфекат и аорист ретко употребљавају. И већина народних говора на исти начин редукује систем. Наводимо тумачење ове појаве које даје М. Ивић, а које се изводи управо из саме семантичке природе двеју јединица. Наиме, изузев аориста и имперфекта „сви остали чланови система показују у погледу основних D и T обележја карактеристичну подвојеност: или је релевантан D моменат, а конкретна форма (презент) је у погледу T момента неутрална, или је, напротив, баш T моменат од битног значаја а D није (остали облици). Једино се аорист и имперфекат издвајају по карактеристичној и за систем нетипичној D + T релеванци“ (М. Ивић 1958: 148–149). Дакле, аорист и имперфекат издвајају се „као усамљена опозиција преоптерећена двоструком D /+ / и T /+ / обележеношћу – радња се уједно оживљава, приказује као динамична и временски се одређује – која није типична за систем“ (М. Ивић 1958: 149), што, сложићемо се са ауторком, може бити подстицај који је условио поменути процес елиминације.

II.4.31. У уводном делу поглавља дат је осврт на стање које се тиче очуваности аориста у дијасистему српског језика. Овде дајемо преглед функција које он има у зетско-сјеничком дијалекту, где се релативно добро чува, како

бисмо одредили положај тутинско-новопазарско-сјеничке зоне у ареалу структурно најсроднијих говора. Након тога наводе се подаци о приликама у другим дијалектима ради пружања ширег прегледа стања које карактерише ареал штокавских говора.

Као што је поменуто у уводном делу, аорист несвршених глагола релативно ретко се јавља у већини говора зетско-сјеничког дијалекта. На основу материјала презентованог у дијалекатским студијама закључује се да темпорална својства овога облика нису условљена видским карактеристикама глагола. У оба случаја аористним формама истиче се моменат прекида, довршености глаголске радње (Милетић 1940: 547; Барјактаревих 1966: 128; Ћупић 1977: 170). У свим говорима аорист се најчешће употребљава у нарацији, и то примарно за исказивање доживљених радњи, с тим да су свуда бележени и примери употребе у контекстима када се говори о дејствима о којима се зна посредно, „по чувењу“. Материјал из новопазарско-сјеничке зоне потврђује и наше закључке (Барјактаревих 1966: 128). У мрковићком говору употребљава се у приповедању и у обичном разговору, а њиме се казује скоро искључиво доживљена радња. Ако се „у приповиједању, тј. синтаксичком релативу, употрејеби кадгод и за недоживљену радњу, онда је приповједачево уживљавање у тај догађај сликовито и импресивно – да се стиче утисак као да је све то доживљено“ (Вујовић 1969: 321–322). Тако је и у Бјелопавлићима, где „у објема функцијама најчешће показује доживљене радње, али и радње које се само констатују као факти, без посебног уживљавања у моменат ситуације“ (Ћупић 1977: 169). За староцрногорске говоре М. Пешикан бележи да се овај облик употребљава за причање сопствених радњи, потом туђих радњи по сопственом запажању и у причању по чувењу. Притом, аорист „је у приповедању практично једини облик за казивање туђих свршених радњи ако се причају према сопственом запажању“ (Пешикан 1965: 199). Неслагања у закључцима тичу се углавном временске локализације глаголске радње. Тако Д. Барјактаревих аорист одређује као облик којим се обележава радња „која се свршила непосредно пред тренутком саопштавања или је трајала до тог тренутка“. (Барјактаревих 1966: 128), што не одговара подацима добијеним нашем анализом, на основу којих се показује да аорист не поседује овакво ограничење. У Бјелопавлићима, Мрковићима и Црмници аористом се обележавају радње како блиске тако и удаљене прошлости, с тим да Л. Вујовић (Вујовић 1969: 322) и Б. Милетић (Милетић 1940: 544) службу обележавања блиске прошлости везују за индикативну употребу, док се даља може обележавати само релативним аористим. Најзад, на читавој територији аорист се доста често употребљава у модалној служби.

Источна и централна Херцеговина такође се одликују добром очуваношћу аориста од глагола оба вида, а употребљава се у излагању прошлих догађаја и у свакодневном разговору. А. Пецо наводи да су и код пер-

фективног и код имперфективног аориста посреди завршене радње, с тим да аорист поседује својство да сам тренутак извршења радње веже за момент непосредно пре говорног времена, односно да се његовом употребом прошла дејства, без обзира када су у прошлости вршена, доживљавају, и од стране говорног лица приказују као најнепосреднија прошлост. Ограниченост радње код перфективног аориста сигнализирана је самим видским својствима глагола, док имперфективни захтева учешће посебних одредби које на то упућују (Пецо 2007: 258–261). У говору Љештанског аористом се увек исказује најближа прошлост (Тешић 1977: 244), а тако је и у говору Пиве и Дробњака (Вуковић 1940: 89).

У банатским говорима шумадијско-војвођанског дијалекта аорист се добро чува. Од значаја за наше истраживање јесте то што се примећује сличност у његовој употреби у нарацији како на плану семантичких и прагматичких ефеката које производи тако и по питању комбиновања са другим облицима. Наиме, аорист се овде „јавља на најживљим, најдраматичнијим местима у нарацији. Обично се у истом контексту јавља и перфект, у многим случајевима и презент, с тим да се аористом најчешће исказују изненадне радње, нагли покрети, значајни узбудљиви обрти“ (Ивић и др. 1997: 373). Притом, као и у нашој зони, причање најчешће не почиње аористом већ се експозиција теме најчешће даје у префекту (Ивић и др. 1997: 377). У осталим говорима овога дијалекта аорист је сасвим редак. У Лепеничкој зони употребљава се искључиво за доживљене радње (Вукићевић 1995: 210), док се у сремском говору индикативним обележава непосредна доживљена прошлост а релативним аористом радња извршена на било којој тачки на претериталној временској оси (Николић 1964: 367).

У трстеничком говору аорист је жива категорија. Јавља се од глагола оба вида али је ређи од несвршених. У овом другом случају увек значи довршену радњу било да се завршеност експлицира одредбом, препознаје из контекста или на основу саме семантике овога облика. Не употребљава се никада изван сфере доживљености (Јовић 1968:196–198). Релативно високофреквентна јединица аорист је и у говорима средњег Ибра, где се употребљава у дијалозима (када казује доживљене радње) и нарацији (када може обележити и дејства из недоживљене прошлости). Несвршени аорист је редак, а обавезно долази уз одредбу која упућује на прекид/ограниченост глаголске радње у прошлости (Божовић 2008а: 334).

Говор Горе одликује се знатном присутношћу овога претерита, с тим да је на овом терену дошло до развијања морфолошке диференцијације те се свршени глаголи углавном везују за аорист а несвршени за имперфекат (Младеновић 2001: 495). У временској употреби њиме се казује „чин свршености или ограничености глаголске радње“. Када се употреби имперфективни глагол, најчешће се уз њега јавља и одредба мере времена

(Младеновић 2001: 495). Сличне прилике карактеришу и говор шарпланинске жупе Сирињић (Вељовић и Младеновић 2017: 47–55). У Алексиначком Поморављу аорист се употребљава у дијалогу и приповедању, не излазећи притом из сфере доживљене прошлости (Богдановић 1987: 249–250). У говору Лужнице аорист се подједнако често употребљава од глагола оба вида, а исказана дејства одликују се компонентом завршености, што је основна разлика према имперфекту (Ћирић 1983: 105). Исте прилике одликују и говор Заплања (Марковић 2000: 235), те Црне Траве и Власине (Вукадиновић 1996: 260–261).

II.5. Перфекат

II.5.1. На свим деловима штокавског језичког комплекса перфекат је високофреквентна јединица са најширом сфером употребе. Синтаксичко-семантичка универзалност узима се као један од основних фактора који су током историјског развитка српског језика условили ширење овог облика на рачун осталих претерита. Процес је у стандардном језику и на већем делу штокавске територије знатно одмакао, што је резултирало губљењем, односно смањењем фреквентности имперфекта, аориста и плусквамперфекта.

Тутинско-новопазарско-сјенички говор припада идиомима који се одликују добром очуваношћу претериталних форми у њиховим наслеђеним доменима употребе, те стога и о перфекту, као и о осталим поменутиим јединицама, говоримо као о облику са равноправним статусом у систему. То значи да њихов одабир, распоред и фреквентност зависе готово искључиво од типа дискурса и конкретних комуникативних околности. У истраживаном ареалу перфекат је синтаксема којом се казују прошле радње. За разлику од осталих облика, који увек, поред тога што им је основна служба обележавање прошлости, имају и неку додатну семантичку компоненту која их у конкретном чину реализације маркира као обележене, спецификоване за исказивање претериталних радњи особеног типа, перфекат је носилац универзалне семантике. Распожива грађа показује да је посреди синтаксема која се подједнако често употребљава у обичном разговору и у приповедању, и то најчешће онда када говорно лице информације саопштава са неутралног становишта, без присуства експресивности и емотивно неангажовано, приказујући их само као догађаје за које се констатује да су се (из)вршили у прошлости. Сам облик перфекта притом својом семантиком не одређује прецизније ни време вршења (ближа или даља прошлост у односу на момент говора), ни дужину трајања радње, доживљеност/недоживљеност, ограниченост/неограниченост, евентуалну напоредност са неком другом радњом, хабитуалност и сл., иако службу исказивања свих типова наведених значења може вршити. Сви остали облици, с друге стране, специјализовани

су за обележавање не прошлости као такве, универзалне, већ увек уже дефинисаног подтипа прошлих радњи, на основу чега се најчешће и међусобно конфронтирају и у употреби један другог искључују, што их чини синтаксички, семантички па и стилистички маркираним. С друге стране, перфекат као немаркирана јединица може означавати и прошлост као универзалну, али и различите семантичке типове прошлих радњи, и то углавном у комбинацији са помоћним језичким средствима у функцији детерминатора који указују на карактер означених дејстава, или пак у ширим контекстима, удружен са осталим (изофункционалним) глаголским облицима. Стога се у даљој анализи синтаксичко-семантичке одлике перфекта анализирају како на примерима његове самосталне употребе тако и у ситуацијама када се при исказивању радњи комплекснијег типа јавља у садејству са осталим језичким јединицама.

II.5.2. Чувајући своје наслеђене функције, перфекат се употребљава увек када се јави потреба за обележавањем прошлих радњи са неутралне позиције, када је намера говорника да првенствено укаже на информативну страну исказа, те реферише о радњама са објективног становишта. То се најбоље утврђује при посматрању ширих наративних целина, где перфекат у сегментима који одговарају поменутиим карактеристикама има примарно место. Свако напуштање неутралне наративне позиције у принципу условљава и промену језичких средстава (нпр. у приповедању неког догађаја након експозиције која се даје најчешће перфектом, даље причање о појединачним догађајима, збивањима, стањима обликује се тако што се укључују остали облици са претериталном службом, а инвентар, распоред и редослед форми зависи од синтаксичко-семантичких могућности сваке појединачне јединице), што свакако упућује на то да је домен употребе (делимично синонимних) јединица система у испитиваном говору јасно разграничен.

Универзалност перфекта огледа се и у томе да се овај облик гради од глагола оба вида и да, у принципу, не постоје значајнија ограничења која би била условљена видским својствима глагола. Њиме се могу обележавати радње синтаксичког индикатива и релатива, референцијално и неререференцијално конциповане. Чест је и у квалификативној и модалној употреби.

У тутинско-новопазарско-сјеничкој зони, под напред наведеним околностима, перфектом се исказују радње које припадају синтаксичком индикативу, референцијално и неререференцијално конциповане.

II.5.3. Употребљен у свакодневной комуникацији и у наративном режиму казивања, перфекат је најобичнији у служби обележавања референцијално конципованих радњи индикативног типа, где се подједнако често јавља и од свршених и од несвршених глагола:

старачки сам. *Примакла сам осамдесѐт; кукү како сам се уиознала, ни уиознала се нијесам, ни мисл'ила нијесам; удала сам се са шеснаѐс гџдинѧ; ја сам била сирџе, осидала сам сирџе са џетири гџдине; џн је видџ шта је имѧло, џн се уилашио да се ја не освијестим; нијад нијесам л'џб замијесила, нијесам имѧла коме (Ле); мџрал'и смо рѧди тел'ефџна џде да дџђемо (Мел); жѧна ми је гџре оидишла компире да вѧди (Ке); ја сам у Ковѧче дџл'е жиѧела; валѧ сам заидишила кѧ да имѧм стџ; ја и ја сам дџста мукѧ видѧла, у сѧло сам одгѧјила четири девџке, сѧт су ми три у Нѧмачкү, јѧдна је тү удѧта, имѧ трѧе деѧе; ја сам четѧоро деѧе иодњивила, мџје дѧјете није нођило у бџл'ниѧу, мџје дѧјете није иримило инѧкцију; оне су бил'е у Нѧмачкү, имѧл'и смо ми овакџ, ја ве-руѧм, не знам, на пџла пѧрѧ, бџга ми је скупо било, четрѧс сѧдам илѧдѧ сам дѧла за стѧн, сѧдам илѧдѧ ѧврѧ сам дѧла и више за ова прикључак шпорѧта, цио стѧн гријѧш, и имѧш вџду тѧмо на бџл'ер (Ков); е валѧ вам бѧш фѧла што сѧе дџшл'и (Че); и, бџгме, с Нѧфџм смо ирѧвѧли гџдине дџбро; имџ је јѧдно убиство јѧднџ албѧнскџг жѧндѧра, а тџ му је бѧо амѧѧин сѧн, за чѧс га је убио; осуђивѧн је и на смрт и на вѧшање (Бл); имѧла сам четири брѧта, двѧ бл'изнака, а сѧстѧрѧ нијесам имѧла. Од јѧднога мџга џца јѧдѧхника учинѧло се сѧт порџдиѧа, шта ћу ти кѧзат, сѧло, читѧво овакџ, свѧ то брѧна ми, од брѧђе дѧца, снахе хим пџсен деѧе, тџ сила бџжѧ (Бр); Мил'е јџј је ирѧчџ сѧгүрно свѧ; ја сам иобѧгла исто (Вру); овџ врѧло смалүћкџ тү је имѧло седамнѧс вџдениѧѧ а сѧд не рѧди ни јѧдна; џџзѧн џтаѧ је ирѧвио гѧвџдѧнѧ кџла. Ниѧ имѧло да није знџ мџј џтаѧ (Гл); ја сам рѧдиџ у Рүдницу више Тутѧна (Трн); крѧво ми што није дѧла онијѧ пѧдесѧт мѧрѧкѧ ономѧ џетѧту (Кл); држѧло се више стџкѧ свүј. Стџкѧ се дүпло више држѧло него сѧд (Кн); ја нијесам конџплү заидишила, ја о тџмѧ не знам ништа (Це); џн је имџ сѧнове, џни су шкџловѧл'и су се свѧ, свѧ четѧриѧа, двојѧца су умрл'и, двојѧца су живѧ јџш; фино је било, није се гл'ѧдѧло тѧ националнос, жиѧвѧл'и су свѧ кџ јѧдно; е шкџла је, бѧш тѧчан датум не знам, џна је била овамо према Сџпођѧнима, у јѧдној приѧвѧтној күћи; тџ је било бѧш гџре, ми смо мѧло јѧдно три четири кѧлометра дѧље џдавѧѧ, имѧмо гџре јџш нешто шүмѧ, онџ другџ смо ирѧдѧл'и; тџ вежѧ са Сџпођѧнима, оно је у брѧдо сѧмо а мнџго је л'ијѧпо и тү су осидл'и стѧри сѧмо. Спѧсојевиђ јѧдан Никџла, у Укрѧс је рѧдиџ, сѧд је у Пѧзѧр, осидѧвил'и су имѧње, л'ивѧде, ѧивѧе; џни су у Нѧмачкү ирѧжил'и да се жѧнү (Баг); ирѧбѧло је матѧку да донѧсем, не мџгу овакџ; којѧ је тү паприка, пѧ сам мислила да мџгу да је сѧчүвѧм од мрѧза, џко стџ стрүкѧ имѧм; ја сам носила нџж пѧ сам сѧѧкала (Бал); нѧмѧ двије-три күђе, тү је имѧло преко триѧс күђѧ, сѧл' овѧ невелиѧл'и су осидл'и (Боб); имѧло је и дрѧвѧнџ, имѧло је и мѧтѧлно, плүгови, онѧ рѧл'ице (В. Лок); ја сам нү свѧишио друкшѧ; имѧ иза цркѧвѧ и сѧлу смо наирѧвил'и (Из); дѧца ишла у шкџлу пѧшкѧ, нису имѧла прѧвџза; имѧл'и смо свџја мџчила џвде; била је Влѧда богами и крупна и згџдна, ја сам била вѧзда ситниѧѧста, мѧјку нисам имѧла (Коз); сѧ[д], дал'ѧко било, изгл'ѧдѧ да је онѧ бџл'ѧс га нѧшла (Леч); е онџ су ми родѧтељи онѧмо бил'и, ѧто онакџ су изгл'ѧдѧл'и и онакџ смо и сл'икѧл'и; тџ му је брѧт рѧди у Нѧмачкү и џн му је тү иомџгџ да обрѧзује тү фѧрму и да жиѧви џ[д] тогѧ; џна је медеѧинскү уийсѧла ова унүка ми; нисмо вџду увѧл'и џде, нисмо купѧтило наирѧвил'и, а вџду дџбру смо довѧл'и на двѧ кѧлометра*

ис планинѐ одџгѐ, ми и онаѐ Весел'инка што *сѣ* је *срѣл'и*; *хиѣл'и* су продавницу да *џмѣ* Вџин Пџповић да осигурајџ, да препишемо овџ нашу зграду, ја *нисам дао*; *није се оженио*, он је шесѣт трѣћѣ гџдиште (Не); *стаџ* да ти покажем сл'ику багову, можда *си* га *заборавила* (Ос); *оѣиши* 'и су по Селакџвцу, по граду, *џде није* ништа *осѣјало* о[д] тија Друштѣнаца (Пож); од Нѣмаца *нисмо* ми *има* 'и зулџма ниџака (Прѣ).

Перфекат је универзално време за обележавање прошлости и у својој семантици не садржи компоненту која би ближе указивала на удаљеност тачке у коју се именована радња смешта у односу на моменат говора, па уз њега, чешће него уз остале претериталне облике, налазимо језичка средства у служби детерминатора. Маркери којима се експлицира моменат референције могу бити прилошког типа, или се у тој позицији употребљавају именски детерминатори:

е *саџ* су ми *оѣишила* два сина и мџш та и дџл'е су, ѣно хи (Мел); *саџ* су оне *бил'е* код мѣне, свѣ су код мѣне *бил'е* (Го); *јџтрџс* *смо* *ѣрѣчл'и* о тџмѣ, о трџвѣни (Че); *јџтрџс* *сам* седам кѣса *сѣјвила* баранијѣ, кџ јагода, у замрзивач (Ка); није дџбро с памѣњѣом та жѣна, кажџ *ономат* *се* *снемџла* (Мел); *скџро* су џни *бил'и* на тел'евизију (Баг); а *лани* кол'ко гџ да *си* *имџ*, *мџгџ* *си* да *ѣродаш*, овѣ гџдинѣ не оставѣ по једно два-три даџа (Кл); *касџо* *се* тџ *обрѣло* да мџгџ жѣне да поѣграјџ с џдџима (Ле); *ранијѣ* *се* свѣ *носило* прѣтенџ, сџкџно, од сџкџна *се* *ѣрѣвило* (Коз); *ранијѣ* мршаџо *се* *жѣвѣло*, ал' *је* *био* весел'ији *нарот* нџ *саџ*, ја *сам* *се* *оженио* у једну кџћу пот слџму, јѣдна сџба *била* тџ а *било* *нас* пѣт сестѣра и ја и брѣт, седам, баџо и мајџка, дѣвѣт (Тр); сѣнџко, нѣмаџо продавѣниѣ, нѣма џде *ранијѣ* *је* *имџло*, саџ нѣма ниџѣ продавѣница овуѣиѣнаџе, у Баѣраге *је* *имџ* јѣдан ал'и нешто нѣ мџга ни он да држи (Ке); *мџгџо* *ранијѣ* јџш мџѣга џца даѣѣ, џјаѣци, џни *су* *осел'ил'и* за Тѣрскџ (Пож); *начѣлѣник* *некаџ* сџпа *је* *био* та Никџла, он је џмрџ вѣћ (Баг); *спрѣва* ти *вашѣра* *није* ни *имџло*, *имџло* е тѣ свѣдѣбе тџ (Ке); *џнда*, *каџо* да ти *кажем*, тџ *су* *бил'и* *кџмшије* *нама*, ми *смо* Милџнџвићи *бил'и* (Коз); *тапџт* *није* *имџло*, ал'и *знам*, *виђџла* *сам*, није ис *прѣчѣ* (Ке); *таџда* *сам* *имџ* дваѣс и пѣт гџдиѣна *ка[т]* *сам* *наѣрѣвио* вџлу нџгу и овџмѣ кџџчнџ *кџс* (Кл); ја *сам* *држџо* *таџ* око пѣдесѣт-шѣсѣт овѣца *па* *сам* *држџо* сѣџморо-џсморо *кџња*, *па* *сам* *кравѣ* *такџѣ* *мало* *мањѣ* по пѣ[т]-шѣс *кравѣ* (Кн); *прѣви* *дан* *му* *је* *жѣна* *зѣала* (Леч); *прѣвџ* *нџј* *смо* *сѣрѣл'и*, онџ се зѣвѣ Идеал онаџ поџно аутџбу-скѣ дџл'е онаџ хотѣл, Тѣхно, у онџ *смо* *бил'и* *прѣвџ* *нџј* (Мел); баш *прѣ* *неѣи* *дан* *јџј* *је* брѣт *оѣиши* за Беџград, онаџ генѣрал што је (Ос); сѣџа и џнџк *оѣиши* 'и су на мџре у *понеџиџник* (Ос); за Нџвџ Гџѣѣну *сам* *ѣрѣба*ла да *идѣм* за Нѣмачкџ (Ков); ја *сам* *ѣџѣгла* *пџсл'ѣ* *Петрџвудне* *хѣфџу* (Тр); ми *смо* *дал'и* јѣдну *кравџу*, сѣѣам се дџбро, стѣри мџј *оѣѣрџ* *је* у Пазѣр, и с тел'ѣтом, у *прџл'ѣѣе*, л'иѣпа *кравѣ*, са[д] та *кравѣ* мџжда хиљџду ѣура *најмањѣ* мџже, а *џнда* *је* *даџо* за тџвар *жѣта*, *јѣчма* (Бо); тџ се *дѣшаѣло*, тџ у *Наџџје*, и тџ у *скџро* *врѣјеме* *се* *дѣсѣло* у *Наџџје* (Ли); *лањскѣ* *гџдинѣ* *прѣко* *дѣвѣста* *кила* *сам* *сѣра* *ѣрџџала* од јѣднѣ *кравѣ* (Ка); сѣјѣл'и *су*, *ѣџсѣјџ* *је* јѣдан *мџло* *нешто*, баш *синџѣц* *ми* *је* *прџлѣнскѣ* *гџдинѣ* *ѣџсѣјџ* *хѣљду* (Из); овџ *је* *наѣрѣљѣно* *пџсл'ѣ* *раѣа* *овџга* на *Кџсово*, *пџсл'ѣ* *бомбарџџѣна* (Из); *чѣтрѣс* *трѣћѣ* *каџ* *је* *било*, таџо *неѣе* у *кл'исѣру* *је* *ѣџѣну*

у Црнѹ Гѡру (Це); ја *сам се љдѡла осамдесѣт прѣвѣ гѡдинѣ* (Го); ја *сам шѣсѣт и дѣвѣтѣ одишла* (Ков); дѡље *су наѣрѡвил'и*, бѡга ми нѣ знам, ја мисѣм да *је била дѣведѣсѣт осмѡ ил'и дѣвѣтѡ гѡдина* кат *су ѣрѡвил'и* у центрѡлу на Ўвац. *Наѣрѡвила се* центрѡла на Ўвац и *заил'ишила* и овѡ *се посл'ѣ јѣзеро* (Кл); тѡ *је двѡнѣстѣ гѡдинѣ, десѣтѣ*, тудѡ *је тѡ бѣло*, ал' у *тѡ врѣме нѣје оѣишло* млѡго кѡ што *је оѣишло* педесѣт и шѣстѣ сѣдмѣ (Пож); нѡше е порѣкло нѣгде из Албѡниѣ, тѡ сеѡба кат *је била* мѡжда *прије трийста-чѣтирстѡ гѡдинѡ*. Тѣ *су* сеѡбе *бѣл'е* ка и сѡд што постојѣ (Рај); *пријен трийдес пѣт гѡдинѡ, чѣтрѣс*, *имѡло је* сѡмо ѡсам кѣћѡ у овѡ двѡ кѣломѣтра овѡм дол'инѡм, сѡмо ѡсам кѣћѡ *је имѡло*, а сѡт ѣмѡ стѡ педесѣт ко нѣ вишѣ, кѡко се свѣ измѣнило; ѣмѡм тѣ некѣ брѡћѣ от стрѣчѣвѡ, ѣно им кѣћѡ онѡмо, тѡ *је наѣусѣило прије двѡес гѡдинѡ*, по Нѣмачкѡј тѡмо (В. Лок).

Наведени примери показују да се перфектом обележавају прошле радње из ближе, даље, далеке и неодређене прошлости. Тип претериталне ситуације препознаје се или на основу контекста, или је сигнализирани посебним језичким средством. Прилике у којима се перфекат употребљава уз прилошке или именичке детерминаторе јасно упућују на то да се овај облик универзалне семантике може јавити у синтаксичко-семантичким околностима у којима обично долази аорист (примери са глаголима оба вида и одредбама *сѡд* и *јѣирѡс* нпр.) или имперфекат (такви су, рецимо, примери са несвршеним глаголима и одредбама *сѣрѣва*, *ранијѣ*, *ѣдѡ/ѣѡѣѣѣѣѣѣ*).

Као детерминатор типа временске ситуације често се појављује и зависна реченица (најчешће временска), а између радњи исказаних перфектом у зависној и управној клаузи остварује се однос симултаности, антериорности или постериорности:

ка[д] *сам бѣо* кѡ *ћѡк*, онѡ посе бежанѣјѣ, сиротѣња бѣла, ја *сам мол'ѣо* ѡца да ме да у шкѡлу да се шкѡлѣјѣм ал'и нѣје бѣло ѣслѡвѡ (Из); *била сам кат сам бѣла мѡлѡ* бѡл'есна пѣно (Коз); *док је Тѣто бѣо жив*, нѣје имѡло тѣјѡ вѡшѡрѡ (Па); *ка-се е нѡвишѣ сѣрѣљѡло у Нѡвѡм Пазѡру*, кат *је нѡвишѣ стрѣљѡње бѣло*, ѡн *је тѡпѣт бѣо осѣћен* и рѣчено му *је*: „Деведесѣт и дѣвѣт глѡвѡ да ѣмѡш, ни јѣдна ти нѣ би остѡла за живѡта“ (Бл); *тѡпѣт ја кат сам одишла*, у пѣтак нѣје имѡло нѣгѣ чѡвѣка (С. Туп); ја *ка сам ћѣо да сѣл'ѣм*, код мѣне *су дѡшла* двѡ Срѣбина из овѣх тѡмо сѣлѡ, *мол'ѣл'и* ме да не сѣл'ѣм да ми дѡјѣ парѡ кол'ко ми гѡј трѣбѡ; ја *кат сам рѡдиѡ*, бѣло *је* око трийста рѡдникѡ (В. Лок); ја *сам ѣѣрѡ сѣр* за Мѣтровѣцу *кат је рѡдѣла Трѣпѣа*. *ѣшло се* пѣшкѣ, *ѣѣрѡ* кѡње одѡвѣ за Тѣтѡв Вѣл'ес (Нет);

прије нѡ што је оѣишиѡ, ѡн *се јѡвѣо* (По); тѡ *се*, *прије* него што *се љдѡла*, *урѡдило* (Ле);

кат је онѡ дошѡ на вѣлѡс, ја се сѣћѡм дѡбро, нѡрѣдѡба *је* такѡ бѣла, свѡкѡ жѣна код нѡс ѣла онѣ пѣчу, покрѣвено л'ѣце, свѡкѡ жѣна (Ју); *пошто сам се ја љдѡла*, пѡ пѡбрзо *се* тѡ *оѣѡворѣло* тѡ шарѣнѡ кѡло; *кат сам ја дѡшла*, пѡ *дѡшла* ми *је* јѣдна јѣтрѡва; *шѣс нѣдѣљѡ пѡсл'ѣ мѣне дѡшла* јѣдна јѣтрѡва ис Тузѣња, и *дѡвѣл'и* су музѣке, онѣ свѣрѡћи дрѣнда, дрѣнда, дрѣнда, свѣрајѣ (Ле); *пошто сам се ја љдѡ-*

ла, ти ва̑ша̑ри су *й̑д̑чел'и*, *није било* (Па); ова старија̑ дна м̑јес̑и, о[д] четврт̑ог р̑зр̑еда како је зав̑рши̑ла ова̑ најстарија̑ ми ћерка, ја̑ више̑ *нијесам ум̑ијес̑ила* ни сл̑атко ни пи̑ту ни л'еп (Па); ве̑руј к̑о да ми је, к̑о м̑је ди̑јете ск̑дро да је, кат сам он̑о ч̑џо, с̑џе ск̑дро с̑амо што ми *нијесу й̑д̑шл'е* (Ки); а *слав̑ил'и смо* славу̑ о̑де ка[д] смо д̑д̑шл'и; ми *смо й̑рав̑ил'и* св̑адбу т̑о ве̑че оз̑г̑ор ка[д] су ме дов̑ел'и; пошто је Влада о̑й̑шла, он се посл'е *ожен̑ио* (Коз); ја̑ сам се д̑ста зам̑ерио̑ д̑младини кад је й̑д̑чело да се уни̑ш̑ив̑а̑ ов̑о̑ на̑ше бог̑аство̑ кој̑е смо им̑ал'и (Ос).

II.5.4. У тутинско-новопазарско-сјеничкој зони, за разлику од референцијалних које се исказују глаголима оба вида, неререференцијално конциповане радње углавном се обележавају имперфективним глаголима, али су бележени (мада ређе) и примери са глаголима свршеног вида. У стандардном српском језику, међутим, семантика неререференцијалности може се обележити само глаголима с несвршеним видским својством (Танасић и др. 2005: 400).

Примери за неререференцијалне радње контекстуално детерминисане са перфектом несвршених глагола:

осељава̑л'и су педес̑ет и п̑ет̑е и ш̑ес̑ет и п̑ет̑е, са на̑ше̑га кра̑ја од̑вд̑е (Ју); ти-п̑ут је *м̑ора̑ла*, ако *е с̑и̑ав̑ла* с мужом, она *е м̑ора̑ла да се д̑г̑не̑ да с[е] о̑к̑у-й̑а̑* из̑јутра, т̑о *није см̑ело да й̑реск̑д̑ћ̑и* пра̑г ако *се није о̑к̑у̑й̑ала* (Ле); ја̑ сам *зара̑ђ̑ево̑* више̑ не̑го о̑де д̑ктори (Ос); најприје *се и й̑ос̑и̑ло* до Бож̑ића пр̑во, с̑ад ри̑јетко к̑о; ни̑су нешто п̑ос̑ебно *се з̑ал'и*, из̑утра св̑ако̑га сл'̑д̑ује по кол̑ач и ка̑мак, к̑о *е им̑о ка̑мак*, ко *није*, богами *ш̑ур̑ал'и су* љ̑уди и ма̑с (Ос); и м̑ј д̑до шт̑а је *ра̑дио*, зна̑м, он̑ је *иш̑ао* у ра̑т, *био је ра̑њава̑н*, ру̑ке оба̑д̑вије овако̑ је др̑жао (Ков); св̑е сам ов̑о ја̑ *ку̑й̑ова̑ла*, св̑е сам ја̑ *й̑ари̑ла* постељ̑ине и те̑пихе и та̑мо у с̑обу св̑е да ми је й̑сто (Ков); с к̑оњима *се й̑шло* у те̑ св̑агове, т̑о та̑п̑ут су бил'и ти̑ д̑бич̑аји (Бо); *рас̑и̑и̑й̑ва̑ло се* од кој̑е р̑ђ̑е, ка̑ка је пор̑одица, о̑тац, ма̑јка, бра̑ћа, т̑о *се највише̑ гл̑еда̑ло*, от ка̑к̑е је р̑ђ̑е та̑ дево̑јка или м̑мак, й̑сто *се д̑на рас̑и̑и̑й̑ва̑ла* и за м̑мка, *е тако̑ је т̑о й̑шло та̑п̑ут*; тако̑ *се т̑о о̑и̑аш̑е̑ва̑ло*, св̑ака̑ же̑на је т̑о *нос̑ила*, и т̑о је б̑д̑ље б̑ило, др̑жи ти и стома̑к и ра̑дила си; ја̑ *нисам* т̑о ни̑кад ми *се т̑о није й̑рив̑и̑ђ̑ало* ни̑ти зна̑м да л је й̑стина. *При̑ча̑ло се* да т̑о, не̑ зна̑м, ја̑ш̑у г̑оле на врат̑ило, ид̑у око ту̑ђ̑ија̑ т̑ор̑ова̑, нешто вра̑ча̑ју. Ни̑т ме т̑о *бас̑ира̑ло*, ни̑т сам т̑о *ра̑дила* ка̑д; ни̑е т̑о б̑ило забра̑њено да се саст̑аља̑ м̑мак и дево̑јка, и на са̑б̑оре й̑ма̑, игра̑нке *се сас̑и̑да̑ло* и *разгов̑ара̑ло* (Вру); *иш̑о сам* ја̑ с мото̑ром у Р̑удницу на пос̑о г̑оре, ја̑ сам др̑ж̑о к̑у̑хи̑њу г̑оре за ра̑д̑нике и о̑де и у С̑ух̑у Тупри̑ју (Трн); *кад је б̑ила* прос̑ид̑ба, м̑мак *није иш̑о* на прос̑ид̑бу, без м̑мка *се й̑шло* на прос̑ид̑бу; *о̑й̑ерис̑а̑вали су* му гла̑ву (Бољ); ка̑ки су о̑де *зна̑л'и* сне̑гови *да й̑ан̑у*, с̑ад је ма̑ње, ј̑о кад сам ја̑ био ма̑њи кол'и̑ки су сне̑гови *й̑д̑дал'и*, к̑у̑ку (Кл); *си̑јала је* м̑ја ма̑јка кон̑оп̑љу. Па̑ *се п̑сл'е он̑о й̑р̑л'ило*, п̑сл'е *се й̑р̑ело* (Кл); дево̑јке *су се ја̑г̑мил'е да се уда̑ду* у так̑е к̑уће дома̑ћинск̑е да не̑ би от̑иш̑л'е у сирот̑и̑њу п̑сл'е ид̑е у на̑д̑ницу. И ве̑ћ̑ном *о̑ва̑ло се* овако̑ ђе је мало бог̑ат̑и̑ј̑е и тако̑ т̑о (Пр̑ћ); им̑ало д̑обр̑их машин̑а̑ па̑ су т̑о п̑сл'е *й̑род̑ава̑л'и*; ба̑ш из Алба̑није *довод̑ил'и су* не̑к̑е, й̑ма̑ у С̑по̑ћа̑ни

један, успео тамо преко манастира (Баг); како ће, мој је био живот л'ијеп, мене су браћа свугђе *водила*, понекā ис к'уће не излази, мајка ће је поведē и тō је, и тō мōра да пита свē, од амиде најстаријег до оца, сви да јој дозвoл'у пā да идē. А мене су браћа сви старији од мене бил'и, пā ми је баш било л'ијепо, свугђе су ме *водил'у*; ево у Бобовик *није се нико узимō*, не мōже, тō је браство и не узимā се; *ишло се* за јавор, дријен, он рāно бехрā, коприва, рāзнија цвијећā онō што имā и тō се стави у чашу са водом у сoбу; имā ђман, кoрeн *се користио* йстō за тō. Свашта су *радил'у* ранијē, сāt фāла бoгу ништа нeмā о[д] тoгā; такo *се* ћил'ими *ћикал'у*, *просићрало се* по к'ући (Боб); девојке и жeне су *долāзил'е* пā су *ћрāl'е* код нашē воденицē дoл'е, тō је било йстō кā једна порoдница ис Врбoлāзи и ми oде Црновршāни (Бот); јeсмo бoгме, *сијāl'у*, јā нисам валā тō никад, а знāм да *смо сијāl'у* и да *смо кисел'ил'у* тo, баш је овoгā мoчила нашeг вoдa тy, с тогā мoчила (Брћ); *ишли смо* јā и брāт, *ћросил'у*, нeкo пошāлe прoсцe, нeкo јoк (Из); тād *се дāvō* бeдeлe, мoрāл'и су да плātē за свāкy мyшкy глāву (Из); ранијē *се расићићeвāло*, лyди су *расићићeвāl'у* ранијē от кāкијā је лyди, от кāкe фамил'ијe, јeл' дoбрa фāмил'ијa ил' није, oткл'ē јoј је мāјкa, oткл'ē јoј је бијāћa, бāбa што ви кāжeтe, тoл'икo *се тo расићићeвāло*; такo *се насељāvō* тā нāрот, што рeкнy бāбe, тā јāднй нāрот, тā грднй нāрот *бeжo* кyт штā (Ју).

У ближем синтаксичком окружењу уз предикате у перфекту бележене су и посебне одредбе које указују на итеративност, односно на карактер понављања:

мoј чoвек свāкaд је тy рaкiјy *йeкo* дoбру и *имāли* смо (Гл); свāкaт би звāли рoство кoликo имā нāс тyнāкe, свāкaт *смо сирeмāли* вeчeру и звāли би се (Вру); гoрe *смо* рyдник *oивāрāl'у* пā *смо* тy, бoгaми, јeднy гoдинy дāнā по Тутинy *ишл'и* стāлно (Трн); стāлно је она звāла да идeм код нe (He); тād су дрвa *сирeмāл'у*, йвeк су држeл'и зāпрегe, ил'и кoњe ил'и волoвe, кoји нeмā тo oндā се смāтрāо вeл'иким сирoмāхом (Гу); бoгaми пoчeстo је *долāзиo* (Ту); на двā нāчинa су се свāдбe прāвил'e. *Ишло се* у просидбу, а *ишло се* и да се *крāдe*. нeкaд, кaкo рoдитeљи кāжy, *било је* и да се *не ийиā*, на вāшир (Кл); пoријeткo је *долāзила* (По); ту и тāмo *долāзило је* понeкијā мyсл'имāнā на сāбор ал'и нeпримeтнo, да гa не пoзнā нeкo, нису вол'eл'и (Из); никāкo *се нијeсу срeћāl'у*, нo су ме мeнe испросил'и у Пoтрeп a мoмкa нe знāм уoпштe (Кон); јā сам вeл'кe пāрe зaрaћeвō, јā мy никaд *нијeсам дo* да *ћрeбрoјим* пa да мy *дāм* нeгo кoл'кo сe из цeпa дoфāтилo (Oc); л'eп *није мoгo* никaт да *йocēчe* нoрмāлнo нo свe oвaкo (Ков); *бeжāло се*, нāпpијeн вeћинoм *се бeжāло*, ћoрaвe дeвoјкe *нијeсу се исћросāвe* (Вру); йвeчeн на пoсeткe тe *се скyиљāло*, *йгрāло се* филцāнā, *йгрāло се* онe пoткaпe, онo рyкaвицe ил'и чaрāпe, дeсeт кoмāтā, на eднy стрāн пeт кoмāтā на дрyгy пeт, пā сакрй прeтeн и сāt јeднa грyпa oвāмo, дрyгā oвāмo и питajy онo пoт кoји је, пoсл'e би сe пeвāли (Па); *ишло се*, јā баш сeћāм сe, дeду нe пāмтйм, oтaц ми је баш *носio* тāмo шљйвe, прoдāvō у Сбoчaницy гoрe кaт су бил'и пијāци нeдeљoм (В. Лок); у Бoбoвик имāлa зистo јeднa вoдa, тo сaм пpијe ћeлa да ти кāжeм, звāлa сe Пpобрāжeњe, тy су на ћyрћeвдāн *водил'у* дeцу и *кyйдāl'у* (Боб); дeтe дoк сaм бio зa вpeмe Крāљeвинe, тeжaк, бeдaн живoт бio, *ишло се* и гoлo и бoсo, свāки трн сaм л'ивāднй мoгo стрљaт нoгoм, тoл'кo

се *ишло* бђсо, од *Ђурђевдана* па до *Митрђвдана* нѐ би знал'и нит би имал'и да обђјемо опанке, *носи*л'и се пријесни опанци, от кожѐ говѐћѐ (Из).

У наведеним примерима посреди је углавном исказивање вишекратних прошлих радњи које се одликују редовношћу у вршењу, односно које се обављају по устаљеној навици или редоследу онда када се стекну прилике за њихову реализацију. Показатељ да је посреди неререференцијална прошла радња хабитуалног карактера осим контекста или одредбе неретко су и остали глаголски облици који такође врше функцију обележавања вишекратности. Стога перфекат најчешће налазимо у комбинацији са потенцијалом, императивом или временски транспонованим презентом. У примерима који следе може се уочити контекстуално условљена изофункционалност перфекта и поменутих облика у ситуацији када наступају у истој служби:

свѐ сам на главу *носи*ла, код једнѐ воденицѐ, *би*ло једно врѐло па до кђћѐ *носи*ла, па *би* свѐ *чѐкала* да говѐда прђђу да *направу* стђка пђт да би отишла да опѐрем пел'ѐне дђл'е (Ков); ја сам имђ родитеље, и ђца и мајку, живи су ми бил'и, ка-су ђни *говори*л'и да ме жѐнђ, мѐне е тол'икђ *би*ло стђд, *нисам мђгђ да ђрисуѐиујѐм* да ђни причају о мђјђј женидби него *би* *изашђ* ва̀ни (Бо); ранијѐ мајка ми, ја знам кад *би* *пѐљала* ме, *обѐшало* се више врати понѐгђе, повише врати копрђва, па *би* *дђшла* па *би* ме *испѐљала* (Ју); *ђричали* су да се тђ *ђјављѐвало*, мѐне тђ *басђрало* *није*, нѐ знам. *Причало* се, нѐкђм се тђ *ђревђћало* нѐшто, нарочито поред грђбља кад *би* се *пролазило* и тђ (Вру); *би*-*вало* је свѐга, *има*вало је и тђга ал мђгђ мањѐ. *Има*ло је тога дђста. *Има*-*ло* је дђста, крђвови *би* *лијегали* (Вру); у Гурдијеље *излазило* се на ста̀нове, на бачије, такђ се зовѐ, ђградѐ нигде у сѐло *ђосђјавало* *није*, ба̀ште су са̀мо бил'е ал' тѐ ба̀ште са̀мо трђђм *би* се *заштити*л'е и понѐкђ дрвѐће и тђ са̀мо (Гу); *носи*л'и *би* шљђве и јабуке, ба̀ш по Митровици *носи*л'и гђре сђр. Ба̀ш се сѐћа̀м један стрђц ми је тђ *носи*о сђр та̀мо *ђродавђ*. Богами и жѐна е мђја *носи*ла прије пѐ[г]-шес гђђина, дѐсѐт, кат *смо држ*ал'и крђве и у Л'ѐпосавић и за Митровицу гђре (В. Лок); на̀ше мајке су *ђѐкл'е* л'ѐп у црепђље, у кђтњи крај та̀мо *налож*и ва̀тру и у онѐ црепђље су *ђѐкл'е* л'ѐп, *није* има̀ло шпорѐта него такђ *се ђѐкђ* л'ѐп, ђндђр пасђл'е *се кђхђ* у лђнац земљени (Трн); *чђвал'и* *смо* стђку онђмо и *са̀ђи* озгђр и *навед*и се на тђ рђјеку и *напи* се водѐ свђки дђн, чђста бђла. *Пил'и* *смо*, сад не смђјѐш бђс да идѐш по Јђшђници, нѐчисто, прђља̀во (Ју); *л'еж*ало се на слђмарице, *напђни* слђмѐ и *л'ѐжи*, *окрѐни* хи стрђнђм па свѐ *се* дѐца *порѐди*, *покри* хи по једнђм прђђђм и дђбро је (Боб); *седѐло* се, *разговђрало* се у каснијѐ време посл'ѐн *би* се *доноси*ло и пиѐе, нѐшто попи, помезѐти и такђ тђ. Онђ још ранијѐ о[д] тога *нѐ* *би* *има̀ло* пиѐа, *би* се *спрѐма*ла хрђна, кђ нека вечѐра, нѐшто, јабуке, слђткђ, вђће, *скђха* компђре, *пѐчи*, сђра (Рај); а што се тиѐчѐ обђћѐ, тђ *су* *има̀л'и* мајстори да градђ от, кад *би* *закла*л'и стђку, и онђ кђжу *ушта*ви, *налазило* се тѐ кђже и опанке онѐ и посѐн *има̀ло* су опђте, тђ мајстори са опђтама ка̀ они што *су рађил'и* Србијђнци са онијем рђђом, па тђ *направи* л'ђјепо, кђ најбољѐ цђпел'е данђс кђ је носио тѐ опанке; бђла је конђпла, *сђјал'е* су жѐне конђпљу, па *има̀ла* је трл'ица, и онђ *тђри* онђ

конџпљу између онѣ и ђна онџ грумѣње опџдџа а онџ тџнко вџлџно остџјѣ, пџ посл'ѣн тџ жѣне турџјџ у мџчваре пџ се тџ уштџви пџ су још џперађѣвал'е (Бот).

У свим примерима перфекту су конкурентне наведене синонимне јединице. С друге стране, обрнута замена не би била могућа управо због тога што за разлику од потенцијала и императива значење хабиџуалности перфекту није примарна семантичка компонента. Овај облик поменуџу семантику остварује тек у садејству са контекстуалним условима, односно уз помоћ одредби које упућују на итеративност, или онда када се у окружењу јаве форме императива или потенцијала, који семантику хабиџуалности „преносе“ и на перфекат (изузимамо свакако примере од несвршених глагола какви су учестали, типа: *доносили су; долазили су*, који сами по себи носе значење поновљивости).

С. Танасић (Танасић и др. 2005: 401) констатује да је у српском језику исказивање нереференцијалних прошлих радњи доступно само перфекту несвршених глагола⁴⁸. Прилике у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони унеколико су другачије. Примећено је, наиме, да у одређеним контекстуалним условима прошле нереференцијалне радње, односно оне које се одликују особином хабиџуалности, могу бити означене и свршеним глаголима. То се види из примера у којима је посреди казивање вишекратних претериталних радњи, где се уз облике свршеног перфекта неретко налазе и одредбе које упућују на нереференцијалност, при чему се перфекат комбинује са осталим синтаксичким јединицима којима се такође обележава хабиџуалност:

рџјетко, иџко *је џобѣгла*, џни неће да јој се помџру. Рџјетко *је тапџт џобѣгла*, нџ свѣ просџл'и. И родџтељи се пџтџл'и, раније се девојке нијесу пџтџл'е хџће л'ил' неће (Кон); стаљно *је она тџ нама урџџила* и *однијела*, млџго је дџбра бџла (По); није имџло овијџ тџкџниџа него *се неки џаршаф изџџко понѣкат* (Пож); и ми смо ис Ђерекџра Црногорци. Јонџзага, можда си га пџнтила, онџ што је бџо прѣсѣдник у сџт некат, е џн *је свџкат* је нама *рѣко*: „Ми смо рѣџаци“ (Ђер); џвијек *смо* за зџму *џзѣл'и* по једну свињу (Доб); црнојка имџ сѣме а белџјка нѣма. Остџви за догџдинѣ да е посџјемо. Пџсл'ѣн *смо џочуџџл'и, очуџџл'и* је па по некол'ико свежи у снџпчиће онѣ. Е пџсѣн је понѣси у мочџло па је покџсел'и три недеље, па навр три недеље је извџди, пџ је осуџи, пџ е имџла трџл'ица те е трџл'и, посѣн је грѣбене огребенџ, па је опреди (Кон); тапџт *је понѣка девојка џобѣгла*, понѣка се испрѣси и отџди свџтови да је џзмџ а већниџм су бежџл'е понџћи (Мел); кџ је имџо вѣзу *џзџ је* мало јефџтинџје (Баг); пџ ми смо кџмшије, толико пријџтан бѣше, џе ме гџј *срѣо*, у парк, у болџницу, џн пџта се (Бал); Ђурска кад је пропаља, краљ је давџ кџ е живѣо педесѣт гџџина тџ зѣмљу, давџ је тџ зѣмљу, *џзџ је* гџзди и давџ је џима, на поклџн (Де); ми смо виџџл'и

⁴⁸ „[...] перфекат у српском језику нема могућност да исказује нереференцијалне радње глаголима свршеног вида. Ипак, српски језик није лишен могућности исказивања нереференцијалних прошлих радњи глаголима свршеног вида. Ову функцију регуларно обавља облик потенцијала“ (Танасић и др. 2005: 401).

гуца, имало је ко о[д] дрвета направљено једно округло и тамо смо *йскопал'и* ко кўћица, а оде је карван, једна рўпа йскопана и тў смо гуцу трѣбал'и да угнамо тў, а они једни бранў, и сат она мора докл'е гдј то не оствари трчи тўна, а овй чекајў; имало је девојакā која удпште мѡмка ни видела није него *је ойишла* за њим, ранйјѣ (Дет); оде слаavimo Никѡлдан. Некат се није спремало ко сат, рйба се некат није имала, овѡ другѡ јесте, пйте, салате и тѡ, *скўвало се*, сѡмо рйбѣ није имало, најпријен за тў рйбу се није ни знало нит је имало тѡ, није одекане (Ост); тудйјен свѣ смо ми тешкѡе претрпѣљи, *нијесмо рѣкљи* нѣмам, свѣ смо имѡли помало, лўди ради а ми ўзми, бѡк помажѣ; свѣ смо цијенйл'и, *нијесмо* никад *бацил'и* л'ѣп (Бо); сѡд је, дѣцо, глўпшѣ, него некат што е било глўпо. Нити *се задрљило* мѡмак и девојка нит *се йѡлўбйло* према свйјем, нити ништа (Вру); за свѡдбу како ђѣ. Нѣђе *се исцросило*, нѣђе *се йремѡмйло* (Кл); брашно се прѡво носило от кўћѣ, јѣчам, па *се умл'ѣло* у воденицу, па *се однијѣло* кот кўћѣ да се миѣсѣй (Ру); ка се йшло на воденице, *оийшло се* и ранйјѣ, дал'ѣко док отиди, докл'ен дођи оно уфѡти тмўша (Коч); ѣ пѡ ймајў ѡбичѡји, извѣде је, која ймѡ браћѣ, два брѡта, јѣдан ѡтуд, јѣдан ѡтуд је извѣди и ѡбићѡј кѡ бајѡги кѡ ће пўцат прѡви ил'и тѡ што узймѡ невѣсту ил'и тѡ што дѡјў невѣсту, а чўвајў демек и јѣдан и другй, пѡ који ујѡгми да пўцајў, тѡ ѡбичѡј такав бйѡ, а ѡсл'и *су* браћа *извѣл'и*, кѡ није имѡ брѡта, от амйцѣ брѡт (Це); ада богами смо прѡвил'и и тѡ је било стѡрно л'йјѣпо, тўрил'и би помало јѣчма и помало кл'ѣкѡ и знаш који сѡк би онѡ направѣ згѡдно, ймѡ некй дѡбар ўкўс, и јѣчма *смо йѡмијешѡл'и* помало, и знаш како е то било згѡдно, а сѡт овѡ нѡрот маханцйја нешто (Бр); траѡвама, чаевима, траѡвама, ѣто такѡ би се лијѣчили, ни код лекѡра ни жѣне ни лўди, бйѡ здрав нѡрод ѡнда, није било болешљйво ка сѡдек, рйјѣдак слўчѡј ко[д] дѡктора ко *је ойишиѡ* (Гу); штѡ е носйла? Шта се имѡло. *Изѡйкѡла је* ѡил'им, *йѡнијѣла е*, нѣкѡ *е изѡйкѡла* пѣрѡвѡз, *йѡнијѣла је*, овакѡ овѣ рѡбѣ понѣси (Кон).

Исти тип радњи од свршених глагола остварује се и у зависносложеним реченицама:

кад *је* гѡј ѡна *оийшла* нѣђе, ѡна би остѡла на кѡнак код мѣне кўћи, сѡд је учитељйца нѣђе (Из); тѡпўт није имало тел'ѣфѡнѡ, није имало ништа, тѡпўт ко *си* девојку *завол'ѣо*, ил'и напиши мало писма, тѡпўт нијеси смѣѡ од родитељѡ да е трајйш, него јѡј напиши некў писму пѡ јѡј нѣко понѣси тѡј девојци, ако је уфѡтў, она је погйнула (Мел); нѣмѡштиња, сѡл'и нѣмѡш, л'ѣба нѣмѡш, кромпйр ко *си* *нашѡ*, пѡ *си* *скўѡ* пѡ се с тйм издржѡвѡ и хрѡниѡ, пѡ да си имѡ сѡл'и да умѡчйш у онѡ компйр кўанй, кѡ да би имѡ пйтѣ, што кѡжў (Стр); јѡ нйсам имѡла браћѣ, па сам бйла и сйн и кћѣрка, вишѣ сам тѡ рѡдйла, нѡ што сам рѡдйла овѡ сѡд по кўћи, да обрйшѣш, да умйѣсйш, да помўзѣш. Ако *смо йѡрѡл'и*, *йѡјѣл'и* *и* *смо*, ако нијесмо – нијесмо имѡл'и. (Ру); ако *се* *намѣрйла* жѣна, ако се, тѡ се ранйјѣ није йшло ко[д] дѡктѡрѡ, тѡ сѡмо кот хѡцѡ (Дол); ко *сам* нешто усисивѡчом *очйсийла* ил' прѡла, мѡрѡло је дйјѣте да ми се убйјѣ ил' другѣ није имѡло (Дол); ѡтприје жѣна кад би дѡшл'е, оне нйсу тѡ нешто трагѡл'е, тѡ је свѡкѡ мѡрѡла да слўшѡ како јѡј старйй рѣкнѣ, овѡ сѡд јѡк, сѡмо се спремй и ѡдѣ, ѡдо јѡ, ништа вишѣ, нйт вел'й ѡћу л'и нѣћу л'и ни мѡгу л'и, а отприје ми

јџк, свѣкар и свѣкрва ко ти је рѣкла те ймаш, *оѣишла си*, ако ти *није рѣкла*, нѣ мош ни у махалу да изађеш; тџ ти је бѣло прѣвџ оно мусл'имѣнскџ. На свѣдбу кад испрџсѣ, цѣмбус, пѣ посл'ѣн остѣвѣ девојку ако *се није сѣрѣмѣла*, нѣкол'ко те се спрѣмѣ, пѣ посл'ѣн дођѣ те је ѣзмѣ и доведѣ је оздџ, пѣ посл'ѣн овѣмо продѣжѣ свѣдбу кџл'ко кџ хѣе (Кл).

Често се хабитуалне радње обликују глаголима свршенога вида и онда када их говорници наводе као пример извесног начина деловања, понашања, дакле, као опште правило које је важило у прошлом времену. Дискурс започиње најчешће конструкцијама типа: *Овако је ѣо бѣло...*, *Бѣло је ѣо овако, на ѣримѣр...* *То се радило овако (на ѣримѣр)*, или је само приповедање тако интонирано, а предикати у префекту обично имају граматичку форму 2. л. јд.:

овакџ ти је тџ бѣло и тџ се узѣмѣло, на прѣмѣр: *виѣдео си* девојку за офѣѣма, и она ти *се свѣдела*, тѣ си *оѣишиџ* код џца да кѣжѣш да ѣеш њѣ да жѣниш, *ѣо-кѣишо си* лѣѣде (Ѧер); на Бџжић свѣ *си сѣрѣмѣо*, *обрѣсџ си* тџрове, кѣћу, свѣ (Коч); радѣ се овакџ: ко ти је јѣко пл'ѣме, *исѣпросѣо си* девојку код мѣне, па ти је јѣко пл'ѣме, кѣжѣш: „Ил' ѣеш главу, ил' ѣеш ми девојку“, у тџ дџба тѣпѣт а сѣд јџк. Ко ймѣмо девојку, стѣсѣлу девојку, товѣри. Мџрѣш да дѣдѣш ил' ѣе те ѣбит (Жу); бѣло како бѣло: *кѣѣишо си* тџ, пѣ *си дџнио* код кѣћѣ, пѣ *си свѣјѣма дѣо* да подѣјѣлѣѣ (Вру); јѣс имѣло, имѣло је дџста је бѣло – *ѣобѣгнѣш тѣ*, прѣмѣр дѣјѣм, од рѣјѣчи нѣмѣ ништа, и сѣд, овѣјѣм *се свѣдел'у* прѣјѣтељи и тџ, и они дѣдѣ тѣџѣ сѣстру и тџ је бѣло; и тѣ пѣт се бежѣло, ал'и тѣпѣтѣ кад се је бежѣло: тѣ си дџбра прѣјѣтељица са мојџм ѣѣркџм, и тѣ *си* јџј *исѣричѣла*, дџбро тѣѣ, овѣмо онѣмо, ранѣјѣ се тџ викѣло, мѣмѣ је и она отѣдѣ тѣмо, побѣгнѣ, посѣ нѣтѣ да јџј се помѣрѣѣ, шѣлѣи лѣѣде, они нѣтѣ да јџј се помѣрѣѣ (Дѣт); бѣло је тџ ако се џна рѣкла нѣкџм, и сѣт, ја мџја ѣѣрка на прѣмѣр: мѣне *се свѣдџ* прѣјѣтељ, јѣ не пѣтѣм ѣѣрку него је дѣдѣм дѣѣгџм, а џна отѣдѣ за онѣмѣ што је остѣвѣ, е тџ је бѣло; тѣмо су тѣ дѣбичѣји, на прѣмѣр, тѣ је невѣста *дџшла* нџѣас, па *се е сѣгнула*, па онѣ прѣк лѣѣбѣла, и посл'ѣн дѣѣо врѣмена мџји прѣјѣтељи тџ долѣзи (Дѣт).

Да су свим наведеним примерима обележене управо радње хабитуалног карактера, показује могућност замене перфекта временски транспонованим потенцијалом, коме је основна служба исказивање претериталне поновљивости радње, и то без промене значења. На пример:

није имѣло овѣјѣ тѣѣниѣа него *се* некѣ ѣѣршаф *изѣиџкџ* (= *би се изѣиџкџ*) по-нѣкат (Пож); и мѣ смо ис Ѧерѣкарѣ Црногџрци. Јонѣѣзага, можда си га пѣнтила, онѣ што је бѣо прѣсѣдѣник у сѣт нѣкат, е џн је свѣкат је нѣма *рѣкџ* (= *би рѣкџ*): „Мѣ смо рѣђѣѣи“ (Ѧер); ѣвијѣк *смо* за зѣму *ѣзѣл'у* (= *би ѣзѣл'у*) по јѣдну свѣѣѣу (Дџб); црнџка ймѣ сѣме а бељџка нѣмѣ. Остѣви за догѣдинѣ да е посѣјѣмо. Посл'ѣн *смо ѣѣчуѣѣл'у*, *ѣчуѣѣл'у* је (= *би ѣѣчуѣѣл'у*, *ѣчуѣѣл'у*) ... (Кон);

нѣмаштиња, сѡл'и нѣмаш, л'ѣба нѣмаш, кромпир ко си *нашѡ* (= би *нашѡ*) пѣ си *скѡѡ* (= би *скѡѡ*) пѣ се с тим издржѡвѡ и хрѡниѡ, пѣ да си имѡ сѡл'и да умѡчиш у онѡ компир кѡниѡ, кѡ да би имѡ пѣтѣ, што кѡжѣ (Стр);

било како било: *кѡйѡ си* (= *кѡйѡ би*) тѡ, пѣ си *дѡниѡ* (= би *дѡниѡ*) код кѡћѣ, пѣ си свѣјема *дѡѡ* (= би *дѡѡ*) да подѣјѣлѣ (Вру); јѣс имѡло, имѡло је дѡста је било – *ѡбѣгнѣш* (*ако/кад би ѡбѣгла*) тѣ, примѣр *дѡјѣм*, од рѣјечи нѣмѡ нѣшта, и сѡд, *овѣјем се свѣдел'и* (*би се свѣдел'и*) пријѣтељи и тѡ, и они *дѡдѣ* твѡју сѣстру и тѡ је било, за тѣјѣм.

Видска разлика, међутим, релевантна је у ситуацијама када се несвршеним глаголима исказују „прошле радње чији резултат није актуелан у моменту говора јер се у међувремену десила друга радња која је поништила тај резултат“, нпр.: *Јелена се ѡѡисивала на факултѣтѣ, али је већ у ѡрвој години наѡѡѡила сѡѡѡдије* (Танасић и др. 2005: 395). У предикату са глаголом имперфективног вида који самостално може исказивати семантику дезактуелизованости у моменту говора не може доћи свршени глагол а да се значење не промени. Такви с примери из наше грађе: *дѡ л' се она беше ѡдѡвѡла* за Мѡца? (Ле); *јѣдамѡ се ѡдѡвѡла* (По); *долѡзил'и су ѡни* (Ту). Ипак, ову службу у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони у већини случајева врши плусквамперфекат.

II.5.5. Перфектом се обележавају и радње које припадају категорији синтаксичког релатива, мада се у тој служби ређе бележи:

ѡн је мисл'ѣо да *се нијесу ѡкѡјѡл'и* (Го); причаѡ хим о старѡм вѡкту кат *су се досѣљѡвѡл'и* на овѣ прѡстѡре (Ков); сѡт тѡ чѡјѣм да *су рѡдѡл'и* (Ле); чѡ да је неко *галѡмиѡ* тѡмо; причаше да је *долѡзиѡ* (По); сѡтра ћемо причат штѡ *смо рѡдѡл'и* (Кн); кобѡгдѡ догѡдинѣ ће бит гѡдина како *су осел'ил'и* (Ту); тѡ *се рѡдѡло* прије нѡ што ће да уѣћѣ у ѣрдек; *рѡдѡл'и* и би како *су навѣкл'и* (Ос).

II.5.6. Примери који илуструју употребу перфекта у квалификативној служби:

Нафа је *била* домѡница што *није имѡло* рѡвнѣ такѣ (Бл); Рѡнко понѣси пѡвел'икѣ комѡт. „Штѡ ће ти тол'икѡ сланина?“ „Нѣћу јѡ тѡмо кѡ Бѣдо, гѡзда ми, осѣкѡ ми сланинѣ кѡ да ћу да га превѣјѣм на нѡбој.“ Сѡл' је *знѡ да извѡдѡл'и*, а свѣ су дѡбри (Коз); *долѡзи* ми тѣтак. Онакѡ *није изгл'ѣдѡѡ* чѡдан, ал' *није хѡѣѡ да рѡдѡл'и*, *лѣмѡвѡло*, *ѡѡло* и *ѡѡроѡѡѡѡѡло* (Прћ); Рѣстан му се звѡѡ ѡтац, дѡшли ис Црнѣ Гѡрѣ, нѣму жѣна бѣла ѡмрла, довѣо тѡ двѡје децѣ и тѡг Ивѡна и посѣн Ивѡна довѣдоше тѣ, кажѣ ѡн је вѣликѣ зѣмљу имѡѡ. ѡн је свѣ то проћердѡѡ, и у Вѡјниће су Ристѡну бѣли дѡли зѣмљу и ѡн је и тѡ прѡдѡ. Тѡ је чѡдо чѡвек, *ѡѡ је*, ѡна му је бѣѡ Рѣстан комѡта, они су од крѡви побѣгли ѡде, учинѣли крѡв (Бот); планинка *није*, ѡна је сѡмо планинка, сѡмо око сѣра *рѡдѡла*, око мѡсла и око смѡка, тѡ је нѡзѡин бѣѡ задѡтак (Тр); овѡ би двѡ кѡња појѡши за Сеницу, онѣ бисѡге *ѡѡрѡѡ*, плѡти Цѣганима те тѣ кѡње поткѡј, а мѡло је *вол'ѡ да ѡѡјѣ*, кад ѡдѣ у срѣјѣду, *долѡзи* у четвѡтак, ноћѣјѣвѡ би у кафѡну, па нагнѡ ка Рѡждагињи

Ѡн натѣрѧ тѣ коње, пѧ камѣње бѧци пѧ им слѡми ѡмове, прѡзѡре звѧнѣ ѡмове.
 Ѡпасан бѧо (Цр).

II.5.7. Модално употребљен перфекат налазимо у следећим контекстима:

а) при изрицању благослова, добрих жеља или клетви, и то у облику без помоћног глагола:

е такѡ, бѡк ти *ѧомѡѡ*, ниѡко ти ништа *не мѡѡ* (Др); ѡ бѡг ве *виѡѡ*; е, бѡк те *виѧѡ* (Гр); она тѡ вѡл'и да пише, хѣј бѡк је *виѡѡ* (Бр); е дабѡгдѧ *живѣла* стѡ гѡдѧнѧ, и више (Ка); дѡбро те *нѧшло* (Бр); јѡј дѣѡ, дѧљѣ *биѡ* от свѧкоѡга (Коз); сѧ[д], дал'ѣко *биѡ*, изгл'ѣдѧ да је онѧ бѡл'ѣс га нѧшла (Леч); ниѡкад *не заѧирѣбѧло* ви, ал' кад би слѡчѧјно отишл'е, сѧмо трѧжите Бѧорац Гордѧну и кѧжите се (Коз); *ѧомѣнѡло се, не врѧѧиѡло се* (Цв); фѧлѧ ви, здрѧво *биѡ*'и, да сте здрѧве, живе (Др); дабѡгдѧ стѧда овѧѡѧ *ѧѡсла* (Уг); е бѡк ти *ѡѡ* здрѧвље; бѡк те *чѡвѡ* (Пе); дабѡгдѧ *се обѡѡѧиѡ* (Пе); свѣ ти на хѧир *биѡ* (На); дѡбро те *срѣло* (Де);

грѡм те *зѣрѡиѡ*; рѧк га *ѧѡѡ* дабѡгдѧ (По); бѧјѣла дѧна *не виѡѡ* (Бал); *не врѧѧиѡло се* мѧјѡки, дабѡгдѧ; ѧ сан ми се *не снѧо* (Ту); дабѡгдѧ пѡбаучкѣ мѧљѣѡ (До); *саѧрѣла* га дабѡгдѧ; вѧтра те *сагорѣла* (Бал); дабѡгдѧ *се ѧѧирли* (Бал); грѡм те *сагорѣо* (Бал); злѡ те *нѧшло*; бѡг је *ѡѧѡрѣо*, кѧко тѡ ѧчини такѡ (По); свѣ те *сѧѧислѡ* (Ос); бѧјѣс те *увѧиѡ*; приш те *ѧѡѡѡ* (Бал); дабѡгдѧ *се расѧѧла* (Ко);

б) за исказивање наредбе:

шѧт, да *нијѣси ѧѧснѡ* (Па); да *се ѧѡмѣриѡ нијѣси* (Ке); немѡ да *си ѧѡмѧсл'иѡ* тѡ да учѧниш (Че); да *се мѧкѡ* нијѣси (Уг); немѡ да *си се ѧѡнѡѡѡ* тѡ да бѧдѣ (Ке); да ти *није ѧѧло* нѧ ом да се јѧвиш (Ми);

в) у посебним конструкцијама допусног типа „имао немао, мора да даш“ (= „и да/ако/кад имаш и да/ако/кад немаш...“):

тѧ *вѣровѡ* ил' *не вѣровѡ* (Бу); цркву мѡрѧш прѧвит, пѧ се *ѧѡѧрѡ*, *иѧѡ* ѧѣ ѡѧеш (Кн); *рѧѡѡ*, *не рѧѡѡ*, ѧстѡ ти се фѧтѧ (Ту); *имѡ, нѣмѡ*, мѡрѧ да се кѡпи (Пе); *знѡ* нѣ *знѡ*, *ваљѧло не ваљѧло*, хѧјде, бѧвѧло је тѡѡѧ (Бл); време је бѧло, не пѧтѧ те родѧтељ ѧѣ ѧе да те дѧ: тѧ *биѧа* малољѣтна, *биѧа* старѧјѧ (Бр); *ѧѧѧло*, *удѧрѧло*, кѧша, снѧјѡк, ѡна се не скѧдѧ нѧти гѡвѡри до кѧѧѣ (Цѣ).

г) за изражавање претпоставке или става уверености:

ако се не бѧдѣмо брѧнил'и, *ѧрѡѧѧ'и смо* тотѧлно (Бу); ако се бѧдѡ осѣљѧвѧл'и, *сѣло је ѡѧѧѧѧло* тотѧл (Че); ако бѧдѣ, *ѧрѡѧѧ'и смо* (По).

II.5.8. У неколико случајева перфекат је бележен и у означавању радње/стања које важи за садашње време: мѣне сѧн онѧ прѡфѣсор Цѧбо, ко *си* га *знѧла* (= ко га *знаш*) (Бр); онѧ чѡвѡк, Хусѣин се зѡвѣ, ис Ђерекѧрѧ, можда *си* га *знѧла* (= *знаш*) (Ђер); можда *си* га *ѧѧѧѧла* (= *ѧѧѧѧиш*) тоѡѧ Осмѧна (На).

II.5.9. Имајући у виду да је посредни претеритални облик са најопштијом семантиком, чињеница да се перфектом може обележити било која прошла радња, те да он може замењивати ма који други облик у претериталној служби неоспорна је. Иако се на значењском плану таквом трансформацијом не уноси никаква суштинска разлика у информацији која се преноси, извесни пратећи ефекти семантичке, прагматичке, односно стилске природе бивају измењени. То је због тога што сваки од облика у претериталној служби има бар по једну семантичку компоненту која је диференцијална и којом се предикатски садржаји додатно спецификују. У вези са перфектом, којим се обележава универзална прошлост, најчешће се у литератури полемисало о присуству или одсуству компоненте резултативности која се његовом употребом на семантичком и прагматичком плану реализује, а која је у вези са категоријом глаголског вида.

М. Стевановић сматра да се тумачење по коме се у значењу перфекта као битно истиче стање настало у резултату извршења радње не може сматрати исправним. Тако, коментаришући став Љ. Стојановића, М. Стевановић наводи да се становиште по коме се перфектом „констатује факат извршености радње [...] не може сматрати тачним. Оно што наводи на овакву дефиницију перфекта у функцији је категорије глаголског вида, а не глаголског времена“ (Стевановић 1986: 605–606). Узима се као неоправдано и мишљење А. Мусића, који „истиче разлику у значењу перфекта свршених и несвршених глагола, констатујући, пре свега, да се само перфектом свршених глагола казује садашња готовост перфективне радње или садашње стање субјекта иза перфективне радње, без обзира на вријеме када се радња извршила“ (Стевановић 1986: 606). Насупрот наведеном, М. Стевановић тврди следеће: „Несумњиво је тачно да у значењу перфекта имамо две компоненте, од којих је прва, прва свакако па, за нас бар, по томе и основна – означавање радње која се вршила или извршила у прошлости, а друга резултат вршења, одн. извршења те радње, у ствари стање које је настало после извршења процеса радње. Време прве компоненте је најчешће неодређено, а време друге одређено. Њу говорно лице, скоро по правилу, доживљава, доживљава или се у њу уживљава – то је свеједно. У свакоме случају оно мисли на одређено време за које то стање везује“ (Стевановић 1986: 609). И С. Танасић сматра да има оправдања за тврдњу да је при употреби свршеног перфекта компонента резултативности снажно изражена, али се ни у таквим случајевима „где је резултативност посебно изражена, облику свршеног перфекта не може приписивати функција другачија од функције коју он има кад су посредни несвршени глаголи. И овде је он облик који примарно исказује прошле свршене радње, а присутна компонента резултативности обавештава о стању које је настало по извршењу тих радњи.“ (Танасић и др. 2005: 392).

У нашој грађи перфекат је подједнако заступљен од глагола оба вида. Слажемо се са ставом да је резултативност особина која је у облицима са перфективним глаголима на синтаксичком и прагматичком плану истакнутија, али сматрамо да она није комуникативно ништа мање присутна и значајна него означавање саме радње као активности која се у прошлости вршила и извршила, с тим да стање настало као резултат њеног извршења може, али не мора бити комуникативно маркирано.

То се може запазити у примерима где се глаголима у предикату првенствено упућује на радњу као дејство (из)вршено у прошлости, док је компонента резултативности на комуникативном нивоу секундарна:

ѐто е тѹ дѡл'е шкѡла, *ѡрѡил'и сѡе* покрај нѐ (Де); пѡсл'ѐ тѹ рѡло *се избѡцило*, *дѡил'и су плѹгови*, плѹгови онѡ са два тѡчка; вештѡчкѡг цѹбрѡва нѡје имѡло, и како *је насѡѡло* овѡ *ђѹбре* вештѡчкѡ, тѡ *је ѡдѡло* пшеница (За); *јѡ сам заѡѡкѡ*, мѡј стѡрац *је заѡѡкѡ* тѡ дрвѡнѡ рѡло и ѡрѡ сам мѡло *јѡ с тијем рѡлом* (Кл); бѡо један Никѡла персонѡлац, дрђѡ ме вишѐ нѡ да сам му бѡо брѡт. за кѡга *сам* га гѡд *замол'ѡ*, ѡн га *ѡрѡмиѡ* (Кл); *јѡ сам бѡн тѡ бѡо*, на Дѐдиње пѡ *сам* одѡтл'ѐ ѹпут *дѡбѡо* за Тѹрскѹ, тѡд је тѡ дѡговѡр Срђија имѡла са Тѹрскѡм те нѐколко тѹрѡ *је ѡѡѡшло* дѡл'е аперѡсѡно у Ѐстамбул, авиѡном се ѡшл'и и врѡћѡл'и се (Баг); тѡ је бѡо рѡт кат су бил'и Нѐмци и Партизѡни, и сѡт до тѹ *су дѡил'и* Нѐмци и овѡ су чѡкѡл'и, овѡ дѡвѹт нѡши, е тѹ *су изгѡнул'и* млѡго и овѡ и овѡ (Боб); тѡфус *сам ѡребол'ѐо* у Ѐжицама, пѡ пѡсл'ѐ сам бѡо на пѡправку у Вѡљево, један мѐсѡц ѡ пѡ дѡнѡ, пѡ пѡсл'ѐн ѡтал'ѐн *су* ме *ѡѡѡрѡл'и* пѡновѐ ме *врѡѡѡл'и* у јединѡцу (Прђ).

Исти је случај са глаголима несвршеног вида:

ѡролѡзил'и сѡе ви овудѡје (Не); и тѡкѡ *су ѡровѡдѡѡли* жѡвѡт крос цѡјело дѡба (Со); тѡпѹт *се жѡѡло*, пѡ тѡк се пѡћѡло кѡсит жѡто, тѡпѹт *се* жѡто *сѡјѡло* млѡго (Ли); хѡлда ѡстѡ *се сѡјѡла*, хѡлда *је мѡгла да рѡдѡ* без ѡѹбрета. Нѐко *је јѐо* чѡсту зѡп, чѡсту зѡп, здравѡла ми јѐсте. Тѡ *је бѡло* поштовѡње, *јѡ имѡла сам* кѡмшије, *нису* ми нѡкакав рѡд *бил'и* ал' *јѡ сам* са ѡјма чѡвѡла (Кл); тѹ тѐ ѡјве *рѡћѡл'е* *су* свѐ, тѡ је тол'ѡкѡ богѡто мѐсто, *јѡ вѐрујѐм* у свѡјету нѐмѡ нѡгде роднѡјѐ (Баг).

Ипак, постоје и случајеви када је семантика резултативности при употреби свршених глагола наглашенија, односно њихова употреба активира на семантичком и прагматичком плану ефекте који се тичу доживљаја самих стања која су настала у резултату датих радњи, а која се углавном примећују и у времену говорења:

ми жѡвѡл'и смо у Шкрѡјеље, пѡ смо посл'ѐн онѡ, ка[д] се ѡшло, ѡшл'и за Тѹрскѹ, пѡ посѐн *се врѡл'и* па прѐзѡме тѡ *ѡромијѡнил'и* (Со); *јѡ сам* ѐто тѹ прѡје *наѡѡсѡ* пѡ да би ви бѡљѐ ѡбјѡсниѡ (Ли); она је млѡђѡ од мѐне двѡес гѡдѡнѡ ал' је млѡго вишѐ *ѡбол'ѐла*; нѡкат нѡсам ко[д] дѡктора ѡтѡшла док овѡ *нисам ѡбол'ѐла*; штѡ вас *је дѡнијѡло* код мѐне?; тѡ је, рецимо, сѡмо јѐдан гѡгѡнт,

фабрика Рашка, она је пѣт хїлѣдѣ лѣдї имѣла, мушкарци, жѣне, тѣкстїлна фабрика. *Ўсїѣл'и су да је расїѣрѣ*, тї пѣгѣнчїи мѣнї су *їрѣдѣи* (Боб).

II.5.10. Са циљем да потпуније сагледамо семантику овог глаголског времена, у даљој анализи извршићемо поређење са двама претериталним облицима по синтаксичко-семантичким одликама најсличнијим перфекту. Имајући у виду да се домени употребе аориста, имперфекта, те перфекта, којима додајемо и наративни презент, у сфери прошлости неретко преклапају, покушаћемо да ближе утврдимо односе међу поменутиим јединицама. Посматрање перфекта у мрежи релација које остварује са осталим облицима омогућиће јасније сагледање његове семантике и одређивање прецизнијег положаја у систему претерита.

II.5.11. Системски положај перфекта у говору тутинско-новопазарско-сјеничке зоне упућује на то да овај облик највише сличности има са аористом – могу се градити од глагола имперфективног и перфективног вида; њима се радња обележава као акција која се (из)вршила у прошлости, а са становишта садашњег момента је неактуелна; доступно им је обележавање како ближе тако и даље и далеке прошлости; уз предикат у перфекту или аористу могу се употребити различити типови одредби којима се прецизира тачно време вршења радње, потом веременски одсек током ког се радња вршила у смислу ограничавања њеног почетка и краја, тј. дужине трајања (ово важи за предикате од несвршених глагола), као и одредбе које упућују на неререференцијалност, избројивост и сл. Наведена поклапања у семантици омогућавају релативну слободу избора између двеју јединица, односно њихову релативно несметану замену у контексту. Аорист и перфекат, међутим, диференцирају се по питању једног битног својства, а то је компонента доживљености која је код аориста наглашена, и која га издваја као маркирану јединицу (њиме се увек казују радње које се желе представити као доживљене, било посредно било непосредно). Оваква разлика у семантици подразумева и неједнаку стилску вредност. Тако је аорист синтаксема изразитог стилског потенцијала док перфекат, као немаркирана форма, обично није носилац стилогености.

Дакле, примарна разлика између перфекта и аориста (а ово је уједно и разлика према имперфекту, са којим ћемо перфекат упоредити касније током анализе) јесте у томе што означавање прошле радње перфектом на плану рецепције не даје никакву информацију о томе да ли она спада у домен доживљаја говорног лица. Говорник, употребивши перфекат, радњу обележава са неутралног становишта, наводећи је као факат, без интереса да је означи као (не)доживљену, а уједно и без намере да на стилском плану онеобичи своје приповедање приказујући радњу као динамичну, оживљену, актуелну и сл. Све ово, међутим, не значи да у случају перфекта

постоји ограничење на плану употребе – њиме се свакако могу означавати и доживљене и недоживљене радње, као у примерима:

како *сам најуишћевала, нијесам се* више *удавала* (Ли); *то је било*, ја мислим, пријен триес-ћетрес гoдџна, *то је било* неће око шесет, *тy је било* пријен педесет гoдџна. *Било је* тежак живот тад фџзџкџ. Фџзџкџ *је било* тешко, ал'и вџдџш тапyт је то време било да је нaрот бџо здравџш. *Сџавало се* на онџ дрвџнџ крџвџте, на гвожџџнџ, на слaмарице, *то је било* здравџш нaрот тапyт; ја ка[д] *сам се оженџо, није* такo *било* (Туз); пoсл'џн *је џдџџло*, по продавниџа *је џдџџо* бџс, пoсл'џнке пoчџше да избaџyџу гaџе и кошyље о тога бџза срџжи кошyљу пa пoсл'џн од пaтџске богами пoл'џјџпо (Цџ); пyно другaџчиџе, *звaо се* стaрџ свaт, *звaо се* џџвџр, *звaо се* бaџрaџтaр, *звaо се* стaрџ свaт, *звaо се* младожџџски мoмак, да пoслyџшa и свџ то, *џшл'и смо*, oндa *није било* ни кола ни aута ни џџчега него с коњима, коња ко је имo, осџдлaџ, згoду, понџки пџшкџ (Из); oндa *се џшло* с коњима. И Свџтло, oндa *смо рaдџл'и* пoље, *oрал'и су*, свџ *смо џлaсџџџл'и*, *имaло је*, а нешто не умџџџм да ти обџaснџм зaштa то трџба да ти испрџчам (Коз); сaт мџ смо *се нaџвишџ срџџaл'и* зa стoку, и тaмо *вaрo* ме, ја *сам* петнаџс гoдџна *имaла*, *џревaрџо* ме. Пa кат *сам дoшлa* овaмо, пoсл'џ три мџсџца петнџс гoдџна *наџџнџла*; ја *сам* млoго *рaдџла* oндa, мaло *су* и *бџл'и* сиромашнџџџ, тџк *смо* сaт мало зaдџнџџа гoдџна *изaшл'и* да жџвџмо кaкo трџба (Лџч); *имaло је* и oндa сџромaџa, ал'и ко *је џџо* овакo да *рaдџ* слoбoдан *је бџо* и *мoгo* је да *рaдџ* (Прџ);

у Пaљџво су Грџци *жџвџл'и*, пa ка[д] *су* oни *наџџсџџл'и*, то *се зaло* грџкo сџло, џ oни ка[д] *су наџџсџџл'и*, а џно џмa џoш грoбoвa тaмо код нaс џџховџџа, џ oни *су зaџaл'џл'и* то мџсто тy, џ збок тога Пaљџво. Један Пaвл'џ, oни *су* у Јџл'џџе *жџвџл'и*, Срџби, и oн *је џсто жџвџџо* џе су тџ Грџци, и то *осџџло* такo Пaљџво (Па); кад *је бџо* неџкџ рaт, штa ја знaм, кaжy Глухaвџница *је оглyхла* о[д] тога рaтa, а Нaдyмџце *се надуло* од неџкџ мyкa, такo *су џрџџaл'и* стaрџ џyдџи, а Покрвџнџк гoре џе је бoџџште, то се сл'џо бџо крџв, такo *су* стaрџ џyдџи *џрџџaл'и* то (Гл); тy џмa мџсто, лaс један зoвџ се Лaс Сџрџџин, тy Сџрџџи џе *су жџвџџи* тџ Грџци, и oни *су* из Гурџџџџа *оџџџшџи* кат *су* у прoл'џџе *хџџџл'и* да oрy, снџџџк *је џао* и *сџџџгла* онa поврџшица, знaш штa џ поврџшица, и oни *су дџџл'и* рyке о[д] ток крaџа, oни *су* тy зaдџнџ *бџл'и*, oни *су зaбoл'и* орало у поврџшицу и *оџџџшл'и* *су зaџвџџџк*, *нијџсу мoгл'и*, кад трџдџстoк aприла кад *нџсу мoгл'и* да џосџџу пшџенџцу, и oни *су дџџл'и* рyке о[д] ток крaџа и *наџџсџџл'и* га зaџвџџџк. (Гу); то је пл'џџе вел'џко, нaшa *је* старџна *дoшлa* ис сџвџрнџ Албaнџџџ пa *је бџла* у Дoлoво више Тyтџна, пa *су џaл'и* у крџф, пa *је* то *расџџурџно*; то кат ми *је* тa пaрадет *дошo*, *насџџџно је* то зa време Тyрскџ, *шџрџло се*, *исџџло је* то, *било је* тy јџдна кyџа а сaд џмa стo кyџа; *било је* цвџџџџе онo у маџу мџсџџцу, неџкџ шџпyрaк, штa знaм ја *имaло* тудџџе то цвџџџџе и по томџ *надџло* џме Цвџџџџџџџџ (Цв); мџ смо рoдом oт Црнџ Гoрџ ис Нџкџшџџа. Нaши *су* пoсџн стaрџ тaмо, вaљда *су* неџкџ *намџшџџл'и* и крџв, *убџл'и се* тaмо и *намџшџџл'и* *су* крџв, и oни *су* тy *џобџџл'и* и *оџџџшл'и* *су* oпџт у Црнy Гoрy код Бџџџлoк Пoља, џ oдaтл'џ јџдан стaрџ тaџ коџџ је бџо, рaзумџџџџ, *џдџаџо је* коња и *џрaџџџо је* џџ џе да доведџ фaмџл'џџу, и *нашo* је oде (За); oн *је* кaо *бџо* кaтол'џк пa *је* пoсл'џ *џрџџџо* прaвослaвнy

вѣру, *покрстио се* и он је *дснoвo* пол'итику и *дснoвo* је државу и *проширио*, па од њега *пoсл'е*, он *имao* три сина, Вукана, први, па Стѣван средњи, па Раство, Свети Сава (Прћ); Немњићи су отут некако ис Црне Горѣ, *њи је имao* више браће, они Бурђеви ступови што је *подижено* тамо у Иванград, *ђе бeше онo*, брат Тикомир он *подиго* тамо, *њeгoв* синовац, а Стѣван Немња он је ође, он је *идснoвo* државу српску прву. Прво је *дснoвo* неки Часлав, жупанија што је *била* у Рашку, па је *пoсл'е* *настиуио* ова Стѣван он, главно је он *дснoвo* (Прћ); од Суводолске битке, Карађорђе што је *водиo* битку у Сувом Долу на Пештер. Ту је *била* битка вел'ика, тамо се Васа Стојковић *завдио* са Хајдук Вељком и *изгубил'и* су битку. Седамдесет иљада, не сто четрѣс хиљада је са подруча пашалука сеничког *ошишло* с Карађорђем кат се Карађорђе *повуко* одавде. Сто четрѣс хиљада Срба, тако да *није остало* на подручју пашалука сеничког, само су *остали* е Обућине, једна кућа и зафаљујући, то је Лепојевиће и Буковик, зафаљујући томѣ Продану што је *био* кнез, тад су *имao* подруча кнезови, е та је *остало* ту, и само су ти Обућине *остали* и ту. Седамдесет иљада арнаута је Турска, кат се Карађорђе *повуко*, *досел'ила* из Албаније на Пештер, ал'и су они *бил'и* римокатолици, ал' под условом: „Идите тамо на Пештер ал' да примите ислам“. И дан данас се познају ти људи, л'ичу на арнауте (Че).

У првој групи су дејства из домена личног искуства говорника, а у другој радње које нису доживљене. Дакле, доживљене радње могу се обележавати облицима перфекта, с тим да при таквом обликовању информација о (не)доживљености не истиче се као комуникативно релевантна, она је присутна али је од секундарног значаја, њоме се не постижу ефекти на стилистичком, односно прагматичком плану као што је то случај код аориста и имперфекта. Стога, када треба обележити доживљене прошле акције, говорници ће употребити облике који у семантичком потенцијалу садрже такву компоненту, и која се њиховом употребом нужно активира. Стабилност свих јединица унутар система претерита у говору који испитујемо нуди слободу у могућности таквог одабира.

Приложени примери показују да и у једном и у другом случају употреба перфекта подразумева мирнији тон приповедања, без наглашене динамичности и са одсуством експресивности. Иако није чест случај да се јављају дужи наративни одсеци у којима приповедање тече готово искључиво у перфекту, бележени су и такви примери, и то у ситуацији када говорници заузму неутрални став при излагању прошлих догађаја:

имao је *добићаја* да се *узме* девојка која *није* уопште *видела* мoмка ни мoмак *њу*. Мeне су са *њeгoвoм* мајкoм скoро силoм *oженили*. Она је *била* савим у младѣ године, *није* *била* за домаћицу праву. Ко дијете ка-сам је *одвеo* ка кући тетка ми је, од мајке сестра, *рeкла*: „Б-ој са овијем максумом ти, Хамдо, шта е тебе, јеси ти луд?“ Четрнесту годину, *није* *имao* пунија четрнѣс. То ми један тeтак, од oчинѣ сестрѣ чoвек, *ипoсиo*, *пoслѣ* су *ошишли* без мoга питања да је *прoсу*. Сахи *нисам* *био* *зaдoвoљан*, *jeљ* така *је* *била* ситуација да *нисам* у мoћи *био* да јој *купим* мараму на главу да стави, а не шта другo. Тeшка је ституација

била живѡта, а ја сам, богами, био службо војску, дваес првѡ годину. Није била лоша на очи, онако, средња, имало је и бљивија и горија, аљ она дијете је била (Бл); њега метак није мдо, он је имо од времена зрно, и њега су струјом убил'и док је мдога народа ѡбио, ка[д] су га уфатили'и, струју су му укључил'и и тапѡт су га посен са струјом убил'и, а ни пиштољом ни пушком ни ничим. Тако је та човек, није мдоло ништа да иријенѡ на њега, то зрно су му нашл'и посл'ен ка[д] су га већ иурил'и на струју те да га убију, тапѡт то су видел'и шта је код њега. На крај краја, већ у један вака док је мдога народа ѡиуил'ијо посл'енке су га уфатили'и те су га са струјом бил'и тамо, тако је био та човек не дај бдоже (Бр); тапѡт је био тежак доста живот, свѡ се радило са запрегом, свѡ се рѡчно радило, косило се рѡчно, иласило се рѡчно, онда си воду носио са извора (Др); живѡло се свакојако, драло се са дрвенијем ралом, ја сам дрѡ са дрвеним ралом, само мало било на врх онога рала гвздоенѡ, звало се роник. С волѡвима се драло, није ни постојавало, оде није ѡстојавѡ аѡто, и нешто мдогрно, јединѡ је имѡ овај Миланѡвић аѡто, како се зваше. Није имало аѡта опште, јѡдва је неко имѡ бицикло, то је слѡчајно да је имѡ неко, тек касније изашла су бицикла ал'и бицикло је кѡшило по добру краѡу. Ко је имѡ добру краѡу да да за јѡдно бицикло. Ја сам се оженѡ за време Тита, нијесам мдога ни трѡшка ѡцу ни ирѡвио, мене је жѡна била из Варева а умрла је осамдесѡт и шѡстѡ годинѡ, млада је умрла, имѡ сам дѡветоро деце, седам ћѡрки и два мушкарца, те су ми ћѡрке пѡудате у Пазар, двије су код мене, јѡдна се ѡдала па се разудала и дѡведе дијете код мене, тѡ је то дијете и рѡжено и ѡрасло и сѡт се оженѡло и ѡно имѡ дијете (Бот).

П.5.12. Чешће се, међутим, перфекат среће у контекстуалном окружењу где се удружује са осталим претериталним формама. Неретко управо са аористом, са којим показује највише сличности на синтаксичко-семантичком плану. Забележени контексти комбинације перфекатских и аористних форми сугеришу и принципе њиховог распореда у дискурсу наративног типа. Перфектом се најчешће обележавају радње које су општег типа, указује на (често универзалне и општеважеће) околности које су биле на снази у времену на које се мисли, док се аористом исказују појединачна дејства, која се некада након перфекатских наводе како би се указало на преокрет или епилог који је наступио и довео до промене наведених околности. На приповедном плану аористне форме уносе динамичност у иначе мирни ток приповедања који се постиже перфектом, уз увек присутну компоненту доживљености:

и ѡто, излазило се на крај, слабо је народ радѡ у предузећа па се посл'ѡ једно време онѡ кад би распад, растури се то свѡ (Баг); ја сам ишла онѡ раније, то ми свѡ седи, ова ми се мал'и побол'и, па ја заборѡви (Брђ); тѡ раније су имѡл'и војска дѡл'е ѡ пѡнкт, раније у ријеку, докл'ѡн граница, тѡ би била војска, пол'иција, па хи ѡдније бијес, макоше се ѡтал'ѡ (В. Лок); ћѡрка му је ѡдата у Беѡграт тамо дал'ѡко, и она је завршила вел'ки факултет, и дивнога мѡжа ѡзѡла, и што се ѡдаде ѡдма дијете и не мѡже, сѡд не радѡ докл'ѡ дијете не пѡдигне (Ка); од стѡке имѡло је кѡња, волѡви, није мдогла да живѡ порѡдица

бес вѡлѡвѡ, кѡзе *бѡл'е*, ѡфце *бѡл'е*, бѡвољѡйце *су* кѡсно *бѡл'е*, *није* хи *имѡло* у прѡвѡ време, кѡсно *су* бѡвољѡйце ѡде *дѡшил'е*, *ишил'и* *су* у Л'ѡскѡвѡц дѡл'е те *су* хи *куйѡвѡл'и*, показѡше се дѡбро и поћеше да хи довѡдѡ од Л'ѡскѡвѡца; кѡ *је* *имѡ* имање пѡвише ѡн би ѡбрѡ пшеницѡ, мумуруза, *дрѡб* по трѡје-ћетворо гѡвѡдѡи, некѡ ѡфцу, пѡсл'ѡн рѡта кѡзе забрѡнише, и кѡзе *се дрѡжѡл'е* (Пож); *јѡ* *нисѡм бѡио* у пѡртѡи никѡко, ни у вѡјсци ни овѡмо, ѡће кат *сам дошѡ*, нѡдише ми, *јѡ* не мѡго да се одрѡкнем да кршћѡвѡм дѡцу, ѡћу да пѡштујѡм слѡву, Бѡжић, ѡтац и мѡјка тѡ не дозвољѡвајѡ, а *јѡсам бѡио* одбѡрник, и у шкѡлскѡм ѡдбору, двѡ пѡт по трѡи гѡдине. *Мѡрѡ си да слѡшѡиш*, *да изврѡијѡиш* нарећѡња; *имѡ* осмогодишњѡ шкѡла гѡре, ка[д] *сам* *јѡ* *дошѡ* из вѡјскѡ *смо* *иѡдѡзѡл'и*, бѡла *је* шкѡла имѡла и рѡнијѡ пѡ *је* спѡл'ише мусл'имѡни; ѡни *су дрѡжѡл'и* онѡ вѡјенце онѡмо, а мѡ *смо дрѡжѡл'и* овѡмо, они не попѡл'ише, мѡ *смо се* посл'ѡн *брѡнил'и*, *организовѡл'и* *смо се* сѡми те *се брѡнил'и* што *смо мѡгл'и* и *нијесмо* ѡће *ирезѡимѡл'и* нѡ *смо* *иѡбѡгл'и* тѡмо гѡре *ће* *није* спѡљено, *иѡбѡгл'и* у Прћенѡву (Прћ); *тѡ е бѡла* једна Нѡда ис Чѡчка, а чѡвек *јѡј је бѡио* и[з] Сенѡицѡ, а *рѡдиѡ* дѡл'е у пол'ѡицију, пѡ *су се* кѡ *нѡшил'и*, ал'и кѡ да *су бѡл'и* брѡт и сѡстра. *Пѡмрл'и* *су* ѡбоје, нѡсу имѡл'и децѡ, нѡсу имѡл'и никѡг. Она му ѡмрије тѡ жѡна ѡн тѡ прѡдале пѡсл'ѡ, ѡн *је бѡио* хрѡнични алкохѡл'ичѡр, свѡ *је* тѡ ируѡѡ (Рај); мѡ *смо* *иѡшил'и* да *идѡмо* за Тријебине и врѡиѡл'и *смо се*. Врѡиѡсмо се, оно ѡсѡ кѡша и ѡсѡ, не мѡремо да пешѡчѡмо (Ки); не знам кѡт бѡше овѡ пѡт се пѡчео рѡдит за Шпиљѡни. Тѡ сезѡну *се рѡдиѡ*, па пѡслѡ прекиѡше посѡ, у недѡстѡтак нѡфца, те *сам* пѡслѡ оѡишиѡ у Крагујевѡц (Бл); тѡ *је бѡло* до прије нѡкол'ико, па хи истѡраше, ѡн кѡпи онѡ; пѡт пѡтѡ се премѡишћѡм, у Шкрѡјеље *сам* *жѡвѡ*, тѡ е стрѡна да се ѡвек скрћѡ кат идѡ пѡшкѡ, па онѡ посл'ѡн пѡће за Тѡрску, ко *је* гѡј *имѡ* мало пѡрѡ ѡн *је* оѡишиѡ, тѡшко *је* ѡде *бѡло* жѡвет, па сѡт фѡла бѡгу и овѡмѡ друшту (Де); е пѡсл'ѡ *сам* осѡѡвѡла, ѡто ти двѡ пѡт *сам* бешѡку оѡерисѡвѡла вѡће, пѡ не би вѡјда, пѡгрешно ми заврѡиѡл'и, па отѡдем у Краљѡво, у Краљѡво не смѡдоше да ме дѡрајѡ (Ка).

Перфектом се обележавају и радње које су се у прошлости вршиле на- поредо са аористним:

сѡнѡћ *смо* иричѡл'и ѡде на посѡдак, и један кѡмшија ѡде стѡри, бѡисмо тѡ такѡ, ѡн причѡ (Баг); *јѡ* *сам* онумѡт *бѡио* гѡтѡво ме змија пѡчи (Брћ); мѡје гѡдиште *је* осѡѡло сѡд, овѡ испрѡд мене *је* свѡ оѡишиѡ, овѡ три-ћетѡри гѡдине, кѡ да хи пѡкупи, свѡ помријеше; тѡ генѡрѡција *је* зѡиѡниѡла Други свѡцки рѡт, тѡ *су* ѡутѡ мѡке *бѡл'е*, ѡутѡ мѡке, долѡзак Нѡмѡцѡ на овѡ прѡстор, завѡдише се нѡције, пѡ онѡ оногѡ, пѡ онѡ оногѡ, тѡ *је* једна вѡл'икѡ ѡжѡс бѡла, а тѡ *је* свѡ онѡ што *су* стѡри прије мѡне говорѡл'и, завѡди пѡ вѡлѡдѡј, тѡ *је* хѡс *бѡио*, ал' фѡла бѡгу некѡх вѡл'ких ѡде *није бѡло* никѡт, *није бѡло* ѡде што се тићѡ ѡде Пѡжегѡ ал'и на нѡвѡ Пѡзѡра *јѡс* вѡлѡ, ал'и кѡко *је* мѡгло да *бѡдѡ*; Нѡмци *су* убѡјѡл'и за једнѡга Нѡмца сѡдам нѡшија ѡудѡи, сѡдам и ѡде код Дѡховѡићѡ тѡ некѡ убише Нѡмце, они уфѡтише сѡдам њѡ те убише; једна свѡјта ми имѡде ѡдес дѡл'е кѡт Крушѡвѡца, *јѡдва* *је* ириѡѡкѡла, отпѡзѡди га удрѡи нѡко, *јѡдва* *је* ириѡѡкѡ, *јѡ* ѡдо дѡл'е (Пож); Кѡдо *је* од Нѡкићѡ, ѡн *је* тѡ иѡгѡнуѡ, *јѡ* *сам* *бѡио* у Бѡсну, ѡн *је* иѡгѡнуѡ, те тѡмо дѡбих иѡвѡштѡј иѡгѡнуѡ *је* те тѡ *је* и сахрѡћен; ѡндал'ѡ

сам ја свѣкѣ некѡга Мѣку ис Тушѣмлѣ Вѣдојевић мѣсл'им да се зовѣ, трѣба да је Вѣдојевић, те пѡгибе онѣна на самѣ чѣку, а онѣ град бѣдем озидан, око црквѣ от камена, и кад он, ја и Раде Морачанин, кѡ младѣи онакѡ без оружија, мѣ дѡл'е маѡ се склонил'и са њѣм, вѡдѣ се бѡрба, и онѣ Мѣка завѣика оно-мѣ Мил'ѣвоју са пушкомитраѣзом: „Штѣти ме ти са пушкомитраѣзом“, да бѡци он тѡблѡвку некѣ бѡмбу набѣје на пушку пѡ да гађѡ, е кад је он кл'ѣкнуо, овѡ га шѣиѣиѣо, озгѡр је мусл'иман удрѣо и пѡгодѣ га, и сѡл' завѣикаше овѣ нѡши: „Пѡгибе Мѣка“, ја испрѡви главу, сѣнуѡла му капа гѡре увѣс она се враћѡ озгѡр, он сѡмо ѣзврну се нѡзад дѡл'е, и пѡсл'ѣн га дѡдоше мѣне и Раду и свѣ низ овѣ вѣјенце смо га свѣкл'и дѡтл'ѣ. Сѡмо га вѣкл'и. Посл'ѣ стѣже један Мутѡвѣић Милѣтин ис Тушѣмлѣ те га он спѡдби те га довѣкѡсмо до Црновршанѡ тѣ (Прћ); ја сам ѣдѡ тѡ да ѣрѡвѣм кат сам бѣо у партизане у Сеницу сам бѣо у нѡрѡднѣ ѡдбрану, пѡ једнѡме што сам сѣѡновѡ код њѣга, слѡми му бѣк нѡгу ѡде, прѡвѣ онѣ, ја му је намѣсти, посл'ѣ један Хѣлмо слѡми кљѡчнѣ кѡс ја му намѣсти, и отѡдѡ је пѡтл'ѣ ѣдѡчѣло (Кл); ја овѡ ѣе сам бѡна от дѣскѡса, не дѡ ми да идѣм, рѣјетко кат ѡдѣм, бѣла сам сѡмо једнѡм л'ѣтѡс кат су ми дѣца бѣла тѣ, с њѣма онѡ бѣл'и дѡл'е, рошѣлѣ ѣрѡвил'и пѡ мѣло хѣм бѣ, ја ѡдо с њѣма (Ков); мѡј ѡтац је имѡ сѣстру у Тѣрскѣ и ѣрѡѣиѡ ме тѡмо на вѣѣње да вѣдѣ, а имѡ васѣку, ја нѣјесам ѣѡ да идѣм, а онѣ пѡсл'ѣ не шѣѣше без мѣне (Гл); мѣне дѡде овѡ стрѣц у Жѣчу, тѣ сам, кобајѡги ме дѡде, учѣо некѣ шкѡлу маѡ, нѣ-писмено дѣјете и чѡвѡ свиње, прѡво ти кѡжѣм, чѡбанѣн бѣо, окоѣѡвѡ грѡжѣе, бѡстанѣ, свѣ тѡ сѡм, одрѡѡвали, нѡс имѡло тѣ једну четвѡрица, ко врѣт, имѡли су рѣбѣѡк ѣстѡ, тѣ се вѣѣнѡм ѣосѣѣло (Вру); оѣѣшла на контроѡлу у Пазѡр и сврѡѣѣла јѡдна у чѣшљѡру, и тѣ ме нѡѣе и ѣспрѣча ми кѡко је бѣло (Леч).

II.5.13. Већ је поменуто да је карактеристика перфекта, што важи и за аорист, обележавање радњи као, са становишта момента говора, неактуелних. Дејства означена перфектом вршила су се и извршила у прошлости, и, као таква, тој временској сфери у потпуности припадају. На завршеност радњи може се упућивати контекстуално, што потврђују до сада навођени примери, или пак посебним одредбама. Сходно томе, сличност перфекта и аориста јесте и у томе да се уз глагол у предикату може употребити одредба која тачно упућује на временске границе којима се омеђује интервал вршења/трајања радње, тачније, којима се јасно дефинише временски одсек током ког су дате активности биле на снази. Дакле, перфекат и аорист исказују радње које подлежу временској ограничљивости (овде се мисли на несвршене аорист и перфекат), док код имперфекта то није могуће.

Одредбама се перфекатска радња може дефинисати у смислу дужине трајања, или се пак њоме маркира десна граница на временској оси, којом се означава моменат када је наступио прекид именоване радње:

ја сам бѣо у Пазѡру цѣјелу зѣму пѡ сам ѣѡбѣгѡ овѡмо (В. Лок); мѣ ѡде, Пѡжега вел'ѣка, мѣ смо гѡдинѡма гласѡл'и Сѡвка, нѣшта ни нѣје смѣтѡло тѡ да мѣ гласѡмо Сѡфка из Бѡл'ѣтићѡ (Пож); осѣѣен је бѣо дѡвѡдес гѡдѣнѡ бес пѡсетѣ

и права. За то дѡба љздржѡ је једанѡс љ по гѡдинѡ и пѡт дѡнѡ у Срѡмскѡ Мѡтровоцу. И ѡн љздржа једанѡс и по гѡдинѡ и дѡђе с рѡбијѡ, по-тѡјѡм љсловима (Бл); двѡнѡс-трѡнѡс гѡдинѡ кѡ су се развѡл'и (Ос); пѡслѡѡ смо мѡло ѡживѡљѡ, ѡтац јѡј пѡслѡѡн дошѡ с рѡбијѡ, једанѡс љ по гѡдинѡ је љздржѡ рѡбијѡ за време Тѡта. Каѡ дѡмѡбрѡн је ѡглѡшен и за то е ѡдговѡрѡ тѡјѡ гѡдинѡ. И пѡслѡѡ је стѡвио, ѡн је бѡиѡ комадѡнт бѡтаљѡна у партизѡне (Бл); тѡу је архѡлогѡја, ѡрхѡлози из Бѡѡграда, рѡдѡл'и су десѡтѡну гѡдинѡ (Баг); мѡја снѡха ни јѡдна није имѡла, јѡдна ѡсам гѡдинѡ, јѡдна дѡвет гѡдинѡ, нису имѡл'е дѡцу (Леч); свѡ под нѡд-ниѡѡма, у јѡдно време свѡ преко ѡвѡх ѡде ѡвѡ што су упућѡвѡл'и и у Фрѡнцускѡу, е тѡмо је рѡдѡио дѡвет гѡдинѡ, е пѡсл'ѡ су ѡтфр'кл'и, а бѡл'и су пѡсирѡмашни (Леч); мѡја ми је ћѡтѡри гѡдинѡ се дѡла удовѡца, бѡла ми је мѡја млѡѡ млѡда ѡстѡла. Такѡ да сам јѡ ко[д] тогѡ дѡухѡ бѡла, жѡвѡла сам код нѡѡга ћѡтѡри гѡдинѡ, ѡсѡѡла сирѡће и ћѡтѡри гѡдинѡ са мѡјкѡм, то су ѡсам гѡдинѡ, ѡсам гѡдинѡ сам се дѡла кот дѡухѡ (Ле); један је ѡсѡѡ се дѡм гѡдинѡ из Бѡрекарѡ ис мѡга сѡла, хѡца јѡдан; се дѡм гѡдинѡ се тѡ није ѡмѡриѡ нѡѡѡвѡј шћѡрки што се љдѡла, и пѡсл'ѡ нѡкѡко (Фѡр); гѡре нам је кѡћа бѡла изѡдѡл'и пѡдрум и гѡрнѡј крај, ѡнѡ се зарѡтило а мѡж ми ѡн у рѡпство шѡс гѡдинѡ бѡио и брѡт је мѡј бѡио тѡ старѡјѡј (Љу); ѡн је жѡвѡе шѡсѡт и пѡт гѡдинѡ (Врс); бѡио сам тѡри љ по гѡдинѡ у партизѡне (Гло); бѡило је рѡтно врѡеме и пѡсл'ѡ, јѡ се сѡћѡм, тѡри гѡдинѡ пѡсл'ѡ рѡта није рѡћѡло жѡто, свѡјѡдно штѡ би сѡћѡл'и (Бо); рѡт кад је бѡио, ѡѡбѡгл'и смо за Рѡшку пѡ из Рѡшкѡ у Бѡѡце смо жѡвѡели јѡдну гѡдинѡ (Из); Марѡна је рѡдѡила ѡвѡ гѡдинѡ, рѡдѡила је у Штѡваљ, заменѡвѡла јѡдну (Че); шѡз нѡдѡљѡ сам се дѡла испрѡшена (Кон); јѡ сам бѡио портѡр у ѡнѡ згрѡду у цѡнтру. інде сам рѡдѡио дѡго и дѡго, пѡ сам рѡдѡио гѡре у Гѡдово на шкѡлу ѡнѡ, бѡио портѡр ѡстѡ, ћѡ нијѡсам ишѡ, у Рожѡје, Йвангрѡд, свѡт (Коз); жѡвѡело се прил'ѡчно дѡго (Не); јѡ цѡо дѡн тѡмо по врѡту тудијѡнаке шѡнѡѡла (Бал); пѡсл'ѡ мѡј мѡш је ѡишѡио у Фрѡнцускѡу, а вишѡе је бѡио, дѡста врѡмена је ѡрошѡ те по Бѡѡграду, ѡнѡ по Банѡту, мумѡрус ѡнѡј, кукѡрус, како ви кѡжѡте, комишѡ и рѡдѡио, тѡмо-ѡвѡмо (Леч); јѡ сам бѡио ѡдѡбрнѡк дѡста врѡмена тѡне гѡре и знѡм да сам сѡзѡво сѡло те смо ѡшл'и у пѡтеру за тѡјѡм Гѡмбѡшѡм, ѡроѡл'и, Гѡмбѡш је дѡста врѡмена пѡсл'ѡ жѡвѡѡ (Прћ); јѡ сам бѡила дѡсет дѡнѡ са ѡвѡјѡм мѡл'ѡм јѡдва чѡкѡла сам да дѡћѡм (Брћ); јѡ сам носѡио прѡтѡне пантѡл'е кѡ знѡ кол'ѡко (Коз); јѡ сам рѡдѡио и јѡ у Петѡл'ѡтку мѡло, ѡсамѡдѡсет сѡдмѡ (Коз);

ѡне су жѡвѡел'е до Дрѡгѡг свѡцкѡк рѡта (Пож); до скѡро сам мѡсл'ио да гѡре водѡ нѡмѡ, да је прѡбл'ѡм за вѡду, међутѡм, кѡке љзворѡ ѡмајѡ, кѡке вѡде, тѡ плућѡ ѡтвѡрѡ, и јѡке вѡде (Баг); пѡнтѡм, јѡ сам бѡш и јѡ ѡро са волѡвима до скѡро, пѡсл'ѡн смо кѡпѡл'и и трѡктор да се тѡ мѡло прѡвазѡћѡ (В. Лок); ѡн је дѡсад се дѡѡ ѡде и імер и ѡвѡ ћѡвѡк, ѡмир се зѡвѡ, што свѡрѡ у клѡнѡт, пѡ такѡ (Мѡл); јѡ сам док ми ѡвѡ ћѡрка се није љдѡла, јѡ сам држѡ по двѡје по тѡри крѡве (Трн); чѡвѡла ѡфѡце, док сам се гѡј љдѡла чѡвѡла ѡфѡце (Ли).

II.5.14. Каѡ што је показѡно, перфектом (каѡ и аѡристом) ѡбележенѡ раднѡѡ ѡдликѡју се свршѡношћѡу, нѡховѡ (из)вршѡње у потпуности припада прошлѡсти, те тако својѡм трајѡњѡм никакѡ не могу ѡбухватѡти и садашнѡст.

То је једна од основних разлика према имперфекту и огледа се, превасходно, у ситуацијама обележавања радњи из блиске прошлости. Тако Ј. Вуковић наводи да се на питање: *Виђе ли ми ће девојке?*, ако се за њих зна где су, може одговорити: *Ено иг на главици, мало љрије седагу и смијагу се нече-му*. Притом, исказом *еџо иг на главици* – „јасно је обележена садашњост за место налажења субјеката о којима се говори, а то се, у ствари, иако то није директно речено, односи и на временски однос глагола *седеџи* у имперфекту (подразумева се да девојке и сад седе, а имперфекат се [...] употребљава да се веродостојније покаже како је лице које одговора на питање само видело да девојке седе)“. Даље, „имперфектом *смијаху се* означено је само да се радња вршила у моменту кад је говорно лице посматрало (слушало) субјекте радње, а сама се радња односи и директно и индиректно на прошлост иако није искључено, што само текст показује, да се она и сад врши, – у моменту кад говорно лице одговара на питање“. Међутим, „да је речено: *ено их на главици, мало љрије су џу шиђеле и смијале се*, значило би у ствари: на томе су месту, – радње седења и смејања односиле би се само на прошлост, – ни индиректно се не би указивало на то да се оне и сада врше, то је у крајњој линији занемарено. Да је опет речено: *еџо их на главици, мало љрије су сиђеле и смијаху се*, имперфектом би се обележила само очевидност, и прошлост и све друго је занемарено“ (Вуковић 1967: 113–114). Дакле, прво диференцијално својство перфекта према имперфекту јесте ограниченост радњи на прошли моменат (деталније о имперфекту за блиску прошлост в. т. П.2.17. у одељку о овом глаголском облику).

П.5.15. Суштинска одлика имперфекта јесте исказивање прошле радње у процесу њенога вршења. Имперфекатске радње, дакле, предочавају се као процеси у трајању, а не као целовита дејства. Перфектом и аористом радње се приказују као целина, као нешто што је било и што се као такво одликује готовошћу. Приказивање радње као процеса у току, трајању, свакако јесте могуће и употребом перфекта, имајући у виду да је он облик најопштије семантике. То је посебно својствено имперфективним глаголима, те тако утисак процесуалности, трајања радње проистиче из морфолошких својстава глагола, или је одређен контекстом. Ј. Вуковић у вези са тиме истиче да у примеру: *Кад ја грађах ову кућу, дође ми један мајсџор из љриморја да ми зида зидове*, имперфекат означава процес, ток радње. Али, с друге стране, и када се каже: *Кад сам ја градио ову кућу, дође ми један мајсџор* „не мисли се ни на шта друго него на временски ток у који се поставља друга претеритална радња“. То значи да и када кажемо да перфекат „обележава радњу у њеној потпуности временског трајања – његова обична употреба, то не значи да се у његову значењу не може и то занемарити, и да не може исто као и имперфекат обележавати само процес радње. Сва разлика у овом нашем

случају између: *кад ја грађах ову кућу* – и: *кад сам градио ову кућу* – своди се на то што се имперфектом даје непосредније уживљавање у ситуацију о којој је реч, а перфектом се са стајалишта говорних момената говорна лица уживљавају у прошлу ситуацију (са транспонованим ситуацијама у смислу релативске прошлости) на сасвим обичан начин“. Једина разлика је, како сматра аутор, у томе што је имперфекат за разлику од перфекта носилац компоненте доживљености, док је јасно да „између једног и другог израженог облика нема никакве разлике ни у смислу дужине трајања (то је у овом случају говорном лицу сасвим индиферентно), ни у смислу напоредности радњи према другим датим радњама (то овде постоји, зависна реченица даје то сама собом, али је за само схватање радње и то индиферентно)“ (Вуковић 1967: 232–233).

Коначно, овде долазимо до још једне релевантне разлике – имперфекат је глаголски облик којим се јасно обележава непосредна чулна доживљеност радњи, што омогућава њихово приказивање као претериталносадашњих ситуација, оживљавање на плану садашњости те приказивање као динамичних акција посматраних у току вршења. Перфекат, као што је и речено поводом његовог односа са аористом, ту особину не поседује, тачније, она не спада у ред примарних компоненти у његовој семантичкој структури.

Перфекат, иако то није примарна одлика његовог семантизма, може обележи радњу у процесу вршења, или пак радњу дужег трајања. Стога се он у контекстима неретко среће у служби обележавања радњи које се представљају као оквир унутар кога се постављају напоредна дејства исказана осталим глаголским облицима, односно које својим трајањем обухватају друге радње, тако да се оне смештају и једна у односу на другу распоређују на, на тај начин дефинисаној, претериталној временској линији:

овај део тамо ка Црној Гдори, *живџел'и су* и Срби и мусл'имани, ал' како која година *била*, ко *дође* на влас, он некѣ закднѣ *постави*; *било је* прицилнѣг иселѣвања, међусѣбно *се убил'и*, *бежал'и* за Македонију, за ове крајеве, *промјени* место, *склони се*; *није имало* струјѣ него онѣ лампе, гарабит некѣ што *је био*, он *је горѣо* у те гарабитнѣ лампе, некѣко *свѣжѣ* на чѣло и оно *гори* једно време, и он посл'ѣ *дода* онѣ прашинѣ и тѣ *би горѣло*, *осветљавало* (Баг); врѣћу ракију па му *наби* па *киха*, па *киха*, па *киха*, па готдво *црче*, ни да *трпи* ни да *скине*, а *иурио* фафарѣна у једну пасиквицу па и *окадио*; *био је* ѣбичај да ме прстенуе дѣвѣр кот кѣћѣ, сѣмо *улази* дѣвѣр и још два са њим, пѣмоћни дѣвѣрови, не умјѣм ни ја да ти објасним тѣ, *прстенују* младѣ, ѣна хим *дадѣ* по пешкир, кад је *прстенује*, свијем по пешкир преко рамена по ѣбичају, *донѣсе* хим шѣрбет, *није имало* сѣк него шѣрбет, вѣда и шѣћер, и ѣни је *дарују* посл'ѣн на онѣ, *викѣло се* табља, *није* послужѣник, *ставѣ* на табљу пѣре, кол'ко кѣ мѣже, *није имало* послужѣвник него табља; *јѣсе радѣла*, сѣмо ја, што се мѣне тѣчѣ *нијесам*, а *радѣла се* конѣпла, *почупѣ* је пѣ је *свѣжи* на врѣх, пѣ је *покисел'и* у бѣру, пѣ је *извѣди* пѣ је *сѣши*, пѣ посл'ѣ на онѣ трл'ицу, и посл'ѣн је *прѣди*

(Боб); мџда ти не разумеш ме штã су бил'е сламãрице, тã су бил'е испл'етене као душѣци од неког платна, и тã се нахãкала слама, тã се ишурãла слама и тã жене, мајке деце, ðне тã умекшају маãло ону сламу и прãстри дѣци, и тã да л' ðбе, да л' мало ðаршафа и на тã би л'ежаãл'и; раније како би му ðтац и мајка рекãл'и, ðтац и мајка су му се ишãл'и, отиди, види девојку, кака је, штã е, от којијã је, ðни дођи ðтуд да виду ðе се удаје девојка, има л'и штãгоћ у тã дом ðе ðе да живи, како је стање, штã је, пã богами неко и покãди пã се развал'и тã, свãшта је било (Бот); кад има, купи, кад нема. Богами ишприје није се ни имãло, нијесу ти валã паре иомããл'е, онијã гãдинã бãш ка[д] сам дãшла јã ðде, није имãло (Брђ); из овијã гãдинã пãне бил'е шãйве, овѣ стерл'ејке, свѣ сломãло гране, не мџе да држи кãл'ко је тã родило; знаãло се да се осѣчѣ бãдњаã, понѣсе се погãча, флаша ракијѣ, кукãрус, обас, жита шта имаãш и прãва лãуска да пãнѣ да га сунце гријѣ она бãдњаã. И прãва лãуска се узима и стаãа се у тãрбу а погãча, бãдњачица, ломи се преко бãдњаã у шãми где се осѣчѣ бãдњаã; јã се сѣãам био сам дечкић кат смо кãйãл'и овај канãл за вãду и тã найãемо кã они земãани чанãци што се некод мл'ијекã разл'ивãло, сãмо преврãнãто овакã, штã је сãт, ðтац ми кажѣ: „Нѣ, не дãрãј“ (Из); пã би јã пѣшкѣ оããвдѣ, пã преко Парãлова, преко Вãрева, по[д] Дãховиãе сãђи пã опл'ети пѣшкѣ, отиди нãи, дођи, ништа ме кãишãло није, ни бãнка, ни дãнãр (Ју); како се сãјãло, такã смо жãвãл'и, тã се сãјãло и бãло и ова јѣдна тãра, пã дрãгã, пã стãви у вãду у мочило, тã пãсл'ѣ мѣсѣц дãнã да се кисел'и, пã да га осушиш, пã да га отрãл'иш пã стã јãдã; како је она са снãшãм жãвãла, ðне се свѣ зãвни на брãдо пã посãдã, пã разговãрã (Коз); лãнце су иãрãл'и оããвл'ѣ из Јãшãнице, онѣ лãнце од земãе, иãрãл'и за Кãсово за жãто, грãдно, пãсл'ѣ рãта, по јѣдан ил'и двã лãнца жãта, и тãмо раздãјел'и по сãл'има (Лу); тамо дãл'е, није имãо ова пãт, него низ ријекã тамодãл'е, тã је сãмо онакã путãе бил'е, пã би товãрил'и онѣ товãре дрãва на кãње, пã зал'ѣди ријекã а кãњ найãе на ријекãу и пãкнѣ она л'ѣд и ðн побãдѣ гããвãм и свѣ и дрãва и кãњи и свѣ у вãду обãл'и; кад је било за времѣ Тãта, научãо нãрот те дãбре плãте, те дãбар пãсо, те имају сви запощãење, фãбрика Рãшка кат се било тã напãнило било да рãди, тã кат се пãстãи рãднãштво, тã не мãши да прãђѣш ðл'ицãма свѣ рãднãци ис фãбрикѣ (Не); ðвечѣ у тã стãнове иокãишо се нãрот кãт тијã мрãтвијã лãуди, кã и код вãс и код нãс се чãвã она мрãтвац кад је у кãђу. И тãд није имãло стãкло него имãл'и папири на прãзãре, а ти овакã она папãр, оквãсиш га, ðн се пробãйѣ и ти видãш тãмо у тã простãрију свѣ кã је, и слãшãш (Нет); имãл'и су јѣдни ðãмбãси, ранијѣ ðн се ожѣни и дрãгã вѣше, трѣше вѣше довãдã мãзику у кãђу и тã нѣзãан идѣш, сви омладãнци мãмци идã на тã ðãмбãс, неко од рãђакã извѣдѣ мãзику, јã му дãм стã ðурã и ðн дођѣ тã вѣше и свãрã тã и; кат сам се женио, имã сам девојакã ðде иãруãвãл'е су ми да ми дођу кãт кãше сãмѣ, јã нијесам иãрифãишо тã, са јѣднãм девојкãм из Бãјел'ијã Вãдã ðãгã се ожѣним (Пож); здравѣце, прãву, дрãгãу и трѣãу за Свѣгѣ Трãјице и ðндã имаãш гãсте, кãмшијѣ, ðбãвѣзно си гããдã да имаãш кãмшијѣ који је ðбãвѣзан из сãла некоãга, јѣднãга, двã, трã, пãт, како кã мãгнѣ. Тѣ кãмшијѣ дођи уãи слãвѣ, на слãву, иãстã дãжѣш слãву, ми слãвãмо Свѣгã Никãлу, и дођу ти кãмшијѣ, прãјѣтеãи дођу. Обично ðзãмѣш неког из сãла стãлно да ти је, и ðне тãбе и ти нѣму, е пãсл'ѣ ðни јãш кã неко има, дрãги

гости долазе; па се носило онијем женама, ако има у кўни вишѣ, нѣ знам по сапун, тѣ комшије. И они пријатељи трѣћу нѣх износѣ се тѣ милѣс, три дана се славила слава, тѣ се тако радѣло; ранијѣ је био испит, и онда закажу кат ће свѣдба (Прћ); нѣ би се ни виђал’и мѣмак и девојка, рецимо, ја тога памтим, ал’ нѣ свѣ него имало је слўчајѣва преко рѣћакѣ, преко пријетѣља, преко нѣкога, пофал’и добру девојку, о[д] добрѣ порѣдицѣ, тако тѣ и тѣ су се тако узѣмал’и (Рај); енѣ, однеси секиру па разбѣ л’ѣт онѣм гвѣдѣжетом па кол’ко мѣре да се завучѣ она вѣш, тако ти тѣ било (Со); ка[т] сам ја двѣрѣла никѣк од чѣвѣка имало није, сѣмо жѣне. Стојѣ овакѣ, тўрила рўке и стојѣ, иокрѣл’и је чаткѣјѣм, ништа не смѣјѣ да се причѣ; живѣла сам са дѣверовима и држѣл’и су ме свѣ-кат л’ѣжепо и испрѣти ѣ гости и доведѣ. Имало не дѣсеторо, па чѣвек ми ѣде у вѣјску три гѣдине, ја свѣ седѣла кѣт дѣверѣва. Нѣкат оѣишла ѣ рѣт нисам што нисам иѣишла дѣвера, ѣн ме спрѣми и дѣђи те ме ѣзми. Нијесмо смѣл’и да мрѣнѣмо што нијесмо иѣиѣл’и (С. Ћуп); тапўт девојке и жѣне нијесу смѣл’е да уѣћу у сѣбу да гл’ѣдају кад ми иґрамо него су вѣрѣл’е на прѣзор, није имало стѣкло него папѣр, нѣвина, било је место стѣкла, па онѣ провал’и, оквѣси га, па су тў вѣрѣл’е, девојке и жѣне на вѣрата, отвѣри вѣрата па су не вѣрѣл’е ка[д] смо ми иґрал’и; тѣ је тако било ранијѣ, ѣдавл’ѣ поврѣшица, у Дѣжѣву кѣт Црноврѣшѣна, ис Трнѣвѣ у Дѣжѣву пѣшкѣ на цўмбус и тў ка[д] смо нас тројѣца зайґрал’и у сѣбу, девојке су гл’ѣдал’е на прѣзор, тѣмо ми иґрамо, не вѣдѣмо девојке, ми тѣмо помахнитѣсмо у сѣбу; у шкѣлу кад би било нѣјприје она жўтѣ Мѣмировѣца, она је азґина бѣла кад је иґрѣла, накокорѣ кѣсу овакѣ па ка[д] смо иґрал’и у шкѣлу, удѣри ногѣм па хоѣе пѣтѣс да слѣмѣ док тў смо иґрал’и (Трн); ѣн је рѣдиѣ у јѣму дѣл’е и како је рѣдиѣ, а био вѣсок, крўпан, и како је рѣдиѣ, дал’ѣко бѣло, озгѣр се опўчи, прѣво га удѣрило, знаш, ѣ глѣву; имѣла сам ја свѣ, и помѣду, да се нарумѣнѣм, није се имѣло кѣ овѣ сѣт мѣдѣрно нѣ црвѣнў арѣију што се кѣтѣ свѣтови, ја тѣ чўвѣла се да не црнѣм, тў кѣсу распл’ѣти полѣко па плѣти па пѣсл’ѣ, па завѣжи тѣмо овал’ѣкѣ ѣбруч нѣ глѣву, кѣса овол’ѣкѣ онѣ јѣжѣва, ада не мѣгу сѣд да причѣм кѣко сам ја тѣ носѣла, по мѣсец данѣ би ја тѣ тако наређѣвѣла се; ја сам гѣре са учѣтѣлѣкѣм сѣѣвѣла у шкѣлу, брѣт ми био курѣр у шкѣлу а учѣтѣлѣка бѣла сѣма, млѣда бѣла, бѣла е оздѣл и[з] Србѣијѣ, и она мѣне замѣл’и, да нѣ би бѣла она сѣма, да ја спѣѣвѣм код нѣ, и ствѣрно ме мѣји родѣтѣлѣи дозвѣл’ѣ, у шкѣлу ја сѣѣвѣла саш нѣм, и иѣобѣгла сам и шкѣл’ѣ (Гр) ја сам имѣ Србѣ ѣде, па би ти принијѣ чѣстѣи зѣбенѣи л’ѣп којѣ се није ни сѣјѣ; прије ја кат сам био дѣјете, ја нијесам мѣгѣ у сѣбу да уѣћѣм док ме нѣко не позѣвѣ, истѣрѣ те и[з] сѣбѣ, а сѣд прѣва ѣѣца за стѣл нѣго гѣс; бѣга ми сам ја мѣју дѣцу на кѣња носѣла ѣвдал’ѣ за Сјѣницу кат сам бѣла бѣл’есна па прѣтрѣни, да извѣнѣте, на онѣг кѣња седуѣћи, не мѣгу вишѣ да издрѣјѣм; кат сам био дѣчѣк, свѣ сам ишѣ у Пѣжегу кўиѣвѣ кукўрус, самѣлѣи, бајѣги прѣдѣ у Сенѣцу, ѣтац није рѣдиѣ па смо бѣл’и сѣромѣси, пѣсл’ѣ кат сам мѣло иѣорѣсѣиѣ, ја сам се мѣло обогѣиѣо; код мѣне дѣшла јѣдна твојѣја гѣдинѣ бѣш седѣл’и смо прије јѣдно нѣкол’ке гѣдине, из јѣднога сѣла дѣл’е из Дунѣишѣнѣ, пѣдал’ѣко ѣдавл’ѣ има петнѣс кѣлометѣрѣ сѣде, довѣла је јѣдна сѣрѣта ѣндал’ѣ, јѣдно дѣјете са тѣм сѣрѣтѣм и сѣдоше бѣш тў овакѣ кѣ вѣ (Кл); ја нисам мѣгла, кад сѣднѣм на

разбој да ткѐм, *нисам мѡгла да довѡйѡм* пѡдношке, *нисам* млѡго ни *ѡрасла*, пѡ овѡмо ми позѡди ѡтац *тѡри* по двѡје трупѡне пѡ ми овѡмо *помѡкни* и јѡ пѡсл'ѐ *сѐдни да ткѐм*; ѐто виш кѡл'ко *се вѐровѡло*, *идѐ да се причѐсти*, *најѐдѐ се*, *напијѐ се*, *ѡдѐ да се причѐсти*; знаш штѡ је тѡ, ѡѐцо, ѡндѡ *је бѡло* онѡ пѡсл'ѐ рѡта, *није имѡло* ни сапуна ни прѡшка, онѡ пѐпео *забрѡкѡ*, онѡ вѐша да опѐрѐ пѐпелом (Кн); свѐ *се рѡчно рѡдѡло* и свѐ *би порѡдѡли* и *стигни да идѐмо* и на сѡјела и у махѡлу и тѡ *се скѡйѡло* нѡрот, овѡ сѡд јѡк (Тр); јѡ *нијесам* валѡ *шѡѐла*, мѡј ѡвек *би* ме *тѐрѡ*. Јѡ *нѐ шче*, ѡде ми л'ѐпшѐ (Бо); тракторима *су вѡдил'у* како *ѡѡље* тѐ хомѡре, тракторима *закаѡи* и *натрѐфи* дол'е *искѡпѡј*, такѡ е зѐмља мѐка, *закачи* с трактором и *повѡѡи* и *извѡѡи* ѡтѡву хомѡру (Бо); врѐме *је бѡло*, *не пита* те родѡтељ ѡѐ ѡе да те дѡ (Бр); слабо *су је ѡѡѡѡл'у*, слабо *су ѡѡѡѡл'у*, јѡк мѡре, *дѡди је*, *нијесу слабо ѡѡѡѡл'у* девојку, *дѡди* је (Гло) брѡта *сам женѡло*, хѡј још тѡ да ти испрѡчѡм, *прѡтѡм* једнѡга хѡцу, тѡмо тѡ провоѡѡча (Жу).

Имперфекатска радња често подразумева напоредност са неком другом радњом или ситуацијом. Таква прошла, са имперфектом (било самостално употребљеним било у облику помоћног глагола у саставу плусквамперфекта) напоредна дејства могу се обележавати перфектом:

јѡ *сам ѡшла* за Врѡац, нијесам, сѡмо на јѐдно мѐсто *сам вѡдела да су шљѡве родѡл'е* и тѡ *се беше* до земљѐ *савѡло*, тѡ мѡло нѐшто *бѐше* кѡ, кѡко да ти објѡснѡм, кѡ у некѡ дол'ѡну, и тѡ ваљда *није закачило*, тѡ *беше остѡло*; у тѡ хотѐл ѡе *смо бил'у*, нит *се знаше* кѡ је дирѐктор, ни кѡ је шѐф, то *раѡахѡ*, уѡпште се нѐ знѡ кѡ је штѡ. Рѡдѡ, *имѡхѡ* (Брѡ); сѐѡам се јѡ, рѡнијѐ кат *смо ѡѡѡѡл'у* дрѡва за Кѡсово са овѡјем сѡном пѡ дѡл'е војска пѡ трајѡи ти докумѐнта, папире, мѡј сѡн нешто *нѐ беше пѡнио*, не дѡјѡ да прѡѡѐ (В. Лок); бѡш јѐдамѡ једнѐ прѡл'ѡкѐ један мусл'имѡн ис Пазѡра ѡпозна се са једнѡм девојкѡм тѡ нѡшѐга рѡѡѡака, ѡн јѡј *се ѡресѡѡѡио* да је прѡвослѡвнѡи, јѡ јѡј кѡза, ѡн посл'ѐ *шѡѡше да се бѡје* сѡ мнѡм, нѐмѡу крѡво што га јѡ офѡра, ѡнѡче мил'ѡница га ѡтерѡ, такѡ бѡи (Из); тѡгѡ *имѡше* јѡ нѐ знѡм кол'ѡко, пѡна гомѡла, зѡ штѡ *је ѡно слѡжѡло*, нѐ знѡм (Из); кат *сам јѡ ѡѡѡѡло* у Тѡрскѡ седамдесѐт и прѡвѐ гѡдинѐ, тѡ ми *је прѡвѡ бѡло* да ѡдѐм, *бѐхѡ* у тѐшку ситуѡцију, *беше* нѐстабилно, систем *нѐ беше* у Тѡрскѡ, *живѡхѡ* од седамдесѐтѐ гѡдинѐ пѡ на овѡмо (Пож); ѡн *је долѡзио* сад, вишѐ *познаѡѡѡѡше* ѡкол'ѡну него ијѐдан. Свѐ *познаѡѡѡѡше* (Бољ); бѡш дѡнас *сам мѡсл'ѡла да идѐм* пѡ она *вѡѡше* мѡжда ѡу испѡнут пѡ није испѡла, *ѡѡѡѡла је* тѡ (Бо); мѡ *смо* једну плѡћу мѡкл'и пѡ смо гл'ѐдѡл'и, пѡ знаш штѡ, мѡгу ти рѐј, три мѐтра *стојѡше* кѡстѡр, глаѡа, кѡсти, као да је јуѡѐр ѡкопан; ада јѡ ка[д] *сам гл'ѐдѡ*, тѡ није шѡла, крупни *бил'у* тѡ ѡуди тѡдѡ, прѐко двѡ мѐтра. *Мѐрѡхѡ* ѡуди, *беше* им занимљѡво. Здрѡви зѡби. А знаш кѡко им *сеѡахѡ* здрѡви зѡби, а вел'ѡки. *Гл'ѐдао је* овѡ старѡи, тѡ није шѡла, тѡ је ѡзбиљно (Уг); *био* и у Краљѐво три-ѡетѡри мѐсѐца, те дѡѡо, кат овѡј Сѡљѡ *се беше*, овѡ ми ѡнук, *родѡо*, Исметѡв сѡн, и *беше дѡшла* ми тѡ бѡвшѡ сѡпруга, мѡјка Ссметова, *дѡшла* код мѡјкѐ дѡље и овѡ Нѡфѡѡа *је довѐла да дѡѡѐ* код нѡс ѡде, *довѐла је* и *беше дѡшла* (Бл); Ссмет кад *је кѡѐо да идѐ* за Нѐмачкѡ, јѡ *сам* га *зѡкѡео* свѡм бѡжѡм задѡтку да ѡн штѡ прѡје мѡгнѐ да дѡѡѐ да ѡзмѐ дѐцу, онѡ *беше прѡспео* овѡ рѡт да бѡдѐ ѡде, да ѡзмѐ жѐну и дѐцу и да и повѐдѐ у Нѐмачкѡ саш ѡјм

(Бл) Чул'ије ймā тāмо код Мбјстира, ймā сѣло, *био сам* у тō сѣло јā. Ту прā-вāхū лѷди гўсље, дб̄ро живāхū (Бо); ймā бде рўја код нās овāмо у овѣ крше, *јā сам носйо* једнбј жѣни у Тутйн, да л' нѣшто вељāше за накй прйтйсак (Бр); кат *су йдчѣл'и* овāмо *да градў* овў магистрāлу, *јā ббга* ми бѣх млāђй, *рāдио сам* са инжињѣрйма (Ке); опāнци *се носйл'и*, тō кд *е имб* опāнке пироћанце, кāке цйпил'е тō бѣше; сāt из Ковāча кад *смо йшл'и* тогā имāше сйла гб̄ре (Мел); нѣ знām кд *вддāше* кдло и бн мѣне л'ијепо ддведе, дб̄је те ме ўзѣ, Мил'е, и цйпцијело вѣче *сам* са њйм *йгрāла* (Коз); *йдмрло је* тō свѣ и Мāрко беше слāп (Гло); такб бѣше у Макдбнију, *био сам* ддл'е подно Вѣл'еза (Мел); *йрѣбāл'и* да дрѣмо и дб̄ђў јѣдни, дтāц ми био у Позār, идāхū тй пўт у Позār на пйјоц (Ле).

II.5.16. Перфекат на најопштији начин обележава прошле радње, те се стога оне перципирају као експозиција, оквир за увођење других претериталних дејстава спецификованије семантике. Најчешће се употребљава управо за увођење, потом коментарисање или појашњавање хабитуалних радњи (у смислу давања информација о општим околностима које су биле на снази током њиховог вршења), које се означавају облицима специјализованим за исказивање значења поновљивости – потенцијалом, императивом или релативним презентом, а често се ови облици удружују и смењују у ширим контекстима. Перфекат овде има улогу да радње експлицитно означи као прошле, док их остали облици маркирају још и као понављане.

Перфекат у таквим контекстима најчешће означава радње, стања или збивања који се издвајају од хабитуалних својом једнократношћу (али то није обавезно), уз дуже или краће трајање:

йгрā жмўркѣ, йграјў се кл'йсā, тō се такб зовѣ, мачўгу зббди пā једно мālб дрво стāви на онў мачўгу пā га дрўгијем кд ће дāљѣ, тā побѣђўе, одбачўјѣ. Фил'цāнā би се на посѣтке, йграјў, стāви прстѣн пот фил'цāн, двојйца крйјў, а они дрўгй трајў, кд нāђѣ, побѣдй. Тō *се* такб звāло тѣ йгре; не вељā нйшта да трајй кад је трўдна, ако јој не дāдў, пдсл'ѣ нйје дб̄ро тō дйјете, не рддй се нб̄рмāлно, тō би вйкāл'и, ако трајй нѣшто да појѣдѣ и сād нѣко нѣшто нѣмā, нйје јој дб̄, и кажѣ родй се онб шарѣно по л'йцу дйјете; нйје бйло стрўјѣ, кāсно стрўја, на лāмбу *се*, зпāл'и лāмбу, свй се покўпи, кд пл'етѣ, кд прѣдѣ, стāви је тў и рабдтā на лāмбу, покўпи се ўвечѣр, посѣдак, жѣнā дб̄ста, тō *је бйло* пѣсма, весѣље, кā на прѣло; разбajāвāл'и би му жѣне, којā знā, тō *су имāл'е* тѣ старйјѣ што знāјў, разбajѣ детѣту да не плāчѣ, дйјете ймā грѣчеве, сб̄ око глāвѣ и бāци ў воду (Боб); ранйјѣ тō нйје смѣло пошто сўнце зāђѣ да донѣсѣ водѣ у кўћу, да избāци смѣне пошто зāђѣ сўнце. Што би скўвāл'и недѣлбм хрāну, тō би онй дāн што потрдши, потрдши, што не потрдши, у кāнту свйњскў, недѣлнў вдду ни омйл'и се нѣ би, тол'йкб *се* тō чўвāло (Из); ранйјѣ стйд *био*, пā кат *су* мѣне кћѣл'и да жѣнў, *јā бѣжи* нāпоље. И девбјку да удāјў, она бѣжй нāпоље, срām је, мѣне срām, тй тō дб̄ро знāш. Тō *е бйло* стйт, *бйло је* срāма, *бйло је* свѣга, обрāза *имāло*, сād нѣмā нйшта, сат се стб̄ чўдā прāвй, стб̄ чўдā догāђā, хйљаду чўдā се догāђā (Ју); *јā сам* дѣцу йодйгла у шўму, дйјете, напўти га овāкб на л'ѣђа и свѣжи овāмо пртњачу, и понѣси йгл'е овāкб, и понѣси ѣтету, удрбй у

једно чанче овако, *күйио ми* ђтац, *тō се звáло* самун, *осуши* тá л'еп дōбро, *осуши*, *прѡври* вѡду, *тўри* шећер на четйри онѡ *излѡми*, *покри* марáмицѡм и тáмо га *нарáни*, тѡ дијете, у шўму (Ка); тѡ *смо* за себе тў *држáл'и* стѡку, *имáл'и* свийнá лѡм ранијѣ, пá *умѣљи* онѡ за кра́ве, за волѡве (Коз); у лўбицу, *би́ла је* тў стáра кўћа пá *сам* на огниште, пá *сам* у црепўљу свѣ *мѣсила* л'еп. Пá *би дођи* кѡмшике, а *ја*, хáтула *имáла* јѣдна, *прѡстрѣш* на тў хáтулу. Пá *порѣди*, по јѣданѣс двáнѣсторѡ имáло фáмил'ијѣ, тйјá ис црепўлѣ л'ѣбѡвá, пá јѣдна кѡмшика *дођи*, пá: „Како хи овако помйјесйш, пá кáко хи печѣш?“, и *жњѣла*, пá трбу до зубá, да извинѣш, пá *се сáгни*, пá кљўчѣви нá нѡс и на ўста. Цѣлу нѡћ *сам жњѣла* овако кукўрус по мѣсечини, овѡ не мѡже, овако врућине, са свѣ-кром, пá по цијелу нѡћ. У сáбах *ја* из њйвѣ кот кўћѣ. Тѡ те нйко *није ийиѡ* мѡш л'и ил' нѣ мош, је л' ти тѣшко ил' нйје, него *морáш* него штá ћеш (Леч); *ја сам носйо* од говѣћѣ кѡжѣ, онѡ опўти, пá су пријечáл'и, онѡ *се поцѣпá*, мáјке *дођи* пá *ўзми да опријечá* мáло некѡм дрўгѡм опўтѡм, пá *опријечá* онѡ, *опријечá*, и *стáви* некй обѡјак у опáнак, и *обў* онѣ чарáпе дебѣл'ѣ, док *отидѣш* до тáмо до стѡкѣ те *чўвáш* тá дáн, онѡ *се распáдни*, ўвечѣ *обрћи се* око ногѣ, нѣмá нйшта. А *носйл'и смо* о[д] *точкѡвá* опáнке, ковáници, код оногá ймá онá рáдња што је бйѡ Цѣмко опанчáр, испѡд Шўмскѣ ўправѣ, о[д] *точкѡвá* опáнци *су нѡшени*, онѡ ѡколо ће трѣбá да се зал'ѣпи опáнак, ѡни ексерйћйма *закўцá* онѡ, *намѣсти*, овáмо-онáмо, тврѡ, нйкат *се не исцйјепá* ал' тѣшко за нѡгу, *подуспарáвá се*, пá *уштўља* пá *отвѡри се* рáна нá ногу, штўлѣ онѡ са стрáнѣ (Не); *посй* тў конѡпљу она *нйкнѣ*, *порáстѣ*, *сáзрѣнѣ*, ѡндá *се пѡжњѣ*, *повѣжѣ се* у тўцáт и *тўри се* у некй резервоáр водѣ и онѡ *би се* тўне *кйсел'ило*, *извáди*, *имáл'е су* онѣ трљ'ице и *уйѡйребљáвáло се* за кошўлѣ, дѡлњй вѣш, *није имáло* штá дрўгѡ. *Жйвѣло се* о[д] тѡгá; ѡна је штѣтоћина шўмѣ, ће *би дофáтила*, тѡ *су бйл'е* мáл'ѣ шўме, рáтишта *су ућинѣла*, ѡде *се* ћѣсто рáтови *водйл'и* и овѡ Хѡђево што је ѡде, тѡ је мáлá шўма *би́ла*, ѡдáвдѣ *смо гл'ѣдáл'и* нáшу стѡку гѡре у тѡ брѡдо, и тйјá кѡзá *је бйло* пўно, и тá кѡзá *је рўшила* шўму, *јѣла је* бáш кá тестѣретѡм да је сећѣш (Пож); тѡ ти је сл'йчно свўј, и код вáс и код нáс, Бѡжић сѣдмѡг јáнуáра, православи *бйѡ је* Бѡжић, уочи Бѡжићá *смо слáвил'и*, *йосййло се* свѣ за тйјá шѣс нѣдѣлѣ, свѣ *постйш* на Бáдњй дáн ўвечѣ; пá *би* пѡсл'ѣн *дѡшл'и* милојáбуку, кѡмшијѣ *изнѡсѣ* тў јáбуку и такѡ, *звáла се* кѡ јáбука, а ѡн *донѡсй* као пѡклѡн, кáжѣ да ондѣсѣм мйлѡс, не *вел'и* бáш пѡклѡн него јáбуку домаћйну да ондѣсѣм. Пријетель и тѣ кѡмшијѣ *пйјў* до зорѣ, којй *мѡже да ѡдѣ*, ѡн *ѡдѣ*, којй *не мѡже остáни* те *нѡћи*, сўтра ѡпѣт *дођў*, сўтрадáн јѡпѣт, пѣсма, згѡда; *ја сам ишѡ* и *зѡ* по сѣлу онѣ кѡмшијѣ. Е *ја сам ишáо* по трй четйри *смо имáл'и* кѡмшијѣ, *ја зáђи*. И ѡндá *зáђѣм* од кўћѣ до кўћѣ да сам звáо, *пону́дим* им да здравѣ ракију и јáбуку о[д] домаћйна и женáма по колáч и позѡвѣмо вечѣрас; сáбор *је имѡ* нѡ га сáд нѣмá нйје, нѣмá ѡмладинѣ, *бйло је*, *имѡ* гѡре дѡбар сáбор о Вáскрсу и вѣл'икй понѣдйонйк у Мйтрову рйјеку, ѡђе у Петрѡву цркву имáло је Светѣ Трѡјице и Цвйјети пред Вáскрс, на Ђурђевѣ стўповѣ *имáло је* Ђурђевдáн, е у Пáзáр *је имáла* црква дѡл'е на вѣл'икй Тѡрнйк. У Сѡпоћáни *смо* вѣйћнѡм *йшл'и*. Пѣшкѣ *идѣмо* мй, нáрот, рўлѣ. Тў стáри *постáвѣ* сѡвре, тў *се бегенисáвáл'и* мѡмци, девѡјке, ѡмладина, девѡјке *шѣтáјў* тáмо до на йзвор Рáшкѣ. Тй ѡбичáји *бйло* тѡ док *је имáло* ѡмладинѣ на сѣло сáт тѡ прѣсло, рáсту-

ри се, нѐмā; Бѡжић мāсѡвно *слāвио* нāрот, Срѡби, Вāскрс *је* бѡио мāсѡван, *слāвило* се тѡ. Кѡ је Срѡбин бѡио, ѡн *је* *гл'ѣдѡ да идѣ* кот црквиѣ о Вāскрсу, са сѡврѡм, Петрѡва црква *је* глāвнā *бѡила*. Свāк *имѡ* свѡју сѡврѡ, и *идѣш* у цркву, понѣсѣш јѣло, пѡђѣ ѡмладино и старѡјѡи љѡди и тāмо тѡ седѡ се, пѡјѣ се, пѣсма, мѡзика, онѡ седскѡ, а сā[д] тѡ нѐмā (Прћ); гѡре сѡба а дѡл'е говѣда пā баздѡ бāлѣге, кѡћа *бѡила* од л'ѣтви, од бāскијā пā малтерѡсāто пā гѡре спрāt ми а дѡл'е стѡка у пѡдрѡм. Нѐмā ѡд стѡку нѡ у пѡдрѡм. Којѡ нāмешћāј, ништа вāлā, прѡстри душѣке и слāмарице пā л'ѣжи, верѡге, сāч, црепѡља се мѡјесѡи, лѡнац, тѡри вāрѡиво пā га зabѡ у огњѡште пā кѡхā пā јѣди. Прѡстри душѣке дѣци пā л'ѣжи свѣ на пѡт, којѡ нāмешћāј, кāсно, кāсно крѣдѣнци, *имāла сам* јѣдан фѣдѣрнѡи крѣвет, дрѡгѡ ништа, свѣ прѡстри овакѡ, бѣзбел'и ми је сѡба бѡила прѡстрѡта, ћѣрге, ћил'ѡме, ми *смо* ћкāл'е нāјприје, изātки ћил'ѡме пā прѡстри сѡбе; ми би обојѡл'и пѡлувере, цѣмпѣре, свѣ *смо* ћѡ бојѡл'е тāпѡт, скѡхā онѡ кољуштѡну пā обѡј, а тѡ нѡти пушћѡјѣ, што је л'ѡјѣпо, нѣ ми вѣроват. И тѡ *су* ћурāл'е јѡху, мрчнѡ, црнѡ да обѡјѡш, да пл'ѣтѣш, да ткѣш, тѡриш карāбојѣ пā онѡ јѡху огѡљи, пā онѡ пѡсл'ѣ кѡхāј; *кѡ је бѡио* пѡсмен пѡсмом *се доишѡвѡ*, кѡ није ѡн испрѡсѡи, није кā сāt тѡ, *носила се* тā крмска пѣча, ни да га вѡдѡш ни да те вѡдѡи (С. Ћуп); јѣсте, искāл'и би, тѡ *је бѡило* ранѡјѣ, јā тѡ *нијесам* зaitѣкла, пресѣчи, на прѡимер дѡћѣш тѡи, прѡсѡиш и ѡѡјзѡн ѡтац, брāt, напѡиши на папѡр шта трѣбā, те нѣ знāм кѡл'ко мѣтāрā бѣза, те нѣ знāм кѡл'ко мѣтāрā за хāљѡне, злāта кѡл'ко, свѣ *се* тѡ ћрāжѡло (За); *кѡ је имāо* стѡкѣ и ћѡбре да оћѡбрѡи, *мѡгло је* да се пѡдрѣ, кѡ *није*, јѣдѡнѡ зѡп је да га не бацāш, *није бѡило* ни вештāка, ништа *није бѡило*, сāмо од гѡвѣдѡи и од овāцā. Зѡп, крѡпнѡик и јѣчам, јѣчам би се сѡјѡ ѡд је, овāј, огнѡјѣно, а зѡп ѡд се није (Кл); *имāло је*, ѡмā и сād, а нѣ ѡндā, и сād ѡмā да ти злѡ учѡни сачѡвā бѡже. Ѳткѡд знāм јā, што су глѡпе те се грѡјѣшѡ. *Имāло је* богами тāмо, пѡцрвѡни сѡр, јѣднѡј мѡјѡј бāби тāмо црвен сѡр кѡ āл'ица ето овакāв је бѡио. И тѡ *уфāишѡл'и* *су* жѣну којā је тѡ рāдѡила те *су је* исѡљѣскāл'и и пѡсл'ѣ сѡр бāцил'и; док ѡн дѡћѡи с рѡднѡика, кад ѡн дѡћѡи с рѡднѡика, збрѡиши и такѡ *смо* тѡ гѡдинѡ врхл'и, ѡн *корѡсѡишѡ* ѡдмор, косѡл'и л'ивāде, жѡто, ѡндāр вишѣ му *нису* дāл'и, и такѡ *смо* мѡрāл'и рāдит (Кн); би жѣна, с извѡиѣњѡм, скѡинула, угāси лāмбу пā скѡиши се да л'ѣгнѣ, тѡ свѣ у јѣднѡ сѡбу *бѡило*, *није имāло* да ѡмā двѡје сѡбе нѡ свѣ у јѣднѡ, дѡл'е говѣда *бѡила* и свѣ чѡјѣш тѡ кāко онѡ говѣче дѡље бāлѣжā, тѡ свѣ гѡре чѡјѣш; свѣ закāжи нѡћас код мѣне, дрѡгѡ нѡћ код дрѡгѡга, свѣ такѡ, напѣчи, накѡхā компѡрā, онѡ ѡд *би* седѣл'и тѡ *би бѡило* вѣчѣра пѡсл'ѣ, *јѣло се*, *ћѡло се*, сѡпер *је бѡило*, свѣ *се* рѡчно рāдѡило ал'и л'ѣпшѣ *је бѡило*, сāде нѐмā ни да долāзи нико тол'ѡкѡ; рāвнā пѡта, ми *смо* тѡ звāл'и а вѡ зѡвѣте гѡбāница. Прāвило се мѣсо, печѣње је и тāдā имāло, закѡљѣ се јāгње, испѣчѣ се печѣње, закѡљѣ се, на прѡимер, нѣко закѡљѣ тѣл'е, нѣко ѡвце, пѡријāне звāл'и *смо* онѡ, сл'ѡчно ћѡвѣча, свѣ је тѡ прекрѡвѣно мѣсом, мāло пѡриччā, свѣ мѣсо; јечмѣнѡ, вāлā јā овсѣно *јѣо* нисам у вѡјѣку, *имāл'и* *смо* гол'ѣмо имāње пā би тѡ бāбо пѡсѡјѡ јѣччā, а бѡга ми *су* љѡди јѣл'и овсѣно; е вāлā от кѡжѣ и тѡ *сам носѡ*, аи, кат *се* оквāсѡи, окрѣни се око ногѣ. Дрѡгѡ *имѡ* *нијесѡи* пā кѡ смѡјѣ, смѡјѣ, кѡ не смѡјѣ тѡри пот пāзѡху и идѣ и бѡс (Тр); знāм да нāрот слāбо *је жѡвѣо*, пѡсл'ѣн кāсно је мѡја мāјка, ми *смо* дѡл'е бѡл'и с кѡћѡм, пā ѡна *је држāла* ѡфце, пā изaitкāла, што кāжѣ Шāха, на онѣ душѣке пā напѡни вѡнѣ пā

на то бдљѣ л'ежање, топл'ијѣ, мѣкшѣ, а нѣко сѣмо слѣму, слѣму до кѣсно, то је рѣјѣдак слѣчѣј (Гл); ми *смо* двѣ *мѣрѣл'и* и у дрѣва и у воденицу, ондѣ *ниѣ имѣло* д[а] [ид]ѣш да кѣпиш и сал' да сѣднѣш, *ниѣ имѣло*, нѣ *си мѣрѣ* да нѣсиш у овѣ воденице поточѣре, па не мѣже, то е пуно овакѣ кад је сѣшна гѣдина, *нѣмѣ* водѣ, па *чѣкѣш* па помѣло *нѣсиш* ка кѣћи сѣмо, помѣло *нѣсиш* тогѣ брѣшна кол'ко ће ти бит за двѣ дѣна, па пѣсл'ѣ јѣпѣт (Го); мѣја овѣ герѣнаѣија што е *била ишло* е у шкѣлу. Пѣсл'ѣ ослобођѣња, на дрѣги мѣј, такѣ нарѣдѣше па се нѣрод *кѣпи* у Дел'и мѣђе, у Тутѣн, нѣјприје у Тутѣн *се иђѣло*, овѣ крајѣви нѣје *није имѣло*, сѣмо у Тутѣн. У Тутѣн *имѣл'и* су понѣки којѣ су *бил'и* јѣчи људи, понѣкѣ кѣње седл'ѣнике *смо* хи *зѣл'и*, па тѣмо *обрѣзѣ* трѣке, па нѣрод сѣмо себет тијѣ трѣкѣ, а оно посл'ѣ се батѣл'и тѣмо пѣчѣ да се грѣди, те ѣде у овѣ Дел'и мѣђе дѣл'ѣ ѣѣ овѣ цѣмѣја, тѣ *је имѣла* тѣ пољѣна, равниѣа, згѣда (Де).

Перфекат, дакле, може у контексту бити и синониман са осталим облицима овога типа, означавајући радње које су несумњиво хабитуалне (поред тога што и овде, као примарне, задржава све претходно наведене одлике), или се као такве могу разумети будући да се перфекат може заменити потенцијалом или каквим другим обликом за исказивање семантике поновљивости а да се значење не промени:

ранѣјѣ *нијесу вѣдел'и* младѣу, него нѣко *је иѣфѣл'и*о и ѣни *дѣђѣ* да је прѣсѣу, и они сѣт *пѣтајѣ* кѣко жѣвѣу, *кажѣ* дѣбро, *и мѣјѣ* дѣста стѣкѣ, гѣвѣдѣи, овѣца, кѣзѣ, то *је било* богѣство; *разбиѣ се* вѣуна, *опрѣдѣш* ко ѣј за оснѣву, тѣнко, двѣ струѣка, онѣ посл'ѣн на махѣлку, *оснѣјѣш* га на рѣзбој, кѣрѣит и мѣа и *ткѣш* га, свѣ га руѣкама *прѣбирѣ*, жѣцу ѣздѣлѣ, жѣцу ѣзгѣр и *и мѣш* мѣстру, по брѣју свѣ. Пѣл'и мѣи, чѣрге, прѣње, кучинаѣфѣке, свѣ *се* то *и кѣло*, јѣстѣци, хѣвѣл'и, нѣхѣвѣл'и (Боб); и фѣдбала, кѣ дѣца онѣ, стѣлно понѣшто *нѣђѣ* за иђрѣње, нѣје кѣ сѣт кѣпи му биѣцѣкло. Онѣх кл'и кѣрѣа, онѣ свѣшѣта, кѣ дѣца. То *би скѣпи се* тѣу, *нѣмѣ* ѣѣ да се иђрѣ нѣ *скѣпи се* тѣуне, адѣ, ѣни тѣу нѣјвишѣ *скуѣљѣла* и *иђрѣла се* (В. Лок); и духѣн, то *би сѣјѣл'и* и иѣстѣ кѣ парѣдѣјс кѣт посѣјѣ и посл'ѣн то рѣд, и кѣт *би дѣ* ѣн онѣ те *хође да жѣтѣи*, ѣни *ѣзмѣ* онѣ, онѣ л'и стѣве свѣ *бѣрѣу*, *бѣрѣу*, *бѣрѣу*, е *ѣзми* иђлу и кѣнаѣ, *ѣтни*, и пѣсл'ѣн *ѣзми* те овѣкѣ, свѣ *рѣђѣ*, нѣзѣви, и овѣкѣ око кѣћѣ да се то сѣшѣи, и по цѣјѣлу зѣму, *није имѣло* дрѣгих цѣгѣрѣа, то *би узѣмѣл'и*, пѣ *се слѣдѣжѣ* то, *наслѣнѣи се* кѣмѣн да се упѣглѣ, да се посл'ѣн лѣкшѣ рѣжѣ и духѣн тѣј *иђишл'и*. *Нѣсу имѣл'и* нѣвинѣ, јѣ се сѣћѣм, нѣвинѣ *нису имѣл'и*, нѣ *иђрѣжѣл'и* и онѣ дебѣлѣу нѣвину, *зѣвијѣл'и*. Пѣсл'ѣн *није иђѣо* нѣрод то да радѣи; вѣла *смо* *увѣдил'и* у кѣћу, *зѣло се* у сѣто дѣ му жѣта да појѣдѣ, колѣч да му *стѣвѣмо* на рѣгове, повѣсмо от кучѣнѣ *се зѣвијѣ* вѣлу око рѣгѣвѣа и то повѣсмо *би упрѣл'и*, *напрѣвил'и* вѣзу да повѣдѣу вѣла тогѣа, а *зѣло се* дешѣњѣк вѣ, ѣвијѣк дешѣњѣка *би увѣдил'и*, ѣ између Бѣжѣиѣ *није се мијѣсѣо* л'ѣп уѣпшѣте, *мијѣсил'и* *би* ил *би прѣвил'и* и пѣте, нѣ *би прѣвил'и* и цѣшѣвару, нѣ *би прѣвил'и* кѣчѣмак, нѣ *би вѣљѣло* да се брѣчѣ, кѣжѣ рѣјѣу крѣтови зѣмљѣу. То *би се трагѣло* (Из); за врѣме Тѣрскѣ *дѣвѣла се* четвѣртѣна, [з]нѣ[ш] штѣ е то, *нѣђѣш*, *ѣзнѣш* рѣцимо иљѣду снѣпѣа жѣта, кѣко мѣре јѣдан чѣвѣк да подѣгнѣ, о[д] стѣ снѣпѣа ѣгѣдѣво је двѣс пѣт; то ранѣјѣ нѣ *би дѣл'и* и стѣрѣ лѣнаѣ онѣ зѣмљѣни да га тѣрѣи на нѣђѣвѣ ил'и на астѣл, *нису ѣли*, бѣјѣл'и лѣк да тѣцајѣу, *нису ѣл'и* на сѣвру, нѣ да спѣстѣиш на зѣмљѣу пѣ да

утуцаш, кажѣ бијѣ град, *чува̀ло се* от града (Из); а *било је* отимана девојка, то *е* доста *било* отимана, ја знам, ја пантим људе. Бигинишѣ дѣбру девојку, то *је било* одма посл'ѣ рата, и ранијѣ за време турскога кажѣ, бигинишѣ девојку, тапѣт *се* то акрѣбе којѣ су јаке фамил'ијарно, то *су радѣл'е*, бигинишѣ девојку и кажѣ хажде да идемо да је отмемо (Ју); то је седам-дсам километара у једном правцу. Пани вода, грми, питају ме око пута жене по цади: „Је л' ти живо то дијете?“ Ја не знам како сам и подигла. То *се није гл'ѣдало* да л' ћеш ти ћетету истерат очи, нѣ да л' ћеш догнат сва говѣда да се обадају. Она *се обадају*, а оно упрћено, па сагубим дијете, турим га док покупим говѣда, посл'ѣ да *не могу да натрѣвим* ње је дијете, оно *се забило* у шушкор око њѣга, докл'ѣ нађи дијете, изиђи говѣда свѣ по житу једном човеку (Ка); посл'ѣ каснијѣ онѣ кад *је било кѣшил'и се* по брдима, на свако брдо имаш омладинѣ па певају, свирѣ кланѣт, ту *смо се уиознава̀л'и*, момци, девојке пођу отал'ѣ ка кѣћи испра̀ти је; то *је имавало*, којѣ *су зна̀л'е* то да бају понѣћи кријѣћи дођу па понѣћи подбацѣју, изутра кад устанѣ ње гѣј имѣ раскрѣсница имѣ брашна имѣ нешто набацано. То *су радѣл'е* којѣ су зломисл'ице а сваке *нису* то *радѣл'е*. *Имало е* то. Не да да се помѣзе крава, пропа̀да смѣк (Коз); мисл'им, свѣ *се* онѣ *радѣло* више, конѣпља *се радѣла* па би то звал'и за испомѣћ да се онѣ трл'и, да се прѣдѣ. Па *ѣна се сѣјѣ*, ја кат *сам била* девојка, ја *сам* то *радѣла*, ја *сам* и *иќала*. Па *се* то пѣжњѣ, па *се* то штѣви у мѣило па *се* то сѣши онѣ се трл'и, прѣдѣш, ткѣш, вади она влакна (Леч); српом *се* онѣ *жњѣло*, па онѣ *ра̀ло др̀ало се*, па *се* то *сѣјало*, па *се* то *кѣйало*, па *нит је имало* радила, ни трактора ни кола ни ништа, па кад пѣжњи онѣ па вѣжи онѣ руковежѣ у онѣ снѣпове па онѣ крстѣне злѣни а понѣко *дѣнуо* у онѣ стѣгове да би каснијѣ да пла̀сти л'ивѣде да кѣси, косѣм *се* косѣло, грабуљѣм *се гра̀било*, ѣто такѣ ти *се* то *жѣвѣло*, стѣка вѣл'ика *се држала*, земљѣ за по три порѣдице имѣ, не за по јѣдну (Лу); ранијѣ *су узимал'и* стѣку, онѣ што нађу, отѣрају, к Пазару, штѣ ра̀дѣ, кѣд га тѣрају, не знам; е тѣ бадњаке би ишл'и придвѣчѣ мѣ, по јѣдан, ѣтац ил'и стрѣц, ишл'и би у тѣ бадњаке, осѣчи та двѣ бадњаке а повѣди нас дѣцу, онѣ погѣчицу разлѣми онде, жѣто ма̀ло и ракијѣ ма̀ло да се прекрѣстиш, већинѣм *смо бирал'и* хрѣсто̀во. И донѣсѣмо (Прћ); *имало је* гѣја, и то ѣдѣ ти родѣтељи па ти видѣ њѣ ти је мѣсто па те дају па ти зна̀ла не знала; отпријѣ с кѣњима, па тѣри је на кѣња, ако *је* ма̀ла невѣста, ѣзми кудѣлицу, отпријѣ онѣ би се вѣну савѣјало овѣко, *нисмо разбѣјал'и* него *савѣјал'и*, побѣдѣ јѣј на главу озгѣр и тѣри јѣј пѣчу да бѣдѣ виша ако је ма̀ла (Кл); *јѣсам дрѣ* дрвѣнијем ра̀л'има и дрвѣнијем кѣл'има, и са волѣвима и са кѣњима. То *је било* ранијѣ по триѣс ѣтрѣс нас би се згомилало, па на посѣтке, па скѣха компѣра па осѣл'и, па то *је бѣо* мухѣбет па *се иѣрал'и* онија фил'цана, па ѣзми јѣдна грѣпа се одвој овѣмо, јѣдна та̀мо у сѣбе и ја ѣзмѣм онѣ тепсѣју, ѣурало се ту по јѣдно дѣсет шѣлѣи, дѣвѣт, и овѣко скѣни овѣ прѣстѣн и сѣт ја отѣди та̀мо сакрѣ она прѣстѣн, сѣт тражѣ она прѣстѣн, ѣриќа она прѣстѣн по тепсѣји, тражѣ, и то ти *је било* тапѣта, иґрало се свѣшта, сѣт овѣ јѣк, овѣ ти је криза сѣт; тапѣта *смо иѣрал'и*, сѣне, зѣми дрѣва на сѣне. Снѣјег па̀ни, напра̀ви сѣне, прѣстри волѣве и по снѣјегу фуја се и тѣра (Туз).

II.5.17. Пуне форме помоћног глагола јављају се уместо енклитичких у облицима перфекта када су посредни упитне реченице, односно одговори на питања или са циљем посебног истицања:

јесам ти дао паре? (Ки); *пито ме јесам се чим бавио* (Кл); *јеси л' знала* да је Мари́на ис Че́дова? (Че); *јеси била* до́л'е у Рибари́ће?; *јеси ви́дела* шта ра́де од онога́ језера?; *јеси ви́дела* шта ра́де? па не зна́м *јеси л' ирди́шла* оде на ова́ Поментеник (Др); *јеси л' ии́рила* хајдучицу? (Кл); *јеси л' ви́дела* пр́ву но́ј шта ка́же она́ ту́рски што је доби́о но́ви (Шав); *јесте л' ирди́шли* покрај ње́га? (Кл); *јесте л' се насипа́в'и?* (Ков);

бдгами *јесам ра́дила*, *намирёва́ла јесам*, ишла на л'ива́ду (Ле); та́ко ми бдга, *имало* га *јесам* (Бр); *јесам дрó* дрвёнијем ра́л'има и дрвёнијем ко́л'има (Уг); *јес имало*, имало је до́ста је б́ило (Дет); *јес се ра́дила*, са́мо ја, што се мёне ти́че нијесам, а ра́дила се ко́дпља (Прћ); *јесмо ишл'и* валá и на Кóсово (Дет); па *јесмо бил'и* бога́ти (Бр); *ва́ла јесмо*, ди́жете, свё то чинёли (Вру); *јесмо држáл'и* стóкё (Ле); *јесмо ко́дпљу си́јáл'и*; *јесмо си́јáл'и* ко́дпљу (За); *јесмо*, бдгме, *си́јáл'и*, а бáш је овдóга мочила нáшег вóда ту́, с тога́ мочила (Кл);

доду́ше, *јесам б́ио* одбóрник (Кл); ја носила нијесам, а *ви́дела јесам* те вёшове и кошу́ље (Це); *јесте б́ила* дб́ра, ал ни́је мдгó више саш њóм (Пе).

II.5.18. Посебну пажњу у систему глаголских облика у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони захтева употреба перфекта без помоћног глагола, у литератури неретко именованог као „крњи перфекат“⁴⁹. Поводом овог облика у србистици су постојала неслагања у вези са тиме да ли он служи обележавању искључиво релативно конципованих радњи или се пак њиме могу означити и дејства која припадају синтаксичком индикативу.

Полазећи од осетног присуства експресивне компоненте која се активира при употреби овога облика, М. Стевановић је утврдио да је из ње проистекло уживљавање у оно што се глаголом износи навело раније граматичаре да констатују да нема праве временске употребе овога облика, већ да се он јавља само у релативу. Насупрот до тада преовлађујућем уверењу, М. Стевановић сматра да, осим што је код перфекта без помоћног глагола присутнија експресивна компонента, нема разлике у могућностима употребе ове и пуне форме. Дакле, он се може употребити индикативно „и у језику свакодневне комуникације, у обавештавањима о нечему, што је било пре тренутка саопштавања: *Дошли свайнови*, нпр., *Ја йокосио ливаду*, *Дошли неки из Одбора да тие тираже* итд., где се крњим перфектима: *дошли*, *йокосио* и сл. износи готовост онога што с тим облицима казује у време када се то износи, констатује се, дакле, у садашњости да се крњим перфектом означена радња извршила у прошлости садашњег тренутка, онако исто као да је употребљен

⁴⁹ Детаљније о типовима крњег перфекта и односу према пуном перфекту в. Вељовић 2017: 191–209.

и пуни облик перфекта *дошли су, њокосио је*“ (Стевановић 1986: 622–623). Стога, аутор наводи да се не поставља питање да ли у примерима типа: *Био један цар ња имао њри сина и једну њћер коју је у кавезу хранио и чувало као очи у глави* имамо реалтив или индикатив, односно секундарну или примарну употребу крњег перфекта. Јер, „у време причања приповетке с овим почетком од њеног аутора, односно у време њеног првог стављања на хартију, ми ту имамо констатовање да је оно што се износи крњим перфектима *био* и *имао* било у прошлости и, синтаксички, ништа друго, па би место крњег ту могао доћи и пуни перфекат, с помоћним глаголом. А и у једном и у другом случају то је индикативно употребљен тај облик“. Између два облика једино има разлике у стилу, јер „крњи перфекат је с осетнијом експресивношћу; он изразито представља уживљеност аутора у ситуације које излаже облицима перфекта без *verbum-a finitum-a*“. С друге стране, „за облик с помоћним глаголом то се не може рећи“, јер још се више, сматра аутор, „међусобно разликују крњи перфекти у реченици: *Послао оџац дијетџе у воденицу, ња му казао да не меље нигдје у воденици гдје нађе Њоса* од пуног тога облика, с помоћним глаголом, када би се он место крњег перфекта ту употребио“. Али, „и ту је опет разлика само у експресији, док би синтаксички пуни перфекат и овде био еквивалентан крњем. А у вези с овим примером треба истаћи да ни у њему немамо релативну употребу, како су то налазили и врло значајни проучаваоци српскохрватског језика“. У сваком случају се, „и за крњи перфекат, као и за пуни, утврђује да ли је индикативно или релативно употребљен искључиво према томе да ли се извршеност (или вршење) процеса у прошлости констатује у време саопштавања о томе, или је то било запажено у другом неком моменту“ (Стевановић 1986: 621–623).

На исти начин на материјалу из говора Пиве Ј. Вуковић утврђује да је употреба перфекта без помоћног глагола у индикативу сасвим обична „за означавање радње у непосредној прошлости: *крџала* нам крџа; *дбјењила* се једна оџа; *ддошли* свџтови“ (Вуковић 1940: 95). У *Синџакси* Ј. Вуковић овај став потврђује, показујући да је перфекат без помоћног глагола употребљив у разговорном језику у оним случајевима кад се његова радња не може друкчије одмеравати него према моменту садашњости: „*Дошли* свџтови – јавља се о непосредном доласку свџтова“, а то, „у ствари, значи да и овај посебни облик перфекатски може служити обема категоријама – и апсолутноиндикативној и релативској“ (Вуковић 1967: 383–384). Разлику између пуног и перфекта без помоћног глагола и Ј. Вуковић налази на стилском плану. Наиме, „кад се о нечему саопштава из најскорије прошлости, да ли ће се то саопштити обичним или краћим перфектом (сложеним или простим), увек одлучује однос експресивно : неекспресивно [...], радња саопштена простим обликом увек ће бити наглашена“. Стога, „експресивна вредност краћег перфекта чини да он највише остаје једини облик перфекта у мноштву модалних значења

(клетве, жеље, допуштања и сл., изузетак чини заповест изражена пуним перфектом: Одмах да си дошао; и сл.), затим најфреквентнија употреба у пословицама на рачун осталих претериталних облика и сл.“ (Вуковић 1967: 383–384).

Новија истраживања такође потврђују претходне ставове. Перфектом без помоћног глагола се у савременом српском језику „исказују прошле радње које су такве управо у односу на моменат говора“, као што је то случај и са пуним његовим еквивалентом. Ипак, „употреба крњег перфекта уместо пунога облика свакако уноси одређене посебности у информацију која се реченицом са таквим обликом саопштава. Сви граматичари се у томе слажу и истичу да се крњи перфекат употребљава да би се истакла новина, неочекиваност догађаја о коме је реч. Та новина може да буде веома различита и да се креће до изненађења, па и чуђења. Отуда овако употребљен облик перфекта има већу експресивност у односу на пуни облик.“ (Танасић и др. 2005: 396). Најзад, М. Радовановић наводи да се крњи перфекат јавља нарочито у функцији регистровања неког карактеристичног, изузетно импресивног податка о ситуацији: Ноћ је, а уз то земља подрхтава од грмљавине. На излазу из града застајем да га последњи пут видим. Облакодери *се зањихали*, повијају се и туку ниже и слабије грађевине (Радовановић 1990: 175).

II.5.19. Материјал из тутинско-новопазарско-сјеничке зоне показује да је облику перфекта без помоћног глагола доступно обележавање прошлих радњи како релативно тако и индикативно конципираних. Стога, разлику према пуном перфекту не посматрамо са морфосинтаксичког становишта, већ преваходно с обзиром на стилистичко-прагматичке ефекте који се постижу на наративном плану. Међу основним факторима који мотивишу одабир краћег перфекта из система претериталних јединица свакако се налази постојање изразито експресивне компоненте, могућност да се, уз обележавање прошлог времена, односно исказивања радње као чињенице, семантичка структура исказа „обогати“ присуством модалних компоненти као што су став изненађења (догађај је наступио као новина), став неочекиваности (радња се предочава као извесни преокрет) и сл., те тежња ка језичкој економији.

Стога, наступајући у служби исказивања временског, удруженог са различитим типовима модалних значења, перфекат без помоћног глагола у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони јавља се у следећим категоријама:

а) Исказивање радњи које су се десиле непосредно пред моментом говора, а које говорник саопштава као новост, која најчешће има вредност изненађења:

Ћде Лука, *дџила* тѣтка (Бал); *ћ* си, *б*ако, *дџил'и* овѣ да те ух

*а*псѣ (Тр); *ја* свѣ *намѣрил*а по кѣћи (Ле); *дџнијела* ни Зџрица дџдове, окрѣн се ов*а*мо (Бл); енѣ, *вѣ дџил'е* (Ко); *доиѣрѣ* Хивзо *ћ*џбре (Бр); *м*амо, *дџнијела* ти овѣ Рукѣја (Ту);

све *йокӯйшл'и* онб с њиве; *йреглӯишл*о ме; *йәла* некә даска испрет кӯһе (Бал); *одвезәла* се крәва; йх, они *оийшл'и* мәлоприје (На); енә, *үзәла* да пийје водә (По); „Күкү“, реко, „она га *бәцила!*“; *үбрәла* дәста тӯ (Пе); кажӯ у Сјеницу *йәла* кйша (Це); рече *дәшла* Мйка (Не); кажә Рәда *оийшл'и* мәлоприје (Го).

Радње које се у оваквим околностима обележавају перфектом без помоћног глагола према блискости са моментом говора сличне су аористним у истим контекстуалним условима. Замена ових облика могућа је с тим да са собом увек повлачи и промену неке значењске нијансе. У примерима: ја свә *намйрйла* по кӯһи (Ле); *дәнијела* ни Зәрица дӯдове, окрән се овәмо (Бл); нагласак је како на новини тако и на резултативности означене радње. Назначене компоненте биле би слабије изражене уколико би се употребио аорист. Поред тога, при употреби аориста било би истакнуто само вршење радње, закључно са њеним извршењем у прошлости, или пак само моменат извршења, док се код перфекта у први план износи стање које је наступило након претходно обављене акције. Компонента доживљености, такође, код перфекта може бити присутна, али није примарно обележје, имајући у виду да се њиме обликују и примери као што су три последња у групи, са радњама чији очевидац говорно лице није било, где се не би могао употребити аорист.

б) Обележавање дејстава која припадају нешто даљој прошлости, а за које је говорно лице или тек сазнало (често нису очекиване), те као таква за њега представљају изненађење, или су то радње за које говорно лице сазнало у било ком прошлом тренутку, али их као новост предочава слушаоцу:

рәдй ал'и приватник га *йрәузео* (Баг); свә ми Лука, ја *искрәйиш*о нешто и свә он *йреносй*о (Бал); ймә кӯһә тӯ, бәгме. *Осәљәвәл'и* пә се сәт враһү; штә смо ләни шљивә имәл'и, и крәве *јәл'е* и стәка, и пекмәза *найәкл'и*, до л'етәс ми је трајало у замрзивач (Брђ); *чүло се* да се у Түрскү дәбро живй, да ймә пәсла, да једно дйјете мдрә да хрәни пә[т]-шәс чләнбәвә, әде лүди сләбо *жйвәл'и*, сиромәшно по тйјә брдә и хәј д[а] идәмо. *Бүкнүло* свә да се идә (Ју); *йойәл'ил'и* трйес трәһә тә Түрци свә (Ка); ал'и, прије дсам гәдйна, *йреврнүо се* трактор и, дәлә бйло, *йреломй*о му нәгу више кәл'әнә. Нйје се преврнүо нә бйло некә смәһе тӯ, он нал'әти на њәга, пә ме он *йрегәзй*о и *сломй*о ми нәгу тӯ у бүт; нәша дәца свә *оийшл*а кут којә. Мәне овй обадвојца живә у граду, тй Мәма знәш мәжда, ә он живй у граду, у пол'ицәјскү зграду *доби*о стән испот стәницә әнде и тӯ живй, ә овә старйй, овә што сәт тӯ дәһә, овә мләһй, он, *дәо* му стәрац гәре на Војничкә л'ивәде гәре кӯһу, и гәре и он живй (Коз); ймәм ја мӯжа нә нису тӯ, *оийш*о гәре у л'ивәду (Леч); он *йәо* с јабукә ләни, *брәо* јабукә пә је пәо с јабукә пә кйчму *йоврәдй*о пә је бйо дәсет дәнә на Бәһицу у Бебрат а сәт идә, *бйо* и на вәцбе нәкол'ико пүт бәлничкә, а сәт некй прәкл'әти срш, тә га е допрәвило, тәшко мләго *йрош*о, сйнбһ је дошб (Лу); дошб ни је сйн бйо и сйәа и овй унүчиһи те *срәдй*л'и л'ивәде; *йрәвил'и* кӯһу сйну пә пәвәһү кӯһу *идчәо*, пүна двә спрәта, призәмље и пәткрәвље, дәл'е кә онб подрүми, нису ни подрүми нә сәбе; ја знәм тәмо јәдан је у Л'әчу дәнио некү лүбицу на л'әһа и он се ознојйо и тәмо *йрәжй*о, како *бәци*о тӯ лүбицу кот кӯһе и *рәкә* дәјте ми

мало водѐ и они му *дал'у* чашу водѐ ил'и флаша, и он *поио* мало више водѐ и *наваистио* ту бѡл'ес. И посл'е *умрѡ*, и кажѐ *кукала* му је та жѐна, кажѐ: „Кад је тражио воду, што му не дадо ја ракијѐ, да га прекинѐм у жеђ док се одмѡри ма̀ло“; *уилаћивала* пензискѡ, нѐ знам ко̀лко, и она таман кад је стигла у тијем го̀динама, кад они у управу прихѡда, она Југо, *узѐл'у* двадес ила̀да, пет ила̀да, ѡдѐ за Бедграт документација, дођѐ решѐње, кажѐ ви сте преплаћил'и пет го̀дина (Не); посл'е двије ми ту ко̀мшике дадоше, двије *осиѡл'е* ту некѐ бил'е, као шкарт те *одбаѡил'у* и једнога петл'ића, и ту била ми једна ко̀мшика нал'егла, пил'иће сам то̀внѐ држала, кад *дошло* нешто те *однијело*, црцавица била, и онѐ пил'иће и ону црцавицу (Ос); пѡсѐн кат су партизани дошл'и, ферѐца је ма̀чена, *макл'у* пѐчу, *забрањил'у* да нѡсу чаршав она, то су ма̀кл'и, било до̀говѡр са хо̀цама, са по̀двима, та фѐреца није по̀трѐбна, за̀кон така̀в био да се то ма̀кнѐ, и тапѡт *се ма̀кл'е* ферѐце (Трн); *умрѡ* ми је бра̀т прије шѐс го̀дина, овѡ *осиѡло* дијете от пет го̀дина, па седи ѡде код мене (Цв); *ћѐл'у да узму* старију од мене, она била крупна а ја ситан, од четрнѐс го̀дина *хиѐли* да ме жѐну. *Хиѐо* да побѐгнѐм од кућѐ. Од четрнѐс, она била старија двије го̀дине, а крупна; два бра̀та *има̀ла*, ја једна била сѐстра; *зна̀ла* ѡна, ја *сирѐмила* за̀везак и свѐ што ми је трѐбало да узмѐм и ту двије девојке. Ја до њи те за̀веске *однѐла* (Гр); нађе жѐна у мантил посл'е мѐсец да̀на. „Шта су ти овѐ па̀ре у мантил?“ Реко: „Којѐ“. Кажѐ: „Ево педесѐт ила̀да“. Реко: „*Осиѡвил'у* ми они у Нѡвѡ Вѡрош“ (Кл); овѡ мѡре да врше свѐ до четйри са̀ата, јучѐ *врѡ* Мишу, *идѐл'у* да му вршу мѡкро. Јучѐ *почињѡ* и *не мѡгѡ*; синѡј је Зѐко разговѡр са њим та̀мо, *оѡишиѡ* Срђан за те дѐлѡве да купи и он му је рѐкѡ то да по̀правѡм да̀нас, ѐто ме (Кн); мој се ба̀бо, у̀право један син трѐбѡ да за време Партизанѡ четрѐс прѡвѐ и овѡ он *просио* за сина тога жѐну, онѡ посл'е, умрије на̀ша ма̀јка, он је узѐ за сѐбе; мене овѡ унѡчићи бил'и из Сеницѐ и *повѐо* и Мѐхо та̀мо и једна *однијела* онѡ дрво у зеље и у лу̀к а јѐдно *однијела* у компире, кажѐ да и не јѐдѐ миш; ја *иерисѡвала* овѡ око, нисам видела, па мѐсец да̀на је била ва̀ла, прије хѐфту сам дошла ѡтуд, у Краљѐво *оиерисѡвала* и сад ви́дим фа̀ла бѡгу, ал' није ми се ба̀ш до̀бро ишчи́стило; па овѡ до̀кторка *ишла* го̀ре у Црну Го̀ру (Гр); да̀нас *иѡла* кйша, овѐ го̀динѐ *иѡла* кйша, овѡ л'ѐто је кишовито било (Це); ћѐрка ми *родѡла* тројанце, три сина. *Пошл'у* у шко̀лу ла̀ни, прѡви ра̀зред, йсти, двојца йсти а један ма̀ло дрѡкчи (Цр); *осиѡла*, сѡт йма̀ три шѐрке и шта ѕѐш (Бо); *умрла* ми жѐна йма̀ седам го̀дина (Гло); ја ѡтац, од педесѐт и трѐћѐ ми је ѡтац пресел'ио, ја седамнаѐс го̀дина ти пу̀та нијесам има̀о више, *осиѡло* ми нешто стѡкѐ, фа̀ла му, нијесам ишѡ у ма̀халу, волѡве сам имѡ, ко̀ње сам имѡ, двије кра̀ве сам имѡ, овѡца (Де) ја сѡл' четйри ра̀зреда сам завршила, са̀мо тал'икѡ *има̀ла* могу̀нос; из овѡца *се ѡдѡла*, побѐгла, ја *одгѡла* ѡфце и свѡтови *дошл'у* те ме *узѐл'у*; ја живѡм с ма̀јком у Веље Пѡље, она *набѡвила* четйри ко̀кошке, ѐто то ја; *родѡло* прѡшл'ѐ го̀динѐ а овѐ го̀динѐ га бѡк ока̀менио, нешто нѐ шѐе, нѐ знам шта овѡ би (Ли).

в) Обележавање радњи из даље прошлости, где се крњи перфекат употребљава у ширим контекстима, када може означавати, као и у претходним случајевима, или радње које су наступиле изненада, неочекивано, или

оне чије се (из)вршење очекивало дуже време па је сам моменат акције на-
ступио као извесни прелом, односно прекид дотадашњег стања, некада и као
преокрет у смислу супротности од очекиваног:

Има два сина и шчёрку па једнѣ гѣдинѣ бѣ тѣ рѣјендан једном ѣсто из Бѣбо-
вѣка, и понѣи *слѣвил'и* код њѣга рѣјендан и ѣзми динѣмит да запѣлѣ, а овѣ га
држѣ мој братѣнић ѣ рѣку, а ѣни *не вѣдел'и* што горѣ уз онѣ таблу и ѣн му пѣк-
ни и ѣднѣси му рѣку до тѣ, тѣ је жѣлѣс (Бѣб); тѣ је докѣзѣно да је нѣш парѣдет
из Црнѣг Врѣха дошѣ, ѣге тадѣшнѣ што су бѣл'и за врѣме тѣрскѣга вѣкта, бѣл'и
су ѣге, посѣдовѣл'и су сѣла, и ѣе дѣѣ некѣ дошлѣк, ѣн му одрѣдѣ мѣсто, овѣ
имѣње, овѣ шѣма и жѣвѣ тѣнѣ, и *одрѣдѣо* нѣшѣг парѣдеда у врѣ Прѣнѣвѣ гѣре
ѣе јѣдан Рѣво жѣвѣо (Бѣг); бѣ мѣло у прѣтвор, тѣмо бѣјѣги кот л'ѣкарѣ како нѣје
нѣрмѣлан, ѣдосмо на сѣт, довѣдоше онѣк нѣурѣпсѣхѣлога, дѣмек ѣн *нашѣ* му
да нѣје у рѣду; бѣш ѣдек повише овѣ бѣндѣрѣ, тѣ су жѣвѣл'и, тѣ је држѣло стѣ-
кѣ, тѣне ѣтац му, у пѣнзију је, ѣзѣ ѣчѣв пишѣтолѣ и тѣ на мѣг сѣна. Мѣ смо бѣл'и
бѣш ѣвѣ. ѣн *ѣрѣшѣ* мѣчкѣ и с л'ѣѣѣ; ѣн је побѣгѣо низ ѣѣву, пѣ овѣмо, дошѣ је
вѣлѣда гѣре пѣ је посѣн побѣгѣо за Бѣрбѣрѣшта тѣмо код јѣднѣга Бѣлѣ те се тѣмо
крѣо нѣкол'ико дѣнѣ, ѣни га посл'ѣн *ѣѣѣрѣл'и* (В. Лѣк); ѣн је бѣо ѣстѣо на за-
нѣт мѣло да учѣ занѣт, мѣне мѣјка *довѣла*, овѣмо смо дѣшл'и; ѣн је вѣшѣ упро-
пѣстѣо мусл'имѣнскѣ нѣрод него што је срѣпскѣ нѣрод бѣо упропѣстѣо, а дѣнас
му *ѣѣгл'и* и спѣменѣк (Из); и кажѣ јѣдан: „Слѣшѣте вѣ, не трѣбѣ шкѣла ѣде у
Лѣкарѣ, немѣ да дѣте ѣде шкѣлу, немѣ да дѣте шкѣлу да ви се дѣца повлѣшѣ.
Негѣ“, кажѣ, „мѣ ѣмо шкѣлу стѣвит у Грѣбѣтиѣе гѣре“. „Е јѣш ко мѣре. Фѣлѣ
ти, чѣка Јѣврѣме.“ Овѣ *бѣкнѣл'и*, не дѣјѣ шкѣлу тѣ, тѣ је ѣстина, нѣје прѣча
некадѣшнѣ. И ѣтѣрајѣ шкѣлу у Грѣбѣтиѣе и богѣми гѣре онѣ *ѣшл'и*, Жѣњѣвѣиѣе
тѣ сѣла срѣпскѣ, некѣл'ицѣна и мусл'имѣнѣ гѣре бл'ѣжѣ Рѣбарѣиѣа, и *шкѣловѣл'и*
се (Ју); ѣје, мѣ смо зѣдно, јѣ нѣсам имѣла дѣцѣ а тол'ѣко сам бѣла жѣл'ѣла, да
је тѣд бѣло кѣ сѣд ѣмѣ да се ѣдѣ на тѣ плѣднѣу, а тѣт тѣ нѣје имѣло и мѣ *ѣзѣл'и*
овѣ ѣѣ ис Црнѣ Гѣрѣ, ѣни су ѣје бѣл'и досѣл'ѣл'и пѣ тѣ мѣло землѣ кѣпѣше,
онѣ ѣтѣше за Крѣлѣѣво и ѣна *родѣла* двѣ сѣна и ѣѣрку (Лу); ѣни су прѣмѣл'и
пѣнзију ѣгѣвѣг ѣца, овѣ сѣн што је на Дѣжѣвскѣ направѣо кѣѣу, а *ѣрѣмѣла* му
мѣјка нѣгу, а штѣ ѣе сѣд, мѣјка му *ѣмрла*, ѣтац му *ѣмрѣ* (Не); дѣсѣт је тѣ бѣо ѣко
мѣне пѣ вел'ѣ сѣнѣѣ: „ѣѣу да ѣдѣм да вѣдѣм дѣ л' сам посѣвѣ ѣздрѣвиѣ“, тѣ је
нѣкон мѣсец дѣнѣ, „сѣмо ѣво двѣ пѣва да попѣјѣм“. Како и *ѣѣѣо*, кажѣ тѣ такѣ
ѣде ѣрганѣзам, да нѣшта знѣо нѣсам (ѣс); имѣло је тѣ, Хѣѣиѣи су јѣдни бѣл'и
пѣ повѣл'и дѣѣвера те *вѣѣѣла* а кад *ѣѣѣла* пѣсл'ѣ у ѣѣрдѣк да ѣѣѣѣ, *ѣѣѣл'и* тогѣ
хѣдѣлѣ (С. Пуп); кѣт сам јѣднѣме Срѣбѣну изѣ Вѣроши, зѣвѣ се, забѣрѣвѣлам
кѣко се зѣвѣ сѣло, јѣдан тѣ што сам му јѣ прѣвиѣо, ѣде му је кѣѣа изѣ овѣг брѣда
тѣмо, сѣстри нѣгу, бѣла је ѣвѣл'ѣла, слѣмѣла бѣла ѣ кѣк, пѣ јѣ *намѣсѣѣо* и
ѣздрѣвила; тѣ је Мѣхѣмет побѣгѣо из Мѣѣѣ у Мѣѣну. Напѣдѣл'и су га тѣмо а из
Мѣѣнѣ су га мол'ѣл'и да прѣѣѣ код ѣѣ и он *ѣрѣшѣ* пѣтлѣ тѣмо код ѣѣ и ѣтал'ѣ
је пѣчѣ да шѣрѣ ислѣм (Кл); ѣн се ѣженѣо, ѣмѣ двѣје шѣѣрке, ѣмрѣје му жѣна
мѣѣда, онѣ несрѣѣна, онѣ је бѣл'ѣс пѣтрѣфи. *ѣѣѣла* јѣдан ѣтѣѣри гѣдинѣ,
јѣдна ѣд шѣс (Тр); ѣво кѣко бѣ, ѣн, ѣмрѣје јѣдан ѣѣѣѣн брѣтуѣѣд, и ѣн је бѣо
пѣт ѣстрагѣм јѣдно мѣсец у Пѣзѣр и *ѣѣѣл'и* га да се брѣнѣ са слѣбѣдѣ (Цѣ);

кат је Турска владала, зълум вѣл'икѣ *био* и ђндѣ овѣ наша порѣдица, *дѣшл'у* у Брњицу; ђн је пѣсл'ѣ рѣкѣ његовѣм брѣту: „Ѣни су дѣшл'и да нас побѣјѣ, сѣмо спрѣмѣте ил' кѣња ил' волѣве, свѣ што ѣмѣте“, да бежѣ овѣмо преко границѣ к Србији, ђни *укѣчл'у се*, нѣсу смѣл'и (Цр); сѣт ѣмѣ јѣдна тѣ у сѣседнѣ сѣло девојка је отѣшла у Пазѣр дѣл'е и сѣт кот свѣјтѣ са родѣтелем, ђцом, ко[д] свѣјтѣ *отѣшл'у*, *ѣреноћл'у* и тѣ *се замол'ил'у*, тѣ свѣјте, да остѣвѣ тѣ цѣру нѣкѣ дѣн кѣд њѣ да поседѣ. Ѣна *осѣјла*, Ѣтац је остѣвио, него међуврѣмено ђн *дошѣ*, кад је *дошѣ* овѣмо, прѣшло је недѣљу дѣнѣ, чѣјѣ, кажѣ нѣко *ѣричѣ*, да му се ѣдѣла тѣ шѣрка у Позѣр и да је ѣзѣла Цѣганина (Бо); па смо ѣшли па чѣкали у Пѣпе јѣдну, цѣјелу нѣј до прѣ[д] зору, *осѣјшли је* па је нѣ *дѣли да изѣјѣ*, мѣ се врѣтѣмо без млѣдѣ; ђни су кѣпили овѣ одрѣслѣ којѣ су бѣли за ѣ војску и тѣрѣли и у некѣ албѣнскѣ војску, јѣдан мѣј Ѣдавлѣ стрѣц ђн је отѣшѣ у тѣ, и[з] Жѣпѣ јѣдан Мѣлосѣв и Веселѣновѣћа оногѣ Мѣлорѣда ѣстѣ брѣт и нѣ знѣм њѣ отѣшло је онѣпѣт скѣро десѣтѣрица у тѣ војску, којѣ су регрѣтовѣни и *отѣшшли* тѣмо и *одвѣли* (Вру); ѣне је свѣкрѣва водѣла код нѣ, а Ѣна ка дѣнас бѣла код нѣс, сѣтрадѣн је *зѣшѣкл'у*, *ѣмрла* тѣмо у Гѣдово; Рѣдан млѣго пѣјѣ, мѣкоше га ис шкѣл'ѣ, *исѣтѣрѣл'у* га (Го); мѣј тѣ тѣс, мѣјѣ женѣ Ѣтац, ѣѣо да убѣјѣ тогѣ секѣрѣм, а и дѣјо му бѣо тѣ што Ѣѣе да га убѣјѣ секѣрѣм, а овѣ *имѣ* јѣш едан мѣтак у пиштѣлѣ, кажѣ: „Нѣ, дѣјо, нѣ, дѣјо, убѣх те, брѣ, нѣ убѣх те“, нѣје бѣло фѣјда, ђн *мѣрѣ да га убѣјѣ*, јѣднѣјем мѣтком га посрѣд прѣи погѣди и ђн пѣни (Де); јѣдѣнес сѣтѣ, двѣнѣс, оно понѣко дѣђи, нѣко не смѣо да хи пѣстѣ и оне цѣо дѣн, двѣ дѣна сѣди у те тѣрове тѣнѣке, и *имѣла* двѣ пѣѣ и дѣђѣ двѣ вѣка и удѣвѣ тѣ двѣ пѣѣ, прокопѣјѣ оздѣлѣ тарѣбе, удѣвѣ тѣ двѣ пѣѣ и свѣјѣ четрѣс, свѣ хи покѣлѣѣ и изѣђѣ. Кад посл'ѣн *дѣшл'у* кѣмшѣјѣ тѣнѣке, *вѣдел'у*, *јѣвил'у*, ђн дѣѣе, јѣш нѣкѣ бѣл'ѣ пѣживѣ, кѣ је шѣѣо да ѣзмѣ, оне *коѣрѣцѣл'ѣ се*, тѣ за мѣсо. (Ер); кад је онѣ стѣка ул'ѣгла, прѣвѣ тѣ стѣка *ул'ѣгла* у јѣдно жѣто, зрѣло, *уѣл'у* онѣ волѣви, млѣго вѣлѣвѣ, јѣ и некѣ ѣобѣни *бѣл'у*, јѣ као спрѣвѣднѣк нѣјпрѣви гѣре, јѣдан пѣшку онѣ ловѣћкѣ и онѣ црногѣрскѣ пиштѣлѣ, а јѣдан *ѣзѣ* вѣлѣшкѣ, упѣни у зрѣло жѣто; мѣ смо рѣдом ис Албѣнијѣ, тѣмо су погѣнул'и двѣдѣс и јѣдан око пѣшѣѣта и тѣ су бѣл'и трѣ брѣта, а овѣ су побѣгл'и. *Убѣо* ѣѣвек пѣшѣѣ, а онѣ доѣкѣ па убѣ ѣѣга, онѣ оногѣ, онѣ оногѣ, те двѣдѣс и јѣдан око пѣшѣѣта, у Албѣнију. И сѣт Ѣни *ѣобѣгл'у*, Ѣни су се звѣл'и Бајрактѣрѣвићѣ, овѣмо *ѣредѣнул'у* ѣме Шкрѣјѣлѣји, јѣдан *осѣѣо* у Јѣворову, јѣдан *дошѣо* у Л'ескѣву, јѣдан у Борѣштитѣцу, Шкрѣјѣлѣји, *ѣредѣнул'у* прѣзимѣе, да нѣ би уфѣтил'и; нѣ прѣѣе пѣ[т]-шѣс дѣнѣ, ако ми вѣрујѣш, јѣ не вѣрујѣм јѣш ни да је трѣдна, хѣ, хѣ хоѣе да побѣцѣи, те лѣтѣ мѣку што вѣдѣсмо са ѣѣм, те гѣтѣво *дѣбѣла* сѣпсу, те јѣдва спѣсѣсмо жѣну; изѣшл'и смо, сѣт нѣ знѣм ѣѣе да нѣђѣм јѣ да се прѣбѣцѣим с ѣѣм до Тѣћка. Јѣ сам ти крѣнѣла, пѣрѣ дѣста нѣ *врѣцѣла* тѣмо овѣмо до Крѣлѣѣва от Крѣлѣѣва, јѣ *осѣјла* јѣсѣр (Ле); јѣдна мѣја тѣтка, тѣпѣт ка[д] су је довѣл'и и она нѣје бѣла вѣдела чѣвѣка, и сѣд зѣвѣ се онѣ прѣвѣ нѣћ, ка[д] трѣбѣ да уѣјѣ са чѣвѣком у ѣрѣдек, да се свѣдѣ, Ѣна кукѣѣву, ѣѣе да се убѣјѣ, ѣѣе да полѣдѣи, кат онѣ *ѣрѣшлѣо* сѣт свѣ, онѣ је нѣкѣко *сѣвил'у*, бѣла она тѣ, и сѣт ѣмѣ дѣцу и тѣ свѣ (Мел); јѣ сам носѣо мѣшѣу, кат тѣмо *сѣврѣо* у Цркѣвѣне у јѣдно брѣдо, јѣ како сам свѣрѣо, она бѣла обѣшена Ѣде, кад вѣдѣим изѣтра нѣмѣ онѣ мѣшѣѣ одѣндѣ, кад гл'ѣда крѣс прѣзор, јѣдна девојка држѣ тѣл'ѣ са ѣѣм, *уфѣѣшила* (Мел).

г) У наративном режиму казивања крњи перфекат често заузима иницијалну, стилски маркирану позицију (и његова је употреба овде заправо мотивисана примарно разлозима стилске природе), и тада приповедање тече налик ономе које налазимо у народним приповеткама. Ирена Грицкат поводом овакве употребе краћег перфекта наводи да „на почетку приповедања има поред тога семантичке призвуче које налазимо и другде код тог облика. Он се употребљава за потенцирано казивање, са моментом новине, ненадовезаности на претходно знање [...] и тиме се изазива интерес слушаоца одн. читаоца. Њиме се истиче и субјекат и предикат [...], што је за експозицију исто тако врло погодан чинилац.“ (Грицкат 1954: 36). Примери:

била трѝ брѝта и *живѝл*’и тѝмо у тѝ мѝсто, и откѝни се пѝс и удаѝи ис тѝг дрѝгѝг пл’ѝмена и ѝндѝ су ѝни бѝл’и примѝбрѝни, ѝзѝл’и су дѝцу, кренул’и су, нѝпрвѝ су насел’ѝл’и Ўгѝ, па им се тѝ нѝѝ свѝдело па у Бѝоц, па из Бѝоца се врѝти у Борѝштѝцу, е из Борѝштѝцѝ крѝнѝл’и су по Македѝнији по Позѝру (Бо); *била* коферѝнција једамѝ ѝде, код Ахмѝта, и јѝднѝк Мурѝта *извѝл*’и, кѝплѝ онѝ, тѝ је бѝла шѝла, л’ѝгнѝ чѝвек овакѝ, л’ѝгнѝ и уфѝтѝ кѝ да га дѝгнѝ, и тѝ чѝвек с Пѝштери *биѝ*, и Трнѝва цѝјѝла *се ѝокуѝила*, нѝко не мѝре да дѝгнѝ тогѝ, јѝ сам тогѝ чѝвѝка дѝгѝ (Трн); *било* босотѝња. Прѝвѝ опѝнци што су изѝшл’и ковѝници од камѝѝнѝ, гѝма, тѝ ти је бѝло кѝ цѝпѝла. Јѝ сам рѝдѝо недѝљу дѝнѝ, *брѝо* шлѝѝве кот чѝвѝка те сам кѝпѝо опѝнке кат сам пошѝ у шкѝлу и тѝ ковѝници онѝ од камѝѝнскѝ гѝмѝ. Сл’ѝчно цѝпѝлама, сѝмо другѝчѝјѝ *било*. Пирѝѝани опѝнци су бѝл’и јѝш, за врѝме Крѝљѝвинѝ да си прѝдѝ дѝбру крѝву, нѝси мѝгѝ кѝпит опѝнке (Из); ѝни двојѝца *бѝл*’и у војску, јѝдан *биѝ* жѝѝен јѝдан нѝје, тѝ нѝјстаријѝ што је бѝо жѝѝен имѝ двѝје децѝ и жѝна му *осѝѝла* ѝде и *осѝѝло* тѝ двѝје децѝ а ѝн *оѝѝшѝ* у војску, и јѝдна мил’ицѝјскѝ жѝна *била* бѝна и свѝдѝ *ѝшла* по л’ѝкарѝ и нѝје вѝјда бѝло, и наврѝлѝ се тѝ, пѝтак и недѝља, пѝтак и недѝља, свѝкѝг пѝтка и недѝлѝ *ѝшла* к цркви и ѝздрави (Коз); деда Рѝдовѝн *имѝо* четѝри ѝѝрке, нѝје, трѝ, и вѝс двојѝцу, а Вѝљко је имѝо изглѝдѝ трѝ, четѝри ѝѝрке (Бал); дрѝвенѝ кѝла *била* са пѝоцима онѝјѝма. Тѝ су, ѝмѝ гѝре јѝдан такѝ кѝла, тѝ су у вѝду данѝшњѝг као фѝлме, тѝ је дрѝжѝло, пѝоци пѝ онѝ гѝбѝл’е *имѝло*, пѝ посл’ѝн ѝколо шѝна, мѝтѝлнѝ шѝна а овакѝ пѝоци онѝ рѝдом. Тѝк пѝсл’ѝн са гѝменѝм точковѝма, тѝк пѝсл’ѝн су намѝшѝил’и лѝуди гѝменѝ точкѝве на кѝње, онѝ пѝчѝл’и су, тѝ је прѝвѝ бѝо јѝдни ѝзгѝр ис Шѝрѝѝнѝ, Бѝдо јѝдан, ѝн је прѝвѝ бѝо којѝ је направѝо тѝ са гѝмама (Бот); *било* л’ѝпо врѝме, здравѝ нѝрод *биѝ*, да ѝмѝ тѝ несрѝтнѝ бѝл’ѝс, јѝ нѝсам сѝмо јѝднѝг дѝчка вѝдѝ сам за врѝме рѝта да ѝмѝ тѝ бѝл’ѝс. Мѝјка је ноѝѝла код нѝс са тѝјѝм дѝчком, у нѝс му тѝ удѝрило бѝло, и от тогѝ је тѝ бѝло (Не); богѝта *била* кѝћа, тѝ нѝша тѝтка *била* домаѝѝца, чѝк *имѝла* и злѝта, пѝ јѝј ѝн и злѝто *ѝронашѝ* те јѝј то *ѝзѝ* и то *ѝрѝдѝ*, штѝ јѝ знам. И пѝчѝл’е и ѝвце, бѝла кѝње седл’ѝнике тѝд дрѝжѝла, ѝна је бѝла од нѝшѝга рѝда, *ѝдѝла се* за тогѝ Рѝгл’ѝна Рѝда и такѝ је тѝ бѝло, затѝ јѝ сѝти се за Стѝну, ѝѝенѝ јѝј је рѝт и дѝљѝ, ал’и тѝ стѝрѝ *ѝмрл*’и; *било* тѝшко, пѝсл’ѝ нѝје бѝло пѝ лѝше, а спрѝва крѝја *било* тѝшко. Опѝстѝла зѝмлѝа, што гѝј рѝдѝш нѝје имѝло да се плѝтѝ, нѝ си мѝрѝ да идѝш да рѝдиш свѝ цабѝ, дѝ л’ с кѝл’има са зѝпрегѝм, дѝ л’ пѝшкѝ, дѝ л’ ѝмладина, тѝ свѝ *било*. Рѝднѝ ѝкције

називал'и, а ми то рачунамо ко кѹлук нѡ ниси смѡ ђндѡ да кѡжеш (Прћ); Мил'ентије *био* најстариј, ђн ти је бѡш ко онѡ дирѡктор био у фѡрму, приватно је тудѡ било и фѡрми прије рѡта четрѡс првѡ. Држѡ је по двѡста педесѡт оваѡѡ, по стѡ коѡѡ, педесѡт коѡѡ. Ѐмѡ је најѡмнике који су радѡл'и код њѡга, и[з] сѡла тудѡје, приватно, плаћѡо и је, нѡком жѡтом, нѡком парѡма. Богатѡш *био* у то дѡба кад није имѡло није јѡрганѡ и тиѡ мало бѡљѡја пѡстѡља, бѡљѡја крѡвѡтѡ, ђн је имѡо свѡ. (Врс); овѡ сѡло, Кладница, *била* шѡма пѡ су бил'е клѡде пѡ је ѡде дошѡ, ис Бѡјѡлѡк Пѡља су дѡшла четѡри Срѡбина у Вѡрош, у Бѡјѡлѡ Пѡље, и дѡшл'и су у Бѡковѡк, ѡде ѡмѡ сѡло до овогѡ нашѡг сѡла и Сѡво је при-мѡо ислам од њѡ четвѡрицѡ, Зѡранић су се презивѡл'и, и ђн се ѡде насел'ѡо и свѡ ѡдовѡт од овѡјѡ кѡћѡ овамо до нѡкл'ѡ пѡ гѡре до на врѡ брѡѡ ђн је то зѡузѡ и постѡ бѡгат. *Имѡ* сѡна јѡднѡк а брѡт му *осѡиѡ* у дрѡгѡ јѡдно ѡде сѡсѡднѡ сѡло, а двѡ су брѡта осел'ѡла, јѡдан код Ивѡѡицѡ у Лѡке, јѡдан кот Чѡчка и Крѡљѡва тѡмо (Кл); јѡданпѡт ѡна *осѡѡла* да чѡсти усивѡчѡм, тѡрник био, а јѡтрва *извѡла* дѡцу у парѡк у Мѡтровѡицу, и кѡко је на онѡ *се хѡѡѡло* дѡјете, *ѡѡло* и расѡкло ѡде било вѡл'ѡицу, *водѡл'и* га хѡтно за Бѡѡграт ѡдовѡт то му *ишл'и* овако, знѡш кѡко е било, то е о[д] тапѡт она је то увѡровѡла, она није дѡвѡјком то трагѡла (Дол); *довѡл'и*, сѡне, мѡне и кот кѡћѡ свѡдба и тѡ смо турѡл'и рѡчак, вечѡра, рѡчак, пѡте мијесѡл'и у тепсију, турѡл'и мѡса би имѡл'и, биријѡн (Пл).

д) Употребѡм краћег перфекта постижу се стилски ефекти на приповедном плану, будући да он неретко доводи до прелома линије приповедања, односно често значи прелазак са радњи на стања. Ову особину издваја И. Грицкат, наводећи примере: *Два вола, ишѡо су била ујармѡена најближе кладѡи, осѡѡла су висѡћи ... Главе им се ѡјесѡле ѡрама ѡрсѡма, на зајѡењена усѡѡа исѡлазила језике ... а све четѡири ноге ѡружиле се косо и сасѡѡале ѡод ѡрбусѡма ...* у којима је значење краћег перфекта дато као „слика, готова, непокретна, која је настала по извршењу свих одговарајућих радњи. Диференцијација перфекта дошла је због тога што је у првом делу („остала су“) више информација, а у другом (краћи перфекти) више дескрипција“ (Грицкат 1954: 43). Такви су и наши примери:

бѡл'есна је бѡла, ишл'и смо ми код њѡ, она седѡше прѡт кѡћу. *Сѡла, зѡурѡла се, ослѡбила*, сѡл' шѡтѡше (По); налѡзил'и смо ѡвце по кукурѡзу, *ѡѡбѡгл'е* нам, *ушл'е* у кукурѡс (Ке); тѡмо био и тѡмо ѡмрѡ, кажѡ *ушл'е* и *ѡрѡжѡо* лѡба (Бал); да ти причѡм, јѡ сам био онумѡт тѡмо у шѡму, у јѡдан забран, ко знѡте ѡе Плакѡоница, и с дѡетѡм упѡл'ѡмо трактор јѡдан дѡн и отѡдѡмо бѡш да сечѡмо мало тѡмо тѡ шѡму. Порѡт пѡта, ада кѡ до ѡута ѡде, пѡт ѡде а ѡна пот пѡт, нѡко *осѡко* некѡ рѡс, гѡре онѡј дѡо, а тѡ крѡља *осѡѡла* јѡдно мѡтар ѡ пѡ висѡнѡ, кад јѡ тѡ ис трактора полг'ѡдѡм ѡе она излѡзи. Беше л'ѡтно полѡмљѡно тѡ кѡ тѡ трмка ѡдовѡт, и вѡдѡм јѡ она *се узруѡла* (В. Лок); вѡрујѡш л'и тѡи, ми тѡ, више ѡинѡ кѡћѡ лѡс, и сѡт, ѡвечѡ се свѡ стѡка тѡ сјѡри и пасѡ докл'ѡ онѡ увѡти тмѡша, тѡрамо кѡћи, и онѡ свѡ онако остѡнѡ, кѡ стѡка кад баљѡжѡ, јѡ се то сѡћѡм, и ѡна грѡнѡ, ми изѡтра тѡра стѡку гѡре, ѡна *ѡзѡла* мѡтлу и брѡшѡ по тѡј (Коз); зѡвѡ се јѡдно сѡло Нѡш гѡре ко[д] Црнѡга вѡра, свѡ мусл'имѡни, ал' и јѡднѡм дѡшла

нека вѣл'ика рѣља Шиптарѣ, пѣ оно ђорави вѣдѣ пе-шѣс сѣла, тѣ стѣкѣ *огрѣзло*, кол'ико овѣ пољѣне, тѣ е свѣ стѣка *увѣтила*, они вѣдѣ да тѣ ѣмѣ нѣчијѣ, а *имѣ* мѣј ѣтац једнога седл'ѣника дѣбрѣг, оѣе да га ѣзмѣ (Лу); бил'и смо јѣдѣмпѣт у Попе на једнѣј сѣхрани, код онѣг што је Албѣнкѣм оѣѣњен, пѣ му мѣјка ѣмрла, оѣе жѣне да посатѣрѣ тѣмо, *дѣнѣл'е* цвѣѣе, ѣн не дѣ женѣма цвѣѣе онѣ плѣстичнѣ, кажѣ плѣстичнѣ цвѣѣе не мѣже, тѣ сѣла *дѣшла* онѣг цвѣѣа, кѣт ѣе онѣ сѣд (Бољ); знѣм кад је, прѣла је хаљѣне дѣл'е на овѣ пѣток, кѣ дѣјете *кодѣрѣѣ* и удѣри је јѣдан сѣн, а дѣље је бѣла конѣпѣла, ѣн ме тражи да ме бѣјѣ, јѣ *ѣобѣгѣ* у онѣ конѣпѣлу (Кл); е ѣн је тѣ урѣдѣѣ. Е тѣпѣт је дошѣ, бѣѣ је код Бѣрѣ гѣре. *Сагорѣѣ* кућу и *сагорѣѣ* пѣше, осамнѣс пѣшѣ и сѣна свѣга. *Дѣниѣ* злѣта и шѣс гѣдѣнѣ порѣдицу *издрѣжѣѣ*, нѣје рѣдѣѣ с Тѣрцима нѣшта. Пѣсл'ѣ *кѣѣѣ* овѣ зѣмљу и овѣ је зѣмља у Скѣпѣе ѣшла те се превѣла, у Скѣпѣе тѣпѣје (Цр); кад стѣгни дѣл'е, дѣл'е лѣѣди рѣдѣ, посијѣдѣл'и су да јѣдѣ. Кажѣ: „Ѧј, бѣко, тѣ си ѣдмѣрна“. А јѣ *зѣнула*, јѣ *исѣлѣзѣла* јѣзик овал'ѣкѣ, кѣко ѣдмѣрна, ни дорѣћковѣла нѣјесам, нѣт ме ко понѣѣдио, нѣт сам имѣла кѣт. „Ѧдмѣрна си, погрѣби тѣ трагѣѣе озгѣр.“ (Ле); и отѣди тѣмо, она грѣница *рѣшѣла* да побѣгнѣ, *ѣшмѣгѣла се*, *ѣшѣѣла се*, не мрѣдѣ ни ѣком, не сазѣѣ се, гл'ѣдѣ сѣмо прѣвѣ прил'ѣку да угрѣби (Ли).

ђ) У односу на пуни перфекат, облик без помоћног глагола еколичније је језичко средство. Своју примену налази у ситуацијама набрајања више прошлих радњи, између којих је најчешће успостављен однос сукцесвности, или у комбинацији са другим облицима, када, смењујући их, приповедни ток помера унапред, при чему се приповедање убрзава. Све то у вези је и са чињеницом да се „краћи перфекат употребљава тамо где се мисао исказује не хладно, регистраторски, већ са уношењем експресије“, односно у примерима „у којима је присутно динамично излагање радње која одмиче даље“. Даље, њиме се може остварити семантика „контраста према нечем другом, напоредо реченом или помишљеном“ или се „реченица са краћим перфектом издиже рељефно, постаје истакнутија“. У овоме се огледа присуство казивача који жели да прида свом казивању занимљивији, наративнији тон, – што се све примећује тек онда кад се краћи перфекти замене пуним и тиме добије хладнији, „интелектуалнији“ стил (Грицкат 1954: 45–49).

кад је бѣо у вѣјсци, добѣјѣ тѣмор, а ѣн се тѣмо разбол'ѣо и дѣни га *довѣл'и* ѣде, ада бѣга ми свѣ жал'ѣ да је до л'ѣкарѣ, *водѣл'и* га к л'ѣкарѣ ѣде, пѣ бѣо бѣлѣ пѣ га *врѣшѣл'и* у вѣјску, пѣ ѣтут јѣпѣт ѣде *дошѣо* и ѣде му *бѣла* жѣна и тѣ ѣѣрка, и повѣди га к л'ѣкарѣ за Рѣшку и ѣн у пѣту ѣмрѣ (Коз); Мѣломѣр је ѣзѣ кот мѣне тѣ рѣсу, јѣ му *ѣрѣдѣ* тѣл'е от двѣ мѣсѣца, пѣ му *се* оно *отѣл'ило*, пѣ *родѣло* жѣнско тѣл'е, пѣ *ѣорѣсло*, пѣ дѣпѣт кѣпѣм тѣ крѣву што је бѣла отѣшла од двѣ мѣсѣца, кѣпѣм код њѣга, њѣму остѣнѣ дрѣгѣ рѣса гѣре (Трн); *досѣлѣли се* ис Црнѣг Врѣ и ѣде *жѣвѣли*, ѣн *имѣо* трѣ сѣна, и *отѣшиѣ* у зарѣбѣништѣво и тѣмо *ѣмрѣ* ѣд глѣди. *Отѣѣрѣли* и Шѣвѣе и тѣмо *бѣо* и *ѣмрѣ*. На Солѣнскѣ фрѣнт. И тѣмо је и *ѣмрѣ* (Бал); богами, прѣво да ти кѣжѣм, онѣ рѣт кад је пѣкѣ, јѣ сам

напустио одавдѣ и отишо сам за Пазар. Пѣсл'ѣ *се враћил'и* кат се онѣ смйрйло, тѣ понѣшто *долѣзил'и радил'и*, помало стѣкѣ *држѣл'и* (В. Лок); нйје ме просйо, тры-четыры пѣт *дошѣо* код мѣне, више нйје, он је пѣсл'ѣ пошто сам јѣ бѣе дѣшла, *йрѣшло* мѣсец дѣна пѣ *ошшо* у војску, *слѣжйо* војску, јѣ сам бѣе са нйма бйла, са дѣверима, јѣдан дѣвѣр ми тѣ *бйо* и јѣтравѣ, штѣ да ти кѣжѣм; ѣна је мѣне прйчѣла кат смо мй сирѣчѣд остѣли, шѣстѣро нѣс *осѣло* без мѣјкѣ а нѣјстаријѣ ни сѣстра бйла у двѣнаѣстѣј гѣдини, Рада бйла трыдѣстѣ гѣдйште а мѣјка *ймрла* четрѣс прѣвѣ а шѣстѣро децѣ *осѣло*, љвечѣ дйјете *родйла*, ѣна изѣтра *ймрла*; јѣдна Трнѣва под јѣдну шѣму, тѣ је мѣј стрйц жйвѣо, *ймрѣ* му стрйц, *йрейсѣо* му бајѣги имѣње, он *ошшо* тѣмо да жйвй пѣ *одвѣо* нѣс тры чѣре да му чѣвѣмо ѣвце (Коз); дошѣ је са јѣдно пѣ[т]-шѣс љѣдй, јѣ ѣе сам му рѣкла да изѣђѣм, *изѣшла* изѣ кѣћѣ тѣмо у јѣдну л'ивѣдицу, он ме *љзѣо*. Јѣ сѣмо што сам прѣскѣчйла овѣмо у сѣло у Цвйјѣтње преко тйјѣ л'ѣдйнѣ, мѣј ѣтац је из гѣрада изѣшѣ, и мй смо се умѣло срѣл'и, напрѣвио бй карѣмбѣл. Ал'и размйнѣл'и смо се тѣ, мй *удрйл'и* дрѣгѣм путѣњѣм (Ос); за тѣ Стѣну *довѣл'и* тѣг Йвана, он је бйѣ Црногѣрац, бйѣ му ѣтац комйта онѣ стѣрѣ нѣкат пѣ овудйјѣн кѣ хѣјдѣк и пѣсл'ѣн се прйкѣљѣчйо војсци двѣнаѣстѣ гѣдинѣ тѣнѣ у војску и *имѣо* јѣдну двѣје децѣ, Милѣшу и Йвана, довѣо и бйѣ и гѣре смѣстйо у Дрѣмиѣе те су тѣ бйл'и, пѣсл'ѣ бйѣ *љзѣо* тѣ некѣ жѣну удовйцу, тѣ Рйстан, Ивѣнѣв ѣтац и ѣни тѣ пѣсл'ѣ по слѣству бйл'и, *слѣжйл'и* тѣ стѣку, тѣ Милѣшйн Йван, пѣсл'ѣ овй нѣши *йронѣшл'и* Ивѣна те га *довѣл'и* за тѣ Стѣну ѣденѣ; и такѣ тй је тѣ Рйстан завршйѣ и Йван је тѣ остѣо, он је пѣсл'ѣ одродйѣ дѣцу са тѣм Стѣнѣм, ѣсам сйнѣвѣ и шѣѣрку, дѣвет, ал'и нйје шѣѣо да рѣдй, слѣбо је рѣдйѣ, *шрошйо*, *уйроѣашйћывѣо* и *дѣшѣо* до Нѣл'ѣ, нѣјзѣт сйновы *сййгл'и*, он *исйродѣвѣо* зѣмљѣ и тѣмо и ѣје и свѣ такѣ у расѣло *ошйшл'и*; кѣко да тй идѣ, ослобођѣње, Нѣмци се повлѣчѣ, остѣпајѣ, партизѣни, Рѣси ѣтут *йошйснл'и*, и рѣкоше јѣдама Рѣси да су дѣшл'и до Крѣљѣва. Посѣ Рѣси се повѣкл'и, пѣсл'ѣ овѣмо *йрѣѣзѣла* војска Тйтѣва, *мобил'исѣвѣл'и* нѣс, *кѣшл'и*, мй *найѣдѣл'и*, јѣ сам бйѣ љчѣснйк на Сѣрајѣву у бѣрбй, кат се Сѣрајѣво ослобѣдйло, и такѣ тѣ рѣдом (Прѣ); кѣжѣ Мйрослѣв, јѣчѣн прйчѣ Гѣраде, прйје нѣкй дѣн, кѣжѣ *ушшо* у онѣ тунѣл да се спѣси од кйшѣ оно стйгнй ѣтуд и ѣтуд, мѣло *фѣл'ило* да га удѣвы. Кѣжѣ *йрокоѣйло* дѣље ѣсвалт дѣбро; кад је Свѣтй Ъѣрђе убйо аждѣхѣ, пѣ је као рѣнио нѣгде, ѣѣ онѣ, у Бѣђѣво *се йробѣдйла*, у Крѣѣ Јѣлу *удѣрйла* у јѣлу, а у Бѣћйцу *се бѣѣцѣла* рѣпом пѣ је *йрѣйѣознал'и* и такѣ тѣ стѣвѣри (Бу); он је имѣ јѣдну рѣдицу, ѣна ме *мѣмйла* за нйме, јѣ га *вйдѣла* и *љзѣла* га. *Укрѣл'и* ме, *дѣшл'и* те ме *укрѣл'и*, и ѣто такѣ. *Ждрѣкѣл'и* се, и тогѣ је имѣло, тѣ је нѣјпрйјѣн имѣло, за говѣда йдй, сѣсѣднѣ сѣла кад су онѣ *ждрѣкѣло* се са тйме, *дѣговѣрѣло* се (За); бйѣ је на смрты и рѣшйѣ бйѣ да ме ѣжѣнй и спрѣмй, јѣ бйѣ петнѣс гѣдйнѣ, у шѣснѣстѣ, *кѣкѣ*, *илѣкѣ*, ѣе да љмрѣ, ал' ѣни ме не пйтѣше, довѣдоше је; он пѣсл'ѣ *шшо* на брѣдо Хйрѣ, *одѣјѣо* се шѣс мѣсѣцй, *размйшѣѣо*, штѣ је сѣнце, штѣ је мѣсѣц, штѣ су љѣдй, штѣ је овѣ, штѣ је онѣ, *јѣвѣѣла* му се, рѣвнй глѣсовй, и на брѣду Хйрѣ јѣдно јѣтро и изѣтра *се сйѣсйшо* Цѣбрѣил мѣлеѣ, вй га зѣвѣте Гѣбрийѣл, мй Цѣбрѣиль (Кл); јѣ цйѣ дѣн бйла за говѣдйма, ѣ[д] дѣвѣтнѣс гѣдйнѣ *се љдѣла*, цйѣ дѣн *чѣвѣла* говѣда по шѣмй и мйслйм кѣко да изйђѣм дѣвечѣ. Дѣђѣм и спѣкѣјѣм стѣвѣри, смрѣчй се, вѣчѣрасмо, јѣ чѣкам кѣко да изйђѣм, а не мѣгу да

изиђем, не могу д[а] узмем у подрум ствари и брже, још се није остало средњо от вечере, и ја клиснем брзином, *сијковала*, па *сакрила* у подрум, изнџем ствари тамо, па се повратим јопет, кад она што су дошли да ме краду, он нашо ствари а мене нема још. И изађем, до; па по Островици, ка[д] сам била тамо девојка у Митрову. Тад ни телефона ни ништа, *било* преко братучеда њезинога све *давала* изјаве овоме да ова прендси; неки старац Илија кад је дошо ис Црне Горе, *идо* у те крвови шта ли, и *ишо* да бежи и *имо* једно кљуце, ми кажемо кобила, и фамилију цијелу поведи да бежи овамо и *ишо*, *ишо* од Црне Горе, *носио* исто кокотке неке и пијетла и *реко*: „Вала ова пијетло је запевџа, ту ће бит добро и тако то да неденемо име“. *Ишо*, *ишо*, кад *изашли* оде у Добрињу, ти не пантиш неке јаворове, он зар здра *било*, она пијетло крилима ту, ту, ту – запева: „Е вала дхемо оде да се настанимо, оде ће бит добро“. И о[д] тога је остало Добриња; то е мало место, двије три куће *биле*, ту су насељавали те аге, оде су живели каже неки Батржани па су слаби радници били и аге су и растерали и населили нас из Добриње; били су неки насељени, реко из Батрга, е после су нас населили, они су та ушур узимали. Нама су аге ови Хамзагићи ис Тутина, ово е њино било, е после на[с] су населили оде, ови су наши стари били добри радници, *имали* користи и они и они, зато су и и населили; ми смо кот некија Гвозденовића, то су чувени газде, кажу најбогатији људи у Краљево, е код њи смо ми. Нит ми је тражио да му платим, *радили* код њега, *давдо*, *илаћо*, све што е мого он не помого, млого добро смо пршли, гдину дана скоро (Вру); она је из Гнил'е рдом, и она *оишла*, тамо јој тетка *била* ал' мајка овога, *била* тамо, Драгиша био нашао је тамо, Драгиша *био* шумар, њевер јој, *ирварио* је некако да је узме за њега, за себе, и она *дбећала*, ни ишла није у Гнилу, но из Лукавице: „К[о] дхеш вала сад да те водим“. „Вала дху и пот пазуо што рекну“, доведи је: „Ево ти, Блажо, жена, доведо сам ти жену“. „Шта?“ „Ево ти жена, доведо сам ти жену.“ И Даринка *ирисила* д[а] узме Блажа, а она је била згодна, а Драгиша био згодан, а Блажо није баш био згодан од очи, ка ето ово Веско. Веско исти Блажо. И она *осила* за Блажа и богами живе деведесет и нешто гдинџа; каже, она донеси по, а браћа је питала, је нађи ексер успут ал' нешто, она дођи па испрџа она ексер. „Шта радиш то, Миломирка?“ „Па да скупим ја и мене мало хуцера да намештим, да не досађујем више вама.“ Замисл'и се ти. *скуила*, та човек што јој је дао те паре није давала браћи но *скуила*, посл'е *ирила* па *куила* мало плаца, купи плац, но треба кућа да се гради, а она јадна нађи овога Радичинога оца, он се био удаво за жену, и та му жена *имала* двије шћерке, шћерке порасл'е, школово и, кућу им намештио, они га истера. Кад га они *исира*'и, он грдан *оишио* у Немачку ово на црно што иду, *био* некол'ко тамо, па посл'ен дођи, а сестра му *радила* с овом Радичином мајком (Го); посл'ен отдше људи коњима, отиди по два-три ћовџа те е запрдси, па посл'ен да л' типут, ал' мало касније отиди па реши ка[д] ће да је узму, па посл'ен сватови, моја мајка *градила* свадбу, *вала* пријетеље, комшије *вала*, ко е био прџи мало. На дрвенџа кола *довел'и* (Де); кад је дошло време, ја сам био млађи о[д] тога брата, *ишо* код пријатеља, *иднио* вуну, ту докл'ицу најприје што је била. И *оишио*, *иоранио*, кат она на станове; побегла му е сестра, а бгач *био* жиф, *мол'ил'и*, *кумил'и*,

неће да се помирѝ и гџово и није се ниџат помирѝо и *дџил'и* л'џди, *рџкл'и* му (Жи); Дуџан јџдан, она револуџија на Кџсово, џн ми *џрџџ* грађу наџу и *рџџ* ја недеља: „У недељу ћу ти донџет паџе“. Кат *дџил'е* му комџије тџ: „Вала, рџџ ми је Хамит данас да ми донџе паџе, нема га, бџга ми ова ситуација овака, тако ми бџга, мџре свашта да бџде“. Кат јџдан му комџија тџ: „Је л' ти Хамит џџџ тџ?“ „Вала јџс.“ „Слџбодно, хџч, ка да ти хи сџт дџниџо, слџбодно, хџч немај бџриџу.“; кат сам се најпрви пџт женџо, хала те моје женџе, *дџила* те џдџнак ми *џоклонџла* тџ девојку, из Рџбарџћа је бџла. Кат дџе време да идџ тамо да џзмџ махраму, *џоклонџла* ова хала (Ке); они *дџил'и* дџл'е, *рџџл'и*, *џгрџл'и*, *џумбџсил'и*, *наџовџрил'и* ме на кџџсе и *довџл'и* ме. Она девојка је срџмна. *Сџдџла*, џни *џумбџсил'и*, *скаџл'и*, *џгрџл'и*, *џџвал'и*, ја *сџдџла* гл'џдала (Кон); дџџџше те ме тџ испросџше и свџ кријџџи, кад стџгоше, јџдан чџвек *биџо* са џџма, у Пџџ *џџџ*, и мџџ џтаџ *џџџџџ*: „Вала ми џштџ чџру у Пл'џниџбабе, не знам каџаџ је?“ „Вала ћу ти ја каџат: сџџџек је бџџел, нџ је сџџџек.“ џн л'џџеп, јџџше ме ка сџџџек; „Ха“, каџе, „сџт, џна ће ти пџбеџ“. Нек идџ, ја је не дам. И *дџил'и*, ја у Пл'џниџбабе, а џни у Позџр дџџџше да ме џштџ, дџл'е смо сџдџл'и; свџ чџре, сиротџџа, *џџџџл'е*, *кџџџл'е* лџк, неџто да не бџдџ, *дџџл'и* неџто да џмамо (Пл).

е) Како наводи И. Гриџкат, „у много случајева перфекат свршеног глагола може да значи – поред извршености радње у прошлости – и резултативност, у извесном смислу 'стање' (чак ако је глагол и активан) у које субјекат доспева по извршеној радњи“. Ова особина „начелно није ништа ново у оквиру значења перфекта уопште, пуног перфекта. Али јџзик налази начина за врло танана ниџансирања. У приповедању пуним перфектима (свршених глагола) занемарџје се моменат резултативности, радња одмиче одмах даље, без заустављања на достигнутом резултату; док се у приповедању краћим перфектима не аперџепирају саме радње већ резултати и сваки настали резултат је слика, дата као неџто готово, статично.“ (Гриџкат 1954: 45). У оваквим случајевима примеђује се да „моменат новине и експресивности казивања стоји понекад у психолоџкој вези с чињеницом да се глаголско значење износи више као констатовање готовог факта а мање као чиста радња, као процес у прошлости.“ (Гриџкат 1954: 67). Ова одлика препознаје се у примерима:

у Сарџјево довџо јџдан мџџ рџџак јџднџ Хрџвата, минџстар пол'џџџџе бџо, *расџџл'е* му се рџџе свџ (Кл); џн мџџл'ио да мџџек сџна да џбиџе да му видџ смџт, а оно, видџџ, бџк га џџга каџни. *Обџџџло* и *џмрџло* (В. Лок); каџе помџџл'ил'и злџто, нека је џн тџ најстариџи, и ја се сџџам, они бџџаком полаџо, она пџџе, ваљда *дџџрџџџ* (Из); *Оџсел'џо* наџот Сџд нема петнџс кџџа; Знам кад не џтаџ, наџ трџе, одвџо у шџму, те не сакрџо, а паџа кџџа ка ово данас па јџш маџо виџше. Тџ не *сакрџо* (Ју); ова апарџт нџсим, *слџмџо* нџгу тџ прџт кџџу (Коз); сџџџе ти џн за Бџџграт, ниџесу ни стџгл'и за Бџџграт нџ га у Краџујеваџ *изрџџџл'и*; сџџам се ја, *дџила* тџџка и неџто мџја маџеа, нисам маџку затџвила, џе неџто да навиџа па тџ сџмо Цџл'е зна, а гџдџна сџаџа она *дџила* и *довџла* Мџку; нема сџд онаџџга наџџда. *Пџџџла* лџкаџџџџџа вџл'ика (Коз);

очешљала се ја; *родило* дџл'е ко[д] Чачка, грдно *родило* (Прћ); и тџмо свџ нџрот *се расијурно*, *ијрскџ* нџрот за тијем пџслџм, по Нџмачкџ, по Холџндији, по Швџцкџ, пџсла нџмџ (Со); ијмџмо свџга ал'и, џто, остџрџл'и смо, дџца *оийшла*, ијмџмо кџћу дџл'е у Сеницу двџспрџтнџ, џде живијмо нџс двџје стџрџ, валџ не мџремо ни мџ, дџшл'и смо и мџ ка крају, *осијџрџл'и*, *обол'џл'и* (Кн); ада лџше, овџ гџдинџ овџ кџша *освојила*, не дџ ни, вијдиш прџпаде ни свџ; овџ ијмџ шџс-сџдам, ја пџт, испродџвал'и смо. Нџмџ кџ, џмладина *оийшла*, мџ бџгџљи (Кн); нџмџ кџт, нџка је. *Ожеднџла* зџр пџ џе д[а] [и]дџ да пџјџ (Туз); седџше онџ рџпа џе је удџрио крај нџга мџтак и на брвна *осијџо* тџ мџтак (Уг) мџјка јџј џмрла, џтац јџј *иогинуо*, *убиљ'и се* с тијем Тутићима тџ (Де); гџдине *навџл'иљ'е*, осам-десџт и пџт (Кон); *ијскојџла* вџда, бџл'е су кџше ономџт (Не).

Узимајџћи у обзир наведено, сви издвојени семантичкџ-стилистички ефекти које говорник уноси у исказ обликовањџм предикације настају из намере да се радџе управо таквима представе. Уколико је радџа од стране говорног лица у прошлости доживљџна као новост, прелом, преокрет, и у њџму изазвала изненађење, говорно лице такве ефекте слушаџцу жели дочарати и у моменту говора. У тој служби перфекат без помоћног глагола налази своју пуну примену. Поред тога, дата класификација не подразумева строго одвајање домена употребе перфекта без помоћног глагола. Примери су издвајани према критеријуму доминантног, на наративном нивоу најистакнутијџ присуства јџдне од компоненти семантичкџ структуре овога облика, али се на плану реализације оне готово увек јављају здружено. Стога понекад није лако одредити који је од фактора био доминантан као подстицај џдабира краћег перфекта у конкретном говорном чину.

II.5.20. Перфекту без помоћног глагола доступно је исказивање модалних значења и то у контекстима следећег типа:

а) при изрицању благџлова, добрих жеља или клетви, где краћи перфекат такође задржава основну особину своје семантике – њиме се наглашава (позитивно или негативно) стање које се вербалним формулама жели призвати:

е такџ, бџк ти *иомџгџ*, нијко ти ништа *не мџгџ* (Др); џ бџг ве *виџџ*; е, бџк те *вијџџ* (Гр); е дабџгдџ *живџла* стџ гџдинџа, и вијшџ (Ка); дџбро те *нашло* (Бр); јџј дџцо, дџљџ *било* џт свџкџга (Коз); нијкад *не заијрџџло* ви, ал' кад би слџчџјно џтишл'е, сџмо трајџите Гордџну и кџжџте се (Коз); *иомџнџло се*, *не врџијџло се* (Цв); дабџгдџ стџда овџџа *ијсла* (Уг); е бџк ти *џџ здравље*; бџк те *чџвџ* (Пе); дабџгдџ *се обџзџишо* (Пе); свџ ти на хџир *било* (На); дџбро те *срџло* (Де);

грџм те *зџрџишо*; рџк га *иџџџ* дабџгдџ (По); бијџла дџна *не виџџџ* (Бал); *не врџијџло се* мџјки, дабџгдџ; џ сан ми се *не снџо* (Ту); дабџгдџ пџбаучкџ *миљџџо* (До); *саијрџла* га дабџгдџ; вџгра те *сагорџла* (Бал); дабџгдџ *се џијрли* (Бал); грџм те *сагорџџо* (Бал); злџ те *нашло*; бџг је *џџрџџо*, кџко тџ џчини такџ (По); свџ те *сијџсло* (Ос); бијџс те *увџишо*; приш те *иџџџџо* (Бал); дабџгдџ *се расијџла* (Ко);

б) у посебним конструкцијама допусног типа „имао немао, мора да даш“ (= „и да/ако/кад имаш и да/ако/кад немаш...“):

ти *вѣровѡ* ил' *не вѣровѡ* (Бу); цркву мѡрѡш прѡвит, пѡ се *шѡрчио*, *шиѡо* ђе ѡћеш (Кн); *рѡдѡо*, *не рѡдѡо*, *ѡстѡ* ти се фѡтѡ (Ту); *имѡ*, *нѣмѡ*, мѡрѡ да се кѡпи (Пе); *знѡ* нѣ *знѡ*, *ваљѡло* *не ваљѡло*, хѡјде, бѡвѡло је тѡгѡ (Бл); врѣме је бѡло, не пѡтѡ те родѡitelj ђе ђе да те дѡ: ти *бѡла* малољѣтна, *бѡла* старѡјѡ (Бр); *ѡухѡло*, *удѡрѡло*, кѡша, снѡјек, ѡна се не скѡдѡ нѡти говѡри до кѡћѣ (Це).

II.5.21. Са циљем упућивања на интензитет или дужину трајања прошле радње неретко се употребљавају удвојене форме краћег перфекта⁵⁰:

јѡш ми је трѡ зѡба упропѡстѡо јѡдан дѡктор. *Врћѣло* и *врћѣло* док *изврћѣло* кѡ трупѡне от кѡтѡра. *ѡироѡѡстѡо*, пѡсл'ѣ *шѡрио* онѣ блѡмбе, онѣ *се окрѡнил'е* и ѡјт; ѡн нѡје ни завршѡо, нѣму је овѡ пѡп Врѡнић стѡрац и преко лѡдѡи, нѡје мѡгѡ ни да завршѡ за пѡна, *учѡо* и *учѡо* и нѡшта (Кн); и мѡ *ѡиѡшил'и* да је чѣкѡмо и *чѣкал'и*, *чѣкал'и*, *чѣкал'и*, јѡ сѡтрадѡн трѣбѡ да на посѡо бѡдѣм, нѣмѡ о[д] тѡгѡ нѡшта, нѣће да изѡћѣ (Тр); *шиѡо*, *шиѡо*, кад *изѡшли* ѡде у Добрѡињу (Вру).

II.5.22. Најзад, крњи перфекат бележен је и у служби увођења туђег говора глаголима говорѣња:

жѣна му, мѡјка те девѡјкѣ кажѣ, чѡвѣку *рѣкла*: „Иди вѡди је л' тѡ ѡстина. Отѡди до у Позѡр вѡди.“ *рѣкѡ* ѡн: „Јѡ сам дошѡ. Ђѣ ми је шћѣрка?“. Они му *рѣкл'и* ѡдѡла се; овѡ *рѣкѡ*: „Ако бѡдѣ мѡја шћѣрка, јѡ сам дошѡ по њѡ, јѡ ђу да свѣ опрѡдѡстѡм, ѡна е од незнања огријѣшила.“ ѡна *рѣкла* нѣму, кажѣ: „Бѡбо, јѡ сам ѡзѣла њѣга дрѡгѣ вѡљѣ.“ Тѡ Цѡганин *рѣкѡ* нѣму: „Зѡром је ти нѣ мош узѣт дѡнас вѡдит што нѣћемо јѡдан погѡнут ѡвде, ако ѡће вѡљѡм, ѣво ти вѡди је, нек пѡћѣ.“ (Бо); и онѡ *рѣкѡ* трѣћѡ брѡт: „Кад га јѡ уфѡтѡм, нѡјвѣћѣ пѡрче ђе му бѡит ѡхо“, да га искомѡтѡ цѡо у комѡте (Нет).

II.5.23. Према синтаксичко-семантичким одликама крњи перфекат најсличнији је аористу. Значење новине, могућност исказивања радњи које су се догодиле непосредно пре момента говора, као и оних које су се (из)вршиле у даљој прошлости, одвојеност од момента говора, односно приказивање радњи као готових акција, уношење динамичности у приповедно ток, постизање бржег низања радњи, те наглашена експресивност и стилогеност уопште одлике су које су заједничке двама облицима. Оно што их раздваја јесте однос компоненти доживљеност : недоживљеност, будући да појава аориста у нарацији ову компоненту обавезно истиче у први план, док код перфекта без помоћног глагола то није случај. У извесним контекстуалним условима међусобна замена двају облика могућа је. Како наводи Ј. Вуковић, „крњи“ перфекат врло је обичан и за означавање непосредне прошлости, и у говору и у писаној речи, и он се по значењу приближава

⁵⁰ Са истом службом употребљавају се и удвојене форме наративног аориста и императива (в. т. II.4.16. и II.10.22).

аористу апсолутног индикатива кад је њим наглашена најближа прошлост, и аористом је једино могуће га и заменити без осетније промене у значењу. Такав би био перфекат у примерима: „У Пљевљи се подигнула раја, подиже је Симела Шолаја, – где је свеједно хоћемо ли рећи *подоигнула* (се), раја или подиже (се) раја. Или: Ој народе Лике и Кордуна, дошло вр’јеме да се диже буна (ево сад дође вријеме...)“ (Вуковић 1967: 21–22). Међутим, када је неопходно истаћи однос доживљена : недоживљена прошлост диференцијалне ознаке свакако постоје, а „то се може очитовати на најобичнијим примерима. Кад некоме скрећемо пажњу: *Пало* ти дрво с кола! – или: *Паде* ти дрво с кола – разлика је у томе што говорно лице у првом случају не каже да је видело да је дрво пало (оно само види дрво на цести негде позади кола): или стварно није видело, или тим неће да каже и да је видело, – а у другом случају хоће да се каже не само да је говорно лице видело дрво на цести него да је видело и кад је дрво пало“ (Вуковић 1967: 383–384).

Тако на пример, у контекстима типа:

џни посл’е направише кућу дџл’е у Рашку и џна *оженџла* сџна и дџл’е жџвџ, џџрка и сџн јџј *наџрави*’у по пџла кућу и за џу *наџравил*’у сџбу (Коз); овџ је пџт трџџг рџда, трџбџло је да Репџбл’ика асвалтџра, и џко џџшта, *џришџџџо се* нџрот и пџре за Шарџње отџше (Не); вџл’и и џна мџчке, јџдно бџла дџла у комшџлак кад стџгл’и овџ гџздарица јџј отџшла и гџзда за Албџнију, кат џна стџже овџмо (Ос);

аорист и перфекат су заменљиви без штете по значење, имајући у виду да истицање компоненте доживљености на комуникативном плану није релевантно. Једина је разлика у томе што се облицима перфекта пажња скреће више на стање настало деловањем одређене радње, истакнутија је резултативност, док би аорист значео истицање саме радње као такве.

У примерима:

тџ џдмџ, ал’и џн пџгину сирџма. *Ишџ* џгут ис Рашкџ, *џосџџџџ* онџ струмџнте за свџрање и џгут кад је овџмо *џолџзио*, овџмо џн *зџџо* сџна, сџн му у Београду, тџмо у шкџл’и бџо, *зџџо* га, *зџџо*, кад изедамџн, кажџ, прекину, и овџмо негџе према Бџтџџку, штџ јџ знам, сџл’ нешто, сџце довџти га и у некџ камџџн и одџедамџ се запџл’и; џн, четџри гџдине је овџ сџд бџло кџ џмрије, на прекџчац, *дошџ* дџвдџ до на овџ равџицу и сџл’ *се џреврџџо*. Овџ мџјстори *изл’еџџџ’и* овџмо пред џџга и џн *се сџмо џреврџџо* (Ос); тџк се зџра указџџџе, јџ пџшти тел’евџзџр, како пџшти тел’евџзџр, јџј дџцо, дџљџ бџло от свџкога, џн се џб-рете у кџл’има, сџна мџја с јџднџ стрџн држџе га и онџ прџчајџ му, а јџ сџмо сџма тџ. Прџчајџ штџ се десџло. џн, како *оџшишџ* за Пазџр, *уџшишџ* у јџдну кафџну код јџднога нџшег џџе, *оџшишџ* код џџга у кафџну и *изџшишџ* и да прџџџе кроз Варошмџлу, и кажџ беше џнде некџ гџжва ис тџ га гџжвџ некџ *гџџџо* и *удрџо* га, пџштџџџом, *расџџџеџџо* му нџгу (Коз);

заменљивост перфекта аористом није могућа имајући у виду да је посредно изношење информација о недоживљеним радњама. Јасна подела домена

(Уг); *тò је бiло*, ја мисим, пријен триес-ћетрѣс гòдiнā, *тò је бiло* нѣје око шѣсѣтѣ, *тy је бiло* пријен педесѣт гòдiнā (Туз); *пòсл'ѣн је iдчѣло*, по продавницā *је iдчѣо бѣс* (Це); и *нѣга су* струјом *убил'и*, ка[д] *су га уфāйшил'и*, струју *су му укљyчил'и* и *тāпyт су га* посѣн са струјом *убил'и*, *тò зрно су му нāшл'и* *пòсл'ѣн* ка[д] *су га вѣћ шyрил'и* на струју те да га убијy, *тāпyт тò су видѣл'и* штā је код нѣга; *пòсл'ѣнке су га уфāйшил'и* те *су га са струјом бил'и* тāмо (Бр); државни слyжбеници *су на тāчкице кyйовал'и* на пòпус, а *имāл'и су* ðбавѣзне бòнове за селāке (Че); *кажѣ iрдòдāл'и су, осел'ил'и су* от кyћѣ (Уг); сāt су дѣца *оженїла* *joј се*, на примѣр, она *су дòл'е оженїла се, зайосл'їла су се* (Туз); *тò е бiло стїт, бiло је срāма, бiло је свѣга; рāсполòжан је нāрот бiо, здрāф нāрот бiо, вòлyа у нāрот бiла* (Ју).

II.5.25. Поводом перфекта без помоћног глагола у србистици се постављало и питање његовог порекла. Како И. Грицкат наводи, „краћи перфекат постао је од пуног, од перфекта с помоћним глаголом – посматрано историјски. Он представља његову каснију обличку варијанту. Да је он по постанку млађи од пуног перфекта – то не треба посебно доказивати. Перфекат се првобитно градио као перифрастична конструкција, о чему нам сведочи најстарији забележени словенски језик, као и старије фазе других словенских језика, а исто тако и анализа његовог значења“ (Грицкат 1954: 168). Треба, потом, истаћи и чињеницу да су у првобитно значење перфекта оба члана унела своја значења: „садашње време помоћног глагола садашњост (тј. веза номена и партиципа којим се исказује радња ствара се у садашњости), а облик на *-л* – претериталност (без њеног ближег одређивања). Перфекат је означавао садашњи резултат, добивен ранијим вршењем одн. извршењем радње“ (Грицкат 1954: 169). Имајући ово у виду, „лишити перфекат помоћног глагола значи – у много случајева – допринети стварању резултативног значења. Изостављањем помоћног глагола доведени су у најнепосреднији додир подмет и радни придев који се у таквом додиру с напоменом у извесној мери приближује правом придеву; он донекле стиче резултативно значење“, о чему и јесте било речи. Притом је „резултативно значење најчешће комбиновано с другим значењима нашег облика, тако да је семантика краћег перфекта у већини случајева прилично сложена“. Ако се посматра пример: *Магла йала* – „таква реченица са краћим перфектом оставља утисак отсуства акције, статичног описа. Али се ту, уствари, преплићу два момента: прво – у примеру је истакнуто резултативно значење, садашњи резултат прошле радње, слика која је настала као последица прошле радње, друго – такво се изражавање и не среће у апсолутном индикативу“ (Грицкат 1954: 169). Из овога се изводи закључак да „без помоћног глагола као моторног, 'предикативизирајућег' члана реченице перфекат је лако могао стећи нијансу статичности, добити своје данас веома распрострањено резултативно значење“, а „семантика резултативности, уколико се јављала

потреба за њом, налазила је погодан терен у перфекту без помоћног глагола и можда са своје стране потстицала феномен скраћивања“. Међутим, са резултативном је експресивна компонента „испреплетана у многим примерима напрг облика, пошто се налази у природној значењској вези. Кад се нешто приказује више као резултат него као процес, то је у многим случајевима уједно и израз појачане експресије казивања“ (Грицкат 1954: 192–194). На сличан начин крњи перфекат тумачи и Ј. Вуковић у студији *Говор Пиве и Дробњака* (Вуковић 1940) на материјалу из поменутих говора. Наиме, аутор наводи да „помоћни глагол у перфекту показује везу радње из прошлости са моментом праве садашњости, зато је потребан онда кад се радња из прошлости временски одмерава према тренутку кад се говори – у синтаксичком, дакле, индикативу, док је често непотреба, у синтаксичком ’релативу’, где се радња одмерава не према моменту садашњости него према ком другом или је у каквој безвременској ситуацији, јер ту помоћни глагол не може имати оно своје основно значење у перфекту – везивање радње из прошлости са моментом садашњости. У јављању или саопштавању, у перфекту, где се самим јављањем или саопштавањем наглашава веза радње *нейосредне йрошлосѝи* са садашњошћу, помоћни глагол, који је баш ту због те улоге везивања радње са садашњошћу, постао је излишан. У другом облику јављања и саопштавања перфектом (*дошли су свайови*), пошто јављање само и његова важност није толико наглашено, тим самим што се јавља о нечем о чему интересовање није ново, помочни глагол је још имао места за показивање везе радње са садашњошћу“ (Вуковић 1940: 95–96).

II.5.26. Када су недоживљене радње у питању крњи перфекат успешно замењује аорист, надомештајући компоненту доживљености у контекстима који блокирају употребу аориста. Све особине које има самостално употребљен задржава и онда када се употреби у облицима плусквамперфекта (в. т. III.6.13.).

II.5.27. Најзад, констатујемо и то да је крњи перфекат, као и пуни, у употреби у свим зетско-сјеничким говорима у синтаксичким околностима мање-више сличним овде наведенима. У Ибарском Колашину подједнако су фреквентне обе форме (Божовић 2002: 92). Пуни облик употребљава се како у индикативу тако и у релативу, а аутор наводи само информацију да се њиме обележава доживљена прошлост, док се примери за недоживљену не наводе. Крњи перфекат је фреквентан када се саопштава новост, у одговорима на питања, у клетвама (Божовић 2002: 112–113). Перфекат без помоћног глагола у Бјелопавлићима врло ретко се употребљава, а наместо њега, много је чешћи приповедачки императив или презент. Ван приповедања јавља се при саопштавању неке изненадне вести. (Ћупић 1977: 163). У Мрковићима је краћи перфекат „нешто рјеђи него у другим нашим дијалектима који имају

дужу и потпунију еволуцију“ (Вујовић 1969: 266), а пуни перфекат има сужену употребу и мање је фреквенције у односу на околне говоре (какав је црмнички) јер су времена којима се казује доживљена прошлост добро очувана (Вујовић 1969: 336). Пуни перфекат овде се среће и у синтаксичком индикативу и у релативу, док се крњи одређује као облик искључиво релативске природе (Вујовић 1969: 336–339). За овај облик аутор наводи: „Приповједачки перфекат без помоћног глагола употребљава се обично на почетку приповиједања, као кратка експозиција, и још чешће на завршетку приповиједања, као закључак и завршна слика. Такав перфекат одликује се и стилском изражајношћу, коју појачавају најосјетљивија мјеста: почетак и крај приповјетке“ (Вујовић 1969: 339). Разлика према аористу, према закључцима изведеним посматрањем материјала из мрковићког говора, јесте у томе што „аорист у приповиједању значи *доживљеност*, јер је то приповедачу лично познато, а перфекат – оно што приповједач зна *по чувењу*“ (Вујовић 1969: 339). У Васојевићима претежу пуне форме. Краћи перфекатски облици често се употребљавају и то у приповедању, те у благословима и клетвама (Стијовић 2007: 181). У говору Пиве обе форме познају и релативну и индикативну употребу. Истиче се да је краћи перфекат по значењу најближи аористу – то су конкурентни облици с разликама у смислу. На материјалу са овог ареала аутор детаљно анализира синтаксичко-семантичка својства краћег перфекта и бави се питањем порекла, о чему је било речи (Вуковић 1940: 91–96). У староцрногорским говорима краћи перфекат се употребљава у приповедању и то: на почетку приповедања; у причању по чувењу, према презенту трајних глагола; у причању по чувењу напоредо са приповедачким императивом; кад се радња не уклапа у приповедање по самом вршењу него по резултату. Ван приповедања краћи перфекат је обичан при саопштавању неке новости, обично са извесном неверицом или чуђењем, или са претензијом да се слушалац изненади (Пешикан 1965: 200). Иако изложено без детаљније анализе примера, истраживање Д. Барјактаревића, и закључци поводом грађе прикупљене на терену Тутина, Новог Пазара и Сјенице слажу се у основи са овде изнетим запажањима. За однос пуног и крњег перфекта аутор наводи да „између њихове употребе нема граница. Који ће облик бити узет, зависи од ситуације у којој се налази говорно лице и од његова односа према чињеницама које се излажу. Како ови моменти нису свакад једнаки, то ни саопштење нема једнаку боју. Конкретно, ако је догађај такве природе да захтева извесну краткоћу израза и носи сам у себи неку необичност, нешто што се није очекивало, нити претпостављало, нешто што садржи не само необичност него извесно изненађење – онда ће говорно лице узети краћи облик. Перфекат тада има карактер узвика“. Као важна особина краће јединице истиче се то што се њоме постиже „већа импресивност, јер као краћи има екскламативност у себи. То га одваја од ситуације када

се употребљава дужи облик, јер је овај мање више развучен, не садржи у себи никакву необичност; рекло би се да је и стереотипан. Његова примена заступљена је и у казивању свакидашњих догађаја, збивања; без брзине је, живости и екскламативности“. Дакле, „ако говорно лице жели да догађају да више свежине и живота било то у квалификативној, приповедачкој, модалној или пословичкој употреби перфекта среће те такозвани крњи перфекат“ Аутор такође наводи да се краћи перфекат може јавити како у индикативу тако и у релативу (Барјактаревић 1966: 130). С друге стране, „приповедачки облик пуног перфекта овде је карактеристичан по томе што се у њему јасно запајају компоненте: причање по чувењу и препричавање или саопштење у чему знатну улогу игра момент субјективног доживљавања. Ти моменти међусобно се преплићу и каткад их је тешко разлучити, али доминантну улогу има препричавање било туђих или својих доживљаја“. Категорије које Д. Барјактаревић издваја су: приповедачки, квалификативни, модални и гномски (Барјактаревић 1966: 130–135).

Анализирајући материјал из трстеничког говора, Душан Јовић истиче да и поред разлика које постоје између дужег и перфекта без помоћног глагола, у синхроном стању не би се могло говорити о два потпуно посебним семантичким категоријама. Разлози за то су чињеница да им је већи број функција, и то оних главних, заједнички; употреба перфекта без споне реализује се често само због економичности исказа; краћи перфекат не обухвата сва лица подједнако, најчешћи је у 3. л. јд. и мн. (Јовић 1968: 186–187). Најважнија разлика је у томе што је краћи перфекат интензивнији облик од пуног (Јовић 1968: 192). У трстеничком говору, где функционише као слободан, необележен претеритални облик, „перфекат је у многим случајевима синонимичан с другим облицима за прошлост. Међутим, пошто је перфект слободан, а други облици за прошлост имају већи степен обележености, то их перфект поступно истискује из употребе. Томе свакако доприноси и чињеница што је перфект један од облика с највећом фреквенцијом“ (Јовић 1968: 187). „Околност што је перфект видски невезан још је један фактор више који омогућава његову синонимичност с другим облицима за прошлост, посебно видски везаним“, стога их он успешно функционално замењује. (Јовић 1968: 187–188). Краћи перфекат употребљава се у причању, које је са овим обликом „сажетије, концизније, атрактивније“, и то и у индикативу и у релативу (Јовић 1968: 190–191). Запажено је, такође, да се у трстеничком говору краћи перфекат све чешће употребљава у аориским ситуацијама те постаје „функционално идентичан с аористом, и рекло би се, поступно сужава његове фреквенције“, а „замена се врши најчешће у исказима с јаче израженим интензитетом“ (Јовић 1968: 191–192). У централној Шумадији облици крњег перфекта употребљавају се у клетвама и благословима, у наратији и то нарочито на почетку приповедања, емфатичним

саопштењима, те у дијалозима када саговорник очекује да му се понови, потврди оно што је управо чуо (*Несћало* ти пѧра – је л?) (Реметић 1985: 333).

У горанском говору „у временској употреби није уочен крњи перфекат, пошто одсуство помоћног глагола у 3л. јд. и мн. перфекта актива није у опозицији с пуним облицима“ (Младеновић 2001: 495). Пуним перфектом казују се „како доживљене, тако и недоживљене радње. Доживљеност у прошлости чешће се саопштава аористом, имперфектом, плусквамперфектом, презентом, футуром“, а „перфекат за казивање доживљених радњи комбинован је са обележеним облицима за прошлост“, што одговара приликама и у нашој зони (Младеновић 2001: 496). Р. Младеновић истиче и да „у неким примерима с перфектом суштина није у претериталности, него у стању субјектову које постоји у садашњости као резултат извршене прошле радње“, што је информација коју подвлачимо имајући у виду претходно истицање семантике резултативности у појединим видовима употребе из наше грађе (Младеновић 2001: 496). Најзад, у Алексиначком Поморављу перфекат је у широкој употреби, у синтаксичком индикативу у релативу, а за њега се има „мало шта рећи што би га у говору АП синтаксички разликовало од употребе у стандардном језику“ (Богдановић 1987: 251). Перфекат без помоћног глагола на овом терену врло је чест, али су сви забележени примери за 3. л. јднине и множине (Богдановић 1987: 252).

II.6. Плусквамперфекат

II.6.1. У претериталном систему тутинско-новопазарско-сјеничког говора плусквамперфекат има стабилно место. То је облик релативно високе фреквенције, иако мање заступљен од перфекта, што је очекивано имајући у виду да му је семантика у односу на перфекат суженија а домен употребе спецификованији. Савим је обичан од обе наслеђене форме – са помоћним глаголом у перфекту и помоћним глаголом у имперфекту. На остатку територије зетско-сјеничког дијалекта прилике су углавном једнаке. Плусквамперфекат је жива категорија, гради се од глагола свршеног и несвршеног вида, а подједнако је фреквентан и са глаголом *биѧи* у перфекту и са имперфектом помоћног глагола (Милетић 1940: 555–556; Пешикан 1965: 201–202; Ћупић 1977: 164; Стијовић 2007: 181). На делу територије (Мрковићи и Паштровићи), међутим, примећено је да се овај облик, потискиван перфектом, делимично повлачи из употребе, па се углавном јавља са перфектом помоћног глагола, а облици са несвршеним управним глаголом знатно су ређи од ликова са глаголом перфективног вида (Вујовић 1969: 340–342; Јовановић 2005: 394–395). Да процес елиминације плусквамперфекта показује извесну правилност и поступност – на удару су најпре форме са имперфектом помоћног глагола (што је и очекивано услед повлачења

имперфекта из појединих говора), а потом морфолошки ликови са управним глаголом имперфективног вида – показују говори у којима је системска елиминација имперфекта у поодмаклој фази. Наиме, на терену косовско-ре-савског⁵¹ (Пецо и Милановић 1968: 357; Јовић 1968: 194–196; Букумирић 2003: 262–263), шумадијско-војвођанског (Реметић 1985: 333–334; Ивић и др. 1997: 386; Радовановић 2006: 305) и смедеревско-вршачког дијалекта (Павловић 1982: 54; Бошњаковић 2012: 207–208) плусквамперфекат нема ши-року примену, а прилике у свим говорима показују да тежњи ка потискивању из система у највећој мери одолевају форме са перфектом помоћног глаго-ла (оне са имперфектом сасвим су ретке или их нема, што је у корелацији са непостојањем имперфекта у овом ареалу). Основна особина плусквам-перфекта да казује радње које се одликују резултативношћу, као дејства са наглашеном компонентом прошле извршености условила је знатнију витал-ност форми са свршеним глаголима, док су оне са несвршеним корелатима бележене тек спорадично. У говору источне и централне Херцеговине плу-сквамперфекат је добро очуван и јавља се са оба лика помоћног глагола, те са свршеним и несвршеним управним глаголом (Пецо 2007: 271–272). Исто стање је и у Колашину (Пижурица 1981: 212). У говору Пиве и Дробњака елиминисане су форме са несвршеним глаголима, док се разлика у обли-цима глагола *биџи* очувала на целој територији (Вуковић 1940: 96–97). У србијанском Полимљу, Драгачеву и Ужичкој Црној Гори плусквамперфекат се често употребљава, али само са перфектом помоћног глагола (Николић 1991: 490–492; Ђукановић 1995: 155–156; Марковић 2011: 590–591), а тако је и у Каменарима (Вујадиновић 2007: 94), Лици (Драгичевић 1986: 166) и западнобосанским ијекавским говорима (Дешић 1976: 269–270). У српским говорима око Зворника и у прелазним говорима јужне Босне и високе Херце-говине фреквенција му је врло ниска, и бележен је само са префектом глагола *биџи* (Ђукановић 1983: 252; Ђуровић 1992: 308–309). Ситуација у говори-ма призренско-тимочке зоне различита је. Плусквамперфекат се добро чува у Лужници, Призрену, Понишављу и Заплању (Ћирић 1983: 106; Реметић 1996: 508; Ћирић 1999: 171; Марковић 2000: 179–180), где доминирају фор-ме са имперфектом помоћног глагола. У Алексиначком Поморављу је об-ратно, форме са имперфектом су ретке, обичнији је једино са обликом *беше* (Богдановић 1987: 198). У јужнијим деловима ове зоне процес елиминације плусквамперфекта у поодмаклој је фази, те тако у Гори нема много примера овога облика, јер је потиснут перфектом (Младеновић 2001: 497). У гово-ру Гатња, као и у другим говорима Косовске котлине, плусквамперфекат се такође слабо употребљава (Младеновић 2011: 362).

⁵¹ Сем у Левчу, где је у живљој употреби са обема формама помоћног глагола (Симић 1972: 401).

У начелу, правилност која карактерише шири штокавски ареал упућује на закључак да процес елиминације плусквамперфекта из система народних говора подразумева најпре повлачење облика са глаголом *биџи* у имперфекту, као део широко заступљене тежње ка елиминацији имперфекта из система претерита, потом ограничавање на морфолошке ликове са глаголима свршеног вида, због отпорности најважније компоненте, а то је резултативност, те ограничавање само на релативну употребу, па плусквамперфекат у тим говорима има вредност везане синтаксеме, без могућности да радње самостално смести у прошлост. О приликама које се тичу домена употребе у оквиру категорија индикатив и релатив биће речи касније.

II.6.2. У стандардном језику плусквамперфекат се дефинише као „глаголско време којим се означава радња (бивање или стање) која се извршила (а врло ретко вршила) у прошлости пре чега другог, што је означено неким такође претериталним временом, или се пак то подразумева из целе језичке ситуације“ (Стевановић 1986: 665): Прецизније, „плусквамперфект исказује прошле радње, нешто што је постојало, што се извршило или (врло ретко) вршило у прошлости пре неке друге, такође прошле радње. Тако је у примеру *Кад је усїео да њодигне шешир, све је било њрошло* – све било прошло пре времена у коме је неко успео да подигне шешир“ (Танасић и др. 2005: 411). М. Ивић плусквамперфекат дефинише као везани облик, наводећи да је у савременом српском језику, иако се најчешће тврди друкчије, он жива граматичка категорија. У систему га одржава његова семантичка специфичност, која у великом броју случајева онемогућава замену перфектом без измене смисла реченичне информације (о овоме детаљније у М. Ивић 1980: 93–95).

II.6.3. И у систему тутинско-новопазарско-сјеничког говора плусквамперфекат постоји као јединица којом се примарно обележавају радње чији је моменат вршења на временској оси прошлости позициониран испред тачке у којој се (из)вршила каква друга радња, односно којом је означен неки други временски маркер на основу ког се радња обележена плусквамперфектом временски одмерава. Дакле, посреди је облик са наглашеном семантиком антериорности. Прошла радња у односу на коју се плусквамперфекатска одређује као антериорна може бити обележена било којим обликом у претериталној служби (перфектом, аористом, имперфектом, релативним презентом, плусквамперфектом или комбинацијом више форми):

била ми она *дала* пѣт кокошакá и пѣтла, пã сам ја днѣла у кѣћу; *дна је била* *зãсїала* кад смо ми сврãтїл’и код њї (Бу); *дни кат су се* врãтїл’и, *оде се бил’и усел’ил’и* мусл’имãни у њїну кѣћу, један што је бїо слѣга код њї, он се усел’їо, *јѣдва су га* избãцїл’и (Шав); мѣне један синдѣвц *бїо уїїсõ* у Бѣдãград факултѣт и напѣстио. Кажѣ: „Ни од шкõл’ѣ нѣмã нїшта, видїм кõл’ко лѣуди завршѣ факултѣт и не рãдѣ нїђе, и штõ да се мѣчїм“, и напѣстио; она

се *била* поврнула да нешто ўзмѣ и ови је премѣтил'и (Бу); *ја* хамбургер никат у живѳту нисам јѣла, јѣдам сам кўпила, замало сам дрѳп истўрила. *Ја* сам га *била* јѣдам ўзѣла, појѣла половину и бадила; *тѳ* *је* *била* код мѳг ѳца сидновала, пријен нѳ што је ўзѣла; *кат* сам јѣдноме Србину иза Вaроши, зовѣ се, заборављам како се зовѣ сѣло, јѣдан тў што сам му *ја* правио, ѳде му је кўћа иза овѳг брѳда тaмо, сѣстри нѳгу, *била* је изваила, сломила *била* у кўк, па *ја* наместио и оздравила (Кл); *било* ми дшло тѣшко, ал' ме тa дѳктор ѳдма приміо (Не); *дѳста* *су* се бил'и намўчил'и, ал' пѳсл'ѣ пѳчѣло мало бѳљѣ (Ту); *учи*нѣла им *је* *била* да нѣмају децѣ, ал'и они код хѳцѣ разваил'и (Ле); *нај*авил'и *су* се бил'и ал' нису дѳшл'и (Че); *ѳде* *су* се насиданил'и бил'и јѣдну гѳдину данa, посл'ѣ су отишл'и за Пазар (Бл); *Мико* *је* био ўмрѳ већ кат смо ми ѳде стигл'и (Пе); *ѳна*, како *је* *била* извѣла дѣцу на брѣк гѳре, пѳсл'ѣ се врадила кўћи нешто да ўзмѣ; бил'и иѳгодил'и кѳла, тѣрѣтна кѳла, и нијѣ мѳгѳ да оправи мѳтор, нешто му нијѣ у рѣду и пѣшкѣ (Шав); богами *тѳ* *је* завлаѳло било онѳ комунизам, како *тѳ* вичў, нису вишѣ дал'и да се *тѳ* нѳси (Кл); *била* сам нашла кўћу брвнaру и посл'ѣ преградио па правио циглу, па ѳндар штaлу, па сѣњак, па кўћу, па сад, ѣто, амбaр кўпил'и, дал'и су хиљaду и пѳ за овa амбaр (Кн); *м*aло *су* бил'и иѳчѣл'и онѳ прије нѣкол'ко врѣмена ал'и *тѳ* нешто нијѣ ўспѣло и посл'ѣн се прекинуло (Це); *мѣне* синови завршил'и шкѳлу, завршил'и бил'и факултѣт у Приштињу, пѳсл'ѣ три гѳдине ми *је* био старији у Приштињу на факултѣт. Пѳсл'ѣ три гѳдине бўне некѣ, демострације, ѳн напўстио и отишѳ за Сaрајѣво, уписѳ, наставио (Бо); *ѣво* *ѳде* *сам* *била* шитѣиила рўку, дѳсад ми се *тѳ* познавало (Ме); богами јѳ дѣца по дваѣс гѳдина, порасла, ћѳвек јѳ се *би*о вѣнчѳ па ѣ повѣо (Ме); збок нѣ су Пѳпе запал'ил'и, *она* *се* *била* рѣкла некѳм Турчину (Ми); смршала *је*, а *била* *се* и угојила; мѳја мајка *се* *била* ўдала за мѳјѣг свѣкра, мѳја мајка се развѣла од мѳјѣг ѳца (На); *ѳѳѳ* *се* *би*о пићу *те* се упорѳстио, три пўт су га враћал'и, видиш шта *је* учинѣо (Не); посл'ѣн нал'ѣгла *била* та ријѣка, млѳго јака та ријѣка и ѳднијѣла је тўнаке та нарѳд, тѣ зградице, тѳ *је* било дрвѣнѳ, тѳ нијѣ било нешто каменито, и ѳднијѣло је и дѳл'ѣ (Пр); *била* ми *се* родила овa кћѣрка, и отишѳ ми дѣвѣр, уфaтио волѳве и отишѳ у шўму, пѳсл'ѣн марга, и волѳви су га нагнал'и на шѣсти рѣт чрѣпа от кўћѣ *те* се пѳпѣл'и и свѣ поломил'и (Ру);

*и*мўчили *су* се били мaло, ал' јѳпѣт, би фајда (Бу); *и*освaдил'и *су* се бил'и па се помирише (Ту); *ја* сам *се* *била* сирѣмила, ал' она нѣ дѳће; кўйила сам јѳ *била* одѣлце детѣту, ал' нѳјѳ *се* нешто ка нѣ свидѣ (Ту); *осид*авил'и *су* ни бил'и вѳду, нѳ ови мусл'имани затискаше и затворише ни вѳду посвѣ (Го); *такѳ* *су* се бил'и сложил'и син ми и ѳна, и дѳбра била онакѳ и свѣ, ал'и сўдбина би; свѣ *је* тѳ било бѣхрaло, па ўби она стўт, нијѣдна; стўт ўби, овѳ *је* било свѣ бѣхрaло (Тр); ѳнда га опљачкаше, вѣзал'и *су* га за крѣвет бил'и (Го); дѳће *те* ўзѣ, *ја* *била* ѳбрaла и шўрила овaмо у зграду (Бал); овѣ гѳдинѣ ништа, *тѳ* *је* било бѣхрaло и бѣхрaло, да *је* било срѣћѣ, тѳ *се* нѣ би мѳгло ѳбрат. Кад би највиши бѣхaр, паде снијѣк и ўби га (Брћ); ѳни *су* ѳје бил'и досел'ил'и па тў мaло земљѣ кўпише (Лу); ми кад прићѳсмо, ѳне вѣћ бѣху иресид'а'е тѣ вѳде, нестаѳоше нам вѳде, она јѣдна ка пѳчѣ помaло, па јѳш вишѣ, јѳш вишѣ, вѣћ дѳће она јѣдна (Ост);

он је био йрәишио у медрѣсу и он је прѣварй млади, одоздѣ из медрѣсѣ и ѣна нѣ заврши баш, йде двйје гѣдине и он је прѣварй (Па);

оийшил'и смо ми бйл'и код нѣ, ѣна не дāvаше пет пāрā што смо ми тy (Го);

најāvил'и им се ми бйл'и, и јā ѣдѣм ујутру да је нāђѣм (Ос); у л'ѣђа јѣдно зрѣно, у прѣс, йстѣ йоврѣдйѣо бйѣ прѣсте, не мѣре да превйјā прѣс (В. Лок); овй Црногѣрци, бйл'и на катyне изйшил'и по Бyрђевудне, кажѣ: „Планинка, свѣ се жāл'ѣ на тѣбе да си ти хāјдyк да крāдѣш, да узймаш мл'йјекѣ, ако што мѣш да урāдйш, да урāдйш мојѣ стѣци нѣшас, јā ти одобрāвāм“ (С. До); дāо му бйѣ прѣсѣдник плāц да рāдy цркву, нѣ знāм штā да рāдy, и он потѣгнѣ пā тѣ плāцеве продā (Кн); јā војник, и писмо, шāлy ми писмо, јā сам тѣ писмо добйѣ, прѣчитѣ, кат тѣ је бйѣло йрѣшло, трāжy ми сл'йку (Ми); један бйѣо зāйосл'йѣо се у Сāнцактранс свѣ пот уговѣри по тры мѣсѣца и по шѣс, и он збрышѣ за Нѣмачкy, ожѣнй се тāмо, ймā трѣе децѣ (Ст);

ѣн је бйѣо йзѣ Тāцину сѣстру јѣдамā, пā е нāйyсйшио бйѣо, йзѣ је бйѣо јѣдну ис Кѣчāрникā од овйјā (Ер); првѣ су се бйл'и дѣговорйл'и, пā пѣсл'ѣн нѣ знāм штā, йѣсвāдил'и се бйѣл'и (Де); свѣ сам бйѣла йѣзел'ѣнѣла кат сам тѣ бйѣла заврйшила аперāцйју у Нйш (Ка);

дѣје један зѣт тāмо иза Сенйцѣ, јā бйѣо у шyму, он нйје знāѣ што сам је јā отпyдйѣо. Јā је бйѣо оийѣрѣ (Кл); амйца ми бйѣо кyййѣо један сāхат рyчнй, кат сам дѣшла са тйјем сāхатом, кажѣ: „Амаааан, овā Мѣтина жѣна, овā невѣста сāхат нā рyку!“ (Жи); у Дрāгу је једна бйѣла такѣ рѣкла се пā они отйшил'и да је йзмy пā се посл'ѣ убйише, па убйише пā нѣ знāм кѣл'ко крвѣвā пāде, стѣ и нѣшто гѣдйнā ѣсyдйише се нйх десетйну (Пр); бйѣо је на смрти и рѣйиѣо бйѣо да ме ожѣнй и спрѣмй, јā бйѣо петнѣс гѣдйнā, у шеснѣстy, кyкѣ, плāкѣ, ѣе да ймрѣ, ал' они ме не пйтāше, дѣвѣдоше је (Кл); јā сам слyшѣ, имѣ је вѣѣе један заврйшиѣо бйѣо и за пѣпа и за владйку пā нйје посл'ѣ мѣгѣ, те дѣшѣ у овy нāшу цркву бйѣо, јѣдни јāди чyпавй, и он тѣ пйрйчāѣо (Кн); ѣн нйје бйѣо вѣјску слyжйѣо, отйшѣ у вѣјску, она зāйрyдѣнѣла бйѣла, ѣн отйшѣ у вѣјску, у вѣјску се разбѣл'и о[д] туберколѣзѣ и врāтй се овāмо (Го); јā сам бйѣла бāййāл'йла, пā сам хтѣла ѣпѣт да настāвйм пā нешто нѣ наставй, нѣ знāм (Го); Рйстан му се звāѣ ѣтац, дѣшли ис Црнѣ Гѣрѣ, нѣму жѣна бйѣла ймрла, дѣвѣо тѣ двѣе децѣ и тѣг Ивāна и посѣн Ивāна дѣвѣдоше тy (Бал); бāш овѣ гѣдинѣ некā несрѣћа га пѣтрефй, онā снйјек у прѣл'ѣе пāде, онā мрāс, цвѣйāло је бйѣло шлйѣве, тѣ све унйштилā слāна и мрāс (В. Лок); вѣл'и и ѣна мāчкѣ, јѣдно бйѣла дāлā у комшйлак кад стйгл'и овй гāздарица јѣј отйшла и гāзда за Албāнију, кат ѣна стйже овāмо; ѣн је јāдан йздржѣ и дѣбро је бйѣо и издржѣ и свѣ тѣ, а овā нѣ могā Јāгода она се склyкā сирѣта ѣдмā, она нѣ могā да издржй свѣ, што кāжѣ, ћѣрнй бол'есник бйѣла; ѣна ймā сйна и ћѣрку, сйн јѣј йстѣ бйѣо уййсѣ Прāва и нāпусти нешто, нѣ могā, бѣри се и бѣри, бѣри до трѣћѣ гѣдинѣ, ис првѣ вyче прѣдмѣте, нāгyрā, и нāпyстиѣо. У Мерйму у Крушевāц зāпосл'йѣо се и рāдй (Ос).

На време вршења плусквамперфекатске радње може се указати и посебном одредбом:

лџанскѣ гѣдинѣ тѣ се *било савѣло* до земљѣ, није мѣгло да одржи, како је *било родѣло* јабуке (Тр); ја оћу да идѣм по сѣбѣру, млада, глѣпос прѣвила от сѣмѣ сѣбе, *тапѣт* сам јѣдва *била осѣјала* жива (Кн); ѣво Пазѣр пѣ нѣма водѣ, они *бехѣ тѣ скѣдро* свѣ живѣ *засѣјавѣл* и дѣл'е, паркѣрѣл'и се на пѣт, нѣтѣ да се мѣкнѣ (Гл); *осамдесѣт* и *пѣтѣ сам* у Трѣдбѣник *било радѣло*; ја *сам био* прѣву жѣну *ѣзѣ* у *ѣсмѣ рѣзред* (Ер); *једно врѣме је организѣвала била* држѣва те су тѣ сѣјѣл'и (Баг); не сѣћѣм се уѣпште да су *бил*'и *идѣл*'и вѣшѣри *кат сам ја била* тѣ чѣра, *девѣјчица* (Леч); *идѣшла сам онѣмѣт била* Сабѣхи и Сабрѣји по јѣдну (Па); с мусл'имѣнѣма ми смо живѣл'и није имѣло грѣшкѣ, сѣмо што је Нѣмац *био ѣндѣ уѣройѣсѣило*, тѣ е дрѣгѣ (Пе); за мѣне *е било одило* четрѣс и трѣ чѣвѣка, са ѣутом, е прѣвѣ ѣуто у нѣше сѣло је дѣшло *таѣ ка-сам се ја испросѣла* (Ру); једна Зѣрка звѣла се и нѣшто се ѣна *била разбол'ѣла*, сѣћѣм се ѣглѣвнѣ *јѣдампѣт била је осѣјала* бес косѣ (Са).

II.6.4. Плусквамперфектом обележена радња, међутим, може бити и постериорна у односу на дејство означено другим глаголским обликом:

била се ѣрејѣла кад *смо уѣшл*'и; богами смо *бил*'и *ноћѣл*'и, *имѣл*'и *смо* прѣјетеља јѣднѣг у Рѣмошево пѣ посл'ѣ *отѣшл*'и тѣмо, пѣ тѣмо *ноћѣл*'и *бил*'и у један Змѣнац бл'ѣзу Бѣјѣлѣк Пѣља (Трн); да *нису бил*'и *дѣшл*'и партизѣни, ништа, *зѣузѣо* кѣћу: „Овѣ вѣше није“ (Бу); она *радѣла* нешто у сѣбу тѣмо, а ја *била уѣшла* код њѣ (На); овѣ *дѣшл*'и ту нѣпозвѣти пѣ *су се ѣзавѣћѣл*'и *бил*'и (Ос); *био сам ја тѣ наѣрадѣо* онѣ кат *сам* мѣло вѣши *порѣстѣ* (Ле); *чѣ* нѣрот *да долѣзѣ* чѣтници пѣ *су се бил*'и *ѣоѣлѣшл*'и (Пож); сѣмо јѣдна у овѣ крај што знам *није пристѣла* и бѣга ми *су је убѣл*'и *бил*'и тѣ Дрѣжѣни (Ке); пѣсл'ѣ кат *су се вратѣл*'и и озѣбр, *бехѣ осѣјавѣл*'и кѣло вѣнѣ (Нет); у једно врѣме *смо рѣшѣл*'и, *наѣуѣшл*'и и кѣће *бил*'и; њѣга кат *су убѣл*'и, пѣсл'ѣ један Срѣбин *је осѣб* *био* да застѣпѣ Сѣнћѣк, ис Ўвангрѣда (Пож); Кѣдо је *погѣнуо* док ја *нисам био дошѣ* из вѣјскѣ, није сѣмо ѣн, погѣнуло је њѣ десѣтѣну двѣнаѣс; *бил*'и смо пѣсл'ѣн једно врѣме, кат *се тѣ ѣслобѣди*, пѣсл'ѣн *смо бил*'и *ѣјѣчѣл*'и (Прћ).

II.6.5. Плусквамперфекатска радња може бити и симултана са радњом исказаном другим обликом:

кад *су* тѣ Нѣмци *бил*'и *убѣјѣл*'и, нѣрот је ѣдавл'е *бежѣ* ѣе зна и умѣјѣ (Ту); *била* је свѣ кѣкѣла понѣћи кад је тѣ *бол'ѣло* (Вру); *наѣјѣл*'и *су се бил*'и кад *су ѣшл*'и *бил*'и и на тѣ вѣшѣре лѣуди, жѣне јѣк (Ме); ѣн *се крѣо* по шѣмѣма неђе кад *су бил*'и *одшл*'и да га тражѣ (Ке); она *није била усѣјала* из крѣвѣта јѣш кад *су ѣни дѣшл*'и (Ле); *ѣресвѣлѣчѣла* се она *била* док *су овѣ свѣ тѣмо спрѣмѣл*'и шта трѣбѣ (По).

II.6.6. Сви наведени примери су у синтаксичком релативу. И у примерима првог и у онима другога типа плусквамперфекат је незаменљив перфектом управо због тога што му је једна од важних служби управо прецизирање временског следа обележених радњи. Њиме се јасно, без додатних језичких

средстава, упућује на то да је означена радња претходила, или је пак уследила након радње означене другим претеритом. Употреба перфекта нарушила би тако успостављен временски однос између обележених дејстава.

Анализом датих примера, даље, може се закључити и то да код плусквамперфекта ипак није примарно исказивање семантике антериорности већ значење дезактуелизованости радње која се у прошлости (из)вршила. Дакле, овим обликом исказују се прошла дејства чији резултат у моменту говора није актуелан, односно резултати настали вршењем те радње у садашњости се не виде. С друге стране, посматрано у оквирима самог прошлог времена, значење резултативности, истицање стања насталог као последице (из)вршења дате радње обично је јаче наглашено него при употреби перфекта.

II.6.7. У научној литератури плусквамперфекат се раније сматрао обликом искључиво релативног карактера, јер се њиме казују претпрошле радње чије се вршење одређује према другом (прошлом) моменту а не према садашњости. Тако нпр. М. Стевановић наводи да „иако плусквамперфекат означава радњу која и у време када се говори припада прошлости, у значењу овог облика није од значаја време говорења, него оно на које се мисли да је у њему радња у плусквамперфекту већ била завршена. Плусквамперфектом се, дакле, радња одређује према томе времену у прошлости. А то ће рећи да он није време индикатива већ релатива. Време према коме се њим означена радња одређује означено је (најчешће) другом којом радњом у прошлости [...] каквом прилошком одредбом, или самом говорном ситуацијом“ (Стевановић 1986: 667). М. Ивић такође наводи да плусквамперфекат нужно подразумева везаност за време вршења неке друге радње у прошлости (М. Ивић 1958: 146; М. Ивић 1980: 93).

Ипак, у новије време такво схватање је ревидирано јер се показало да се плусквамперфекат може употребити и у оквиру просте реченице дазначи радњу чије се време вршења одмерава директно према садашњости (в. Танасић и др. 2005: 413).

Индикативна употреба на терену који је предмет нашег испитивања сасвим је обична, и управо у примерима тога типа увиђа се да је основна компонента семантичке структуре управо значење дезактуелизованости радње:

наїр̀авила сам кола́че била, умѝјесїла пїту, свѣ (Бал); вал̀а, пр̀аво да ти ка̀жѣм, одморїла сам се била (На); кад је он̀о бїо гл̀ат уїшѝо? Је л' он̀о кад је Алба̀нија била уїшла те вла̀д̀ала? (Пе); дол̀азила је она била код на̀с (По); д̀ни су, брѣ, бїл'и на̀сѣл'и ова̀ п̀ут ка Бу̀ђеву, бїл'и су га ї̀дравња̀л'и (Бу); па̀ ка̀ и ва̀зди, сва̀ки ра̀т кад бїдѣ, избѣгл'ице постоју̀ на свѣ стра̀не. Овде Бу̀ђево, оно је бїло избѣгло, на̀пат је бїо от Карај̀укиња̀ мусл'имана̀ (Врс); ја̀ не зна̀м да је то̀ йкат йг̀ђе бїло, једам̀а је бїло кот овѝја̀ Ђѣрл'ѣка̀. Га̀мба так̀о су исїросїл'и бїл'и једну Ђерл'ек̀ушу (С. Ћуп); м̀оја ра̀са, педесѣт г̀один̀а сам ја̀ држа̀о ра̀су кра̀-

ва и ёво јдш седї код овбг Арїфа, мђја раса. Кат су нѣкат *бїл'е ддшл'е* пот Дбховиће ис Швђјцарскѣ, из Нѣмачкѣ кат су дбшл'е тѣ бђшастѣ (Трн); ја сам у Постѣње рђђена а бвде ўдата. От Фил'йповића, онамо под она крш што је. А дна можда *нїје бїла* ни *ддшла* у Постїјење (Шав); нѣ, нѣ за нас, за стђку, сђмо за нашу стђку, за краве. Нѣ, нѣ, баш *смо*, ёто, тб бде *бїл'и идсијал'и* жїто (За); ја їмђм деведесѣт гђдїна, а дтац мђј нїје радїо нїшта, *бїо осїдђрб*; тридес и сѣдам мил'їјардї *се бїо задђжїо* Арапима; нѣга *је бїо сїрѣмїо* Стаљїн тђмо да организујѣ; имђло је у Ўрсуде Србђ, и сад їмђ нѣкол'ко тїја Збрнїћа што *су осїдђл'и бїл'и*; она *је їобѣгла бїла* јел' нѣ би ми је дал'и кад је дна бїла тђ. Она *је бїла їобѣгла* (Кл); дббро бога ми, *бїл'и смо се нђоружђл'и* дббро; нїма *је бїло осїдало* тђ пѣ[Г]-шѣс мђзгї, *нїјесу и бїл'и ни одвѣл'и*; *бїло је* наше сѣло сагорѣло компл'ѣт, бїло је дндђ пђљѣвинѣ; гђре *їобѣгл'и бїл'и* према Србїји, преко границѣ; кажђ да *је їобѣгло бїло* свѣ, нїје имђло нїкђк бде за време рђта. *Побѣгл'и бїл'и* свї тђмо преко границѣ. Тб *је бїло свѣ їогорѣло* (Кн); они *су се бїл'и удружїл'и* овї мусл'имђни са нїма; ал' *бїло је ддшло* врїјеме, кат сам ја изашб одђвдѣ и завршїо срдњђу шкђлу у Сенїцу (Тр); вїдїш онб брђдо, тб се зовѣ Крђјан, тђ *се, кажђ, бїла укрњїла* (Туз); гђре їмђ три сббе, бде їмђ двїје и тђмо *смо нђдђл'и бїл'и* купђтило и шпђс; мї смо имђл'и ис Црнѣ Гђрѣ јѣдну, *ўдђла је бїла* шћерку у Пбповиће (Уг); а дббро, у продђвницу *јесу л' бїла научїла* помђло да крадѣш?; двђ брђга *нїсу бїл'и їрїмїл'и* ислам; *јѣсу га бїл'и закїшїл'и* (Че); тб *смо бїл'и одлђчїл'и* (Шар); бде имђла једна фїрма ис Пољопрбмѣта, Ћђћак, они *су бїл'и* бде ћїтаво пбље овб *оїкђїл'и* (Бо); мѣне *су л' їчно бїл'е їрђжїл'е* некѣ жѣнскѣ што су напђшћал'е, пђ мѣне мђјка ўмрла, а женскадїја тђ: „Е, бђга ти, хб л' ми тђ прстѣн дђт?"; бїла сирђче тђ жѣна, и дна, такб *је исїѣрђл'и бїл'и* (Бр); Покрвенїк гђре ље је бђјїште, тб *се сл'їо бїо* крв, такб су стђрї лђђди прїчђл'и тб; он *је бїо чђвб* воденицу (Гл); *бїла сам дднїјела* за нђкбнче, ја сам мїсл'їла имђће, кошђљїцу за нђкбнче *сам бїла дднїјела*; хѣј, нђби ти прїтїсак, злђто, двѣста четрѣс са стб двђдес, о[д] стрђха. Јђ *добїла* ўпалу бїла, ўпалу добїла жђчнѣ кѣсѣ; нѣ знђм кђко се звђла, а Фђта јој *бїл'и їредѣл'и*; они *су ми їоклонїл'и бїл'и* (Го); мђга дца тѣтка она *се бїла ўдђла* у сѣло Бђћїцу, дна *се бїла ўдђла, їобѣгла* у Бђћїцу сѣло (Гу); нђма прїчђл'и стђрї једни што *су бїл'и избѣгл'и* из Црнѣ Гђрѣ (Доб); у шупљїке се звђл'и, на „вѣ“ онї прслђци мђшкї, четїри ја *сам оїл'ѣла бїла*; Мѣховїца *је Зїлї бїла* свѣ тб *шїла*; Авдїја *бїо сломїо* прсте, а ја нїјесам нїкат у жївот; *бїла* му *је исїђла* овакб један црвѣн и кїла и посл'ѣн је она прїчђла тб шта е бїло, кажѣ *исїђла* му кїла *бїла* (Дол); двојїца *су їогїнул'и бїл'и*, јѣдан ис Нђббја од овїја што им је девојка бїла нїхна, а јѣдан од овїја што хим је отїшла, двојїца *су погїнул'и*; ја *сам бїо* тђмо *жївѣо*, имђло је око седамдесѣт дбмбвђ ко нѣ и вїшѣ српскбк жївђла (Гер); пбсл'ѣ *смо бїл'и оїшїл'и* у Дблово, у Дблово *смо посл'ѣн бїл'и жївѣл'и* (Ер); тб *су узїмђл'и бїл'и*, и овђ зѣмља е бїла, онб што се вїћѣ врђћђ се зѣмља; негбф је сїн Рѣђеп један, он *је їогїно бїо* с кђл'има (Ме); он с њбм нешто и нїје, сђмо *су бїл'и идшл'и, исїрсїл'и* је (На); *куїовђл'и су* тђмо *бїл'и* л'ивђде; напђравїл'и *су* бде овђ, ал' и дна је стђра, она је трїес четвртѣ, пѣтѣ, знђм дтац ми је прїчб, док је жїв бїо, да *је он тђ у шкђлу бїо шїб* (Баг); нїје, *забрђнїли су бїли*,

ѐво ја нијесам био дѐцу крстио. (Бал); није се имало брашна да се јѐдѐ ко сад бйјелѐ брашно него мумуруѐница била и јечмѐнѐ, вечћинѐм јечмѐнѐ, јѐчам је *раћѐ био* и јечмѐнѐ смо јѐл'и; ђна је посмрче. Иван Морачанин, ђн је *био* на штакље грдан *ишѐ*, био је дѐбар, ђн је био муштерија, ја знам Љуба Шубарића, свѐ Мāриће горе (Бот); она му је мајка касно умрла, *била се ирѐудала*, Цицѐва мајка. Он *био ийо* млѐго (Коз); каснијѐ посл'ѐ су изашл'и они танки ко марāме онѐ што су носил'и онѐ чāлме и онѐ, е тако *су бил'и изашл'и* ал' йстѐ се тѐ ткало от хинтѐ (Леч); осамнѐс гѐдйна била ђна, млаѐда. *Укрāл'и бил'и*, нѐ би дал'и родитељи овāмо гѐре да идѐ; било л'ѐпо време, здрав народ био, да ймā тā несрѐтњā бѐл'ѐс, ја нисам сāмо јѐдног дѐчка видѐ сам за време рāта да ймā тѐ бѐл'ѐс. Мајка је ноћила код нас са тијем дѐчком, у нѐс му тѐ *удѐрило било*, и от тогā је тѐ било (Не); имāл'и су јѐдни ти чѐтници, млѐго је чѐтника било ђдена, код нас *су већйна бил'и чѐтници завлāдал'и*; тѐ *био осийѐ* тā Гѐмбеш дѐжѐ време, погйнул'и смо тѐрајѐћи га; *био је* дал'ѐко *ишоирио*, гл'ѐдāм онамо Црнā Трава, помйњѐ тѐ тāмо Нѐмāњићи кат су бил'и, штā било, кāко било, помйњѐ тѐ. Цāр Душан је постйгѐ вел'икѐ цāревину, бāш овā Иван Морачанин ђн *се био иобрйишио* са нѐким, ја нѐ знам кѐ је био; ја *сам био ийоирио* грбачу и *рāдйо сам* зѐмљу дāво и нйма, и нāма имало (Прћ); чѐвāла стѐку и тāмо и овāмо, вāлā док ме дāм учинѐо, *йоиѐрѐ* ме тā игбāл *био* (Ост); мй се сакрйл'и под мѐс, сāt овā мѐс кат идѐш к Црнѐј Гѐри што е, што е поштѐћен, ѐто тѐ *смо се бил'и крйл'и* (Па); ђна *се била рѐкла сāма* вѐлѐм, ђн дѐбар младйћ, вићен, врйјѐдан и свѐ тѐ, ал'и тако имало тйјā; шипѐрке йстѐ, шипѐрак савйјѐм, шипѐрак не мѐре да се пѐпнѐ, сāмо савйјѐш га и бѐрѐш. А *изгрѐбла сам се била* (Ру).

Уколико посматрамо изложене примере, можемо, дакле, закључити да плусквамперфекат у сваком од њих носи значење дезактуелизованости глаголом означене радње. Истовремено, наглашено присуство компоненте резултативности, упућивање више на стања настала као последица датих радњи него на саме радње, присутно је у свим примерима. Плусквамперфекат, посебно онај од свршених глагола, услед тога, одликује се компонентом статичности, што упућује на то да му је по синтаксичко-семантичким карактеристикама ближи крњи него пуни перфекат.

II.6.8. Службу обележавања прошле радње која није актуелна у моменту говора, као битну карактеристику плусквамперфекта у литератури је први пут јасно формулисала и примерима из говорног језика поткрепила М. Ивић у раду *О значењу српскохрватског йлусквاميерфектиа* (М. Ивић 1980: 95–96). Пре тога у виду успутног коментара карактеристику дезактуелизованости плусквамперфектом обележене радње истакли су П. Ч. Сладојевић (Сладојевић 1966: 58) и К. Милошевић (Милошевић 1973: 432; Милошевић 1978: 135), али, како наводи М. Ивић, њихова анализа и закључци, који нису до краја спроведени и уобличени, нису имали значајнији одјек у научној јавности (М. Ивић 1980: 95–96). На поменуте ставове надовезује се С. Танасић, посебно истичући употребу плусквамперфекта за исказивање прошлих радњи чији је резултат дезактуелизован, јер се у међувремену, на-

кон извршења те радње, десила друга радња која је поништила резултат те радње, као у примеру: *Марија се била уишала на факултету, али се убрзо удала и напустила га* (Танасић и др. 2005: 413). Осим тога, сматра аутор, „појам дезактуелизованости везује се тако чврсто за оформљење реченичног предиката у виду плусквамперфекта да понекад чак није ни потребно да се експлицира оно што је проузроковало дезактуелизованост – у жижи пажње је само она као таква и то је у датом случају довољно. Нпр. *Био сам уловио једну рибу*“ (Танасић и др. 2005: 414).

Све ово потврђује и наш материјал. Наиме, плусквамперфекат у првом примеру (*Направила сам колаче била, умјесила питу, свѣ* (Бал)) означава радњу која је са становишта момента говора неактуелна, а дезактуелизован је и њен резултат. То се најбоље види ако се облик плусквамперфекта замени перфектом. Реченицу: *Направила сам колаче* може изговорити информатор у тренутку док готове колаче држи у рукама. Са плусквамперфектом је то искључено. Радња је дезактуелизована и њен резултат се у тренутку говорења не примећује. Дакле, за разлику од перфекта, чија је важна семантичка карактеристика резултативност радње, плусквамперфекат радњу и њене резултате обликује искључиво као неактуелне. Исти случај био би и да је употребљен глагол несвршеног вида: *Правила сам колаче* (подразумева да колача још увек има) : *Правила сам била колаче* (њих више нема) – плусквамперфекат осим што је приказује као неактуелну, радњу обично смешта даље у прошлост у односу на перфекат (онолико колико је потребно да њени ефекти буду поништени). Тако је и у другом примеру из наше групе. Реченицу са перфектом: *вала, право да ти кажем, одморила сам се* – могао би изговорити и неко ко се тек пробудио, па је одморан; док: *валā, прāво да ти кāжѣм, одморѝла сам се била* (На); значи „тад и тад“ – у време на које се мисли, и ефекат одмарања потпуно припада прошлости. Тако је и у примеру: *изгрѣбла сам се била* (Ру) (подразумева се да је радња извршена у прошлости а њене последице (огреботине) више се не виде, што у случају перфекта не би било обавезно). Плусквамперфекат у примеру: *долāзила* је она *била* код нас (По); означава прекид радње долажења, смештајући дату активност у потпуности у прошло време. Самостално употребљеним плусквамперфектом обично се обележавају радње које припадају даљој и далекој прошлости, као у примеру: *пā кā и вāзди, свāкѝ рāт кад бѝдѣ, избѣгл’ице постојѹ на свѣ стране. Овде Бѹђево, оно је бѝло избѣгло, нāпат је бѝо от Карајѹкѝнā мусл’имāнā* (Врс); где он својом семантиком додатно указује на њихову одсеченост од момента говора. Најзад, реченицу: *дни су, брѣ, бѝл’и нāсѹл’и овā пѹт ка Бѹђеву, бѝл’и су га ѝдравњāл’и* (Бу); изговара информатор док стоји на путу који је, након обилних киша, прокопала вода.

Иако је плусквамперфекат у наведеним примерима употребљен у ширем (изван)језичком контексту у коме најчешће налазимо податак о томе шта је дезактуелизовало радњу, таква информација са комуникативног ста-

новишта није од пресудног значаја зато што овај облик семантику дезактуелизованости сам по себи носи.

На основу наведених момената увиђа се суштинска разлика између плусквамперфекта и перфекта. Плусквамперфекат има могућност самосталног обележавања семантике антериорности, односно постериорности у односу на време вршења друге прошле радње у својој релативској служби у зависносложеним реченицама. Осим тога, као што је показано, плусквамперфекат није глаголски облик чије се функције исцрпљују у вршењу темпоралне службе, у смислу позиционирања радње на временској оси – он са собом носи и важну компоненту, а то је исказивање дезактуелизованости (резултата) глаголске радње, чега нема код перфекта. Стога, ова два облика не стоје у односу апсолутне заменљивости и границе између њих у тутинско-новопазарско-сјеничком говору јасно су дефинисане. У свим наведеним примерима плусквамперфекат је незаменљив перфектом. Одсуство апсолутне истоветности у семантичкој структури управо и јесте узрок стабилности плусквамперфекта у четворочланом систему претерита.

На незаменљивост двају облика упућује С. Танасић, који истиче да „у случају употребе плусквамперфекта непотпуна је дефиниција која се темељи само на његовом омјеравању према моменту говора, и уопште која узима само темпоралну компоненту; код плусквамперфекта је поред момента вршења радње и момента говора релевантан још један моменат – који се јавља између ова два: он често подразумијева то да је између извршења радње коју именује плусквамперфекат и момента говора дошло до вршења друге радње чиме је поништен резултат радње исказане обликом плусквамперфекта“. Отуда је за овај глаголски облик „битно то да он може давати и податак о томе да резултат радње њиме исказане није актуелан у моменту говора, што га и чини специфичним у односу на облик перфекта. Када се узме у обзир и ова компонента у значењу плусквамперфекта, онда се не може говорити да овај глаголски облик губи своје мјесто у систему глаголских облика српског језика, нити се он може сматрати за језичко средство које спада тек у стилске резерве“ (Танасић 2005: 66).

II.6.9. Осим семантике дезактуелизованости радње, замену онемогућава и то што се плусквамперфектом, о чему је било речи, обележавају радње које се најчешће карактеришу значењем антериорности. Значење претхођења времену вршења неке друге прошле радње плусквамперфекат може исказивати самостално, без помоћних језичких средстава, што перфекту, углавном није доступно. Стога, како наводи С. Танасић, замена плусквамперфекта перфектом у примерима типа: *Снијег још није био њао кад сѝриц дође из зајѝво-ра; Кад сѝриц дође из Биора, оѝац већ бјеше ѝромијенио мишљење; Сунце је било одскочило за ѝри коѝља кад сам се кренуо од Марканова ѝочка* и сл. није могућа

без већих или мањих последица на плану временског значења. Она би довела до обртања следа вршења радњи у временској и управној клаузи. Да би се у овим реченицама сачувао исти след радњи, оне би се морале преструктурирати тако да се помоћу везника *кад* управна клауза претвори у зависну, а зависна постане управна. То би довело, међутим, до промене на семантичком плану реченице (Танасић и др. 2005: 411–412)⁵².

II.6.10. Присуство значења дезактуелизованости радње, међутим, при употреби плусквамперфекта није увек обавезно, прецизније речено, та семантика у одређеним контекстима није примарна. Наиме, „облик плусквамперфекта употребљава се такође за исказивање неке радње која је претходила некој другој прошлој радњи, или другим прошлим радњама, без присуства семантичке компоненте дезактуелизованости њиме исказане радње. Он ту служи за специфично евоцирање ситуационог фона на коме су се дешавале потоње прошле радње“ (Танасић и др. 2005: 415)⁵³.

У таквим контекстуалним условима налазимо плусквамперфекат и у нашој грађи:

јā кажѐм, тō ми је најтежā нōј у живōту била, тѐжѐ ми је било нō што су ми родитељи бил'у и умрл'у (Кл); овō сād нѝје тō имāло нѝкакијā пробл'емā, додүшѐ била је вōјска ддшла пā нисмо смѐл'и ни мѝ ни дни, кад видѝш мачүгу; јā иушишила била говѐда те мāло чүвāла (Тр); бил'у су ирāвил'у плāн да прāвѝмо код грōбља. Ипак је неко бѝо иромѝсл'уо да неће имат перспектѝву тā шкōла; они су бил'у и идшл'у са Србију, пā су заноћил'у и у хāн (Че); сāt син ми јѐдан, шѐсѐт хѐктѐрā землѐ тү күпѝо, тō је нāшѐк сѐла било, пā је предузѐће „Чāчак Вдћар“ оѝкүѝо бѝо од нāшијā ка[д] су оселāвāљи, и онō сāt овā врѐмена, видѝш, бāш ми јѐдан овā ис Чāчка, Ацо му је било йме, дн је бѝо оѝкүѝо овō нāше пōље у тō врѝјеме, и сād рāдѝљи су, скōро ѐво трѝдес гдѝнā они су

⁵² На овај тип релација између двају синтаксичких облика упућују и Т. Ашић и В. Станојевић, наводећи да би реченица: *Кад сам ушла у собу беба је већ била засјала* била далеко мање јасна и прецизна у српском језику када би се уместо плусквамперфекта употребио перфекат (*Кад сам ушла у собу беба је већ засјала*), те да у примерима овог типа употреба плусквамперфекта је не само оправдана већ логична, а перфекат је овде мање пожељан (Ашић и Станојевић 2008: 179). Даље, како аутори наводе, у појединим примерима употреба перфекта уместо плусквамперфекта била би сасвим неприхватљива: *Биле су му се огадиле цигаретѝе, али је йоново йроѝушио* : ?*Огадиле су му се цигаретѝе, али је йоново йроѝушио* – исказ у другом примеру значио би да се лице о коме је реч и даље осећа гађење према цигаретама но ипак пуши, што не би одговарало семантици која се постиже употребом плусквамперфекта (Ашић и Станојевић 2008: 179).

⁵³ С. Танасић тако наводи примере: *Госѝођа Давил није йада још била сѝигла у Травник. Давил је уйарађен, са Давном и кавазима, играо улогу љубазног домаћина и служио закуску и неко йѝнушаво вино које је добио из Сѝилића. Одржао је и мали говор у славу свога суверена; Ваѝра је била догорела. Већина йуѝника найōљу. Оѝуд су доѝирали ѝихови йовици око коња и йовара. Укрућен и изломљен, младић се диже и йоче да се сѝрема и сл., који наведено потврђују (Танасић и др. 2005: 415).*

обрађиваљи тџ, свџ, кромпир је родио дџбро, јагџда, мал'йна, свџ је рађало; они су ранијџ *би́л'и кћџл'и* за Тџрскџ да идџ, *би́л'и* тамо тџ васи́ке *џзџл'и* и, сџт је било на́гло осељавање за Тџрскџ, и џни су прџдџл'и зџмљу и дџшла фирма ис Таћка, која је купи́ла код њи зџмљу и ба́ш до пријџн дџсет гџди́на је користи́ла (Бо); ба́ш јџдан тџ Бајрам што је бџо, мџребит сте га чџл'и, што је бџо *имџ* јџдну из Гџдова жџну, она *би́ла џобџгла*, џзџла га за во́љу; јџдан је на пријџевару, *би́ло са́мо се е чџло* дџбра кџћа, дџбар домаћин, и испроси́л'и девојку (Бр); Андрија ми је бџо *наи́рџвио* та кџла, а *наи́рџвио* о[д] дџскџ пџтице канџте (Гл); она је из Гни́л'џ рџдом, и она оти́шла, тамо јој тџтка би́ла ал' мајка овога, би́ла тамо, Драги́ша бџо *наи́шо* је тамо, Драги́ша бџо шу́мар, џџвџр јој (Го); мајка ми *би́ла умерџчила*, хџј ја слџшо мајку, ви́дџ је нијесам док није дџшла; дџга је при́ча, бџо ми бра́т *наси́раџџо*, бџо у дрџа и настраџџо на среџд ти́тра по́ља, и џн с тра́ктором бџо и настраџџо (Доб); њџгџва је жџна *изгорџла би́ла* у Покрвени́к кад је кџћа изгорџла, е тџ је кџћице́ би́ло на́ше, џна је изгорџла, та ма́неха ми; јџдан џде Бајрам, џмрџ је, они су у Холџндију *би́л'и ои́иши'и* (Жи); *би́ла се ре́кла* мџне јџдна у тџ сџло и би́ла јџдна Ђерекџрка мџне рећена, Омџрова шџџр, та е јџш жи́ва (Ле); тапџт *сам бџо џзџ* тел'евизиџр од јџднога џовџка (Ме); џн је *џродџжиџо бџо* да идџ, џн је бџо мало пџстаријџ, џн је бџо *заврџиџо* џснобвнџ шко́лу, ја *ни́сам бџо* ни џснобвнџ шко́лу *заврџиџо*, тџк прџви ра́зрет бџо у Врњачкој Бањи, џн је бџо *оси́џо* на занџт ма́ло да учи занџт; Аћиф Ефџндија, поди́гл'и су му и спџменик, а џн је ви́ше упропџстиџо мусл'имџнски́ наро́д него што је српски́ наро́д *би́о џироџџстиџо*, а дџнас му ди́гл'и и спџменик; и ја зна́м кџпо сам џде касни́јџ, џсто сам нала́зио некџ, џво га тџ. Ђн је *џџо* нешто бџо и у музџј не́кџме (Из); *дошџ* ни је си́н бџо и снаа и овџ унџчићи те среџдџл'и л'ивџде, а оно кџша пџ кџша (Не); Стру́мце су *зџузџл'и би́л'и* мусл'имџни (Стр).

У наведеним примерима примарна улога плусквамперфекта није да локализује радњу позиционирајући је на временској оси прошлости нити да укаже на њену дезактуелизованост, већ да на извџстан начин појача семантику давне прошлости, односно јџдног времена које је као такво одсечено од онога у коме се дешава само приповедање о обележеним радњама. Плусквамперфектом се овде превасходно означавају активности напорџдне са другим прошлим дејствима.

II.6.11. У србистичкој литератури нерџтко се наглашава и то да је плусквамперфекат врло редак од несвршених глагола (Маретић 1963: 544; Радовановић 1975: 166; Стевановић 1986: 670; Танасић 2005: 70; Танасић и др. 2005: 414). Бавећи се испитивањем облика плусквамперфекта од глагола имперфективног вида, С. Танасић закључује да „у српском језику данас се обликом плусквамперфекта исказују и такве прошле радње чији резултат није актуелан у моменту говора јер је поништен неком другом радњом. Овакво значење исказује се искључиво плусквамперфектом перфективних глагола. Ту је плусквамперфекат незамјенљив перфективним перфектом. Када су,

међутим, у питању имперфективни глаголи, такво је значење исказиво обликом перфекта. У овој ситуацији имперфективни перфекат је на комуникативном плану не само конкурентан облику имперфективног плусквамперфекта него га потпуно потискује као краће и економичније, згодније изражајно средство. Једном ријечју – ту лежи објашњење чињеници карактеристичној за српски језик да се у њему не јавља облик плусквамперфекта имперфективних глагола“. Из тога проистиче закључак да: „1) у српском језику два иначе различита временска глаголска облика исказују једно те исто значење, зависно од свог глаголског вида – плусквамперфекат перфективних глагола и перфекат имперфективних глагола; 2) за плусквамперфекат је карактеристично да он у својој данас најважнијој функцији нема очекивану симетрију имперфективног и перфективног вида, него је ограничен само на могућност перфективног видског отјелотворења“ (Танасић 2005: 70–71).

Прилике у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони, међутим, указују на то да је плусквамперфекат несвршених глагола сасвим обичан. Његова служба је, дакле, да обележи радње које су претходиле некој другој прошлој радњи, односно да се њиме оствари семантика дезактуелизованости, без обзира на то да ли је притом у питању вршење (имперфективни) или извршење (перфективни глаголи) дате радње у прошлости. Стога, примери типа: *Направила сам била колаче; Била је дошла* и сл. сасвим су равноправни примерима: *Правила сам била колаче; Била је долазила*. Разлика би била једино у томе што се у контекстима првога типа више наглашава дезактуелизованост, одсуство резултата који су настали вршењем означених дејстава (= колача више нема; она више није ту), а уједно и наглашавање те исте резултативности, која се ограничава само на прошлост, док је у другом случају нагласак више на прекиду, неактуелности вршења означене активности као таквих (= радња прављења колача, односно долажења у садашњем времену више се не врши), односно, са становишта прошлог времена, више се упућује на саме радње него на стања.

Примери са плусквамперфектом од глагола несвршеног вида:

живѐла је била тунѐ у наше сѐло једна, пѐ је отишла (На); осељѐвл'и су бил'и за Турскѐ онд некѐт; тѐ су се били окуљѐл'и (Жи); тѐ је вел'ика историја. Јѐ сам се био женио одавдѐн комшијком, пѐ је оставила једно дијете а ђна се била удавѐла и нашѐ сам је на пијѐц (Цв); ђде је бѐш један Јѐблѐн дошѐ у наше сѐло, и тѐ је био живѐо и пѐчѐл'и нешто да брѐбајѐ (Др); овѐ је било маѐаѐин за време Тѐта, за прѐдаје, да прѐдѐ прехрѐмбенѐ рѐба, свѐ је било имѐло свѐга ђвде у овѐј згрѐди (Ки); исул'ин прѐймѐм. Била ме слѐла овѐ дѐкторка вође пѐ јѐ рѐзбоље се, ђтвори ми се рѐна на нѐгу и ђндѐ нѐсам ишла (Кн); на стѐнове су бил'и изводѐл'и стѐку (Уг); Муѐрем био кѐцкѐ се пѐ није ни дошѐ тѐ нѐћ (Че); тѐшка је ситуѐаѐија била живѐта, а јѐ сам, богами, био слѐжѐо војску у двѐс прѐвѐ годину; у Блѐце сам био живѐо тѐпѐт и нагѐрал'и су ме да је отѐрам да дрѐгѐ ѐзмѐм жѐну (Бл); јѐ мало сам био чѐвѐо стѐку и сѐт дѐђо од овѐѐѐ; тѐне

ймā кӯће некē прāзне, нїко нēmā, стāрї док су бїл'и жївѣл'и, они ўмрл'и, остāл'е тē кӯће, дѣца ѣто по Крагујевцу, ймā, што кажӯ, по Краљеву, шїром Србїјѣ; ѓн је машинскї инжињѣр. У Бедграт рāдї дрўгї, млāђї, а старїјї ѓн је завршїо шкѓлу у Сāрајево и мāло је отишѓ у Нѣмачкӯ. Бїо га пѓзвѓ један дрўг Хрвāt, бїл'и дрўжїл'и кѓ шкѓлскї дрўгови, и ѓн отишѓ тāмо (Бо); тѓ *їрїчѓ* један чѓвек бѣше, онā цвїјет, маслāчак, пā онā кѓрѣн, кол'їко дāнā да се пїјѣ оногā чāја да се кӯвā; ѓнā јāдна нāђи овогā Рāдичинѓга ѓца, ѓн се бїо удāвѓ за жѣну, и тā му жѣна имāла двїје шћѣрке (Го); у ѓсмї рāзред бїла кa[д] сам се јā жєнїо бїо йā посен дрўгӯ ўзѓ, јā сам се пѣт пўтā женїо; јā нїјесам онѓ по стāрїјем, јā сам се бїо пѣ[т]-шѣс пўтā жєнїо, и онѓ ўзѓ, оно ми је ствāрно жѣна побѣгла, јѣдна ме и превāрила тўнāке; осамдесѣт и пѣтѣ сам у Трўдбєнїк бїо рāдїо (Ер); у сўт ми је бїо рāдїо амїца, они су ћѣл'и да дѓђӯ са пол'їцијѓм да ме ўзмӯ и мѓј ѓтац нѣ дѓ (Ле); онӯ кѓсу упл'ѣти пл'етєнїце, пā богами, како је којā бїла имāла мерāк (Ле); они тāмо нїјесу мѓгл'и, бїло је бл'їзу, тā један амїца, нїје нāмѣрно шћѣо да убїјѣ, бїо рāдїо на пўт код Вўчѣ (Ми); ѓђе, мї смо зāедно, јā нїсам имāла дєцѣ а тол'їкѓ сам бїла жєл'ѣла, да је тāд бїло кā сāд ймā да се идѣ на тӯ плѓдњӯ (Лу); кўне онѣ, тӯ се бєше завукївало овудїје прѓшло, отїшло навїше и тудїје имāдїјӯ пѣрја од онѣ црцавїцѣ зел'ѣна, те и некї ѓвѓ појѣо (Ос); дѣвет мѣсѣцā удрїше ми вїзу за Нѣмачкӯ, јā онѓ бїла йоїўрāла јѣднѓм за вїзу, они ми не дāдоше негѓ изашѓ зāкон да мѓрāм овāмо вїзу да прāвїм (Па); пā је л' овѓ ти је шћѣрка? Штā ми прїча овā Радѣнко да се поврѣдїо? Бїо тāмо рāдїо, пā на некѣ стўбе, пā га тѓ окл'їзнуло; ујўтру, на пѓднѣ, јā мало прїјен тел'ѣта, тѣл'е дојї. Кат престāнѣ тѣл'е, они те да ўзмӯ, узїмљӯ свāкӯ гѓдину те закѓлӯ, из овїјā гѓдїнā она се ранїјѣ тел'їла, бїла бї по гѓдину имāла. (Пе); једна чѓра ми йстѓ завршїла медрѣсу у Пазār, чѣтвртā, овā дрўгā сāмо ѓснѓвнӯ, а учїла су бїла млѓго дѓбро, нāјбољā су бїла у цїјелу шкѓлу дѣца мѓја; и у војску кад сам бїо, бїла некā плāта се їрїмāла, тѓ првā плāта бѣше, дāвāло се по двїје онѣ црвѣнѣ, сāд нѣ знāм кѓл'ко је имāло тѓ врѣднѓсти (Пр); ѓни су бїл'и тāнко жївѣл'и, један Хāзбо у Стāрчевиће (Ст); јā сам бїо јѣднѓме тўнā чўвāѓ ѓвце, кѓл'ик сам бїо нѣ знāм, кѓ ова снāина девѓјка, мало пѓвишї (С. До); бєше їрєїсѣвѓ табл'ѣте. Ѓн ймā терāпїјӯ јѓш єдну пā да идѣ на контролӯ (Ши); млѓго сам се бїла секїрāла за тӯ ћѣрку (Ле); убївāл'и су и бїл'и овудїјер, ѓе гѓд хї нāђи (Вру).

П.6.12. Осим са помоћним глаголом у перфекту, какав је највећи број до сада навођених примера, плусквамперфекат се у нашој зони употребљава и са имперфектом глагола бїиї:

јā јѣдну бєхā ўзѓ (Пр); кад ѓтрчā му сїн млāђї, спрѣмїла ме мѓја мāма да погāсїш Вўкāну угљѣвљѣ, јā бєā овакѓ вāтру нāложїла (Кн); могāсмо вāлā овāмо и у сѓбу, ал јā тӯ бєхā зāложїла (Бал); јā тѣк бєāдїѓ дѓшла (Ос); тї се бѣше тѣк родїла онїпўт (Бал); јā и ѓн у бл'нїцу у Нѓвѓм Пазārу зāедно, мѓја дѣца штā донѣси мѣне и њѣму, ѓн, бєше му ўмрѓ ѓтац, пот аперāцијӯ (Уг); доћѣкаше ме свѣкрва и зāва, свѣкар ми нѣ бєше тӯ, бєше га йѓгодїо прїш у прѣс. Бѓл'ѣс прїш. Бєше га йѓгодїо прїш у прѣс, пā бїо код л'екāра, нѣ знāм ни ћѣ бїо (Ле); бєше се йѓбѓ на тарāбе (Доб); мї смо ти отїшл'и вāн Ђāћка, бєше тӯ у јѣдну,

ка шўма, ка нека јаловина, не знам ни шта бѣше, углавно *одвѣо* не бѣше баш ко[д] Ћаћка тў (Ле); бѣше ова пўт *се идчео* радит за Шпиљани (Бл); бѣше *ире-йисѣво* табл'ѣте (Ши); тў пролазил'и неки, шта знам ја, камионџије, неко *је бѣше наиш* и *осѣко* она пањ и *узео* (В. Лок); тў подавно је спасио један авион, не знам шта е било, пол'етѣо је неки авион, ја сам, баш ме интересовало, бѣше Ћировић неки *сиасио* та авион, та пилот; та авион је трѣбб, нешто био у квару, и он бѣше *сиасио*, не бѣше нико *йогинуо*, а што га бѣше *сиушио* на писту, *ис-йало* му крило једно бѣше. Аљ он успео, не бѣше нико *йогинуо*. Те пофаљѣваху га (Ле); бѣше га дѣбро *угрўво*; ја сам га закљео по свѣм бѣжѣм задатку да он штѣ прије мѣгнѣ да дѣђе да ўзмѣ дѣцу, оно бѣше *ирисѣо* ова рат да бидѣ ѣде; дѣбро *се бѣше наљўшио* (Бл); бѣше *найдѣо* снѣјет; пѣслѣ отишѣо у Крагујевац, био и у Краљѣво три-ћетѣри мѣсѣца, те дѣђо, кат овај Сўљо *се бѣше*, ова ми ўнук, *родѣо*, Исметѣв син (Бл); ја сам гл'ѣдѣо, један бѣше Радѣслав *сазѣдѣо* кўћу, ал'и то у живѣту ја нијесам видѣо, по мѣтар један йма, један ћошник (Св); пет-нѣс гѣдинѣ била тў за једним и нешто сўцки се развѣдоше, нѣма дѣцѣ, двѣ мѣсѣца била напўстила и сѣд *је врѣйио бѣше* (См); знаш ти шта сам ја чўла? Тѣ *ирѣчо* један чѣвек бѣше, она цвѣјет, маслѣчак (Го); *слѣмио* га бѣше; тѣ е прѣдѣо у прѣл'ѣне још, бѣше јѣш снѣјет оно, валѣ зѣма јѣш не бѣше *изѣшла* (Го); једна бѣше *йўрила*, ал'и бѣгме ћўтурѣ имѣше, овал'йкѣ овѣја ћинћўхѣ, пѣ овакѣ до ћак дѣл'е (Ле); на Чѣчево чѣшѣљ, у Ѐсток бѣше мачўга *исѣјала* (Пр); Ѐсмет кад је кћѣо да идѣ за Нѣмачкў, ја сам га закљео свѣм бѣжѣм задатку да он штѣ прије мѣгнѣ да дѣђе да ўзмѣ дѣцу, оно бѣше *ирисѣо* ова рат да бидѣ ѣде, да ўзмѣ жѣну и дѣцу и да и повѣдѣ у Нѣмачкў саш њѣм; бѣше *ѣдѣшла* ми тѣ бѣвшѣ сўпруга, мајка Исметѣва, дѣшла код мајкѣ дѣље и ова Нѣфѣ'ѣ је довѣла да дѣђе код нас ѣде, довѣла је и бѣше *ѣдѣшла* (Бл); бѣше она *ўзѣла* Мица (Ле); ѣна *се бѣше савѣла* до земљѣ; бѣше мѣдѣго *ѣбол'ѣла* (По); *ѣсѣјѣрѣла* бѣше пот крѣт (Вру); тў *се бѣше завукѣвало*, ѣвудѣје прѣшло, ѣтишло навѣше и тудѣје имѣдѣјѣ пѣрја од ѣне црѣвице зел'ѣна, те и неки ћѣво појѣо (Ос); ја сам йшла за Врѣшѣц, нијесам, сѣмо на јѣдно мѣсто сам видѣла да су шљѣве родѣл'е и тѣ *се бѣше* до земљѣ *савѣло*, тў мѣло нешто бѣше кѣ, кѣко да ти ѣбјѣсним, кѣ у некў дол'йну, и тў ваљда није закѣчило, тў бѣше *ѣсѣјѣло* (Брћ); посл'ѣн кѣжў да су ѣде на Миљѣну глѣву не знам шта бѣше *исѣјало* (Пр); долѣзио да гл'ѣдѣ кѣко жѣвѣмо, ми га онѣ дѣчѣкѣсмо, ѣн бѣше згѣдан. Пѣсл'ѣн ѣпѣт *ирѣйѣил'и* нам бѣхў кѣхву, негѣва жѣна и ѣпѣт дѣшл'и да видў шта чинѣмо (Пл); пѣсл'ѣ кат су се врѣтил'и ѣзгѣр, бѣхў *ѣсѣјѣвил'и* кѣло вўнѣ (Нет); йма неки мўљ, кѣко бѣхў *рѣкл'и*, мѣне бол'й тў, укѣчи ме нешто (См); кѣзѣла једна Срѣпкиња да сам и ја Срѣбин, а они *се бѣхў йѣкўйил'и*, и они се врнўше двѣйца ѣнија војникѣ са пўш-кѣма (С. До); ова хѣм је била побѣгла јѣдну недѣљу данѣ те јѣј бѣхў *вѣровѣл'и* демек да је била бѣна; ѣн йма терѣпѣјѣ јѣш ѣдну па да идѣ на контрѣлу, бѣхў га *йѣнзиѣнѣсѣл'и* тѣмо у Ѐустрију (Ши); ѣво Пѣзѣр пѣ нѣмѣ водѣ, ѣни бѣхў тў скѣро свѣ жѣвѣ *засѣјѣвил'и* дѣл'е, паркѣрѣл'и се на пўт, нѣтѣ да се мѣкнў (Гл); ѣдѣсмо, ѣвакѣ, јѣш је каснѣјѣ било, ми кад прићѣсмо, ѣне вѣћ бѣхў *йрѣсѣјѣл'е* тѣ вѣде, нестѣдоше нам вѣде (Ост); тѣк типўт бѣхў *изѣшл'е*, сѣне, ѣвѣ брѣде, вѣтра хи сагорѣла, не знаш вѣшѣ ни на кѣга су, ни шта хѣј да погл'ѣдѣш, ни је л' хѣђа, ни је л' пѣп, ни је л' мѣмак (Ле); бѣхў три Цѣгѣнке *цўкѣл'е* ѣне дѣфо-

ве, тō беше ђбићај, тō нїјесу Цїгāнке нō л'епотїце ис Вѣл'еза (Ме); сїн ми намешїно кўћу, посāдїо бāшћу, шљїве му *се беху савїл'е*, свѣ ймāмо гōре (Пру); *бехоше рѣкл'и* да нѣће (Пе); ђни *бѣдїцїу тѣк кўїїл'и* овѡ (Коз).

Форме плусквамперфекта са имперфектом помоћног глагола употребљавају се искључиво када су посреди доживљене радње, док се други модел користи за обележавање како доживљених тако и недоживљених дејстава из прошлости. Доживљеност као семантичка компонента која се на комуникативном плану активира увек када се плусквамперфекат употреби са помоћним глаголом у имперфекту проистиче из самог карактера имперфекта као глаголског облика коме је ова семантика једна од примарних особина. Наиме, у ма којој служби да се јави, имперфекат задржава своју најважнију особину из примарне употребе – значење доживљености присутно је како у временској, тако и када се имперфекат употреби у функцији подсећања на претходно знање (о деиктичкој служби в. т. П.3.14. у одељку о импекту), те, напослетку, и онда када се јави у саставу неког другог облика, што је случај и овде са плусквамперфектом. То за собом, свакако, повлачи и разлику између двеју форми – плусквамперфекат са помоћним глаголом у перфекту функционише као немаркирана јединица, док форма са имперфектом глагола *бїїї* има вредност обележене, стилски маркиране јединице, иако је доживљеност свакако потенцијално присутна и у облицима првога типа. Такође, форме са имперфектом помоћног глагола доста чешће се употребљавају за обележавање прошлих дејстава посматраних неvezано у односу на неку другу прошлу радњу. Наиме, будући да значи доживљеност, плусквамперфекат се у ситуацијама када се на комуникативном плану жели нагласити управо та семантика употребљава чешће од перфекта да значи такве радње које су у прошлости уочене: сїн ми намешїно кўћу, посāдїо бāшћу, шљїве му *се беху савїл'е*, свѣ ймāмо гōре (Пру); *бехоше рѣкл'и* да нѣће (Пе); *кўїїла бѣше рāзнїјā некијā пōклбнā* (По); *беше остїдївила* пāре да му понѣсѣм; *Рāда беше остїдїрāла* (Ту); око кўћѣ *беше срећївāла* нѣшто (Бал). Могућност да искаже прошлу доживљену радњу, чији су резултати са становишта момента говора неуочљиви (мада, када су посреди форме са имперфектом не мора значити и да су дезактуелизовани, што је разлика коју уноси овај облик сам по себи) има само плусквамперфекат, и он је овде незаменљив другим обликом без промене смисла. Уколико би замена била нужна, плусквамперфекту са несвршеним глаголом као семантички најближи конкурент одговарао би имперфекат (*беше срећивала* нешто = *срећиваше* нешто (... кад сам је ја видео)), употреба перфекта унела би промену у значење. Форме са свршеним глаголом, међутим, немају наспрам себе облике који би им били потпуно еквивалентни (због немогућности грађења имперфекта од глагола свршеног вида).

На ову особину упућује се и у стручној литератури. М. Стевановић констатује да у „примерима с обликом имперфекта у плусквамперфекту

ми свугде осећамо доживљеност, која никако не мора бити искључена ни у случајевима с употребом облика перфекта у функцији помоћног глагола“ (Стевановић 1986: 667). Ј. Вуковић такође наводи да „плусквамперфекатски облици био сам написао и бејах написао двоструко се међусобно разликују: 1. У смислу доживљености и недоживљености глаголска разлика је између једног и другог облика иста она коју налазимо између перфекта и имперфекта, Имперфекатски облик *бејах* [...] чува своју изворну особину имперфекта везану за непосредну доживљеност радње. 2. Разлика је и у могућностима употребе једног и другог од двају облика. Кад нам неко саопштава скорашњу радњу прошлог времена, он може лепо рећи: *Бијаху се напили људи у кафани. – Бијаху се посвађали око некакве земље (саопштавам као очевитац догађај који сам могао пре неколико тренутака, минута и сл. запазити).* Овде у ствари имамо самосталну употребу плусквамперфекта у вредности обичног сложеног перфекта. Потреба да се радње искажу плусквамперфектом, а не перфектом, била је само у томе што се хоће прошла радња да прикаже као непосредно доживљена, кад се хоће да се искаже перфективним глаголом, није се могла изрећи имперфектом (аорист не долази у обзир из других разлога: говорно лице констатује само резултативни моменат а не и читаву радњу). Зато је најприродније дошао овај облик плусквамперфекта. За приказивање овакве ситуације у прошлости плусквамперфект у форми *били су се напили* не би био употребљив, јер он би тражио и другу радњу којој је његова претходила, или која му је претходила“ (Вуковић 1967: 385–386).

II.6.13. Иако се у литератури наводи да се плусквамперфекат ретко среће са обликом помоћног глагола у непотпуној форми (Танасић и др. 2005: 412), у нашој грађи такви примери сасвим су обични:

ја је био отијеро; ндогу, *била је изваљ'ила, сломила била* у кук, па ја наместио и оздрвила (Кл); *дни кат су се врати'и, оде се бил'и усел'ил'и* мусл'имани у њину кућу (Шав); *он није знао што сам је ја отпудио, ја је био отијеро* (Кл); *ја иуши'ила била* говеда те мало чувала, кад један човек овако иде преко тога брда (Тр); *ја онб била иотијрала* једном за визу, они ми не дадоше него изашо закон да морам овамо визу да правим (Па); *био радио* на пут (Ми); *он био иио* млого (Коз); *отац мој није радио ништа, био осидаро* (Кл); *њезин муш јавио* да ме не воду, *вратио* ме био (Кл); *повредио био* прсте, не море да превидја прс (В. Лок); *ту био осидо* та Гембеш дуже времена, погинул'и смо тирајући га (Прћ); *посл'е касније био млого угњетаво* Србе, па се бојаде да га не осуду (Стр); *мене један синовац био уиисо* у Београд факултет и напустио (Бу); *био је на смрти, и решио био* да ме ожени и спреми; *имб вел'икб паре, [...]* па *био* кукавац *слабо* у једну кутију од л'има и неко узимб и миш уијб и у овоичке коматиће изгрицка, *имало је три кила пара* (Кл); *вала ја нијесам никат ломила руку, не знам, Авдија био сломо* прсте, а ја нијесам никат у живот (Дол); *амица ми био куйо* један сахат ручни (Жи); *дуго није имало ни л'еба ни с л'еба, било*

ра̑т, Немац *рушио био*, нит се ра̑дило нит ништа (Пе); *био* та̑мо ра̑дио, па̑ на некѣ стѹбе, па̑ га то̑ окл’и́знуло, па̑ га одвѣо Јел’ѣнко у Пазар да му ставѹ гѹпс (Пе); *био* ту̑ некѣ чобанин *чѹво* сто̑ку за па̀ре и у некѹ мачѹгу завр̀тѣо те̑ па̀ре и носѹо ту̑ мачѹгу (Пр); она̑ има̑ сѹна и ћѣрку, син̑ јо̑ ѡсто̑ *био уиисѹ* Права и на̀пусти нѐшто, не̑ мога̑ (Ос); *био* ми бра̑т *наси́ра̑да̑о*, био̑ у др̀ва и настра̑да̑о на сре̑д тѹтра-по̀ља (Доб); *био* га *идѹво* један дрѹг Хрвѹт, бил’и дрѹжил’и ко̑ шко̀лски дрѹгови, и он̑ отишо̑ та̑мо (Бо); *да̑о* му *био* прѣсѣдник пла̑ц да ра̑дѹ цр̀кву, не̑ зна̑м шта̑ да ра̑дѹ и он̑ потѣгнѣ па̑ те̑ пла̑цеве про̀да; ја̑ сам слѹшо̑, имѹ је во̑ђе же̑дан, *завр̀шио био* и за по̀па и за вла̀дѹку па̑ ни́је посл’ѣ мо̀гѹ, те̑ *дошо̑* у овѹ на̀шу цр̀кву *био*, једни жа̑ди чѹпавѹ (Кн); има̑о једну дво̑је децѣ, Милѹшу и Ивана, *довѣо* и *био* и го̀ре смѐстио у Дра̑миће (Прћ); посл’ѣн *нал’ѣгла* бѹла та̑ рѹјека (Пр); во̀л’и и она̑ ма̑чке, же̑дно бѹла *дала* у комши̑лак (Ос); до̑ђе те̑ *ѹзе̑*, ја̑ бѹла *обр̀ала* и *иѹрила* ова̑мо у згра̑ду (Бал); Рѹстан му се звѹо о̀тац, до̀шли ис Цр̀не Гѹрѣ, њѣму же̑на бѹла *ѹмрла* (Бал); отишо̑ у во̑јску, она̑ *заи́рѹдње̑ла бѹла*, он̑ отишо̑ у во̑јску (Го); та̑ на̀ша те̑тка бѹла дома̀ћѹца, [...] и пѣчл’е и ѳвце, бѹла ко̑ње седл’ѣни̑ке та̑д *држ̀ала* (Прћ); она̑ бѹла *иобѣгла*, *ѹзе̑ла* га за во̀љу, е̑ по̀сл’ѣнкен ни́је нѐшто јо̑ се сви̑ђа̑ло (Бр); *добѹла* ѹпалу бѹла, ѹпалу добила же̑чнѣ ке̑сѣ (Го); ма̀јка ми бѹла *умѣра̑чила*, ха̑ј ја̑ слѹшо̑ ма̀јку, ви̑до̑ је ни́јесам док ни́је до̀шла (Доб); каже̑ бѹла му *је исѹла* овако̑ један цр̀вен и кѹла и посл’ѣн је она̑ при̑чала то̑ шта̑ е̑ бѹло каже̑ *исѹла* му кѹла бѹла (Дол); же̑днога̑ петл’и̑ћа, и ту̑ бѹла ми же̑дна ко̑мши̑ка *нал’ѣгла*, пил’и̑ће сам то̀внѣ држ̀ала (Ос); два̑ ме̑сѣца бѹла *наи́ѹсѹила* и сад̑ је вра̀тио бѣше (См); у во̑јску кад сам био̑, бѹла нека̑ пла̀та *се и́рѹм̀ала*, то̑ пр̀ва пла̀та бѣше (Пр); бѹла ми она̑ *дала* пет̑ кокоша̑ка̑ и пет̀ла (Шав); пршѹте̑ има̑ло до̀ста, бѹло *се за̑кла̑ло* (Го); да не̑ да̑ бѹк, ка̀кав до̑ктор, још то̑ да ме бѹло *на̀шло* (Ост); то̑ *се заи́а-рабѹни̑ло* бѹло посл’ѣн (Пе); ма̀јка је но̑ћѹла код на̀с са ти̑јем де̑чком, у но̀с му то̑ *уда̀рило* бѹло, и от то̑га̑ је то̑ бѹло (Не); по̀сл’ѣ оти̑шл’и та̑мо па̑ та̑мо *но̑ћѹл’и бил’и* у један Зми̑нац бл’ѹзу Би̑јело̑к По̀ља па̑ изѹ̀тра оти̑шл’и та̑мо на пи̑јоц, та̑мо ни́јесмо кѹпѹл’и ни́шта, па̑ смо се вра̀тил’и ѳпет̑ но̑ћѹл’и у Ра̑мошево (Трн); овѹ Црно̀гѹрци, *бил’и* на катѹне *изѹишл’и* по̑ Ћѹрѹевудне (С. До); *сакр̀ил’и бил’и* онѣ ма̀це, он̑ ба̀ци онѹ ма̀цу и по̀годи га у гла̀ву на мѐсто (Ми); тако̑ *је исѹѣ̀рал’и бил’и* (Бр); ја̑вил’и се, че̑кал’и је, и тако̑ да̑ље, *бил’и и̑годо̑л’и* ко̀ла, те̑рѣтна̑ ко̀ла, и ни́је мо̀гѹ да опра̀ви мо̀то̀р, нѐшто му ни́је у рѐду и пе̑шкѣ (Шав); не̑ зна̑м ка̀ко се зв̀ала, а Фа̀та̑ јо̑ *бил’и и́редѣл’и* (Го); ѳни кат̑ су се вра̀тил’и, ѳде *се бил’и усел’и̑л’и* мусл’имани у њѹну кѹѹу, же̑дан што̑ је био̑ слѹга код њѹ, он̑ се усел’и̑о (Шав); ма̀јка ме̑ је ѹ̀зни̑јела у кол’и̑јевку, го̀ре *иобѣгл’и бил’и* према Ср̀бији; *иобѣгл’и бил’и* сви̑ та̑мо преко̑ грани̑це̑, они̑ та̑мо ни̑су (Кн); ме̑не сѹнови завр̀шил’и шко̀лу, *завр̀шил’и бил’и* факултет̑ у При̑шти̑њу; они̑ *су* рани̑јѣ *бил’и кѹѣл’и* за Тѹрскѹ да иду̑, *бил’и* та̑мо те̑ васѹке *ѹзе̑л’и* и, сѹт̑ је бѹло на̀гло осе̑љава̑ње за Тѹрскѹ (Бо); осамнѣс го̀ди̑на̑ бѹла она̑, мла̀да, *укра̑л’и бил’и*, не̑ би дал’и родѹте̑љи ова̑мо го̀ре да иде̑ (Не); ми̑ смо има̑л’и, ал’и до̀л’е код Ибра̑ *бил’и наи́ра̀вил’и* кол’и̑бу за седе̑ње (Пе); дво̑је *осѹи̑л’е* ту̑ некѣ *бил’е*, као шко̀рт те̑ одба̀цил’и (Ос);

Разлика плусквамперфекта са пуном формом помоћног глагола и облика са крњим перфектом свакако постоји а садржана је управо у семантичком и стилском разликовању пуног и крњег перфекта самостално употребљеног. Дакле, крњи перфекат у саставу плусквамперфекта доприноси експресивности исказа и чине га стилски маркираним у односу на форме са пуним облицима помоћног глагола.

II.6.14. На штокавском терену прилике у народним говорима разликују се на више нивоа: када је у питању фреквентност овога облика, потом (не)обичност форми са префектом и имперфектом помоћног глагола, те могућност грађења од глагола свршеног и несвршеног вида, о чему је било речи на самом почетку. Једно од важних питања, као што је напред и разматрано, тиче се могућности самосталне употребе плусквамперфекта. Прилике у стандардном језику и већини дијалеката указују на то да је овај облик у индикативној употреби сасвим необичан, те да на највећем делу територије опстаје као везана синтаксема, искључиво у служби обележавања радњи које су претходиле некој другој претериталној ситуацији. Искључиво у синтаксичком релативу плусквамперфекат је бележен у банатском говорима шумадијско-војвођанског дијалекта, где је присутно једино значење антериорности, при чему радња на основу које се плусквамперфекатска временски одмерава не мора бити експлицирана (Ивић и др. 1997: 386). У староцрногорским говорима констатовано је да је основна карактеристика овог облика резултативност у прошлости, те он нужно изискује исказивање радње пре које се плусквамперфекатска вршила, или се то препознаје из контекста (Пешикан 1965: 201). У Мрковићима је плусквамперфекат претерит перфекта, тј. њиме се казује само прошла радња која се извршила (вршила) пре друге радње у прошлости (Вујовић 1969: 340). Исто је и у говору Бјелопавлића (Ђупић 1977: 164). За новопазарско-сјеничку зону Д. Барјактаревић такође наводи само примере реалтивне употребе (Барјактаревић 1966: 135), иако наш материјал показује да је индикативни перфекат овде сасвим обичан. У трстеничком говору плусквамперфекат функционише искључиво као везани облик – обележава радњу која се реализовала у прошлости пре неке друге. Иако се не истиче експлицитно значење дезактуелизованости плусквамперфектом обележене радње, такав закључак наслућује се у тврдњи: „Реализација неког глагола је претходила некој другој реализацији, само је у овој групи остварење некако удаљеније.“ (Јовић 1968: 195). У личким говорима плусквамперфекат се увек везује за неку ситуацију између радње исказане плусквамперфектом и садашњег тренутка (Драгичевић 1986: 166). Прилике које одговарају онима у нашој зони, бележене су у говору источне и централне Херцеговине, где, како наводи А. Пецо, „за разлику од стандарднојезичке употребе где се префектом износе радње у прошлости (из)вршене пре или

после неке друге радње, плусквамперфекат обележава и радње које су такве да се време њиховог вршења не одмерава према другим радњама, већ се њиме могу самостално исказати стање у прошлости као резултат извршене глаголске радње“ (Пецо 2007: 271–272). Ј. Вуковић на материјалу из Пиве уочава постојање разлике између форми са имперфектом и перфектом глагола *биџи*. Неподударност је садржана у томе што се „облик са импфектом помоћног глагола употребљава за радњу која је везана на неки начин за моменат или ситуацију у прошлости, а не мора претходити каквој радњи у прошлости, нити уопште бити видљиво везана с каквом другом радњом“, а „други се облик – са перфектом – употребљава скоро увек за радњу у прошлости која је претходила каквој ситуацији која би могла бити обележена само претериталним обликом“. (Вуковић 1940: 96). Дакле, овде је опозиција индикативна : релативна употреба у вези са семантичким својствима помоћног глагола. У галипољском говору најчешће се употребљава за обележавање радње која је претходила некој другој, такође прошлој, израженој имперфектом и аористом (нема примера за перфекат), али долази и у контекстима без непосредне везе са другом радњом у прошлости (Ивић 1957: 373). У горанском говору овај облик потискује се перфектом и ретко је у употреби. Од функција су му доступне исказивање прошле радње реализоване пре неке друге, такође прошле ситуације, или се њиме само казују прошле радње (Младеновић 2001: 497).

Постојање широког ареала у коме опстаје и функционише искључиво као везана јединица, упућује на закључак да главнину српских говора карактерише сужен домен употребе плусквамперфекта у свим његовим синтаксичким службама. У вези са тиме јесте и (не)могућност грађења овога облика од глагола оба вида. Аутори ову особину најчешће везују за присуство / одсуство компоненте резултативности и дезактуелизованости прошлих дејстава, као и за претходно наведени домен употребе у индикативној или релативној служби. М. Пешикан констатује да је у староцрногорским говорима основна карактеристика овог облика резултативност у прошлости, те он нужно изискује исказивање радње пре које се плусквамперфекатска вршила, или се то препознаје из контекста. Плусквамперфекат имперфективних глагола овде се ретко може чути (Пешикан 1965: 201). Како аутор наводи, „с обзиром на обично резултативно значење плусквамперфекта, природно је што се он врло често чује од оних глагола (свршених) чије је основно или уобичајено значење резултативно“. Ипак, „плусквамперфекат се може употребити и без резултативности везане за одређено време у прошлости. То нарочито често бива кад је последица (резултат) радње уклоњена или нестала, тако да је нема у садашњости“. Овде свакако „не мора бити потпуног уклањања резултата радње, него може бити у питању извесно његово слабљење или пак непотпуност, недовршеност, па и несигурност у успех и вредност радње“ (Пе-

шкан 1965: 201). Отуда, на пример, реченица *био је доша* обавезно изискује допуну којом ће се прецизирати пре којег тренутка у прошлости је дошло лице о којеме је реч, односно у којем тренутку се долазак тог лица могао узети резултативно, као прошли факат.“ Понекад се то време „препознаје из контекста, из ситуације, нарочито је тај случај чест код плусквамперфекта са имперфектом помоћног глагола, с обзиром на то што и сама везаност имперфекта (било којег, па и помоћног глагола) за доживљаје говорног лица често даје временску одређеност и без других средстава“. Тако је „сама реченица *бјеше доша Љубо* довољно временски одређена ако се зна кад је говорно лице било у ситуацији да запази да је та радња извршена“. (Пешикан 1965: 201). У говору Паштровића употребљава се углавном од свршених глагола, али је бележен и од несвршених (Јовановић 2005: 394). Плусквамперфектом се у Бјелопавлићима исказује радња која се у прошлости извршила, и увек је то извршена радња, пре неке друге радње односно пре момента о коме се говори (Ћупић 1977: 164). У говору Пиве плусквамперфекат је могућ само од свршених глагола, те „мора означавати радњу која увек претходи неком моменту радње друге или некој ситуацији која је временски у центру причања“ (Вуковић 1940: 97). Галипољски говор зна за плусквамперфекат творен једино од перфективних глагола и то само са помоћним глаголом у имперфекту (Ивић 1957: 373).

Разлике које у значење перфекта уноси облик помоћног глагола углавном се тичу присуства / одсуства компоненте доживљености, као што је констатовано и у тутинско-новопазарско-сјеничком ареалу. У говору Пиве плусквамперфекат са помоћним глаголом у имперфекту може бити употребљен само за сопствену прошлост приповедачеву, као и сам имперфекат. Осим тога, разлика између форми са имперфектом и перфектом на овом терену јесте у томе што се облици са имперфектом помоћног глагола користе да означе радње које се као такве самостално смештају у прошлост, без везивања за неку другу прошлу радњу, која се десила пре или након плусквамперфекатске (Вуковић 1940: 96–97). Тако је и у Мрковићима, где се обликом са имперфектом, који је много чешћи, казује доживљена, а другим недоживљена радња (Вујовић 1969: 340–341). С друге стране, у говору источне и централне Херцеговине, на пример, у употреби је плусквамперфекат са обема формама помоћног глагола, с тим да аутор не налази постојање разлика на релацији доживљеност : недоживљеност, које би зависиле од одабира облика помоћног глагола (Пецо 2007: 271–272).

У једном делу штокавских говора (углавном периферних) плусквамперфекат поседује и могућност употребе у модалној служби. Тако се, на зетско-сјеничком терену, у Црмници, свезицом *да* и плусквамперфектом свршених глагола може исказати нека врста жељног начина: *Да бѣше дбукла* наше ођело и *да бѣше йрѣбачила* вѣл и плетенице, ћаше ййс(т) кѣ горскѣ вѣла (Милетић 1940:

555–556). У сличној служби бележен је и у говору Пиве: да *бијјасмо* овб *сїрїа-ли*, кїша ће; да *бјесмо* (о)вб *їокдсили* м̃ло јџш, п̃а ћем' ѓнд̃а ўжинати (Вуковић 1940: 98), те у Бучуму и Белом Потоку у призренско-тимочкој зони: ај Бѳбе, да *бѳјомо* *їрѳвѳзли* сѳноно, мѳже нештѳ да уд̃ари; да *се бѳше оженїл* јѳданп̃ут, да не мїслимо (Богдановић 1979: 124). У Лужници се осим у временском значењу, плусквамперфекат употребљава и у модалном, у коме је, поред жеље да се изврши оно што се њиме казује, присутна и „модална нијанса жаљења због пропуста да се учини оно што је требало: Макар какв̃у шкѳлицу да *бѳше завршил*“. Бележени су и примери плусквамперфекта „у протази иреалног кондиционала (а да *се не бѳше женїл*, да *не бѳше шиљ* у Рўсију, белићї нѳ би умрл)“, са такође присутном „семантиком жаљења због властитог пропуста да се утиче на њега да не уради оно што је урадио, а што се завршило кобном последицом“ (Ћирић 1983: 106). У модалној служби плусквамперфекат у нашој зони није бележен.

Најзад, само у говору Гатња забележено је да се уместо плусквамперфекта користи, осим перфекта, и конструкција *беше* + аорист (*беше оїїдоше*, *беше донѳсоше*). Како се наводи, „примери са имперфектом глагола *беше* у неутралном облику и аористом у личном глаголском облику, са позицијом која покрива употребу плусквамперфекта, сведоче о присуству нове плусквамперфекатске конструкције“. Конструкцијама типа: и *бѳше уїлашиї се* ј̃ако, мѳји *бѳше зар̃дїши* добре п̃аре и сл. аорист се помера „у неку даљу прошлост, са евентуалним временским односом паралелних радњи у прошлости која није непосредна – што уноси имперфекат, али и смештање у неку прошлост пре неке друге прошлости, што би онда било плусквамперфекатско значење“. На могућу замену за плусквамперфекатску конструкцију са глаголским придевом „упућује и могућност напоредне употребе аориста и глаголског придева“. Овакви примери „могу бити траг плусквамперфекта са аористом којим се инсистира на доживљености, али се може радити и о елидираној реченици у којој *беше* временски и просторно локализује доживљену прошлост (= у то време, на том месту, у тим околностима), а сам садржај доживљености и његова конкретизација саопштава се аористом“ (Младеновић 2013: 362–363)

II.7. Футур I

II.7.1. У србистици се футур први дефинише као глаголски облик чија је примарна функција исказивање будућности, тј. радње која ће се вршити или извршити после момента говора (Танасић и др. 2005: 434). Њиме се казује да ће се нешто „збити или ће неко (нешто) у овоме или ономе стању бити у будућности, после времена у коме се говори, или на које се мисли“ (Стевановић 1986: 671). Овакву службу футур први има на читавом штокавском дијалекатском комплексу.

Исказивање будућности подразумева специфичан однос према означеној глаголској радњи преваходно због тога што се, за разлику од прошлости или садашњости, када се обележавају радње које се посматрају као (из)вршене акције или се њихова реализација дешава у моменту говора, футуром исказују дејства чије је вршење тек планирано – са већом или мањом сигурношћу тврди се да ће уследити. Стога аутори оправдано наводе да ова чињеница „свакоме футуру даје нијансу модалности“. Ипак, „зато што се узима да то као извесно припада будућности у односу на садашњост, на време говора, футур који само то значи, а уза њ нема неког посебног знака модалности – зовемо индикативним футуром“ (Стевановић 1986: 671).

II.7.2. За разлику од већине других временских облика који се одликују разгранатим пољем употребе и широким дијапазоном функција како у својој основној тако и у секундарним службама, футур први у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони функционише као облик са релативно уским доменом употребе. Његова примена углавном је ограничена на основну службу исказивања будућних радњи, док се као временски транспонован ретко бележи. Нешто ширу примену има у модалној употреби.

Футур први се у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони употребљава у синтаксичком индикативу за обележавање радњи референцијално и неререференцијално конципованих. Утврђено је да у српском језику за исказивање таквих дејстава овај облик најчешће не захтева додатна језичка средства у функцији детерминатора, а за препознавање индикативног карактера најчешће је довољна реченична информација, док шири контекст по правилу нема већу улогу (Танасић и др. 2005: 434), што одговара приликама у нашој зони. Наведену особину М. Ивић објашњава чињеницом да футур први у глаголском систему српског језика функционише као типична временска категорија (Т категорија), са одсуством компоненте доживљености, динамичности радње (обележје D-), а такве јединице одликује то што се њима „време дате радње одмерава једноставно, без обавезног повезивања са неким другим моментом вршења неке друге конкретно означене акције“ (М. Ивић 1958: 146).

II.7.3. Референцијалне радње у синтаксичком индикативу могу се обележавати глаголима свршеног и несвршеног вида⁵⁴:

оде ћу ја да сѝднѝм, сѝпер ми је оде (Баг); нѝће да се одл'ѝдѝ, не бѝј се; кѝфу ћу ја да донѝсѝм; шѝћер ћу ја нѝћ, нѝка шећѝра; шпѝрет је врѝћ, лѝко ћемо му иѝрѝић кѝфу; ја ћу оѝићс (Бал); свѝдба, женѝдба, то ће ти бѝић и смѝјешно (Боб);

⁵⁴ Овде наводимо и примере са допуном у виду инфинитива и оне са везом *да* + презент, имајући у виду да се у обзир узимају само форме са футурским значењем. Анализа двају типова допуне (разлика волунтативно : футурско значење) у облицима футура првог дата је у одељку о инфинитиву (в.т. II.1.3, II.1.4.).

свѣ *ће* ти он *исѣрићаӣ* од *а* до *ш*, и вишка *ће* ти он *исѣрићаӣ* (Бот); јѣдно *ћу* ти *ѡклѡнӣӣ*, ѣво пробѣри (Из); ѣ, шта те брѣга, тѣ то *виђеӣӣ нећеш*; *виђећеш* ти, мнѡго ти трѣбā; а тѣ шта *ћеш рāдӣӣ?*; мѣ *ћемо да идѣмо* кѹћи, да одмāрāмо; (Ка); нѣшто *ћеш* и од нѣга *чѹӣ* (Леч); јā *имāм* млѡго крмāчā, *дāћу* ви вѣпра (Лу); то *ћу да* ви *објāснӣм* кāко је постāло то прѣзиме; јā *ћу* ви то *ѡдмоћ*; код нѣга *ћеш дѡбѣӣӣ* да се ниђе не крпāш, он *ће зѡвнуӣӣ* овѣ старѣјѣ лѹде и *завршӣӣћеш*; запиши и нѣко *ће* ти *кāзай̄* (Нет); свѣ *ће* ти то *исѣричаӣ*; *ѡрāжѣћу* некѡг дрѹгѡг; а *ѡјѣшиће* и нѹ; дā л' *ћеш се* ви *снāћ?* (Пож); јā *нѣћу* на тѹ сѣдницу *дѡћ* (Пож); дāнас јѣдна пāргѣја, сѹтра дрѹгā, бѡг знā кāко *ће* овѡ *да бѡдѣ* (Прћ); *видећеш* једну кѹћу са л' ѣвѣ стрāнѣ (Ра); пријети му тāмо да *ће* му *ѡдѣӣӣ* порѡдицу (Рај); тестѣја *ће дсѣӣӣ* (Со); *ѡѹриће* ти (С. Туп); јā *ћу ѡричаӣ*, а ви пѣйшите; кѡл'ко *ће да* не *кѡшӣӣ* дорѹчак? (Трн); пā *ћу* ви ја нешто *исѣрићаӣ*; попричај тѣ нешто, пā *ћу* ти ја *ѡѡричаӣ* за једну дрѹгѹ ствāр (Цв); нāјболѣ *ће* им *ѡричаӣ* Ѧгњен Јѣлић; он је стари чѡвек, свѣ *ће* ви *исѣричаӣ*; *нѣће* он нāма *узѣӣ* крāву испред овол'ѣкѣ децѣ (Бол); нѣће, бѡк *ће ѡдмоћ* (Бу); кāко *ће* сирѡма *да га изѣдѣ?* (Врс); ѣди Гѣно, *ѡрāжѣће* те; пā ја *ѡревѣкнѹћу* ја то; *ѡѡӣӣћу* ја с вāма да ви кāжѣм; то *нѣј да бѡдѣш* зāвѣсна за то; *нѣј дѡј* да вѣдѣш; нѣка, *рāдиће се*, *урāдиће се*; сāмо се бѡгу замѡл'и, бѡк *ће да ѡмѡгнѣ* свѣ; чијā *ће* л'ѣла дѹжѣ *да горѣ*; кѡ свѡм детѣту *ће* ти он *рѣј* (Д. Пол); ѡна *ће* ви нāјболѣ *објāснӣӣ*; имā кѹћа мусл'имāнскā испод пѹта, првā *ће* ве *срѣѣнуӣӣ*, а једна је више пѹта, вѣдећете ѣстѡ *срѣѣнуће* ве; тѹ *ћеш вѣдѣӣ*, једна је мусл'имāнскā кѹћа испод пѹта; е тѹ *ћеш нāј* сѣгѹрно; ѡна *ће* ви свѣ *објāснӣӣ*, мѣсѣм јѡш ѣмā тијā Србā тāмо, и ѡна *ће* ви *објāснӣӣ* (Дуј); мѡже преко Карајѹкићā пā за Гѡшево, нѣкѡк *ћеш ѣӣӣӣ*; *мѡћи ћеш* тѣ; Вр̄сенице, *видећеш*, с л'ѣвѣ стрāнѣ ти дѡћѣ црква (За); *хоћу* л' *бѡӣӣ* преко тел'евѣзијѣ?; ѣмā један у Ўгѡ што *ће* ви *ѡрићā* тѣ дѡгађāје; отѣди код Амѣра Гѡрћевѣӣа, свѣ *ће да* ти *исѣрићā* истѡрију; свѣ *ће да* ти *исѣрићā* истѡрију прāвѹ (Ки); *дāћу* ја нѡјзи стол'ѣцу нек сѣднѣ; ѣто штā *ћеш* тѣ *да нāѡӣӣеш* от тѡгā јā нѣ знāм; не гарāнтујѣмо да *ће дѡћи* жѣва са стѡла; мѡрāмо да оперѣшѣмо ал'и не гарāнтујѣмо да *ће се дѡј* жѣва са стѡла; *намѣсѣӣӣћеш*; свѣ *ћу* лѹдѣма *да ѡѡрѡсѣӣӣм*; *ѡѡјāвиће се* дерцāл; јā *ћу ѡѡӣс* код тијā Зѡрнѣӣа да и посѣтѣм; *нāј ћу* кѡ Ејѹпа; јā *ћу се ѡжѣнӣӣ*; јā *ћу да сѣдѣм*; *убѣћеш* нѣкѡг и *дѡбѣћеш* пāре; ѣто ко имāте ви нѣкѡг, слѡбѡдно зѡвите јā *ћу дāӣ* ви; ѣто, тѣ мѡреш сāма, јā *ћу* ти *кāзай̄*; и овѡ *ће ѡрѡћи*; сѣко, *нѣћу се* јā млѡго мѹчӣӣ; јā *ћу гл'ѣдāӣ* у ѣме бѡга да ти то дѣјете изл'ѣчѣм (Кл); јā *ћу*, сѣне, *ѡѡӣс* да то твѡје ѣсе очѣстѣм; свѹј *ћеш* тѣ тѡгā *да нāћеш*; и јā *ћу да кл'ѣкнѣм* мāло; јā *ћу да идѣм* у ѣурѹмл'ѣје (Кн); *ѡѡӣӣћу* на онѡ брѡдо онамо гѡре; имā тāмо ѡдмā од шкѡл'ѣ пā тāмо, *кāзāћу* ви ѣѣ су; тѣ гл'ѣдā у мѣне, јā *ћу гл'ѣдāӣ* у тѣбе (Тр); нѣко *ће мѡрāӣ да бѡдѣ* мајѡр; хѡће валā он, он *ће* ти *ѡрићаӣ* (Уг); Адем је продāвац а нѣгѡва жѣна *ће* вам *ѡричаӣ* (Бл); дѡћу, свѣ *ћу* ти *ѡричаӣ*; јā *ћу да* ви *ѡрићāм* шѣптарскѣ; валā *ће* ви тā *кāзай̄*, јāх; кāко *ћу* ви *кāзай̄* за Рѣљину кѹћу ѣѣ је (Бо); кāко *ћу* ја *ѡ[а] идѣм* тѹнāке?; нѣмā пробл'ѣма, *дāћемо* дѡвѡјку; слѹшā овāмо, ѣмā пѣдесѣт лѹдѣ нāоружāто, кѹћу *ѡѣ* ти *дѡј*; да пѡћѣш ил'и *убѣӣӣ* ти свѣ што ѣмāш (Бр); мāкни тѣ овā цибāнлук, скрāјни се дѡлѣ једну гѡдину дāнā, овѡ вѣшѣ *бѡӣӣ нѣће*; а ѣѣ *ће* овѣ *да ѡѡ?* причā тѣ па *ћу* ти ја *дѡдāвай̄* (Вру); јā *ћу нāј* ѣво двѣста кѣлā пасѹлā дѡл'е; ѣто *смѣјћеш*

се а то није за смих (Гл); хāj jā һу тѣбе *їдмој*, помѡгни тї мѣне; ѡна *ће оїиїс*; *нѣће дѡј* да му помѡгне; нек је трѣћї дїо Симѡнѣ, ја *һу је узѣїи*; невѣста *ће пѡсл'ѣ бїиї* ўмѡрна за свѡдбу; *оїрѡһу* ти, мајко, ја; мајко, ја *һу* ти *дїраїи*; *нѣће* ништа *фѡл'уїи*; Менсўр *ће д[а] [ид]ѣ* за Нѣмачкў; кѡ *ће да* ми *чўвѡ* овѡ говѣда?; *јѡ һу да* јој *слѡжїм* онў грўду сїра; *кўїићу* ти шта знѡш; тї ми трѡжи, *јѡ һу* ти *дѡїи*; *јѡ һу* ти *дѡїи* да попијеш сбк; *родїћеш* сїна по њѡме; како гѡј бїдѣ, *јѡ һу* тѡ такѡ *да рѡдїм*; Мѣнсўре, кѡ *ће да идѣ* да купїјѣ нѡмїрнице?; кѡко *ћеш* сѡма тї свѣ *да рѡдїш*? (Го); пїтѡте ме шта гѡј хѡј, *јѡ һу* ви *исїрїћѡїи*; нїко *нѣће їграїи* онѡмо ѣе му мѣсто нїје (Гу); е тї *ћеш*, у їме бѡга, *да се удѡш* и дѡдѣш у свѡју кўћу; *јѡ һу донїјейї* па да осѣчѣш онѣ купѡне; ил' *ћемо* ти мї тѡ *донїјейї* да осѣчѣш ил' и *дѡћемо* њѣму; хāj ти ўзми клўсе, *нѡћемо* ми пѡре до тѡмо; тѡ *ће* ви *исїрїчѡїи* (Ђер); пїтѡ ме, *јѡ һу* ти *їрїчѡїи*; нѣ знѡм штѡ *ће бїиї*; с тїјем *ћеш умрїјейї*; (Жи); *дѡћу* ти марѡму (Жи); бѡга ми *һу* ти *јѡ їрїчѡїи* за мѣне (Ке); *јѡ* сам бїла млѡда, л'нїјѣпа девѡјка, *їокѡзѡћу* ти сл'їку. (Ков); бржѣ *їшѣ дѡј* (Кон); ѡн *ће да ноћї* код мѣне; ѡн *ће* те *їдвес*; *нѣће* тѡ *бїиї* такѡ; *дѡјїшѣ* Влѡхиње и Влѡси кѡлѡвї и кѡлѡвѣ, а *јѡ* сѡмо пред Бѡга скїдѡм а пред вѡс јѡк; пѡ *їшѣ закўчѡїи*: Кўкў Їлѡзе, шта тѡ бї са тѡбѡм?"; и *јѡ һу* тѡ *да кўїїм*; тѡмо су у маѡцин, нѣка, *јѡ һу донїјейї*; *дѡјћу* да ви нѡћем утѡбус (Ле); *јѡ* зѡлагѡј л'ѣба *һу нѡј*; валѡ *нѣће* ни овѡ *ѡсїчѡїи* (Ли); и овѡ *ће* ти овѡј Идрїс *рѣј*, блѡго мѣне (Ми); тў дѡћїте, *вїдећейїе*. *Вїдећейїе*, они нѡјѡвљўјў на рѡдиѡн на тел'евїзѡр све нѡјѡвљўјў; *оїїићу* *јѡ*; овѡ *ће* ви *исїрїчѡїи* от стѡрѡга вѡкта (На); тѡ *һу* ти свѣ *исїрїчѡїи* (Па); на кѡга *ћеш* тї овѡ *да їревѣдѣш*?; *јѡ һу* вѡс *да ўзмѣм*; јѣс да мусл'имѡни *їшѣ* дѡста *їрѡвїиї* нѣзѡду, ал' и *јѡко* *їшѣ* (Пе); вѡлѡ *һу* ти *јѡ кѡзѡїи* (Пл); *јѡ* тѡ ништа нѣ знѡм зѡ шта *ће* ми тѡ *вѣлѡїи*, кѡко *ће* ми тѡ *вѣлѡїи*; јѣс имѡла прїча, и тѡ *һу* ти *їрїчѡїи* (Пр); *јѡ һу да* ти *исїрїчѡїи*; тї пїши, *јѡ һу* ти *їрїчѡїи* (Св); *јѡ һу* тѡ свѣ *зѡврїишїи* (См); *јѡ* нешто сам зѡузѣт пѡслѡм, а би ве повѣѡ до гѡре ал' да ве повѣдѣм пѡ *һу се врѡїишїи*; Мїловѡн *ће* тѡ *знѡїи*; *оїїићу* час пѡсла, хājте вї нѡвїше (Ст); сїпѡ ми у шѡјкѡчу, *јѡ һу да* је *їоїїјѣм* (Стр).

На будућу перспективу обележених дејстава, међутим, указује се некада и посебним, помоћним језичким средствима. Уз глагол у футуру првом најчешће је бележена одредба *сѡд*, којом се упућује на то да ће (из)вршење именоване радње уследити или непосредно након момента говора, или у времену које се, зависно од ситуације о којој је реч, перципира као (релативно) блиско:

са[д] *ће* ти ѡна *донїјейї* зѣтин; *са[д]* *һу* њѡј и тѣбе чѡј *їўрїиї*; ѣво їмѡ, *сѡт* *ће* ти *сїчѡїи* Зѡрица; ѣво *сѡ[д]* *һу д[а] [ид]ѣм* да је припнѣм (Бал); *сѡт* *һу* вам *їрїчѡїи* којї су прѡзници, кѡ је гдѣ; *са[д]* *ће* ѡн *донїјейї* (Из) (Лу); *сѡт* *ће мѡраїи* за нѣкў гѡдину *да їрѡжѣ* некў лѡкѡцију (Нет); *сѡт* *һу* ви *јѡ кѡзѡїи*; тѣбе *һу* *јѡ сѡт* *їдвес* ѡде и кѡзѡћу ти (Ос); један брѡт што ми је ўмрѡ *сѡ[д]* *ће* му *бїиї* гѡдина (Прћ); *сѡт* *һу* ви *јѡ кѡзѡїи*; *ѣ сѡт* ѡде *һу да* те *їревѡрїм* (Цв); *сѡд* за Сенїцу тѡмо *се врѡћѡїи нѣћейїе* (Гр); *сѡт* *ће* ми *дѡј* мўж да му је поклѡнїм (Кл); ѡјте тѡмо, *сѡ[д]* *һу* *јѡ да склѡнїм* овѡ; *сѡт* *ће* ѡне *да се разїћу* одѡтл'ѣ вѡлѡда; *сѡт* *ће да нѡїћѣ* овѡј дрўгї мѡмак са бал'їркѡм; *са[д]* *һу да* га *оїїїўжїм* што сам држѡ ѡца пѡ мајку, пѡ свѣ тѡ *һу да* му *одўзмѣм* тѡмо на деѡбу (Уг); *сѡ[д]* *ће д[а] идѣ* за

Њ Америку да се удaje (Вру); отишла онамо код Шабановија, са[д] *he* дој; са[д] *hu* ја тебе сира да донесем, ти хајеш сира несланога; са[д] *hu* ја донїеїи баклаву и обланду; са[д] за некол'ико *he* да иде за Немачку да радї; са[д] *hu* ја дрўгў виљушку донїеїи, нїјеси ми зинат дошла; ја *hu* донїеїи са[д] воду (Го); са[д] *hu* ти їрїчаїи нешто ўкратко (Дет); са[д] *he*мо їродўжїи; дојће дана (Ке); са[д] *he*мо да мїсл'е да је мџа сестра (Кон); нїје дошл јџш, са[д] *he* дој; казаћу ти сўтра; са[д] *hu* ти ја їрїчаїи; са[д] *hu* ти рєј (Ми); дај некї старї л'їс, е овакџ виш, ево ти, са[д] *hu* ти ја наїрїчаїи (Па); са[д] *hu* да ти кажем штa е она трајїла њему да јџ кўпї као невести (На); она *he* са[д] мїћу кахву да їўрїи (Пру); казаћу ви баш са[д] (Д. Пољ).

Некада се прилог *сад* среће и у комбинацији са другим детерминатором временског типа: још маљо, са[д] *he* и џн да доће; са[д] *he* свадба бїи у недељу, оде *he* бїи повише продавниче гџре (Уг); џнда ја сам, двaдес и првџо септџмбра са[д] *he* бїи, отишџ на сабор, тў смо се вићел'и (Ју); казаћу ти са[д] кат їзаћемо (Вру).

Од осталих одредби забележено је:

дана *he* да бўде гџре неџо првї дан (Бу); ти *he*ш дана їдануи у крџф (Кл); кџ *he* дана да му крїи дїјете? (Кн); ти *he*ш сўтра да радїи овџ, ти овџ (Ју); сўтра *hu* їрџ крос Пљевље (Дет); хоћеи л' нџас за Тутїн? (С. Ћуп); џн нџас неће мџ дој на теравїје (Нет); нџас *he* те їревaрїи, сўтра *he* те їрекџрии (Д. Пољ); дојћемо ўвечџ (Жи); ти *he*ш посл'е онџ мџраи да исїїједїи (Кл); пџсе *he*мо џпет да бројїмо пџново (Вру); видећеш пџсл'е кад џдеш тамо (Уг); ја *hu* наврaїиїи у понедељак (Дет); у четвџтак їи џдмa дој овaмо, Андрија не мџже без бабџ ни маљо (Го); ти четїри дана, петїи *he*ш дој (Нет); дојће џн за петнаес дана (Вру); ја *hu* да џдем у новџмбар (Го); о Божїћу *he* да наїўнї трї гџдине (До); снаха *he* мџраи овџ гџдинџ ранїјџ да идџ (На); такџ да *he*мо тџ идўћџ гџдинџ да їрїрџемїмо тџ л'їл'е (Д. Пољ); џни *he* да їду на дан свaдџбџ да је ўзмў тамо (Го); їосїићемо се бaр некат; дрўгїи пўт кат доћџте, најавї се и џнда *hu* да сїрџемїм рўчак и да ве чекaм (Ка); џна *he* џпет да га зџвнџ дрўгџ вџче; џн јџсте валa пџштен и свџ, ал'и жўт, плaв, ада нећје *hu* ти га їџказaїи (Па); па *hu* ја неће намінуи да видїм, да се промўчїм (Дет); е наврaїиїи *hu* сїгўрно неће, акобџгдa. Наврaїиїи *hu* неће сїгўрно ко[д] тебе и мїло ми је да сврaтїм (Жи).

Забележене су и одредбе којима се упућује на дужину трајања футурске радње:

једно са[д] врџмена *he*и га саћкаїи (Ле); трї дана *he* да бїдџ у блнїцу (Па); још шџс дана *hu* да те чекaм, ако ти је нўжда (Гл); док не оздрaвї, тџ *he* да превїјa (Го); док си у војску, овџ *he* ти вaљaїи (Пр); док сам жива, тџ и ја и дџца *he*мо тџ да їанїїїмо (Д. Пољ).

II.7.4. Нерџференцијалне радње могу се исказивати само глаголима несвршџнога вида:

свaкї *he* дан долaзїи тўнек; сврaћаће кат мџгнџ (Го); џни їи га исїрaћаїи кџл'има (Ле); кат год чупaш траву рукaма, їадаће кїша; узїмаћемо џтсат код њџга; мї *he*мо му їлаћаїи мџсечнџ (По); садек *he* се тўнек окуљaїи (Пе); пa

дол̀азѝхе, дол̀азѝхе и сѝт кѝ и свѝкѝ гѝдинѝ, јѝко су се развѝл'и (Не); *узѝмѝхе* сѝр код мѝне (Уг); ако мѝгнѝ, ис Пазѝра *ѝѝ* нам *догѝнѝи* (Жи); *налѝгѝћемо* кѝ и из овѝјѝ гѝдинѝ ѝвечѝн помѝло (Бо); *нѝћемо се срѝћѝи* чѝсто; *лагѝћу* га једно врѝме (Ту).

II.7.5. Футур први може се употребљавати и за обележавање дејстава која се као таква одређују не према моменту говора већ у односу на неку другу радњу, и тада је посреди релативна употреба (Стевановић 1986: 672; Танасић и др. 2005: 437). У релативној служби бележен је најчешће у случајевима означавања радње која се као будућа одређује у односу на другу радњу исказану неким претериталним обликом:

замѝшљѝ је нѝкад да *ће* тѝ Нѝмци *ѝсѝаѝ* ѝйна влѝс, пѝ *ће* тѝ да *ѝреѝвѝрѝ* аутонѝмију; ранѝјѝ је биѝ ѝспит, и ѝндѝ закѝжу кѝт *ће* свѝдба (Прћ); бѝрѝл'и су се пријетѝли *ћѝ* *ће* да *ѝ* ѝвѝѝку, *ћѝ* *ће* да *ѝзмѝ*; четѝри гѝдине нѝсмѝ се изѝл'и кад *оћемо* да л' *ѝгнѝмо* (Врс); рѝкѝ сам дѝ л' *ћу* *дожѝвѝѝ* сѝмо да се наспѝвѝм (Трн); ѝн нѝкат нѝје знѝо ка[д] *ћу* да се *ѝорѝѝм*; јѝ сам мѝсл'ила *имѝће* (Го); јѝ сам тѝ се уплѝшила, мѝсл'ила сам штѝ *ће* *бѝѝ* сѝ мнѝм нѝвине *ће* *ѝсѝаѝ* (Ме); јѝ му се мол'ѝо да ми јѝвѝ дѝ л' *ће* да *диѝломѝрѝ* (Ми); ако ме пѝнѝ о ѝљу, нѝјесам учѝо, сѝгѝрно *ћу* изгѝбит гѝдину (Ми); одређѝвѝ се стѝрѝ свѝт, чѝуш којѝ *ће* да *ѝредвѝѝ*, којѝ *ће* да *расѝоређѝ* гѝсте, којѝ *ће* мусѝфѝре прѝвѝ да зѝвнѝ на сѝфру (Гу); ѝна се рѝкла томѝ Хѝѝићу, не дѝјѝ је, мѝне *ѝѝ* је *ѝѝ*; ѝна се огојѝла, штѝ л' *ѝпшѝ* да не вѝдѝш од ѝѝ, кад је нѝјзаднѝ пѝт дошла, јѝ сам мѝсл'ѝла она *нѝће ѝѝ* ни у Тутѝн, она *ће умрѝјѝѝ* (Па); што га нѝје питѝла да л' *ће ѝѝѝ* за ѝѝга?; нѝје имѝло пѝкара приѝвѝтнѝ да хл'ѝп продѝѝ се, сѝмо штѝ ѝднѝсѝш тѝ *ћеш ѝсѝѝ* (Рај); Крајѝште се звѝло овѝ овѝмо ка Трѝјѝбинѝма овѝ сѝл'ѝнце мѝлѝ и јѝ је чѝкѝ ка[д] *ће ѝзбѝѝ* (Тр); је л' вам причѝ што *ћемо* да *ѝѝћемо* (Уг); *ѝсѝкѝ* ми слѝнѝнѝ кѝ да *ћу* да га *ѝревѝјѝм* на нѝбој (Коз); нѝје мѝгѝ да ѝлѝ што *нѝће се ѝдрѝћ* имѝња (Пож); сѝтрадѝн дѝгла се, тѝрила под јѝстук ал' под дѝшѝк пѝрѝ, кѝ *ће дѝзѝѝ* да нѝћѝ (Жи); ѝ вѝлѝ је имѝла лѝда овѝ гѝдинѝ, ко нѝје имѝла лѝда, нѝкат га *нѝће* ни *ѝмаѝ* (Кн); тѝ се нѝје гл'ѝдѝло дѝ л' *ћеш* тѝ ѝтетѝту *ѝѝѝраѝѝ* ѝчи, нѝ дѝ л' *ћеш ѝѝгнѝѝ* свѝ говѝда да се ѝбадѝјѝ; ѝн се свѝ бојѝо нѝјће некѝга баксѝза пѝ *ће* му мѝјку *учѝгѝѝѝ* (Ка); жѝне су знѝл'е штѝ *ће* да којѝ *рѝдѝ* (Коз); јѝ нѝјесам биѝ тѝјесно да л' *ће* ѝна мѝне *узѝѝ* и да л' *ћу* се јѝ ѝѝј *свѝѝѝ* (Ст); дѝшла некѝ свѝјта једнѝј мојѝј стрѝни и онѝ причѝјѝ да *ћу* јѝ да се *жѝнѝм* (Вру); мѝсѝо бѝлѝ *ће жѝвѝѝ* (Ли); ѝн нѝје му кѝзѝ што *ће* да му *ѝѝѝѝ* трѝћѝ (Ке); Љубѝнко вѝкѝше оћу и јѝ, кажѝ, да идѝм ѝдавдѝ (Бал); она вѝлѝше мѝжда *ћу ѝѝѝнѝѝ*, пѝ нѝје испѝла, ѝстѝла је тѝ (Уг); причѝше они да *ће* да се *сѝл'ѝ* (Ту); прѝпѝ се, дѝде им бѝк јѝдно дѝјѝте, па пѝслѝ дрѝгѝ, ѝна грднѝ све трѝпѝ, хѝ *бѝће* бѝлѝ, *бѝће* бѝлѝ; нѝ шѝе ни да рѝдѝ у кѝхву, бојѝ се јѝ *ћу* га *ѝѝѝѝѝѝ*, јѝ *ћу* *зѝѝѝѝѝѝѝѝ* (Го); посл'ѝн ѝѝше ѝѝди кѝњѝма, ѝѝди по двѝ-трѝ ѝвѝка те е за прѝсѝи, па посл'ѝн да л' тѝпѝт, ал' мѝло каснѝјѝ ѝѝди па рѝши ка[д] *ће* да је *ѝзмѝ* (Де); јѝ сам ѝшла на кѝѝсе, припѝњѝла хи, а којѝ нѝје нѝ *ће* да *ѝнѝ* па је дрѝжѝ зѝ рѝке, дрѝжѝ је за по едну рѝку (Кон); зѝп сам вѝдила пѝ овѝ хлѝдно, рѝко можда *ће* ме *ѝл'ѝѝ* јѝш вѝшѝ (Ли).

У појединим примерима зависнослужених реченица футурска радња одређује се на основу односа према радњи исказаној презентом:

Томо и Драгољуп, којџа гђ нађеш они *ће* ти ојричаи (Врс); кат стигнеш, *видеиш* једну цркву с л'ијеве стране (Тр); ако нешто запуца, *ја ћу да ве сјасим* (Туз); ако буде мђа шћерка, *ја сам дошћ по њу, ја ћу да све ојрдсиим, ја ћу све да ојрдсиим* овћ што е радјла; ако ти трѣба, *нај ћемо* нешто (Бо); ако стигнѣ кѣмбј, *лако ћемо* (Кн); вала ова пијетћо *је запѣва*, *ту ће бији* дѣбро (Вру); он кажѣ *иушиићу* те сћмо кат рѣкнѣш да хѣ да *узмѣш* Хусу (Ле); ако траји л'ѣба, *ја увијек донѣсѣм и вишѣ, даћу му* (Пе); кад ми изумрѣмо, *неће дѣћ* нико ни да виђи ѣде *је смо бил'и* (Ст).

Презентске форме у свим примерима заменљиве су облицима футура другог или футура првог.

М. Стевановић сматра да онда када се футурска радња временски одређује према претходној, такође футурској радњи, овај облик има више модални него временски карактер, те је у таквим примерима посреди синтаксички релатив (Стевановић 1986: 672). С. Танасић, са чијим ставом се слажемо, је, с друге стране, мишљења да је у оваквим случајевима ипак тешко отиснути из првог плана однос тих будућих радњи према моменту говора. Стога је „прихватљиво устврдити како се обликом футура првог, у оваквој синтаксичкој констелацији, дата радња примарно поставља као индикативна на плану саопштавања, а секундарно као релативна будућа радња с обзиром на свој однос према будућој радњи исказаној обликом футура првог у главној реченици“ (Танасић и др. 2005: 437–438).

Наведеном домену употребе одговарају наши примери:

рѣиш јѣ да *ћу да дѣћем* (Ме); *слагће* га да *ће му се јавији* (Пе); кат *ће се видеи* *иосвѣдиши се*; е бѣга ми ја тѣбе познјѣм и кат *ћу умјраији*, *ћу те иознаваији* (См); *рѣићу* ја Добрѣсћву, *дѣиће* он на трпѣзу пћ *ћу му рѣи* (Ка); сат *ће ми дѣј* дѣца, *свѣ ћу ве казати* (Шав); на Тѣпчидер се штћмпају пћре, однѣси гѣре, *измѣриће* на прѣцјзнѣ терѣзије пћ *ће* ти *дѣиши* тол'ићко пћра кѣл'ко је тѣшко, нѣвијја, ал' од онјја *ће* ти *узѣиши* дѣсет пѣстѣ трѣшкѣва; овћ што *ћу* ти *дѣиши* три нѣћи опѣри рѣке и намјжи, сѣтрадћн немѣ се умјват и *неће* ти вишѣ *ијрѣбаији* (Кл).

П.7.6. У функцији исказивања прошлих понављаних радњи футур први у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони јавља се обично када има обележити какве поступке који су се у прошлости понављали, и који могу бити актуелни и у садашњем времену, те су као такви уочени као типични (и то најчешће за одређену личност о којој је реч). Посреди је, наине, о квалификативни футур, често употребљаван у савременом српском језику „приликом предочавања поступака типичних за личност која је тема разговора“, а познат је и бугарском језику. М. Ивић наводи примере оваквог футура у обама језицима: „той е ићакѣв човек: *суијрин ШТЕ СТАНЕ, ШТЕ ЗАКУСИ* – *ио је ићакав*

човек: *изјуџира ЋЕ ДА УСТАНЕ, нештоо ЋЕ ДА ПРЕЗАЛОГАЈИ...*“ (М. Ивић 2008: 65)⁵⁵. У овој синтаксичко-семантичкој служби у употреби су глаголи свршенога вида, а према М. Ивић, футуру се овде приписује и прошла и садашња и будућа временска вредност (М. Ивић 2008: 65). Поводом последње наведене тврдње, С. Танасић истиче да „треба ипак говорити о посебном фокусирању чињенице да ће се, с обзиром на то да постоји као перманентно својство, то што је речено испољавати на плану будућности. Нечија садашња особина може се изнети „предочавањем поступака“ које он чини, које би учинио, које ће учинити“ (Танасић и др. 2005: 437).

Примери квалификативне употребе:

она *ће* до зорѐ *сѐдеиџ*, она *се неће сѐишиџ* овѐ да маќнѐ; код њѐ *ће* овѐ сатрџнут све, ђна *неће џримѐишиџ* да је сатрџло (Бал); дѐбар је, џвијек *ће* те ђн л'џјепо *срѐишнуџ*, *џоџричаџ* (Го); да се зѐмља преврџнѐ, она *се неће ђиџ*; свѐ *ће* по кџћи *да џреџџурџ* и *неће* ти за бѐга мџлѐга тѐ посл'ѐ *џоџишџиџ* нијѐдно (Пе); по свџ нџџ *ће* ђде *џџреџиџ* са флџшѐм у рукџма тџ пџшта (Вру); *биће се* и *биџи* и *сваџаџиџ*, тѐ му такџ рџса некџ погџна (Уг); она *ће жџивѐиџ* вџздџн глџдна, она ти *неће зџћ* ни у џџиву ни у штџлу, бѐже сачџвџ; из Ёзбиџџџа једна гавранџша, тџ ти *неће*, дѐшла би ти докл'ѐ ти траџѐ у регџл и у витрџни шѐлџџа, ђна *ће* ти *џџиџ* кџфу и *џурџће* и на гомџлу, и отџдѐ, *неће* ни *да* и *џџѐрѐ*; жѐна ипак *ће да се снаџѐ*, да умџјесџи, да џпѐрѐ и свѐ (Ка) да *ће пѐбаучкѐ ис*, ђн *ће изџј* да ме вџдџи, такџв је (Леч); иџмџ пѐ[т]-шестѐро дѐџџа, и тџ дѐђџу и иџграџ се, ѐво им је лѐпта и свѐ тѐ, ал' и тѐ свѐ нѐмџ којѐ ме *неће сџџгнџиџ* да ме послџшџџа (Ос); и џнџ сџдџџа је ис Лукџвиџџџ тџ, ђн нџкад *неће џрѐј* него ме поздрџвиџ (Мн); кџ л'џчно мѐја дѐџџа да су, свџкџ чџс, *неће* ти штџ рѐџ, л'џјепо се пџтџ, сѐднџ попџџџ кџву (Св).

Ређе се футур сређе онда када означава радње хабитуалног карактера (а тада је заменљив наративним потенцијалом):

џвечѐ кат *ћемо да идѐмо* у џнѐ дџбироге, згрџда се звџла, иџди мџ прџџнѐм бѐси бѐг ми дџша, тџмо о џнџ слџму обрџиши нѐге и завџчи се и л'ѐгни, ѐ бѐже слџтко л'и је бџло; ако *ћемо да сџјѐмо* пшениџу, мџ би звџли мѐбу (Ле); конѐпла кат *ће да се кџсел'џ*, турџл' и би је у мѐџло (Ду); такѐ је бџло, ђбично ако вџшѐ

⁵⁵ За указивање на радњу која се понављала, како наводи М. Ивић, у македонском постоје две граматичке солуџије. Прва подразумева информисање о времену посебном језичком јединицом одговарајућим обликом глагола *чини*, док је лексички податак о радњи исказан обликом императива одговарајућег глагола (уп. *џџџ чини: доџди, најџлни ја џџорбаџџа... / џџџ чинел: доџди, најџлни ја џџорбаџџа... / џџџ ке чини: доџди, најџлни ја џџорбаџџа... и сл. у смислу „он има обичај да дође, да напуни торбу...“* итд.). Друга се своди на употребу футурског облика, како за садашњост (обичан футур; уп. *џџџ ке доџде, ке ја најџлнеџ џџорбаџџа... и сл.*) тако и за прошлост (тзв. „прошли футур“; уп. *џџџ ке доџдешѐ, ке ја најџлнеџе џџорбаџџа и сл.*). што се будућности тиче, џу и у македонском, као и у већини других словенских језика, при казивању фактографског типа сигнализује футурски облик имперфективног глагола. Облик перфективног би се аутоматски интерпретирао у референцијалном смислу. Како ауторка истиче, и српски и бугарски имају такође овакво видско огреничење (М. Ивић 2008: 65–66).

нешто *ћеш да рџдџиш*, позџви мџбу, оно дџђи вишџ љџди и брџжџ се заврџши (Коз); кат гџд *ће* невџста *да изџћџ*, она би џшла џназџт, да не обрџћџ л'џђа (Че).

Граматиџе нас информишу о томе да је футур први облик који је подобан транспоновању у прошлџст. При таквој транспџзиџији он се најчешћџ комбинује са презентом, мада је знатно мање фреквентан. Футуром се, наиме, у приповедању често исказује неџа акџија која *ће* се догодити после радње о којој се говори обликом приповедаџког презента. Овај облик приповедаџу служи да из приче у коју је увео слушаџоца или читаџоца обликом презента упутџ поглед у „будућност“, да саопшти нешто што се догодило касније од догађаја о коме саопштава приповедаџким презентом. За овакву функцију, како наводи С. Танасић, футур први је погоднији од презента или претериталног облика (Танасић и др. 2005: 441).

У наративном режиму казивања, као временски транспонован, међутим, у туџинско-новопазарско-сјениџкој зони футур први је знатно слабије заступљен од осталих облика, те примери овакве употребе нису бројни:

они се нијџесу састџјџл'и нијџако. Упознајџ се преко неџија пријџтеља, рџдбинџ, видџ се родџтели, и џнда *ће* ова што џштџ девојку *да џошџљџ* прџсџе (На); она свџ спрџми тџ рџхо џџено, пџклџне за рџдбину, гардерџбу, и прије нџ што *ће да крџнџ* она свџ тџ срџди, нарџшма (Д. Дуб); маљо пријџен нџ што *ће да се разбол'џ*, зџвџ она мџне да се видџмо (Го); прије нџ што *ће дџђ* овамо, џна је тџ рџдџила, пџсл'енџке није (Уг); није тџ ништа имџло, нџма, поџђџепџно се носџло, тџк касније *ће да изџћџ* понџшто да се кџпи овџ по продавниџа (Бр); дџцкан *ће да се џџџџџ* тџ да се срџћџ мџмџци и девојџке, џсприје тџ није имџло (Бо).

У српском језику „футур први употребљава се ради најављивања тога да *ће*, након једнога лица, сад наступити друго, како би и оно узело учешће у дијалогу. Може, такође, да најави долазак следеће слиџе која се представља облиџима презента. У оваквим позиџијама ипак су чешћи од футура првог облиџи аориста и свршеног презента“, као у примерима: Једном стане се цар разговарати са синовима: – Куд се то дева род с наше јабуџе? – *На џо ће ређи сџарији син.*; ... Јесмо, мајџко. – *На џо ће најмлађи.* (Танасић и др. 2005: 441).

У нашој зони забележен је мањи број примера овога типа али са испуштеним глаголом говорења⁵⁶: Дџрџ се џн: „Врн се овамо, брџ!“; а џна *ће* ти џџму: „Нећу!“ (По); кат *ће* Миџа изједама: „Кџ? Мџне не пџда на пџмџт“ (Го).

II.7.7. Футур први је облик подложен модалном транспоновању. Употребљен уместо императива, и џиме заменљив, футур први носилац је семантиџе заповести, забране или жеље, као у примерима: *Донећеш ми свој рад, да га оџеним; Нећеш више излазиџи без јаџне; Навраџићеш мало код мене* (Танасић и др. 2005: 442). Како примеђује Д. Сааведра, „неџад су наређења

⁵⁶ Д. Барјактаревић бележи и неколико примера са исказаним глаголом говорења (Барјактаревић 1966: 136).

која се изнесе футуром грубља него она са императивом“, као у примеру: *Сѣаћеш кад ти кажем!*, што „проистиче из тога што се убеђеност говорника укључује у инваријантно значење футура, а тиме се истиче и то да се жеља или сагласност слушаоца потпуно игноришу“ (Сааведра 2004: 166–167).

У служби исказивања заповести, забране или жеље футур први присутан је и у нашој грађи:

сѣрѣмићеш ми тѣ да дѣћем да љзнѣм кат се бѣдѣм врѣћѣ (Ле); *ѣослѣћеш* ми по њѣму дѣбавѣзно (Ке); *ѣѣрићеш* јој ѣде мало компѣра нека понѣсѣ (Ка); *зѣѣсѣћеш* ми овѣј брѣј (По); *врѣѣћеш* ми тѣ прѣјен Ђѣрђевдана дѣбавѣзно. Немѣ да си забѣрѣвила (По); тѣ *ћѣѣ* полѣко *ѣс* (Брђ); прѣво *ћѣѣ* да дѣћѣѣ дѣл’е у днѣ Вучулѣквѣ (Не); свѣ *ћѣѣ ѣс* овијем маќадѣмом (Ра);

нѣћеш ми се вишѣ тѣ *врѣѣѣ*, тврѣда ти је бѣса; *нѣћеш* га њѣму *ѣрѣдаѣ* сѣгѣрно (Ту); њѣга да *ѣѣкнѣш нѣћеш*, јѣ не дѣм; *нѣћеш* ми тѣ ѣде валѣ вишѣ дѣј (Бал); ви богѣташи па дѣшл’и да пробѣрѣте, е *нѣћѣѣ* ни трѣћѣ ни четвѣртѣ ни сѣнку *виѣѣѣ*, јѣ за богѣсто не жѣвѣм, твѣе богѣство мѣне нѣшта не донѣси и тѣ се понѣси саш њѣм, а нѣј ни сѣнку јој *виѣѣѣ нѣј* (Ке); *нѣћеш* га њѣму *ѣрѣдаѣ*, маќар га бѣцио (Жи);

ѣѣћеш и мѣне јѣдан, тако ти бѣга (Тр); *нѣћеш забѣрѣвиѣ* да ми ѣзмѣш? (Ле); *јѣвићеш* ми штѣ је бѣло (Ос); *ѣѣрѣћеш* му да сам му остѣвила сѣр (Ка).

Императивно значење футур први у српском језику има и у упитним реченицама са прилогом „докле“: *Докле ћѣѣ се бунѣѣѣ?*, где је заменљив примарном категоријом, императивом: *Немојѣ се више бунѣѣѣ*. Када је посреди футур, међутим, постоји додатна семантичка нијанса – да је радња вршена дуго времена и да је ово говорнику непријатно. Код варијанте са императивом ова се нијанса може приближно изразити помоћу прилога „више“ (Сааведра 2004: 166). Такви примери обични су и у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони: дѣкл’ѣ *ћу* јѣ њѣму да *ѣѣѣрѣм*, брѣ, вишѣ?; ѣво кѣлко гѣдѣнѣ тѣнек, дѣкл’ѣ *ћу* да се мѣчѣм? (Ту); дѣкл’ѣ *ћѣ ѣн* да се мајмунѣѣ? (Го).

Осим уместо императива, футур први може се употребљавати и у примерима типа: *Ти ћѣш ѣѣ боље знаѣш од мене*, где замеђује презент, уносећи додатну стилску нијансу убеђености; односно у примерима када говорник констатује неку већ извршену радњу неког другог субјекта, при чему изражава своје неодобравање те радње: *Ти ћѣш мене да учѣш: слѣѣѣ јѣдан* (Сааведра 2004: 169). Иако не располажемо већим бројем потврда овакве употребе, констатујемо да је и у овој служби футур први сасвим обичан на нашем терену: *знаћѣ ѣн тѣ* да ти објѣснѣ (Ка); *бѣћѣ* да *ћѣ* она знаѣ бѣљѣ него јѣ (Не); *ѣн ћѣ* мѣне да забранѣѣ дѣцу да виѣѣм, крѣмак (Тр).

Најзад, футур први може замењивати и потенцијал у упитној реченици са упитном заменицом или прилогом: *И њѣгово је дѣѣе? Него чије ћѣ да буде?*, где наступа са додатном нијансом убеђености (Сааведра 2004: 169). Забеле-

жили смо примере: ја валā. Кѿ *ће* дрўгѣ да ми кѣѣи? (Бл); Ёх, сама. Кѿ *ће* да ми ѣомѿгнѣ, бѿга ти? Нѣмā нѣко (Жи). Заменљив је потенцијалом и у контекстима типа: не смѣјѣ мāјка и ѿтац да гѣкнѣ от тогā сѣна, мѿрā му ѿбрес пāре да *ће* зѣмљу грѣс, бѣјѣ хи, матретѣрā хи (Ст); да *ће* умрѣјѣи, она не смѣјѣ нѣму да се пожāл'ѣ (Ост); не смѣјѣ тѿ да учѣнѣ да *ће* се зѣмља ѣреврѣнуѣи (Бал).

У модалној употреби футур први користи се и за исказивање намере, става сигурности, претпоставке:

купѣјѣ онѣ рѿбу што *ће* да нѿсѣ тāмо кат се удā (Ле); узѣмā свѣ онѿ што *ће* да корѣсѣи пѿсл'ѣн (Жи);

е валā *нѣће* се ѣдāи кол'ко ја што ћу се (По); богами, брѣ, угнѣвѣиће га (Бал); мѣ *ћемо* свѣ ѿде сѣрāдāи (Лу); мѣе *ће* да не ѣѿѣдѣ (Ос); *оћу* да цркнѣм; ја ѣмāм некијā цѣмпѣрā *оће* свѣ да и *изѣдѣ* грѣња, нѣће тѿ нѣко; штā да рāдѣм, *оћу* ћѣцу да *ѣѣроѣсѣи* (Кл); дāнас му га *ѿј* нѣће, сѣгѣрно, д (Кн); ако нѣмā карāктера, да је нѣгѿво, мѣку *ћеш* вѣдѣи (Тр); слѣшā Смайл'е, немѿ д[а] идѣмо, ѿна је ѿѣшла, *изгѣнућемо* (Ђер); „Хā“, кажѣ, „сāт, ѿна *ће* ти ѣѿбѣр“; сā[д] *ѣе* ѣѿсвāдѣи; Рāль, бѿга ти мāк се, ѣграјѣ, свāтови дѿшл'и, четрѣс свāтѿвā, ѣграјѣ, сāт *ће* онѿ кѣћѣ ѣāнуѣи пā *ће* те *удāвиѣи*, нѿ изāђи ис кѣћѣ; немѿ бѣжат, бѿк те убѣо, врāти се ка кѣћи, крф *ће* л'ѣј; нѣ, врāћāј се, крф *ће* л'ѣј, они хѿте девојку (Пл); ѿна мѿрā да ти врнѣ тѿ прѣје Ђѣрђѣвдана, ако ти ѿстāнѣ – *заврāчāће* ти; ѿна га шѣнѣ, пѿслѣ *ће* јѿ ѣѿрāс чѣр онѿј мāјки што га бѣјѣ (По);

мѿжда *ће* се и ѣѿмѣриѣи, кѿ знā (Пе); немѿте му пѣшћат вѣл'икѣ вѿду *оће* се *ѣгѣшиѣи* (Из); кѿ знā дā л' *ћемо* се вишѣ вѣћѣи (Ка); *оће* вѣк *ѿћ* пā пѿклат му стѿку, ѿвце (Лу); тѿ бѿг знā дā л' *ће* бѣиѣ да л' нѣће (Ос); ѣђѣте, *оћеѣе* ѿзѣс (Трн); е, пѿсѣ бѿга ми бојѣм се сāт ѿвāј нāрот да *ће* да *насѣрāдā* (Ки) сāт мѿја једна унѣка, вѣрујем да *ће* ѿна бѣиѣ учѣтељѣца; сāт је заврѣшила факултѣт, те ѿна *ће* вѣрујем тѣ се ѣрѣмиѣи (Бр); нāс двѣ стāрѿ, ѿмркни, ал' да л' *ћеш* ѿсāмнуѣи; да л' *ће* је *дѿчѣкāи* (Го); нѣ знāм да л' *ће* бѣиѣ ѿвѣ гѿдинѣ по пѣт ѣурā (Кон); нѣмā Јѣса, богами *ѣѣ* га *ѣдāиѣи* Ђерекāрци; рѣко: „Не вѣрујем да *ћеш* бѣиѣ такāф, Гѿјко“; (Ле); хāј што *ћу* ѿсѣѣи за на пѣјѣц, дѿбога мѣне, да л' ѣмā двā сāхата?; Зѿви га тел'ѣфѿном, грѿм те убѣо, бѿга ми *ће* се ѣѿѣшмāниѣи (Ли); јѿк бѿга ми, не вѣлā тā стол'ѣца, јѿк валā, кл'ѣцā, *оћеш* ѣāнуѣи пā посл'ѣ да се убѣјѣш (Ми); *удāће* се кѿбѿгдā; . (На); е бѿгами, Шѣфко, кѿ бѣднѣ сѣдбина, нāма *ће* ѿѣс; кѣкѣ, пѣна *ће* се *нāѣнуѣи* гѣјдā (Пру); ја реко она *ће* ве ѣбѣиѣ са ѿнијем кѿл'ѣма (С. До).

Концесивни футур познају црмнички говор (Милетић 1940: 556) и говор Бјелопавлића (Њупић 1977: 165): (*Послāћу* ти га – свѣ *ако* *ћемо* ѣѿцркāи; Ё, ѿћу вāла, свѣ да *ћѣѣе* ѣѿѣцāи). Такви примери забележени су и у нашој зони: ѣ вāлā, *нāј* *ћеш* га, пā свѣјет да се преврнѣ (Ту); валā *ћѣѣе* ѣѿѣиѣи нѣшто пā да *ћемо* се свѣ ѿѣрѿвāи, нек идѣ у врāга (Ли).

II.7.8. Исказивање будућих радњи с обзиром на категорије доживљеност : недоживљеност, како наводи Ј. Вуковић, неутрално је, јер, „неприродно би било и диференцирање будућих радњи на доживљене и недоживљене,

па је разумљиво што за будућност немамо облика у независној (реченички независној) употреби паралелних футуру као што у таквој служби у нашем језику поред перфекта имамо аорист и имперфекат“ (Вуковић 1967: 372–373).

II.7.9. У српском језику у одређеним лексичко-синтаксичким услови-ма футур први може бити замењен перфективним презентом или футуром другим (Ковачевић 2008: 196). Употреба презента наместо футура првог, те могућност међусобног замењивања двају футура у контекстима одређеног типа позната је и говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице. Имајући у виду класификацију коју даје М. Ковачевић у раду *Конкурентности двају футура и имперфективног презента у савременом српском језику* (Ковачевић 2008), нас занима однос перфективног презента и футура првог, те футура првог и футура другог.

Однос футура првог према презенту у српском језику подразумева конкурентност футурских форми са облицима имперфективног презента, док перфективни презент у простој и независносложеној реченици уместо футура првог може бити употребљен само уколико се употреби модални прилог *можда* (Ковачевић 2008: 198–199).

У нашој грађи релативно су чести примери са презентом глагола несвршеног вида уместо футурских форми:

не враћа́м се ни жива ни мртва ту́нек (Ли); валā нек долāзи ко гђј хдће, ја *не уситајем* (Ши); ручак *не ситава́ам* више никоме, долāзио ко долāзио, пролазио ко пролазио (Бал); оvd ја више *не иуша́ам*, нека седј у штаљу кат је баксус (Трн); кdзе *не држим* више за живу главу (Пож); звāл’и враћи се, нe, нe, нe, за живу мајку, док је он ту, ја *се не враћа́ам* (Пож); синаћ зовe, *не мdгу да дођем*, има́м посла. Немo ни долāзит кад нe мош (Шав); *не мdже* ти dна тo *ириeи* ситурно (За); рeко ми јој се никат *одужии* *не мdжемо* (Ков); ај мdмци здравo, *вићамо се* (Вру); ај пā *се чујемо* (Ту); има́ три сандука, *не мdреиe* *иоиeраи* (Бал); тāмо код Пdжегe, *не мdжеиe* ви тāмо *ис* (Бољ); код ријекe *скрeћeиe* дeсно, немo д[а] идeш узбрдо нo дeсно (За); нeка судoвā, тo *мdгу да иeрeм* ја и сутра (Бал); сутра *ишeм* тo свe за Крагујевац и за Арāнђеловац (Бољ); сутра *се враћа́ам* ис Пазāра, немo да ме хeкаш (Бер); дāнас-сутра *долāзи* он oде (Ка); у недељу *долāзи* (Ос); на Бdжић *крeћу* (Не); за двā дāна *долāзим* у Рāјетиe (Ра); нāјмањe за двiје-три гdдине сeло *оситајe* празно (Не); ви старј за коју гdдину *умиреиe* (Рач); за недељу дāнā *идeм* дол’e пā ћу виђет (Кн); такo исто и Рāјетиe, нāјмањe за десет гdдинā *гаси се* Рогdзна, гdтово је (Ка); срећeвал’и купатило, срeдио за мeне, кdнфoрно свe, и зимус *слāзим* са женoм дол’e; онде су нāше куће, ту су ми бурāзeри и ја, имамо и апoтеку, бурāзeрова апoтека и продāвница бурāзeрова и кућа, свe кdнфoрно и зимус *идeмо* дол’e (Трн); ове зимe *куијeмо* више дрвā (Ли); на л’ето се *вићамо*, бdже здравe (По).

Несвршеним презентским формама у свим примерима одговарају облици футура првог са глаголима перфективног вида.

У зависносложеним реченицама употребљава се и свршени презент, заменљив формама обају футура:

Томо и Драгољуп, којџа гђј *нађџи* они ђе ти опрџчат (Врс); кат *сџџџгнџи*, виђеђеш јџдну цркви с л' џјевџ странџ (Тр); ако нџшто *заџџџџа*, ја ђу да ве спџсџм (Туз); ако *бџдџ* мђја шђџрка, ја сам дошђ по њџ, ја ђу да свџ опрђстџм, ја ђу свџ да опрђстџм овђ што е радџла; ако ти *џрџџа*, нај ђемо нџшто (Бо); ако *сџџгнџ* кђмбај, лџко ђемо (Кн); вџлџ овџ пијџтађ ђе *заџџџа*, тџ ђе бџт дђбро (Вру); џн кађџ пџштиђу те сџмо кат *рџкнџи* да хђј да џзмџш Хџсу (Ле); ако *џрџџџ* л'џба, ја џвијџк донџсџм и вишџ, дџђу му (Пе); кад ми *џзџмрџмо*, нџђе дђђ нџко ни да виђџ џде ђе смо бџл'и (Ст).

У примерима са прилогом *мђжда* / *мђрџџџ*, свршени презент замењује футур први, али би на том месту могађ бити употребљџн и футур други, без промене значџња:

не смџђџм нџшта да гарџнтујџм, мђжда *се џосвџдџ*, пџ не дђђџ (Ле); тђ кат се здоговђру, не јџвљџ се џдмџ, морџбит *се џредџмџсл'џ*, пџ посл'џн брџка (Жи); мђжда и ја нџкад *зарџдџм* некџ дџнџр да кџпџм и ја сџбе нџшто (Вру); можда *кџџџ* нџшто и нџма ако се сџгџ (Па); џни се можда *џоврџџџ* да покџпџ још џнђ сџђена што је џстџло (Кн).

Исту функцију као и прилог *можда*, само доста чџшђе, врши и *дџко*:

дџко нас *не слџжџ*, рџкђ је да џмџ (Бу); дџко *се јџвџ* до сџтра (По); па дџко *се здоговђру* (Па); дџко *бџдџ* дђбро, дџђе бђг (Жи);

нек џстанџ сџр тџ, *нџђе се*, дџко, *џџквџриџџ* (Го); ја ђу да му кџђџм, *нџђе се наљџџџџџ* дџко (Ке); *нџџџ се*, дџко, *џосвџдџџџ* ако и џстџвџм сџме; бђљџ је сџдек, дџко јој *се нџђе џџгђршџџ* (Уг);

дџко *бџдџ* и џн *доџђо* (Пе).

У свим наведџним примерима футур први, презент и футур други су синонимни.

Прилог *можда* од значџја је и за утврђивање џноса двају футура. Наиме, како наводи М. Ковачџвић, „општџприхвађено је мишљџње у србистичкој и/или сербокroatистичкој литератури да футур I и футур II никада не могу бити конкурџтни у простој (независној) реченици, јџр се футур II при џзначавању будуђности искљџчиво употребљава у џдрџђџним типовима зависних реченица“ (Ковачџвић 2008: 199). Међутим, како аџтор показује, „футур II се, попут перфективног презента, може уз модални прилог *можда* употријебити у значџњу футура I и самџстално, тј. у простој реченици“, притом самџстална употреба обухвата и облике од свршџних и од глагола несвршџног вида (Ковачџвић 2008: 199–200).

Потврда за наведену тврдњу има и у нашој грађи:

можда *се бџдџ џредџмџсл'џо* пџ се јџвџ (На); рџче Кџма мђжда *се бџдџ сџкџџџџџ* л'џ пџре пџ зџјџдно да кџпџмо (Ту); можда *бџдџ гарџнџџџџџ* за њџ па добџјџџ и џна пџсош да идџ зџјџдно (Жи).

У зависносложеним реченицама футур први је бележен уместо футура другог:

кад *ће̄ӣе доћ* другџи пџт, донѣсите ми (Ка); тџ знади твѣе ка[д] *ће̄ӣу дој* за казџн-скџ (Вру); ѣво гѣре сџт кат *ће̄ӣу оџӣӣћ* код Мџловџна, виѣдећеш гѣре тџ чатмѣру; (Ст); бѣга ми јџ тѣбе познџјѣм и кат *ћу умѣраџӣ* ћу те познџват; (См); ка[д] *ће̄ӣе ви осѣл'ӣӣ*, ѣн се више вѣратит неће (Уг); и тѣмо мѣже кат *ће да иду* код Рѣдо-мѣра (Шав).

II.7.10. Анализом употребе футура првог у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони показује се да је овај облик најфреквентнији у својој основној служби, као и у функцији исказивања наведених модалних значења. Као временски транспонован релативно ретко се јавља, имајући у виду да је број потврда за обележавање прошлих радњи (како појединачних тако и понављаних) футуром у наративном режиму казивања знатно мањи од примера где се прошла дејства исказују облицима којима је то примарна служба (перфекат, аорист, имперфекат, плусквамперфекат) или временски транспонованим формама (потенцијал, императив, наративни презент).

II.7.11. Прилике у већини других говора слажу се са овде уоченим стањем. На највећем делу штокавског терена футур први функционише као облик који ретко подлеже временском транспоновању, при чему су му семантички потенцијал и домен употребе сужени. Тако се у говору Мрковића употребљава готово искључиво у синтаксичком индикативу. Редак је у релативној употреби, где се среће само у једној врсти типизираних временске реченице, у којој је заменљив аористом (Њна отворѣла кџцу. *Кѣ^а-ће̄ глѣ(ѣ) аџӣ*, ѣо сѣра; *Ўзек да ѣру. Кѣ^а-ћу глѣ(ѣ)аџӣ*, рѣло-ми-је расѣћено) (Вујовић 1969: 342). Потврда за овакву употребу нема у осталим говорима. У Ибарском Колашину футур први најобичнији је у индикативној служби за исказивање будућих радњи, али се јавља и у приповедању, квалификативној и модалној употреби (Божовић 2002: 114). У говору Бјелопавлића има потврда за футур први у приповедању где се износи нека радња која ће се десити, односно – која се десила после радње у прошлости, потом у квалификативној служби. У модалној употреби посебно је чест императивни футур (Ћупић 1977: 164–165). За трстенички говор констатује се да употреба не одступа умногоме од стандардне, с тим да не постоји употреба футура првог за обележавање прошлости типа: *и он ће̄ иџада доћи...* (Јовић 1968: 207). Нешто чешће у приповедању овај облик јавља се у банатским говорима шумадијско-војвођанског дијалекта, где су примери са глаголима говорења нарочито заступљени. Како се поводом ових говора наводи, „јасно је да [...] глагол у футуру помиче радњу унапред, полазећи од једне већ дате ситуације, и при том без напетости или драматике“, с тим да су „у оваквом футуру забележени само перфективни глаголи“ (Ивић и др. 1997: 387).

Из главнине штокавских идиома фреквентношћу употребе временски транспонованог футура издвајају се српски говори на југозападу Косова и Метохије. У целој овој области, осим у временској служби обележавања будућих радњи, бројним примерима потврђени су и наративни и итеративни футур, с тим да је футур итеративног значења фреквентнији (Младеновић 2000: 364). У горанском говору „футур за прошлост потврђен је обиљем примера, и то од глагола оба вида“, а најчешће се употребљава „за казивање радњи које се у прошлости понављају по неком реду или обичају“, али и за „казивање прошлих радњи које су будуће у односу на какав моменат у прошлости“, а „у оба релативна значења футур је синониман са презентом“. Исто стање, како наводи Р. Младеновић, карактерише и све говоре на југозападу Косова и Метохије: чест је у сретечком говору, док се у сиринићком нешто ређе среће. Најзад, „у говору Призренског Подгора футур за прошлост знатно је уобичајенији него у говору Подрима, у коме се у овом значењу користи потенцијал“ (Младеновић 2001: 498). Из примера попут: Прёт-саба *ће ил'џеме*. Шџетаме. Вбда *ће насџџеме*. Па цвџџина *ће бџереме*, па *ће кџџиме* врате, па *ће бџереме* зељџнило за стока да имаџе мљџко... и сл. изводи се закључак да је овакав „продор футура за прошлост омогућен испадањем инфинитива из система, па је футур са презентом којим се казује име радње и честицом *ће*, постао погодан за казивање прошлих радњи које су будуће у односу на неки моменат у прошлости, и у ситуацијама када се радње понављају“. У овом говору „футур за прошлост је, заправо, преузео функцију и значење презента за прошлост“, а „преузимање почива на презентском облику у футуру и релативској употреби оба глаголска облика када казују прошлост“ (Младеновић 2001: 498–499), што не одговара приликама у нашој зони и осталим штокавским говорима изван оваквог иновационог жаришта, где је наративни презент, односно потенцијал у овој служби стабилан у употреби. Фреквентност футура за прошлост у Гори је „у непосредној вези са западномакедонским говорима, у којима је његова употреба врло жива“ (в. Младеновић 2000: 499 и тамо наведену литературу). С друге стране, „мали број потврда са транспонованим футуром у најсевернијем делу ПодрГ – у коме у овом значењу доминирају презент и потенцијал – наслањање је на стање у севернометохијским говорима, у којима футура за прошлост скоро да и нема“ (аутор стање пореди са подацима у: Букумирић 2003: 306, 313, 325, 329, где се налазе само четири потврде за примере овога типа) (Младеновић 2000: 364). Најзад, у Гори је забележено мало потврда за модални футур императивног значења (Младеновић 2001: 499).

II.8. Футур II

II.8.1. У вези са статусом футура другог у систему српског језика доста се расправљало у науци. Неретко му је оспораван равноправан статус са осталим временским глаголским облицима, те га поједини лингвисти који су мишљења да је посредни само конструкција са модалним значењем у својим граматикама нису ни уврштавали у одељке у којима се даје опис глаголских форми. Најдетаљнију анализу овог глаголског облика извршила је К. Милошевић у монографији о футуру другом и синонимским облицима у српском језику, где се даје детаљан преглед синтаксичко-семантичких карактеристика – показују се могућности његове употребе у временској и модалној служби; анализирају примери са перфективним и имперфективним глаголима у главној и зависној реченици, при чему се издвајају примери зависних реченица са везницима којима се остварују различити типови временских односа; анализира се однос футура другог и облика којима се може замењивати (имперфективни презент, презент са проширеном основом, презент са префиксом *уз-*) и сл. Дат је и ареални преглед употребе овог облика у дијалектима штокавског наречја (о свему детаљније у: Милошевић 1970). На овом месту није нам намера да дајемо детаљан преглед поменутих расправа и закључака, имајући у виду да су релевантна мишљења сумирана и у *Синтакси српског језика* (Танасић и др. 2005: 444 и даље), те ћемо их овде само укратко изложити.

Узимајући у обзир различите теоријске позиције са чијег се становишта посматра футур други у систему глаголских облика српског језика, С. Танасић наводи да у српској науци до данас постоје опречна мишљења. Неусаглашени ставови тичу се тога да једни проучаваоци овај облик не сматрају посебном јединицом глаголског система у рангу са осталима, док му други тај статус на изванредан начин додељују. Тако на пример С. Новаковић и Љ. Стојановић сматрају да је у питању конструкција са модалним значењем а не посебан временски глаголски облик. У новијим радовима, међутим, футур први посматра се као временски глаголски облик којем може бити својствено и модално значење (в. Танасић и др. 2005: 443 и тамо наведену литературу). Иако га наводи у одељку са осталим временским облицима, и М. Стевановић сматра да је оправданије звати га модалним глаголским обликом. То оправдава чињеницом да футур други кад год да је употребљен, и у условним и у осталим типовима реченица, „никад, или скоро никад, не означава реализовану већ само хипотетичну (опет дакле условну) радњу, па и тамо има модални карактер, зато ми и кажемо да је футур II више модус него време“ (Стевановић 1986: 680). С. Танасић сматра да „чињеница да се обликом футура другог исказују радње које ће се вршити у будућности, које у моменту говора нису реализоване, не може бити довољан разлог да се овај

облик сврстава у модалне глаголске облике“. Аутор, стога, говори о футуру другом у временској употреби, раздвајајући је од употребе у условним реченицама (Танасић и др. 2005: 443–444).

Према С. Танасићу, „футур други је глаголски облик којим се исказују радње које ће се вршити или извршити у будућности као истовремене, антериорне или постериорне у односу на другу будућу радњу, која је будућа било у односу на моменат говора, било у односу на неку тачку одмеравања у прошлости. Најчешће се будућа радња према којој се оријентише радња исказана обликом футура другог исказује футуром првим, али може и другим глаголским облицима уколико се, при њиховом исказивању, има у виду будућа врменска перспектива у односу на тачку временског одмеравања (нпр. императивом, али и временским облицима под одређеним околностима)“ (Танасић и др. 2005: 444).

II.8.2. У нашој грађи највише је забележених примера у којима се футуром другим исказује радња чије се време вршења одмерава према ономе исказаном обликом футура првог у главној реченици, при чему се између двеју радњи успоставља однос симултаности, антериорности или постериорности:

та̀мо док бѝдѐш седѐла он ће на̀йс ваља̀да (Бал); да̀ћу ти кад бѝдѐш ѝрѐбѐла да полагаш ѝспит (Доб); нѐђе опѐт кат бѝдѐм долѝзѝла, ка̀за̀ћу ти (Леч); свѝрну̀ће кад бу̀дѐ ѝрола̀зио ову̀дѝјер (Ту); кад бу̀ду дѝш'и за̀једно, вѝдѐћемо (Ту); кад бу̀дѐш ћѐла да шу̀раш то, па̀зѝћеш да не прѝспѐш (Ту); ко гѝј бѝдѐ, валѝ, дошѝо да о̀де жѝви пока̀ја̀ће се (Ке); нѐће вѝдет хайра ко гѝј бѝдѐ злѝ учинѝо, тврѝда ти је бѐса (Ка);

ваља̀да ће се ја̀вит кат бѝдѐ сѝѝгѝо; кат бу̀ду ѝорѝсл'и, они ће ма̀му да слѝша̀ју (Ле); како ми гѝј бу̀дѐ рѝкѝо, ја ћу такѝ да ура̀дѝм (Жи);

нѐће се вра̀тит док се не бу̀дѐ ѝромѝнѝо (Па).

II.8.3. Футуром другим могу се исказивати и радње будуће у односу на модалну радњу са будућом временском перспективом исказану императивом:

вра̀ти јој то кад бѝдѐ долѝзѝла; ја̀ви се и ти њѝј кат се бѝдѐ ја̀вила (Ту); рѝкла сам ти још јучѐ, ѝзми ми кат бѝдѐш ѝшла на пѝјац (Па); ја јој кажѝм не слѝша̀ј ништа шта бу̀дѐ ѝрѝча̀о за то (Го); ја̀ви кад бѝдѐш ѝола̀гѝла (Доб); нек се ја̀ви кад бѝднѝ дошѝ (Не); кад се бу̀дѐ ѝомол'ио, ма̀хнѝ му (Рач); кад бѝдѐше дѝшл'и ка једнѝме мѝсту, ѝте полакшѝјѝ, ѝма рѝпа̀ дѝста (Брђ).

II.8.4. О футуру другом у литератури најчешће се говори као о модалном облику зато што се он најчешће јавља у реченицама условног типа. Осврћући се на готово неподељено мишљење да овај облик у условним реченицама има модално значење, С. Танасић примећује да се и поред тога

готово свуда говори о временским односима који се успостављају између њиме исказане радње и радње у служби предиката управне клаузе. Стога је мишљења да ни у таквим реченицама футур други не мења своју функцију: он и даље има, као примарно, временско значење (Танасић и др. 2005: 449). Аутор наводи и став К. Милошевић, која истиче да у зависним реченицама модалног карактера временски облици, углавном, чувају своје зависно временско значење, односно само учествују у ширем изражавању неког начинског значења“, а и у анализи трага за тим временским односима. Међутим, ауторка је само поглавље у коме разматра употребу футура другог у овим реченицама насловила „Модална употреба“ (Милошевић 1970: 72). Најзад, у поглављу о футуру другом С. Танасић употребу овог облика у условним реченицама, имајући у виду преовлађујуће мишљење у литератури, ипак издваја од других синтаксичко-семантичких околности његове реализације.

И у нашој грађи футур други најчешће је бележен у условним реченицама:

ако *не бӯдѣш мѡгѡ*, врати матријал; свѣ зāvѣсѣ да л' ћеш дѡбит, ако *бӯдѣш имѡла* срѣћѣ (Ост); сврѡтѣћеш, ако *бӯдѣш ѣролѡзила* (Че); на пример хѡћемо, ако *бѣдѣ ѣрѣбѡло* да га трајѣмо ми; ако *ѡн бѣдѣ захѣѣвѡ* да се врати код ѡца, рѣкѡ је да га дѡју, ако *ѡн бѣдѣ захѣѣвѡ* да се врати код ѡца, рѣкѡ је да га дѡју (Бл); ако *се бӯдѣ јāvѡ*, рѣкни му (Рач); нѣкѡк ћете пѣтат ако већ *бӯдѣте ѣшл'и* (За).

II.8.5. Материјал показује да футур други грађен од глагола *бишѣ* и радног глаголског придева спада у ред нискофреквентних конструкција у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони. Уместо њега, знатно чешће су у употреби специјалне презентске форме глагола типа *мѡгнѣм*, *имѡд(н)ѣм*, *знѡд(н)ѣм*⁵⁷:

ако *знѡдѣм*, хѡћу (Се); јѡ ѣмѡм и васѣку и гарѡнцију от сѣстрѣ да ме издржѡвѡ пѣт гѡдѣнѡ у Турску ако *не мѡгнѣм* да се запѡсл'ѣм (Нет); тѡ е тол'ѣкѡ интересѡнтно, ѣмѡ испѣсѡто тѡ причѡ, ако *могѡднѣм* да је нѡћѣм; ко *сзнѡдѣм* јѡ тѡчно кѡ знѡ свѣ, рѣћ [ћ]у ти (Гу); јѡ ћу вас да ўзмѣм, ако *не мѡгнѣм* њѣга да спрѣчим да вишѣ вѡма не кѡжѣ да се исѣлѡвѡте са вѡшѣг огњѣшта (Пе); нѣћу да ти продѡм, што *имѡднѣм* дѡћу ти онакѡ (Бал); јѡ ви онѡ што *знѡдѣм*, јѡ ћу ви испрѣћат и пѡвес ве тѡ на тѡ вѡду (Рам); ѡјде да вѣдѣм штѡ ти тѡ трѣбѡ ко што *знѡдѣм* да ти кѡжѣм (Боб); кат *ћѣнѣш* да хи шѣшѡш, јѡвни ми онѡ пѣлѡт да ўзмѣм (Кон); ка[д] дѡћѣш овѡмо те *мѡгнѣш*, јѡвни ми се пѡ ћемо се чѡт (Жу); кат се *удѡдѣш* акобѡгдѡ, пѡ тѣ дѡћѣш са мѡмком, теке жѣва ти је мѡјка, одбрѡнићѣ (Жу); отѣди нѡћѣ стѡтѣну децѣ у бѡл'ницу, ако *мѡгнѣш* одвѡит коѣ, јѡ да скѣнѣм глѡву (Ле); ако ви *ѣрѣбѡдѣ* каснѣјѣ, мѡгу ви набѡвит кол'ко ви трѣбѡ (Ми); ако *рѡдѡднѣ* продѡвница; ако штѡ *валѡдѣ*, узѣћу и тѣбе; ако *се имѡдѣ* срѣћѣ; кад *хѣѣднѣ* да дѡћѣ (Гу); ако нѣшто *фѡлѡднѣ* мѡјѡј дѣци, фѡл'ићѣ тѣбе; ѡн ће ти причѡт што *знѡдѣ* (Гуз); ка[д] *ћѣнѣ* д[а] идѣ, дарѡјѣмо га (Ост); вѣдећу код

⁵⁷ О облицима презентѡ са проширеном оснѡвом у служби футура другог в. детаљнѣје у: Милошевић 1970: 46–49.

Вѣрѣ да ми замйјени овѣ табл'ѣте ко *шћѣдѣ*, да јој се замѣл'им (Го); ја сам га закълео свѣм бѣжѣм задатку да ђн штѣ прије *мѣнѣ* да дођѣ да ўзмѣ дѣцу; ако *могдѣнѣ*, нек донѣсѣ двѣје (Бл); у овѣ насѣље можда *имѣднѣ* још нѣка (Бо); придо та докумѣнта за тѣ пѣнзију ко *имѣдѣ*, тѣ от тога рѣда (Се); ако *ћѣднѣ* причат (Цв); наспи јѣдан ко *ћѣнѣ* (Гр); нарочито кат јѣш *се имѣдѣ* свлѣт, ка[д] се обрѣдй чѣвек, (Д. Пољ); ако *имѣдѣ* йл'ијек карѣктера, да му помѣнѣш двѣ-три пѣт, донйјеће, ако *нѣмѣдѣ*, остѣнѣ. (Леч); ал'и ако нѣшто *фѣлѣднѣ* мѣјѣј дѣци, фѣл'иће тѣбе (Туз); ада богами ђн, мѣрам да га тѣрам да настѣви тѣ шкѣлу ко *шћѣдѣ*, нѣјпрѣчѣ му је шкѣла (Брђ); слѣбо тѣ мѣш кѣме да продѣш, ако слѣчѣјно неко *зѣйрѣжѣднѣ*, реко нек ймѣ (В. Лок); сйпѣј тй тѣбе, ђн ко *ћѣнѣ*, лѣко му је (Бал); мѣре да се дѣсй да ѣпѣт *имѣдѣ* сирѣтйнѣ кѣ кат је бйло нѣкат ѣнѣ (Рај); брѣте мйл'й, ал'и ако *сѣзнѣдѣ*, убйтѣ ме (Рај); пѣт овѣ мѣкадѣм је, ал'и вйдйм мѣчѣ се, ко *мѣгнѣ* хѣтѣ да га грѣду да га асвалтйрајѣ (Кѣ).

Најчѣшће се јѣвљѣју од несвршених глагола, док се свршени бележе тек спорадично (и не могу их имати сви свршени глаголи).

Облици типа *узрѣдиш*, *узмѣгнуш* нису често бележени, а могући су само од имперфективних глагола⁵⁸: ако *узрѣдй*, дѣћу ти га (Лу); ѣто кад *се узйдѣ* гѣре, пѣ мѣш дрѣгй дѣн (Гр); ако *се усйрйишѣ* на родйтеле, нѣће вѣлѣт (По); ако *узмѣгнѣ*, нек идѣ (Го).

II.8.6. Смањена фреквентност футура другог узрокована је и продором презентских форми у сферу употребе овога облика. Наиме, у синтаксичким позицијѣма где би се очекивала његова употреба доста често бележи се релативни презент⁵⁹, и то, у грађи којѣм располажемо, у временским и условним реченицама:

ал' нису јѣш завршйл'и тѣ скй стѣзе, вйдећеш пѣсл'ѣ кад *ѣдѣш* тѣмо; углѣвнѣм, тѣ ти је Бѣре, кат *сййгнѣш*, вйдећеш јѣдну цркву с л'йјевѣ стрѣнѣ (Гр); кад *идѣш* према Бѣрамѣ, ти плако с колима (Кл); док не *свѣйиш* тѣ, мѣћу ћеш вйћѣт (Гр); не мѣгу сѣд да свѣ ти изјѣснйм, штѣ кѣ, ѣе овѣкѣ, ѣнѣкѣ, а мѣжда бй кад *найћѣш* неће ѣпѣт (Бл); пѣсл'ѣ ка[д] *се йѣврѣйиш* (Бр); докл'ѣ ѣнѣ гѣс, којй је мусѣфир, докл'ѣ ђн *не крѣнѣ* да идѣ, нйко не смйјѣ да напѣштѣ (Гу); мй кат је *ййурймо*, тѣмо *свѣдѣмо*, знѣмо штѣ ћемо; кѣзѣћу ти сѣт кат *изѣћѣмо* (Бр); знѣш штѣ, докл'ѣ трѣјѣ мѣсо, нѣћемо, кат овѣ *йѣјѣдѣмо*, прѣлѣзймо (Гу); мѣгу ти рѣћ, кад мй *изѣмрѣмо*, нѣће доћ нйко ни да вйдй ѣде ѣе смо бйл'и, нити га занймѣ, ни снѣху, ни сйна (Ст); кад нѣће *ѣѣћѣше*, ѣто ми и кол'йбе тѣ, пѣ да ми доћѣте пѣ мало да посѣдймо; ал'и нѣће кат *ѣѣћѣше*, ўзмйте ми брѣј, пѣ да ни најѣвйте (Д. Пољ); на брѣдо кад *изѣћѣше*, л'ѣвѣ скрѣнете, на брѣдо кад *изѣћѣше*, ймѣ пѣт, стѣрй пѣт што смо мй слѣжйл'и (Кл); јѣвйте ка[д] *сййгнѣше* (Вру); ѣдовѣт кад *найћѣше* сѣмо ўћѣте мѣло до рѣмпѣ, прѣшѣтѣте (Туз); ймѣм сѣдам кйлѣ шѣћѣра

⁵⁸ Дѣтаљнйје о презенту са префиксом *уз-* у футурској служби в. Милошевић 1970: 49–50.

⁵⁹ О односу футура другог и перфективног презентѣ у српском јѣзику в. Милошевић 1970: 58.

покриће на тѣ таџкице, нијесу стигл'е још, да ми даш па кат *сѣи҃гнѣ* таџкице, ја ћу донијет па да осѣчеш онѣ купоне (Ђер);

ко ви ја *дадѣм* рѣд, ваља тешко ћете га уфатит посл'ѣ (Ле); оде сад ако *идѣш* на Врсенице; (Кл); ти њѣга ко *ћѣкаш*, ти само са њим не можеш завршит разговор (Ме); ако *наћѣш* некѣ злѣ, нијат напријет нѣ мош ис па бѣк, па бѣк; ако *сѣи҃гнѣ* кѣмбѣј, прѣчи је кѣмбѣј да врше нѣ мѣји навильци; ако *сѣи҃гнѣ* кѣмбѣј, лако ћемо (Кн); ако нешто *зайѣца*, ми отѣсмо (Туз); ко *украдѣ* нешто, или *йојѣдѣ* ако се *дѣрнѣ* неће, излазу биљѣзи по детѣту (Вру); ако ме *йанѣ* о љу, нијесам учио, сѣгурно ћу изгубит гѣдину (Ми); она мѣра да ти врнѣ тѣ прѣје Ђурђевдана, ако ти *осѣанѣ*, заврѣчаће ти (По); колач стави вѣлу на рѣк, ко га *баѣи*, кол'ко ће га баѣит, ко га баѣи дал'ѣко, биће берићѣтна гѣдина, ко га не *баѣи*, неће бајѣги бѣт берићѣтна гѣдина (Св); ако ме не *дадѣ* ја ћу ѣстат неудѣта (Жи).

У истим контекстима значење футура егзактног може имати и футур I: донијѣшу ти кат *ћу ѣдѣ* јѣпѣт (Ту); е бѣга ми ја тѣбе познѣјѣм и кат *ћу умѣраи* ћу те познѣват (См); ѣво гѣре сѣт кат *ћеш оѣи҃и* код Мѣловѣна, виѣдѣш гѣре тѣ чатмѣру (Ст); ти знѣди твѣе ка[д] *ћеш ѣдѣ* за казанскѣ (Вру); шта ће ѣн да ти прѣћѣ кат он ништа не ћује шта *ћеш му рећ* (На); која *ће узѣи* да врѣча, бѣк нек је убѣјѣ (По), тѣ чѣвѣте до кат *ћѣше ѣдѣ* до Тутѣна (По); кад *ћѣше ѣдѣ* дрѣгѣ пѣт, донѣсите ми (Ка); ка[д] *ћѣше* ви *осѣл'иш*, ѣн се вишѣ вратит неће (Уг); и тѣмо мѣже кат *ће да идѣ* код Рѣдомѣра (Шав); поћи и ти кад *ишѣ* ѣни *да идѣ* (Тр); нек се причѣвѣ от кола кат *ишѣ ѣролѣзиш* овудѣје (Ту). тѣ је стѣ кѣћѣ било, от продавниѣ сѣт кат *ћеш ишѣ*, ѣдѣтл'ѣ па свѣ онѣ насѣље овакѣ, стѣ кѣћѣ (Уг).

Детаљније о односу футура првог, другог и презентѣ било је речи у одељку о футуру првом (в. т. II.7.9).

У нашој грађи нису забележене потврде временског транспоновања футура другог.

II.8.7. Сви до сада навођени примери илуструју употребу футура другог у релативној служби, када је у оквиру зависносложене реченице радња њиме исказана временски орјентисана према некој другој радњи исказаној другим обликом. Највећи број лингвиста мишљења је да су такви услови и једини у којима се овај глаголски облик и може реализовати (М. Ивић 1958: 146; Стевановић 1986: 693; Танасић и др. 2005: 444). М. Ивић наводи да се футур други одликује „нужном везаношћу за једну конкретну ситуацију вршења у оквиру основне временске релације којој припадају“ (М. Ивић 1958: 146). С. Танасић такође истиче да се овај облик јавља „готово доследно у сложеној реченици, и то у зависној клаузи. И онда кад се остварује у формално простој реченици суштински је иста ситуација. Та реченица стоји у синтаксичко-семантичкој вези с неком реченицом у блиском окружењу или се ради о елиптичној реченици, или чему другом сличном“ (Танасић и др. 2005: 444). Као једини тип клауза где се футур други може употребити самостално у граматикама се наводе реченице типа: *Да не буде куда уиѣкао с оним*

новцем?, са карактером дубитативности изразито модалне (Стевановић 1986: 693).

Истраживања која је спровео М. Ковачевић, међутим, показују да су могућности употребе футура другог у простој реченици нешто шире, и показују неодрживост дотадашњег схватања да се овај глаголски облик у српском језику може употребити искључиво у зависносложеној реченици, односно да се као једини вид самосталне употребе овог облика могу сматрати реченице типа: *да не буде куда уићекао с оним новцима?*, у којима футур други обележава нежељену прошлу радњу. (в. Ковачевић 2009. и тамо наведену литературу). М. Ковачевић, најпре, сматра да се оваквим реченицама нужно одриче синтаксички статус „самосталности“. Како се у раду наводи, реченица: *Да не буде куда уићекао с оним новцима?* заправо има значење: *Бојим се* да не буде куда утекао с оним новцима. А то, заправо, значи да су „модалне упитно-одричне *да*-реченице за нежељену прошлу радњу настале од зависносложених допунских реченица с глаголима типа *verba timiendi* у предикату основне клаузе, и то тако што су ти глаголи елиптирани будући да је њихово значење већ садржано у значењу *да*-клаузе, тако да је допунска *да*-клауза статусно преобликована у *да*-реченицу. Зато се наведене реченице и не могу сматрати правим простим, самосталним реченицама. Исправније их је, свакако, сматрати елиптираним, скраћеним зависносложеним реченицама“. Такође, ове реченице не задовољавају ни критеријум да се све просте реченице, без обзира на комуникативни циљ, могу остварити и у потврдној и у одричној форми (**Да буде куда уићекао с оним новцима?*) (Ковачевић 2009: 69). С друге стране, први пут у србистици, аутор показује да могућност самосталне употребе футура другог у простој реченици у српском језику „пружа само реченица с модалним прилогом *можда* као нужним конституентом (тип: *Можда и он суџра буде дошао на уићакмицу*)“ (Ковачевић 2009: 65). Наиме, како утврђује М. Ковачевић футур II се у савременом српском језику „и од перфективних и од имперфективних глагола као конкурентан футуру I употребљава самостално, у простој реченици (или пак клаузи независносложене реченице), али само ако је у тој реченици наведен и модални прилог *можда*“ (Ковачевић 2008: 201). Притом, у оваквим реченицама футур други од перфективних глагола конкурентан је перфективном презенту и футуру првом, док онда када се гради од имперфективних, синониман је футуру првом (Ковачевић 2009: 70). Најзад, „разлози остваривости овога типа просте реченице само с прилогом *можда* везани су за поријекло тог прилога (он је настао од реченице *може бићи да*, уз коју се увијек може реализовати зависна допунска клауза са футуром другим у предикату), али и за његову семантику (овај прилог увијек, као и футур други, изражава неутралну позицију у погледу (не)истинитости пропозиције, тако да са футуром другим ствара модално хармоничну комбинацију). Из тога проистиче да

се футур други увијек у значењу будуће епистемички модалне радње увијек може употријевити у синтаксички неспорно простим реченицама с модалним прилогом *можда* као нужним конституентом. Тако се модални прилог *можда* показује и нужним и довољним условом реализације простих реченица с футуром другим у предикату“ (Ковачевић 2009: 73).

Примери за наведену употребу бележени су и у нашој грађи:

можда се бѹдѣ ѿредомѣсл'ио п̄а се јавѣ (На); рече Кима м̄жда *се бѹдѣ сакѹѣљ'а* е п̄ре п̄а з̄једно да кѹпѣмо (Ту); *можда бѹдѣ гар̄нѣовао* за њѹ па добѣјѣ и ђна п̄сош да идѹ з̄једно (Жи).

Уместо футура другог у наведеним контекстима без промене значења могао би бити употребљен и футур први и презент.

Знатно чешће него прилог *можда*, у истим синтаксичко-семантичким условима, на испитиваном терену употребљава се модални прилог *дако* и то у комбинацији са двама футурским облицима и презентом. И овај прилог омогућава самосталну употребу футура другог у простој реченици:

д̄ако бѹдѣ и ђн *дош̄ао* (Пе); *д̄ако се не бѹдѣ ѿредомѣсл'ил'и* (Ту); *д̄ако се бѹдѣ јавѣ* (Ос);

а обичан је и у контекстима са друга два конкурентна облика:

д̄ако нас не сл̄ажѣ, р̄к̄о је да ѣм̄а (Бу); *д̄ако се јавѣ* до сѹтра (По); па *д̄ако се здогов̄дрѹ* (Па); *д̄ако бѹдѣ* д̄обро, д̄аће б̄г (Жи);

нек ост̄анѣ т̄а сѣр т̄ѹ, *нѣће се*, *д̄ако*, *ѣокв̄ариѣ* (Го); ја ћу да му к̄ажѣм, *нѣће се наљѹѣѣ д̄ако* (Ке); *нѣѣ се*, *д̄ако*, *ѣосв̄диѣ* ако и ост̄авѣм с̄аме; б̄лѣ је с̄адек, *д̄ако* јој *се нѣће ѣог̄рш̄аѣ* (Уг).

Прилог *дако*, међутим, за разлику од *можда*, који „увијек, као и футур други, изражава неутралну позицију у погледу (не)истинитости пропозиције, тако да са футуром другим ствара модално хармоничну комбинацију“, и то при исказивању епистемички модалне радње (Ковачевић 2009: 73), има унеколико друкчију семантику. Њиме се саопштава став несигурности у извршење глаголом означене радње али увек у спречи са компонентом жеље, наде, хтења, те делимичне уверености да ће се именована радња остварити. Тако реченица: *Дако буде дош̄ао* значи „ја се надам да ће доћи, желим да дође“.

П.8.8. Најзад, констатујемо да је на терену тутинско-новопазарско-сјеничког говора процес замене футура екзактног различитим презентским или формама футура I у већ поодмаклој фази. Овакво стање карактерише и неке друге говоре зетско-сјеничког дијалекта. Тенденција ка елиминацији овог облика присутна је у говору Бјелопавлића, где се замењује презентским формама (Ћупић 1977: 165), у Зети га уопште нема (Ћупић 1977а: 280), а тако је и у говору Мрковића, где се замењује футуром I, презентом или модалним аористом. Наиме, у овом говору футур I је „потпуно истиснуо фу-

тур егзактни, односно презент, из зависних реченица, нарочито временских, чија се радња врши у будућности“, за ово потискивање вероватно су биле „најутицајније оне временске реченице чија се радња темпорално поклапа с радњом главне реченица: *Кѣ^а-ћемо ми сѣсѣи, тѣ^апу(т) ћете ви сѣст*“ (Вујовић 1969: 343–344). Осим у временским (*Кѣ^а-ћейе ѿдѣ* у Стўпицу, учињѣћете алѣј), овај тип футура је у мрковићком говору бележен и у допусним (Кољко-ћешму *мѣишии* материјала, не притеца му) и односним реченицама (*Кѣ-ће ѿдѣ*, љзеће срѣлу; *Кѣји-ће прѣво ѿричѣи*, ѿн-ће у ценѣт пѣћ) (Вујовић 1969: 344). Замена футура егзактног облицима модалног аориста (*Кѣ^а ја доћѣк, тѣ^апу(т) ћеш и тѣ дѣћ*) (Вујовић 1969: 343), коју познају и староцрногорски говори (ако *слѣвѣсмо*) (Пешикан 1965: 202), није бележена на нашем терену. У староцрногорским говорима се на његовом месту налази презент свршених глагола, облици типа *могнем* од несвршених глагола, односно глаголске форме са префиксом *уз-*, а ретко и аорист (Пешикан 1965: 202). С друге стране, футур егзактни обичан је у Ибарском Колашину (Божовић 2002: 115), потом у говору Васојевића, где има и примера замене презентом свршених глагола типа *знаднем*, док облици с префиксом *уз-* нису бележени (СТИЈОВИЋ 2007: 183). У Враки је такође присутан, а јављају се и глаголи са *уз-* (Петровић 1973: 216). Повлачење облика футура II пред презентским формама карактерише и остале штокавске говоре. Тако се у Пиви место њега редовно употребљава презент са префиксом *уз-* од несвршених глагола или презент свршених (Вуковић 1940: 75). У говорима србијанског Полимља се у служби овог облика употребљава презент типа *могнем*, а ређе типа *узмогнем* (Николић 1991: 490). Ретко се среће и у банатским говорима (Ивић и др. 1997: 185), централној Шумадији (Реметић 1985: 324), трстеничком говору (Јовић 1968: 207), у призренском говору забележено је свега неколико потврда (Реметић 1996: 503), док у говору Горе (Младеновић 2001) и Гатња (Младеновић 2013) није присутан.

II.9. Потенцијал

II.9.1. У говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице потенцијал у спада у ред високофреквентних јединица било да је посредни основна или секундарна употреба. Потврде са наративним потенцијалом забележене су у Васојевићима и Мрковићима (СТИЈОВИЋ 2007: 183–184; ВУЈОВИЋ 1969: 346–347). У већини осталих говора зетско-сјеничког дијалекта потенцијал се у овој служби не јавља, а наместо њега најчешће се бележи наративни императив (Милетић 1940: 561–562; Пешикан 1965: 203; Петровић 1974: 175; Ћупић 1977: 171–172). На највећем делу херцеговачко-крајишког терена, сем у србијанском Полимљу, где га, како показује наведена грађа, има (Николић 1991: 492–493), временски транспоновани потенцијал није прису-

тан, а његове службе преузима приповедачки императив (Вуковић 1940: 97; Пижурица 1981: 214; Пецо 2007: 273–274; Вујадиновић 2007: 92). Исто важи и за говоре косовско-ресавског (Јовић 1968: 209; Букумирић 2003: 267), смедеревско-вршачког (Бошњаковић 2012: 219–220), шумадијско-војвођанског (Николић 1964: 367; Николић 1969: 51; Реметић 1985: 327; Ивић и др. 1997: 388–390; Радовановић 2006: 302), те призренско-тимочког дијалекта (Богдановић 1979: 124; Ћирић 1983: 105; Ћирић 1999: 173; Марковић 2000: 178; Младеновић 2001: 501), са изузетком ђаковачке зоне, где је у временској служби фреквентан (Стевановић 1950: 148–149). У стандарднојезичком идиому потенцијал функционише и у основној служби и као временски транспонована јединица (Танасић и др. 2005: 457–463).

II.9.2. У глаголском систему српскога језика потенцијал функционише као облик којим се казује широк круг модалних значења – жеље, намере, допуштања, погодбе, уверениости и сл. (Стевановић 1986: 710; Станојчић и Поповић 2005: 396; Танасић и др. 2005: 457). Исказивање радњи чија се основна семантика одликује компонентом будуће временске перспективе примарна је функција овог модалног глаголског облика. Као, у осталом, и други глаголски облици, потенцијал у српском језику има ширу употребу од оне која је условљена његовом примарном семантиком. Наиме, у србистичкој литератури одавно је примећено да потенцијал у одређеним контекстуалним условима може послужити као средство темпоралне детерминације предикације. Тако у својој временској употреби овај облик означава радње које су се „у прошлости понављале, вршиле по неком утврђеном реду“ (Стевановић 1986: 717), односно „радње реализоване у прошлости [...], које су се понављале пре времена говорења о њима“ (Станојчић и Поповић 2005: 396). Потенцијал у поменутој служби, коме се одриче модално значење, означавао се као глаголски облик употребљен „темпорално у релативној квалификативној служби“ (Стевановић 1986: 718), односно као облик „наративног и квалификативног карактера“ (Станојчић и Поповић 2005: 397). У новијој литератури истиче се значај потенцијала за исказивање прошлих неререференцијалних радњи од глагола свршеног вида, мада му је иста функција временског означавања доступна и онда кад су посреду несвршене радње (Танасић и др. 2005: 461).

II.9.3. Регуларност употребе временски транспонованог потенцијала у српском језику не доводи се у питање. У овој служби конкурентан је перфекту, а потом и другим глаголским облицима који у одређеним ситуацијама могу исказивати прошле радње (императив, приповедачки презент). Питање које се у науци, међутим, често постављало јесте: Који су то семантички моменти узроковали да потенцијал развије ту своју службу и постане високофреквентан облик за означавање одређеног типа радњи које припадају прошлости? Полазећи од чињенице да се у српском језику радње које су

се у прошлости понављале (обично по навици или утврђеном редоследу) у највећем броју случајева казују управо потенцијалом, долази се до закључка да је реч о језичком средству специјализованом за исказивање хабитуалне семантике. Од важности је и то да поменуто значење, за разлику од других глаголских синтаксема, потенцијал може исказивати без додатних језичких средстава; тачније, овај облик сам по себи носи семантику поновљивости.

Иако је још М. Стевановић актуелизовао питање на који начин је дошло до стварања семантике протеклог понављања, српска наука до данас није добила дефинитиван одговор. М. Ивић сматра да је могуће да је оваква употреба потенцијала условљена типом дискурса, тј. настала из потребе да се направи дистинкција између „фактографског“ и „евокативног“ саопштавања. Притом, први тип постиже се перфектом, а други, који подразумева извесну емотивну ангажованост, будући да се ради о евоцирању успомена, потенцијалом (Ивић 1995: 44). Осим стилских, наведени су и разлози морфолошке природе – перфектом се могу саопштити у прошлости понављане радње означене само несвршеним глаголима, док потенцијал нема тих ограничења. Стилски ефекти које производи потенцијал, дакле, могу се сматрати примарним моментом који регулише његов избор у конкретном говорном чину. Новији аутори, уважавајући и морфолошке а и стилистичке моменте, попут ефекта носталгичности и емотивне ангажованости, које истиче М. Ивић, наглашавају и значај прагматичких фактора – стилски ефекти које потенцијал производи могу се сматрати прагматичком последицом његове процедурално-концептуалне структуре (Ашић и Додиг 2012: 417). Ефекат носталгичности заправо је „последица чињенице да је интервал у коме се понављао догађај уведен потенцијалом строго одвојен од момента говора“, док су и носталгичност и емотивност узроковани тиме да се потенцијалом „инсистира на свакој појединачној реализацији догађаја. Могуће је да је то зато што они имају неку посебну вредност и важност за субјекта, односно наратора. Наглашавањем сваке појединачне реализације неког догађаја се, без сумње, оживљавају успомене, чиме се постиже емотивност“ (Ашић и Станојевић 2008: 182). И. Грицкат истиче значај елемената интенционалности, перспективе и претпостављене сукцесије, својствених потенцијалу. Ауторка сматра да је развој потенцијала ишао од условљене хабитуалности, односно од прошле омогућености ка прошлој реализованости, као семантике коју потенцијал има у савременом српском језику (Грицкат 1998: 36–37).

У вези са синтаксичко-семантичким карактеристикама временски употребљеног потенцијала истичемо да се при временској трансформацији у наративном режиму излагања њиме исказује неограничено мноштво у прошлости реализованих радњи које су се вршиле у низу интервала. То значи да моменат говора у случају овог облика не служи као референтна тачка. Тако се према критеријуму референцијалност : нереференцијалност

потенцијал одређује као облик којим се казују неререференцијално концепиране радње. Према критеријуму који подразумева одређивање врсте временске детерминације с обзиром на то која се тачка у времену узима за одређивање радње, потенцијал којим се саопштавају прошле радње припада синтаксичком релативу.

Потенцијал којим се означавају прошле неререференцијалне радње има широку употребу у књижевноуметничком регистру, као стилско средство, али је веома чест и у разговорном језику, односно народним говорима, где има сличну функцију.

II.9.4. У даљој анализи утврђујемо синтаксичко-семантичке вредности потенцијала употребљеног како у својој примарној служби тако и у функцији означавања прошлих понављаних радњи. Издвајају се најпре типови модалних значења која се у тутинско-новопазарско-сјеничком говору исказују потенцијалом. У вези са употребом потенцијала за прошлост, циљ нам је да се дефинишу синтаксичко-семантичке карактеристике овог глаголског облика. Имајући у виду да су потенцијалу у овој служби конкурентни и други облици, настојаћемо да утврдимо факторе који у конкретним синтаксичко-семантичким, контекстуалним, односно прагматичким условима мотивишу његов одабир, чиме ћемо одредити његово место у систему глаголских облика за казивање претериталних радњи.

Тутинско-новопазарско-сјенички говор одликује се широким употребом потенцијала у свим наведеним службама. Контексти у којима је бележен на структурно-семантичком плану потпадају под исти наративни тип дискурса. Наиме, приповедање о прошлим радњама које су се понављале (обичаји, ритуалне радње, сезонски радови) погодује употреби овог глаголског облика, што омогућава да се његова семантика сагледа у широком дијапазону функција.

II.9.5. Потенцијалом се у српском језику исказује широк спектар модалних значења (могућност, жеља, спремност за вршење радње, намера, увереност и сл.). Граница међу овим значењима није увек јасна, па се често не може са сигурношћу утврдити о ком типу модалне семантике је реч. Најчешће се као основно узима оно значење које је претежније изражено. Такође, као критеријум разграничења неретко се узимају синтаксичке јединице које прате потенцијал (прилози или сам глагол употребљен у потенцијалу), односно шири контекст. Суштински, међутим, највећи број ових значења може се подвести под појам могућности, узет у најширем значењу (в. Танасић и др. 2005: 457–459).

Наведена модална значења у тутинско-новопазарско-сјеничком говору исказују се облицима потенцијала како у оквиру просте, тако и унутар сложене реченице.

Значење типа „жеља“ бележено је најчешће у реченицама у којима су у потенцијалу употребљени глаголи типа *волеи* и *желеи*:

сџд *би вол'џла* овога да ўзмѣм; *јџ би бџш вол'џла* да мџгу да нџћѣм ђде неће да се удџм; *јџ би вол'џла* ал' не мџгу да нџћѣм (Ли); *вол'џо би* да ѣмџм шћѣрку; *јџ бѣ се ўдџла* богами кад *би мџгла* да нџћѣм (Ли); *јџ би сџд вол'џла* да ми онџ замирѣшѣ тџ чџрба такџ нџ свѣ; да ми се пољўтѣ *нѣ би вол'џла* (Ков); ада бџга ми *би* је сџд *вол'џла* уготџвит; нит *би вол'џо* мџј сѣн да ўзмѣ твџју вѣру, а нит *би вол'џо* *јџ* овџ твџја кћѣрка (Жу); *јџ би жел'џо* да тѣ поћѣш нџћас; *јџ би ўрџбџла* тџ; *нѣ би нѣкако* за овѣјѣм *осѣџла*, бџш нѣкако (Го); снџха *вол'џла би* да идѣ тџмо ка Тутѣну, *вол'џла би* тџмо д[а] [ид]ѣ у грџт (Бр); *ўшла би* свџкѣ дџн у Тутѣн да ђће неко да је вџдѣ (До).

Исто значење присутно је и у примерима у којима је облик радног глаголског придева изостављен. У том случају облици помоћног глагола обично су наглашени. Притом, глагол који је елидиран најчешће је експлициран у неком од исказа који претходи саопштењу са потенцијалом: Је л' *бѣ?*; ада *јџ бѣ*, ал' нѣмџм пџрџ; *бѣ* ђна, не бџј се, нџ не смѣјѣ; *бѣ* л' ми *џџ* овў мачўгу; бџга ми је *бѣ* сѣгўрно ўзео; или се пак смисао препознаје на основу именице која функционише као допуна: и *јџ би* цѣцварѣ.

Значење могућности исказано је потенцијалом у следећим примерима из грађе:

јџ нѣ би смѣо тџ запѣт кад би имџ пўн камѣн пџрџ; *смѣо би* да се закўнѣм сџт да нѣсам банџну појѣо; пѣпнут је *нѣ би смѣо* вѣшѣ; *ўрѣўшла би* сѣна да идѣ да хи трајѣ да хи довѣдѣ; *јџ нѣ би мџгла* отѣћ, бол'ў ме нџге; *ўџнѣјѣла би* *јџ* што сам укрџла слџтко, нџ не мџгу *јџ* да се устџвѣм (Ле); *имџла би* вџзда да идѣмо, *нѣ би мџгл'и* имџње да опкџл'ѣмо кол'ѣко је (Ос); *џна би* ти *исѣрѣчџла*; нџше е порѣкло вѣшѣ е кџтол'ичкџ ўназџд кад *би се врџћџл'и* и нѣго и српскџ (Гу); не *би* те *смѣл'и* перѣсат, слџбо ти је срѣце; *нѣ би бѣло* лџше, сџмо ђчи ми нѣсу дџбро (Го); свѣ *би мџгл'и* лўџди да урадѣ (Жи).

Увереност да ће се радња вршити казује се потенцијалом у примерима: *нѣ би* овџмо *џџшла* да се удџм, шџнсѣ нѣмџ (На); *јџ нѣ би смѣла* занџћит сџма кад *би* ми свѣ ѣоклонѣо; *нѣ би смѣла* сџма; да кџштџ пѣдесѣт ѣура, кат је за л'ѣјѣк, *јџ би* тџ кўѣѣла (Го); *јџ би* сџт *ўрѣћџла* на џџјне ђћи; знџћѣ *осѣџла би* тотџл јесѣр у Ђџћак бес пџрџ; *јџ се нѣ би мрџнула* са овога мѣста џдавл'ѣн (Ле); *нѣ би* ти *знџо* прѣчат; ни дџнас се оперѣсџ *нѣ би*; вѣдѣм *јџ*, *нѣ би мџгла* да се изгўбѣм (Ле); *јџ* јџш нѣјесам отѣшла тџ да вѣдѣм, нѣт *би се мџгла* напомџл'ит ка тџј кўћи; мѣне *би бѣло* срџм сџш џџм да поћѣм; *јџ сџд би родѣла* да ѣмџм такџ мџлџ дѣјѣте (Жи); *јџ би се снемџгла*; не смѣјѣм, џн *би* ме *џџо* тў, на мѣсто *би* ме *осѣџвѣо* (Ли); лўта је, *би* те *ўрегрѣзла*; водѣнѣца *би се окрѣнўла* кџка је тџ вџда; свѣ *би* ти нџна *ўрѣчџла* да је тў (Го); тџ *би рѣкџ* исџн оће нѣко да и пѣдѣ (Жи); *валџ би* ви ђна бѣл'и *исѣрѣчџла*; она *би бѣла мрѣѣва*; џн *би* је *убѣо*; *Ѐмир би* јџј *ўрѣћџ*, *Ѐмир би* *знџо* (Ков).

Потенцијалом се обележава и спремност за вршење глаголом означене радње:

би да́ла тој жени (Бр); то да рѣкнѣш, то *не би*; *не би смѣла* да се закунѣм; *ја би* ти је *да́ла* она̀кѡ, *не би* ти је *и́родѡва́ла*; *ја би* те *ча̀сѣи́ла* за муштѹлук (Го); *ја би* му је *об*; *ја би* јој *наи́рѡвио* тѹ ку́ћу, тѹ вѡљу *би* јој *исѣи́уио*, ал' ма̀ло да пре-
чѣ́ка; *са̀д би* *и́ла̀ка́ла* (Бр); *ја би* ти ѡдма̀ то̀ на̀поље *и́ока̀зѡ*; *и́ма* дѡста гѡди́на, та̀чно гѡдине ти *не би зна́ла* ка́зат; ми се чини́ цѣо она̀ дѡлап *би* *и́ојѣла* ка̀хвѣ (Ков); *ва́ла* *ја* ти *не би рѣ́кла* овѡ вишѐ да да́јеш (Пе); *хе́ко би* ве да ве вра́тим до Та́нка; *при́је би* *с[е]* *обѣ́сила* (Ли); *са̀т ти би рѣ́кла* овѡ је немо́гуће (Ков); и она *би* *кѣ́ла* да га пове́де от порѡдицѐ и оста́ви ди́јете (Ке).

Претпоставка да ће се нека радња (из)вршити садржана је у примерима:

ја би, чини́ ми се, *у̀мрла*; *ја* се *не би на̀да́ла* то̀ о[д] Та́де (До); *би рѣ́ко* ни́кат ни́је има̀ло водѣ; то̀ *би се осе́ваи́ла* са̀ мнѡм (Пр); црве́и се, то̀ *би рѣ́ко* си *у́зѡ* чѣ́тку па га искаше́дивииѡ; ѡн не мо̀ре да на́ђе по̀сла ба̀ш како *би и́рѣба́ло* јѡш, *и́рѣба́ло би* да се позна́емо од не́кут (Ми).

Блиско претходно наведеним јесте и значење намере, које се такође може исказивати потенцијалом:

ја сам ѣто тѹ при́је напи́сѡ па̀ да *би* ви бѡље́ *објасни́о* (Ле); ви́ди ко̀л'ко је са̀хат да л' је вре́ме ауто̀бусу д[а] идѣм *ја* да *би се и́рѣба̀цѣла* (Ли); по̀же́љно је на прѣвѹ вѡду да пи́је водѣ, загѡ да *би* има̀ла да ди́јете си́са; направи́ла онѡј породи́љи ци́цвару да *би* ѡна *и́ојѣла* онѡ на́јпрвѡ; ил'и зѣмљу ил'и пѣпѡ ил'и би́ло шта̀ ће ти ба̀цит да *би* то̀ ди́јете посл'ѣ *јѣло* (Ру); за У̀скрс је ви́ше има̀ло да се пости́, то̀ не́ма си́л'ѣ да *би се омр̀си́ло* (До); немо̀ га се́ћ оде, но га овѡ́ко окрѣнеш, да *би* то̀ *и́шло* нѡрма̀лно; девѡјнице́ стрѡго распл'ѣтену кѡсу, ѡчешл'ѡне, да *би* хим кѡса *ра́сла*; држим̀ нѡге у онѹ вѡду да́ко *би* ме *и́оу̀иши́л'е*; да хи опр̀ска да *би се* она *и́одѣ́зала* (Ру).

II.9.6. У истим синтаксичко-семантичким околностима потенцијалу је конкурентан и презент. То, међутим, важи у случајевима када је посредни предикат. Према правилима која важе за стандардни српски језик, у условима када се јави одрични глагол у облику потенцијала, а иза помоћног глагола у потенцијалу долази речца *ли*, употреба презента је искључена. Предикат се у оваквим реченицама за своју управну клаузу везује без посредства везника. Брисање негације повлачи за собом обавезу да се зависна клауза за управну везује преко одговарајућих везника, било да је предикат остварен потенцијалом или презентом (в. Танасић и др. 2005: 459). Такве реченице јављају се, мада не често, и у тутинском говору:

трајим̀ и по шу́ми *не би* л' коју́ *нашла* (Ост); ви́ди пи́та је *и́ма* л' то̀ да ми пошѡ́ље *не би* л' ми шта̀ *и́омѡ́гло* (Го); она је испитѹ́је *не би* л' је шта̀ *и́скушѡ́ла* (Ме).

Знатно су чешће реченице у којима је негирани потенцијал заменљив одричним презентом:

пā ранѝјē се припрēмā да *нē би ѝрехлāдѝла* тāмо, бајāги спрēмѝо се он да *нē би ѝдāо* (Са); па да *нē би* млдго *јѝла*; чўвā се да се *нē би дѝсило* нēшто ўспутно; она се чўвā да јој се *нē би* шта *десѝло*; још мāло да причāм оде о тōј невѝсти да *нē би жсўрѝл'и* (Са); пѝтā мāјка: „Бѝ ти ндсē кокдшке“, а мѝ кажўјемо онде ље ни одговāрā, да *нē би ѝшле* ко далēко (Би); да се *не би рāђāл'е* девојке (Бл).

II.9.7. У тутинско-новопазарско-сјеничком говору бележене су и реченице које у формалном смислу представљају исти структурни тип као претходно наведене (предикат је негиран а зависна клауза се са управном повезује везником). Међутим, на семантичком плану оне се слажу не са њима већ са реченицама у којима се иза помоћног глагола јавља речца *ли*. Овде, дакле, појава негације не сигнализира намеру да се спречи, тј. негира оно што се глаголом казује, него управо супротно:

да нађем кака кдла да *нē би се ѝребāцила* (Ли); дā јој тā чāј да попијē да јој *нē би бѝло* шта бдљē; пѝтā је тѝ да *нē би тѝби* ишта *исѝрѝчāла* (Ту); ѝди код нē да те *нē би* нешто *ѝосāвѝѝовāла*; он рече трѝбāло би му пѝсат да *нē би* га *сѝāсѝо*; оставѝла сам дѝцу, штā би ме помдгла за тō да погл'едāм кроз тā прстѝн тогā човѝка мōга да *не би* ме *врāѝѝо* (Бр); нѝсу се мōме дцу држāла дѝца мўшка, пā кажē којē ѝме, тō старинскѝ, нѝмā у свѝјету да му нађенемо тō ѝме да *нē би осѝдāо* (Ка); те *би* тō стārē жѝне *ѝљўвāл'е* по три ндѝи да *не би се* тō мāкло (С. До); стāвѝмо кондпац, и овакō састāвѝмо и унўтра тўрим жѝта, да *нē би свѝ носѝле* на јѝдно место (Стр); мбрāм и тē л'ѝкдвѝе кўпит да ми *нē би* штō *ѝомдгл'и* (Жи).

Дакле, реченици: Да нађем кака кола да *не би се ѝребāцила*, значењски би одговарала реченица: Да нађем кака кола *не би ли се ѝребāцила*. У овим реченицама, стога, негирани потенцијал такође није заменљив одричним презентом.

II.9.8. Облик потенцијала употребљава се и у зависносложеним реченицама за исказивање услова од којег зависи извршење неке друге радње и то у реченицама са синтаксичким типом потенцијалног услова, где се предикати и управне и зависне клаузе исказују потенцијалом:

па кад *би* ти јā *ѝрѝћāла*, тѝ *би имāла* да пѝшѝш ромāн цѝо (Ли); ако *би се ссѝāвио* Албāнац с Кдсова и овѝ нāши, тō е ко кад *би ѝрѝчāл'и* овѝ из Бѝограда и мѝ овде ис Тутѝна (Бо); свѝкрва ти *не би дāла* овд изнѝет ис кўћē кад *би* ти *бѝо* спāс (Ру); ако нѝга *нē би бѝло*, дāко *би* ме тā дѝца и ўзѝла (Ли); Бдјана, кад *би* тѝ мене *рѝкла*: „Фатѝма, мѝне је је ддшло до тогā да ми тѝ дāш крви, оћу да ўмрѝм“, јā *би* ти *дāла* мојē крви (Ков); кад *би* свѝ чўвāл'и Југослāвију кā тѝ, дна до сўтра *нē би бѝла* (Ђер).

II.9.9. Исто важи и за реченице којима се изражава потенцијално допусно значење:

и кат *би је звála*, она *нè би дðила*; и кат *би ùмрла*, петнèс дāнā убаздèла *би се ту ко видò нè би* (Жи); кат *би се тì ошèгò ту*, ðн ти *нè би кñèò* дðбро да ти уñиñи, свāко е на ñèга кукò (Ћер); тì и кад *би се ùдāла* у тò ñаше сèло, тì тò *рāдìла нè би* (Ли).

II.9.10. Управна и зависна клауза у оваквим реченицама повезују се везницима *кад* и *ако*. Потенцијални услов може се иразити и реченицама са везником *да*. За савремени српски језик, међутим, важи правило да у таквим реченицама предикат зависне клаузе мора бити у перфективном презенту а основне у потенцијалу. Такве реченице бележене су и у говору Тутина:

јā је *нè би дò* да ми дā чòвек сāt пèстò хйльāдā èврì (Гу); тò *би те сīāсìло* да га купиш; да пожурìш, *сīйгла би* на врìјеме; да изаткèш тò, *шрèбāло би ти дðста вунè*; да га упознаш, *знāла би кāкаф је* (Ков).

Примећено је, међутим, да се реченице са везником *да* могу остварити и када су оба предиката у потенцијалу, што указује на тенденцију ширења везника *да* са потенцијалом на рачун везника *ако* и *кад*, како у реченицама са потенцијалним условом, тако и у иреалним допусним реченицама (у којима употреба везника *да* у савременом српском језику искључује могућност појаве потенцијала у зависној клаузи):

лучòве спийце за нòкте да *би ми забìјò* тā чòвек, *јā нè би тò урāдìла* (Бр); да га ñикат тогā мртвāца *видèла нè би*, *јā би сīāвāла* саш ñим у грòп (Па); нè би ти она тò рèкла да *би ùмрла*; свè да *би овò мāф бìло* овудìјен, ðн хи *нè би мāкò* (Ост); *вì би ме одвèл'и да би јā ìдшла*, нò нèћу (Го); истèрò би га да *би ми и брāt бìо* (Ми); и да *би ми ñā главу седèла*, *јā би је трпèò* (Ша); и да *би ми стò èврì дāò*, *јā тò нè би прðò* (Ту).

II.9.11. Потенцијал се употребљава и у управним клаузама зависносложених реченица са значењем иреалног услова. Предикат зависне клаузе при том је или у неком претериталном облику или у имперфективном презенту:

да сам кот кунè, *би ти сāt ìокāзò* тā рāоник (Дол); јòш тò да ме бìло ñашло, *јā нè би бìла* жìва (Ли); слушā, ìмāм сèстру ал' је удовица, сād, да хòће, *би му је ìовèла* (Жу); да ìмā пāре, *шрèбò би* јòј; да је мòгла, душу *би му ìојèла* (Ке); а *јā да сам га питāла* ñикад ме ту *дāò нè би*; ðна *би ñāñāјāла* кол'ко ти душа хòће да мòре тā вòда да се истèрā нèгђе; Слāва да чужè овò што пушим, она *би ме мāф учинèла* (Пе); да ñије водè *не би се мðгò* окрèхат воденичкй кāmèн (По); да бāци невèсту, нè дāј бòже, тò *би бìла* трагèдија знāш кāка (Са); да нè бì тогā учитеља, ñишга мòј ðтац *нè би мðгò* да учини (Го); да ñије бìло Тìта, тò *би свè бìло* убијено; да ме је закāчила тā ситуāција да ме уфātу да ме тèрају да ме вèжy, *мðгло би* свāшта бìт, дрyкшè нè (Ке); е сād да је ñије видò ñико, тò *нè би вāљāло*; на пèт мèстā да ñисам *јā стìгò*, ту *би мртвијā бìло* (Ле); да вèљā, она му *нè би ìобèгла*; *јā да настāви*, мèне се ни грòп *ìознò нè би* (Ли); у тìјем

гѡдинāма, да ти је л'ијевѣ бѹбрек ѡспрāван, па *би ѡрѡбāл'и*, а овакѡ не смѣјемо те дѣрат кад *би чѡвек рѣкѡ* мил'ијарде да ми дā (Жи); да су се помијешāл'и ранијѣ, *ѡдклāл'и би се* кā кѹсѣ кѣрови (Гло).

Исто важи и за иреалне допусне реченице:

свѣ од злāта да је бѣла, и да ме је ћѣла, *нѣ би је ѡогл'ѣдѡ* (Цр); и да ми је обадвā ѡка извāдила, *јā би шѹѡѣо*; свѣ и да ти звезда на чѣло сјāјѣ, *јā те нѣ би ѡрѡѣо* (Ду).

II.9.12. У граматикама српског језика наводе се и примери сложеног потенцијала, односно потенцијала за прошлост (Стевановић 1986: 719), који неки аутори називају и потенцијал II (Радовановић 1978: 161), наглашавајући да је он из српског језика ишчезао. У тутинском говору забележено је свега неколико примера: *јā би сѣгѹрно бѣо ѡмрѡ* (Ту); она сāмо да је шѹтѣла, *ѡн би бѣо* можда *ѡсѣѡ жѣв* (С. До); *ѡни би* можда *бѣл'и кѹѣл'и* да су имāл'и пāрā (Пе).

II.9.13. Анализа грађе показала је да потенцијал у временској служби има широку употребу у тутинско-новопазарско-сјеничком говору. Њиме се означавају прошле неререференцијалне радње исказане глаголима свршеног и несвршеног вида:

би се ѡбрāла ѣе е проијкл'е копрѣве; *ѡбрāл'и би* оне врѡвѣнѣ, и такѡ *би тѡ ѡднѣл'и* у кѹћу (Ко); онѣ водѣ што прскā са онѡгā кѡла *би наѡѹнил'е* у тāј сѹт; па *би о-тѣ* водѣ испод воденицѣ, разумѣш, *би сѣѡвил'и* у тѹ вѡду са којѡм хотѣ да се кѹпā тā фамѣл'ија (Би); и тѡ *би* по дѡста тогā *ѡжѹл'ил'и*, па *би* овāмо дворāклāсто дрво *ѡсѣкл'и*, мачѹгу дворāкл'астѹ, па *би* између онā двā рāклā то *наслонѣл'и*; и *ѡни би изāшл'и* према нāшиѣм кѹћāма на брѡда (Вр); тѡ је један у Србији можда нāјвећѣ вāшар бѣо, сāбор се звāо, тѹ *би се*, онѡ четрнāестѡг јѹла, половѣна Крагѹјѣвца, Рāшкѣ *би ѡдшлѡ* одоздѡ (Баг); ѣмā једна вѡда и *ѡна би* ко[т] тѣ водѣ *ѡѣѣшлā* и на вратѣло се окрѣћѣ (Боб); ранијѣ како *би* му ѡтац и мāјка *рѣкл'и*, ѡтац и мāјка су му се пѣтāл'и, отѣди, вѣди девојку, кāка је, штā е, от којѣјā је, они дѡђѣ ѡтуд да вѣдѹ *ћѣ се удāјѣ* девојка, ѣмā л'и штāгоћ у тā дѡм *ћѣ* да жѣвѣ, кāко је стāње (Бот); а један сѣн што ми је тāмо у Прњāвор, тā узѣмā, *ѡн би* ми *ѡднѣо* по педесѣт-шѣсѣт кѣлā у кѡфе, тѹ таксѣста дѡћѣ, напѹнѣ у гѣпек, тāмо тѹрѣ у аутѡбус, тāмо му је дрѹг, чѣкā га с кѡл'има (Ка); ми смо ти *ѡсвāвāл'и*, у *ћѡше* се згѹчи и тѹ *би* ти *ѡсвāл'и* понедѣонѣк вѣче и утѡрнѣк вѣче, кат се врāћāјѹ из грāда, нѣко прѡдѡ нѣко нѣ прѡдѡ, ѣто и пѹна сѡба (Лу);

па *би* онѣ копрѣве *сѣѡвāл'и* у један сѹт водѣ; и тѡ *би* *ѡносѣл'и*, за Петрѡв-дāн, звāл'и смо хи л'ѣл'е, *зѹл'ил'и би* брѣзе и прѣшњу (Би); *ѣшл'и би* брѡдима са тѣјем л'ѣлāма (Вр); онѡм водѡм, *ѡрскāл'е би* жѣне, *би ѡрскāл'е* онѹ дѣцу и онѹ фамѣл'ију која се не дѣжѣ; *би ѡносѣл'е* сѹт (Би); ја знāм Дул'ѣпчāт *би излāшлā* по онѣјā брѡдā гѡре и Пантел'ѣни у Гнѣлу; и свѣ *би сјāјѣлā* онā брѡда от тѣгā л'ѣлā (Ду); они су је брāл'и пā *би* онѡ *рāдѣл'и* нѣшто. И духāн, тѡ *би сѣјāл'и* ѣстѡ кѡ парадāјс кат посѣјѣ и посл'ѣн тѡ рѣд, и кат бѣдѣ ѡн онѡ те хоће

да жѹти, они ѹзми онѹ, онѹ л'истове свѹ бѹрѹ, бѹрѹ, бѹрѹ, е ѹзми йглу и кѹнац, ѹтни, и посл'ен ѹзми те овакѹ, свѹ рѹђа, нѹзѹви, и овакѹ око кѹћа да се тѹ сѹши, и по цијелу зиму, нѹје имало дрѹгих цигарѹ, тѹ *би узимал'и*, пѹ се слѹђи тѹ, наслѹни се кѹмѹн да се упѹгла, да се посл'ен лѹкшѹ рѹђѹ и духѹн тѹ пѹшил'и (Баг); тѹ *би* и[з] свѹјѹ сѹла доводил'и дѹцу тѹ, и овѹ жѹне којѹ су мало бѹл'есне; *јѹ би йшла* да видѹм а мајка оће да ме убѹјѹ (Боб); у сѹло тѹ шѹтор *би йрѹвил'и*, свѹдбе, испрѹтнице, йспрѹћѹ за вѹјску; *носил'и би* шљѹве и јѹбуке, бѹш по Мѹтровици носил'и гѹре сѹр; ранѹјѹ *би сѹјѹл'и* тѹ по сѹл'има, *би врѹл'и* са врѹшал'ицѹм, с јѹдним аранѹм тѹ *би йокрѹћѹл'и* врѹшал'ицу, мѹтѹр што покрѹћѹ врѹшал'ицу; ада, ранѹјѹ се слѹбо и живѹло, тѹ нѹрот нѹје знѹо, слѹбо је кѹ и рѹдѹо ѹѹ. Кѹ би рѹдѹо *йшѹ би* дѹл'е по Срѹбији, Бѹдграт, да би нѹко рѹдѹо нѹѹе; *јѹ чѹјѹм* да је стѹ ѹрѹ, ранѹјѹ *би дѹвал'и* кѹлко кѹштѹ ѹфца, тол'ѹк пчѹла; сѹјѹла се конѹпља, *јѹ се сѹћѹм* бѹш моја мајка је тѹ конѹпљу сѹјѹла и онѹ *би* посѹн тѹмо *кѹсел'ила* у некѹ бѹре, мѹчѹла, пѹ *би* посѹн *имѹл'е* некѹ трљ'ице, пѹ *би* посѹн тѹ *йрѹвила* некѹ за прѹе, за онѹ врѹгове, прѹвила онѹ кѹнце тѹмо, *йрѹла би* от тѹ конѹпљѹ (В. Лок); *йшл'и би* на мѹбу да се жнѹе па *би* јѹдва чѹкѹл'и да се састѹвѹмо мѹ млѹдѹ, пѹ кад удѹрѹмо кѹ ѹвце, пѹ мил'ѹна бѹло погл'ѹдат ѹмладину кад жнѹе, кад се рѹдѹ, тѹ је дѹвѹта бѹло; тѹ смо гл'ѹдѹл'и за Бѹжић кад бѹднѹ да нѹје нѹко дѹжан, тѹ *би гл'ѹдѹл'и* да врѹтѹмо дѹгове (Из).

У даљој анализи разматрају се три одлике својствене временски употребљеном потенцијалу које уједно сматрамо и најважнијима, односно диференцијалним у односу на друге глаголске облике употребљене у истој функцији, а то су: семантика поновљивости, (вишекратности), одвојеност од момента говора, те ефекат емоционалне ангажованости, односно доживљености које се постиже употребом овог глаголског облика.

II.9.14. Потенцијал сам по себи носи семантику поновљивости, те најчешће нису потребна додатна језичка средства која би је маркирала, што углавном није случај са другим глаголским облицима (перфектом или приповедачким презентом нпр.). Стога, највећи број примера потенцијала у временској служби у нашој грађи чине они у којима се хабитуалност препознаје на основу контекста. Структурни тип дискурса, притом, погодовао је управо употреби потенцијала, јер су посреди били разговори о обичајима у вези са годишњим или животним циклусом, сезонским радовима, или су се пак њиме обележавале устаљене радње схваћене као навике, односно склоности лица о којима се приповеда. Све то одговара одређењу да се, када се употреби потенцијал, „смештању у одређене временске оквире подвргава не само радња, већ и обичај (правило и сл.) да (под извесним околностима) до ње дође“ (М. Ивић 1982: 259).

О семантици поновљивости, као једној од фундаменталних одлика потенцијала било је доста речи у србистичкој литератури. Наглашава се, наиме, да је то глаголски облик који се у овој служби јавља искључиво у временском релативу (Стевановић 1986: 718; Танасић и др. 2005: 461), одно-

сно да се њиме казују неререференцијалне радње (Танасић и др. 2005: 461), које, дакле, одликује обухватна поновљивост (Грицкат 1998: 38), те да у том смислу алтернира са перфектом (Ашић и Станојевић 2008: 181).

Будући да највећи број примера чине они у којима се на синтаксичком плану уз потенцијал најчешће није употребљавао детерминатор који би указао на неререференцијалну природу поменутог облика, а који због семантичке природе потенцијала није ни нужан, временска детерминација потенцијалом означене радње утврђена је на основу ширег контекста. Притом, сматрали смо да је наративни режим казивања, односно причање о прошлим понављаним радњама као што су обичаји или сезонски радови, довољан доказ да су посредни неререференцијално конциповане радње.

Прошле неререференцијалне радње детерминисане контекстом:

џн би ишџ са тџм тџбљџм рџдом и џни би, ко којџ хџђе да дарџе тџ младџ, спџишџл'и на тџ послужџнџк (Пру); исто и џтуд младџ би сџџвилџ томе бајракџтару тџј дџр; пџсџн ко би имџ, џн би кџџџо от тџ пџтџскџ; дошџ би по јџдан чџвџк ил'и двџ јџдан дџн испред свџтџвџ и дџнџџел'и би тџ кџну и бџју се звџло (Св); ако би кџџо да јџш вџшџ зџдџ гџре више земљџ, пл'џо се плџт; тџ је бџла марџмица вџша и на свџ четџри џџшка имџла би по јџдну рџжу, ко јџдан цвџџет, извџзџну (Вр); би се обџшџло по џгрџдџ, по конџпџцџ на прџмер; Ћурџевдџн је, би рџкл'и доводџк л'џта, доводџк прџл'џџа; брџл'џ се бџхџр са дрџџена, порџд рџџекџ би џшл'и џе е прол'истџла вџрба; џни би тџ дџнџџел'и и осџџвџџџи тџ и они би се врџџџџл'и ка куџи (Би); Кад би спрџћу џџгл'џдџл'и, да не бројџ свџтове, сџмо би џџгл'џдџл'и кол'ико џмџ пред бџрџџк л'џџџ; имџло би, би џтуд сџџвил'и, би томџ барџџџтару што је носџо зџставу би му сџџвил'и кошџљџу неку, пешџкџр, нџшто (Ке); кад би бџл'и бл'џзо куџџе, по двџ чџвџка су џшла од тџх свџтџвџ да кџжџ тџј родџџџни тџмо кол'ико идџ свџтџвџ; џни би оџџџџл'и испред свџтџвџ и кџзџл'и, тџмо би хи срџла тџ родџџџна девџџкџ, би хи џџчџсџџџила сџџом ил'и кџџкџм и водџм, они би кџзџл'и свџтџвџ је тол'џко и тол'џко (Са); џни би се џџврџџџџл'и те прџчџкџл'и те свџтове; би јџј дџџџете дџл'и џ рџке тџј невџсти и џна би га трџ пџт џкрџнџла према сџнџцу; дџнџџел'и би бирџџџан, нџ би вџдил'и џџџџм у тџнџре, него свџкџ би узџмџ испред сџбе онџг бириџџана (Бо).

Када су посредни овако дефинисане прошле понављане радње, из контекста се сазнаје да ли је њено вршење било на снази током читавог времена означеног као прошло у односу на моменат говора, или пак током неког одређеног периода (уколико је тема Ћурџевдан, Божић, свадба и сл., дакле, посредни је радња која се у виду обичаја вршла у тако контекстуално дефинисаном временском оквиру).

С друге стране, у грађи су забележени и примери у којима се на неререференцијалност прошле радње указује посебним синтаксичким средствима у која убрајамо прилошке или именичке детерминаторе.

При детерминацији времена вршења радње прилошким детерминаторима бележени су најчешће прилози *некад*, *ишад*, *раније*, *ирије*, *најирије*, *исирије* и сл., који време вршења радње диференцирају од садашњег. Поменути маркери имплицитно су садржани и у контекстима са другим прилозима (*изјутра*, *навече* и сл.), којима се тренутак вршења радње ограничавањем на ужи временски одсек додатно прецизира:

изјутра би био зват да идѐм (Ле); *увијек би хим л'ијепо урадила* чергџице (Бр); *ранијѐ врѐмена би се исѝросѝла* девојка, па се пресѐчи злато, па се пресѐчи вѝна да ткѐ ћил'име (См); *мѝја би се снаха вѐсела дѝгла*, па би *свакат* проју *умијесѝла* (Стр); *тѝ се ранијѐ* нѝко нѐ би ни замѝрио; *та млада би морала увечѝн* лѝмбу да запѝл'и; ал она *никад нѐ би* јѝла мѝк л'ѝп и врѝћ (Го); те жѝне *рано би вражѝл'е тѝ* (Ко); *па би тѝ зѝми смрзѝло*; *л'ѝти не би имѝло* ова пѝток; *зѝшлѝ би сѝнце кад би најприѝен долѝзѝл'и* оно из Вѝдрењака (Св); *изјутра би ишл'и* ко ће да се кѝпа ладнѝм водѝм; *најприѝен не би се* ни *чешѝл'и*, *не би* нам *дала* стрѝна у рѝг *никако* (Коч); имѝло је *ранијѐ* па *нѐ би* шѝл'и да се помѝру; *најприѝен ми би оѝишл'и* да налѝжѝмо шпѝрет (Дол); *ранијѐ би одшл'и* ѝде ис вѝјнѝк ѝсека понѝко; *ѝзутра би иѝрил'и* тога бѝхара у вѝду; *најприѝен би викал'и* уѝми слѝмѝ па *зѝл'и* тамо да изгорѝ бѝхе (Вру); *тапѝт би* по педесѝт ил'и шѝсѝт свѝтѝва дѝшли у сѝло; *тапѝт* кат би тѝ свѝдбе *бил'е*, кат су тѝ скѝпови *бил'и*, *нѐ би дал'и* заедно да су у друштво (Цр); *копрѝву би*, *ми би ишл'и* дѝца *најприѝен*, па би *ишл'и* у воденицу па би *узѝмѝл'и* онѝ вѝду што фирика, па би *ишл'и* па би *узѝмѝл'и* *најприѝен* тѝ вѝду (Би); *онда би сѝл'и* у кукѝрус; *та* тройца би *бил'и* упорѝт, па барѝакѝар за н'ѝма; *ранијѐ би се исѝросѝл'е*; *кафу би дал'и* гѝдишнѝ као пѝмѝћ сиротѝњи, *шећер би добѝл'и*; *понѝћи би ишл'и* от кѝћѝ до кѝћѝ и *ѝражѝл'и* ко шта ѝма (Ли); *сѝтрадан би ѝребројѝл'и* чијѝ је кол'ѝко; *зѝми нѐ знам* ни ш чѝм би се *киѝишл* (Стр).

У зависносложеним реченицама у функцији одредбе бележене су најчешће временске зависне реченице:

кат је граѝ пѝдѝ, којѝ би се чѝвек *удѝвиѝо* ил'и обѝсио, би га *ѝозѝвал'и* да врѝнѝ ѝфце у планине (Вру); *кад је дѝшло до мало стѝкѝ*, *оѝишл'и би* гѝре ѝѝ та растѝвина; *кат смо бил'и* млади, *ѝраѝишлѝ би* не мајка д-ѝмо код рѝѝекѝ да убѝрѝмо пѝвѝ врбу (Са); *чѝврти рѝзрет ка[д]* сам био, и[з] шкѝл'ѝ кад би се *враћѝ*, ѝтац би ми на ѝѝву *ѝрѝ* са волѝвима, са тијем рѝлом; *кад је прѝл'ѝте* те *ѝру ѝуди*, ми би свѝ *ѝрѝл'и* кат хоће да пѝчнѝ да *ѝрѝ*, пѝва бѝзда, ѝна открѝва тѝ рѝшке (Са); *Мѝрт кад би био*, *Благовѝјес*, тѝ би се *ѝл'ѝло* изјутра *рано* (До); *кад је онѝ Прол'ѝтѝнѝци*, тѝ би *звал'и*; *у рѝт* кат сам бѝла, *кукурѝјек би бѝл'и*; *кат цѝвѝјет стѝгнѝ*, ми би *оѝишл'и* по л'ѝвада па бѝри (Коч); *кат пѝднѝ снѝјек*, *ѝнда би ишл'и* по дрѝва у шѝму, *кад би погодѝла мало ѝѝшнѝ мѝсто*, *ѝомѝрил'и би се*, *дѝћи л'ѝди*, *ѝомѝрил'и би се*; *копрѝву би иѝрал'и* у вѝду *кад је Ћурѝевдан* (Кон); *кат је копрѝва пронѝкла*, би *оѝишл'и* те *бѝл'и*; *кат је био ова Дрѝги свѝтскѝ рѝг*, понѝшто би *нашл'и* тога жѝта; и такѝ би се *мѝчил'и* *докл'ен* то *траѝ* (Вр).

У именичке детерминаторе спадају: именица у слободном падежном облику, затим падежни облик са обавезним детерминатором и предлошко-падежна конструкција. При употреби именичког детерминатора, означена радња може се временски квантификовати. Применом оријентационог критеријума, именички детерминатор посматра се као тачка у времену која омогућава одређивање радње исказане потенцијалом као симултане, антериорне или постериорне у односу на време исказано одредбама.

Као примери са слободним падежним обликом забележени су само они са именицом која означава неки дан у недељи. Радња исказана глаголским обликом симултана је са временом исказаним одредбом: пéтком би йшл'и на цǔму (Ру); утǔрком нам нѣ би дала свѣкрва ништа да радѣмо; понедељком би пǔнијел'и сѣр на пѣјац (Ле).

У примерима са предлошко-падежном конструкцијом као детерминатором забележени су контексти у којима је радња исказана потенцијалом симултана, антериорна или постериорна у односу на време исказано одредбама.

Значење симултаности остварено је у конструкцијама са акузативом и предлозима *за, на, и у*, као и конструкцијом *о + локатив*:

пǔна сǔба би бѣло за време онǔ Дрǔгǔг свѣцкǔг рата (Бо); за Петрǔвдǎн гǔл'йл'и би брѣзе и црѣшњу (Би); за Петрǔвдǎн би пǎл'йл'и вǎтру, оне л'йл'е, а за Бǔрђевдǎн нијесмо; *вишѣ би се йонайѣјǎл'и за дǎћу свѣнскǔ нǔ* на свǎдбу (Вру); *па би брǎл'и тǎ јǎја за Ёскрс*; мѣ кад би бѣло за Бǔрђевдǎн (Пе);

тǔ се пѣвǎло кад би се йшло на Јеремйндǎн (Го); *тǔ би се износѣло на Бǔрђевдǎн* да се проветрѣ; на Петрǔвдǎн би изǎшл'и према нǎшиѣм кǔћǎма на брѣда (Би); на Бǔрђевдǎн износѣл'и би тǎмо штеђевину дѣкицǎ (Би); на Бǔрђевдǎн би сѣйвил'и једну плǔчу; *кажǔ на Бǔрђевдǎн* такǔ йшл'е би у тǔр на некǔ вратѣло (Св); на Бǔрђевдǎн би йшл'и на сǎбор те би игрǎл'и, йѣвǎли; на Бурђевдан би йшл'и на сǎбор те би игрǎл'и, йѣвǎл'и (По); на Бǔрђевдǎн бил'ѣ су нǎјприѣн оне штрǔгље; *па би йǎл'йл'и на те Прол'ѣтнǎке*, запǎл'и рǎно слǎму, да се запǎл'ѣ бǔе (Св); *ǔни би нǎ јесѣн* долǎзили; на Вѣлики пѣтак кǔвǎли би (По);

у четвртак невѣсту би доводѣл'и (Бо); У пѣтак је двǔрѣла тǎ невѣста и глѣдǎл'е би је жѣне; *ǔна би у прǔл'ѣће изǎшла* и кǔйила би то (Ст); *тǔ кад би у двǎ сǎта* рǎдници *накркљǎл'и* (Пе); *ǔна би у прǔл'ѣће изǎшла* и кǔйила би (Ке);

пǎ би дǔшло о Бǔрђевдану јǎка вǔда тǔ (Жи); о Бǔрђевдану би јǎгње калǎл'и; *тǔ би бѣла* вел'ѣка вǔда о Бǔрђевдану (Ме); о Бǔрђевдану турǎл'и ону копрѣву ѣ воду (Ми); о Божѣћу мǔј би ѓтац йорǎнио (На).

Антериорни тип временске ситуације илуструју примери са генитивом и предлозима *йре, уочи* и *до*:

од кǔпрѣвǎ би йрǎвил'и приѣн Бǔрђевдана зељǎник (Коч); приѣн сǔнца би тǔ брǎл'и; *йǔшѣйǎл'и би пǎшчǎд уочи Бǔрђевдана* (Пе); приѣн зорѣ би дǔшл'и; *А йѣсǎл'и би кот хǔцǎ* прије Бǔрђевудне (Ле).

уочи Божйћа би сѣкл'и бадњаке (По); уочи недѣљѣ би се ѿокуйїл'и (Бо); ѿоч'и Бурђовдана не би дала свѣкрва; код нас имало би то уочи Петрѿвдана (Рач); па би ѿзѣл'и мравйњак ѿочи Бурђевдана (Коч); уочи Бурђевудне би сакривал'и и чешљѿве и йгл'е (Го); очи Петрѿвдана жѿѿѿили би коре тамо од белѿраста (Би); дне би уочи Бурђевдана йшил'е око кѿћѣ да врачајѿ (До).

нѣ би се мѿгло да до јѿтра да пронађѿ (Ду); до Божйћа нѣ би се мрсило (Ост).

У односу на време исказано предлошко-падежним конструкцијама са предлозима ѿо и ѿосле радња у предикату је постериорна у примерима: по Лѿчиндану би долѿзѿо (Ту); пѿсѣн Бурђевдана имало би цвиѣћа дѿста (Би); јагл'йку би посен Бурђевдана брал'и; пѿсѣ рѿга онѿ кад би ја обѿкѿ гѿрнй и дѿлнй вѣш о-тѿгѿ (Ко).

У конструкцијама са падежним обликом и обавезним детерминатором потврђено је једино значење симултаности:

ја би тѿ конѿпљу у Видрењак држѿла по трй хѣфте (Бр); сѿтрй дан рѿку би ѿзѣла, љѿбйла (На); ха зѿра ѿн би дошѿ; мѿј ѿтац би свакѣ гѿдинѣ зѿклѿ вѿла (Ту); свакѣ гѿдинѣ би долѿзѿо код нас (Го); и то би се брало и кисѣлїло у вѿду, по двѿес, по мѣсец данѿ (Ост); свакѣ гѿдинѣ би ни се знѿло; бйло тѿ клонѣти тѿ армунике тѿ цѣлѿг дана би јѣчѿло (Ме); трй гѿдине нѣ би родїло; свѣ што би ѿосйјало нѣ би родїло за трй гѿдине (Гло); по трй нѣдеље би држѿли у мочйло; ранѿм зорѿм би оїйшил'и на Бѿнѿвац за вѿду (Св); тй дан би се свакѿ дйјете мѿрѿло окуйїлї; жѣне гѿл'е око четйри сага обрђѿл'е би се око туђѣга тѿра (Коч); сву нѿј би вѣзл'е; свакѿ јѿтро што би ѿогл'ѣдѿл'и пред ѿйну кѿћу је пол'йција (Жи); мй на посѣтке би йшли по цйјѣлѿ зйму (Бо); хѣфту данѿ нѣ би дѿл'и стѿрй; па би и осйѿвили по пѣ-шес месѣцй (На); пѿ то по пѣ[т] шѣс пѿта би йшил'и лѿди за мйр (Ли).

У једном делу примера потврђена је и двострука временска детерминација, при чему једна одредба даје шири временски оквир у који се смешта целокупно мноштво радњи, а друга дефинише ужи интервал у који се смешта појединачна радња:

о слави дрѿгѿ нѿј то би пѿна бйла сѿба (Стр); свакад би она ѿлву наїрѿвила за прѣло; онѿ изѿтра на Бѿжйћ дошѿ би полѿзѿник (Го); ѿвѣћѣ ѿ срйѣду би бйла кѿна (Па); имало би снйјега и Бурђевдану онѿ спрѿва (Вру); на Блѿговйјес то би се пѿл'йло изјѿтра рѿно (До); йспрѿва би ѿвѣчѣ йшил'и по посѣдакѿ (Па); на Бурђевдан би рѿно зймал'и вѿду с йзвѿра (Би); ѿочи Бурђевдана ѿвѣчѣ би оїйшил'и на јѣдну вѿду (Ме); у пѣтак изјѿтра би довѣл'и млѿдѿ (Ру); у ч'стйри би се дйгл'и изјѿтра; понѿћй би по едан пѿт оїйшил'и да вйдїмо воденйцу (Д. Дуб); пѿ би чѿѿрѿл'е пйрйен зорѣ понѿћй; такѿ би се сасйѿвил'е ѿвѣчѣ девојке на посѣдак (С. До).

Напоменућемо још и то да хабитуалност коју својом семантиком подразумева потенцијал не значи и редовност, доследност у вршењу глаголом означене радње (иако је то значење најчешће посреди). Тако обележене радње могу се одликовати и епизодичношћу, бити вршене с времена на вре-

ме, односно када се стекну услови за њихово вршење⁶⁰. На то се најчешће упућује временским одредбама:

сва̀кѝ пѹт би ја оѡѡишла и ми би се договорѡл'и ђе трѣба да ме он чѣка (Го); *ја би шиѡо рѣдѡвно*, кѹмови смо бѡл'и, па би ѡрѡчо он мѣне *сва̀кат* (Пе); *нѡкат* рахметл'ѡ свѣкрва *не би уѡѡѡрѣбѡла* тѡ (Ру);

рѡјетко би имѡло хѡрмоника (Ме); *понѣкад нѣ би ни сѡѡѡго* (Вру); *понѣкад* на сѡч би бѡло (Са); *нѣкат би имѡло* нешто да пѡпијѹ (Жу).

II.9.15. Употреба потенцијала при приповедању прошлих радњи, осим што подразумева њихово понављање у прошлости, најчешће подразумева и семантику сукцесивности. Присуство прогресивности, односно постојање редоследа у вршењу глаголом означене рафње очитује се у сложеним реченицама са више предиката у потенцијалу:

ѡн би тѹнѡ одмѡро, причѡл'и су ми стѡрѡ, *одмѡро би* кѡња, *ѡрѡѡео би* га па би *одмѡро*, пѣшкѣ нѡѣ мѡго (Ли); *кад би се заврѡило* тѡ, дѣвер би ѡрѣбројао пѡре и *зафѡл'ѡо се* свѡтовима и свѡдбѡрима којѡ су дѡровѡл'и млѡдѹ и *изјавио би* кол'ѡко се нѡвца покѹпило (Ме); *оѡѡишл'и би* тѡ и у воденицу би *мл'ѣл'и*, и о-тога ѡвса она, ка чѡчкал'ица, ми зовѣмо бадрл'ѡца, па, каже, тѡ би *мл'ѣл'и*, и то би *доносѡл'и* и *јѣл'и* (Вр); тѡ би ми тѡмо по шѹми *видел'и*, па која је бѹква шѹпл'а млѡго, па би тѹ бѹкву *ѡбѡл'ѡл'и* секѡрѡм, пѡлѡм, па би је *дѡниѡел'и* на волѡве, па један пѡла мѣтра-мѣтар, па би још мѡло *искѡѡѡл'и* тѡ унѹтра и тѡ би бѡла лѹбица, као кѡца и пѡсле би *рѣђѡл'и* от тѡгѡ цѡјеђѡ, у кѡзан онѡ цѡјеђ би *ѡкѡсел'ѡл'и*, па *сѡѡѡили* у тѡ вѣш (Вр).

У наведеним примерима сложених реченица углавном су сви предикати у потенцијалу. Најчешће се у синтаксичко-семантичким околностима овог типа, дакле, при казивању прошлих неререференцијалних радњи, потенцијал управо и јавља у низовима. Међутим, нису ретки ни случајеви његовог комбиновања са осталим глаголским облицима којима се такоже могу обележавати прошле радње неререференцијалног типа (наративни императив, временски транспоновани презент, перфекат):

онѹ јѣдну крѡву би *осѡѡѡвил'и*, ко ѡмѡ двѡје-трѡ кѡзе, јѣдну кѡзу би *осѡѡѡвил'и*, ко ѡмѡ више ѡвѡѡѡ, двѡје *ѡстѡѡи*, онѡ дрѹгѡ, *мѡра* тѡ *да дѡш* (Би); *кѹхѡло се* бѡгами ко е шта *ѡмѡ*, нѣкѡ вѡлѡ у комзѣрву онѹ, онѹ комзѣрву од пѹтера, мѣсо би *кѹхѡл'и*, пасѹл' с мѣсом, у огниште (Вр); *Грѡшѡли би се*, грѡшкѡње, по пѣт кѡмѣнѡ па би онѡ *рѡѡѡили* рукѡм, *покѹпи* па *бѡѡѡ* гѡре кѡмен па *покѹпи* онѡ дѡле па *уфѡѡти* онѡ кѡмѣн, па такѡ е грѡшкѡње *бѡло* (Вру).

II.9.16. Друга важна особина временски употребљеног потенцијала коју издвајамо јесте одвојеност глаголом означених радњи од садашњег времена,

⁶⁰ Ову особину потенцијала примећује Т. Ашић, наводећи да она „није у нескладу са условљеном хабитуалношћу јер указује да се догађај није регуларно одвијао већ кад би се стекли неки посебни услови (који говорнику могу бити и непознати)“ (Ашић 2007: 145).

односно њихова ограниченост на време које је у односу на моменат говора означено као прошло. Вршење, или, тачније, понављање глаголом означених радњи дешавало се у прошлости, што значи да су, у тренутку говорења о њима, те радње из садашње перспективе дезактуализоване, те по својој суштини дисквалификоване као поновљиве.

Како се примећује на основу прикупљене грађе, одвојеност од момента говора може бити експлицитно или имплицитно исказана, присутна у ближем синтаксичком окружењу или у ширем контексту, може се препознати на прагматичком плану или на се на њу упућује посебним језичким средствима са прилошком службом (*раније, некад, у моје време* и сл.) или пак реченицом (*Сад њо није њако, Сад њога нема*).

Да се потенцијалом означене понављане радње са становишта садашњости схвате као неактуелне, од примарног значаја јесте контекст у који се приповедање смешта, односно тип дискурса. Како показује грађа добијена истраживањем спроведеним на територији тутинско-новопазарско-сјеничког говора, разговори на задату тему попут причања о традиционалној свадби, прослави празника годишњег циклуса, некадашњем животу на селу, у заједници, те разговори о реалијама у вези са тим временом, тачније теме које се могу означити маркером *некада* у односу на оно што је *сада*, а што је настало услед промене начина живота, производе тип дискурса у коме ће у предикацији примарну улогу имати потенцијал.

Употреба потенцијала у претходно дефинисаним типовима дискурса сигнализира везивање радње за прошлост, што се најчешће препознаје из контекста. У примерима који следе, посреди је казивање информатора о углавном заборављеним временима, обичајима, предметима, што је на прагматичком плану маркер дезактуализованости:

баба *би пресѣкла* пупак, баба свежи она пупак, све *би* то баба *радила*. Ја *пдсл'ен* тамо л'егни, додүше она постѣљица *би* ми *одма* *йала*, нѣјесам с ниједним тѣгл'ила мѣку (Вру); он *би*, ако *би* нека *стд*ка *йохдрала*, ил'и *ушла* у тѣ неку л'иваду, та бекчија *би* је *зайворйо*, он газда чије је говече ил'и двца ил'и коњ *ушло* у тѣ л'иваду, *мбрало би* да надокнади том газди *држало би се* е *стдкѣ* *дста*, држало се е и *кдза* и *оваца* и *крава*, *имало би* *лјуди* па и по два *па*ра *вдлвва*, *ријетка* *кућа* да *не би* *имд* по два *па*ра *вдлвва* (Са); е, гazi *имало* нѣе, овај, *струје* *имало* нѣје. Гazi, каже, ова *гас* с *петрол'ејом* што је. Каже, *то би* онѣ *мал'е* *газул'ице*, онѣ *мал'е*, па *један* *фитил'* *мал'и* из онѣ *газул'ице*, на *то би* *вечерал'и*; и тако *би*, нѣе *имало*, па *тога* *гazi* нѣе *имало*, па *би* ми *одѣл'ал'и* от *смрчѣвѣ* *даскѣ* *брйтвдм*, па *би* *запал'и* онд *шйбицдм* онѣ л'уску, па *би*, док *би* *вечерал'и*, *то би* *држал'и* да *видимо* *то*. Па *би* *пдсл'ен* *налджи* *ватру* у *форуну*, и *сйала би* *сдба* док *би* *йосѣйиквал'и*, *седѣл'и* и *тунаке*. Е *то би* (Вр); *то* *знам* да *би* *йурал'и* у *вдду* *ладну* онд *мѣсо* да се *не би* *шйшѣйило*, *нѣма* *фрйждер*, а *осл'и* га *дбавѣзно* (Дол).

Осим контекстуално, дезактуализованост радње може се означити и посебним језичким средствима. Најчешће се у блиском синтаксичком окружењу употребљавају парови прилошких одредби са односом *некад / иприје / у моје вријеме / у њо доба* : *сад*; или детерминатори *раније, исприје*, употребљени самостално:

штă би *брал'и* овијă чăјевă ранијѣ од л'ипѣ, бѣгу фала штă би *одшло* о[д] Тутина, от Кочарника, ис Пѣпа, па по овијă нашијă шѣма би *брал'и* л'ипă, чăјеве, а ми сат имăмо л'ипе кот кѣћѣ, тѣ су сила л'ипе, мѣре, ал'и јѣш нисмо ѣбрал'и ни јѣдан чăј; имă ѣде рѣја код нас овăмо у овѣ крше, јă сам носѣо ранијѣ једној жѣни у Тутин, да л' нешто вељаше за накѣ прѣтисак, и *ишла* би тă чăј, сăмо сат скѣро јѣк (Бр); ранијѣ око кăзанă би *имăло* лѣди лѣм живѣ, дѣћи ѣвечѣ, дѣћи преко дăна, рăзговор, пѣ, овѣ сат нѣмă нѣко да дѣћѣ (Ми); ранијѣ су мѣрал'и одăвдѣ овѣ његѣви да њѣј кѣпѣ да ѣна тăмо се спрѣмă (На); некад, којѣ су имѣни они би *кѣйовăл'и* да би се ѣна *спрѣмăла* тăмо, да би *ишла* онѣ чѣрге; спрѣва по гѣдина би *ишѣла*, а сат јѣк, мѣсец дăнă двă, пѣстајѣ се вѣсти, филмови (Ков); *брал'ѣ* би цвѣће, да понѣсѣмо цвѣће да окѣтѣмо кѣћу, тѣ би *ишѣл'ѣ* тѣ вѣсибабе и *дѣнѣла* би ѣ рѣку дѣца. Тѣ ранијѣ (Коч); *Имăло* би исприје нăрѣда, тѣ пѣсма, штă би *имăло*; тѣ је ишло овѣ старѣ *јѣш прѣје* нăшѣк врѣмена, *ошѣл'и* би, на л'ѣја су дѣнијел'и по трѣјес кѣлă, пѣдесѣт, како којѣ, па нăћи па свѣ на л'ѣја донѣси овăмо, да поврнѣ дѣшу фамѣл'ији (Д. дуб).

Такође, бележени су примери у којима се у ширем контексту најпре описују понављане радње које су важиле за одређено време, након чега следи исказ којим се експлицитно наглашава њихова одсеченост од садашњости:

ишѣл'ѣ би жѣне и шѣјдер бѣо, ѣн би *рѣзѣ* тѣ одѣјело сукнѣно. А сат тѣ нѣмă (Ми); ада богами смо прăвил'и и тѣ је бѣло стварно л'ѣјепо, *ишѣрил'и* би помăло јѣчма и помало кл'ѣкă и знăш којѣ сѣк би онѣ *нашрăвили* згѣдно, имă некѣ дѣбар ѣкус, и знăш како е тѣ бѣло згѣдно. А сат овă нăрот махăнција нешто (Ков); сат је свăкѣм у свѣј тањѣр сѣпăно, а ранијѣ нѣје бѣло него по јѣдну шѣрпу са кѣхăњем би *стăвили* на средѣну и свѣ би из онѣ шѣрпѣ *срѣл'и* (Вр); тѣ сат не смѣјѣ да рăдѣ, ми смо рăдѣле свѣ живѣ, *нѣ* би ни, да извѣнѣте, ни *иричăле* да смо трѣдне, нѣт је знăо би ни свѣкар ни свѣкрва доклѣ *се нѣ* би вѣдело; трăвăма, чăевима, трăвăма, ѣто такѣ би *се лијѣчили*, ни код лекăра ни жѣне ни лѣуди, бѣо здрав нăрод ѣндă. Нѣје бѣло болешљѣво ка сăдек (Вру); чăјеви, обзѣвка, мѣтвица ето онă, ето онă, имăло је јѣш, штă знăм јă којѣ, и шипѣрак и свѣ би се тѣ *корѣсѣило*, таблѣте нѣкад се нѣсу ни знăле да се попѣјѣ. Сат се без таблѣтă не мѣже, јă и пѣјем свăкѣ чăс, сат (Го); нѣјесмо имăл'и вѣду ѣвде прăвѣ, него је бѣла ѣдавдѣ једно трѣјес мѣнѣтă, тăмо смо узѣмăл'и вѣду, ал' нѣје се мѣгло, па би тѣ лѣпăтăма *чѣсѣил'и* пут док би. Сат мăло је другачѣјѣ (Цр); *ишѣл'и* би лѣуди парче земљѣ да би снаху *довѣл'и* кот кѣћѣ, нѣје се имăло. Врѣме е такѣ бѣло (Дол); А сăдек, нăспрѣен свѣ у воденѣцу, би и-Жѣпѣ ѣдонѣт одшѣл'и, тѣ шта би *имăло* нăрѣда, па би *ишѣл'и*, имăло дѣцѣ дѣста. Пѣвăла би дѣца шта ѣтѣ, *ишѣла* онѣ старѣнскѣ, онѣ пѣсме што се пѣвăл'ѣ, нѣје овѣ садăњѣ, тѣ ранијѣ. Јă кат сам дѣшла одѣнă, јă би онăкѣ *ишла*, дѣца би дѣл'ѣ *вѣишѣла*,

casīđavila bi se, а *садек не идéмо*. *Нѐмā нїкака воденїца по Вїдрењāку и не идé се*, *нїко ти и не пѐвā*, *нѐма ни дѐцѐ* (Коч); *стāнови от прўћа испл'ѐти*, и *покрї*, *нѐко би љокрїо*. *Ранїјѐ нїје имō црѐп* (Ке); *Сāд је овїјем сјāјно свѐ*. *Нѐ би ми се знāло* ни *кāд сам л'ѐгла*, *л'ѐгни по један сāн одспāвā*, *тō се већ самнўло* (Ли); *тō бїо дōбри чōвек*, *тō би стāрї љрїчāл'и*, а *то сад нāма не мōре да се дѐсї*, *нит љмā дōбријā нити постōї* (Ру).

Радња означена потенцијалом не простире и на моменат говора, те ако се казују устаљене радње (на пример обичаји) које се и даље врше, потенцијал се по правилу замењује презентом, како би се указало на њену свевременост. Тако ће на пример, информатори рећи: За Бāјрам *сїрѐмāмо* колāче, За Бōжић *идéмо* у бадњāке. Када су, међутим, посреди напуштени обичаји, саговорници бирају потенцијал: За Бōжић *би се уводїо* вō у кућу; *невѐста би се* на кōња *водїла*. Ређи су случајеви када се актуелне радње уобличавају потенцијалом. Забележено је свега неколико примера у којима се посебним језичким средствима указује на то да се оне врше и у садашњем времену:

јѐла би се љрāвїла *кō* и *свāкат*, *кō* и *сāt*, биријāни, татл'їје онѐ слāткѐ онō, мѐсо и такō, *їстō*, *їстō*, *хрāна је їстō*, мл'їјеска кїселā онō от стōкѐ, ѐто тō (Ђер); *имāло би* тијā *прїчā*, *тō би љлāшил'и* дѐцу, и *сāt* рѐкнѐм *јā* унўчāдима мојїјем *їмā* калакбнцара (Коч); на се тō трл'ї, *ўзмѐш*, *истрл'їш онō* дугāчко, *савї'ал'и би*, *тō би се звāло* повѐсмо, и *сād* се такō *зовѐ*; *тō би љурāл'е* ранїјѐ планинке, и *сāt* турāјў (Ђер).

Претходно анализирани примери недвосмислено указују на то да је ограниченост радње на прошлост, осим семантике хабитуалности, још једна од важних одлика потенцијала. Ову одлику приметили су и аутори новијих радова о потенцијалу у области србистике (а има и радова заснованих на компаративном приступу). Т. Ашић и В. Станојевић, на пример, наводе да се потенцијал употребљава за обележавање процеса који се понављао у прошлости и да у том смислу алтернира са перфектом. Основна разлика према перфекту јесте управо у ономе о чему је у нашој анализи било речи. Наиме, како аутори наводе, „догађаји представљени потенцијалом за прошлост не могу бити актуелни у моменту говора, што не важи за перфекат“ (Ашић и Станојевић 2008: 182). Односно, потенцијал не може обележити „повнављање у интервалу који није нужно завршен пре момента говора, односно који је у деиктичкој вези са њим“, на шта указује пример: *Тог лета три пута ме је / *би ме одвео на брдо* (Ашић и Додиг 2014: 293).

II.9.17. У вези са претходно анализираним одликом јесте и семантичка компонента емотивне ангажованости (евокативности, носталгичности), коју у себи садржи временски транспоновани потенцијал. Ову повезаност истичемо имајући у виду да се слажемо са констатацијом да је код потенцијала „носталгичност последица чињенице да је интервал у коме се понављао догађај уведен потенцијалом строго одвојен од момента говора“

(Ашић и Станојевић 2008: 181). Настојећи да дефинише диференцијалне синтаксичко-семантичке одлике потенцијала у систему глаголских облика за казивање прошлих радњи, ову одлику прва помиње Милка Ивић, уводећи однос фактографско (својствено перфекту) : емотивно/евокативно казивање (потенцијал) (М. Ивић 1995: 44). Надовезујући се на ставове М. Ивић, аутори новијих радова емоционалност као семантичку компоненту (осим поменутом одвојеношћу од садашњег тренутка) образлажу чињеницом да се употребом потенцијала „улази, уживљава у догађаје“, тако што се реферише на сваку појединачну реализацију, што на стилском плану производи ефекат носталгичности (Ашић и Додиг 2012: 416).

Разлог високе фреквентности потенцијала у грађи прикупљеној на терену Тутина, Новог Пазара и Сјенице може се образложити управо наведеном чињеницом. Теме за разговор са информаторима најчешће су подразумевале подсећање на давно заборављена времена, обичаје, људе и предмете, што само по себи подразумева поновно (пр)оживљавање различитих ситуација, те, сходно томе, емотивну ангажованост. Евокативност казивања подразумева носталгичан тон приповедања, а ту потенцијал наступа као најпогодније средство обликовања исказа. Доживљеност, односно доживљаваност радњи подразумева се, будући да је реч о догађајима који су у непосредној вези са субјектом, односно наратором (било да их је наратор лично доживео или је сазнао о њима из приче). Управо због тога се често употребљавају изрази типа: *Сећам се...*, *Памћим и данас...* и сл, чиме се наглашава да наратор није неутрални преносилац информација, што даље доприноси експресивности исказа:

јâ знâм, ѿтац би ѓрѣчѡ да је пâшче удâвилѡ нѣкѡм дѣјете (Бо); кад би ми ѓрѡшљи кроз Лукавѣцу, сѣћâм се, блâто, би ни осѣѡл'и опâнци, носѣл'и опâнке ѡндâ, нѣјесмо имâл'и цѣпил'е него опâнке, блâто би бѣло, а ѡна је бѣла као гнѣла онâ зѣмља (Са); ѣво јâ сам л'ично ишѡ пѣшкѣ за Пѣћ, за Ѐсток, за Мѣтровѣцу, пѣшкѣ би ѓшл'и, и кѡ би имѡ кѡга свѡга, у рѣду, ко нѣ би, у хâнѡве би ноћѣјевâл'и (Ђер); кâко се тѡ жѣвѣло, бâш би ми ѓрѣчâла, јâ сам запâнтиѡ, нѣје имâло ни онѡ, па би конѡплѣ са пѣпелом ѓрâл'и, нѣје имâло прâшка, ѓрѣчâла би ни мâјка, и тѡ би свѣ то кѣсел'ил'и ту конѡплѣ (Вр); јâ сам запâнтиѡ у Тутѣн, дѡшло би кад би пѣјѡц имâѡ и Срѣби и мусл'имâни (Д. Дуб); сѣћâм се вâзде кад би ѡна ѓѣурѣла качâмак од хѣљдѣ, тогâ се вâзда сѣћâм кѡл'ко ми остâло слâтко, од хѣљдѣ онѡ црнѡ (Вру); и онѡ бâш пâнтѣм онѡ би носѣл'е онѣ бѣјел'ѣ онѣ кâ фистâн онѡ, бâш мâјка је мѡја носѣла; пâ, сѣћâм се јâ дѡбро ка сам онѡ мâло порâстѡ, мâло онѡ, да кажем, дѣсет гѡдѣнâ, двâнѣс гѡдѣна, мѡј ѡтац би оѣишиѡ, те би, у шѣму би оѣишиѡ, па би ѓѡжњѡ тога пâпрађа, па би у јѣдну вѣзу, па донѣси, па на крај тâмо, у ѣѡшак, па би тѣ тѣри такѡ, и јѣдну пон'âву тѣри по онѡм пâпрађу, и дрѣгѣ пон'âву би се ѓкрѣл'и (Би).

II.9.18. Најзад, наводимо примере који илуструју употребу потенцијала у квалификативној служби:

којѐ је тѝ био виђен, млѝт, крупан, ада вѐрујѐш л'и, ѝн би уѝѝ по двѝје ца̀кча̀ди у рѝке бра̀шна, по два̀с пѝт кѝла, изнѝси хи гѝре на спрѝт, ѝн хи не осѝћа (Боб); ѝмрије му ма̀јка на прекѝчац, ѝн бѝ та̀мо, оста̀ше му свѝње и кокѝшке, ѝн би тѝ нарѝниѝ и дошѝ ова̀мо да вѝди на̀с, и та̀мо се вра̀ти, сѐдни, пома̀јно се поразговѝра, ја̀ко је фѝни бѝо, врѐдан. Сва̀кога би зѝвну̀о: „Шта чинѝте?“; гр̀днѝ Ба̀ћо би ишѝ гѝре ста̀лно код Сла̀вѝ (Ос); ѝн је бѝо стѝлар по занѝту, ту би се занѝмо ма̀ло, пра̀вио прѝзѝре, вра̀та, имѝ некѝ машѝне стѝларскѝ (В. Лок); ѝне би се две за̀качи́л'е понѝкад, мало би се иѝсва̀ћа́л'е, ја̀ се сѐћа́м, и ѝна: „Сат ће ми до̀ј дѐца, свѝ ћу ве ка̀зат“, дѐца, она би зѝла сѝнове. И што би се ѝни помол'и́л'и од бѝна̀ра одоздѝ, ѝна ћу̀тите, ѝво су дѐца. Ѓна би сакрѝла ако је нѐка нѐшто учињѝла (Шав); по мѝсец да̀на сам ја̀ пл'ѝла пл'етенѝце, имѝла сам кѝсу дѝгу, л'ѝпу, и покѝсѝм, пл'ѝти пл'етенѝчице, тѝ шѝти пре[д] са̀бор мѝсец да̀на нѐ би тѝ дѝра́ла, а ѝчи, ту̀ри спѝчу, ма̀рѝму завѝ, са̀мо кол'ко вѝдѝм на̀ очи да идѝм, такѝ би ишѝла, нѐ са̀мо ја̀ него свѝ, да не поц̀рнѝмо да би бѝл'е л'ѝпе за са̀бор (Гр); ѝего̀в ѝтац је бѝо хѝђа, и ѝн би но̀ћѝо, ал'и кад ѝни пѝћну да и́грају по тавѝну, и ѝн побѝгни у пѝла нѝћи, нѝ каснѝјѝ ућѝо, ућѝо, ућѝо, док је бѝло, ал' ѝн отишѝо и они до̀ђу ѝпѝт те ска̀ћу по тавѝну; ми смо имѝл'и ис Цр̀нѝ Горѝ јѝдну, у̀дала је бѝла шѝѝрку у Пѝповѝће, и ѝна би до̀шла код на̀с, ал'и нѐмаде кѝм да ка̀жѝ (Уг).

II.9.19. Спроведена анализа показала је да је у говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице потенцијал широко заступљен у обема својим службама – модалној, и временској. При употреби овог облика као модуса, саопштавају се значења могућности, жеље, намере и сл., са будућом временском перспективом. Даље, показало се да потенцијал у временској служби заузима значајно место у систему глаголских облика за казивање прошлих ситуација. Избор потенцијала у говорном чину је, међутим, регулисан неколиким синтаксичко-семантичким факторима. Имајући у виду да су му у испитиваном говору конкурентни перфекат, временски транспоновани презент и наративни императив, обликовање предикације потенцијалом захтева испуњење неколико синтаксичко-семантичких, односно прагматичких околности. Наиме, уколико је посредни намера говорника да означи радње које су се понављале у прошлости, и чије је вршење у садашњем моменту дезактуализовано, што подразумева да се на наративном плану у исказ уводи компонента емотивности и носталгичности, примарно средство за њихово саопштавање у говорном акту постаје потенцијал. Притом, маркери који упућују на постојање наведених семантичких компоненти на конкретној грађи препознају се или на основу контекста, или се пак на синтаксичком плану мартирају посебним језичким средствима.

П.9.20. Висока френвентност потенцијала у релативној употреби на тугинско-новопазарско-сјеничком подручју овај ареал издваја од осталих зетско-сјеничких говора. Тако у студији о Ибарском Колашину у одељку посвећеном синтакси нема поглавља о потенцијалу, што је вероватно условљено тиме да овој облик не ступа у временску службу обележавања прошлих радњи. У одељку о морфологији наводе се само примери модалне употребе и сложеног потенцијала у сложеним конструкцијама типа: *Ми би били уићекљи, да смо знаљи*, односно: *Било иййи на чѐсму, ња сад нѐ би шйуцо*, али без улажења у анализу (Божовић 2002: 93). У студијама о говору Црмнице, староцрногорским говорима, говору Враке, Бјелопавлића и Паштровића у одељку о морфолошким одликама такође нема примера за временску употребу потенцијала, а поглавље о овом глаголском облику у делу о синтакси глаголских облика (уколико је у студијама присутно) изостаје (Милетић 1940: 561; Пешикан 1965: 203; Петровић 1974: 175; Ћупић 1977: 173; Јовановић 2005: 400). Потенцијал је једино бележен у говору Мрковића (Вујовић 1969: 346) и Васојевића (СТИЈОВИЋ 2007: 184). На читавом терену, међутим, у служби исказивања прошлих понављаних и појединачних радњи бележен је наративни императив, што упућује на могуће потискивање потенцијала од стране императива, као јединице која поседује могућност покривања ширег семантичког опсега у сфери прошлости. Најзад, наши резултати донекле се разликују од закључака Д. Барјактаревића, чија истраживања показују да се овај облик употребљава модално и у темпоралној служби у виду пермисивног потенцијала: *Звѝћу ње да би њогѝнуо; Не мѝгу њи њѝ учѝњетѝ да би ми дко извѝдѝјо*, какав је потврђен и у нашој грађи. Аутор наводи да је пермисивни потенцијал у овом говору „врло жива категорија док се у другим говорима, према оном што је регистровано, не би могло рећи да представља ширу категорију“ (Барјактаревић 1966: 138). Наративни потенцијал у хабитуалној служби овде се не наводи, што се разилази са стањем које је нашим истраживањем регистровано на истом терену (Вељовић 2015б: 309–331). Прилике у херцеговачко-крајишком дијалекту сличне су, те се у описима говора Колашина, источне и централне Херцеговине и Каменара (Пижурица 1981: 208–215; Пецо 2007: 245–277; Вујадиновић 2007: 95–98) овај облик не наводи. У говору Пиве бележена је једино конструкција са значењем потенцијала за прошлост типа: *био радиѝи, не био лагаѝи*, којом се казује неизвршена погодба у прошлости (Вуковић 1940: 97). Наративни потенцијал познат је говору србијанског Полимља (Николић 1991: 492). Слично стање карактерише и говор Трстеника, где су функције потенцијала сведене на основне, типичне вредности – обележавање модалности. Нема га у темпоралној, нити у функцији итеративности ни у квалификативној употреби. Аутор наводи да ни Глиша Елезовић ни Милош Ивковић не бележе употребу приповедачког потенцијала, те да се на основу тога да закључити

да је таква ситуација у целом дијалекту (Јовић 1968: 209). У временској служби потенцијал није бележен ни у Срему, Колубари, централној Шумадији, банатским говорима (Николић 1964: 367; Николић 1969: 51; Радовановић 2006: 302; Реметић 1985: 327; Ивић и др. 1991: 390). У источној Шумадији га такође нема у временској служби (Бошњакковић 2012: 219). Говоре призренско-тимочке зоне карактерише фреквентност наративног императива и непознавање приповедачког потенцијала на највећем делу територије. Тако је у говору Бучума и Белог Потока, Лужници, Алексиначком Поморављу, Призрену, Понишављу, Заплању (Богдановић 1979: 124; Ћирић 1983: 105; Богдановић 1987: 199; Реметић 1996: 504; Ћирић 1999: 173; Марковић 2000: 178). Приповедачког потенцијала нема у Гори, а тако је и у околним говорима (јужнометохијски подгорски говор, сретечки говор, сиринићки говор). Потврђен је једино у говору Подрима и делу насеља Призренског Подгора (Младеновић 2001: 501). Насупрот приликама на највећем делу територије, у ђаковачком говору потенцијал је врло редак у основној употреби, при изрицању жеље или могућности вршења радње, док је у временској употреби врло фреквентан (Стевановић 1950: 148).

Изложени преглед прилика на ширем штокавском ареалу показује да у већини српских говора потенцијал не подлеже временском транспоновању, и да се ретко или уопште не употребљава у темпоралној служби. Тенденција његовог повлачења на већем делу територије доведена је до краја, а поред тога у готово свим говорима домен употребе потенцијала у систему покрива императив, као јединица која је према синтаксичко-семантичким и стилским одликама најсличнија потенцијалу. Стабилност императива у наративној служби и његово ширење на рачун потенцијала може се сматрати делом опште тенденције ка остварењу језичке економије, засноване на томе да се из система елиминише једна од двеју или више изофункционалних јединица. Имајући у виду да и императив и потенцијал поседују могућност обележавања прошлих понављаних радњи, и да су оба маркиране јединице, али и то да императив има ширу семантику, јер осим виšekратних може обележавати и појединачне прошле радње, прилике у наведеним говорима где је императив опстао у складу су са општим принципима функционисања језичког система очекиване су. За разлику од народних говора, у стандарднојезичком идиому опстаје потенцијал, док се на синхронном плану императив готово и не употребљава. Ситуација у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони стога сасвим је особена – на синхронном плану нема назнака да је овде такав процес отпочет јер су оба облика витална и сасвим равноправна на употребном плану. Осим тога, њима се придружује и специфична конструкција за исказивање хабитуалности творена од елемената обају облика (*би* + императив), што упућује на процес усложњавања изофункционалних језичких средстава. Ипак, показало се да свака од јединица поседује и донекле особе-

не синтаксичко-семантичке одлике, да нема потпуног преклапања функција међу трима формама, те да постоје и извесне разлике на стилском плану, што уједно оправдава разлоге њиховог опстанка и напоредног функционисања у систему. Детаљније о императиву и конструкцији *би* + императив и њиховом односу према потенцијалу в. т. II.13.1.

II.10. Императив

II.10.1. Осим у модалној служби, када се њиме изриче заповест, жеља, молба или уопште подстицај за вршење глаголом обележене радње, императив у српском језику подлеже и временском транспоновању, и тада се њиме исказују појединачна или прошла дејства која се одликују вишекратношћу. Српски језик у целини, и стандарднојезички израз и народне говоре, карактерише знатна стабилност овога облика у његовој основној функцији. Поред тога, штокавски дијалекатски комплекс одликује се високом фреквентношћу приповедачког императива. У херцеговачко-крајишком дијалекту наративни императив спада у ред високофреквентних јединица (Вуковић 1940: 97; Петровић 1978: 138; Павлица 1984: 412; Драгичевић 1986: 196; Кашић 1995: 347; Вујадиновић 2007: 97; Пецо 2007: 273), а његов изостанак из система облика са претериталном службом карактерише једино говор Барање и околине (Секереш 1980: 167). Знатном присутношћу императива у наративној служби одликују се говори Срема и Баната (Николић 1964: 367; Ивић и др. 1997: 388), потом трстенички говор (Јовић 1968: 208). На читавој територији зетско-сјеничког дијалекта наративни императив је врло жива категорија (Милетић 1940: 561; Барјактаревић 1966: 137; Ћупић 1977: 171; Вељовић 2016: 21–37); нешто ређе је бележен у Мрковићима (Вујовић 1969: 345). У начелу исто важи и за призренско-тимочку зону – на једном делу територије врло је заступљен (Богдановић 1979: 124; Богдановић 1987: 252; Младеновић 2000: 500), док је у појединим говорима нешто мање фреквенције (Ћирић 1983: 105; Марковић 2000: 235). Најзад, галипољски говор не зна за приповедачки императив (Ивић 1957: 380).

Прилике у стандардном језику, где се императив у потпуности повукао на рачун потенцијала, те га у савременим књижевним делима готово уопште нема (Танасић и др. 2005: 457), разликују се од оних у народним говорима, где је овај облик у широкој употреби. Исти однос несразмере констатован је и поводом потенцијала, с тим да је наративни потенцијал у народним говорима углавном ишчезао, док је у стандардном језику знатно фреквентан (в. т. II.9.1.; II.9.2. и II.9.20.). Све то упућује на закључак о постојању тенденције да се у систему стабилизује један од двају облика између који постоји готово потпуни паралелизам синтаксичко-семантичких и стилских одлика. Тако је у народним говорима углавном стабилизovan императив, добивши,

са становишта стандарда, обележје дијалекатски маркиране јединице, док је у књижевнојезичком изразу у употреби наративни потенцијал.

II.10.2. У српском језику императив се дефинише као глаголски облик којим се, када је употребљен у основној служби, „исказује подстицај некоме на вршење какве радње. У нормалним условима комуникације императив у предикату захтева обавезно учешће два учесника који значе живо. Један је тај који износи подстицај, а други је тај коме се упућује подстицај“. Притом, „подстицај може бити упућен било на вршење радње било на њен прекид, односно забрану вршења“. Уобичајено је у нашим граматикама да се говори како се императивом исказују заповести, жеље и молбе. Међутим, како наводи С. Танасић, „могуће је саставити нешто већи списак модалних значења која се исказују овим глаголским обликом. У конституисању тих значења поред самог глаголског облика значајну улогу имају и семантика глагола од кога се гради императив, као и контекст у којем се реализује реченица са тим обликом“ (Танасић и др. 2005: 453).

II.10.3. У тутинско-новопазарско-сјеничкој зони императив је бележен у функцији обележавања више типова модалности, а најчешће при изрицању:

а) заповести:

иџури га на кревет (Баг); *иџури* одавде воду за сџу; *седди одмори*; *седди, сави се*, да тџрим чај да попијеш; не мош на праг да седиш, на столицу па *седни*; *сиџај* ти тебе, он ко ћене, лако му је; *иџури* двоје ситнија; онџо џскорџша *ионеси* (Бал); *зџви* ми Мурџа да дџђе, трџба ми (Боб); џтац ми каже: „Не, не *џирај*“ (Из); *е, ирџиџиџа* ти овџо пријетеле, ако ви се свиђа на овџо, *оџвџори* прозор и *иџџа*, испросил’и сте девојку, не свиђа ви се на овџо, опџнци и ка кџћи, опџнке и ка кџћи (Ју); *џа* једну кџсу да јџ извџдџмо компџра да јџ тџрџмо у кџла; *врџни*, дџјете, пџре, ја џу ти дџт пџре ко си потрошила; *оџџери* тџ шоље; ајде дџда, *зџвџори* говџда, а ти бџко *кџва* кџву; *џво* ти кџфа, сџм *вџди*, *одвџји*; каже: „*Крџи* како знџш, стџра жџна“ (Ка); *џзми* му тџ оруџје и *увџди* га; *џа* ми тџ пиштџл што џмџш; *џа* кџпу; хџ *обрџни* (Нет); *миџчи* тџг џџвола; те овијем женџма ја вџљу *ириџвџрџиџиџе* како знџте (Ос); сџл’ л’џјек ми *иџури* (Се); *сиџџви* ми тџ дрџги џџк на л’џџа; *дџђиџиџе* да џзмете брџшно; *наџрџџвиџе* кџхињу; ја џу приџчат, а ви *иџиџиџиџе* кџл’ко трџба јџдан рџчџк да кџштџ хџјде Рџзо, *зџмиџеси* л’џп ми џемо уџџтру да рџдџмо; хџјде Рџзо, *зџмџџуј* тџмо са Мџљом (Трн); *нађиџиџе* неџкога дрџгога; *мџхни* према трџви; *скџха* му чџрбу; *зџвџни* тџ снџшу; *кажџџиџе* кџ је узџмџ пџре ис кџфџра (Цв); *сиџџви* им кџфу; *џа* ти тџ чџше пџ џе Зџрица сџпат; *иџиџи*, штџ нећеш? (Шав); *мџкни*, дер, овџо, снџо, тџмо; (Бу); и тџ *зџиџиџиџи*; е *наџиџиџи* тџ, е тџ ти је џстина (Врс); *намџсиџи* вође; *сиџџани*, бџк те виђео, да ти помџгнем; *џди* Гџно, трџжиће те, *џди*, *џди*, ти не дџш ни да се приџчџ ништа; *зџџи* се (Гр); *бџџи*, тџ је мџјмун, шџџтан, *бџџи* да не гл’џџам; *зџџмџла* и *наџџџи* и *зџџа*л’и (Др); хџјде *џај* пџт, штџ би трџбџло да се приџчџ; знџчи, Рџнгу неџко дџјџе дџџаву: „Рџнго *иџџај*“ (Д. Пољ); *иџиџи* ти тџ; *сиџџаниџе*, дџвојке, штџ сте пџхитџл’е?; *осџџви* тџ (Тр); *ђџиџи*, ниђе немџ да рџкнеш тџ; *зџврџиџиџе* тџ, неџка

ти Авдулаха; *й̆ушйти* ти Авдулаха (Туз); Мајо, *й̆ййа* је зна л' онџ профѣсора Београђанина; *й̆дййе* тамо на Пештер ал' да примите ислам (Че); *очйсйти* га м̆ало ради сликања; *џмӑ й̆оз̆дййе* на дџговџр (Шар); *й̆окӑжи* јој ти; тўне *џӑци*; *сйан* де, й̆ма чӑша, *џӗво̆јко*; *зай̆во̆ри* воденицу, што је празник, и *џџи*; *не й̆й̆лӑ*, док си ти жива и дӗци да причӑш, немџ да продӑш (ШТ); *й̆зми* апарат за *й̆хо*; (Бо); *й̆љўни*, *й̆љўни*, *й̆љўни* он̆амо!; *џӑй̆йе* ми онога што сам ја гл'џдала (Бр); ада *џӑ* им бар по едан сџк (Вру); *л'џжи* тў, немџ да се дй̆жеш; *й̆окӑжи* он̆у зел'џн̆у, Зерина; *сӗди*, Й̆л̆да, *не мӑжи* туд̆а; ја о̆ћу овӑ сй̆р да ти стӑвим, *й̆ојџди* овџ (Го); они су рекл'и: „*Прѣ̆ђи* у Гурдй̆еље“ (Гу); *й̆осй̆џџӑйе* џде; врӑћӑј̆ў л̆уде: „Нӗћу с̆ад да се помй̆рим, но *сйӑни* мало каснй̆јџ“ (Де); кажџ: „Ел'џзе, *й̆џџӑ* овџмџ то шӗџера, па преко нӑс добй̆јӑ тӑчкице, ил' џемо ти ми то донй̆јет да осџчеш ил'и дӑџемо џџему“; кажџ: „Ти ми *јӑви*“; изй̆јтра: „Хӑјте *ф̆ӑй̆ӑйе* ко̆ње д џмо“; х̆ај ти *й̆зми* кљўсе, нӑјџемо ми пӑре до тӑмо (џер); мџне џтац кӑжџ: „Немџ дӑнас вй̆шџ да рӑдй̆те, *й̆дййе* на вӑшер“: (Ер); „*Обр̆н се*“, кажџ, „на ов̆у др̆г̆ў стран“; *й̆џџӑ* је нек идџ; вал̆а *из̆ӑђи* џтл'џн, о̆ћу да ӂнй̆м дй̆јете, *из̆ӑђи* (Жи); не вӗлӑ да га држй̆ш, *закџ̆љи* ми га да га појџџем; дӗцо, џтут код џмџрӑ *й̆овџдййе* волџве и тӑмо, џн џе да но̆ћй̆ код мџне; напй̆сџ оно̆мџ зџту: „Нека но̆ћй̆ ко[д] тӗбе, ти *й̆ди* са волџвима, џн нека *й̆змџ* тогӑ џџгата и нек дџџџе за вӑма нек се насп̆ӑвӑ и нахр̆анй̆“; *увџдййе* вй̆ џу у сџбу да се ми вй̆дй̆мо; *мӑкни* ти тў шӑмй̆ју; *осй̆џӑви* конџпљу; *закр̆л'и* га; *џӑ* те ми т̆у п̆ушку; немџ да прйџӑте, *џӑ* те ми п̆ушку, нӗћу ви узџт, нӗмӑте брй̆гу; х̆ај ти *й̆зми* волџве; *сйй̆ӑви* сџк, да нас не разнџс̆ў црнијем глӑсом; *из̆ӑђи* дочџкӑ овџ двџе; *й̆ўшйти* кӑзӑћу ти с̆ўтра; *бџџи* изй̆о те врӑг, *бџџи* да те не вй̆д̆ў л̆удй̆, шта си нӑднй̆јела наг шпџрет; вӑс двџ *се сй̆рџмй̆йе* да из̆ӑџете; ӑма, *мӑкни се* ти од мџне, па *гл'џџӑј* џе хџј (Ле);

б) допуштања или подстицаја:

ӑјде *й̆ђй̆йе* он̆амо на сунце да сџднџмо (Баг); тобош̆ар, бй̆о је тобош̆ар и ако й̆ма нӗшто нџво из влӑџе озгџр, нӗшто се нарӗђўјџе, џн би у Поз̆ар на цџнтар на Шедрван се звџ, бӑпа, бӑпа, бӑпа, са онијем гџџом: „Нар̆џде, *ћўј̆йе*, нар̆џде“, нӗкӑко некијем ријӗћй̆ма, заборавио сам кӑко бџше, „*ћўј̆йе*, нар̆џде, *й̆окўй̆ййе се*“ (Бот); *џџи*, с̆ад знӑш џџе је гџре. *џџи* код мџне, да те дочџкам м̆ало (Ка); још тӑп̆ут, прйјетел̆й̆ бй̆л'и: „Да те дӑмо?“ „*џӑј̆йе*.“ (Баб); *о̆й̆кй̆ни*, шта џе ми. *О̆й̆кй̆ни*, Зџро, с̆ал ко ти се свйђӑ (Бал); с̆амо *сӗдййе* вй̆ (Бот); ако ти трџбӑ, јџдно џу ти поклџнит, џво *й̆робџри* (Из); слџбодно је *й̆ош̆рӑжй̆йе*, не трџбӑло ви, џна рӑдй̆ дџл'е џџе овӑ ф̆абрика бй̆ла (Коз); й̆ма у згрӑду, й̆ма у вӗликў сџбу, *й̆змййе* џе џџете (Бал); парадӑјса *й̆онџси* пџвишџе пошто вџлй̆ш д[а] [ј] џдеш; *й̆змййе* шангарџпџ, пџрш̆ўна; џво ти *й̆род̆ӑ* и (Бал); с̆ат нӗмӑ пшеницџ, *й̆рошџй̆ӑј* до на Рй̆барй̆џе дџл'е, ко нӑџеш јџдну пџсиј̆ату, у шта хџџеш (Ју); др̆г̆й̆ п̆ут кат дџџџете, *нӑјӑвй се* и џндӑ џу да спрџмй̆м рўчак и да ве чџкам (Ка); *й̆омй̆сл'и* још м̆ало (Коз); вй̆кӑла ми је: „*џџи*, *џџи*“, ал' ја стварно нӗмӑм врӗмена (Леч); *й̆огл'џӑ* штӑ су нам урӑдй̆л'и от п̆ўтџвӑ, и нй̆ко то нӗџе глӑву да окрџнџ (Леч); не мџгу, ја смр̆ш̆ала, *й̆огл'џни* кӑка сам, не мџгу (Лу); *сӗдййе* за астӑл, и клупе, свџ й̆мӑш; ни о слӑви нй̆ко се не оз̆ўвӑ, ӑјде *сӗднй̆йе*, *й̆осл̆ўжй̆йе се*, брџ (Не); „ӑј“, реко, „*ўђи* с̆ад џде у хлӑт“ (Нет); Мй̆џа јој вй̆чџ

та мџ: „Иди на море, *иди ојорави се* мало“ (Ос); и ја сам о[д] тога времена више ништа, звал’ и *враћии се*, нѐ, нѐ, нѐ, за живѹ мајку, док је он тѹ, ја се не враћам (Пож); е тако ти, девојкана, шта те интересуѐ, ти *ијиѿа* (Рај); слободно *рѣкниѿе*, нешто сте дошл’ и некијем пѣслов (Трн); ајте, *уђиѿе* слободно; то је брѹс, да ти покажем, ако ђј, и *сл’икѿј*, ѐто ти, слободно; *ионѣси* водѐ пѣвише да попђјѣш; *иојриѿај* ти нешто пѿ љу ти ја попрѿчат за једну дрѹгѹ ствар (Цв); хѿј *сѣѿе* *иојиѿе* кафѹ, брѐ; ми тѣк припрѐмамо, сѿмо ви *сѣдиѿе*; *ѹзми*, дђјете, сѿк (Шав); *сѿѿни* кафѹ да попђјѐмо, нарѹчио сам (Бољ); *дођи* овѿмо, сѣка оѿе да те видђј; *сѣѿе* на кѿуч (Бољ); *насиѿи* јѣдан ко ѿенѐ; *ијиѿа*, шта јѿш да ти приѿчам; ајде, снаѿ, *ириѿа* нешто ти. Ајде кѿко си се ти ѹдѿла; жел’им ви свѐ најбољѐ, пѿ *навратиѿи* јѿпѣт (Гр); то, сѿне, дѿктор *биди*; *идѿни* ти њѿзи от којѐ гѿдинѐ отприл’икѐ; *намѣсиѿи се* ти ѿе вѿл’иш; ал’и неѿе кат дођѿете, *ѹзмиѿе* ми брѿј, пѿ да ни најавѿте; хоѿе грађани цѿбѐ вареникѐ, л’ѐл’е мѐне мајко, *јѣѿе*; дѿбро ка[д] си ти заврѿшила, сѣљака *баѿи* у бѿру, нек идѐ (Дре хѿјт *ул’ѐгниѿе* у сѿбу (Дуј); хѿјде *уђиѿе*, бѹјрум, хѿјде *уђиѿе*. А одѿкл’ѐ сте ви? Хѿјде *уђиѿе*, брѐ (За); цркви мѿраш да правѿш па *ради* шта дѿѿеш (Кн); хѿјде Рѿхѿме, *сѣд* овѿмо; Реко: „Јѿ, Мѐдо, ја мѿрам да идѐм на посѿ, ти *ради* шта ђј“; ти *гл’ѐдѿа* у мѐне, ја љу гл’ѐдат у тѐбе (Тр); ја не мѿгу да ѐдѐм, *дорѹћкѹѿи* ви (Туз); *сл’икѿј*. Ёво је ѿгѿва кѹћа (Уг); оѿде сѿне *оѿвѿри* (Цѐ); *ѹзми* овога слѿткѿга, *избѿра* којѐ хѿј (Шар); *ѹзми* *иослѹѿѿиѿе се*, да ве не хѿбѿмо ми; немѿ да ве смѐћамо, *ѹзмиѿе* *иослѹѿѿиѿе се* (Бо); он кѿжѐ: „*Дѿ*, синѿвац, *изнѣси* један литар у ѿме мѿѐ“; а вељѹ му нѣки: „Ти *знади* твѿѐ ка[д] ѿеш дѿј за казанскѹ“; *сѣ[ди]ѿе* брѐ да ноћимо; ти, снаѿхо, *иојомѿгни* понѐшто, ја сам заборѿвио, ја сам остарѿ, ја не прѣскаѿѣм ништа (Вру); ѐто ти хѿмбар, ѐто ти кантар, *уѿимѿ* кол’ко хѿј (Гл); *наслѿн се*, *ириѿѿи* тако нѿге; *ириѿѿај* ти сѿр па са[д] љу ја донђјет баклаву и обландѹ, ѿѹти алаѿа ти; *сѣди*, мајкиѿо, немѿ, енѐ шта си умѿзѿла рукаве (Го); *ијиѿѿе* ме шта гѿј хѿј, ја љу ви исприѿхат; ѿма вѿла вѿширѿа на свѿкѿ мѐсто, сал’ *иуѿиѿиѿе* тел’евизѿр ѐво вѿширѿа гѿре по Пѣштеру стѿлно, свѿка субѿта и недѐља је вѿшири (Де); кѿжѐ: „Муларѣшите, ја сам довѐо овѹ твѿју сѣстру, пѿ сат *ѹдри* и мѐне и ѿѹ, свѐ је ѿѐ“, и он се прѣѿѹти и примиѿ је, тако се помѿрил’и; „Вѿла“, рѐко, „*обрѿи* ме кол’ко гѿј хѿј“ (Жи); е бѿк ти дѿо, јѿко, *ијиѿи* (Ке); зовѐ: „Бѹјрум сѹтра *дођиѿе* на кафѹ“; ка[д] дођѿеш овѿмо те мѿгнѐш, *јѿвни* ми *се* пѿ ѿемо се чѹт; приѿчам ти, пошто ве интересуѿѐ прѿшлѿс, то *ијиѿи*, то ти је тако; пријетељѹ, дрѹгѹ нѐмамо, бѹјрум ко ви се свѿђѿа, *чѐкаѿе* ѐво ви је, ко ви се не свѿђѿа, нѐма (Жу); свѐкрва ми је рѐкла овѿкѿ: „Ти *слѹѿѿа* мѐне шта љу ти ја рѐј. Ако ти нѐко рѐкнѐ штѿ си то урађѿила, ти *рѣкни* рѐкла ми је“, звал’и смо је Љѿља, „*рѣкни* рѐкла ми је Љѿља, слободно *рѣкни*“; кѿже: „Није дошѿ јѿш, сѿ[д] ѿе дѿј, *ул’ѐгниѿе* овѿмо у дѐжѹрнѹ да ви није зѿма“; *ѹзми* је ко[д] тѐбе и код маѿмѐ тѿмо, па недѐљу дѿна, *сѣдниѿе*; тако е то, алаѿ је створиѿо свѐ. *Оѿиди* нађи стѿгину деѿѐ у бѿл’ниѿу, ако мѿгнѐш одвѿит коѐ, којѐ је којѐ, ја да скинѐм главу (Пл);

б) жеље или молбе:

дѿ јѿш једамѿ да те пољѹбим (Ос); дѐвојко, бѿга ти *однѣси* овѿ (Др); хѿј да ти ја дѿам дѿбар пѣшкир а ти хѿј тѿмо *рѣкни* нѐѿе ѿна; аааа, *не дѿѿѿе*, *иомѿгниѿе* ми

да напуним ову каци (Бр); молили га: „*Води* не, дѣда, да видимо пећину, *води* не, дѣда, да прођемо крос пећину“, па су носил’и фѣњер да прођу; па би оно рѣкл’и: „*Хај* ми *дади* сестру, купићу ти шта знаш“; ѿтац рѣкѡ Јуки: „*Иди* *узй-ма* ми ћерку у Гѡдово да обалѡ вѡжњу, свѣ ти ја плаћам“ (Го); она мѣне вичѣ: „*Фатима*, *донѣси* ми мало твѡега рѡсѡла и твѡјија крушѡка да појѣдем“; ѡна свѣ мѣне: „*Турѡ* ми *кахву*, хоћу твѡју да попийем“ (Ков); кат ћенѣш да хи шийшаш, *јавни* ми онѡ пилѡт да ѡзмѣм (Коч); Рѡљѡ, бѡга ти *мак се*, играју, свѡгови (Пл); *куѡи* ми, бога ти, ако имаш пара (Не) грѡна, онѡ крѣвет што си л’ежѡла *иѡдйгни* кѡуч, не мѡгу бол’ѣ ме рѡке од мѡжѣ; *укѡца* ми твѡј брѡј, фикснѡ ил’ мѡбилнѡ, мѡгу да те чѡјѣм нѣђе; грѡна, *иди* у кошѡру *иѡгл’ѣѡа* онѡ телѡт, *иѡзнѡдни* телѡт, умријѣћу пѡ тѣ ти кѡмшије ѡтерѡт, нѣћеш знѡт да ти и нѣма (Ка);

в) упутства, савета, односно поуке:

рѣћѣ га мало *забрѡчи*, бѡљѣ је (По); тѡ ћеш бѡт на слѡжбу ко бѡг дѡ, *чѡвѡ се* од нѡрѡда, кол’ко мѡш, тѡ кол’ко мѡш, онѡ кол’ко те не кѡшћѡ пѡсла, *иѡмѡгни* нѡрот, *иѡмѡгни* свѡј нѡрот, пѡ и ко нѣ мош да помѡгнѣш, л’ијѣпо саш њѡм, *иѡсѡвѣѡѡј* га, бѡк ће те чѡват (Ју); ако бѡднѣ тѡ, *сѣди* мало, и нѣшто ћеш и од нѣга чѡт (Леч); оно иѡмѡ овакѡ јѣдан пѡт с дѣснѣ стрѡн, тѡјѣм пѡтом немѡ да идѣте нѡ прѡво *идиѡше* свѣ, јѣдну кѡћу размѡнѣте на л’ѣдину, л’ивѡда је ѡнде, ѣ пѡсѣн ѡнде *сѡдѡниѡше*, *иѡиѡа*, мѡрѡ да нѣко бѡдѣ ѡнде, *иѡиѡа* ћѣ Јѡблѡн, ѡн ће ви кѡзѡт (Баг); кад бѡдѣте ка јѣднѡме мѡсту, *иѡше* полакшијѣ, иѡмѡ рѡпѡ дѡста (Брћ); нѡкад не затрѣбалѡ ви, ал’ кад би слѡчѡјно ѡтѡшл’ѣ, сѡмо *иѡрѡжѡиѡше* Бѡрац Горѡдану и *кажѡиѡше се*; сѡмо тѡ рѣци ѡвѡј Влѡди, Стѡнкѡн дѣвѣр (Коз); лѡпужѣ пѡ Змѡнац, пѡ пѡсл’ѣ *иѡрѡдѡжѡиѡше* гѡре пѡ пол’иѡиѡја гѡре (Не); ѣво нек ѡна прѡмѡ пѣнзију, а *изјѡвиѡше* жѡлбу преко тѡг сѡда да ви се вратѣ пѡре; „*Не ѡа* им“, кажѣ, „не дѡ им тѡ прѡдѡвниѡцу, нѡсу ѡни сѡми прѡвили, а вѡша је зѣмљѡ“; тѡмо ћѣ та Вѡчјѡ Лѡква тѡ *идиѡше* до краја онѡ сѣла; видѣћете кад проћѣте тѡмо, канцѣларија дѡл’ѣ, као мѡнтѡжно, лампѣрија. *Зѡиѡиѡи* и нѣко ће ти кѡзѡт; и ѡзгѡр *свѡрѡиѡиѡше* да пѡјѣмо кѡхву (Нет); сѡл’ *иѡиѡиѡиѡше* ѡнденѡке онѣ гараже што су; сѡмо *иѡрѡжѡиѡше* стѡрѡ жѣна; нѡзѡт се вѡрѡћѡте, код Рѡшкѡве кафѡнѣ *свѡрѡиѡиѡше*; сѡмо кот Дрѡшка ѡнде *усѡдѡвиѡше* кѡла, *иѡиѡиѡиѡше* кѡга бѡло. *Свѡрѡиѡиѡше* код Рѡгѡповѣ мѡјкѣ, *вѡрѡиѡиѡше се* нѡзѡт и кроз грѡбљѣ пролѡзѡите (Ос); дрѡгѡ пѡт кат ѡдѣш *кажѡи* од Бѡја на Кѡсову, дрѡгѡ пѡт кад ѡдѣш за васѡку и добѡћѣш (Пож); да се вратѡте ѡдѣк покрај пол’иѡиѡиѡје пѡ ѡвиѣм пѡтем нѡсѡтѡм, дѡбар је пѡт, па *иѡиѡиѡиѡше* тѡ (Ра); пѡ бѡга ти немѡј, свѡшта *куѡѡј* шта мѡре да се кѡпи. Свѡшта *куѡи*, немѡ намирѣват (Со); и *сѡвѡѡѡѡј* бѡба и мѡму, рѣкнѡ: „Рѡзо такѡ и такѡ урѡдѡиѡ, и ви такѡ *урѡдѡиѡше*, *куѡи* јѣдну ѡљѡшѡку и *баѡѡл’и* вишѣ тѡ трѡку“; рѣкнѡ тѡ Вѡду и мѡми, погѡтѡво мѡми: „*Мѡчи* стѡку“, и рѣкнѡ: „*Ка* Рѡзо ѡљѡшѡку *куѡи* и хѡпѡ се“ (Трн); нѡјбѡљѣ *кажѡи* кѡко се нѡјпрѣ мѡчило, нѣ кѡко се ѡрѡло (Бѡљ); *идиѡше* повише тѣ ѡградѣ, ја мѡсѡм да је тѡ; *ѡиѡидѡиѡше* кот Тѡма, ако не бѡднѣ Тѡмо, Дрѡгѡљѡп, и ѡн знѡ прѡчат (Врс); немѡ, срѣце прѡзникѡм нѡшта, нѣка, *иѡрѣкрѡиѡше се*, *ѡдмѡрѡ*; сѡмо *се* бѡгу *зѡмѡл’и*, бѡк ће да помѡгнѣ свѣ (Гр); ѡјде нѡшта *се не ѡзѡвѡиѡше*; нѣка, *не дѡнѡси*, фѡла (Дуј); рѣкѡ ми је: „*Сѡне*, *чѡвѡ* л’ѣп, јѡш ви нѣ знѡте штѡ је л’ѣп“ (Ки); тѡ нѡјбѡљѣ *свѡрѡиѡиѡше* гѡре код кѡћѣ и са бѡбѡм попрѡчѡш; пѡ ѡјде, немѡ да сте ћѣца, *вѣрѡј* тѡ у сѣбе и у бѡга, немѡ

да укрādēш и да слājēш, а *ради* свāкī дāн нīје ти срамōта; *йомōгни* ако ймāш кога те ти се нēко загна, *йомōгни*, е тō ти је вєра; еи, тī свє здравō била, тī свє мєне *ййййāj*; кажє: „Сине, ја не мōгу тєбе нйшта да рādим, твōј је стомāк тврт кō камєн, нō *йди* кўћи пā *масīрāj* се ракијōм и рāкијāну облогу *сййвй* на стомāк и л'єгни у тōплу сѓбу кад л'єгнєш да спāвāш (Кн); и овāмо се *чўвајше*, овāмо полāко; *гл'єдā* нєђе, *удā* се, *вйди* л'йјєпо *нāђи*; првō *нāђи* карāктер, ако ймā карāктер, кад је чōвек карāктеран, тō је млōго дōбро (Тр); она је гл'єдāла, кажє: „*Слўшā* кўме, док ти ја нйшта не рєкнєм, нйшта *се не бōј* тй“ (Туз); он је осўђен што је убйо сйна, и немō да га сўдйш, *ослōбоди* га; она би дōшла код нās, ал'и нємаде кōм да кажє: „Кўмо, мојōј мājки, *шкōлўј* дєцу, *шкōлўј* дєцу“ (Уг); стрōго *не йовйјāj* нйшта, држймо у нārўше, борймō се, и нешто кєњкāво, код л'єкарā (Це); хацймāкўље су, да извйнєш, овал'йкє, упљєскāш мāло овакō, ишārāш, *ййўри* у тепсйју, *йоклōйи*, *гўрни* у шпōрет. Пōсл'є кат се испєчє, *ййўри* онā шєрбет, да би тō бйло мало слājē, пол'йјеш по онōј тепсйји, тўрйш мāло тāмо да стāнє. Тō *ўзми* шеђєра пā размўтйш, размўтйш шєрбе и баклāву пā посл'єн сйпāш по онијєм чāшāма. Нагорйш шєђєр, шєђєр нагорйш и пōсл'є тўрйш вōду. Нагорйш шєђєр и намєстйш онє кō медєнāке, знāш кāко су л'йјєпи; вй *обāвйше* Дўгў Пољāну пā *йродўжйше* у Дрāжевиђе, є ако завршйте у Дрāжевиђе, *йродўжйше* преко брда пā у Кāмешницу (Шар); онā јєдна те сāдака спашāвā, тō је йстина, сāдаку дāш нєкōм, бйло кōм, *йрўжи* нєшто, *дāди* нєшто мāло, нєће ти бйт нйшта; дō ја тў и тў, а тй овў стōку *йовєди* ми ка родйтельйма дōл'е а ја сам побєгла тў и тў, *кāжи* (Бр); Сāво, доклє је на Ўљи глāва, *не бōјше* се, а чйм Ўљє нестāнє, *бєжйше* за Србйју; ја би ти препорўчйо мāкни тй овā цибāнлук, *скрājнй* се дōље јєдну гōдину дāнā (Вру); *ошйди* гōре посєн навйше, стрāначкй (Го); *заврши* првō шкōлу, а пōсл'є немō да чєкāш да бйрāш; *гл'єдā* чōвєка којй ће брйжит тєбе, да не брйжйш тй њєму. А дпєт и тй *чўвā* му дбрас (Жу); сāмо *знāди* да ймā бōга и *знāди* да ти је бōк дō пāмєт и да дōђєш до живōта свōга како трєбā (Ле).

II.10.4. Негирани императив од глагола имперфективног вида сасвим је обичан у испитиваној зони:

нєће да се одл'єдй, *не бōј* се (Баг); *не йрāви* колāче сāt; *не дйрāj*, нйшта *не дйрāj* (Пож); *не дйрāj* (Ју); стрōго *не йовйјāj* нйшта (Це); дйјєте, *не йрйчā* (Шав); тō ти је бйло нйшта га *не дйрā*; ада тō е посō *не ййййā* (Рај); *не дā* им; *не дā* им тў продāвницу (Не); *не дйрā* нйшта (Ле); *не дйрā* ме (Жи); *не одусйājи* нйкат (Ке); штā нєзгодно, *не дйрā*, трйце овдл'кє (Тр); нйшта се *не бōј* тй (Туз); *не бйди* ус прйчу (Бо); сєди, Йлдā, *не мājи* тудā (Го); хйч *нємāj* брйгу (Ке); нєће да се одл'єдй, *не бōј* се; *не йрāви* колāче сāt; *не йрйльā*, здрављя ти (Бал); *не йрйчā* тō такō; *не бандā* (Бал); *не секирāj* се нйшта; *не слўшāj* тй њєга; *не узймāj* тō (По).

Негирани облици модалног императива од глагола перфективног вида ретко су бележени, и то углавном у устаљеним конструкцијама:

не учйни злō нйкат (Ру); нйкат злō *не учйни* (По); онō *нє дāj* ти бōже да чōвек јєдє л'єба од оногā (Рај); на сєло како су жйвел'и *нє дaj* ти бōже (Бу); мєне је

тò нѣ дāј бѡже; тò нѣ дāј бѡже, трудна жѣна не смїјѣ нїшта да тākнѣ укрāђено; ѡмā тїјā зл'їјā дшā, нѣ дāј бѡже (Гл); сāt трпи цїјо вїјек глѡтна човѣка ил'и глѡтну жѣну, нѣ дāј бѡже (Трн); ѡ Рўжо, Рўжо, не дā врѣмену (Лу)⁶¹.

Функцију одричног императива, превасходно од свршених глагола, преузима конструкција *немѡ(ј) + инфинитив / да + презент*:

немѡ ме ѡѣрѣѡшїи (Це); тї нїшта немѡ рѣћ Везїри; немѡ ѡрїчāшї; немѡ ме зрл'їи (Го); немѡ је ни дїрāшї (Жу); немѡ, снāхо, ѡрāшї, дāнас тѡрнїк (Ле); немѡ се, Л'ѣпшо, секїрāшї (Леч); немѡ ми ѡрїчāшї (Се); немѡ намїрѣвāшї (Со); немѡ ни долāзїи кад нѣ мош; немѡ заївāрāшї (Шав); немѡ хавѣшāшї по сѣлу и (Жи); немѡ сїрѣмāшї сād тѡ (Ке); немѡ се удават (Ков); немѡј се ѡрѣвāрїи (Ков); немѡј учїнеї злѡ (Мел);

немѡ слўчāјно ѡзмеју да закāчїи (Тр); Андрїја, немѡ кўче да фāшїшї (Бу); немѡ млѡго да чѣкāшї (Гр); немѡ да укрāдѣш и да слāжѣш (Кн); ћути, нїђе немѡ да рѣкнѣш тѡ (Туз); немѡ да га судїишї; (Це); немѡ да те е срām да чўвāш крāве; немѡ да се окрѣћѣш (Че); немѡ да ѡродāшї (Шт); немѡ такѡ да вїчѣш (Вру); немѡ да ѡрїчāшї (Го); немѡ да заузмāшї тā јўрт (Ер); немѡ тў девојку да узїмāшї (Ке); пѡсл'ѣ немѡ да чѣкāшї да бїрāшї (Жу); немѡ да га окрѣћѣш ни л'ѣвѡ ни дѣснѡ; јā ти, остāљāм амāнет, немѡ снāху да рошїишї; пѣтком, утѡрнїком, субѡтѡм немѡ да ѡѣрѣшї (Ле); немѡ да врћѣш сāt тепсїју (Бал); немѡј да се удубљўјѣш, тї судїја (Не); немѡ да идѣш, нѣ мош тāмо (Нет); немѡ ни да кѡсї; немѡ да си лўшї (Трн); немѡ да си ѡврѣђена; немѡ да заборāвїшї мāму (Цв); немѡ да се дїжѣш (Гу); немѡ ко да ти чўјѣ ту глупу рїјеч (Го).

Конструкција *да + презент* се, мада знатно ређе, такође употребљава у служби негираног императива: *да ми не дїрāшї* фамїљїју; (Бо); *да не мачїњѣш* овѡ (Го); *да је не ѡшїишї*, валā (По); *да не дāш* (Ту).

Стање слично ономе у нашој зони карактерише српски језик у целини. Наиме, бавећи се појавом повлачења негираног императива свршених глагола из савременог српског језика, М. Ивић даје одговор на два суштинска питања: 1) откуда то да имперфективни вид потискује перфективни у случајевима када се *не* јавља уз императивни облик; и: 2) шта значи појава перифрастичних конструкција место конструкције императива са *не*, и то углавном у оним језицима где је перфективни вид потпуно потиснут из оквира прохибитивне конструкције (М. Ивић 1958а: 24). На основу увида у стање у старословенском и савременим словенским језицима показало се да је потискивање перфективне категорије релативно млада иновација, те да ниједан од јужнословенских језика није доследно сачувао најстарију

⁶¹ Оваквог ограничења нема када је употребљен у наративној служби, те негирани императив од свршених глагола није необичан: нѣкат кўпи свāшта дѣци, нѣкад и *не кўшї*, како се имāло кāt. (По); нѣкат се онā вѡда и *не одл'ѣди*, мї ѡди на рїјеку да пѣрѣмо. (Не); пол'їјегā онакѡ обучѣни, нѣкат се и *не сазў*, пол'їјегā онакѡ. (Коч); тѡ би онї дāн што потрѡши, потрѡши, што *не ѡѡрѡдишї*, у кāнту свїњскў (Из); ако га *не ѡѡлāсїшї*, оно пропāни свѣ (Кн); нѣкад и *не сїїгени* да трāжї (Пл).

општесловенску и старословенску ситуацију (М. Ивић 1958а: 25). За разлику од ранијих истраживача, који су, бавећи се изналагањем узрока овој појави, запостављали семантичко-синтаксичке критеријуме, М. Ивић у свом раду уважава поменуте моменте. У анализи се полази од тога да су у словенским језицима видска и временска категорија тесно повезане. Имперфективна категорија је „у стању да обележи и ситуацију када је вршење радње у току (презент) као и сва друга временска одмеравања кад вршење радње у ствари не постоји у датом говорном тренутку (тзв. временски релатив) док је употреба перфективне категорије ограничена искључиво на обележавање непрезентске ситуације“. Повезивање видске и временске категорије упућује на закључак да се свака забрана може, у ствари, „односити или на радњу чије је вршење у току или на радњу која тек има да се оствари“. Даље, „у свим словенским језицима за забрањивање радње која је у току употребљава се искључиво имперфективни вид. Ово је управо у складу са утврђеним односима вида и времена, тј. са свешћу о презентској ситуацији, о радњи која се управо догађа у говорном тренутку (када се нпр. употребом глаголских облика: *не йиши, не луїај, не смейај* прекидају акције *йисаїи, луїаїи, смейаїи*, које у том тренутку неко врши)“. Овакве прохибитивне ситуације ауторка назива „императивним категоријама прекида радња“ (М. Ивић 1958а: 33–34). Сходно томе, „паралелизам у употреби имперфективног и перфективног вида може настати само у случајевима кад не постоји вршење радње у тренутку изрицања забране“ (М. Ивић 1958а: 34). Осим наведене, као категорију типа забране М. Ивић издваја и „начелну забрану“, када се забрањује свако остварење радње које се забраном помиње, и оно које постоји у говорном тренутку и оно које би се могло јавити у будућности (*не лажи*). Ако је у овом случају веза са садашњошћу наглашена, обавезан је имперфективни вид, док се, ако то није случај, може употребити и свршени облик (отуда типични примери начелне забране попут познатих изрека из Библије: *не убиј, не укради*). Трећа издвојена категорија именована је као „зауостављање намере“, и у употреби је онда када се жели спречити да до остварња радње уопште дође (*не дирај, йече!*). У оваквим случајевима моменат извршења радње је ирелевантан, што само по себи даје предност имперфективној категорији, „која, одређујући остваривање радње без специфицирања било које од могућих фаза акције, има много неутралнији, неодређенији карактер у поређењу са перфективном категоријом“ (М. Ивић 1958а: 33–35). Наведене чињенице упућују на основне синтаксичко-семантичке услове који су у словенским језицима погодовали морфолошком везивању императива за имперфективни глаголски вид и потискивање перфективних видских форми из наведених модалних служби (детаљније о овом питању види: М. Ивић 1958а: 23–41).

II.10.5. Неретко се у грађи срећу и удвојене форме императива:

йди ўзми онџ тџмо; йди вйди говџда (С. До); йди уфџйи онў крџву (Бал); йди ойорџви се мџло (Ос); йди донџси пйво (Трн); йди вйди је л' тџ йстина (Бо); вйди нџђи тџ (Тр); изиђи вйди тџмо што се спрџмџ за вечџру (Цр); ўзми йўђри ѓрџхџ; зџђи кўйи рукџма (Де); йриђи йогл'џдџ му онџ прџс; изџђи дочџкџ овџ двџе (Ле); сџди одмџри (Бал); оййиди йрџђи пџсла (Ју).

Појаву удвајања форми императива, које се у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони срећу у 2. л. једнине и множине, познају и говори призренско-тимочке зоне. Посреди је балканистичка конструкција која се у говору Гатња и горанском говору бележи у реченицама са глаголом *йди*, који има значење издавања наредбе: *Йди набџри* клџсје, две-кйла пџџница; *йди се нџјади* кџљко сџкаш (Младеновић 2001: 501); други императив има допунски карактер, на шта упуђује његова синонимност са конструкцијом *да* + презент (Младеновић 2013: 350). Дакле, у овим говорима „императив у допунској служби јавља се у двама реченицама које чине једну синтаксичку целину. У првој, управној, употребљен је императив глагола „иђи“ у значењу гл. „желети“, у другој – зависној – императив глагола којим се казује садржај жеље: *Зўбер, йди л'џбеџоџ ми го прџдади; йди йџљџј во Кџтастар*“ (Младеновић 2001: 500). Прилике у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони потврђују наведено тумачење, с тим да се, као што приложена грађа показује, на првом месту у императивном пару могу нађи и други глаголи. Сви они, међутим, могли би се заменити глаголом *иђи*, што указује на поклапање њихових синтаксичко-семантичких функција.

II.10.6. Иако је примарно глаголски облик којим се казује шири спектар модалних значења попут заповести, захтева, молбе и сл. за извршење глаголом означених радњи, стања или збивања, императив при временском транспоновању постаје део система претериталних временских облика (Стевановић 1986: 708; Станојчић и Поповић 2005: 395; Танасић и др. 2005: 456). Четворочлани систем претерита српскога језика (перфекат, аорист, имперфекат и плусквамперфекат) усложњен је, дакле, постојањем других како временских (презент, футур I), тако и облика са примарно модалном службом (императив и потенцијал), који у одређеним синтаксичким, односно комуникативним околностима могу казивати прошле радње.

Основно питање које се у вези са временски употребљеним императивом у српској науци постављало тиче се језичких околности које су узроковале развијање могућности темпоралне детерминације предикације овим глаголским обликом. Тако је још А. Белић утврдио да је историјски развој императива у темпоралној служби ишао од првобитног оптатива у 3. л. јд., преко унификације облика у свим лицима једнине и множине, до развитка кондиционалног и концесивног значења (Белић 1965: 164–165). Полазећи од одређења А. Белића, савремене граматике императив на син-

хроном плану одређују као облик којим се при временском транспоновању обележавају прошле појединачне или понављане радње, и који се као таква најчешће користи у приповедању, те отуда и назив „приповедачки“ и „историјски“ императив (Стевановић 1986: 708; Станојчић и Поповић 2005: 395). Синтаксичко-семантичке особености императива у временској служби упућују на то да се у домену употребе његове функције често преклапају са службама осталих облика којима се могу означавати прошле радње (перфекат, аорист, наративни презент, временски транспоновани потенцијал). Притом, када је посреди обележавање прошлих понављаних радњи које се одликују вишекратношћу, императив показује највише сличности са наративним потенцијалом и презентом. Када означава појединачну прошлу радњу, синтаксичко-семантички, односно стилски ефекти императива најсличнији су онима које у истим језичким околностима производи аорист. Најзад, у граматицима најчешће констатује и то да је експанзијом наративног потенцијала домен употребе императива у стандардном српском језику знатно сужен, изузев књижевноуметничког регистра, где има вредност стилског средства. У народним говорима позиција императива у систему знатно је стабилнија, с тим да већу фреквентност и шири спектар синтаксичко-семантичких функција има у јужним и југозападним деловима српске етнојезичке територије⁶².

II.10.7. Временски транспоновани императив јесте облик којим се казују прошле појединачне или понављане радње. У анализи која следи утврђују се најпре језичке, тачније синтаксичко-семантичке, стилистичке и прагматичке околности које омогућавају развијање хабитуалне претериталне семантике, а потом издвајају и подтипови таквог временског значења. Даље, будући да су императиву у овој служби конкурентни и други облици, дефинишу се фактори који у конкретним синтаксичко-семантичким, контекстуалним, односно прагматичким условима мотивишу његов одабир, чиме се одређује место овог облика у систему глаголских форми за казивање претериталних радњи. Најзад, императив се у конкретном говорном чину обично јавља здружено како са изофункционалним тако и са глаголским облицима друкчијих синтаксичко-семантичких и стилских карактеристика. Стога, биће анализирани и примери који илуструју језичке околности које

⁶² Т. Маретић, нпр. пише: „Хисторички императив је веома обичан у говору јужних крајева, али је то дијалектизам. Изван тих крајева не говори се и не пише... у зависним реченицама (н пр. кад ја тамо дођи...), а није ни мало обичан са негацијом“ (Маретић 1963: 537). М. Пешикан наводи да је приповедачки императив најобичнији „у црногорским и суседним херцеговачким говорима. Такође се радо употребљава у говорима јужне Србије“ (Пешикан 1956: 164). Преглед прилика у шумадијско-војвођанском и косовско-ресавском дијалекту који је дат на почетку овог поглавља, међутим, показује да се овај облик често употребљава на широј територији штокавског дијалекатског комплекса.

условљавају (не)могућност комбиновања облика које повезује најмање једна заједничка семантичка компонента – обележавање радњи које припадају прошлости.

II.10.8. Тутинско-новопазарско-сјенички говор припада делу српске етнојезичке територије где императив у временској служби има стабилно место у систему, широк дијапазон функција и високу фреквентност у употреби. Све су то чиниоци који омогућавају детаљну анализу синтаксичко-семантичких особина овог облика. Дијалекатски текстови из којих су ексцерпирани примери структурно припадају типу дискурса који погодује употреби наративног императива. Теме за разговор са информаторима односиле су се на временску сферу која припада прошлости, при чему је било речи о радњама хабитуалног карактера (обичаји, ритуалне радње, сезонски радови), а потом и о појединачним радњама. Тако обликована саопштења погодовала су употреби овог глаголског облика, што омогућава да се његова семантика сагледа у широком дијапазону функција.

II.10.9. У тутинско-новопазарско-сјеничком говору императив у временској служби употребљава се за означавање како појединачних тако и радњи које се одликују виšekратношћу, а које по времену вршења припадају прошлости:

у тō сѣло ђе ми је била сѣстра некѣ мѣнгупи *дōђи*, пѣ *извѣди* му волѣве ис тōра, пѣ *ѣрикѣчи* за онѣ, ѣстѣ кѣ саонѣце, пѣ *ѣрикѣчи* онѣ кућер, пѣ *оѣѣрѣ* кѣ дѣавл'ѣ дѣл'е што зовѣмо до Бѣсевицѣ, а јѣдан остѣ да чѣвѣ онѣ стѣку, оѣе вѣк дѣл пѣ пѣклат му стѣку, дѣвце. И онѣ се чѣвек *разбѣуди* изјѣтра, *изѣђи* пред онѣ кућер: „Кѣкѣ, ђѣ сам јѣ овѣ?“ (Лу); овѣ уишѣ, овѣ му *наѣѣши* ѣзјаву, дѣ му тѣдѣшњѣ л'ѣћнѣ кѣрту (Нет); Дѣвѣс кѣлометѣрѣ *оѣѣиди* пѣшкѣ у чѣршију и *врѣѣѣи* се. Кѣпи шѣше за лѣмбу, нѣмѣ свѣтла, оно му *ѣѣни* те му *се слѣми*. (Со); седѣо за плѣс и онѣ ка[д] стѣгла тѣ сила и плѣс и њѣга поткѣчи и дѣл'е до у Карајѣукиѣе га *однѣси* плѣста. И Цѣфко *зѣђи* овакѣ дѣвдѣ, у вѣду дѣвдѣ и не смѣо дѣљѣ (Бу); и мѣне дѣтац: „Јѣ ђу, сѣне, отѣс да тѣ тѣдѣ ѣсе очѣстѣм“, и сѣ мнѣм *оѣѣиди*; дѣћко бѣо дѣвѣс дѣсам гѣдѣнѣ, пѣстио стѣку тѣмо и онѣ бѣк изѣшо ис кол'ѣбѣ и он бѣо седѣо, штѣ је рѣдѣо нѣ знѣм, нѣје га премѣтѣо, и он, дал'ѣко бѣло вѣс, *ѣриђи* удѣри га рѣговѣма оѣе, *удѣри* га, *ѣребѣѣи* га преко сѣбе, и бѣо га, и нѣко вѣдѣо нѣје, нѣко нѣје ни ђѣо, свѣ у комѣте га ућинѣо (Туз); нѣје бѣло фѣјда, он мѣрѣо да га убѣјѣ, јѣднѣјем мѣтком га посрѣд прсѣ *ѣогѣди* и он *ѣѣни* (Де); рѣјѣтко се е тѣ дешѣвѣло, чѣо сам јѣдан у Пѣпиѣе па јѣднѣга брѣтѣчѣда је имѣо и не мѣре да се ожѣнѣ, не мѣре, не мѣре, а овѣ бѣо зѣврѣга и вѣђен, *оѣѣиди* те *ѣревѣри* нѣку дѣвојку за њѣм да је ѣзмѣ. Кад је *дѣвѣди* овѣмо, *дѣди* је овѣмѣ брѣтѣчѣду (Ке);

л'ѣжѣло се на слѣмарице: *наѣѣни* слѣмѣ и л'ѣжѣси, *окрѣни* хи стрѣнѣм пѣ свѣ се дѣца *ѣорѣди*, *ѣокрѣи* хи по јѣднѣм прѣѣм и дѣбро је; тѣмо су рѣдѣл'и крѣч: *наѣрѣви* дѣл'е рѣпу, пѣ *сѣзѣдѣ* камѣња дѣколо свѣт, дѣни знѣју којѣ хѣм је тѣ камѣн за тѣ, и гѣре га пѣсѣн ка сѣјѣно га *зѣврѣши* и по срѣдѣни *сѣѣѣви* овѣ мѣл'и шѣдѣр,

и дѡл'е пѡсл'е *налѡгѡ* у тѹ рѹпу и тѡ се испечѣ крѣч. Тѡ ти је било. Продајѹ крѣч. *Сѡѡви* га у вѡду, онѡ се растѡпѡи крѣч и крѣчѡи, нѡје имѡло пол'икѡлѡра. И *крѣчи* (Боб); кѹће се нѡјесу грѡдил'е от тврѡдѡк материјѡла кѡ сѡт што се рѡдѹ: *осѣћи* јѡхѡвинѣ, грѣдѡ, *ѡѹри* мало темѣља камѣња, *ѡѹри* онѣ грѣде по ономѣ камѣњу, мѡло дирѣка овакѡ, *окѹј* онѣ л'ѣтве, л'ѣтве *окѹј*, *нахѡкѡ* блѡто између камѣња, чѡтма, онѡ *ол'ѡјейи* и *усѣл'и се*, тѡ нѡје имѡло дрѹги спрѡт, ил'и штѡ знам јѡ, него *уѡћи*; пѡ овѹ вѹну од овѡцѡ, нѡјвише вѹну, онѡ *изѡрѡндѡ* онѹ вѹну и на онѹ, овѡкѡ, кудѣља и тѹнѡ имѡло, и онѹ вѹну на онѹ кудѣљу и сѡмо *вѹчи* онѹ вѹну и *ѡрѣди*, онѡ вретѣно овѡмо, и тѡ *ѡрѣди* и *исѡл'ѣѡи* ѡѡмпер, *исѡл'ѣѡи* капѹт, чарѡпе. (Брђ); енѣ кѡко, бѡга ми нѡкѡко: *наслѡѡжи* оногѡ вѣша, *наслѡѡжи*, *наслѡѡжи*, пѡ *ѡрѡври* водѣ, пѡ пѣпела, пѡ *ѡѹри*, пѡ пѡсл'ѣ некѹ стѡрѹ тепсѡјѹ пѡ *наѡѡвѡри* (Со); *кѹѡи* ти дѡбрѣ хѡљѡне, димѡје, на свѡдбу, *ѡѡвѣѡжи се*, нѡје имѡло гологлаво нѡко нѡ *ѡѡвѣѡжи* шѡмѡјѹ и *ѡѡѡди* на свѡдбу, и такѡ се *удѡј*, *ѡѡѡди* ѹ гости код рѡда, и свѣ. *Умѡјеси* колѡче ѡдовѹт, пѡте, пѡ посѣн кат *се вѣри* од рѡда, ѡпѣт колѡче *вѣри* у дѡм. Ёто такѡ ти је тѡ остѡло (С. Туп); дешѡвѡло би се *ѡѡѣрѡј* стѡку, по двѡес пѡстѡ хим *уѡѡни* ѹспѹт. Вѹкѡвѡ имѡло, *наѡѡдни* хи, тѡ *ѡрѡсни* онѡ чѡпор понѡћи, они *ѹзми* да пѡспѹ, мѡрѡ ѡдмор да направѡи, нѡјмањѣ јѡ мѡсим да је јѣдну стѡ и пѣдесѣт кѡлометѡрѡ удаљѣно. Па би се дешѡвѡло па им *удѡри*, не мѡгѹ, нѡћ, по шѹми, ѣе ѡни *ѡѡси*, *удѡри* хим вѹкови, *ѡрѡсни* тѡ стѡка (Гу); жѡвѣло се онакѡ, удавѡло се онакѡ, неко *ѡѡбѣгни*, нѣко *се исѡрѡдѡи*, нѣко *ѡрѣди*, нѣко *ѡкѡи*, нѣко *ѡл'ѣѡи*, такѡ (Де).

II.10.10. Императив је у служби означавања прошлих понављаних радњи сасвим обичан од глагола оба вида, док се у ситуацијама када су посредни појединачне радње готово редовно јавља императив свршених глагола.

II.10.11. Познато је да ограничење употребе уз негацију карактерише модални императив, те су негиране форме овог облика твореног од свршених глагола сасвим ретке. Када је реч о императиву временског типа, ово ограничење важи за глаголе оба вида, па се примери са негираним императивом у предикату нешто ређе јављају⁶³: нѣкат кѹпи свѡшта дѣци, нѣкад и *не кѹѡи*, како се имѡло кѡт (По); ѡна онѡ и *не ѹзми* како ваљѡ; нѣкат се онѡ вѡда и *не одл'ѣди*, мѡ ѡди на рѡјеку да пѣрѣмо. (Не); Пол'ѡјегѡ онакѡ обѹчѣни, нѣкат се и *не сѡзѹ*, пол'ѡјегѡ онакѡ (Коч); *не бѡди* ус прѡчу, овѡ јѡј чѡвек на врѡта (Бо).

Да се у испитиваном говору императив уз негацију најчешће избегава, показују примери сложених реченица који следе. У њима су негирани предикати најчешће у презенту или потенцијалу, иако у ближејем синтаксичком окружењу обично превладавају императивне форме:

ѡмѡѹзи, *сакрѡи* у онѹ штрѹгљу, кат *не вѡди* дрѹгѡ, *унѣси* брзо у кѹћу (Шав); пѡсл'ѣ *ѡрѡдси*, ко дѡјѹ, дѡјѹ, ко *не дѡјѹ*, *ѡѡѡи* и хѡјт (Со); кѡд нѡс мусл'имѡнѡ

⁶³ М. Пешикан сматра да је разлог чешће употребе потврдних облика то „што се приповедачки императив не употребљава за радње које су се догодиле било кад у прошлости, већ за радње које имају одређено „временско место“ у оквиру низа догађаја о коме се приповеда“ (Пешикан 1956: 156), што ће се потврдити и у нашој каснијој анализи.

ѐво кáко је бiло: *исцр̀си* му дево̀јку, и *довѐди* је, не познáју се (Врс); пá се тó *йол̀ми* по шўми пá не умй̀јемо да намѐстимо, пá нѐмáмо свр̀дло, нѐмáмо алáт, мўке бил'е (Шт); имáло је да се опѐрѐ, раднй̀јѐ жѐне *йокисели* вѐш у онў кáцу, врућу вѐду и онó *йой̀ари*, нй̀је дáо да се развй̀јá тá вáшка. А којѐ је бiло л'й̀јено, тó се развй̀јáло, нй̀је прáло, нй̀је чй̀стило и имáло вáшкѐ (Шт); посл'ѐ кат пѐчѐ кѐса, пá онó не мѐре свѐ да се огрáбй̀, пá једне онѐ зáпреге старенскѐ, *ўзми онó кўйи*, пá *ўзми усўчи* пá *однѐси* у воденицу, у воденицу бiло у Шáре, пá *оденѐси* пá *умѐљи* пá посл'ѐ нй̀ма један тѐвар *умѐљи* пá *дáди*, нѐмајў да подрў (Др); тáмо *йочўчка* дѐца па *йр̀чи*, и онó й̀дѐ мáца око тѐбе, па *сиўшиши* онó што нѐсйш, а она не смй̀јў да се обр̀ћў да глѐдајў. (Вру); *Увй̀*, па штá е *увй̀*, да се нѐшто не вй̀дй̀, па е *свѐжси* (Дол); јá би отйшла у Пазáр, па *закáжси*, *зѐви* у Бѐоград ђни, па из Бѐограда *зѐви*, хáт у кабйну јѐдан, у двá, *ўђи*, па они *добй̀* из Београ́да Нѐмачкў, не мѐгу да се чўјѐм са човѐком него би чѐкáла по пѐт шѐс сáхáтá (Ков); ѐто такѐ је ранијѐ бiло, пá пўстѐ жйто *се жнй̀* пá свѐ по мѐсечини не мѐремо у дáн врућина прет жйто (Цр); жйто превр̀ћў, онó што је утрињено, дѐл'е клáс, пá га посл'ѐ превр̀нў, скрѐс нáоколо *йрѐвр̀ћи* док *дѐђи* до стѐжера, пá *увѐди* ѓпѐ кѐње докл'ѐ гѓт не утрињў слáму и не избáци ис клáса жйто, кад *избáци* ис клáса жйто свѐ, тó се вй̀дй̀, и онá слáма дѐђѐ сйтна, они га *уй̀рињи* ногáма, ѓн је пѓтковáн са гвѓжђáдима оздѓл (Трн); *умй̀јеси* од нáшѐ пшеницѐ, пá *ўзми* пá *исй̀ѐчи* пот сáч, мáјко мй̀лá пá кáка је тá пйта од тѐ пшеницѐ нáшѐ, нѐ би онѐ се бијел'ѐло, него онѐ мр̀ко (Це).

Наведено се може сматрати првом диференцијалном цртом између императива с једне и потенцијала и презента с друге стране. Иначе, у истим синтаксичким околностима, уколико би се негација изоставила, избор између конкурентних облика био би потпуно слободан.

II.10.12. У говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице императив у временској служби најчешће се употребљава да се њиме обележи мноштво радњи које су се у прошлости понављале по извесном, најчешће утврђеном редоследу. Иста обележја поседује и приповедачки потенцијал. Осим семантике протеклог понављања, за потенцијал се у литератури као трећа најважнија особина наводи и могућност стилског уобличења исказа. Ефекат носталгичности, односно евокативности, настао услед емотивног ангажовања говорника при обликовању саопштења, исказ уобличен у потенцијалу диференцира од фактографског казивања у перфекту (М. Ивић 1983: 44). Грађа којом располажемо показује да исти тип стилогености поседује и императив. Стога, три особине које ћемо сматрати најважнијима када је у питању временски употребљен императив овога типа, и које ће се у раду анализирати, јесу: а) семантика вишекратности; б) одвојеност од момента говора; те в) емотивна ангажованост.

Императив поседује могућност самосталног обележавања неререференцијално конципованих радњи. Ова особина заједничка му је са потенцијалом, те се оба облика квалификују као језичка средства са специјализованом функцијом обележавања семантике протеклог понављања. Стога, у нашој грађи јавља се велики број примера у којима овај облик без додатних језичких средстава глаголом означену радњу предочава као вишестратну, у прошлости понављану. У таквим случајевима неререференцијалне радње се као такве препознају и на основу ширег контекста, у који су смештена императивом обликована саопштења. Императивне форме, удружене са наративним режимом казивања који подразумева причање о прошлим радњама које се карактеришу цикличношћу (обичаји, ритуалне радње, сезонски послови и сл.) довољан су показатељ да су посредни радње хабитуалне семантике⁶⁴.

Стога, у грађи су се нашли бројни примери контекстуално детерминисаних прошлих понављаних радњи означених императивом:

бил'ѐжи траве, *ѝробукљ* дѐцу, *л'ѝ* хим страву. *Ўзмљ* биљѐгу от детѐта, *ѝмајљ* једне траве посѐбно, и *три тѐ* траве *свѐѝжи* црвѐнијем кѐнцом и пѐсл'ѐн хи *ѝочуѝа* и *ѝљри* љ воду и *кљѝа* дѝјете (Боб); прелѐмѐ тѐмо бадњачицу, на огњѝште, пѐ се окрѐћѐмо ѓколо, пѐ пѐсл'ѐ *сѝљсѝѝи* онѐ бадњѐке пѐ *ѝљљчи* ѓколо; ѓни му *ѝљри* стол'ѝцу, ѓн оѝе да сѐднѐ, они му *измѝкни*, ѓн бљп; А кѝко је ѓна са снѝшѓм жѝвѐла, ѓне *се свѐ зѓвни* на брѓдо пѐ *ѝосѐдѝа*, пѐ *разговѝрѝа* (Коз); ѓни би *ѝшл'и* пѐ гл'ѐдѝл'и кѝко је штѝ кѓм родѝло и по томѐ му *удѝри* (Нет); ѝљо сам слљѝајѐвѝа *ѝмѝ* двѝ брѝта, пѐ *ѝмѝ* јѐдан л'ѐпшѝ јѐдан не мѓж да се ожѐнѝ, слѝпшѝ, они *ѝовѐди* овогѝ л'ѐпшѝгѝа пѐ *се вѝди* са девѓјкѓм, пѐ је *исѝрдси*, кат девѓјка *дѓѝи*, кад нѝје онѝ мѓмак (Пож); *имѝло* је, дешѝвѝло би се те би се ноѝѝевѝло, кот тиѝа прѝјетѐлѝа *ѝѐ* девѓјка тљ, по ѝѝхнѓм брѝству, *расѝорѐди* онѝмо пѐт лљдѝ, онѝмо дѐсет лљдѝ, кол'ѝко кѓ *ѝмѝ* мѐста (Рај); богоми *укрѝди*, крѝјљѝи од рѓда са мѓмком *ѝрѝчѝа*, *исѝрдси* те, *дѝди* те родѝтељѝи, ѐто такѓ бѝло; којѝ нѝмешѝѝај, нѝшта вѝлѝа, *ѝрдѝѝри* душѐке и слѝмарице пѐ *л'ѐѝжи*, верѝге, сѝч, црѝпљља се мѝјесѝи, лѓнац, *ѝљри* вѝрѝво пѐ га *зѝбѝ* у огњѝште пѐ *кљѝа* пѐ *јѐди*; *ѝрдѝѝри* душѐке дѐци, пѐ *л'ѐѝжи* свѐ на пѓт. Којѝ нѝмешѝѝај, кѝсно, кѝсно крѐдѐнци, *имѝла* сам јѐдан фѐдѐрнѝ крѐвет, дрљгѓ нѝшта, свѐ *ѝрдѝѝри* овакѓ, бѐзбел'и ми је сѓба бѝла прѓстрѝта, *ѝѐрге*, *изѝѝѝки* ѝил'ѝме пѐ *ѝрдѝѝри* сѓбе; мѝ од вљнѐ стѝзице ткѝне, *ѝл'ѐл'и* чарѝпе, цѐмпѐре, пѓлувер. Онѓ на нѓге овакѓ, *имѝл'и* пѓдношке, нѝти, брѓдила, пѐ тѓ *оснљј*, *навѝ* на вратѝло, *љдри* брѓдил'има, чљѝѝа *ѝмѝ*, *ѝрдѝѝни* чљѝѝа крѓз онѓ пѐ *ѝкѝ* прѝѝе, *ѝкѝ* *ѝѐрге*; *ѝмајљ* онѐ пѓд-

⁶⁴ Навешћемо само један пример као илустрацију тврдње да императив радњу нужно квалификује као прошлу понављану: Ја дијете а она зрела девојка, ја *ѝѝѝди*: „Ево, ја сам ви довела стоку, а та девојка је отишла у Балотиће.“ (Бр). Говорник овде мисли на понављање догађаја истога типа, те је стога употребљена императивна форма. Уколико би се наместо ње употребио перфекат, семантика вишестратности не би била прозирна, док би се употребом аориста или презента она потпуно изгубила. До промене значења не би дошло једино ако би се на овом месту употребио облик потенцијала.

ношке, ти овако *навáл'и*, *о̀и́вѡри се* нѣти, ти *й̀рѡ̀и́ни* чўњак и *й̀кѡ̀* (С. Туп); л'ескѡвину, кá ова прс, косѣр и *сѣчи* и *грѣј се* с тим; од дрѡвета направљено и тў се нáспѣ, сличнo кáци и вѡда се нáспѣ у њѣга, *на̀и́шѡвáри* на кѡња на самáре и *ћѣрá*, зовѣ се бўцáт (Бољ); пўстѡ, *й̀грá*, *й̀грá*, *й̀грá*, па *изáђи*, оно дѣм из тѣбе бѣјѣ, кѡ да си вáтру наложила, кол'ко тѡ; јáди, мўчил'и се нис крш за вѡду, *й̀ѡђи* мѡја јѣтврa, а тá ми ћѣвѣр рáдѣо на рўдник, а бѡга ми нѣјесу имáл'и, а ѡна *умѣјеси* некѡ колáче пá *й̀шўри* мало бѣјелѡга овѡ дрўгѡ јечмѣно, пá *й̀шўри* двá зрна шећѣра, пá *завѣ* у њѣдра пá мѣне (Гр); мўка бѣла црнá, рáдѣло се, дѣјете *дѣгни* нá глáву, *о̀и́и́ди* у Гѣљѣву; рáдѣло се, водѣ се нѣје имáло, йшло се на рѣјекѣ, прáло се ѣе су бѣл'е рѣјекѣ, запарѣвало се у лўбице, нѣје имáло нѡ пѣпео, пá *слѡѣси* вѣш пá *зайáри*, нѣје кá сáт свѣ готѡво; Живѣло се пáтно, хáлѡви. Црнѣло се, *дѣгни* дѣјете нá глáву, у бѣшик, нá глáву (Дуј); *о̀и́и́ди* у Пáзáр те *кўйи* тѡвар кукурўза, *донѣси*, *умѣљи* пá *мѣјеси*; Испод Лáтѡвѣ кўћѣ дѡл'е *однѣси*, пá *о̀и́ѣри* онá вѣш перáл'кѡм те га *избѣ*, пá га *донѣси* те га *разгрни*, а ѡн сáл' шкрѣпѣи от пѣпела кѡл'ко тѡ нешто кѡ мáсан долáзи тá вѣш (Цѣ); нѣје ни имѡ крѣвѣтац па да га јá тўрѣм у крѣвѣтац, но *й̀ѡви* га у јѣдну кол'йјевку, ѣво је на штáлу тá кол'йјевка, ѡна ймá овáкѡ лўчац гѡре да не пáнѣ детѣту на ўста, да му не пáнѣ онá пел'ѣна што га покрѣјѣш, па га *увѣјси*, *сáл' ѣйи* пѡвој, па га *увѣјси*, шѣпка ѡтут и ѡтут на онў кол'йјевку, па га *увѣјси*, *завѣ* га дѡбро, нѣти мрѡдá грднѣче рукáма ни ногáма (Го).

Наведени примери показују да, када је посреди императив, употреба посебног детерминатора у функцији обележавања неререференцијалне конципираности није нужна. Контекстуално окружење и семантичка природа овог облика недвосмислено упућују на присуство вишекратности у (из)вршењу означених прошлих радњи.

С друге стране, у грађи су забележени и примери где се на неререференцијалност прошле радње указује посебним синтаксичким средствима, у која убрајамо прилошке или именичке детерминаторе.

При одређењу карактера и момента вршења радње прилошким детерминаторима бележени су најчешће прилози *некад*, *й̀шáд*, *раније*, *й̀рије*, *најйрије*, *исѣрије* и сл., који време вршења радње у оквиру ког се она понављала диференцирају од садашњег смештајући га у шири временски оквир. Додатно прецизирање, односно смештање тренутка вршења радње уужи временски одсечак присутно је у контекстима са прилозима *изјўйира*, *навече*, *зимѣ*, *леѣи* и сл., с тим да су у њима маркери првог типа (*некад*, *раније*, *й̀рије*) увек имплицитно присутни:

ранѣје како би му ѡтац и мáјка рѣкл'и, ѡтац и мáјка су му се пѣтáл'и, *о̀и́и́ди*, *вѣди* девојку, кáка је, штá е, от којѣјá је, ѡни *дѡђи* ѡгуд да вѣдў ѣѣ се удáјѣ девојка, ймá л'и штáгоћ у тá дѡм ѣѣ ѣе да жѣви, кáко је стáње, штá је, пá богáми нѣко и *й̀ѡкўдѣ* пá се развáл'й тѡ, свáшта је бѣло (Лу); тѡ је бѣло *ранѣје* по трѣс ѣетрѣс нáс би се згомилáло, пá на посѣтке, пá *скўхá* компѣрá пá *осѡл'и*, пá тѡ је бѣо мухáбет (Туз); *нáјпријен* йшл'и смо тáмо у Гѣљѣву тў се имáло помáло букѡвинѣ и тў би се згомилáл'и нáс, сѣло је бѣло, имáло ѡмладинѣ

педесет омладинџа, *скўи се*, на пример, ова долњи дѣо по десет-пѣтнаес омладинџа *оїи́ди* те *сѣчи* гѣре, йстѣ такѣ и гѣре *се сасїџани*, *їонѣси* ракију, и гѣре весел'йл'и би се, пїли, и такѣ тѣ (Бу); *ѣндѣ* се зѣмља купѣвала, пѣ нѣмѣ пѣрѣ, *оїи́ди* у Брњицу, Брњичѣни код нѣс, пѣ тѣ се такѣ крѣтѣло, а сѣд јѣк (Др); *нѣјприје* нїје имѣло тел'ефѣнѣ, ѣн неђе *нѣђи* за стѣкѣм, *разговѣрѣ* и *разговѣрѣ*, она му се *рѣкни*, е посл'ѣ *їромїјени* ѣбел'еже, тогѣ и тогѣ дѣтѣма да изѣђеш, и она *изѣђи*, *оїи́дни*, нїти знѣш кўд је ни ѣђе је; закажи те бѣбине, *їогѣмилѣ се* тѣ у двїје сѣфре трї, дѣра донѣси, тѣ *нѣјприје* се носїло дѣр, носїо се дѣр, дѣтѣту дѣр, нѣко пѣрѣма, нѣко одѣлцетом, како кѣ ймѣ, нѣко *умїјеси* пїту, нѣко *умїјеси* дўдове, и мї овѣмо йстѣ такѣ *сїрѣми*, ко је бл'йжнѣ овакѣ, комшїлук, нѣко *умїјеси* тѣ, нѣко тѣ, слѣткѣ *умїјеси*, биријѣн (Де); *нѣјпријен* нїје имѣло хѣљнѣ, сѣт су испѣл'е хѣљнѣ, нѣјпријен су свѣ бїл'е кѣтови. *Обуђи*, па те *доїѣрѣ*, па те *нѣшмїнкѣ*, па *оїи́ди* на вѣшир, па се *уфѣїи* па *їгрѣ*, вѣлѣ докл'ѣн те нѣге забѣлѣ (Де); *тѣпѣтѣ* смо тѣрал'и, сїне, зїми дрѣва на сѣне. Снїјег *їѣни*, *нѣїрѣви* сѣне, *їрѣсїри* волѣве и по снїјегу *фујѣ се* и *їѣрѣ* (Туз); *ївѣчѣ* кат ѣмо да идѣмо у онѣ дўбироге, згрѣда се зѣвала, *їди* мї пртїнѣм бѣси бѣг ми дўша, тѣмо о онѣ слѣмо *обрїиши* нѣге и *завѣчи се* и л'ѣгни (Лу); а овѣ *се дїгни* пѣ *нѣђу* пѣ му тѣ *обѣнѣ* свѣ, а рѣж опѣдѣ, жїто опѣдѣ (Из); ако смо зѣвѣти на свѣдбу онѣ *їїтѣру* пѣжнѣмо, *дїгни се рѣно* пѣ *жнї*, *жнї*, пѣ *їомўзи* стѣку пѣ *исїѣрѣ*, пѣ *їѣчи* по планїни, пѣ *їѣчи* на свѣдбу ѣпѣт, пѣ свѣ *сїїгнї* и нїје ни мўчно, нѣ знѣм кѣко тѣ такѣ бѣше (Со); ѣде у сѣло нїје имѣ ни крѣвет ни бўкоф ни дрѣвен, па онѣ ѣбичнѣ крѣпе *їурѣ* у онѣ душѣке, док мѣја стѣрѣ нѣ извол'е онѣ вўну да турѣ, па свѣ л'ѣђѣ *изїтѣра* ка[д] *се дїгни*, погл'ѣдѣ се на огл'ѣдѣло, од онѣ нѣлѣгѣ (Гл); ѣна би усїрила сїр, *їорѣни* *изїтѣра*, усїри сїр па мѣне онѣ тўбошак *їїѣри* у тањїр, јѣ да јѣдѣм (Вру); ѣна је свѣ ложїла, *изїтѣра се дїгни*, *їїхнї* снїјег, испод хѣтѣлѣ се зѣвало тѣ, стрѣхѣ овакѣ уфујѣвѣ снїјек на огнїште. Пѣ у тѣ огнїште, она *їзми* мѣтлу пѣ *избрїиши* онѣ, пѣ *нѣлѣжи* вѣтѣру, а јѣ сам, фѣла бѣгу у шпѣрет. *їзвѣчѣр* *унѣси* дрѣва (Це); тѣ *зїми* снїјег дѣтл'ѣ, и *нѣїовѣри* на обремѣчу и да онѣсѣш кўђи да кўпѣш дѣцу (Кѣз).

У зависносложеним реченицама у функцији детерминатора честе су и зависне реченице временског типа:

ка[д] *дѣнѣ* крстїне, имѣло је лўдї *оїи́ди* по нѣђи пѣ му и *їомлѣїи* (Из); на рїјеку јѣш *кад* *їмѣ*, секїру *їонѣси* пѣ *разбї* л'ѣт (Со); *кад* *бїдѣ* свѣ гѣтѣво, по-дѣнѣмо у стѣгове, и[з] стѣгѣвѣ ѣдмѣ на гўвно, направїмо гўвно и онѣ снѣплѣ порѣдимо по гўвну, па *увѣди* кѣње (Бр); ѣндѣ би, *кат* *пѣднѣ* *снїјек*, ѣндѣ би йшл'и по дрѣва у шўму, на сѣне, на сѣнке онѣ, сѣне се зѣвал'е, би доносїл'и свѣкї дрўгї дѣн ил'и, за недѣлѣ дѣнѣ би донѣси помало дрѣвѣ и тѣ дрѣва би искрѣти хи онакѣ сирѣва, квѣсна, па хи ондѣ *слѣжи* око сул'ѣндѣра да се упѣрѣ исўшѣ мѣло (Гу); онѣ пре[д] сѣбах, *ка[д]* *се дѣн* и *нѣј* *дїјел'ї*, *дїгни се* па *окуїѣ* дѣцу (Де).

У именичке детерминаторе спадају: именица у слободном падежном облику, затим падежни облик са обавезним детерминатором и предлошко-падежна конструкција. При употреби именичког детерминатора, означе-

на радња може се временски квантификовати. Применом оријентационог критеријума, именички детерминатор посматра се као тачка у времену која омогућава одређивање радње исказане императивом као симултане, антериорне или постериорне у односу на време исказано одредбама.

Као примери са слободним падежним обликом забележени су само они са именицом која означава неки дан у недељи. Радња исказана глаголским обликом симултана је са временом исказаним одредбом: била сам вел'ика, пā посл'е ка[д] *дођи л'ето, јесен, јао, игранка биђи недељом*, кланѣт свира, цѣо дан бијѣ кѣло (Лу); *пѣтком сви ошѣди* на цѣму (Дол).

Радња исказана императивом може бити симултана, антериорна или постериорна у односу на време исказано предлошко-падежном конструкцијом као детерминатором.

Симултаност се исказује акузативом и предлозима *за, на, и у*, као и конструкцијом *о + локатив*:

за Спāсѣвдāн крстѣве стāвљāл'и на кѣћу, од л'ескѣвѣ гране *сѣдāви* крѣс и *донѣси* у њиву у л'ивāду у врт. (Шав); тѣ на *Ђурђевдāн* би, *џми* једну флашу, пā *донѣси* на воденицу пā *сѣдāви* по једну коприву у тѣ флашу, пā би тѣ дāвāл'и изџтра крāви омѣ вѣме (Шав); лѣптѣ се ѣграло од говѣђѣ, *чуйā* гѣвѣдѣ што се л'ѣњајѣ, *у прѣл'ѣѣ*, пā *вāљā* у блāто, и тѣ би се ѣграл'и уместо овѣ лѣптѣ гѣменѣ (Врс); мѣј ѣтац је имѣ пāрā свāкат, ѣн би држѣ по стѣ овāцā, по трѣс двāес гѣвѣдѣ, по двā пāрā вѣлѣвā, пā онѣ вел'кѣ *ѣродā џ јесен* а онѣ мāl'ѣ *осѣдāви*, а и држѣ по дѣсет крāвā, пā телāт *ѣродā*, сѣр *ѣродā* (Гл); пā некѣ сиромāси којѣ су бил'и кѣзе су држāл'и, нѣмā земљѣ, сѣјѣна нѣмā, него би ѣшл'и пā би *у јесен* хростѣве овѣ гране *осѣчи* пā *ѣрāви* л'ѣснѣк. (Гу); ѣ *о Божѣћу* кад би бѣло, јā цѣо дан, *одјāви* ѣвце на пѣдину тāмо да полāгāм сѣјѣно овцāма, нѣшта нѣћу да јѣдѣм нѣ јā вѣл'ѣм онā купѣшнāк; тѣ чāс је вел'икā бѣла, *о Божѣћу* се рāдѣјѣмо и мѣ да попѣјѣмо кāфу, и пшеницу прѣжѣл'и, рāш *исѣрѣжи* на ѣме кāфѣ, пā онѣ смо јāдил'и кāфу и пѣл'и (Лу).

Конструкцијама са падежним обликом и обавезним детерминатором исказује се такође значење симултаности:

пā ѣзгѣр *набацā* прѣвѣ пѣпела пā посѣн жāра, пā је *ушѣхā* једно *пѣла сāхата* (Ков); у Дѣгѣ Пољāну рāдѣла. Пā сам рāдѣла и тāмо и овāмо, свѣ у фāбрику дрѣгā смѣна да би ѣде бѣла до пѣла двā, пā *у пѣла двā уѣл'и* āуто пā *ѣрчи* тāмо (Д. Пољ); *свāкѣ гѣдинѣ* би ни се знāло, *нашѣвāри* мѣ прѣде из Мѣтровѣ пā *ошѣди* на мѣбу, *по цѣјѣлѣ нѣј ѣрѣди* конѣплѣ пѣстѣ, *дођи* понѣкѣ мѣмци пā *ѣрчи* онѣ *ѣрѣде* пā сѣдни порѣд нāс. *Прѣди по свѣ нѣј* (Вру); и дѣл'ѣ *ошѣди* и *ѣѣри, ѣѣри, ѣѣри*, перāлѣку, пā на кāмѣн, пā *лѣѣā*, тѣ врѣло тоћѣло, *ѣа лѣѣā лѣѣā*, пā помāло *ѣокљѣкā*, пā *исѣлāћи* пā *расѣѣѣри* по шѣми, ухāр ми да ми се мало сѣхнѣ, лāкшѣ да се нѣсѣ, пā *по цѣо дāн осѣдāни* (Ле); е ѣде, тѣ би конѣплѣ се посāдѣло пā свѣ рукāма *џми* и *чуйā* и *онѣси*, *искѣдā* јарѣгу, мѣчѣло се звāло, пā *се тѣ кѣсел'и по трѣ хѣфте, двѣјѣ*, пā пѣсл'ѣ *џми* трл'ѣце, трл'ѣце, овакѣ *ѣѣѣ* двā кѣца пā *ѣрокѣдā*, пā удāрā те овā (Др);

Генитивом и предлозима *їре* (*їрије(н)*), *(у)очи* и *до*, односно *їред* + акузатив, исказује се антериорни тип временске ситуације:

пā ўвечē *кїїи* кўћу, *кїїи* штāлу, *кїїи* пчѣл'е, свѣ што їмāш *кїїи*, ко се квѣчка испїл'їла, онѡ *прије* *Ђўрђевдана* (Лу); пā посѣн *дѡћи* те онѡ по двā-трї дāна је свāдба бїла, *дѡћи* *уочи* *пѣтка* те је ўзми (Ков); *очи* *Петрѡвдана* жўљїли би кѡре тāмо од бѣлорāста дѣца, їмā мушкарацā, нас имāло пѡвишѣ, за стоком їшло, и жўљїли би тѡ и сўшїли, па ка[д] *дѡћи* *очи* *Петрѡвдана*, *осѣчи* рāклѣасто дрво, дугāчко ко онѡ вїла, и сād *їокуїи* тѣ корўбе и свѣ *наслāгā* у тѡ и гѡре *свѣжи* жїцѡм, и *зайāли*, и пѣсма и врїска, *изāђи* тāмо ђе чўвамо стѡку. (Вру); Хāјде, јā *їлāсїи*, они *јѣди*, ѡни сїти, јā глāдна, *до* *акшāма* (Ле); їшл'и смо д[а] ўзмѣмо вѡду да се онѡ окупāмо *пре[т]* *сāбах* и кѡпрївā, от дрїјена бѣхāр онā *слѡми*, от врбѣ мāло, па *їцўри* дѣци мѣтлу и конѡпац под нѡге. (Де); Онѡ *прѣд* *зору* *усїїани* и *налѡжи* шпѡрет (Ке).

Императивом исказане радње или ситуације постериорне су у односу на време исказано конструкцијамa са предлозима *їо* и *їосле*: *по свāдби* *оїїїди* ѡна да посѣти нѡјне, отїдў зāједно (По); лѡнце су тѣрāl'и одāвл'ѣ из Ђшāницѣ, онѣ лѡнце од землѣ, тѣрāl'и за Кѡсово за жїто, грдно, *пѡсл'ѣ рāга*, по јѣдан ил'и двā лѡнца жїта, и тāмо *раздїјел'и* по сѣл'има (Лу).

У примерима са двоструком временском детерминацијом једном одредбом дат је шири временски оквир у који се смешта целокупно мноштво радњи, док друга омеђује ужи интервал у који се смешта појединачна радња:

Е *изїўтра* *пријен* *сўнца* о[д] тѣ водѣ свў дѣцу поквāсїш, демек да напредујў, да рāстў, и рāно хи *дїјжи* и *кўїā* хи нāпоље с тијем копрївāма, под млāду круўшку, јāбуку, рўжа ко ђѣ їмā, нāјвишѣ рўжа да бўдѣ румѣно (Боб); *У четврћак* *довѣди* невѣсту *ўвечѣр*, *обўчи* јѡј, кā овѡ сāt што вѣзў онѡ онакѡ, звāло се тāпўт фѣреца (Дол).

II.10.13. Иако се императивом недвосмислено указује на поновљивост протекле радње, овај облик сам по себи не носи информацију о карактеру таквог понављања. Наиме, таква радња, иако се одликује репетитивношћу, не мора нужно поседовати и семантичку компоненту редовности вршења. Обавештење о томе да ли се радње одликују регуларношћу у понављању (стално су се понављале када су се у прошлости стицали услови за то) или пак епизодичношћу (вршене су тек понекад) носе временске одредбе употребљене у ближем или даљем синтаксичком окружењу:

нешто сам вол'ѣла тў дѣцу са халāлом да хи поднївїм, да хим не вїдїм шѣр, вол'ѣла *ўвијек* штā ми ко *їрїчā*, јā за сѣбе *задрѣжи* (Бр); мѡја би се снаха вѣселā дїгла, па би *свāкат* проју умијесїла, па ни *удрѡби* проју у млијѣко и јѣли би, пѣт нās кўћā бїло тād, ко[д] свїјā пѣт кўћā ми *обигрā*, *їослўжї* не (Вру); чўвāl'и смо стѡку онāмо и *сāђи* озгѡр и *навѣди се* на тў рїјѣку и *наїї се* водѣ *свāкї* *дāн*, чїста бїла (Ју); мї на посѣтке би їшли по *цїјелў* *зїму*, *їокуїи* се

са свїјā стрāнā, закāзāн је нѡѡас посѣдак ѣто прѣтпоставка код мѣне ето и ис Тутїна, ис Жўпѣ, Кочāрнїка, покўпи се ѡмладина, цїјелу нѡј игрāнка (Вру);

богами кāко упознāл'и, ѡн *дѡђи нѣка[д]* тāмо, јā *нѣкат* овāмо и такѡ (Брђ); *нѣкат*, кат дѡђѣ кā овѡ вї сād, нѣмāмо кāшїкā нѡ свѣ из једнѣ кашїкѣ, јā *зафāйїи*, пā *дāдни* тѣбе, кружїло (Шт).

II.10.14. Императивом се најчешће казује навиком или правилом утврђен процес или поступак по коме се нека радња обављала, те се радње обележене овим глаголским обликом најчешће одликују сукцесивношћу и временском прогресијом. У императивним низовима (са којима се неретко преплићу и други облици) најчешће су присутне радње које се одликују прогресивношћу, следе једна за другом или произилазе једна из друге. То показују примери типа:

кат бїдѣ ѡн онѡ духāн те хоће да жўтї, ѡни ўзмў онѡ, онѣ л'їйстове свѣ *бѣри*, *бѣри*, е ўзми йглу и кѡнац, *ўїни*, и пѡсл'ѣн *ўзми* те овāкѡ, свѣ *рѣђā*, нїзѡви, и овāкѡ око кўћā да се тѡ сўшї (Баг); йшло се с кѡњима. По трїдес по четрѣс по педесѣт свāтовā свѣ с кѡњима, невѣсту на кѡња *сїдāви*, дувак би се стāвио невѣсти, мї смо тѡ звāл'и дувак, црвѣнї, па чїтāву је *їокрї* црвѣнијем (Це); па *оїїїдни* да мѣљемо у Терекāре с кѡњима, *нāїовāри* па у Терекāре, цїо дāн, па *обāљи* онїм кѡњом снїјек, па *дїгни*, па *расїовāри* па јѡпѣт *їовāри*, па свѣ мўка на мўку е бїла (Бо); стāвїмо онѣ конѡпце и посл'ѣн они јѣдно *слѡжї* онѡ и докл'ѣн свѣ *їѣрā*, *їѣрā*, докл'ѣн *дѣни*, па посл'ѣн пѡново *размоїїāвā* свѣ докл'ѣн га, свѣ ў крўк. Такѡ би изврхл'и, па *мāкни* онў слāму, *їѡдѣни*, *мāкни* у онѣ цāкѡве и гѡре *унѣси* у онѣ стāрѣ кўће, *дїжї* гѡре (Ер).

II.10.15. На основу свих наведених типова примера закључујемо да временски транспоновани императив радњу означава као: а) прошлу и б) у протеклом времену понављану. Носилац семантике хабитуалности радње јесте сам императив, а испољавање ове особине потпомогнуто је или контекстом или посебним одредбама. Типом дискурса, притом, вишекратност је исказана имплицитно (подразумева се јер су теме у вези о устаљеним радњама које се врше по обичају или навици), док посебна језичка средства имају функцију да исту информацију додатно спецификују, експлицитно је изражавајући. Од значаја за утврђивање значењских особина императива јесте чињеница да се семантика прошлости и семантика поновљивости у домену употребе увек јављају здружено. Ми, међутим, сматрамо да у случају императива семантика поновљивости има примарну улогу, а да је значење прошлости само пратећи моменат који се појављује више захваљујући самом контексту, тачније ближем синтаксичком окружењу него ли самом императиву. Дакле, мишљења смо да је улога овог типа императива у обликовању саопштења у првом реду да именује радњу и значи је и понављану, тачније поновљиву, а тек онда као прошлу.

На ову претпоставку упућује нас неколико закључака до којих смо дошли на основу расположиве грађе: 1. Императив не може самостално обележити радњу као прошлу; 2. При временској транспозицији ограничавање понављане радње искључиво на моменат прошлости није нужно; 3. Императив може бити у потпуности ослобођен темпоралности свдећи се на функцију простог именованја радње. Наведене претпоставке у даљој анализи покушаћемо да потврдимо примерима.

II.10.16. Поводом прве тврдње, подсећамо да је поменуто да употреба императива у типу дискурса који је дефинисан одабраном темом (о цикличним радњама) на плану рецепције недвосмислено упућује на семантику поновљивости. Да би се она исказала, како је показано, нису потребна друга средства, иако се могу јавити. Тип дискурса који погодује употреби императива, даље, обезбеђује такве контекстуалне услове који су у конкретном говорном чину имплицитно или експлицитно означени маркером *некада* у односу на време у коме тече приповедање информатора, а које доживљавамо као *сада*. Значај контекстуалних чинилаца очитује се у томе да императив долази најчешће у саопштењима о обичајима који су заборављени, радњама у вези са пословима који се више не обављају, те је дистанцираност од садашњег тренутка сасвим јасна. Стога, сматрамо да је одвојеност од момента говора сигнализирана пре контекстом него самим императивним формама. Утврђено је и показано да контекст врши важну функцију и приликом исказивања хабитуалности. Међутим, основна разлика јесте у томе што за исказивање прошлости императив увек захтева још неко језичко средство и то у ближем синтаксичком окружењу. Грађа којом располажемо, наиме, показује да готово и не могу постојати примери вишеструкосложених реченица у којима би сви предикати били у императиву. Тачније, примећено је да се императив у саопштење нужно уводи неким другим претериталним обликом чија је примарна функција да радње које се даље нижу смести у прошлост, а тек након њега могу доћи предикати у императиву, који даље само прецизирају информацију означавајући је, додатно, и као хабитуалну.

Наводимо примере који показују да се тачка на временској оси у коју се смешта радња маркира или перфектом, или наративним презентом односно потенцијалом (а савакако и њиховом комбинацијом). Ове форме употребљавају се наизменично са императивним, с тим да је иницијална позиција готово редовно резервисана за синтаксичку јединицу која је носилац претериталне семантике:

ја сам дѣцу подйгла у шўму, дйјете, *найр̄тии* га овак̄о на л'ѣја и *свѣжи* овамо пр̄т̄вачу, и *йонѣси* йгл'е овак̄о, и *йонѣси* ђетѣту, *удр̄дби* у једно чанче овак̄о, кў-пйо ми отац, т̄о се звало самўн, *осуши* т̄а л'ѣп д̄добро, *осуши*, *йр̄дври* в̄оду, *йўри* шећер, на четйри он̄ *изл̄дми*, *йокри* мар̄аиц̄ом и т̄амо га *нар̄ани*, т̄о дйјете, у шўму (Ка); свѣ је т̄а Љубйша кр̄стйо понд̄ћи, *довѣди* п̄па, *кр̄стйи*, ч̄овек *о̄й̄иди*,

и није шћѐ да и оствāвī некр̄штене (Лу); седѐло се, разговāрало се, у каснијѐ време посл'ен би се доносило и пиће, нѣшто *йойī, йомезѣиш* и тако тб; за жито се йшло пѣшкѐ одāvдѐ у Пѣћ, *йўри* мало сдл'и, мāло жита, *донѣси* бде; Кōпāл'и су бде лўди цїо дāн бдѣжїї за двā кїла кукурузна брашна и тб бўжавб онб брāшно, кукурус она пā се убўћб, цїо дāн *кдїā, йѣрā* матїку (Рај); йгрāл'и смо нāјвишѐ онѐ гўћѐ, *найрāви* некб дрво *нāђи* пā се *лдїиā, йѣрā* у некў рўпу, пā тѐ гўћѐ би се йгрāл'и (Рај); мй смо ти освањāвāл'и, у ћдше *се згўчи* и тў би ти осванўл'и; мāмїло те, *ўзни* те, свāтови *исїрдси* те, *обўчи се* невѣста, кот кўћѐ свāдбе бїл'е, музїке, *збвни* пордїцу од сриједѐ до пѣтка свѐ свāдбе; нѣкат и кбњи, долāзил'и су кбњи, на кбња *найовāри* те и *довѣди* те. Нѣкат невѣсту кат *исїрдси*, нїје имāло кбла нб фїјāкѣри и кбла, *йокрї* чѣргбм озгб; тб би ти дāл'и да пољўбїш и *йāкни* гбре и *йољўби* прāк дбл'е и пбсл'ѐ улāзїш унўтра; свѐ кот кўћѐ, јā сам хи родїла кот кўћѐ, ѣто имāла је ббл'нїца ал' кот кўћѐ. *Дїгни се*, *уза зїт се држї* и *йомўзи* крāву, и цїпцио дāн *жњї*, *однѣси* га те га *осїāви* под јāбуку у бѣшик и *жњї*; Йгрāло се фил'цāнā, *йревр̄ни*, нѣкат *вўчї* се за прс, *йовўчи*, пā *се вўчи* кб је јāчї, дмладина (С. Пуп); у шкблу кад би бїло нāјприје она жўтā Мбмировица, она је азгїна бїла кад је йгрāла, *накокорā* кбсу овакб, пā, ка[д] смо йгрāл'и у шкблу, *удāри* ногбм пā хбѐ пāтос да слбмї док тў смо йгрāл'и; нāше мāјке су пѣкл'е л'ѐп у црепўље, у кўтњї крāј тāмо *налбжї* вāтру и у онѐ црепўље су пѣкл'е л'ѐп, нїје имāло шпорѣта него тако се пѣкб л'ѐп; носило се опāнци от прїјеснѐ кбжѐ, од гбвѣдї, *закбљи* вбла пā од онѐ кбжѐ, од онѐ кбжѐ *найрāви* опāнке (Трн); с кбњима се врхло, мбј мўж рāдїо на рўднїк и јā ћѣрку *намїри*, *окўїā* је и свѐ и *однѣси* је гбре на стāнове, *сїāви* је кот свѣкрвѐ а *ўзми* кбње те *довѣди*, пā дндā *се йдїни* на кошѣвину пā *обāли* пā *расїўри* по тбм гўвну пā *уфāиш* кбње пā *ћѣрā, ћѣрā*, пā *усїāви* пā *уздїжї* свѐ овакб у крўк. Док бн *дбђи* с рўднїка, кад бн *дбђи* с рўднїка, *збрїшї* и тако смо тў гбдину врхл'и, бн корїстїо дбмор, косїл'и л'ивāде, жито, дндāр вишѐ му *нїсу* дāл'и, и тако смо мбрāл'и рāдит (Кн); *йокўиш се* гостїјў, о мālбј слāви, нāма је Пѣткбвдāн и Пѣткбвица, *йокўиш се* гостїјў по пўна сбба, кад *бїди* слāву *да дїжѐмо*, нїђе ни једнбга, свѐ побѣгло по бāшти и док слāву мй завршїмо (Лу).

Наведену тврдњу поткрепљўју и примери у којима се исти глагол на блиском одстојању употребљава у двема глаголским формама. Једна од њих је глаголски облик у временској служби са функцијом маркирања радње као претериталне а друга је императив:

мўка црнā се виђāла, сāt је свāкї рахātлук, штрўгља се нā глāву носила, нā глāву *нбси*, нѣмā водѐ, нб идѣш дал'ѐко дондсїш вбду, нїје кā сāt йзвор (Ду); тāt се мијесїло у пѣкару, ймā напрāвў се онѐ пѣкаре, тāмо *найрāви* пѣкаре, загри онў пѣкару, по педесѣт шѣсѣт л'ѣббвā убāци одјѣдāмāн у онў пѣкару; Вѣзб ме зā ногу пā бāдањ, и овол'їкї сам бїо, *свѣжї* ме зā ногу пā низ бāдањ ме спўшти, пāрче л'їма избўшено, тāка, тāка, да пїкујем изнўтра, пā оно пїкуј (Шт); бде се уводїо и вб, и дāн данāс, ко ймā. Дбвдѐ га *увѣди* и врāти га и ако прескбчї дѣснбм ногбм (Бу); ка се йшло на воденїце, отїшло се и ранїјѐ, дал'ѐко, док *оїшїди*, докл'ен дбђи оно уфāтї тмўша (Коч); и зāшлб би сўнце

кад би најпријен доләзил'и оно из Вйдрењака, *зәђи* сунце, а сад на йзвор тӯ бл'йжә, отиди одмә и вратї се (Коч); пә би свратїл'и оде на кдња, дал'ёко им ддл'е до Сенйцә, дни *сврәтии* оде, и стдкү һёрал'и и онакд се намирёвал'и; Би жёна, с извиёёном, *скйнула*, угәси ләмбу пә *скйни се* да л'ёгнә (Тр).

Репетиција делимично синонимних јединица у контекстима овога типа, односно понављање истог глагола у двама различитим облицима, указује на непоклапање њихових семантичких садржаја. На основу наведених примера уочава се заправо да перфекат и потенцијал имају функцију смештања радње у прошлост, док императив ову информацију само даље спецификује. На синтаксичком плану овде долази до преласка од шире ка ужој семантици, прецизније, од значења 'прошла радња' ка значењу 'прошла понављана радња'. Из овога можемо закључити још и то да императив у временској служби поседује виши степен специјализованости за изражавање семантике вишекратности него потенцијал, имајући у виду да наративни потенцијал има способност и самосталног обележавања прошлости.

II.10.17. Друга тврдња односила се на то да при временској транспозицији ограничавање понављане радње искључиво на моменат прошлости није нужно⁶⁵. Као и претходна, и ова претпоставка иде у прилог запажању да је семантика поновљивости фундаментална особина наративног императива.

У српској науци недвосмислено је утврђено да једна од основних особина потенцијала у временској служби јесте строга одвојеност глаголом означених радњи од садашњег времена, односно њихова ограниченост на време које је у односу на моменат говора означено као прошло. Вршење, или, тачније, понављање глаголом означених радњи дешавало се у прошлости, што значи да су, у тренутку говорења о њима, те радње из садашње перспективе дезактуализоване, те по својој суштини дисквалификоване као поновљиве. Тако, Т. Ашић и В. Станојевић, на пример, наводе да се потенцијал употребљава за обележавање процеса који се понављао у прошлости и да у том смислу алтернира са перфектом. Основна разлика према перфекту јесте то што „догађаји представљени потенцијалом за прошлост не могу бити актуелни у моменту говора, што не важи за перфекат“ (Ашић и Станојевић 2008: 182). Односно, потенцијал не може обележити „повнављање у интервалу који није нужно завршен пре момента говора, односно који је у деиктичкој вези са њим“ (Ашић и Додиг 2014: 293).

Иако радње које се обележавају наративним императивом такође у највећем броју случајева припадају прошлости, то није увек нужна појава.

⁶⁵ Могућност временски употребљеног императива да трајањем обухвати садашњи моменат у граматицима се углавном не наводи. Ову особину у извесном смислу помиње Јован Вуковић (в. Вуковић 1967: 147–150).

Наиме, релативно су чести примери у којима радње означене императивом важе управо за садашње време:

ймā тō се у бојаџиницу дōл'е нōсй, ймā у Пазār бојаџиница, *oйрeди* прeђу и *oднeси* тō у коју хōј, *завeжи* бōју и посeн узмeмо (Баг); нестабилно вриeмe. Дāнас га *йoкoдси*, ако га не покyпйш, ујyтру oдмā кйша (Брђ); спрeмaјy се, свe се тō спрeмā, *ћил'йми*, *јāнови*, *дāрoви*, *бoшчaлyци*, *йoйeрāј* oд свeкpa пā до чoвeкa, oд нāјстaријeг до нāјмлaђeг. (Леч); гл'eдāм сāt, вyну бāцaјy, *йoсйрйжи* нa кaмиoн и *бāци* (Со); eвo сāмo мй постймо oнo, знāш, пā л'йјeпo *сйрeми* oнo зa сyфур, *јyфтāр*, пā *јeдвa* чeкāш дa *јeдeш* (Ки); нeмā вйшe, нeмā нй дoктoрā нeмā, свe мoрā дa дāш, нa свāкo мeстo; *oййиди* до кyрйрa, ако мy нe дāш, нe дā тй уйй у кaнцeлāријy (Кн); oт хeљдe јe и пйтa, oд хeљдe *йoјeди* кол'кo тй дрāгo, нe мyчй тe oргaнйзaм, a oд бйјeлoг кo дa тyрйш кaмeњe (Цe); нāс двe стāрo, *oмркни*, ал' дa л'ћeш oсāмнyт, хeнe (Го); нeрвoзa, сāмa тy, *шyйши*, *шyйши*, *шyйши*, *исйāни* y пoљe, мāлo испāнeм тy вйшe кyћe y хлāt сeднeм, нeкo прoђe, прeгoвoрйм, штo стyпй āкшaм, *зaйвoдри* сe oдe, *шyйши*, нe мoгy нй дa спāвāм, кā сaмoтйнā (Жи); *нāбoскaј* сe, и тo пйјy и с мил'йцијoм пā и мил'йцијa пљāчкā; шкoлy oвā ћeцa вeсeлā зaвршy, *мyчи*, *рāди*, пoслa нeмā, дрoгйрā сe, идe, нeмā, тy сy свe јoпe рoдитeљи крйвй (Кн); јā нe знāм, јoпeт вйчeм дa сaм дoбрo, зa срцe пйјeм, зa прйтйсaк пйјeм, a нeкaд нe мoгy дa мй измeрy, пāнe, *oдди* мй мāлo вoдe слāнe, *oсoл'и* мй мāлo вoдy ил'и тaкo слāнo мāлo дa бй тo (Го); oнй дāјy дeвoјкe млāдe, нe дāјy хим дa сeдy млoгo, чйм, oнй хй дāдй млāдe (Жи); јā стāвй у јeднo бyрe кyпyс у дрyгo бyрe oнe јeрeбaзвe крyшкe, *ужyтй* хй, oпeри хй пā пo јeднy и јeднy пoстāлā у oнo бyрe и тo сe зйми *јeдe* (Кoв); йскoпāлa вoдa, oвo пāднй кйшe пā пoсл'e кaмиoнй прoлāзe; Кaжe тo штo стйгнй нa пйјaц, нeмā пeт мйнyтā, стйгнй мyштeрйјe (В. Лoк); тo oпштинā дoзвoл'йлa дa зayзмy сāмoвoљнo oвo бeз йкaкe дoзвoл'e, сāмo oнāкo сy, штā oвo држāвнo јe, *yзми* и *кoрйсйши*. (Бoб); Дoђy нa бāбинe, штā кo ймā *дoнeси*. Нeкo тй *дoнeси* пoнeкo ћāсe, oнe мāлā oнā ћāсāt (Жи)⁶⁶.

У примерима наведеног типа и даље је задржано значење вишекратности, али сада не као протекле понављаности, већ у садашњем времену примећене поновљивости појаве која се перципира и приказује као извесно правило, законитост, обичај, утврђени след радњи и сл. Да је дошло до промене у временској перспективи, показује и синтаксичко окружење, у коме сада, уместо времена у претериталној служби, доминирају презентске фор-

⁶⁶ Велики је број примера у којима се временски употребљени императив употребљава да означи хабитуалне радње које су од стране говорног лица уочене као понављане / поновљиве. Такве радње припадају прошлости, али их приповедач презентује као свевремене, актуелне из перспективе своје садашњости, предочавајући их не као актуелни догађај већ као доживљај. Овакве ситуације упућују на могућност да се императивом обележе радње које својим трајањем могу обухватити садашњост, тачније радње које се из перспективе говорникове садашњости приказују као актуелне. Имајући у виду комплексност питања које се односи на то да ли је обележавања хабитуалности као актуелне из перспективе момента говора опште могуће, ова проблематика биће предмет наших будућих истраживања.

ме, које радњу смештају на линију садашњости, односно које су носиоци темпоралности. Међутим, иако премештен у сферу садашњости, императив ипак не може казати радњу чије вршење тече у тренутку говорења току попут презента (*Ја ишшем*). Али, њиме се свакако могу означавати радње које су из перспективе говорникове садашњости свевремене, у садашњем тренутку актуелне, он их као такве уочава, примећује, посматра, на исти начин као што је то случај са онима које су у моменту говора неактуелне. То што не може попут презента исказати радњу као активност у току њеног вршења иде у прилог већ изнетој претпоставци о томе да императив има примарну функцију именовања радње, а не означавања њеног вршења као акције (ту функцију имају временски претеритални облици раније наведени, односно овде поменути презент).

У том смислу, као илустративне наводимо примере у којима се на блиском одстојању у контексту предочава опозиција *некад* : *сад*. И у једној и у другој сфери доминирају императивне форме, што показује да императив у означавању понављања радњи подједнако функционише и на плану прошлости и на садашњем плану, док ознаку конкретног времена и овде носе други глаголски облици:

аман и ове жене нису сад задовољне од људи, но *доби*, она га чека ка меча с решетом. А ми веселнице нисмо имали екат, но *ири* смори децу, *ови* га и *ири* за разбој (Це); ципцијелу зиму овако *црвени се*, не зебе брѣ, ни нѣге ни руке. А јок сад *нашоднија се* и *обучи се* и *обучи се* и јопѣ зебе, све затровано (Жи); *види се* ил се *не види*, мало трања у руке и ајд, тако смо ми бежал'и. А сат ауто до прет врата, *ири* бајрак, ауто једно, две, тре, ако жељи више девојка, те е наручила више аута, нек има, није наручила, *смањи* (Бо); прал'и у лубицу, па ону воду кључану *ирехни* у ту лубицу у та вѣш, а оно она вода пролази дол'е. А сат нити га перѣ ручно, само што га изнесе ка ја од седамдесѣт година ка она од двадес, *изнеси*, *иокуи* (Це); па подсл'енке *довѣди* ту девојку кот оца па *сѣди* двадес дана, *даруј* цијелу фамилију ту и амце, неко гања и даице, неко јој сал' амце, ту фамилију брата, понешто дара. *Понѣси* по један ћдравѣ, по једну блузу, шамѣју, шта другѣ да се понѣсѣ тапѣт, није имало. А данас јок, данас *ионѣси* панталоне и згде и полувѣре (Цв).

Да је императив при исказивању понављаних радњи ослобођен темпоралности показују и ситуације у којима се императивни нивози без промене смисла могу премештати из прошлог момента у садашње време. Тако у примеру: некат су свѣкрве млого лѣше биле за снахе. Све јој *угѣди*, *намѣри* по кѣћи, *иомѣзи* стѣку, *усѣри*, и јопѣт јој није дѣбро (По); радње означене императивом перципирају се као прошле. Међутим, уколико би се одредба *некад* заменила са *сад* а перфекат презентом, радње означене императивом означавале би оно што важи у овом времену: сад су свѣкрве млого лѣше за снахе. Све јој *угѣди*, *намѣри* по кѣћи, *иомѣзи* стѣку, *усѣри*, и јопѣт јој није дѣбро (По); Исто то не би било могуће са потенцијалом, који би, премештањем у сферу

садашњости, добио модални карактер, тачније њиме би се исказивала жеља, намера или неко од других модалних значења: *Сад су свекрве много лоше за снахе. Све *би* јој *угодила*, *намирала* по кући, *йомузла* стоку, *усирила*, и јопет јој није (= не би било) добро.

Још једна разлика према потенцијалу, а која потврђује претпоставку о одсуству темпоралности, јесте немогућност употребе императива у питањима. Потенцијал у упитним реченицама сасвим је обичан, па су чести примери типа: Како *би се* онџ ранијџ невесте *сирџмале* за свадбу? Како *би* онџ спрва *йџерали* зими кукџруз за Митровицу? Штџ *би радџли* о Божџћу кад дођџ полџзник? и сл. У оваквим контекстима императив не може послужити као средство темпоралне детерминације предикације, имајући у виду да није могуће остварити замену типа: *Како се оно раније невесте *сиремај* за свадбу? По колико гостију *долази* о слави? Како оно спрва *йџерај* зими кукуруз за Митровицу? итд. Ово се надовезује на раније наведену тврдњу о томе да примери реченица у којима би сви предикати били у императиву готово и не постоје у грађи.

Примери који следе илуструју употребу императива (иначе врло често) у текстовима процедуралног типа. У њима информатори објашњавају поступак по коме се вршила нека радња било да је реч о изради одређених предмета, или обављању послова у кући, на њиви, припремању јела и сл.:

тџ је имџло мочџло се звџло а тџ је бџло кџ џвде сџд око џвџ, *одвџни* рџјеку, рџјека ка[д] точџ, и сџт *искџйџ* мџло да се напџнџ, *искџйџ* на пример тџ, ил'и *искџйџ* ил'и џе су онџ кџловрџти се звџло џе идџ рџјека на онџ џкуке тџмо и тџмо пџ у онџ једно џзми, *загрџди*, пџ *забџди* кџље, пџ *набџца* тџ конџпљу и камџна и вџда је скрџс *йрекрџ*, ниџе нџмџ да се видџ, сџмо се видџ кџљи, а конџпља се ниџе не видџ, пџ се пџсл'џ *извџди* навр двџдес дџнџ, пџ је *осџши*, пџ док се оцџједи, пџ је *донџси* на хрџбат код кџћџ, свџ на л'џџа, пџ је *услџни* овакџ ус стрџху, да је не квџсџ кџша, те *сџди* те се дџбро *осџши*. Посл'џнке џзми те га *огребџна*, *сџйџви* на грџбене, два грџбена гвожђџнџ са зџпцима овакџ овол'џкџ кол'ко цџјело тџ, а йџтџ од жџцџ пџ сџмо зашџљџено, пџ *сџйџви* на онџ конџпљу на онџ, пџ *убџ*, пџ *убџ*, пџ *огребџна*, као чешљџло се, *џдри* јџдан у дрџгџ грџбџн, пџ пџсл'џнке џзми те ишчџлџ ил'и *извџди* влџс, ако хџџе влџс за џснову. Пџ онџ пџсџнке *йџџри* на вретџно пџ *йрџди*, *засџдџни* у сџбу пџ *йрџди*, *йрџди*, па *оснџј*, пџ *изџйџки*, са извиџџџом, дџљнџ вџш и кошџљу гџре. Пџ га *йџри* у лџбицу. Лџбица тџ ти је једна кџца а нџмџ днџ, нџмџ днџ, пџ џзми тџ лџбицу пџ дџље *йџџри* слџмџ ил'и сџјџена, пџ *набџ* онџ дџл'џ, *набџ*, *набџ*, пџ посл'џн се онџ вџш *слџжџ*, пџ дџбро џзми пџ овакџ *набџ*, *набџ*, овакџ џколо. Тџри тџ један пешкџр, џн би нџјвишџ прџљџв бџо, *йџџри* тџ један пешкџр от конџпљџ на врх па посл'џн онџ пџпџо пџ *йонџси* вџду те *йрџври* у котл'џче, на шпорџте ил'и *йџџри* на огњџште пџ *йрџври*, пџ онџ вџду кљџчџнџ *йрџхџни* у тџ лџбицу у тџ вџш, а оно онџ вџда пролџзи дџл'џ (Цџ); *извџдиш* по едно лопџте двџје пџпџла, вџшџ пџпџла ис шпорџта, типџт је бџло из огњџшта, па тџриш на онџ вџш, па посл'џн онџ вџду, онџ вџда врџ кљџућџ, онџ цџјџџ од оногџ пџпџла идџ дџл'џ, сл'џвџ се, и да се опџрџ тџ вџш. Онџ посл'џ што је озгџр *извџди* те га *йрџхџни* да

ти не отиде та пѣпео цѣо крос цѣо вѣш, но онѣ покѹпѣш те бѣцѣш, пѣ онѣ покѹпѣш па *наѣтовѣри* на главу, пѣ имѣло је двѣ кѣломѣтра сахѣ у једну шѹму ље сам носѣла тѣ те прѣла (Ле); свѣ је тѣ било мѹка, конѣпла се је та нѣкад звѣла, пѣ тѣ јѣде *кѣсел'и*. *Убѣри*, пѣ црнѣјка и белѣѣјка, пѣ *ѣди* тѣ чупѣш, одвѣјаш, пѣ завезѹјеш тѣ, пѣ посл'ѣн искѣпѣш мочѣло у воду, *искѣѣа* мушкѣрци, па завѣжемо тѣ, свѣ завѣжемо л'ѣпо на три мѣста, пѣ тѣ *ѣокѣсел'и* и кѣсел'ѣ се мѣсец дѣна у тѹ вѣду пѣ тѣ *извѣди* тѣ, зовѣмо ручѣце, пѣ и л'ѣпо *осѹши*, пѣ и *осѹши*. Пѣ имѣл'и трл'ѣцу којѣ се трл'ѣла, направѣ се овѣмо двѣје сѣе, а тѣмо *се наѣрѣви* да се трл'ѣи, пѣ *ѣрл'и*, *ѣрл'и*, *ѣрл'и*, онѣ, опѣнѣ та пѣздер се звѣ, а остѣнѣ сѣмо кѣ свѣла онѣ, л'ѣпо. Пѣ посл'ѣ онѣ, ѹзмѣш грѣбени, грѣбени знѣш штѣ су, пѣ сѣднѣмо, тѣ би сѣла овѣ мѣја мѣјка, пѣ *чешлѣа* онѣ, *чешлѣа*, пѣ онѣ *скѣдѣа*, пѣ посл'ѣ л'ѣпо стѣнѣ онѣ повѣсмо чѣсто кѣ злѣто. Она онѣ завѣжѣ, ѣмѣ један крај, пѣ завѣжѣ на дрѹгѣ крај и тѣ такѣ. А нѣкад јѣк, но пл'етѣ онѣ, свѣ у косѣцу *савѣјѣа*, *савѣјѣа*, ѣстѣ кѣ онѣ петрѣвци што се савѣјѣјѹ, јѣ тѣ савѣјѣм љѣци за Петрѣвдѣн. Тѣ такѣ пѣ *извѣшѣа*, е јѣди, јѣди, пѣ пѣсл'ѣ тѣ јѣде да прѣдѣш на кудѣљу (Гр); ткѣла сам по стѣ рѹчѣцѣа, тѣ *ѣосѣ* па онѣ *ѣорѣсѣи* па *чѹѣа* једна белѣјка прѣвѣ *сѣѣши*, па *зарѣди*, *ѣочѹѣа* белѣјку, па онѣ белѣјка понѣси је у мочѣло па *сѣди* три хѣфте, онѣ *сѣѣши* онѣ дрѹгѣа, црнѣјка се звѣла са сѣменом, онѹ *зрлѣни* да се сѹшѣи, а онѹ црнѣјку *чѹѣа* па *ѣосѣчи* семѣна и увѣжи је мѣ на ручѣце, по три рѹке пѣ то посѣн *ѣонѣси* у вѣду док онѣ сѣдѣ у вѣду, мѣ овѣмо *оѣрл'и*, *ѣѹри* па га сѹши, пѣ га посѣн *ѣѹчи*, пѣ *вѣи*, па *углѣди* (Ке);

момѹрус смо комешѣл'и рѹчно свѣкат. Тѣ је код нѣс машинѣа нѣје имѣло. Му-мѹрус *ѣѣжнѣи*, *ѣовѣжѣи* у снѣпове, пѣсл'ѣн *комѣшѣа*, *бѣцѣа* у сѣлѣш шишѣрке, талѣвѣну су јѣла говѣда, слѣму су јѣла говѣда (Трн); и разумѣш тѣи, *ѣѣчѣѣрлѣа* тѣ имѣња нѣкако, *ѣосѣ* га, *ѣовлѣчѣи* га, е *дѣѣи* врѣме да се кѣсѣи, да се жнѣѣ, жнѣло се, нѣје имѣло ни косе да кѣсѣмо жѣта, него се жнѣло, срп, па овѣм рѹком жѣто *фѣѣѣѣа* а овѣм *сѣчи* жѣто. Е такѣ се жѣвѣло. Па пѣсл'ѣ *сѣѣи* прѹѣе по шѹмѣма, овѣ ѣтањѣ прѹѣе, па онѣ жѣто наслѣгѣно овакѣ свѣ јѣдно на дрѹгѣ наслѣгѣно, *ѣѹрѣа* рѹкѣма, па посл'ѣн *зѣѣи* па кѹпи рѹкѣма, па онѣ прѹт тѹри по зѣмлѣи, па *наѣѹни* онѣ па једнѣм рѹком ѣтут, једнѣм ѣтут те онѣ *ѣрѣѣѣѣни*, ѣто такѣ се мѹчио нѣрот. Па *ѣѣрѣа*, *грѣди* на зѣмљу, *рѣѣѣѣѣи* мѣло трѣву, *обрѣѣши* онѹ зѣмљу пѣ *ѣѹри* по зѣмљу онѣ жѣто, па *уфѣѣши* по двѣе кѣнѣа по трѣе, кол'ко је кѣ имѣ, па *ѣѣрѣа*, *ѣѣрѣа* онѣ те га кѣнѣи *убѣи*, па посл'ѣн онѹ слѣму *ѣрѣѣѣи*, *ѣрѣѣѣѣѣи* је по двѣ три пѹтѣа да пѣнѣ жѣто, е кѣт пѣнѣ жѣто, онѹ слѣму мѣцѣл'и би, па мѣтл'е брезѣве па *ѹдри* кол'ѣко е имѣло нѣрѣда, *ѹдри* ѣтут, онѣ брѣшѣе, онѣ ѣтут, па на средѣну гѹвна, гѹвно се звѣло, тѹ је бѣо један кѣлац ље су вѣзѣл'и кѣнѣе па окрѣѣл'и, стѣжер. Па посл'ѣн *ѹзми* лопѣту дрѣвену, па јѣдан бѣцѣа ѹвѣс да се одвѣи жѣто от оногѣ шлѣма, јѣдан бѣцѣа, ил' мушкѣрац ил' жѣна, бѣцѣи на главу нѣшто да му не идѣ у кѣсу, у главу, те онѣ *чѣсѣи*, плѣва се звѣла, *одвѣи* жѣто на едну стрѣн на едну стрѣн плѣву, *унѣси* у кѹѣу, на тавѣне, овѣмо кошѣѣи бѣл'и гѣре, *оѣл'ѣѣи* от прѹѣа па мѣло *ул'ѣѣѣи* бѣлѣгѣма, са извињѣњѣом, па *ѣѣрѣа* у воденицу (Де);

јѣсте, мачѹгѣм онѣ, е тѣдѣа смо ти мѣ бѣл'и, тѣ је бѣло ѣгра стрѣлѣање, пѣ кл'ѣсѣање. *Сѣѣѣѣи* кѣмѣн мѣло, овакѣ кѣ пѣснѣца на један кѣмѣн, а дрѹгѣм

камѣњом *би*, пā га *оѡѡѡѡ* дал'ѡко, пā ѡн *донѡси* јѡпѡ пā ѡни *гāђи* пā *ѡгѡѡди*, такѡ намўчў оногā штѡ је (Врс); онѡ је било дѡбро, сāt нѡмā тѡ. И такѡ смо мѡ. Фѡрāл'и би се, направѡимо лѡпту од крпā пā гāђамо се, фўдбал нѡсмо имāл'и него *наѡрāви* тѡ пā се *гāђā*, кѡга убијѡш нāјприје онā пѡсл'ѡ гāђā и тѡрал'и смо гўцу, *наѡрāви* пā свѡ ѡколо *ѡѡѡѡ* унутра, такѡ тѡ игāрā (Коз);

Јѡсмо, *однѡси* штрўглў нā воду те *оѡѡѡ* пā ѡндā црвѡно пл'ѡтѡво око штрўглўѡ, тѡ је било дрвено, пā ѡндāр *закѡѡѡ* штрўглў цвѡјећем, фрбāма и такѡ и *нāђѡ* ђе је мравѡнāк мравā и *ѡѡѡ* у тў вѡду и *ѡѡѡ* ў тѡр и *угнā* ѡвце. Пā тѡ такѡ су стављāл'ѡ мāјка и вѡђе свѡкрва, такѡ сам пѡсл'ѡ наставѡила и јā (Кн).

При исказивању прошлих понављаних радњи у оваквим текстовима императив такође има само функцију именовања радње као акције, као чина. Да су радње прошле и овде се сазнаје само на основу контекста, изванјезичке стварности (на пример. конопља се више не сеје, веш се не пере на такав начин и сл.), односно других глаголских облика (презент, перфекат, потенцијал), којима се одређује време. Употребљен у овој функцији, императив се не разликује од употребе у модалној служби, када именује радње које су саставни део неког поступка, односно које су као такве, уобичајене, утврђене, те се могу понављати на исти начин више пута са истим резултатима⁶⁷.

Илустративни су у том смислу примери у коме информатори објашњавају поступке по којима врши спремање неког јела, а који су актуелни из перспективе садашњости:

бaклāву сāt нѡко е прāвѡ кот кўћѡ, а сāt ѡмā овѡјā кѡрā да се кўпѡ у Пазāр. Јā прāвим. Оклагѡју па *расѡѡѡѡ*, па штā, па посѡн ўзми тўри дрāхā, *ѡѡѡ* унутра шта трѡбā, да хи рѡндујѡмо орāхе, *ѡѡѡ* шта трѡбā тѡ, кѡкс. Пā тѡ л'ѡјѡпо зађѡниш, нѡко је мѡјесѡ кā пѡту, а нѡко јѡк нѡ кā кѡлпиту, пā пѡсл'ѡ сāl' сећѡш по мāло овакѡ и рѡђāш у тепсѡју свўј нāоколо. ѡн дўго се пећѡ, не смѡјѡ да јѡј дāднѡш вāтру ѡдмā, но тиху вāтру. Пот тѡху вāтру се пећѡ већ гѡтѡво трѡ сāхата, пошто не мѡре да свўд да је уфāтѡ ѡдмā вāтра, нѡе истѡштѡна ка што трѡбā, нѡће онā слāдак шѡрбет ни да уѡђѡ у ѡў. Овакѡ јѡк но на тѡху вāтру, *налѡѡѡ*, нѡко на струју, па *угѡди* му рўку, на струју *укљўђи* онѡ, па је *ѡѡђи* (Де); ѡна се прāвѡ валā хāлва, тўриш мало мāсла и зѡјгѡна, ал' не тўриш да се укрћѡ, нѡшта тѡ, но тўриш ѡдмā брāшно, пећѡш је на шпѡрет, мѡјѡшāш кашѡјкѡм да нѡгѡе не изгорѡ ал' нѡшто, свѡ је мѡјѡшāш кашѡјкѡм, е посѡн ўзмѡш кат се испѡћѡ те порумѡнѡ, *ѡрѡбā*, на кашѡку *извāди*, да л' је порумѡнѡла, да не ѡстāнѡ пāва, она порумѡни. Кѡ ѡмā нѡко турā ѡра, *усѡѡѡѡ* па мāло *ѡѡѡѡѡѡ* у онў хāлву, е посѡ онāмо шѡрбет скўхāш, е посѡн кат је кўхāна, испѡчѡна хāлва, изрўђѡш, па изрўђѡш мало шѡрбетā, па ко ћѡш јѡш, јѡш јѡј *дѡдā*, а мѡјѡшāш је јѡш на шпѡрет, јѡш јѡј *дѡдāју*. Посѡн мāло се *хлāдни*, кашѡјкѡм, ўзми танире, с кашѡјкѡм па свўд рѡдом овакѡ *наѡѡѡ* танире и тўрѡмо такѡ, спāрѡмо ми јѡдѡмо, и

⁶⁷ Можда се и овде може пронаћи подстицај за пребацавање императива из модалне у временску функцију.

јџпѣт стāvимо кад нѣко дѡђѣ такѡ за Бāјрам (Де); ко хѡј мāsнї сїр, *їомўзи* и *їроцїједи* онў врнїку и *їўри* мāју, *усїри*, тѡ је мāsнї, а ко хѡј тврѡдї сїр, *свāри* онў врнїку, па е *осїїави* док се уфāтї дѡбар кāјмак, пā јѡј *скїни* кāјмак, па посл'ѣн *їўри* јѡш помāло онѣ неварѣнѣ кат помўзѣш па *усїри*, кажѣ полумāsнї (Ру).

На исти начин, на пример, обликовано је и саопштење о поступку који у тренутку говора није актуелан:

нāјпријен се тѡ прāвило рўчно слāткѡ. Хацимāкўље, да извїнѣш, овал'їкѣ, упљѣскāш мāло овакѡ, ишāрāш, тўри у тепсїју, *їоклѡи*, *гўрни* у шпѡрет. Пѡсл'ѣ кат се испѣчѣ, *їўри* онā шѣрбет, да би тѡ бїло мало слāђѣ, пол'їјеш по онѡј тепсїји, тўриш мāло тāмо да стāнѣ. Тѡ *ўзми* шѣђѣра пā размўтиш, размўтиш шѣрбе и баклāву пā посл'ѣн сїпāш по онијем чāшāма. Нагорїш шѣђер, шѣђер нагорїш и пѡсл'ѣ тўриш вѡду. Нагорїш шѣђер и намѣстиш онѣ кѡ медањаке, знāш кāко су л'їјѣпи (Шар).

Или, из примера који следи, чињеницу да се поступак по коме се игра нека игра објашњава као део прошлости сазнајемо само на основу тога што се низ именованих радњи уводи обликом потенцијала, односно затвара перфектом:

ѣј штā *би се їграл'и*, їграл'и се свāшта онѡ кā ѡбāни, *наїрāви* овāкѡ, *збѡди* овāкѡ једно дрво и један кл'їс, и сāдек овāкѡ онā кл'їс *иїни*, и онā ѡтуд бāцā бāјāги да погѡдї овѡ, ако погѡдї, бāјāги јā идѣм. Пā *їгрā* се, *свѣжи* ѡћи, *свѣжи* ѡћи, штā знāм јā, и ѡндāр *наїрāви* један крук овакѡ и сāt њї п-шестїну овакѡ у тā крук, и јā *свѣжи* ѡћи и трајїм, ако те уфāтїм, тї посл'ѣ вѣжѣш ѡћи, ако онā уфāтї оногā, ѡн вѣжѣ ѡћи, тѡ *се* жмўркѣ *звāло*. (Туз); *Грѡшāли би се*, грѡшкāње, по пѣт кāmѣнā, *їокўїи* па бāцā гѡре кāmен па *їокўїи* онѡ дѡле па *уфāиши* онā кāmѣн, па такѡ е грѡшкāње бїло (Вру);

ако би се исте радње увеле презентом (*То се жумурке зове...*; *Грошање је...*), временска перспектива била би промењена.

На основу спроведене анализе закључујемо да је семантика поновљивости фундаментална када је у питању временска употреба императива за означавање збира понављаних радњи. Императив, дакле, именује радње означавајући их као вишекратне, док на време вршења упућује превасходно контекст, односно глаголски облици попут потенцијала, перфекта, наративног презента. Овде ћемо додати још и то да се, када су у питању прошле радње, на њихову дезактуализованост из садашње перспективе често упућује и посебним језичким средствима употребљеним у блиском синтаксичком окружењу. У тој функцији наступају парови прилошких одредби са односом *некад* / *їрије* / *у моје вријеме* / *у њѡ доба* : *сад*; или детерминатори *раније*, *исїрије*, употребљени самостално:

раније нїје имāло ни замрзивāћā, а нїси имāла штā да саћўвāш, пѡвишѣ порѡдице, мѣсо нѣмā ћѣ да га стāvиш кад нѣмā струјѣ, на тāван, а *сāt* прāвїмо

онѐ пѹшнице па би рѣкѣ, сушаре овѐ, па би рѣкѣ кѧ на сѹнце да се сѹши. Нѣ-
како закопаш у зѣмљу, па пробѣјѣш онѹ форѹну, пѧ сѧмо на онѧ жѧр се ђна
сѹши, а ѣсприје јѣк богами нѣ на тѧван на дѣм, осѹши се, па е скѣни (Де);
пѧ се ѣгрѧл'и онијѧ фил'ѡнѧ, пѧ ѹзми једна грѹпа се одвѣј овѧмо, једна тѧмо
у сѣбе, и јѧ ѹзмѣм онѹ тепсѣју, турѧло се тѹ по једно дѣсет шѣлѣи, дѣвѣт, и
овакѣ скѣни овѧ прѣстѣн и сѧт јѧ оѣиѣди тѧмо сакрѣи онѧ прѣстѣн, сѧт тражѹ онѧ
прѣстѣн, цѣрика онѧ прѣстѣн по тепсѣји, тражѹ, и тѣ ти је било тѧпѹтѧ, ѣгрѧло се
свѧшта, сѧт овѣ јѣк, овѣ ти је криза сѧт (Туз); тѣ смо за сѣбе тѹ држѧл'и стѣку,
имѧл'и свѣнѧ лѣм ранѣјѣ, пѧ умѣљи онѣ за крѧве, за волѣве. Ранѣјѣ смо имѧл'и
волѣве, сѧд јѣк (Коз); кол'ко ѣмѧ кѣ дѧрујѣ онѹ невѣсту, неко донѣсѣ тепсѣју,
нѣко донѣси пѣту, нѣко дѹдове, штѧ кѣ ѣмѧ, тѧпѹт нѣје имѧло кѧ сѧт (Ке); тѧд
ѧрмонике нѣјесу бѣл'е, и свѧтови, кѣњи, пѧ би онѣ којѣ дѣђи за дѣвѣјку, ђни
сѣрѣми нѧјболѣга кѣња (Бот); имѧл'е дрвене кѧрл'ице да кѹпѧш дѣјете, што су
разл'ѣвѧл'и мл'ѣјекѣ, тѧд нѣје имѧло пл'ѣкѧно корѣто, у кѧрл'ицу, однѣси пред
кѹђу пѧ га окуѣѧ (Ка).

Такође, бележени су примери у којима се у ширем контексту најпре
описују понављане радње које су важиле за одређено време, након чега следи
исказ којим се експлицитно наглашава њихова одсеченост од садашњости:

пѣјѣмо, весел'ѣмѣ се, и на рѹчак, нѧјпријѣ тѣ онѣ повѣсмо свѣјси му за л'ѣђа и
дѧр у онѹ кѣсу у тѣрбу нешто сѣѧвѣи му и онѣ повѣсмо вѣсѣ низ л'ѣђа, а сѣѧ-
ви му у тѣрбу и сланинѣ, мѣса, шта ѣмѧш о[д] дѧра. А сѧд повѣсмо ни нѣмѧ,
нѣти кѣ сѣјѣ конѣпљу (Ју); тѣ било, дѣјете, дѧвно и прѣшло. Како се сѣјѧло,
такѣ смо жѣвѣл'и, тѣ се сѣјѧло и брѧло и овѧ једна тѹра, пѧ дрѹгѧ, пѧ сѣѧви
у вѣду у мѣчило, тѣ пѣсл'ѣ мѣсѣц дѧнѧ да се кѣсел'ѣ пѧ да га осѹшиш, пѧ да
га отрл'ѣш пѧ стѣ јѧдѧ, тѣ ѣмѧ цѣјѣла истѣрија (Ка); е тѣ до двѧнѣс би прѣл'и,
а пѣсл'ѣ игранка, пѣсма, докл'ѣ се сѧмни. А сѧт тѣ нѣшта нѣмѧ (Ју); пѧ онѣ
ѣл'ѣѣи чѣрѧпѧ, сѧт овѣ млѧдѣи не умѣјѹ ни да пл'ѣтѹ (Со); онѣ невѣсти дѣђи
дѧрови, јѧ хи дѧдѣ свѣкру, нѣмѧм ѣѣ да и потрѣшѣм. Сѧт ти трѣбѧ у свѧкѣ вѣме
(Со); водѣ нѣје имѧло, донѣси по једну кѣфу водѣ, нѣко ѣѣѣи, нѣко се ѣмѣ, онѣ
водѣ нѣмѧ. А сѧт јѣк, сѧт је рахѧтлук, купѧтило, вѣду у сѣбу, и врѹђѧ и хлѧднѧ;
штѧ јѧ знѧм, ал'и свѣ тѣ нѣшта, свѣ тѣ ситнѣца, нѣ се нѣје имѧло, по једно и по
двѣје пѧ нѣси, нѣси, нѣси, лѹпѧ. Сад јѣк (Ки); тѣ је било мѧло ко нѣјесу хѧјѧл'и
зѣтови да нѧђѣ некѹ зачкол'ѣцу да би тѣ пријѧтѣлство развѧл'ѣл'и, пѧ ѹфѧѣи,
зѣт отишѣ, онѣ га свѣјси лѧнчевѣма пѧ ѣѹшѣјѹ га низа стрѧну пѧ се сѣи. Е сѧт
тѣ вишѣ нѣмѧ; ѣмѧм сѣстру, Пѣжега знѧш ѣѣ е, према Пѣжеги у Ситнѣче, пѧ
би јѧ пѣшкѣ одѧвдѣ, пѧ преко Парѧлова, преко Вѧрева, по[д] Дѣховиѣе сѧђи пѧ
ѣл'ѣѣи пѣшкѣ, оѣиѣди нѣђи, дѣђи, нѣшта ме кѣштѧло нѣје, ни бѧнка, ни дѣнар.
Сѧт кѣла свѣ ѣмајѹ, нѣѣе нѣко кот нѣкѣга, нѣѣе кѣмшѣја кот кѣмшѣјѣ (Ју).

Маркерима истога типа може се указати и на актуелност радње из пер-
спективе садашњости:

ул'ѣгнѣ, ѹзмѣ онѣ чѣпѧнице, што је онѣ искрѧћено и онѣ прислѣђено уза зѣд и
ѹзмѣ и гржѧ у шпѣрет: „Овол'ѣкѣ здрѧвља, овол'ѣкѣ бѣрићѣта, овол'ѣкѣ овѧѡѧ,
овол'ѣкѣ кѣзѧ“, гржѧ, гржѧ, и ѣѹри онѣ цѣпке у шпѣрет и по једно припрѣмѣло,

ѡндѡ бѡло онѡ тронѡшке стол'ѡце, *ѡреѡреми* му, ѡн да сѡднѡ, она му *измѡкни* ону стол'ѡцу ѡн се *ѡреврѡни*. Ёто тѡ ти свѡ је такѡ бѡло. *Огрѡни* га чѡргѡм, *сакрѡи* му јѡдну цѡпелу, цѡпелу дѡсну пѡ *сакрѡи* гѡре на тѡван, да родѡ бѡлѡ жѡто, берѡѡет. И сѡт тѡ рѡдимо бѡга ми (Коч).

П.10.18. О могућности преласка императива из прошле у садашњу, или тачније свевремену временску перспективу, о којој је до сада било речи, сведоче и подаци из других говора. У опису банатских говора налазимо следећу констатацију: „Сродан са наративним императивом је онај у описима појединих ситуација, у причањима о прошлости или у констатацијама које нису временски везане: Њмам у поноћ слѡбоно: *Јѡј, сѡѡвај*, нѡма ту с тѡбом нѡко нѡшта“ (Ивић и др. 1997: 389). У говорима на југозападу Косова и Метохије бележени су примери императива који обележава „ситуације зачете у прошлости актуелне и у садашњости“ (Младеновић 2000: 369). Александар Богдановић, такође, наводи да у Алексиначком поморављу „императив, безличан или свеличан, преко случајева типа: цѡлу недељу *ѡрчи* тѡмо, *ѡрчи* овѡмо ГК, сѡмо *сѡдни-сѡѡни*, нѡкад да се опрѡвиш (на посао) ЦБ [...], који су, такође, у облику 2 јд, и у клишираним фразама, напушта и приповедачко, релативно значење и претеже се на свевременост“ (Богдановић 1987: 252).

Занимљиво је, овом приликом, указати и на стање које карактерише македонски језик. Поредѡни начине образовања хабитуалних радњи у српском и македонском, Милка Ивић износи закључке Б. Конеског, који наводи да се у македонском језику хабитуална радња која се казује императивом у временски оквир поставља употребом одговарајућег облика глагола *чини*: *Тој чини* – дојди, најади се, наѡлни ја ѡорбаѡна леб и ѡак кинисај в овци и сл. – за садашњост; и: *Тие чинеа* – качи се на магаре и јавај цел ден, *Тој чинел* – најади се, облечи се, измазни се и ајде в град и сл. – за прошлост (Конески 1967: 419; цит. према: М. Ивић 1982: 259). Овде изнети податак од значаја је за нашу тврдњу о томе да императив није фиксиран за једно одређено време, већ се, ако се језичко окружење промени, рецимо, изменом глаголске форме која га уводи, може премештати из прошлости у садашњост и обратно. Поводом улоге глагола *чини* у оваквим контекстима, Б. Конески наводи: „Со тоа се одговара на неколку потреби: се подвлекува самата уобичаеност на дејството, се указува на лицето, и што е уште поважно – на времето и на определеноста на дејството“ (Конески 1967: 419). Дакле, и у македонском језику језичка јединица која је носилац информације о времену вршења није сам императив већ ту службу преузима неки други облик (глагол *чини* у овом сличају). Императив у служби обележавања хабитуалности која је на снази у садашњем времену показује експанзивност у македонском језику. Када је посреди исказивање хабитуалних садашњих радњи глаголима свршенога вида, у српском језику обично се употребљава презент, док су ту функцију у

македонском преузели императив и футур⁶⁸: „Сп. српскохрватски: *Он обично дође, једе, најуни њорбу хлебом, ња се ојетѝ враиш код оваца*. Ваквата употреба на сегашно време од свршени глаголи кај нас е заменета било со времињата сложени со *ке* било со императивот: *Тој ке дојде, ке јаде, ке ја најолни њорбаиѝа*, или: *Тој чини дојди, јади, најолни ја њорбаиѝа* и сл.“ (Конески 1967: 420).

II.10.19. Када се императивом обележавају радње које су се у прошлости вршиле по навици одређеног лица, тада овај облик има квалификативни карактер као у примерима:

свѣ је ѓн овѡ створѝо и рѡдиѡ, ис трѣћѣ смѣнѣ *дођи*, косѝло се рѣчно, нѝје имѡло кѡ сѡт, *дођи* ис трѣћѣ смѣнѣ, *ѡоѝѝ* шѣћер и вѡду, кѡфу, ракију, *ѡоѝкѡј* кѡсу и на л'ивѡду, *кѡси* до у тмѡшу. *Дођи*, двѡ сѡта оспѡвѡ, *дѡгни се, вечерѡ*, пѡ на рѣднѝк, пѡ такѡ ѓпѣт (Кн); а мѡло је вол'ѝо да пѝјѣ, кад ѓдѣ у срѝједу, долѡзѝ у четвѣртѡк, ноћѝјевѡ би у кафѡну, па *нагнѡ* ка Рѡждѡгињѝ, ѓн *наѝѣрѡ* тѣ кѡњѣ, пѡ камѣње *бѡци* пѡ им *слѡми* цѡмове, прѡзѡре звѡнѣ цѡмове. ѐпѡсан бѝо (Цр); ѓна би ѡзѣла вѣликѡу па с вѣ остѡла *ѡдѡчни* па свѣ ѡ кѡп пила, такѡ је бѝла ѓна врѝједна; Како би онѡ свѣзѡо онѡ безбѡтнѝ сѡч, *свѣјси* између нѡгѡ, и нѣкако чѝм ѓн овакѡ *рашѝри* нѡге, онѡ сѡч овакѡ *одмѣри* и сѡт питѡ овакѡ на прѝмер тѣбе ил тѣбе: „Штѡ ћеш ми донѝјет на свѡдбу?“ ѐни нѣтѣ да рѣкнѡу што лѝјепо, него грѡдѣ. И ѓн *зафѡли*, *рашѝри* онѣ нѡге, и онѡ сѡч овакѡ *одмѣри* и вѝчѣ: „Фѡла“ (Вру); ѓна грѡднѡ умѝјесѝ тѡ л'ѣба и скѡѡ им кукуруѡза и нѡс *ѡочѡсѝѝи* ѓнде, мѝ чѡбѡнчѡт јѣдва чѣкѡмо да ѓдѣмо да ни нѣшто дѡ; Кад ѓн слѡжѝо гѡре у јѣдно сѣло тѡмо ка планини двѝје гѡдине, пѡ овѡмо кад је дошѡ, мѝ на пѡднѣ понѣсѣмо чѡбѡнчѡд да јѣдѣмо, и јѣдѣмо, понѣсѣмо сѝра, понѣсѣмо сланинѣ, кѡ чѡбѡни, а Рѡнко *ѡонѣси* пѡвел'ѝки комѡт; А снѡша би је свѣ зѡвнѡла, пѡ *изнѣси* ѓнде и децѡма и њѡзи (Коз); ѓн мѡло *ѡоѝѝ*, у опѡнке спѡвѡ (Нет); Дѡцићѝ тѡмо фѝрму ѝмајѡу и ѓни су свѣ њѝне повѡкл'и тѡмо, свѣ, такѡ су ѓни слѡжни, они се завѡдѡу и свѣ тѡ, ал'и кад *бѝди* стѡни-пѡни, они су слѡжни (Це); трѡжил'и би га пол'ѝициѡ да га уфѡтѝ по Тутѝну, ѓн *се обрѣѝѝни* у Пазѡр (Бр); пренемѡгајѡу се жѣне ѓнденѡке, а јѡ понѣсѣм по јѣдан чѡкѡњчић ракијѣ, и што *бѝди* овѡмо код л'ѣкѡра и овѡмо да се обѡчѣш, јѡ *сркни* онѡ. (Ка); Цѝо дѡн сам са нѡјпрѡвим детѣтом ткѡла, кат се разбѡл'и, јѡ *се дѡгни*, из рѡзбѡја, кад ме *ѡрѡђи* бѡл, јѡ *дођи* за рѡзбој (Це); е пѡсл'ѣ да мѝјесѝш мѡрѡш. Ћѣ да мѝјесѝм у рѣт кат нѝјесам нѝкат ни прѡсијѡла брѡшно, а нѣ замијесѝла, а на осамнѣс рѡбѡ трѣбѡ да мѝјесѝм. Пѡ *сѝ, сѝ, сѝ* онѡ у кѡђу пѡ сѝ, а тѡ *зѡђи* ми зѡ нокте, па *грѝ* рѡке, *грѝ*, што дофѡти онѡ брѡшно студѣно, оно ѓпѣт (Ле).

II.10.20. Осим што радњу одређује у прошлости понављану императив поседује, ко што смо на почетку поменули, и могућност стилског уобичења исказа. Уколико се дискурс информатора посматра као текст који захтева извесне стилизацијске поступке, онда се и на том нивоу могу пронаћи моменти

⁶⁸ Да је ова функција императива новија, говори то што аутор наводи да је овај облик заменио презент у поменутој служби (Конески 1967: 420).

који мотивишу избор одређене синтаксичке јединице у конкретном говорном акту. О стилогености дијалекатског текста може се говорити превасходно због тога што функција језичких средстава у њему употребљених није строго комуникативна. Лице које говори описује прошле или садашње радње обликујући саопштење као приповедање, као причу – његова намера је да такве догађаје представи што сликовитије, а уживљавањем у њих омогућава се интензивнија рецепција од стране слушаоца. Стога, уколико не постоје синтаксичка или друга ограничења, говорник ће увек када је то могуће варирати свој израз, користећи слободу избора и максимум језичког потенцијала који му је на располагању. Обликујући приповедање, говорник бира императив у ситуацијама када жели евоцирати сећања, емотивно обојити исказ⁶⁹, указати на то да су радње о којима је реч (најчешће) доживљене или су као такве схваћене. Причање које омогућава прелаз из времена које је сада у оно које је прошло по правилу и захтева израз са израженом компонентом носталгичности. То је језичко окружење које погодује употреби како приповедачког императива, тако и наративног потенцијала, који је носилац истих стилских ефеката.

Радње означене императивом нису нужно и доживљене (мада најчешће јесу), то могу бити и оне о којима говорник зна посредно, према сведочанствима неког другог лица, али их током причања (пр)оживљава. Некада се се тај податак у самом саопштењу и посебно наглашава:

пā би ми причāла, онē црепӯље, тē црепӯље пā кат су јој бīл'е нōве, тō је злāтно, *наїрїā* дрвā, *наїрїā*, *наїрїā*, па у онē црепӯље вел'їкē овакō дōђē, загрїјēш онӯ црепӯљу, тӯрїш је на вāтру, пā се она дōбро угрїјē, пā је тӯрїш нā земљу, пā је набїјēш дōл'е, па тӯрїш онā л'ēп на нӯ, па дōгōр *набацā* првō пēпела па посēн жāра, па је *уїшхā* једно пōла сāхата па *извāди* онā л'ēп, на л'ēп пēпео, на л'ēп жār (Ков);

јā пāнтїм кад је бīло пā е сиротїња брāла онē копрїве чӯпāла, чӯпāл'и онē оздōл' лōзе, нēмā гōре пōбрāто па *чуйā* онē лōзе, *раскоїāвā* те јēди, тō пāнтїм (Врс); јā пāнтїм, нїје имāло стāкла на прōзōре, нō кōжа пā обрї брїтвōм, бријāћом тӯ вӯну дōбро и тō би бīло на прōзōрима, провїдї се слāбо, прōзōри мāl'ї, такō је тō бīло глӯпо врїјеме, прōзōри мāl'ї да нē би ўшō нēко да укрāдē и такō, да је бїо вēћнї прōзор, мāло би бōљē бīло, нō *наїрāви* овол'їкō још кōжōм *заїшїўшї*, мӯкотрпно је бīло, свē тō јā пāнтїм (Уг).

Приповедање у императиву динамичније је него оно у потенцијалу или перфекту, а овај облик је и са становишта језичке економије синтаксичка јединица погоднија од претходне две. Тако на стилском плану употреба им-

⁶⁹ Императив се употребљава онда када говорно лице жели оживети, сликовито представити неку прошлу ситуацију, а то „захтева од приповедача више уношења, више извесне врсте уметничког уживљавања у причање. Отуда у таквом причању има доста емотивних елемената“ (Пешикан 1956: 153).

ператива уноси динамичност, радње се нижу једна за другом што доводи до бржег смењивања слика, чиме се остварује живост у приповедању⁷⁰:

јело се л'ѐп јѣчмен, ѓвсен, свѣшта се јѣло, онијѧ кѡпрѣвѧ *надрѡби*, *мијешѧ* с брашно*м*, *свѣри*, *јѣди*; Посѣн ѓженѧ тогѧ браѧа, одвойсмо се, *ради*, *хрѧѧ*, *мѣчи* се, *кѡси*, *илѧсиши*, *комѣир*, врѧ, овѧмо, онѧмо (Ке); тѹ конѡплѹ *оѡсијѣцѧ*, пѧ *ѡрл'и*, пѧ *гребенѧј*, пѧ *ѡреди* пѧ *ѡки*, пѧ *бијел'и* плѧтно пѧ *ѡи* кошѹље пѧ и гѧће и кошѹље, свѣ от плѧтна. (Цр); Како кѹји *ѡорѧсиши* и онѡ *ѡрисѡиѡни* ил'и нѣшто *заврѡиши*, ил'и *мѡгни* нѣђе да ѡдѣ, ѡн *ѡѡидни*, ѹзми дѣцу и жѣну и *ѡѡидни*, док *сиѡбил'ѹзѹј* се дѡбро (Ков); пѧ би се посл'ѣн просѣло, нѧвишѣ *дѡђи* на прѡшњу, па кат је *исѡрѡси*, *уговѡри* кѧд да дѡђѹ да је ѹзмѹ, па тѧмо јѡј *наѡрѡви* кѧну, *накѧни* је па сѹтрадѧн је посѣн *ѡвѣди* (Ле).

С друге стране, будући да се увек јавља у комбинацији са осталим облицима, смењивање различитих форми омогућава прелаз од мирнијег темпа приповедања ка бржем, што подразумева дезаутоматизацију динамике наративног тока. Као илустрацију, наводимо неколико примера:

разбајавѧл'и би му жѣне, којѧ знѧ, тѡ су имѧл'е тѣ старѣјѣ што знѧјѹ, разбѧјѣ дѣтѣту да не плѧчѣ, дѣјѣте ѡмѧ грѧеве, сѡ око главѣ и бѧци ѹ воду (Боб); ѣто такѡ, правѣло се тѡ, кат ѡобѣгни, рѡт помѣри ти се, свѧдба се намѣшѡи, у срѣједу невѣста, крѧна, пѧ посл'ѣн у четврѧак љѹди, у пѣтак двѡри, жѣне долѧзѹ. Кѹпѹ се девојке, пѣвајѹ, невѣста се обукѹјѣ у хаљѣне, у димѣје, свѣ тѡ ѡромењѹј, сѹтра дѡђѹ свѧтови повѣдѹ је, тѧмо посл'ѣ свѧдба, љѹди, жѣне, цумбѹси се, пѣвѧ се, ѡгрѧ се, свѣ тѡ такѡ (С. Ћуп); ѡни би нѧ јѣсѣн по двѧ трѣ дѧна, они би учетвѡрил'и, јер није имѧло пѹтѣвѧ, тѡ су сѣоскѣ пѹтѣви, па ка[д] тѡ биди к јѣсени, сѹво врѣме, па би ѡни дѡшл'и у Јѧрут и спрѣмил'и би дрѡва са волѡви-ма (Гу); живѣл'и су и Срѣби и мусл'имѧни, ал' како којѧ гѡдина била, ко дѡђѣ на влѧс, ѡн некѣ зѧкѡне постѧви, бѣло је прѣсѣлнѡг иселѧвѧња, мѣђусѡбно се убѣјѧл'и, бежѧл'и за Македѡнију, за овѣ крајеве, ѡромѣјени мѣсто, склѡни се (Баг); није бѣло струјѣ, кѧсно струјѧ, на лѧмбу се, зѧлѧл'и лѧмбу, свѣ се ѡокуѡи, кѡ шл'етѣ, кѡ прѣдѣ, сиѡви је тѹ и рабѡѡиѧ на лѧмбу, ѡокуѡи се ѹвечѣр, посѣдак, жѣнѧ дѡста, тѡ је бѣло пѣсма, весѣље, кѧ на прѣло (Боб).

II.10.21. О томе да се императив у реченици редовно комбинује са осталим глаголским облицима било је већ речи. Показало се да ту комбинацију условљавају синтаксичко-семантички фактори, а затим и моменти стилске природе, као да се императивне форме најчешће јављају здружено са облицима наративног презентѧ, потенцијала и префекта. Овде додајемо још и то да су у истим контекстима бележене и друге глаголске форме (аорист и

⁷⁰ За банатске говоре се такође наводи да „употреба императива чини живљим описе појединих послова: Данас *врѡиши* па нѡѡас *реди* Бк, Цѧк мѣтеш на лѣѧа, па иж цѧка *ѡѡѡѡј* Бк“ (Ивић и др. 1997: 389). М. Пешикан наводи да се „овим обликом казује динамично схваћена трајна радња, трајна радња као једна етапа у неком организованијем приповедању“ (Пешикан 1956: 153).

имперфекат у служби обележавања појединачне прошле радње, на пример). Тако је у примерима:

само су се узимал'и Ўгао, Дџл'иће, Борџштица и Лескџва, тџ је тџ, и Бџћица, тџ је тџ гџвџр албџнскџ бџо, ал' пџсл'џнке, полџко, полџко, џни *узџмџј* нџше, мџ њџне и јџзик *се џзџгубџ* (Уг); *џмрије* му мџјка на прекџчац, џн *бџ* тџмо, *џсташе* му свиџе и кокџшке, џн би тџ нарџнџо и дошџ овџмо да виџџ нџс, и тџмо *се врџиши*, *сџџни* помџјно *се џорџзговџрџ*, јџко је фџнџ бџо, врџдан (Ос); пџсл'џ ја пџчнџм и мџсо купџват у Позџр, *куџџј* ја мџсо, *куџџј* пџ посџн кџпџм џфцу неџе јефтинџјџ пџ ми *се џфџти* мџсо јефтинџјџ него дџл'е у Пџзџр (Трн); *џзџгџше* овџ виџџри, *џзџгџше*, *џзџџе*, код нџс тџ је бџло да се забрџџи џнџ, *џџбрџџи се* да се не виџџ л'џце (Туз); џе гџџ да сам отишџо у бџл'ницу, џе гџџ *џрџџџи* кџџжицу, ниџе ниџесу мџгџи џнџ *Шкрџјељ* да ми погџџ прџзиме: „Шкрџљ, Шкрџљ“, кџжџ, *не мџгџхџ* (Бо); џмџ јџдно дрџво рџј се зџве и ја би џсџкџ тогџ рџја, па *џсџчи* џнџ на помџло па *намџши* кџ хамајл'џице џнџ, *џџџиши* џногџ рџја, свџ те џ очи удџрџ кџл'ко је рџј, носџо јџднџ жџни у Тутџн, да л' нџшто *вџљџше* за накџ прџтџсак, пџјма нџмџм зџ шта џна тџ, те би ја џсџчи по пџн јџдан цџгер рџјџвинџе те јџ *џџџси* (Бр).

Уколико комбиновање облика није ограничено разлозима синтаксичко-семантичке природе, избор јџдинаца је потпунџ слџбџдан. По правилу, говорно лице увек бџра да џствџри дату могуџност комбиновања, прецизније нијџнсира и варира израз. Стога, нашу граџу углавном чине примери богате и разноврсне употребе различитих глаголских облика на блиском џдстојању. Наравно, некада се у шџрим текстуалним јџдиницама може јџвити само јџдан глаголски облик⁷¹, али такве појџве су рџтке.

II.10.22. На крају, поменуџемо јџш и то да се код неких аутџра као џдлика нарџтивног имперџтива помиџе и џзначавање дџжег трајања глаголске радње џиме џзначене. Примери из наше граџе, меџутим, потврџују став М. Стеванџвиџа, коџи смџтра да то није џсобина коју џвај облик иманентно посџдује, трајање радње џзначене имперџтивџм није ништа дџже џд џног џзначеног бџло коџим другим обликом (Стеванџвиџ 1986: 709). Такав утџсак стиче се пре свега зџбџ саме семџантике глагола и џњџхових морфџлошких џд-

⁷¹ Рџтке су примери попут џвог у коме је текст процедуралног типа обликован тако да су сви предикџти у презенту: Јџ џвџчџ, *џџрџнџм* џзџутра рџно, прџ, свџ *сџџџџ*, и *џзмџм* плџстичнџ кџфџ јџдну и *зџвџџем* јџдан крај бџлџ, јџдан крај црџвџнџ пл'џтџиво, вунџца, шта бџло, *зџвџџем* џко тџ кџфџ, *џбџрџм* цџвџе џе *нџџем*, *џбџрџм* кџпрџвџ, *џбџрџм* фрџбџ, свџ тџ, па *џскџџџџм*, пџ *нџмамо* џџе дрџнове, и тџ *бџџџм* у џнџ вџџу, *џџџм* у штџлу, *нџбџрџм* кџпрџвџ и свџкој крџви, *џсџрџскам*, *џсџрџскам* је по чџлу, по л'џџџма, *џзмџм* за виџе копрџвџ да *џсџџџџм* вџмџна крџвџма свџјџм рџџом. *Дрџжџм* ја свџ џнџ, сџџ џмџмо дџвџџ, пџ јџсте, тџ је за стџку. *џзмџм* копрџвџ, пџ џџџа док *сџџџџџ*, пџ *не смџјџм* да ми џнџ плџчџ, пџ *џџкнџм* по глџвици, по кџсици *џџлџко* ил'и џвџкџ на тџјџло, *не смџјџм* јџл' плџкал' и би. Такџ свџјџ *џсџџџџм*, мџне џстџ, *џџџџм* џвакџ у нџџра, тџрџм нџ глџву, пот крпџу, свџ такџ, да е здрџво тџ копрџва. (Гр). Овџе би се, без џбџзира да ли се радње смџштају у прошлџст или важе и у садашњџм времену, џчекџвала комбиџнџџија презентџа и имперџтива, како је у најџвеџем брџју случџјаџва.

лика. Потреба да се дуже трајање радње ипак на неки начин означи очитује се у честим примерима умножених форми истих глагола⁷². Такви примери у нашој грађи су бројни:

пā имāл'и трл'ицу којā се трл'ила, направē се овāмо двїје сде, а тāмо се направї да се трл'и, пā *тїрл'и, тїрл'и, тїрл'и*, онō, опāнē тā пōздер се звō, а остāнē сāмо кō свїла онō, л'ēпо. Пā посл'ē онō, ўзмēш грēбени, грēбени знāш штā су, пā сēднēмо, тō би сēла овā мōја мāјка, пā *чешлā* онō, *чешлā*, пā онō скїдā, пā посл'ē л'ēпо стāнē онō повēсмо чїсто кō злāто (Гр); штā јā знāм, ал'и свē тō нїшта, свē тō ситнїца, нō се нїје имāло, по једно и по двōје пā *нōси, нōси, нōси*, лупā (Ки); пā *сї, сї, сї* онō у кўћу пā сї, а тō *зāђи* ми зā нокте, па *грї* рўке, *грї*, што дофāти онō брāшно студēно, оно опēt (Ле); Бēспара, такō се звāло пā се на једно дрвo натāкнē пā онō *избрїши, избрїши, избрїши* (Туз); ада ѓтут нїшта, ўзми по један л'ēп, па ујāши, с опрошћēњом, на клўсе, па појēди онō сўхо, *тїрā, тїрā, тїрā*, дōђи овāмо око пōла нōђи, изјўтра (Де).

Редуплицирањем облика, сматрамо, не указује се само на дужину трајања већ и на интензитет радње која је посреди:

наушлā се мї, војска се *наушлā*, пā нēмā штā, скїни онў кошўљу па трађи онō ђе су мравїњāци, бāци на онā мравїњāк да мрāви покўпў онē вāшке (Ки); Од вргāћē до вргāћē ђе нāђеш кōпрївā *набēри, набēри, набēри*, напўни онā ђак (Бо).

Да је примарна улога императива у контекстима овога типа да означи пре интензитет него дуго трајање радње, као и то да таква могућност није својствена само овоме облику, показују примери са удвајањем аориста, крњег перфекта, или наративног презента, којима се остварују исти семантичко-прагматички ефекти (в. тачке: II.4.16, II.5.21.).

II.10.23. Осим за исказивање хабитуалности, временски транспоновани императив у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони употребљава се и за обележавање појединачних прошлих радњи.

Од значаја за анализу императива у овој служби јесте то да се користи готово редовно од глагола свршенога вида, те да радњу приказује као целину, предочавајући је у њеној заокружености, као процес (из)вршен у једном тренутку у прошлости. Поред тога, радње означене овим обликом могу спадати у домен доживљаја говорног лица, али компонента доживљености није обавезна. Такође, императив се у приповедању ретко употребљава да самостално темпорално одреди именовану акцију, углавном се бележи у ширим наративним дискурсима, када обележава радњу посматрану као једну етапу унутар приповедања неког догађаја комплекснијег типа. Имајући у виду то да казује целовиту радњу (насупротив, на пример, имперфекту којиме се обе-

⁷² Механизам удвајања облика зарад истицања дужег трајања познају и говор Пиве (Вуковић 1940: 97), староцрногорски говори (Пешикан 1965: 198), говори на југозападу Косова и Метохије (Младеновић 2000: 367) и др.

лежава трајна радња посматрана у току вршења) дату као елеменат шире обухваћене догађајности која се презентује у приповедању, те да уноси динамичност у приповедање доживљених и недоживљених радњи, као и то да се одликује експресивношћу, императив највише сличности показује са наративним презентом, код којег такође налазимо све наведене особине, с тим да у односу на презент, императив приповедању даје додатни моменат динамичности: приказане слике брже се смењују следећи једна за другом.

Наведене особине поткрепљујемо примерима:

у то сѐло ђе ми је била сѐстра некѝ мѝнгѝпи *дѝђи*, пѝ *извѝди* му волѝве ис тѝра, пѝ *ѝрикѝчи* за онѝ, ѝстѝ кѝ саонѝце, пѝ *ѝрикѝчи* онѝ кѝћер, пѝ *оѝћѝрѝ* кѝ ѝдавл'ѝ дѝл'ѝ што зовѝмо до Бѝевицѝ, а јѝдан остѝ да чѝвѝ онѝ стѝку, оѝе вѝк дѝћ пѝ пѝклат му стѝку, ѝвце. И онѝ се чѝвек *разбѝди* изјѝтра, *изѝђи* пред онѝ кѝћер: „Кѝкѝ, ђѝ сам јѝ овѝ?“ (Лу); седѝо за плѝс и онѝ ка[д] стѝгла тѝ сѝла и плѝс и њѝга поткѝчи и дѝл'ѝ до у Карајѝкиће га *однѝси* плѝста. И Цѝфко *зѝђи* овакѝ дѝвдѝ, у вѝду дѝвдѝ и не смѝо дѝљѝ (Бу); дѝћко бѝо дваес ѝсам гѝдѝнѝ, пѝстио стѝку тѝмо и онѝ бѝк изѝшо ис кол'ѝбѝ и ѝн бѝо седѝо, штѝ ја рѝдѝо нѝ знѝм, нѝје га премѝтѝо, и ѝн, дал'ѝко бѝло вѝс, *ѝриђи* удѝри га роговѝма ѝде, *удѝри* га, *ѝребѝци* га преко сѝбе, и бѝо га, и нѝко вѝдѝ нѝје, нѝко нѝје ни ћѝо, свѝ у комѝте га ућинѝо (Туз); рѝјетко се е тѝ дешѝвѝло, чѝо сам јѝдан у Пѝпиће па јѝднѝга брѝтучѝда је имѝо и не мѝре да се ожѝнѝ, не мѝре, не мѝре, а овѝ бѝо зѝврѝга и вѝђен, *оѝѝди* те *ѝревѝри* нѝку девѝјку за њѝм да је ѝзмѝ. Кад је *довѝди* овѝмо, *дѝди* је овомѝ брѝтучѝду (Ке); у Дѝјке је такѝ прије двѝје гѝдине, богѝми вел'ѝко дѝјете, *закѝчи се* за прикол'ѝцу, за онѝ камѝн *се усѝћѝни*, онѝ куд онѝ *ѝрѝхѝни*, оно *ѝѝни* на ѝсвалт и мѝртво (Ки); кад је Пѝтар Азѝнац комѝта, кад је комѝтовѝ, ѝпѝсан је тѝј чѝвек бѝо, врѝјѝдан, ѝпѝсан, пѝ су дѝшл'ѝи тѝ Пѝтар Азѝнац, кад је дошѝо, *дѝђи* у Црѝвско пѝ *дѝђи* у Црѝвско и *јѝви се* овѝјем нѝшѝм Јѝл'ѝнѝма, а ѝни се двѝјѝца *ѝридрѝжи* с њѝма да тѝјем Кѝртагићѝма укрѝдѝ волѝве ис подрѝма (Цр); тѝчно се нѝ знѝ, неко каже да је бѝла трѝ брѝта и жѝвѝл'ѝи тѝмо у тѝ мѝсто и *оѝкѝни се* пѝс и *удѝви* ис тѝг дрѝгѝг пл'ѝмена; (Бо).

Често се употребом императива наглашава моменат изненадности, неочекиваности (слично као при употреби крњег перфекта, који му је конкурентан и са којим се неретко комбинује):

он *ишѝ* у рѝкверц тѝ трѝктор и прикол'ѝца, дѝјете *ѝѝни*, *зѝзи* га и на мѝртво; *дѝђи* онѝ њѝхан прѝвѝш ѝде *се ѝогѝди* са овѝјем стѝријем ѝде Шкрѝјѝлом: „Да дѝћѝм с војском смѝјем л'ѝи ѝдек да ноћѝмо?“ „Сѝмо да ми дѝш бѝсу да ми не дѝрѝш фамѝљѝју и да ме ѝбијѝш и кѝга да ми ѝбијѝш, дѝђи.“ ѝн *рѝкѝ*: „ѝво ти је бѝса.“ „А и тѝ мѝне ако ти кѝга ѝбијѝм, јѝ сам тѝ да ти дѝм бѝсу, сѝмо немѝ да урадѝ шта невелѝтно, да плѝћкајѝ, да ѝбијѝ дѝцу, хајвѝне, да ми дѝш бѝсу да неће.“ „Дѝбро, хѝјде.“ *Дѝђи* на кѝнак, овѝ *ѝѝићи* хи на кѝнак, кат ѝни ѝвѝћѝ, јѝдан топћѝја њѝхан, *имѝл'ѝи* тѝп, *дѝгни се* те *убѝ* пѝјетла, кокѝшку. Онѝ *се дѝгни* те ѝн топћѝју тѝт, *убѝ*; и сѝд некѝ дѝчко *ѝђи* саш њѝме тѝмо ђѝ се ѝна ѝдѝла и *дѝђи* у кѝћу, *звѝни* на звѝнце, овѝ *ѝшо*; оно *се дѝгни* онѝ војска и *дѝђи* то тѝ бѝш на онѝ крѝс тѝ, и да напѝну овѝ да хи ѝбијѝ да хи истѝрајѝ. Овѝ

истїѣрāj бájрак и као *прѣдл'и се* (Бо); ова *уишѣ*, ова му *наїиши* љзјаву, *дѣ* му тадaшњѹ л'їћнѹ кáрту (Нет); двáес кїлометáрā *оїиїди* пѣшкѣ у чáршију и *врáиї се*. Купї шїше за лáмбу, нѣмá свѣтла, оно му *їдни* те му *се слѣми*. (Со); нїје бїло фáјда, он *мѣрѣ* да га убїјѣ, једнїјем мѣтком га посрѣд прсї *їогѣди* и он *їдни*. (Де); *догнѣ* један чѣвек їстѣ, са њїм *мѣћїо*, пá му *рѣкѣ*: „Штѣ си пўштио у мѣју л'ивáду?“, пá *се їосвáди*, а он *бїо* мáло при ракїји, *їзми* кѣлац и *удáри* га по глáви и *убїо* га на мѣсто (Коз); он *рáдїо* у јáму дѣл'е и како је рáдїо, а бїо вїсок, крúпан, и како је рáдїо, дал'ѣко бїло, озгѣр *се оїўчи*, прáво га удáрило, знáш, ў глáву; он *бїо* у мил'їцију, ѣна бїла дѣл'е, у шкѣлу *їшло* и нешто *се саш* њїм, ѣе се јáду *їознáди*, *їѣђи* и овá, доведѣше је, грѣшнѣ дїјете, кўкавица; *ўзела* грабўљу пá нешто *шћѣла* онѣм грабўљѣм, сáдака је нагнáла, оно јѣј *уфáиши* панталѣне кўкавици, и *замѣїá* и нѣгу јѣј до кўка *осѣчи*, скѣро, нїје дáвно, е сáт кад је бїло (Гр).

II.10.24. У контекстима када се њїме обележавају доживљене радње, императив показује сличност и са аористом (неретко се два облика комбинују), те је у таквим језичком околностима међусобна замена ових облика могућа без померања у семантици:

їмá двá сїна и шчѣрку пá једнѣ гѣдинѣ *бї* тў рѣђендán једнѣм їстѣ из Бѣбѣвїка, и понѣђи слáвил'и код њѣга рѣђендán и *їзми* динѣмит да запáлѹ, а овá га држѣ мој братáнић ў рўку, а ѣни не вїдел'и што горї уз онѹ тáблѹ и он му *їўкни* и *однѣси* му рўку до тў (Боб); о *ѣде* ти ѣна, те ти *ўзѣ* једне чарáпе да прáти овáмо обил'ѣже, ѣна *їовўчи* за тѣ чарáпе, јá *їовўчи* за тѣ чарáпе, а нїје ко[д] тѣгá чѣвѣка нѣ тáмо (Го); овѣ је мѣја кўћа бїла їстѣ кá и сáт штѣ је, пá је ѣни *зайáл'и*, Тўрци је *зайáл'и*, пá је ѣна изгорѣла, сáмо цїгла остáла, а онѣ је дрѣво изгорѣло, посл'ѣ Нѣмци дѣђѹ пá свѣ онѹ цїглу развáл'ѣ и отѣрајѹ дѣл'е на Дѣјевїћѣ, прáвили онѣ бўнкере, свѣ развáл'їл'и и тѣрајѹ цїглу, зїдáл'и тѣ бўнкере дѣмек, те мї посл'ѣ пѣново прáвил'и (Шав); прїјен тѣгá, јѣдна варака́ла девојка из Рáсна с једнїјем, а тў бáш кѣмшије из једнѣга пл'ѣмена. Пá варака́ла, пá варака́ла, пá нáјзáт нѣћѣ, а овá покўпио четрѣс лўдї, пá *наїдни* на кўћѹ, пá *одвáл'и* врáта пá је *їзми* а брáт јѣј бїо кѣт тора дал'ѣко гѣре. Запомáгáла мáјка му, он *сїїгни*, млáд бїо дѣчко, шеснáес седамнáес гѣдїнá, имѣ нѣш, пá кат *сїїгни*, онѹ девојку пѣд рўку, а онѣгá тáх, пá онѣгá, пá онѣгá (Врс); мѣне ѣтац: „Јá ћѹ, сїне, отїс да тѣ твѣје їсе очїстїм“, и сá мнѣм *оїиїди* (Гуз); а јѣдна оће да їгрá поред мѣне, јá вїдїм, а јá јѣш вїшѣ уфурсáтїо, па *се їосáгни* онѣ (Вру).

За разлику од аориста, императив у сфери прошлости има ширу дистрибуцију, те може обележавати и недоживљене радње. Наведено је свакако важан чинилац који подржава његово постојање у систему, и то имајући у виду да је овај облик, као и аорист, стилски маркиран – носилац је експресивности и компоненте емотивне ангажованости – што га чини језичким средством које успешно замењује аорист у контекстима који блокирају његову употребу (недоживљене прошле радње):

ђн одозгб из л'ивѣдѣ *сићи*, *осићи* тѡ мало кѹћицѣ а ђде њихна кѹћа свѣга имѣло, и прѡстирке и хаљинке и брѣшна, ђн *довѣди* порѡдицу и овѡ имѣње целокупно остѣло њѣму (Бот); *покући се* њи тројица, *уићи* у кѹћу, пѹшке, у Шкријеље гѡре и повѣзѣл'и, а ђде ђдмѣ су је довѣл'и, *повѣжи* јѡј брѣћу и ђца, Црнишѣнин комѣта што је бѣо, ђн пошѡ, девојку за чѹпе, овѣјѣ *повѣжи* у сѡбу, и тѣј дѣн му је остѣла (Ју); попѣл'ил'и трѣес трѣћѣ тѡ Тѹрци свѣ, пѣ *оићи* у шѹму, да кѹкавац осѣчѣ шѹму да граѡи ѣѣци кѹћу, тѣмо *слѡми* нѡгу, њикад њије добио дѣнар од њикѡга, њикаку пѡмѡћ (Ка); бѣш прије десетѣину дѣна ѹнук овѡ овудѣје косѣо око кѹћѣ и тамѣн ѡнѣ кад је изѣшѡ да покѡси, ђн *завучи* рѹку у рукавицу, ѹвијек је носѣо рукавицу и нѡси чѣзме и ђн ђде овѡ косѣо, кад је прѣшѡ, у тѡ је стѣгла некѣ ѡсица, стршѣл, којѣ ѣѣвѡ, у ѡнѡј рукавици, ђн како је нѣтнѣ, она *зѣи* у рѹку, она га сѣмо овакѡ у вѣну; пѡчѣла да се л'ијечѣ, њије имѣла дѣцу вишѣ и ђн је отпѹстио. Е она *оићи* у Мостѣр за овога јѣднога прѡфесора, ѡпѣт, и *повѣди* овѡ мѣлѡ, Нѣташу (Ос); партизѣни *уби* јѣднога Нѣмца ил' двѣ, они *зѣи* пѣ ѣе *нѣћи*, оно нѣзѣт у Крагујевац убѣше ѣѣке; „јѣ“, кажѣ, „*погл'ѣдни* ѡнѡга, *погл'ѣдни* ѡнѡга, *погл'ѣдни* ѡнѡга“, и њије мѡгѡ да ѹзмѣ ни јѣднога, нѡ му и свѣ четвѡро стрѣљѣл'и (Врс); кажѣ, јѣдан дѣн *оићи* тѣмо, *искѡи* зѣмљу и сѣм у зѣмљу кажѣ: „Цѣр Трѡјѣн ѣмѣ трѣѣ ѹхѣди“ (Ки); билѣ је дѡшла ис Ругѡвѣ, они су убѣл'и ѡвѣка и побѣгл'и су овѣмо, насел'ил'и се у Борѡштицу, овѣ из ѹгла и дрѹга сѣла хи *поѹжи* (Бо); сѣт *ирѣћѣ* лѹѡде да се ђна вратѣи, нѣће, свѣкар јѡј *оићи*, и у родбѣну њѡјну, нѣјсе, пошто мѣло *се* рѡбље *расѣи*, овѣ јѡј свѣкар кажѣ: „Махија“. Ѣна: „Хѣ?“ „О л' тѣ да се вратѣиш, д[а] [ид]ѣмо зѣдно?“ Кажѣ: „Јѣ јѡк“; она је л'ијѣпо уплѣшила се за родбѣну да јѡј не убѣју родбѣну ради њѣ и она *поѣи* сѣш њѣм. Кат *биди* преко некѡга рѣшѣа: „Бѣбо, а ѣе су тѣ лѹѡди?“ „Снѣхо, јѣ сам те превѣрио, нѣмѣ њико, сѣмо јѣ“, и *повѣди* је ка кѹћи и вишѣ њије се ни мѹчила да бежѣи, по[д] тѣјем хѣлом је живѣла и остѣла је за свѣ времѣна (Бр); ѡпѣт пѡсл'ѣ затрѹднѣла, ђн бѣо пе[т] шѣс гѡдѣна бѡн и родѣла јѣдно дѣјете, ѡно *се* нѣшто *разбѡл'и*, ђна га *повѣди* ко[д] дѡктора са зѣвѡм па му дѡктор му препѣсѡ л'ијекѡве, ѡно им ѹмри грѣдом. Ѣна *донѣси* тѡ дѣјете па га нѣће зѣкопѣл'и. Свѣкрва је њије пѡсл'ѣ вољѣла, чѡвек јѡј ѹмри, тѡ дѣјете докл'ѣ подѣивѣла тѡг старѣјѣга, пѡсл'ѣ хѣј тѣ ѡткут си дѡшла. Ѣна пѡсл'ѣ ку[д] ѣе, штѣ ѣе, *вратѣи се* код брѣћѣ, бѣла нѣкол'ико код брѣћѣ, е пѡсл'ѣн некѣ дѡктор и дѡкторица нѣшл'и је те им држѣла дѣцу, ѡни рѣдѣл'и, ђна им пѣзила дѣцу, осигурѣл'и је и свѣ, плѣћѣл'и јѡј и тѣ јѡј дѡктор *нѣћи* пѡсѡ да чѣсти у бѡлницу; рѣкла: „Немѡ те ме дѣват, јѣ нѣћу“, ѡни не трагѣл'и нѡ је дѣди, и кат бѣло времѣ да је ѹзмѹ, она *повѣгни* (Го); Смѣил рѣкѡ: „Слѹшѣјте, побѣгла ни је, отишѡ ни ѡбрас, мѣ идѣмо да је ѡтмѣмо“; „Нѣмѣ“, кажѣ, „сѣмо њѹ“. И ѡни *оићи* дѡл'е, *наићи* на кѹћу, и тѣмо овѣ имѡ пѹшку, те *уби* јѣднога, двојѣцу тројѣцу *рѣни*, оно му *несѣи* мѣткѡвѣ ал'и *закѹј* му пѹшка, овѣ *навѣл'и*, *извѣл'и* вратѣ од ѣзбѣ да је повѣдѹ, ђна рѣкла: „Јѣ нѣћу, ни јѣ ни мѡји комѣти, јѣ вѡл'ѣм ѡнѡга“, они *се вратѣи*, те пѡсл'ѣн ѹзѣл'и дрѹги из њѣнѣ тѣ порѡдицѣ; (Тер); ђде су живѣл'и Грѣци, и за времѣ тога грѣкѡга, тѣ Кѣљѡ је имѡ дѣвет сѣновѣ и пожѣниј тѣјѣ дѣвет сѣновѣ, пѣ дѡл'е овѣ л'ивѣде што су, тѣ л'ивѣде њѣгѡве бѣл'е, и отѣшл'и му тѣ сѣнови дѡл'е да кѡсѹ тѡ, да рѣдѹ и снѣхе, ђн *оићи* на јѣдан крѣш ђде, и дѣнас се зѡвѣ, и вѣчитѡ, до кијѣмѣта,

Кѣлѣв крш, оти́ди на та́ крш, гл'ѣдā дѣл'е, нѣшто му се разочарā, *ѡревр̄ни се* и такѣ *се с̄ѡири*; побѣгла је мѡја прѣвѣ брāтучеде, очеви ни брāћа, испрѣшена била у Дрāгу и кѡншије *навāл'и* и *ѡревāри* је испрѣшену, те *ѡобѣгни* у сѣло, за дрўгим *ѡобѣгни*; бѡи један Пāнтовић и јѡш тијā мусл'ихўнā *дѡђи* кѡт кўћѣ мѡг дца, девѡјку ел' глāву, и тў ми овāмо онāмо, нѣмајў девѡјку (Жу); ми смо рѣдом ис Албāнијѣ, тāмо су погѡинул' и двāдес и јѣдан око пашћѣта и тў су бил'и три брāта, а овѡи су побѣгл'и. Убѡи ѡдвек пāшће, а онā *дѡћѣкā* па убѡи њѣга, онā оногā, онā оногā, те двāдес и јѣдан око пашћѣта, у Албāнију (Ле).

П.10.25. Да би се утврдио ареал распрострањености императива у временској служби, коришћени су подаци из одељака о синтакси у дијалекатским описима српских говора. Аутори студија углавном истичу податак о фреквентности императива, наводећи најчешће примере који илуструју употребу императива како за обележавање прошлих појединачних тако и понављаних радњи, без детаљније анализе семантичких подтипова. Слика стања на ширем штокавском ареалу сведочи о томе да жива употреба наративног императива карактеристика штокавске зоне у целини. У појединим говорима, па и у онима где је у причању врло чест, императив на употребном плану показује извесна ограничења (употреба само за доживљене радње, присуство облика само од глагола једнога вида и сл.), што може указивати на присуство тенденције ка смањењу броја финкција, а шире гледано и на зачетак процеса његовог повлачења.

Добром очуваношћу императива у наративној служби тутинско-новопазарско-сјенички ареал уклапа се у опште стање које карактерише говоре зетско-сјеничког дијалекта. У староцрногорским говорима фреквентна су оба типа наративног императива. М. Пешикан, међутим, наводи податак да се наративни императив користи искључиво за доживљене радње (Пешикан 1965: 198), што не одговара стању у нашем ареалу, где таквог ограничења нема. За говор Бјелопавлића Д. Ћупић наводи: „Приповједачки императив је у овом говору врло жива категорија и замјењује често облике приповједачког презента, перфекта или аориста“. Чести су овде примери удвајања са циљем означавања дужег трајања радње (Ћупић 1977: 171–172). Врло ретка употреба императива несвршених глагола (Ћупић 1977: 172) не одговара приликама у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони. У говору Горњих Васојевића наративни императив је „врло жива категорија“ (СТИЈОВИЋ 2007: 173), а исто важи и за говор Враке (Петровић 1974: 175) и Црмнице, где се често јављају удвојене форме са циљем истицања дужине трајања радње (Милетић 1940: 562). У говору Мрковића овај облик је чест, али знатно мање него у црмничком говору. Њиме се казују доживљене и недоживљене радње; некада се употребљава сам а некада са наративним презентом, имперфектом и аористом (ВУЈОВИЋ 1969: 345). Исто стање карактерише и говоре херцеговачко-крајишког дијалекта. Фреквентан је у говору Пиве и Дробњака (Вуковић

1940: 97), где се често употребљава удвојен од несвршених глагола када се жели истаћи дуго трајање радње. Поводом употребе овог облика у говору Полимља, М. Николић наводи да су „читаве кратке приче или делови прича казивани упораво тим обликом“ (Николић 1991: 484). Примери се даље не анализирају, имајући у виду да се податак наводи у одељку о морфологији, а у грађи налазимо само потврде императива за обележавање прошлих понављаних радњи. Аутор наводи и то да „оваквих и сличних примера има и у говорима осталих западносанџачких села. Тиме се ови говори, још једном, уклапају међу остале јекавске говоре југоисточне гране“ (Николић 1991: 484–485), што се наслања на тврдњу П. Ивића о томе да је у разним говори-ма источнохерцеговачког дијалекта запажена веома широка употреба приповедачког императива (Ивић 2001: 137). Широку употребу императива при обележавању прошлих појединачних и вишекратних радњи, доживљених и недоживљених од стране говорног лица, познаје говор Колашина, где се наративним императивом „сликовито дочарава дужина трајања, обичај понављања, динамичност и сликовитост догађања“ (Пижурица 1981: 214), и источне и централне Херцеговине (Пецо 2007: 273). У личком говору наративни императив често се употребљава и њиме се обележавају радње које су дуже трајале, при чему се то трајање понекад обележава удвојеним облицима. Особито честе су потврде када императив добија изразито квалификативни карактер (за означавање радњи које су се у прошлости понављале). Мало је, међутим, примера у којима се срећу „обичне свршене радње“, тј. оне које треба схватити „више као чин или догађај, а мање као процес“ (дођи њн тãмо па *ра̀сцаши њнај һемер лйчкй*) (Драгичевић 1986: 196–197). У језичком материјалу из села Удбине, такође у личкој зони, садржани су, међутим, само примери за појединачне радње (Павлица 1984: 412). У Банији и Кордуну бележен је при исказивању прошлих понављаних радњи. Аутор напомиње да је у змијањском говору у таквим конструкцијама обичнији инфинитив, што је значајна диференцијална црта у односу на околне говоре (Петровић 1978: 138). У говору Конавала јављају се оба типа императива, и за понављане и за појединачне радње, с тим да се употребљава једино „када говорници причају о својим доживљајима, када говоре о догађајима у којима су учествовали, нарочито када преносе искуства везана за одређене послове“ (Кашић 1995: 347). Нешто мању фреквентност наративни императив има у говорима косовско-ресавског дијалекта. Д. Јовић наводи примере за оба типа, констатујући да „трстенички говор има релативно честу употребу овог облика за обележавање прошлости“ (Јовић 1968: 208). У централној Шумадији „није редак приповедачки императив, погодно средство за сликовито и експресивно излагање нечег доживљеног“ (Реметић 1985: 327). У опису банатских говора дати су само примери императива за понављане прошле радње. Како је наведено, овај облик није редак у живом причању, али „изгледа само

онда када је реч о доживљеној прошлости.“ (Ивић и др. 1997: 388), што опет сведочи о сужавању домена његове употребе у појединим говорима. У говору Срема употреба наративног императива у обема службама веома је развијена (Николић 1964: 367). И у означавању појединачних радњи као и за дејства која се понављају по навици, и то од глагола оба вида (мада чешће од перфективних), императив је обиљем примера потврђен у говору шарпланинске жупе Гора (Младеновић 2001: 499–500), с тим да се у горанском говору овај облик повлачи пред футуром за прошлост (Младеновић 2000: 367). Наративни императив у јужнометохијским говорима фреквентнији је него у шарпланинским (Младеновић 2000: 367). Оба типа императива врло су обична и у Алексиначком поморављу (Богдановић 1987: 252–253), Бучуму и Белом Потоку (Богдановић 1979: 124). У лужници и Запаљу се нешто ређе среће, али га ипак има (Тирић 1983: 105; Марковић 2000: 235). Насупрот говорима у којима наративни императив и даље опстаје, у галипољском говору овај облик потпуно је изгубио могућност употребе у ситуацијама обележавања прошлости, те га у систему уопште нема (Ивић 1957: 380).

II.11. Глаголски придеви

Трпни глаголски придев и радни глаголски придев у систему тутинско-новопазарско-сјеничког говора употребљавају се искључиво у саставу сложених глаголских облика: перфекта, плусквамперфекта, потенцијала и перифрастичним глаголским облицима (в. т. II.5.; II.6.; II.9. и III.13.).

II.12. Глаголски прилози

II.12.1. Глаголски прилог прошли у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони није бележен у глаголској служби.

II.12.2. Глаголски прилог садашњи у испитиваном говору је присутан али му фреквентност није висока. Домен употребе је сужен па је овај облик бележен само у неколико служби попут:

а) узрочне:

вѣрѹј ми да поцр̀каше *ра̀ду̀ћи*; ум̀дри се свѣ *нѣсѹ̀ћи* онѣ ца̀кѣвѣ у̀збрдо (Леч); па̀ претр̀рни, да извѣйнѣте, на онѣг кѣња *седу̀ћи*, не мѣгу више да издржѣм (Кл); вѣнѣ ми се ука̀зал’е свѣ *иду̀ћи* (Го); погѣну ва̀здан на̀ ноге *и́рчу̀ћи* (Бо); ја̀ сам препу̀лка јучѣ с њѣма *и́рчу̀ћи* (Го); ђчи су ми испа̀л’е онде *ва̀ру̀ћи* прѐђу (Ду); ђчи ми испа̀доше *глѐдају̀ћи* а ништа ни́сам запам̀птио (Бл); ѣво ђде сам бѣла иштетѣла рѹку, дѣсад ми се тѣ познѣва̀ло, *ди́жсѹ̀ћи* овакѣ по тепсеѣју вел’ѣку (Ле); крѐвет, ма̀јко слѣткѣ, свѣ у ко̀ма́те ко̀ма́тскѣ, удробѣл’и га изјѹ̀тра, поломыл’и га *кофисѣ̀ија̀ју̀ћи* се (Ли); нѣма̀м ѣѣ д[а] уѣѣм, по пѹно га снѣјѣга напѹни *га̀ђа̀ју̀ћи* дѣца, на врата и та̀мо се ѣгра̀ла (Пл); по свѹ зѣму ђчи ти испѣани *и́реду̀ћи*, жѣљна са̀на (Ст); ђдра̀ли су га *бѝју̀ћи* га (По); цр̀ко *и́и́ју̀ћи* вѣду

(Ту); цр̀ко нѡсѣћ овѡ (Жи); онѡ пашче прѣпуче лăјѣћ (Ос); свѣ пăре пѡтроши куїјѣјѣћи (Вр); прѡпаде гѡдину дăнă боловăјѣћи (Бал); свѣ пѡтроши дăвăјѣћи крăвăма (По); обогăтио се їродăвăјѣћи кăјмак (Бал); цр̀коше їшїїѣћи је (По); пуко вїчѣћи; да пѣкнѣш вїчѣћи (Бр); ѡдра се їїшѣћи (Ке); ўби се лăгăјѣћи (Ту); одра грло вїкăјѣћи (По);

б) начинске:

ѡде свѣ їрћѣћи (Бо); тѡ да рăдїш мѡш и седѣћи (Го); Слăва је бїла дѡбра, мăјку што је имăла, тѡ нїје да се седѣћи помѣнѣ (Ст); састăнѣ се и свѣ їрћѣћи код њѣга (Бо); нѣмо сїѡјѣћи пїт вѡду (Че). нѣкăко сїѡјѣћи и мѡгу да рăдїм, ал' кад сăгнѣм се, не мѡгу да се испрăвїм (Брћ); дѡћѣ љѣди крїјѣћи понѡћи, ўзмѣ је у ѡкшам; пѣхїл' и га и[з] зăтвѡра, и ѡн дошѡ код мѣне крїјѣћи од свїјă (Жи); педесѣт хїљăдă стăвї у мантїл крїјѣћи (Кл); крїјѣћи од рѡда са мѡмком прїчă (С. Ћуп); знăм да си вїкăла да си крїјѣћи ўзѣла пăрче пршѣтѣ кат си бїла трѣд-на; не ваљă крїјѣћи да узме (Шав); тогă мѡмка ил' и вїди ил' и не вїдї, нѣје крїјѣћи кроз врăта, кроз некѡ рѣпче мăлѡ; десїло би се пă би се неје крїјѣћи овăкѡ пїсмом, кѡ је пїсмен бїо; Шабăнова мăјка је крїјѣћи дăла Сел' їму, Шабăнову сѣстру, те је крїјѣћи дăла те се тѡ спăсїло (Ли); јă крїјѣћи пѣшїм (Пе); дѡћѡше те ме тѡ испросїше и свѣ крїјѣћи (Пл); ако ти се угăсїла вăтра ѡде, тї не смїјѣш нѡ ћѣкăш ћѣ дїм пă да отїдѣш да ўзмѣш нѣшто крїјѣћи вăтрѣ (Ле); нăјпрїје нїјесу дăл' и ѡчеви да се вїђајѣ кă сăт, него ако си мѡгѡ неје крїјѣћи да се састăнѣш са тїм мѡмком, мѡгѡ си да се вїдїш; нїје шћѡ да се помїрї гѡдину дăнă, браћа су ми долăзїла крїјѣћи од њѣга; сїјăл' и су свѣје љѣди, сăмо тѡ некѡ крїјѣћи (Пру); жѣна се опорѡдї крїјѣћи, да нїко не чѣјѣ (Боб);

в) пропратнооколносне:

ѡста ѡн тăмо у ливăду їлăсїѣћи (Го), остăше лежѣћи (Ту); ѡпсова ми мăјку, їшамара ме, јă свѣ врїшїѣћи кѣћи (Стр); остăше седѣћи (Ту); осăмнул' и би љѣди гл' ѡдăјѣћи тă тел' евїзѡр, каснїјѣ почїнѣ тї боксѣри, алăхăми до сăбаха би хи гл' ѡдăл' и (Ков); она је тѡ стăлно турăла, прăви пилăв, да се одѣрѣш јѣдѣћи (Кл); сăмо су остăл' е Обѣћїне, јѣдна кѣћа и зафăљѣјѣћи, тѡ је Лѣпојевїће и Бѣковїк, зафăљѣјѣћи томѣ Прѡдăну што је бїо кнѣз (Че); дѡл' е су їстѡ тѣш-ко прїхвăћени, сиротїња без їшта отїћ, нѣзнајѣћи јѣзик (Гу); ѡна је мăјки јăвїла да је побѣгла и дѣца остăла тѣ сїăвăјѣћи (Жи); остăше їїјѣћи (Го); ѡн тѣ стојї цїјелу нѡј бїјѣћи у она гѡч (Ме); ѡста тăмо сїѡјѣћ (Бал); ѡде їсѣјѣћи (Ту); ѡста їăкѣјѣћи (По), ѡста куїовăјѣћи (По); їлăчѣћи отїшла је (Вр); ѡста намїрѣвăјѣћи (Ту). ѡста брїшѣћи (Ту), ѡста їїсăјѣћи (Ту); ѡде їлăкăјѣћи (Ту).

Примери са временским и циљним значењем нису бележени.

II.13. Остали глаголски облици

У систему тутинско-новопазарско-сјеничког говора као самосталне синтаксичке јединице у употреби су три перифрастичне конструкције са различитим синтаксичким службама и семантичким својствима, а које повезује преовлађујућа нијанса модалног значења.

II.13.1. *Би* + императив

II.13.1.1. При казивању прошлих радњи могућности за избор језичких средстава усложњавају се у ситуацијама када се у говору начини прелаз са саопштавања о појединачним прошлим радњама које су се вршиле или извршиле на казивање догађаја из прошлости који су се понављали по утврђеном редоследу. Када наративни дискурс поприми облик приповедања о радњама које подразумевају виšekратност, прошли догађаји могу се, осим глаголским временима чија је то примарна функција, означавати и презентом транспонованим у прошлост (приповедачким презентом), те императивом и потенцијалом у временској служби. Казивање прошлих понављаних радњи приповедачким презентом и двама примарно модалним глаголским облицима особина је која карактерише како стандардни језик, тако и највећи део српских народних говора⁷³.

Особеност која, међутим, тутинско-новопазарско-сјенички говор одликује од остатка српске језичке територије, а која је диференцијална и према стандардном језику, огледа се у постојању специфичне конструкције творене од аориста глагола *бићи* и императива (у раду означене као *би* + императив), чија је основна служба исказивање семантике протеклог понављања. Пошто конструкција *би* + императив не наступа ни у једној другој функцији, а уједно показује сличност са потенцијалом, а потом и са императивом у временској служби, одређење њеног места у систему покушаћемо да утврдимо путем испитивања релација са поменути, временски употребљеним, модалним глаголским облицима. На тај начин настојаћемо да утврдимо како синтаксичко-семантичке карактеристике дате конструкције, тако и могуће разлоге њеног постојања у синтаксичком систему испитиваног говора.

Стога ћемо најпре дати кратак преглед синтаксичких и семантичких особености потенцијала у његовој временској служби, посматраних у суодносу са приповедачким императивом, а потом извршити поређење конструкције *би* + императив са наративним императивом и потенцијалом, будући да у употребној сфери постоје поклапања и са једним и са другим поменути обликом.

II.13.1.2. Конструкција која је предмет анализе употребљава се у наративном дискурсу који подразумева приповедање о прошлим радњама које су се понављале по извесном редоследу. Ови текстови обилују употребом глаголских облика транспонованих у прошлост (пре свега модалних), јер су се задате теме у разговору са информаторима тичале обичаја и ритуал-

⁷³ Употреба императива и потенцијала у приповедању широко је присутна у говорима зетско-сјеничког дијалекта у Црној Гори (уп. Ћупић 1977: 171–173; Пешикан 1965: 200–201, 203–204, 206–207; Вујовић 1969: 345–347).

них поступака у вези са неким од календарских празника, што подразумева (најчешће циклично) понављање глаголима означених радњи. Обухваћене су и теме о сезонским пољским радовима, о некадашњем животу на селу, које производе сличан тип дискурса као и претходне.

У србистичкој литератури одавно је примећено да потенцијал, који је примарно модални глаголски облик, у одређеним контекстуалним условима може послужити као средство темпоралне детерминације предикације. У својој временској употреби овај облик означава радње које су се „у прошлости понављале, вршиле по неком утврђеном реду“ (Стевановић 1986: 717), односно „радње реализоване у прошлости [...] које су се понављале пре времена говорења о њима“ (Станојчић и Поповић 2005: 396). Потенцијал у поменутој служби, коме се одриче модално значење, означавао се као глаголски облик употребљен „темпорално у релативној квалификативној служби“ (Стевановић 1986: 718), односно као облик „наративног и квалификативног карактера“ (Станојчић и Поповић 2005: 396). У новијој литератури истиче се значај потенцијала за исказивање прошлих неререференцијалних радњи од глагола свршеног вида, мада му је иста функција временског означавања доступна и онда кад су посреди несвршене радње (Танасић и др. 2005: 461). Синониман приповедачком потенцијалу јесте и императив онда када је употребљен у квалификативној служби, када се њиме такође саопштавају у прошлости понављане радње, најчешће по утврђеном редоследу (Стевановић 1986: 709–710; Станојчић и Поповић 2005: 395; Танасић и др. 2005: 457).

Иако се семантика прошлог понављања у српском језику и његовим дијалектима осим двама поменути облицима може саопштити и перфектом и наративним презентом, одабир потенцијала и императива мотивисан је присутношћу компоненте евокативности, која је, када је реч о потенцијалу, према мишљењу Милке Ивић, у основи развитка семантике протеклог понављања. М. Ивић, наиме, сматра да је оваква употреба потенцијала условљена пре свега типом дискурса, тј. да је настала из потребе да се направи дистинкција између „фактографског“ и „евокативног“ саопштавања, при чему се први тип постиже перфектом, а други, који подразумева извесну емотивну ангажованост, будући да се ради о евоцирању успомена, потенцијалом (М. Ивић 1983: 44). Осим стилских, релевантни су и разлози морфолошке природе, будући да се презентом могу саопштити у прошлости понављане радње означене само несвршеним глаголима, такав је случај и са перфектом, док потенцијал и императив немају тих ограничења.

Прелаз са фактографског на евокативни тип саопштавања, како показује и наша грађа, узрокује и промену језичких средстава, и тада говорници на располагању имају како потенцијал и императив, тако и конструкцију *би* + императив. Избор је најчешће слободан, мада се у одређеним језичким околностима јавља и немогућност међусобне заменљивости ових облика.

Т. Ашић наводи још једну битну особину потенцијала транспонова-ног у прошлост: наиме, хабитуалност исказана овим глаголским обликом, према мишљењу ауторке, није проста, већ условљена хабитуалност. Дакле, при употреби потенцијала увек је присутна компонента условности исказана неком врстом одредбе за време или узрок (*на расијанку, у најишежсим иренуцима* и сл.), коју је могуће трансформисати у зависну реченицу (Ашић 2007: 143). Примери из наше грађе потврђују тврдњу о постојању елемента условности (имплицитно или експлицитно присутног) код сва три облика за исказивање прошлих понављаних радњи, с тим да су и примери које ауторка оцењује као неприхватљиве, попут **Увек би дошао на колаче* (Ашић 2007: 144), у овом говору потпуно обични, с напоменом да у њима доминира компонента квалификативности: *Ћвијек би се лијепо ийијид с њама, йоразговарѳ; Она би свѳкат куйила дѳци по чоколаду и сл.*

Према критеријумима за одређење карактера глаголске радње, саопштеним у одељку о синтакси глагола у књизи *Синијакси савременога српског језика: ипростиа реченица* групе аутора (Танасић и др. 2005), а с обзиром на категорије индикатив : релатив, односно референцијалност : неререференцијалност, потенцијал карактерише следеће: а) према првом критеријуму који подразумева одређивање врсте временске детерминације с обзиром на то која се тачка у времену узима за одређивање радње, потенцијал којим се саопштавају прошле радње припада синтаксичком релативу (Танасић и др. 2005: 461); б) при временској трансформацији у наративном режиму излагања потенцијалом се, као што је поменуто, исказује неограничено мноштво у прошлости реализованих радњи које су се вршиле у низу интервала, што значи да моменат говора у случају овог облика не служи као референтна тачка. То значи да се према критеријуму референцијалност : неререференцијалност потенцијал одређује као облик којим се казују неререференцијално конциповане радње (Танасић и др. 2005: 461).

II.13.1.3. Тутинско-новопазарско-сјенички говор од осталих идиома на српском етнојезичком простору одликује присуством специфичне конструкције *би* + императив, у синтаксичком систему специјализоване за исказивање семантике протеклог понављања. Творена од аориста глагола *биити* (сведеног, слично као у облицима потенцијала, на један облик – *би*) и другог лица једнине императива, јавља се у истој морфолошкој форми у свим лицима једнине и множине.

У српској науци нема много информација о овој конструкцији, а и када се у радовима помиње, њено постојање везује се увек за говоре изван српског етнојезичког простора. Будући да о споју *би* + императив у литератури нема помена у вези са српским народним говорима, једно од питања које ће у

овом раду бити размотрено тиче се евентуалних разлога постојања, односно опстанка ове конструкције у тутинском говору.

У лингвистичким радовима за конструкцију *би* + императив усталио се назив *хабитуал* (в. Халиловић 1985: 51–55; Грицкат 1998: 38; Окука 2008: 77, 290; Брозовић 1958: 346 и др.), имајући у виду да се не употребљава у функцији модуса, већ само као средство казивања радњи које су се у прошлости више пута понављале.

Павле Ивић конструкцију *би* + императив помиње у *Дијалектологији српскохрватског језика (увод и шипокавско наречје)*, наводећи је као особеност босанских говора херцеговачко-крајишког дијалекта. Не анализирајући синтаксичке особине поменуте конструкције, аутор саопштава да је приповедачки императив везан за *би* особина својствена говорима на простору између доњих токова Дрине и Босне. Притом, иако у овим говорима постоји дијалекатска диференцијација условљена односом хришћани : муслимани, *би* + императив представља општу особину целокупног становништва (Ивић 2001: 188).

У *Српским дијалектима* Милоша Окуке постојање ове конструкције везује се такође за говоре на територији Босне и Херцеговине. Тако се у источнобосанском поддијалекту херцеговачко-крајишког дијалекта употребљава „*хабитуал ми би реци*“ (Окука 2008: 77). Иста конструкција у употреби је у приповедању у говорима западне Босне: „нпр. у средњој Рами *сѣнко, ђн би реци*, у Лашви *ѡа би јој ја ђѡкај*“ (Окука 2008: 290).

У опису особености говора у долини реке Фојнице, Далибор Брозовић наводи да у њима постоји „посебан сложени морфем за *хабитуал*, састављен од *би* + 2. л. синг. императива, непромјенљив за сва лица сингулара и плурала. Употребљава се паралелно с 2. л. синг. императива и са кондиционалом, само много чешће од њих“ (Брозовић 1958: 346). Постојање конструкције типа *ѡокојни ѡѡац би јој реци* потврђено је и у говору Пакларева код Травника, који је описала Наила Ваљевац (Ваљевац 1990, цит. Према: Лучић 2008: 11).

Императив у комбинацији са *би* у служби исказивања *хабитуалности* присутан је и у књижевноуметничком регистру савременог босанског језика (Ибришимовић 2011: 35), највероватније као посебно маркирано стилско средство, будући да је, са становишта овог језика, реч о супстандардној форми (Халиловић 1985: 55)

Будући да представља маркантну особеност босанско-херцеговачких говора, у којима је широко присутна, конструкцију *би* + императив Сенахид Халиловић назива *бх. хабитуалом*. Синтетизујући податке о присуству *хабитуала* на босанскохерцеговачком терену, аутор закључује да је „ареа *хабитуала* прилично дифузна и протеже се на готово целокупну *бх.* територију, са потпуним изузећем једино терена источне Херцеговине. Жариште арее је у средњој и североисточној Босни, и то у зони која је смештена у четворокуту:

Тузла – Сарајево – Горњи Вакуф – Теслић – Тузла. У западној Херцеговини овај је облик риједак, а у западној Босни је готово и непознат.“ (Халиловић 1985: 53). Аутор даље наводи да хабиџуал није национално маркиран али да је, како потврђује грађа за пројекат *Босанскохерцеговачки дијалекатски комплекс...*, најприсутнији у говору стариначког муслиманског становништва (од 225 укупно истражених пунктова хабиџуал је посведочен у 65, од чега је 40 пунктова са муслиманским живљем, 14 их је са православним, а 11 је пунктова са католичким становништвом). Наведено, према мишљењу С. Халиловића, наводи на закључак да је реч о аутохтоној особини старије провинијенције (Халиловић 1985: 53).

Цитирајући С. Халиловића, хабиџуал у раду *Поштенцијал у служби исказивања хабиџуалности* (Грицкат 1998: 38) помиње и Ирена Грицкат. Ауторка наводи да је то један од начина исказивања хабиџуалности и наглашава да сличну функцију императив има и у македонском језику (види фусноту 5 у: Грицкат 1998: 38). М. Ивић, позивајући се на Б. Конеског, наводи да се у македонском језику императивом може исказати хабиџуална радња онда када се временски оквири поставе избором одговарајућег облика глагола *чини* (*Тој чини – дојди, најади се, најолни ја ѿорбаѿа леб и ѿак кинисај в овци*) (М. Ивић 1982: 259).

У описима говора зетско-сјеничког дијалекта у Црној Гори нема помена о овој конструкцији. У неким од њих, међутим, сличну службу врши спој глагола *хѿеѿи* и императива. Наиме, реч је о конструкцији *ħax* + приповедачки императив (Пешикан 1965: 206), односно (*и*)*ħаше* + императив (Ћупић 1977: 172). У првом случају, реч је о староцрногорским средњекатунским и љешанским говорима, спојем *ħax* + императив казују се радње које су се понављале у прошлости, и то чешће оне од несвршених глагола, мада има примера и са перфективним глаголима: *ħаше ѿди, ħаше донѿси*⁷⁴ (Пешикан 1965: 206). У говору Бјелопавлића конструкција (*и*)*ħаше* + императив бележена је у примерима типа: *Мѿрко вѿзда кат ѿрѿми ивалѿду ħаше ħѿци донѿси бо^нбонѿ и чоколѿдѿ; или Дѿбар је тѿ бѿо официѿр – вѿзда ħаше нарѿди војски онѿ што е ѿѿј бѿље* (Ћупић 1977: 172). Оба аутора слажу се да на овај начин исказана понављана радња у прошлости добија особине квалификативности (Пешикан 1965: 206; Ћупић 1977: 172). Податке за мрковићки говор даје Лука Вујовић наводећи да је у овом терену врло ретка „приповједачко-модална конструкција која се састоји од имперфекта глагола *хѿѿеѿи* и императива неког другог глагола“ (Вујовић 1969: 345). Њоме се казује доживљена прошла радња која се више пута понављала, а бележена је у примерима типа: *Ћѿ^осмо*

⁷⁴ За понављану радњу у прошлости у овом говору у употреби је и конструкција *ħax* + императив, али знатно ређе. Како наводи Митар Пешикан, ову појаву уочио је и Ј. Вуковић (према: Пешикан 1965: 206) али само у споју са инфинитивом, не и са императивом (Пешикан 1965: 206).

мѝни полѣ̀ко, срѣ̀же бѣу рѣком. Аутор саопштава и податак да је конструкција много чешћа у црмничком говору, иако је Б. Милетић у својој студији уопште не помиње (Вујовић 1969: 345). У говору никшићке зоне, како наводи С. Халиловић, присутна је конструкција *ићашиє* + 2. лице једнине императива (*ићашиє он дођи*)⁷⁵ (Халиловић 1985: 51).

У раду *Пријовједачки императив у докуменџима црногорског Сенаџа*, С. Шубарић не помиње овакве конструкције. Иначе, језички материјал ових докумената (насталих у периоду од 1857. до 1879.), делом представља „само народни језик на папиру“ (Шубарић 2004: 447).

Најзад, грађа којом располажемо сведочи о присутности ове конструкције на територији говора Тутина, Новог Пазара и Сјенице. Спој *би* + императив има функцију да обележи протекле радње које су се понављале и у том смислу конкурент је потенцијалу и императиву у временској служби. Јавља се увек у истој форми – облици глагола бити сведени су на *би*, које добија функцију партикуле, а други део је увек у форми другог лица једнине императива⁷⁶. Употребљава се паралелно са императивом и потенцијалом, само знатно ређе од њих. Када је реч о конфесионалној раслојености, ситуација се слаже са стањем у другим говорима на теренима са мешовитим становништвом (Ивић 2001: 188; Халиловић 1985: 53) – није конфесионално маркирана.

II.13.1.4. У вези са видском опозицијом употребљених глагола, примењено је да и у комбинацији са *би*, императив задржава исте особине које има и онда када је употребљен самостално у наративној служби, дакле, у највећем броју примера употребљени су облици свршених глагола (двовидски глаголи имају значење свршених):

ладно, зџма, мрѣс. *Би ни замрѣзни нѣге, рѣке, свѣ отѣкни нѣге, свѣ замрѣзни (Би);* и такѣ би, нѣє имѣло, па тогѣ гѣзи нѣє имѣло, па би мѣ одѣл’ѣл’и от смрчѣвѣ дѣскѣ брѣтвѣм, па *би зайѣл’и онѣ шѣбицѣм онѣ л’ѣску*, па би док би вечѣрал’и то би држѣл’и да вѣдѣмо тѣ (Би); би се пѣтѣло ѣткалѣн јој је мѣјка, кѣка јој је мѣјка, кѣка јој је порѣдица, а дрѣгѣ не би ни вѣдељѣи, и испрѣси је, такѣ *би* је

⁷⁵ Аутор је назива *никшићким хабѣѣуалом*, и, цитирајући Д. Брозовића, наводи да о овој појави нема напомена у литератури у вези са говорима никшићке зоне, те да је посреди конструкција потпуно једнака ијекавскошћакавском хабѣѣуалу, с тим да је ређа у употреби и да је терен који обухвата неупоредиво мањи (Халиловић 1985: 51–52). Литература коју у овом раду наводимо, међутим, сведочи о томе да конструкција о којој је реч ипак заузима шири ареал.

⁷⁶ У неким говорима бележене су форме са пуним аористним облицима у множини типа: *дођи бише они* (Уворићи); или *кад бисмо оѣиђи на село, они бише гуди* (Тухољ) (Халиловић 1985: 54). У књижевном регистру стандардног босанског језика, при употреби у стилске сврхе, бележени су примери са облицима глагола *биѣи* у првом лицу једнине аориста: Некада *бих* каква човјѣка *види* као ватру разноликѣх пламенѣва, некада *бих* каква човјѣка *слѣшѣј* као музику и сл. (Ибришимовић 2011: 38).

ўзми (Би); па би йшли у кољедаре, то *би* мї ђмладина *скўи се* и понѡћи би йшли от кўћѣ до кўћѣ и трајйљи ко шта ймā, мāсла, сїра, брāшна, тѡ свѣ кад би скўпиљи на едно мѣсто налѡжи вāтру и тѡ *би сїрѣми* и *јѣди тў* (Ми).

С друге стране, мање је примера са несвршеним глаголима:

нїт *би се свāћāj*, нїшта тѡ (Вру); мї *би се сїгрā, сїгрā* док крѣнѣмо ка кўћи (Ли); мї нїсмо држāљи бївољйцу, ѡни нїсу држāљи свїњу и мї *би* код нїй *јѣди, йї, йлāсїи, жњї* (Ми); а дѡље у Гѡдово *би чѣкā* дрўгї лўди, намешїйљи онѡ да не пролāзў; е пѡслѣн *би тў* конѡплў, дѡбро ка-се истрїљи, *одвāјā* на клāсе (Го); *йрескāчи би* ону лѡзу дѣца, йгрā између двїје вāтре (Бр).

П.13.1.5. Будући да се среће у истој функцији као и потенцијал и императив, конструкција *би* + императив показује исте синтаксичке особености. Њоме се саопштавају прошле неререференцијалне радње које су се понављале, а временско одређење радње често се може извршити само на основу ширег контекста:

с кѡн'има *би оїиїди* и *довѣди* је; тѡ нїѣ бїло пѡсебно да држў кѡње, него рāди с њїм и онāко од вѡл'ѣ комшїйскї *би* и *сасїйāви* (Ђер); йшло се за Пѣћ, за Мїтровицу, за жїто, нїѣ ѡде мѡгло да стїгнѣ за гѡдину дāнā онѡ што *би йосї* (С. До); изāтки тѡ вел'йко, а обѡј, свāкија бѡја *би обѡј* (Д. Дуб); *би оїиїди* свāтови, бл'йжнā порѡдица кои е дѣвѣр, ѡн узїмā млāдў; онѡ *би уфāйїи* кѡње и пѡслѣн *би* онѡ јѣчам *наслāжи* на лѣдїну (Па); и прўжи рўку: „Ќољйко?“ А овā *би кāжи*: „Ќљїјехѡ“; кад *би ѡн дѡђи*: „Тѡ нїје у рѣду, нїје урађено како трѣбā“; Па та домāћин *би расїорѣди* нāс (Ли); тѡ *би* некї сўмпѡр *нāђи*, па би онā канћѣла стāви одозгѡр на кāцу па налѡжи дѡље (Бр); Жївка *би оїиїди, кўи би* њѡј мājцу (Ми); ѡне *би оїљѣйїи* чарāпе, *оїљѣйїи би* прслук, цѣмпер (Ми); ѡна *би свўчї се* гѡла гѡлцихāта (Би); овакѡ *би намѣйїи* па свѣ нā чеврт, и свѣ тѣ кārљице; ѡни *би йобāцā* у прѡљеће ка-дѡђѣ онā вѣлкā вѡда, побāцā дрва, па у Гѡдово су тā дрва йшла (Го); на онѡ чѣстѡ сїто *сїйāви би* онѡ пшеничнѡ колāче (Коч); код свїјā гāздā *би* лўди, по дѣсѣт по двāдес лўдї, *ўзми рѣт* ѡтљѣн па до на врх (Ру); имāла сам девојчїцу, па у онā бѣшик што се лўљā свѣкрви *би је осїйāви* (Ру); ѡн је бїо, матретїрѡ, ѡна *би йобѣгни* (Бр); па *би сїйāви* онў кāхву, попїјў кāхву (Ру); пўшнице онѣ, па *би ўзми* жѣне налѡжи онў пўшницу, па прѣвишѣ налѡжи па понѣкад запāљї се и пўшница и вѡће и свѣ погѡри (Бо); па *би се йѡкўйїи тў* нārѡда и нārѡда, йнтересуѣ и штā е телѣвїзѡр (Бо).

Нису, међутим, ретки ни примери са употребљеним прилошким или именичким детерминатором (чешће прилошким):

ранїјѣ би се испросїље па *би* и *осїйāви* по пе-шес мѣсѣцї (Би); ѡтуд натовāри, тāпут нїје ни рāђāло, слāба зѣмл'а овāмо, па *би* ѡтуд *нāйѡвāри* тога жїта, натовāри рāзнѡ тѡ, донѣси (Вр); првѡ су бїл'и ѡбичāи, нїт *би вїди* мѡмак девојку, нїт девојка мѡмка, сāмо отїди испрѡси је; сўтрадāн тѣк *би крѣни* (Ђер); конѡплā се рāдїла, јѣс тā конѡплā нѣкат, лāн, тѡ би имāла некā трљйца, такозвāнā трљйца, па би, кад *би осўйїи* онѡ, ѡни онў конѡплў побѣри па е тўри у мочїло; тāпут се мāњѣ сāме удавāље но свѣ просїдѡм и такѡ *би исїрѡди*

(На); *тапѹт би* по педесѣт илѣи шѣсѣт свѣтѡвѣ *дѡђи* у сѣло (На); *тапѹт* на кѡње, и ѡни *би дѡђи* на кѡнак (Го); девојка *таѹт* није смѣла с мѡмком да стѡнѣ, сѡмо *би* јој у кѹћу *дѡђи*, вѣдѹ се мѡмак и девојка и испрѡси је (Ме); имѡљи смо и стѡнове *љѣти би се ѣрѡиши* на стѡнове (Ру); По двѡдес лѣбѡвѡ *изѹтра би умѣјеси* (Жи); *пѣтком би оѡиѡди* на цѹму, да клѡњѡмо цѹму (Ђер); те *би* јѡ недѣлѡм *осѣчи* по пѹн јѣдан цѣгер рѹјовинѣ те јој понѣси те је ѡна нешто тѡ кѹхѡла и пѣла би тѡ чѡј (Бр).

II.13.1.6. Компонента условности присутна је и у конструкцији *би* + императив, о чему сведоче, поред осталих, и следећи примери:

Пунѣша ѣстѡ нѡс кад вѣди, кѡко *би се исѣиѡиѡј*; ѡна *би дѡђи* гѡре код мѣне кат хоћу да промѣнѣнѣм смѣну (Го); каснѣјѣ су изѡшл'и опѡнци, ѡни су хи звѡл'и заклопѡши, онѣ дебел'и, готово ка от онѣјѡ испѡл'ѡшн'иѡ гѹмѡ, такѡ су бѣл'и дебѣл'и, па бѡга ми кад *би се* тѡ *оквѡси*, убѣ ѹ ноге, нѡге ти одѣри, нѣ мош д-идѣш (Са); па ка-смо мало вѣћѣ одрѡсл'и, кад би бѣл'и нѣђе цѹмбѹси, како кажу кѡд вѡс весѣл'е, па *би оѡиѡди* такѡ, ѹвечѣ на посѣдак; ако *би исѣрѡси*, па е тѡмо тѡ испрѡшена бѣла, звѡлѣи би се свѡтови (Бо); кад се разбѡлѣи ѣдвек па сѡне *би* за волѡве *закѡћи*, па вѹћи за Пазѡр; ако нѣ би бѣла девојка, ѡни *би* је *сѣиѡви* на магѡрца, нѡпѡко ту невѣсту, па крос цѣпцѣјело сѣло *би оѡиѡди*, да знѡ цѣјело сѣло што није бѣла девојка (Бо); понѣко *би одусѣиѡни* кад би по млѡго злѡта трѡжѣл'и (Ке).

II.13.1.7. Квалификативни карактер доминира у примерима када се конструкцијом *би* + императив казује радња коју неко лице вршило у прошлости по навици, па се она као таква поима као стална особина:

ѡна би ѹзѣла мѡше, и онѹ жѣшку овакѡ и свѣ *би ѣриѡиѡљи* онѹ цѣгару (Ле); тѡ рѡдѡше Мѡка, а јѡ нијесам, ја *би убѣри*, па хи лѣјѣпо испѣри, тѹри у вѡду (Ру); ѡне *би*, кѡжѹ, *дѡђи* којѡ тѡ знѡ, она би дѡшла да ти то учѣниѣ (С. До); кад *би крѣни да бежѣи* преко долѣинѣ, ѣстѡ ко онѡ пчѣла ка-се пѹшѣиѣ (С. До); тѡ би се прѡвио јѣдан Милѣвоје ис Тутѣна, то е бѣо зѡђѡвола тѡ чѡвек, ѡн *би обрѣни*, ѹзми вратѣло и у тѡ вратѣло побѡдѣ двѡ крѡка, ка ето оно ѹши (Вру); ранѣјѣ би дѡшлѣи ѡде ис вѡјнѡк ѡсека понѣко, и би тѣ бѡрци што су бѣлѣи у пѣнзију *би дѡђи* (До).

II.13.1.8. При употреби уз негацију, конструкција *би* + императив показује више сличности са императивом него са потенцијалом, будући да су ретки примери са негираним глаголом у предикату (само два забележена), и то, као и у случају императива, само од свршених глагола:

ѡни се спрѡва нѣсу мѣрѣлѣи, мѡжда и по пѡла гѡдинѣ прѡшло нѣ *би се ѣмѣри* (Не); којѡ би побѣгла дѹжѣ врѣмена *не би* јој *се ѣмѣри* рѡт од ињѡта што није са рѡзилѹком рѡда она дѡта, но е сѡмовол'но отѣшла (Па).

II.13.1.9. Конструкција *би* + императив подједнако често се среће и у главној и у зависној клаузи:

би налџи ватру у форџу, и сѣала би сѣба док би посѣтковал'и (Бр); нѣко *би имѣди* књиѣе, неко јѣк (Би); јѣдва *би дођи* до камена ѣе су већи саѣбри, не мѣже да те пѣнѣ да баѣиш (Ли); пѣсл'ѣ слѣмарице кад изађѣше бѣло е млѣго дѣбро, и *изѣѣки би* мѣ тѣја слѣмарѣца (Гу); е, тѣ *би се навѣ*, ка-се навѣ, стѣвиш рѣзѣој; прѣво с-опрѣло оснѣва, па *би* мотавѣло онѣ *намоѣѣ*, сѣхе имѣл'е, па се тѣ на сѣхе (Ду); на верѣге казан *би закѣчи*, тѣ би кѣваљи хрѣну (Ђер); на сѣнке онѣ, сѣне се звѣље, би носѣљи свѣки дрѣги дѣн иљи за недељу дѣнѣ *би донѣси* помало дрѣва и тѣ дрѣва *би искрѣѣи* хи онакѣ сирѣва, квѣсна (Ђер);

ѣн га је млѣго вољѣо и што *би* га ѣн *вѣди*, ѣн би плѣкѣ, ѣе да препѣкнѣ; ѣзми, па онѣ кад *би се оѣрл'и*, ѣмају грѣбени, па ѣзмѣш те изгрѣбенѣш (Го); онѣ кад *би се ѣдѣжи*, више нѣма да се жѣѣе, баѣа овакѣ девојке срп преко рамена (Са); пѣнтѣм мѣју мајку и мѣју тѣтку кад *би крѣни* у Ђерекѣре из Дѣлова, па уз јѣдне кљисѣуре пѣшкѣ се на кѣња (До); ја сам затѣкѣ кат *би* онѣ хљѣп *умѣјеси* па у врѣику, па удрѣби онѣ дробљѣње, најѣди се (Ми); маѣло је тѣ бѣло лѣше кад *би се оквѣси*, онѣ нѣга бежѣ по ономе (См); онѣ кад *би се расѣрѣви* онѣ ексѣри овакѣ и кат хѣј да корѣѣаш, распрѣви се онѣ ексѣри па кат срѣтни нѣгу ѣз ногу, онѣјем ексѣрима, кат те удѣри, тѣ ѣѣпѣ крѣв (Са).

II.13.1.10. У реченицама са више предиката конструкција *би* + императив најчѣшће се комбинује са потенцијалом и императивом, што уноси живост у приповедање. Притом, свим трима формама казују се прошле понављане радње:

мѣј ѣтац *би отишѣ*, те *би*, у шѣму *би отишѣ*, па *би пѣжнѣ* тога пѣпрађа, па би у јѣдну вѣзу, па *донѣси*, па на крај тѣмо, у ѣѣшак, па *би тѣ ѣѣри* такѣ, и јѣдну пон'ѣву *тѣри* по ономе пѣпрађу, и дрѣгѣ пон'ѣву *би се покрѣл'и* (Ђер); ја *би* свѣ *ѣшла* са мојѣем дѣдом од двѣнѣс до јѣдан ѣд ноћи, мѣ *би* тѣ свѣ сѣло *ѣокуѣи се* (Ђер); вѣла *би* понѣка и дѣјете *рѣди нѣ би се помѣрѣљи* (Тр); мѣја бијѣча *би*, вѣљки казан и вѣљкѣ стѣку *би имѣљи*, *скѣха* онѣ врѣику и *макни* онѣмо, е пѣслѣн тѣ разливѣча, а кѣрѣице имѣље, па онѣ врѣику по онија пѣлѣѣца у кљѣтове онѣм разливѣчѣм *тѣрај* и оно се пѣслѣн *закѣјмачи* онѣ врѣика (Тр).

II.13.1.11. Попут потенцијала у временској употреби и конструкцијом *би* + императив може се саопштѣти јѣдино семантика понављѣња у прошлости (за разлику од императива којим се може исказати и појѣдиначна прошла радња).

II.13.1.12. Имајући у виду наведене особености употребе, закључујемо да у испитиваном говору конструкција *би* + императив не посѣдује ни јѣдну службу која не би била доступна императиву и потенцијалу у временској функцији. У реченицама са више предиката најчѣшће је налазимо у комбинацији са друга два облика, чиме се остварује динамичност у проповедању.

Исказивање семантике протеклог понављѣња, присуство евокативности и компоненте условности као основне особине временски употребљѣног

потенцијала и императива, иманентне су и овој конструкцији, с том разликом да се функције конструкције *би* + императив тиме исцрпљују; дакле, модална употреба није јој доступна. Примећено је, такође, да у употребној сфери *би* + императив некада показује сличност са потенцијалом (њоме се казују искључиво радње које су се понављале, не и појединачне), а да је ограничена могућност употребе од несвршених глагола (уз негацију је бележена само са свршеним глаголима) приближава императиву. Као једна од диференцијалних црта свакако се може навести и мања фреквентност – императив и потенцијал у широкој су употреби код говорника на свим тачкама територије.

На основу наведеног, поставља се питање разлога постојања конструкције за исказивање значења која се иначе могу саопштити двама облицима који у систему већ постоје. Имајући у виду постојање идентичне конструкције која врши исту службу и у говорима на територији Босне и Херцеговине, те постојање сличног споја (са глаголом *хїейїи*) у говорима зетско-сјеничког дијалекта у Црној Гори, можемо претпоставити да је њено постојање узроковано прагматичком потребом за стварањем језичког средства специјализованог за исказивање семантике протеклог понављања. Узимајући у обзир постојање конструкције *би* + императив у тутинском и говорима на босанскохерцеговачком терену, потом и појаву типолошки истог споја (с разликом у помоћном глаголу) у црногорским говорима, те паралелно егзистирање наративног императива и потенцијала у истој служби у свима њима, може се претпоставити да је на различитим тачкама штокавског терена у сфери употребе дошло до спајања двају изофункционалних облика са невеликим ограничењима у избору које је дало трећу могућност – *би* + императив, односно *хїейїи* + императив са јасно дефинисаним семантичко-синтаксичким условима употребе. Треба истаћи да је поменута тенденција на појединим тачкама у поодмаклој фази (у босанскохерцеговачким говорима хабитуал има потпуну предност у односу на потенцијал и императив), док је у другима (какав је тутинско-новопазарско-сјенички говор) претпостављени развој на почетном ступњу, будући да њеним постојањем није покривена целокупна територија, а да по фреквентности заостаје за потенцијалом и императивом.

На основу анализираних дијалекатског материјала закључујемо да су у испитиваном говору при исказивању семантике протеклог понављања говорницима на располагању три конкурентна облика – потенцијал, императив и конструкција *би* + императив. Најмање ограничења у употреби има потенцијал, будући да се подједнако често среће и од имперфективних и о перфективних глагола. Императив и конструкција са *би* конкуришу потенцијалу када су посредни свршени глаголи, док у случају употребе нес-

вршених најчешће уступају место потенцијалу (у негираним предикатима то је готово редовно).

Имајући у виду честу употребу потенцијала и императива у временској служби у случајевима када се у говору приповеда о прошлим догађајима који су се, најчешће по утврђеном редоследу, понављали, тутинско-новопазарско-сјенички говор уклапа се у шири ареал зетско-сјеничког дијалекта, а, даље, и у ситуацију која карактерише српски етнојезички простор у целини. Особеност која, како смо видели, диференцира овај идиом од осталих српских говора тиче се постојања конструкције *би* + императив, која, специјализована за исказивање семантике протеклог понављања, у систему паралелно егзистира са другим двама поменутиим облицима.

Анализом грађе и поређењем са стањем у говорима који поседују идентичну конструкцију, а изван су српског дијалекатског простора, као и са осталим говорима зетско-сјеничког дијалекта у којима сличну функцију врши спој императива и глагола *хїеїи*, изведен је закључак да се могући разлози за њен настанак могу пронаћи уколико се посматра план језичке употребе. Наиме, конструкција *би* + императив (и поменута конструкција са глаголом *хїеїи*) највероватније је настала као резултат тежње за стварањем језичког средства специјализованог за казивање семантике протеклог понављања, односно као последица контаминације двају (у временској употреби) изофункционалних глаголских облика. Поменути процес на различитим тачкама штокавског терена карактерише неједнак интензитет (у говорима у Босни и Херцеговини хабитуал је у великој мери потиснуо потенцијал и императив у овој служби, што није случај са тутинским говором, где су ова два облика знатно фреквентнија), потом неједнака ареална распрострањеност као и различитост у избору морфолошких средстава (у босанскохерцеговачким говорима и у нашем ареалу у употреби је помоћни глагол *биїи*, а у црногорским говорима *хїеїи*).

II.13.2. *Бїло* + инфинитив

Ова конструкција сасвим је обична у испитиваном говору, иако није забележен велики број примера. Јавља се увек у истом морфолошком лику, са обликом *било* и инфинитивом. Чешћа је са негираном формом глагола:

јакџ га је, *бїло мїсл'иїи* на врїјеме (По); *бїло размїшљат* (Ту);

јакџ те убио, богами *нѣ бїло* га *дїрати* (Бал); *кџнї* га *бџк*, *нѣ бїло узїмаїи* туђе (Ке); нека *плѧчѣ сѧд*, *нѣ бїло* махнїтат (Бал); *ѣ*, *нѣ бїло се свѧђат* (Ме).

Наведени перифрастични облик употребљава се за обележавање радњи чије се (из)вршење у прошлости (није) догодило, што из перспективе говорног лица намеће потребу да се, осим констатовања (не)извршења саопшти и став личног неслагања са датом чињеницом, оличен у наглашеној нијанси

прекора због (не)вршења обележене акције, а уједно и став ликовања због последица које су након тога уследиле. Стога ова синтаксичка јединица поседује и компоненту модалности, односно осим информативне носилац је и експресивне вредности.

Љ. Стојановић је у србистици први анализирао синтаксичко-семантичка својства ове модалне конструкције, поводом које констатује следеће: „Инфинитив с партиципом претерита другим од глагола *бићи* може се употребити место претерита одречно-упитних реченица, којима се више укорава или окривљује него што се пита“ (Стојановић 1921: 205, цит. према Вуковић 1954: 263).

Са ставом Љ. Стојановића слаже се и Ј. Вуковић, који сматра да исказ типа: *Био раније доћи* „значи, стварно: што ниси раније дошао? – са јаким призвукот прекора, окривљавања“. Овом конструкцијом „прекорно се пита за не(из)вршену радњу у прошлости, која није (из)вршена а требало је да буде (из)вршена (било би биље да је (из)вршена), или (у одричној реченици) за радњу која је (из)вршена а није требало да се (из)врши“ (Вуковић 1954: 263). Аутор наводи и да се, осим као друкчије формулисане претодно наведене упитне реченице, ови примери могу схватити и као глаголске конструкције са модалним значењем „које је истоветно са глаг. конструкцијом перфекта од глагола *ћребаћи* и инфинитива са тим глаголом, где се осећа наглашено прекореване за не(из)вршену радњу коју је било потребно (из)вршити и обрнуто. – *Био раније доћи* – значи: требало је раније доћи (да раније дођеш) – а ти ниси дошао“. Ово се истиче имајући у виду да „карактер питања израз добија као такав: радњу је требало (из)вршити, а то није (у)чињено, – и нијансирање израза у смислу питања долази само по себи као секундарна појава у језичком осећању, – и зато израз и не може добити смисао правог питања“ (Вуковић 1954: 264). Није лако утврдити порекло конструкције, односно „одговорити на питање како је дошло до тога да глагол *бићи* са својим облицима послужи у функцији помоћног глагола у оваквом сложеном облику модалног значења, да његов облик постане носилац модалног значења (јер, разумљиво је, инфинитив сам за себе овде се не може осетити као носилац модалности у значењу)“. Ј. Вуковић сматра да су се облици глагола *бићи* могли у таквом значењу „јавити први пут и са каквом речцом модалног значења, а то је могла бити свезица *да*“. Такав би био пример: *Да бијаше доћи на вријеме, не би осћао без ручка*. Аутор сматра да је управо ова форма а свезом *да* могла претходити „данас обичнијој форми без свезе *да*, и то у оваквим реченичним конструкцијама где је модалност читавог израза могла бити обележена и глаголским обликом у главној реченици (*не би осћао*)“. Након тога, „када се већ створила форма израза без свезе *да* [...], и кад се у значењима наглашене дебитивности није више нимало осећала потреба за свезом *да*, онда се поред имперфекта могао у истој вредности, по функцији и значењу,

јавити и перфекатски облик, и то облик „крњега“ перфекта, који је иначе чест у употреби за разна модална значења и у слободној употреби (упореди: *убио га бог, радио или не радио, нема користи* – и сл.)“ (Вуковић 1954: 268–269). Осим са прфектом, ова конструкција у српским говорима употребљава се и са имперфектом помоћног глагола (о ареалној распрострањености види: Вуковић 1954: 268–269).

П.13.3. *Шћа(x), шћаше* + инфинитив

Конструкција са имперфектом глагола *хїџей̄и / шїџей̄и* користи се у тутинско-новопазарско-сјеничком говору да се њоме искаже радња која се у прошлости није (из)вршила, иако су за њено (из)вршење постојали реални услови. Неизвршење глаголом именоване радње углавном се на прагматиком плану истиче као позитивна, повољна околност (у смислу ’добро је што се то и то није догодило’). У контекстима је поред именовања радње таквог типа обично у зависној или напоредној реченици саопштена и радња која је довела до спречавања њене реализације:

шћа̄ ӣанӯи на он̄а л’џт (По); *шћа̄ се онесвїјесїӣи* (Ту); *шћа̄ше̄ ӣогїнӯи* за њоме (Ме); *шћа̄ше̄ је ӣ љбӣи* да и не раздвџи (Го); *џн ме ӣ уд̄рӣӣ шћа̄ше̄* (Ме); *шћа̄ше̄ свѣ овѣ расїџурїӣ* да му д̄досмо (Ту); *шћа̄ше̄ се̄ ӣџбӣӣ*, нџ хи раздвџисмо (Ту).

Као и конструкције са глаголом *бӣӣи*, и конструкције са *хїџей̄и* Ј. Вуковић одређује као самосталне пошто се „по свом значењу јављају у својству посебног сложеног глаголског облика, и које су перифрастични глаголски облици исто тако колико је то и који од опште познатих сложених глаголских облика“ (Вуковић 1967: 29).

У *Синїакси глагола* дата је генеза настанка конструкције са имперфектом глагола хтети и инфинитивом као и преглед ставова у литератури који се односе на њено испитивање (в. детаљније у: Вуковић 1967: 46–82). Имајући у виду да је домен њене употребе и значењски опсег у нашем говору знатно ужи од оних својствених српском стандардном језику и његовим дијалектима, овде наводимо само запажања која су од значаја за нашу анализу. Наиме, истичемо пре свега да је посредни конструкција за исказивање различитих нијанси модалних значења, која у извесном смислу има „вредност која по значењу одговара кондиционалу (потенцијалу)“. Притом, овај облик може се посматрати и као „антипониран футуру I, као облик у неку руку претериталне будућности“. Такође, ова глаголска конструкција својом употребом није нужно везана за „реченични облик са погодбеном (иреалном) или адверзативном реченицом, него је она много слободнија; и не само то, него овај, у ствари, перифрастични модални облик у својој широкој употреби прелази далеко границе значења у којима се може јавит потенцијал“. Ипак,

како наводи аутор, „треба имати сигурност у језичком осећању да се ова глаголска конструкција разликује као таква од случајева кад исту конструкцију имамо са правим значењем глагола *хтети* (у имперфекту) са инфинитивом датога глагола“ (Вуковић 1967: 48). Једно од модалних значења које дата конструкција може имати показано је на примеру: „Маните се, одговори Мирко и отреса рукама – лепо *х о ћ а х с п а с т и с* ногу. Није шала обиграти сав квартал и сваку механу“. Она је овде „употребљена у једној модалној нијанси значења у којој може доћи и потенцијал (лепо *б и х с п а о с* ногу = морао бих спасти с ногу – да се ствар није изменила); у ствари имамо посла са модалном радњом условног карактера где би условљеност могла да буде лепо изражена у условној реченици, а овде то није укључено него се условљеност подразумева као дата у контексту (да се ствар није преокренула на боље, лепо *х о ћ а х с п а с т и с* ногу ...)“ (Вуковић 1967: 55).

Управо у оваквој служби она наступа и у говору наше зоне. Дакле, форме овога типа казују оно значење које се може исказати потенцијалом (могло је бити, могло се десити и сл.). Напомињемо још и то да се, како је утврдио Ј. Вуковић, значењски врло често она удаљава од наведене семантике, али пошто то превазилази оквире употребе у нашем говору, нећемо детаљније разматрати.

III. ЗАКЉУЧАК

III.1. Основна служба глаголских облика јесте темпорална детерминација предикације – смештање глаголом означених радњи на временску линију на којој се диференцирају три сфере: прошлост, садашњост и будућност.

Спроведена анализа показала је да временску службу у испитиваном говору могу у својој примарној или секундарној употреби вршити готово сви глаголски облици, при чему се дијапазон функција и слобода кретања на хронолошкој линији разликују. Садашњост се у овом говору исказује индикативним презентом. Радње са будућом временском перспективом обележавају се футуром првим и футуром другим у основној служби, те временски транспонованим презентом. Највише могућности у избору језичких средстава налазимо на претериталној временској линији. Говор Тутина, Новог Пазара и Сјенице одликује се изузетним богатством глаголских форми којима се могу обликовати прошле радње. Ареални приступ показао је да се виталношћу и фреквентношћу сваке од јединица наслеђеног четворочланог система претерита испитивани идиом издваја из главнине штокавских говора, где се систем прошлих времена упрошћава губљењем имперфекта, те повлачењем аориста и плусквамперфекта из употребе. Осим временима којима је обележавање прошлих радњи примарна служба претериталност се у овом говору може означити и глаголским јединицама које у одређеним комуникативним околностима наступају као временски транспоноване форме – потенцијалом, императивом, наративним презентом, (ретко) футуром, те различитим перифрастичним конструкцијама специјализоване семантике. Знатно богатији избор конкурентних језичких јединица проистиче из чињенице да у домену прошлости, за разлику од других двеју временских сфера, функционишу дејства која су позната, која су се већ десила, односно дешавала у различитим периодима и на различите начине, која су део говорничковог посредног или непосредног искуства, те као таква подлежу прецизнијем обликовању. Прошле радње могу се дефинисати с обзиром на категорије доживљености

и недоживљености, процесуалности, резултативности, итеративности, хабитуалности и сл. Означена дејства се, потом, могу прецизније одредити с обзиром на удаљеност временског периода од момента говора у смислу ближе, даље или удаљене прошлости, временски квантификовати и сл. На претериталној временској линији могућности за комбинацију глаголских синтаксема којима се оваква нијансирања постижу знатно су слободније јер је прошлост по својој природи неограничена – сеже дотле докле достиже и говорничково искуство, и то не само непосредно већ и посредно, које функционише у виду временом акумулираних знања о догађајима и личностима из историје заједнице, односно путем колективног сећања. С друге стране, природа радњи које именујемо као садашње таква је да су то дејства која су још увек актуелна у моменту говора и посматрају се у процесу, док је код будућих вршење по природи својој неизвесно и у домену је претпоставке, те представљају догађаје који се тек планирају са мање или више сигурности у њихово (из)вршење. С друге стране, прошле радње део су већ проживљених ситуација и догађаја ускладиштених у личном или колективном искуству говорника, те као такве подлежу (пр)оцени и језичком уобличењу које омогућава успостављање јаснијих околности њиховог вршења и суптилније нијансирање сложених односа између различитих акција као делова целивитих догађаја. Прошлост говорнику омогућава већу слободу у избору језичких средстава и при њиховој комбинацији и говорници тај потенцијал најчешће искориштавају. Показало се да у процесу наративизације својих исказа одабирају оне форме које ће омогућити прецизније преношење информације уз што вернији али и упечатљивији и живописнији опис догађаја, уз увек присутну намеру да се прошле радње реактуализују, оживе и представе као у моменту говора актуелне и уприсутњене. Свакодневна комуникација, краћа сапштења, питања, дијалози и сл. свакако нису лишени таквих говорничких интенција.

III.2. Богатство глаголског система испитиваног говора и очуваност наслеђених функција омогући су прецизно уочавање синтаксичко-семантичких карактеристика сваке од анализираних јединица. Специфичност овог дела српског етнојезичког простора садржана је у необичној чињеници да поменуто обиље глаголских форми неретко значи да у говору паралелно функционишу чак и јединице између којих постоје минималне разлике у значењу (наративни потенцијал, императив и конструкција *би* + императив, на пример, подједнако су фреквентни при исказивању хабитуалности, а семантички су веома блиски). То углавном није чест случај на остатку штокавштине, где је, очекивано, природни језички развитак, регулисан принципима језичке економије, ишао у смеру стабилисања обично једне од конкурентних форми (у народним говорима, где је у широкој употреби наративни императив обич-

но изостаје приповедачки потенцијал, или обратно, како је и у стандарду). Прилике затечене у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони омогућиле су да се глаголске јединице сагледају не само као појединачне синтаксеме, већ да се, посматрањем могућности њихове комбинације и конфронтације у ширим контекстима, уоче и суптилне разликовне нијансе које заправо омогућавају њихов опстанак у систему датог говора (јер је потпуно преклапање синтаксичко-семантичких служби са становишта језика као система неодрживо). Стога, посматрано са становишта дијалектологије, а шире и србистике, грађа са терена где глаголски облици имају знатно шире функционално поље и инвентар синтаксичко-семантичких одлика омогућила је да се уоче и издвоје неке од њихових особина које до сада нису уочене, имајући у виду да је процес упрошћавања система на највећем делу штокавштине нарушио претходно присутно богатство форми и њихових служби, те да се на таквој грађи из живог говора провере неке од теоријских поставки око којих су се неретко водили спорови у нашој науци.

Осим у поменутој временској употреби, глаголски облици бележени су и у модалној служби, при чему су издвојени различити типови модалности који се исказују како јединицама којима је то примарна служба (императив, потенцијал, футур други), тако и глаголским временима попут презента, аориста, имперфекта и сл. којима се, осим временског одређења глаголске радње, у одређеним условима може саопштити и шири спектар модалних значења.

Глаголски облици су, дакле, у раду анализирани с обзиром на своје основне и секундарне службе, при чему су се издвајале синтаксичко-семантичке карактеристике појединачних форми. Утврђено је да свака од глаголских јединица има широк дијапазон служби како у својој примарној тако и у службама у које ступају секундарно, при временској или модалној транспозицији. Имајући у виду, међутим, да се у говору најчешће не јављају самостално, већ су у комуникативном чину удружени, глаголски облици сагледају се не само као појединачне јединице система, већ и у сложеној мрежи међусобних односа. Показало се да при здруженој употреби унутар реченице, али и у ширим контекстима синтаксичко-семантичке одлике сваког од њих регулишу како одабир тако и распоред јединица и њихово комбиновање, смењивање, и услове међусобне заменивости у контексту. Примећено је, такође, да од типа текста зависи не само одабир облика, већ и то који ће се сегмент семантичког потенцијала показати као релевантан. Услед тога, вредности глаголских облика испитиване су с обзиром на њихову употребу у различитим типовима текстова/саопштења (наративи, неутрално казивање, евокативно саопштење, емотивни исказ, понављане прошле радње, приповедање личних доживљаја, приповедање 'из друге руке' и сл.). Свака од синтаксема описана је најпре с обзиром на синтаксичко-семантичке функције које су јој примарне, а потом

и у секундарним службама (временско транспоновање, модална употреба), када у говорној сфери најчешће долази до преклапања употребних домена. У анализи се подједнака важност придаје како синтаксичко-семантичким, тако и стилистичким и прагматичким факторима. То се има у виду будући да је сваки од облика у већој или мањој мери носилац и стилског потенцијала (посебно када наступа као временски транспонован, а то значи као маркирана јединица), који, како се показало, у извесним случајевима може бити и примарни регулишући фактор одабира у конкретном говорном чину или типу текста.

У анализи примењиване теорије индикатива и релатива и категорије референцијалности и неререференцијалности омогућиле су издвајање основних значења глаголских облика. Специфичност анализираних грађе, међутим, условила је недовољност примене само једног аспекта анализе, те су у обзир узете и теоријске поставке и закључци у раду помињаних аутора до којих се дошло у нешто комплекснијој и детаљнијој анализи појединачних глаголских облика на дијалекатској и грађи из стандардног идиома (овде мислимо на посматрање индикативног имперфекта при обележавању различитих типова прошлости, презента у основној служби при означавању различитих типова садашњих дејстава; уважавање категорија доживљеност : недоживљеност; процесуалност : резултативност и других, које функционишу као важан разликовни елемент код јединица сличне семантике и сл.). Притом, настојали смо да задржимо јединственост теоријско-методолошког приступа у анализи сваког од појединачних облика.

Као део опште синтезе, изложићемо преглед свих анализираних форми у издвајање основних закључака до којих се током претходне анализе дошло.

III.3. *Инфинитив*. Тутинско-новопазарско-сјеничка зона уклапа се у шири ареал који карактерише стабилност инфинитива, заједно са говорима зетско-сјеничког и херцеговачко-крајишког типа, где се инфинитив доста добро очувао, а потом и шумадијско-војвођанског, где је присутан у нешто мањој мери. С друге стране су српски говори у којима је, у деловању балканистичких развојних тенденција, дошло до потпуне његове елиминације (призренско-тимочка зона), те они у којима је овај процес у знатној мери одмакао под утицајем струјања са јужнијих делова територије (косовско-ресавски и смедеревско-вршачки говори). Анализа инфинитива у нашем раду подразумевала је утврђивање степена присутности његове замене балканистичком конструкцијом *да* + презент, те издвајање синтаксичко-семантичких одлика и језичких околности које о(не)могућавају употребу у различитим службама: као допуне глаголима непотпуног значења, у саставу футура првог, у моноsubjекатским и хетеросубjекатским реченицама и сл. Анализа употребе инфинитива уз глагол *хїџїи/шїџїи* показала је да је избор допуне

релативно слободан – и онда када је посреди футурско и онда када је реч о волунтативном значењу, инфинитив и конструкција *да* + презент могу се замењивати без промене семантике (разлика футурско : волунтативно почива на пуним или енклитичким облицима помоћног глагола) – али форме са инфинитивом превладавају. У негираним формама футура увиђа се јасна значењска разлика која зависи од типа допуне – инфинитивом се казује футурско а *да*-конструкцијом волунтативно значење, па је самим тиме и факултативна дистрибуција двају типова допуне онемогућена. Уз модалне глаголе у грађи су бројнији примери са *да*-конструкцијом, а избор допуне уноси и разлику у семантици. Тако, нпр. ако се уз глагол *мдћ* јави инфинитив, превладава временска нијанса, а радње имају будућу перспективу – *Мдгу њрї-чайї* (претпоставља се могућност будућег вршења); док се при употреби другог типа допуне несумњиво активира модално значење – *Мдгу да њрїчїм* (= поседујем могућност). Исто је и са другим модалним глаголима, с тим да се ова разлика као релевантна јавља само када је тај глагол у презенту, док је у осталим облицима избор допуне слободан. *Да*-конструкција је нешто обичнија и као допуна фазним глаголима, док уз изразе непотпуног значења претеже инфинитив. Најзад, укупни увид у стање у анализираном говору показује да инфинитив има стабилно место у систему, чак иако су бележени случајеви где се говорници чешће опредељују за *да*-конструкцију (подразумева се онда када је избор могућ). Ипак, то не значи да је балканистички процес потискивања инфинитива у овом говору узрапредовао, бар није у већој мери, имајући у виду да се инфинитив чува у готово свим позицијама где то синтаксичко-семантичке околности захтевају.

III.4. *Презенї* је у тутинско-новопазарско-сјеничком говору, а такође и на читавом штокавском терену, централно време глаголског система – њиме се исказују садашње, а временски се према њему одмеравају прошле и будуће радње. Осим у основној, као облик подложен временском транспоновању, презент у испитиваној зони наступа и у секундарној служби обележавања прошлих и будући радњи. Ареални преглед прилика на другим тачкама штокавске територије показао је да на читавом терену владају уједначене прилике – свуда временски транспоновани презент припада реду високофреквентних јединица. Анализа наше грађе показала је да се презентом у основној служби исказују како садашње референцијалне (глаголима несвршеног вида) тако и неререференцијалне радње (глаголима префективног и имперфективног вида), детерминисане или ширим контекстом или помоћу различитих одредби у служби временских детерминатора. Бележен је и у временским релативу и у квалификативној употреби. Анализа презента у основној служби означавања садашњости подразумевала је разматрање питања да ли индикативни презент може обележавати само радње које се

врше у самом моменту говора или је домен његове употребе шири. Показало се да синтаксичком индикативу припадају и презентске радње које припадају шире схваћеном временском интервалу (шира садашњост, свевременост омнитемпоралног типа). Друго важно питање, а у вези је и са претходним, тиче се провере у науци присутних ставова да презент уопште не поседује темпоралност. Теоријско становиште по којеме презент свакако временски одређује глаголску радњу, и штавише стоји у центру темпоралног система, поткрепљено је бројним примерима из наше грађе. Показало се да при исказивању будућих радњи презент наступа као јединица конкурентна футуру првом (за два дана *долџим* у Рајетиће (Ра)) или футуру другом (док не *свџиши* тџ, мџку ћеш виђет (Гр)), са којима се у контекстима може замењивати без промене значења. Као важну одлику овога говора истичемо могућност употребе несвршених презентских форми у служби футура другог (пџзи џдовџт от Пазарџшта кад *идџи* (Боб)), што је неубичајено како у већини народних говора тако и у стандардном језику. У футурској служби широко се употребљавају и презентски ликови са проширеном основом (ако *рџџџднџ* продавница; ако шта *ваљџдџ*, узџћу и тџбе; ако *се имџдџ* срџћџ; кад *хџџднџ* да дџћџ (Ту)) или са префиксом *уз-* (ако *узрџдџ*). Посебна пажња посвећена је анализи примера наративног презента, а та се функција посматра као маркирана у односу на основну, немаркирану. Показало се да одлика маркираности проистиче из тога да у овој служби презент уједно задржава основна синтаксичко семантичка својства (обележавање актуелне радње) с једне, уједно наступајући у релативној служби са друге стране, а то значи да се облик употребљава са циљем повећања степена експресивности. Наративни презент у нашој грађи није бележен самостално већ удружен са осталим претериталним облицима, и то по правилу у ширим наративним одсецима, када је дискурс организован као причање/приповедање. Исту организацију језичког контекста наративни презент захтева и у другим говорима у којима се употребљава. Анализирани примери показали су да ова особина произилази из чињенице да наративни презент не поседује могућност самосталног временског одређења радње, и стога се најчешће комбинује са осталим претериталним формама које су носиоци темпоралности. На стилском плану је утврђено да се комбинацијом облика постиже и дезаутоматизација наративног тока и прецизније нијансирање временских односа међу описаним радњама. Основна служба презента овде јесте стилско уобличење исказа – поновно оживљавање прошлих радњи, њихова реактуализација. За разлику од имперфективног презента, који обележава процес радње, њиме се више исказује радња као целина. Такође, свршени презент углавном подразумева линеарни, прогресивни хронолошки распоред, радње се нижу једна за другом у временском следу, док несвршене форме чешће означавају радње као истовремене са другима, и које као такве, удружене, дају слике стања. При

исказивању појединачних прошлих радњи домен употребе и синтаксичко-семантичке одлике презента мање-више поклапају се са перфектом (крњим и пуним), аористом, имперфектом. Када се њиме обележава виšekратност у прошлости, презенту конкуришу императив, потенцијал и *би* + императив. И у једном и у другом случају, међутим, уочено је постојање разлика међу конкурентним формама, и то у барем једној семантичкој компоненти, а применом трансформационог критеријума показало се да приликом замене увек долази до извесних значењских или барем померања на стилском или прагматичком плану.

III.5. *Имперфекат* је у тутинско-новопазарско-сјеничком говору жива категорија, те се он уклапа у шири ареал који захвата говоре призренско-тимочке зоне, на које се надовезују говори зетско-сјеничког и херцеговачко крајишког типа, и то превасходно они у Црној Гори, док се у србијанском делу имперфекат нешто ређе јавља, што је последица контаката са говорима других дијалеката (шумадијско-војвођанског и косовско-ресавског) из којих је овај облик готово потпуно ишчезао, или утицаја стандарда, где је имперфекат такође сведен на окамењене остатке, те ограничен на књижевноуметнички подстил. На испитиваном терену имперфекат функционише као глаголски облик којим се означавају прошле радње, по правилу из домена личних доживљаја говорног лица, приказане у свом трајању (дужем или краћем), и најчешће вршене напореда са неком другом претериталном радњом или ситуацијом, при чему имперфектом означена дејства не подлежу могућности временског ограничавања. Свака од наведених одлика овог глаголског облика испитана је анализом бројних потврда. Показало се да предикати у имперфекту могу садржати радње индикативног (што потврђује новије теоријско виђење овога облика, насупротив ранијем схватању имперфекта као искључиво релативске категорије) и релативног, те референцијалног и неререференцијалног типа. Испитујући услове употребе имперфекта у означавању прошлих радњи које се међусобно разликују по питању временске блискости моменту говора – радње из блиске, даље, далеке и неодређене прошлости – дошло се до закључка да овај облик, при таквом кретању на временској линији показује разлике у семантици. У домену блиске прошлости њиме се казују радње чије се време вршења додирује са моментом говора – говорно лице уочило их је пред самим говорним моментом, када престају сазнања о евентуалном наставку њиховог вршења и у садашњем времену (а који може и не мора бити присутан). У овој служби имперфекат је незаменљив осталим облицима. У сфери даље прошлости имперфекту је конкурентан и према синтаксичко-семантичким својствима најближи несвршени аорист, због чега су ова два облика у литератури неретко потпуно изједначавана. Наша анализа показала је јасно постојање

значањских разлика – имперфекат приказује радње посматране у процесу, у току вршења, док се аористом исказује целовитост акција, уз наглашену компоненту резултативности; имперфекат, даље, не подлеже временској квантификацији, док је за аористне радње могуће утврдити границе у смислу почетка и краја вршења; сличност двају облика јесте у обавезном присуству компоненте доживљености. Када обележава радње из далеке прошлости, имперфекат служи за организовање темпоралног фона на који се смештају друга оделита дејства саопштене осталим претеритима. Он овде радње приказује више као стања или опште околности које су биле на снази током читавог периода вршења осталих акција. У овој служби може се заменити перфектом, при чему би дошло до повлачења компоненте доживљености, а у појединим случајевима конкурентан му је и наративни презент. Имперфекат за неодређену прошлост употребљава се када је говорнику индиферентно да ближе временски одреди имперфекатско стање. Најчешће се користи онда када причалац наслања своје причање на доживљавање неког лица од кога је сазнао оно што ће испричати, саопштити, учинивши притом индиферентним време причања. У грађи су забележени и примери имперфекта у деиктичкој служби, у којој му је конкурентан аорист, па се могу замењивати без промене значења. Модални имперфекат налазимо и у примерима типа *ићаше* + инфинитив / *да* + презент. Особина имперфекта да казује радње посматране у њиховом трајању, током ког су се обично паралелно вршила и нека друга дејства, односно његова могућност да означи стање које је обележило временски период унутар ког су се реализовале још неке акције, упућују на семантику напоредности, која се узимала као још једна од суштинских својстава овог облика, што је било предмет неслагања аутора. Наша грађа показала је да је исказивање напоредних радњи најчешћи вид употребе имперфекта, али не и његово нужно својство, јер је бележен и у ситуацијама када радње самостално смешта на претериталну временску линију. С друге стране, несумњива одлика овога облика јесте приказивање радњи као акција у току – процесуалност – те из тога проистекла немогућност временског ограничења њиховог дејства.

Ш.6. *Аорисџ*. Позиција аориста у четворочланом претериталном систему тутинског говора стабилна је, што је одлика и зетско-сјеничког дијалекта у целини. Основна разлика испитиване зоне у односу на главнину штокавских говора јесте широка заступљеност имперфективног аориста. У вези са аористом испитивана су следећа питања: удаљеност глаголом означених радњи од момента говора, где се анализом грађе утврдило да обележена дејства не морају нужно припадати блиској прошлости, како се неретко у литератури тврдило, већ се могу смештати на било коју тачку на претериталној временској линији; друго важно питање тицало се употребе аориста нес-

вршених глагола и односа према перфективном аористу с једне и имперфекту с друге стране, где се анализом примера којима се обележава блиска, даља или удаљена прошлост утврдило јасно постојање разлике у семантици несвршеног аориста и имперфекта – аорист увек са собом носи значење резултативности, без обзира на то да ли је посреди свршена или несвршена форма (разлика између два типа аориста је само у дужини трајања глаголом означене радње), а поседује и могућност временске ограничљивости радње, док се имперфектом нужно обележава процес радње, акција, дејство које се у прошлости посматрало у току свога вршења и које као такво не подлеже временском ограничавању; компонента доживљености која се активира употребом аориста (готово редовно јер су примери за недоживљене радње врло ретки, а и ту се може говорити о специфичном поступку уживљавања у прошла дејства са циљем њиховог живописнијег представљања) једна је од суштинских особина овога облика, и она чини да аорист у систему функционише као маркирана форма, носилац стилског потенцијала, и ту је синониман са имперфектом. Поређењем аориста са осталим формама такође се показало да се не може говорити о односу апсолутне заменљивости, иако као аористу семантички блиски корелати у систему функционишу наративни презент (разлика је у томе што презент не мора нужно обележавати доживљеност, нити може бити употребљен самостално у исказима из свакодневног говора или у нарацији, јер тражи шире наративне целине и јавља се увек у низовима и у комбинацији са осталим облицима који су носиоци темпоралности), крњи перфекат (који се од аориста разликује по томе што више упућује на стања настала у резултату глаголске радње него на саме радње, како је код аориста и сл.) или пуни перфекат (који услед универзалности своје семантике може замењивати било који облик али се исказ тада лишава стилогености и компоненте доживљености). Аорист је, као и имперфекат, у овом говору бележен и у деиктичкој и другим модалним службама. Најзад, овај облик у свакодневном говору користи се када се жели пренети или информација о доживљеној радњи која се десила пред моментом говора, или о радњама из даље прошлости које се саопштавају као новина, односно у питањима, и свуда у исказ уноси експресивност. У ширим нарацијама, када се говори о прошлим догађајима комплекснијег типа, осим уношења семантике личне посведочености, говорници употребом овог облика своје проповедање чине динамичнијим и живљим, и то комбиновањем аориста и осталих глаголских облика са претериталном службом, када се форме различитих синтаксичко-семантичких и стилских одлика међусобно смењују и преплићу у поступку приповедања, репрезентовања и оживљавања прошлих доживљаја.

III.7. *Перфекат*. Као универзално глаголско време којим се може обележити било која прошла радња, перфекат спада у ред најфреквентнијих

облика са претериталном службом. За разлику од већег дела штокавштине, где је заступљеност перфекта далеко већа, што је стање настало у резултату потискивања облика спецификованије семантике, у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони није забележен већи обим продора перфекта у сферу употребе осталих јединица. Чувајући своје наслеђене функције, перфекат се, како се показало, употребљава увек када се јави потреба за обележавањем прошлих радњи са неутралне позиције, када је намера говорника да првенствено укаже на информативну страну исказа, те реферише о радњама са објективног становишта. То се најбоље очитује при посматрању ширих наративних целина, где перфекат у сегментима који одговарају поменутиим карактеристикама има примарно место. Свако напуштање неутралне наративне позиције у принципу условљава и промену језичких средстава (нпр. у приповедању неког догађаја након експозиције која се даје најчешће перфектом, даље причање о појединачним догађајима, збивањима, стањима обликује се тако што се укључују остали облици са претериталном службом, а инвентар, распоред и редослед форми зависи од синтаксичко-семантичких могућности сваке појединачне јединице), што свакако упућује на то да је домен употребе (делимично синонимних) јединица система у испитиваном говору јасно разграничен. Перфекат се одликује широким спектром синтаксичко-семантичких служби, па готово да нема ограничења у његовој употреби. Бележен и у синтаксичком индикативу и релативу, и при обележавању референцијалности и неререференцијалности, а тако и у модалној служби. Имајући у виду да му је семантика универзална, перфекат чешће него остали облици захтева учешће додатних језичких средстава којима се маркира прецизнији период вршења радње, време трајања, антериорност, постериорност, симултаност, итеративност, вишекратност и сл. Као важну диференцијалну црту испитиваног говора према осталим дијалектима и стандарду, где функционише само несвршени перфекат, издвајамо могућност употребе перфективних облика у служби исказовања хабитуалности. Перфекат се најчешће среће у контекстуалном окружењу где се удружује са осталим претериталним формама; неретко управо са аористом, са којим показује највише сличности на синтаксичко-семантичком плану. Забележени контексти комбинације перфекатских и аористних форми сугеришу и принципе њиховог распореда у дискурсу наративног типа. Перфектом се најчешће обележавају радње које су општег типа, указује се на (често универзалне и општеважеће) околности које су биле на снази у времену на које се мисли; он има улогу експозиције, организује темпорални фон на коме се распоређују остале радње спецификованије семантике, док се аористом исказују појединачне радње, које се некада након перфекатских наводе како би се указало на преокрет или епилог који је наступио и довео до промене наведених околности. На приповедном плану аористне форме уносе динамичност у иначе мирни ток приповедања који се

постиже перфектом, уз увек присутну компоненту доживљености. Слично је и када је посредни комбинација са осталим формама (удружен са облицима хабитуалне семантике такође наступа као носилац темпоралности и има припремну улогу за увођење наративног императива или потенцијала и сл.), када перфекат углавном задржава своју основну улогу, с тим што тада у први план долазе синтаксичко-семантичке карактеристике конкретне форме која је употребљена.

Посебна пажња у анализи посвећена је *крњем перфектџу*, за који се утврдило да у испитиваном говору функционише као маркирана у односу на пуну, немаркирану форму. Иако је било неслагања у литератури у вези са тиме да ли се овим обликом могу обележити и индикативне или само релативне радње, поређењем примера крњег и пуног перфекта дошли смо до закључка да не постоје синтаксичка ограничења за употребу краће форме, а и сама информативна страна исказа остаје иста уколико дође до замене једног облика другим. Разлике постоје само на стилском плану. Међу основним факторима који мотивишу одабир краћег перфекта из система претериталних јединица свакако се издваја постојање изразито експресивне компоненте, могућност да се, уз обележавање прошлог времена, односно исказивања радње као чињенице, семантичка структура исказа „обогаћити“ присуством модалних компоненти као што су став изненађења (догађај је наступио као новина), став неочекиваности (радња се предочава као извесни преокрет) и сл., те тежња ка језичкој економији. Издвојено је више категорија у којима функционише крњи перфекат, а своју примену најчешће налази при а) исказивању радњи које су се десиле непосредно пред моментом говора, а које говорник саопштава као новост, која најчешће има вредност изненађења; б) обележавању дејстава које припадају нешто даљој прошлости, а за која је говорно лице или тек сазнало (често нису очекивана), те као таква за њега представљају изненађење, или су то радње за које говорно лице сазнало у било ком прошлом тренутку, али их као новост предочава слушаоцу; в) исказивању радњи које су наступиле изненада, неочекивано, или оних чије се (из)вршење очекивало дуже време па је сам моменат акције наступио као извесни прелом, односно прекид дотадашњег стања, некада и као преокрет у смислу супротности од очекиваног; г) наративном режиму казивања, када крњи перфекат често заузима иницијалну, стилски маркирану позицију (његова је употреба овде заправо мотивисана примарно разлозима стилске природе), и тада приповедање тече налик ономе које налазимо у народним приповеткама; д) када се жели направити прелазак са радњи на стања и сл. У свим наведеним категоријама очитује се наглашено присуство компоненте резултативности, истицање у први план стања која су настала у резултату радње а не радње као такве, што је и основна разлика према пуној

форми перфекта, али и према осталим облицима, у првом реду аористу, који му је најближи по семантици.

III.8. *Плусквaмперфекaт*. Процес потискивања плусквaмперфектa у различитој мери захватио је српске говоре. Идиоми у којима је тежња ка елиминацији овога облика из система у почетној или поодмаклој фази показују да су њиме захваћене прво форме са имперфектом помоћног глагола, потом оне са глаголима несвршеног вида, док облици творени са перфектом глагола *биџи* и свршеним глаголом показују нешто виши степен виталности. Насупрот оваквим приликама, у тутинско-новопазарско-сејничкој зони, где овај облик чува наслеђене ликове и домен примене, плусквaмперфекат је обичан са обеа формама глагола *биџи*, а бележен је како у свршеним тако и у несвршеним видским ликовима. Синтаксичко-семантичке одлике двају типова плусквaмперфектa разликују се, па се облици са имперфектом употребљавају при обликовању доживљених радњи, док код форми са перфектом помоћног глагола ова особина није нужно присутна, те су оне стилски немаркиране. Остале значењске одлике и једне и друге варијанте се поклапају – плусквaмперфекат у систему функционише као глаголска синтаксема којом се најчешће казују прошле радње вршене пре неке друге, такође прошле радње. Ово је, уједно, и његова основна служба у осталим дијалектима и стандардном језику. Наша грађа показала је, међутим, да осим семантике антериорности, која јесте основна и најобичнија, плусквaмперфектом се могу исказати и дејства постериорна или симултана у односу на неку другу прошлу радњу (иако се у литератури неретко тврдило друкчије); а даље и то да плусквaмперфекат не мора нужно бити везана јединица (како се неретко у интерпретацији овога облика у литератури истицало) – сем релативно конципованих, њиме се могу обележити и индикативне прошле радње. Стога, анализа примера показала је да код плусквaмперфектa ипак није примарно исказивање семантике антериорности већ значење дезактуелизованости радње која се у прошлости (из)вршила. Дакле, овим обликом исказују се прошла дејства чији резултат у моменту говора није актуелан, односно резултати настали вршењем те радње у садашњости се не виде. Поређењем плусквaмперфектa и перфектa, као семантички најблискијег корелата, уочило се да је синонимност форми само делимична, јер се заменом перфектом повлаче обе важне (иако не и једине) значењске одлике плусквaмперфектa – и семантика антериорности и дезактуелизованост глаголске радње са становишта садашњег времена.

III.9. *Футур I*. Футуром првим се у испитиваном говору казују будуће радње. Овај облик веома ретко подлеже временском транспоновању, па је бележен сасвим мали број примера футура у служби исказивања прошлих радњи. Нешто ширу примену има у модалној употреби. У тутинско-

новопазарско-сјеничкој зони футур први може обележавати будуће радње референцијалног и неререференцијалног типа у синтаксичком индикативу и релативу, а на чију се будућу перспективу упућује или самим футурским формама или уз употребу језичких маркера временског типа. У његовој основној служби футур први у испитиваном говору неретко замењују облици презента и то пре свега имперфективног, док се перфективни презент у футурској служби употребљава ређе и то увек у реченицама са прилозима *можда* или *дако*. Као синонимне јединице у одређеним контекстуалним условима у овом говору функционишу и футур први и футур други

III.10. *Фуџур II*. У раду је футур други анализиран као временски глаголски облик релативног карактера којим се исказују радње схваћене као будуће у односу на неку другу будућу радњу (најчешће исказану футуром првим или презентом за будућност). Као синонимне футуру другом посебно често се јављају форме презента са проширеном основом (*мѡгнѣм*, *имѡд(н)ѣм*) или облици са префиксом *уз-* (*узрѡдиѣи*, *узмѡгнуѣи*). Стандардном језику и већини дијалеката несвојствена употреба футура првог са значењем футура егзактног у овом говору сасвим је обична. Наша грађа потврдила је новију теорију о томе да се футур други може употребити и у простој, а не само у сложеној реченици, с тим да он тада захтева присуство модалних прилога *можда* и *дако*.

III.11. *Поѣнцијал*. У претходној анализи утврђене су синтаксичко-семантичке вредности потенцијала употребљеног како у својој примарној служби тако и у функцији означавања прошлих понављаних радњи. Потенцијалом се у основној служби у говору Тутина Новог Пазара и Сјенице исказује се широк дијапазон модалних значења (могућност, жеља, спремност за вршење радње, намера, увереност и сл.). Тутинско-новопазарско-сјенички говор одликује се широком употребом потенцијала у временској служби. Њиме се означавају прошле неререференцијалне радње исказане глаголима свршеног и несвршеног вида. Контексти у којима је бележен на структурно-семантичком плану потпадају под исти наративни тип дискурса. Наиме, приповедање о прошлим радњама које су се понављале (обичаји, ритуалне радње, сезонски радови) погодује употреби овог глаголског облика, што је омогућило да се његова семантика сагледа у широком дијапазону функција. Разматране су три одлике својствене временски употребљеном потенцијалу, а које су уједно и најважније, односно диференцијалне у односу на друге глаголске облике употребљене у истој функцији, а то су: семантика поновљивости, (вишекратности), одвојеност од момента говора, те ефекат емоционалне ангажованости, односно доживљености, који се постиже употребом овог глаголског облика. Показало се да потенцијал сам по себи носи семантику поновљивости, те најчешће нису потребна додатна језичка средства која

би је маркирала, што углавном није случај са другим глаголским облицима (перфектом или приповедачким презентом нпр.). Стога, највећи број примера потенцијала у временској служби у нашој грађи чине они у којима се хабитуалност препознаје на основу контекста. Друга важна особина временски употребљеног потенцијала јесте одвојеност глаголом означених радњи од садашњег времена, односно њихова ограниченост на време које је у односу на моменат говора означено као прошло. Вршење, или, тачније, понављање глаголом означених радњи дешавало се у прошлости, што значи да су, у тренутку говорења о њима, те радње из садашње перспективе дезактуализоване, те по својој суштини дисквалификоване као поновљиве, што је основна диференцијална одлика према перфекту, који не искључује могућност одређења радњи, односно њихових резултата као актуелних са становишта момента говора. Трећа важна одлика јесте присуство експресивне компоненте емотивне ангажованости. Потенцијал своје место налази у евокативном, емотивном типу саопштавања, што је још једна од диференцијалних црта према перфекту, а уједно, и својство које потенцијал повезује са императивом. Дакле, показало се да потенцијал у временској служби заузима значајно место у систему глаголских облика за казивање прошлих ситуација у нашем говору. Избор потенцијала у говорном чину је, међутим, регулисан неколиким синтаксичко-семантичким факторима. Имајући у виду да су му конкурентни перфекат, временски транспоновани презент и наративни императив, обликовање предикације потенцијалом захтева испуњење неколико синтаксичко-семантичких, односно прагматичких околности. Наиме, уколико је посреди намера говорника да означи радње које су се понављале у прошлости, и чије је вршење у садашњем моменту дезактуализовано, што подразумева да се на наративном плану у исказ уводи компонента емотивности и носталгичности, примарно средство за њихово саопштавање у говорном акту постаје потенцијал. Притом, маркери који упућују на постојање наведених семантичких компоненти на конкретној грађи препознају се или на основу контекста, или се пак на синтаксичком плану маркирају посебним језичким средствима.

III.12. *Императив*. Сем што се употребљава у модалној служби, када се њиме изриче заповест, жеља, молба или уопште подстицај за вршење глаголом обележене радње, наша грађа показује да императив веома често подлеже и временском транспоновању, и тада се њиме исказују појединачна или прошла дејства која се одликују вишекратношћу. Иако у служби обележавања прошлих понављаних радњи императив има готово идентичне синтаксичко-семантичке одлике као и потенцијал, у нашем говору паралелно функционишу обе јединице, за разлику од главнине говора где се у овој служби стабилисао императив, или стандардног језика, где је скоро потпуно пре-

овладао потенцијал. У говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице императив у временској служби најчешће се употребљава да се њиме обележи мноштво радњи које су се у прошлости понављале по извесном, најчешће утврђеном редоследу. Грађа којом располажемо показује да овај облик поседује исти тип стилогености као и потенцијал. Стога, три особине које се сматрају најважнијима када је у питању временски употребљен императив овога типа јесу семантика вишекратности, одвојеност од момента говора, те емотивна ангажованост. На основу свих наведених типова примера закључено је да временски транспоновани императив радњу означава као: а) прошлу и б) у протеклом времену понављану. Носилац семантике хабитуалности радње јесте сам императив, а испољавање ове особине потпомогнуто је или контекстом или посебним одредбама. Од значаја за утврђивање значењских особина императива била је чињеница да се семантика прошлости и семантика поновљивости у домену употребе увек јављају здружено. Показало се, ипак, да у случају императива семантика поновљивости има примарну улогу, а да је значење прошлости само пратећи моменат који се појављује више захваљујући самом контексту, тачније ближе синтаксичком окружењу него ли самом императиву. Обимна грађа сугерисала је закључак да је улога императива у обликовању саопштења у првом реду да именује радњу и значи је и понављану, тачније поновљиву, а тек онда као прошлу. Забележени примери радњи означених наративним императивом у највећем броју случајева јесу оне које припадају прошлости, али то није увек нужна појава. Наиме, релативно су чести примери у којима радње означене императивом, на специфичан начин, у виду још увек важећих обичаја или навика, вреде управо за садашње време. Даље, показало се да комбинацију императива са осталим глаголским облицима у ширим контекстима условљавају синтаксичко-семантички фактори, а затим и моменти стилске природе, као да се императивне форме најчешће јављају здружено са облицима наративног презента, потенцијала и префекта, а врло често и са изофункционалним формама потенцијала. У истим контекстима бележене су и друге глаголске форме (аорист и имперфекат у служби обележавања појединачне прошле радње, на пример). Императив у служби обележавања појединачних прошлих радњи користи се готово редовно од глагола свршенога вида, а означену радњу приказује као целину, предочавајући је у њеној заокружености, као процес (извршен у једном тренутку у прошлости. Поред тога, радње означене овим обликом могу спадаати у домен доживљаја говорног лица, али компонента доживљености није обавезна. Такође, императив се у приповедању ретко употребљава да самостално темпорално одреди именовану акцију, углавном се бележи у ширим наративним дискурсима, када обележава радњу посматрану као једну етапу унутар приповедања неког догађаја комплекснијег типа. Имајући у виду то да казује целовиту радњу (насупротив, на пример, имперфекту којим се обе-

лежава трајна радња посматрана у току вршења) дату као елеменат шире обухваћене догађајности која се презентује у приповедању, те да уноси динамичност у приповедање доживљених и недоживљених радњи, као и то да се одликује експресивношћу, императив највише сличности показује са наративним презентом, код којег такође налазимо све наведене особине, с тим да у односу на презент, императив приповедању даје додатни моменат динамичности: приказане слике брже се смењују следећи једна за другом.

Ш.13. *Глаголски њридеви*. Трпни глаголски придев и радни глаголски придев у систему тутинско-новопазарско-сјеничког говора употребљавају се искључиво у саставу сложених глаголских облика перфекта, плусквамперфекта, потенцијала и перифрастичним глаголским облицима.

Ш.14. *Глаголски њрилози*. *Глаголски њрилог њрошли* у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони није бележен у глаголској служби. *Глаголски њрилог садашњи* у испитиваном говору је присутан али му фреквентност није висока. Домен употребе је сужен па је овај облик бележен само у неколико служби попут: узрочне, начинске и пропратнооколносне.

Ш.15. Као *њерифрасњичне конњструкције са сњецијализованом семантиком* у говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице забележене су следеће форме: *би* + императив, *било* + инфинитив и *шћаше* + инфинитив.

Имајући у виду честу употребу потенцијала и императива у временској служби у случајевима када се у говору приповеда о прошлим догађајима који су се, најчешће по утврђеном редоследу, понављали, тутинско-новопазарско-сјенички говор уклапа се у шири ареал зетско-сјеничког дијалекта, а, даље, и у ситуацију која карактерише српски етнојезички простор у целини. Особеност којадиференцира овај идиом од осталих српских говора тиче се постојања конструкције *би* + императив, која, специјализована за исказивање семантике протеклог понављања, у систему паралелно егзистира са другим двама поменути облицима. Анализом грађе и поређењем са стањем у говорима који поседују идентичну конструкцију, а изван су српског дијалекатског простора, као и са осталим говорима зетско-сјеничког дијалекта у којима сличну функцију врши спој императива и глагола *хњењти*, изведен је закључак да се могући разлози за њен настанак могу пронаћи уколико се посматра план језичке употребе. Наиме, конструкција *би* + императив (и поменута конструкција са глаголом *хњењти*) највероватније је настала као резултат тежње за стварањем језичког средства специјализованог за казивање семантике протеклог понављања, односно као последица контаминације двају (у временској употреби) изофункционалних глаголских облика. Поменути процес на различитим тачкама штокавског терена карактерише неједнак интензитет (у говорима у Босни и Херцеговини хабитуал је у великој мери по-

тиснуо потенцијал и императив у овој служби, што није случај са тутинским говором, где су ова два облика знатно фреквентнија), потом неједнака ареална распрострањеност као и различитост у избору морфолошких средстава (у босанскохерцеговачким говорима и у нашем ареалу у употреби је помоћни глагол *биџи*, а у црногорским говорима *хиџеџи*).

Перифрастични облик *било* + инфинитив употребљава се за обележавање радњи чије се (извршење у прошлости (није) догодило, што из перспективе говорног лица намеће потребу да се, осим констатовања (не) извршења саопшти и став личног неслагања са датом чињеницом, оличен у наглашеној нијанси прекора због (не)вршења обележене акције, а уједно и став ликована због последица које су након тога уследиле. Стога ова синтаксичка јединица поседује и компоненту модалности, односно осим информативне носилац је и експресивне вредности.

Конструкција са имперфектом глагола *хиџеџи* / *хиџеџи* користи се у тутинско-новопазарско-сјеничком говору да се њоме искаже радња која се у прошлости није (из)вршила, иако су за њено (из)вршење постојали реални услови. Неизвршење глаголом именоване радње углавном се на прагматиком плану истиче као позитивна, повољна околност (у смислу 'добро је што се то и то није догодило'). У контекстима је поред именовања радње таквог типа обично у зависној или напоредној реченици саопштена и радња која је довела до спречавања њене реализације.

III.16. Осим наведених, базичних тачака на којима се заснивала наша анализа, а које се тичу утврђивања системске природе сваког од облика на морфолошком и синтаксичком плану, односно унутарјезичких фактора који регулишу развитак система, у раду су се у обзир узимали и ареални фактори, као такође битан чинилац који има утицаја на усмеравање путева језичког развитка. Примећено је, најпре, да на еволуцију језичког система утичу контакти са околним идиомима структурно различитог типа (присуство дужег инфинитива, различити облици имперфекта и сл.), који доводе до појаве микрораслојености унутар говора. Порекло становништва и професионална припадност важни су фактори којима се објашњава варијантност језичких категорија и средстава на различитим нивоима дијалекатског система. Најизраженији утицај свакако се очитује на фонетско-фонолошком плану. У синтаксичком домену, међутим, изванјезички утицаји овога типа немају већег значаја, те се разлике у глаголским облицима и њиховој употреби код говорника муслимана и хришћана, потом и код муслимана различитог порекла, углавном нису бележиле.

III.17. Најзад, у читавој анализи вршено је поређење стања затеченог у испитиваном идиому са ситуацијом која карактерише околне говоре. Поређење са говорима зетско-сјеничког типа у Црној Гори од значаја је јер

највећи део становника наше зоне представљају досељеници са ових просто-ра, који су свој идиом донели у нову постојбину, а који је временом еволуирао, те на синхронном плану на свим нивоима уочавамо појаву диференцијалних особина. Ипак, сличности међу њима знатно су израженије, што несумњиво упућује на структурну истородност ових говора, односно припадност истом дијалекатском систему. Извршено је и поређење са говорима зетско-сјеничког типа на територији Србије имајући у виду њихову припадност истом поддијалекту и заједничке еволутивне токове. Поређење са стањем у околним говорима херцеговачко-крајишког и косовско-ресавског типа имало је за циљ да се увиде међусобни утицаји говора једних на друге, при чему су такође уочене значајне потврде присуства интерференције у рубним подручјима. Упоређивање прилика на нашем ареалу са онима које карактеришу српске говоре на Косову и Метохији извршено је зато што су ови говори у историјском развоју имали доста сличне еволутивне тенденције. Посреди је ареал у коме су контакти са несловенским језичким структурама били интензивнији него у главнини штокавских говора, што је све условило да им путеви развоја буду унеколико сродни и да резултирају појавом сличних односа унутар језичког система, што се показало и на синхронном плану откривањем значајних изоглоса које се протежу овим простром у целини (са овим говорима зетско-сјеничка зона, којој се прикључују и говори херцеговачко-крајишког дијалекта, чини шири ареал на коме наслеђени систем глаголских облика у погледу и инвентара и њихових функција одражава старије стање које је било присутно пре новијих тенденција које су на остатку штокавске територије довеле до знатног упрошћавања на морфосинтаксичком плану).

III.18. Изнета анализа грађе из идиома смештеног у периферној зони, изван иновационог жаришта које систем води ка умањењу броја јединица и њихових служби, стога омогућава стицање увида у неке од функција глаголских облика какве нису познате стандардном језику и централноштокавском говорима. У некима од категорија, може се рећи и неочекивано, такве еволутивне тенденције нису ни зачете, док се у другима њихово присуство увиђа у мањем или већем степену. Све то омогућава не само синхрони увид у прилике у глаголском систему на испитиваној зони и функција глаголских синтаксема, већ предвиђање и праћење путева развоја којима би систем овога говора у будућности могао кренути, те евентуалних њихових исхода.

IV. ИЗВОДИ ИЗ ДИЈАЛЕКАТСКИХ ТЕКСТОВА

Попе

На Богојављење кад бйдѣ рѣно изјутра. Ўвечѣ спрѣмиш вѣду, тѣ сѣтрадѣн се нѣси вѣда, на Крстѣвдѣн. То донѣсѣ пѣп тѣ вѣду, тѣ тѣ вѣду спрѣмиш за ујутру, а љвечѣ се утѣчи за ујутру. И ујутру понѣсѣш, тѣмо стѣвиш секѣру и обрѣнеш онѣ оштриѣ на дѣснѣ, ѣе сѣнце изгријѣвѣ. Ўзмѣш флѣшу водѣ и тѣмо двѣе децѣ чѣкѣ, а јѣдно се старѣјѣ окрѣѣ и на дѣснѣ стрѣн прѣво пѣчнѣш. Трипѣт се обрѣнеш овакѣ док стѣгнѣш до онѣ флѣшѣ, пѣ се прекрѣстиш. Пѣткѣ се обрѣнеш. И пѣслѣ кад се трипѣт обрѣнеш, скѣчиш мѣзгѣ, нѣге да не раздѣѣаш. Скѣпиш нѣге и скѣчиш с онѣ секѣрѣ мѣзгѣ тѣмо кол'ѣко мѣш, ко мѣтар мѣш да скѣчиш. Гл'ѣдѣ се кѣ вишѣ мѣре да скѣчи, тѣ је кѣ дѣмек вреднѣ, кобајѣги. Кѣжѣ: „Ја свѣ дѣвдѣ, тѣ коѣчко скѣчи“, те такѣ тѣ скачѣ. Тѣт се бѣк јѣвлѣѣ, изјутра. Ко порѣниш те погл'ѣдѣш, отвѣрѣ се небѣса, кад мѣш да потрѣфѣш, и пожел'ѣш кат се отвѣрѣ небѣса, тѣ гл'ѣдѣш на прѣзор и гл'ѣдѣш: „Дѣди ми, бѣже, дѣбро здравѣе, како јѣ гл'ѣдѣм овѣ да видѣм отвѣрена небѣса“. Нѣкѣ погрѣши, па рѣкѣ: „Дѣди ми глаѣу кол'ѣко бѣчук“. Он шѣѣо да рѣкнѣ: „Дѣј ми, бѣже, бѣчук пѣрѣ“. Ыштѣ се код бѣга, и здравѣе се ѣштѣ крѣз прѣзор, и гл'ѣдѣ отвѣрена небѣса, и куд је он погрѣшиѣ и рѣкѣ: „Дѣј ми, бѣже, глаѣу кол'ѣко бѣчук“. И бѣк му дѣди глаѣу кол'ѣко бѣчук, и нѣје мѣгѣ да изѣѣ на прѣзор док му нѣсу распѣл'ѣл' и прѣзор.

На Гѣрѣвдѣн испѣд воденицѣ се узѣмѣ вѣда, нѣшто је бѣлѣ ѣе се тѣ окрѣѣ кѣмѣн, окрѣѣ се кѣмѣн, пѣ тѣ нѣшто ко здравѣшѣ испѣт кѣмена. Оѣдѣш под воденицу, пѣ се окупѣш прѣѣ сѣнца у лѣдну вѣду, понѣси пешкѣр и окупѣ се у лѣдну вѣду и тѣ се обѣчѣш и свѣ. И тѣ зѣвѣш нѣкѣга кад видѣш од дрѣгѣвѣ ил дрѣгарѣцѣ, по ѣмену, ѣна се озѣвнѣ, штѣ је, не вел'ѣ мѣл'ѣм него штѣ је. „Е видѣш л'ѣ и овѣ зѣл'ѣн дрѣѣн, предѣѣм тѣ мѣј дрѣѣм, ѣд гѣд дѣ гѣд, до овѣ доба гѣдинѣ.“ Ё, предѣдо тѣ дрѣѣм, пѣсл'ѣ тѣ девѣјка цѣѣло л'ѣго дрѣѣмѣ. Којѣ тѣ нѣје жѣо да се дрѣѣмѣ сву л'ѣго, ѣна се мѣдѣо не наљѣти тѣ. Бѣква зѣвѣ се од воденицѣ, воденица ѣмѣ бѣкѣву којѣ идѣ вѣда крѣс тѣ бѣкѣву, и дѣрѣкно у кѣмѣн у воденицу. Да нѣје водѣ нѣ би се мѣгѣ окрѣѣнат воденичкѣ кѣмѣн. Ако се не озѣвнѣ не мѣрѣш да јѣј предѣш, ако се озѣвнѣ, тѣ јѣј предѣдѣш тѣ дрѣѣм, велѣ да се озѣвнѣ. Ўочи Гѣрѣвдѣна копрѣву бѣрѣш, дрѣѣн, фрѣбу, и донѣсѣш, на штѣлу стѣвиш, на кѣѣу више врѣти, више штѣлѣ, гѣвѣдѣ врѣти, више врѣти ѣфчијѣ. Тѣ су свѣ живѣгѣѣ, кѣ чѣвек, кѣ, и ѣно дѣшѣ, штѣ гѣј дѣшѣ стѣвлѣш. Испл'ѣтѣш виѣѣнац, онѣкѣ тѣрѣш више врѣти, тѣ л'ѣѣпо је тѣ виѣѣнац. Сѣмо стѣвиш виѣѣнац. Виѣѣнац се стѣвлѣѣ и очѣи Пѣтрѣвдѣна.

Ово се зовѣ брдо, ово је за пѣјасове, а ово је за платно вел'икѣ. Ово је за пѣјас малѣ, а вел'икѣ је за платно, ово је хасл'и за платно. Ово су зупци, у сваки зубец прѣтнѣш йглу плетйћу, свѣ жйце ђе утнѣш, йма стѣ жйца, не смйјеш да размйнеш јѣдан, бйће рй'етко платно, него у сваки, цѣло брдо напунйш, тѣ оснѣвѣ од конѣплѣ. И пѣслѣ брдила се зову која се к себѣ вучу, прѣтнѣш чуњак та, а цй'еви, има цй'еви, напунйш цй'ев те пѣткѣ, пѣтка, то е опрѣдено, зовѣ се пѣтка од конѣплѣ. Ставйш у та цй'ев једно дрвце, и ово дрвце ђвде ставйш, ударйш га ђвде, и ђвде је цй'ев, и како вучѣш, онѣ се цй'ев окрѣћѣ, и тй вѣдйш жйцу да би протйњѣла, и брдо овѣко протйњи, и онѣ брдо ткй, ткй, и изѣткѣш дѣнас пѣт мѣтарѣ, а звѣлѣ се мѣтар, звѣо се ѣршин. Вйшй је ѣршин него мѣтар, мало је пѣвйшѣ ѣршин, такѣ се тѣ звѣло. Која је жѣна врй'една, пѣт изѣткѣ, а која нйје врй'една, ђна тры изѣткѣ, а ја сам увй'ѣк по пѣт ткѣла, и мѣј свѣкар бѣше жыв и сѣшѣ тѣмо на крљу, а ја ткѣла брзо, и жывѣта ми мѣга, ђн слущѣ, кѣжѣ: „Од мѣрака сам слущѣ кѣко ударѣ са брдилима“, и пѣт ѣршйнѣ ја на дѣн сам изѣткѣла тога платна. О-тѣга шйју људи, пѣслѣ код шњѣјдера нѣсймо сашйју ти кошљу, цйѣ ти дѣлњи вѣш, и свѣ ти тѣ исашйвѣ о-тѣга платна, од конѣплѣ. И људи с прѣва су такѣ бйјѣл'ѣл'и се, у л'ивѣду кад су косйл'и, сѣмо у вѣш, нйшта нй'есу обукѣвѣл'и, пѣјас опѣши, а онѣ кошљу им бйјѣла од конѣплѣ, рукави дугѣчки, узми свакојѣкѣ ђѣјѣ, пѣ извѣзи. У прси оплѣћак се звѣо, опл'ѣћак у прси да убѣциш, шѣра тѣ, и ту шѣра, и ту вѣс. Нйјесу свй йстй, йма свакојѣкија урнѣка, почѣтак, мй смо звѣли почѣтак, сад вйчу и урнѣк и почѣтак, имѣло је рѣзныја. Кѣ је бйѣ врй'едан, млѣго је лйепо то извѣзо, свакојѣке бојѣ извѣзѣмо тѣ оплѣћке, и тѣ пѣслѣ на вѣшир иду, звѣо се сѣбор, иду на вѣшер, на глѣвнѣ те сѣђѣре, обукјују се, свѣ то од платна су се људи обукѣвѣли, нйшта ис прѣдѣвнйцѣ, све жѣне од рукју се обукѣвале ђ-тѣга платна.

(Драгица Вѣловић, 79 година)

Борштыца

Мй смо по прѣвйлу Ѧрнаути, Мал'исѣрци, Ѧрнаути, мй смо Албѣнци. Нѣше е порѣкло вйшѣ е кѣгол'ичкѣ уназѣд кад би се врѣћѣл'и нѣго и српскѣ. Дирѣктно из Албѣнйјѣ нѣше порѣкло. Нѣше пл'ѣме кат је осел'йло, рѣзлок чѣга је досел'йло – свѣ ђћу да ти кѣжѣм ради чѣга. Ово мѣсто бйло, пѣсла нйје имѣло нйко нйје радйѣ, свѣ што кѣжѣ ето овѣко ако је нѣкѣ стѣку држѣ. Ка[д] су досел'йл'и ис Албѣнйјѣ, рѣзлок чѣга је бйло... Јѣ знѣм, ђтац би прйчѣ да је пѣшче удѣвйло нѣком дйјѣте, те ту пѣсл'ѣ су убйјѣња бйла и овй су тры брѣта напустйл'и, ђни су нѣјпрво бйл'и у Тузы па из Тѣзы... Крѣф нѣкѣ, свѣђа бйла и ђни напустйл'и тѣмо тѣ мѣсто и досел'йл'и овѣмо, тѣ ти је рѣзлок тѣга. Ѧни су пѣслѣн ту мѣло, ту мѣло, ђвде су остѣл'и. Нѣше е порѣкло нѣгде из Албѣнйјѣ, тѣ сеђба кад је бйла мѣжда прйје трыста-чѣтырстѣ гѣдйнѣ. Тѣ су сеђбе бйл'е ка и сѣд што постојѣ. Тѣчно се нѣ знѣ, нѣко кѣжѣ да је бйла тры брѣта и жывѣл'и тѣмо у тѣ мѣсто и откйни се пѣс и удѣви ис тѣг дрѣгѣг пл'ѣмена и ђндѣ су ђни бйл'и примѣрѣни, узѣл'и су дѣцу, кренул'и су, нѣјпрво су насел'йл'и и Угѣ, пѣ им се ту нй'ѣ свйѣделѣ па у Бйѣц, па из Бйѣца се врѣти у Борѣштыцу, е из Борѣштыцѣ крѣнѣл'и су по Македѣнйји, по Позѣру. Нѣ знѣм овй старйји дѣ л' штѣ рѣзумйју ал-

бањски, ал' кад би се саставио Албанац с Кѡсова и овѣ на̀ши, тѡ е ко кад би прич̀ал' и овѣ из Бѡграда и мѣ ѡвде ис Тутѣна. Изг̀уби се, тѣ ѡбич̀аји, нѣм̀а.

Педесѣт и др̀угѣ, пѣтѣ до шесѣт и пѣтѣ за Т̀урск̀у је ѣшло. Ј̀а сам ч̀уо от ст̀ариј̀а, п̀утѣв̀а нѣ е ни им̀ало, с̀ат овѣ̀а вѡзѣл̀а, ј̀а зн̀ам, нѣ је м̀огѡ ч̀овек да видѣ трактор ј̀едан, нѣ како вѡзило да је ов̀амо изаш̀ло. Па кад је пр̀ви п̀ут ј̀едан ко̀мшиј̀а ми ѡде к̀упио трактор, тѡ трч̀ала би дѣца да вид̀у шт̀а-е тѡ, ч̀удо хим је б̀ило. Ни р̀адиона, нѣ је тѡ ништа им̀ало, а најглавниј̀е, виш̀е е наро̀д због п̀утѣв̀а је осељ̀ав̀ао. Ё̀во с̀ад се м̀ало, да ти ка̀жем, тѡ су ст̀арѣ к̀уће бил'е, сиротѣња, већ с̀ат се п̀очѣло м̀ало, ё̀во ов̀а п̀ут, зн̀аш ко̀л'ко тѡ наро̀т и в̀учѣ. Да е имѡ ч̀овек пар̀а нѣ зн̀ам кол'̀ико, кад нѣм̀а п̀ута не м̀оже да к̀упи ѡ̀ута. П̀утеви л̀оше, прич̀ам ти, снабдѣв̀ал'и би с ко̀нѣма овѣ прод̀авнице ѡвде.

(Реља Шкријѣљ, 74 године)

Тѡ е б̀ило т̀амо у Р̀угѡву, овѣ на̀ши ст̀ари шта су бил'и, т̀у е Р̀угѡва, т̀у и д̀анас ѣм̀а пл'ѣме. Мѣ смо ѡде Шкријѣљи, ѣм̀а Шкријѣљи т̀у. Ђни су т̀ат ка[д] су дѡшл'и ѡде досел'ѣл'и, они су к̀атол'ици бил'и и Т̀урск̀а ѡнда вл̀ад̀ала и, шт̀а зн̀ам, нѣшто су се око пијетла, ил'и нѣ зн̀ам шт̀а су се убил'и и ѡни су п̀осѣн м̀ор̀ал'и, д̀а л' су убил'и т̀урскѡг војника због пијетла, нѣ зн̀ам како е тѡ б̀ило. Бил̀а је дѡшла ис Р̀угѡвѣ, ѡни су убил'и ѡвѣка и побѣгл'и су ов̀амо, насел'ѣл'и се у Борѡштицу, овѣ из Ўгла и др̀уг̀а сѣла хи т̀ужи: „Дѡшла нек̀а војска, некѣ Вл̀аси насел'ѣл'и се у Борѡштицу“. Оно се дѣгни он̀а војска и дѡђи то т̀у б̀аш на он̀а к̀рс т̀у, и да нап̀ану овѣ да хи ўбију да хи истѣрај̀у. Овѣ истѣрај̀ бајрак и к̀ао прѣд̀ал'и се, и нѣсу ш̀ћѣл'и да се б̀иј̀у, нѣјесу смѣл'и, и ѡни видѣл'и: „Ай брѣ, тѡ је нѣћи наро̀т, видѣш да се прѣд̀ај̀у да се не пл̀аш̀у.“ И дѡђи он̀а њѣхан прѣиш ѡде се пог̀ди са овѣјем ст̀аријем ѡде Шкријѣљом: „Да дѡђѣм с војском смѣјем л'и ѡдек да ноћимо?“ „С̀амо да ми д̀аш бѣсу да ми не дѣр̀аш фамѣлију и да ме ўбијеш и ко̀га да ми ўбијеш, дѡђи.“ Он рѣкѡ: „Ё̀во ти је бѣса.“ „А и тѣ мѣне ако ти ко̀га ўбијем, ј̀а сам т̀у да ти д̀ам бѣсу, с̀амо немѡ да урад̀у шта невел̀атно, да пл̀аћкај̀у, да ўбију дѣцу, хај̀ав̀ане, да ми д̀аш бѣсу да нѣће.“ „Дѡбро, хај̀де.“ Дѡђи на ко̀нак, ов̀а п̀ушѣи хи на ко̀нак, кат ѡни ўвећѣ, ј̀едан топћ̀ија њѣхан, им̀ал'и тѡп, дѣгни се те уби пијетла, ко̀кошку. Он̀а се дѣгни те ѡн топћ̀ију т̀ат, уби т̀а Шкријѣљ што је ѡде насел'ѣо. Рѣће: „Што ўби ѡвѣка?“ „Што ми ўби пијетла. Ј̀есмо л' се погодѣл'и бѣсу д̀ал'и ј̀едан др̀угѡме нит да ми тѣ шта ўбијеш ни ј̀а тѣбе?“ „Е там̀ан си му га ућинѣо“, кажѣ, „д̀ал'и смо бѣсу ј̀едан др̀угѡм, и тѣ мѣне и ј̀а тѣбе. Кад је к̀ћѣо да пл̀аћк̀а, там̀ан си му га ућинѣо.“ Ё̀во га топћ̀ији ј̀ош м̀рамор му седѣ т̀у испот сѣла. Ђде топћ̀ија за пијетла. Бѣса је б̀ила твр̀да, шта се рѣкло бѣса, нѣјеси смѣо да т̀акнѣш ко̀га, такѡ е б̀ило твр̀до тѡ да се не смѣје ўбит. Ђни њѣ ост̀авѣл'и, посѣн жѣв̀у. „Тѡ е дѡбар наро̀т“, кажѣ, „п̀итом наро̀т, нѣка хи нек жѣв̀у и ѡни.“ Те т̀у су ўзѣљи овѡ пѡље овудѣјер, п̀ало хи је. Т̀амо у Ўгао ѣм̀а граница са Ўглом дѡкл'ѣн је на̀ше дѡкл'ѣн је ўгланскѡ, т̀амо Бр̀аћ̀ак, т̀амо Гра̀аца.

(Хука Шкријѣљ, 81 година)

Брегови

Време дрѹкчијѣ било нѡ сѣт. Време је било, не питѣ те родитељ ђѣ ђе да те дѣ: ти била малољѣтна, била старѣјѣ, ѡн кажѣ: „Јѣ сам рѣшиѡ тѹ да те дам“. Јѣ кѡ нијесам била тѹнаке у кѹћу нѡ сам нѣгђе била тѣмо ел' тѣмо, кажѣ: „Јѣ сам те дѣо“. „Бе?“ Кажѣ тѹ и тѹ. „Пѣ, мѣне тѡ не одговѣрѣ, јѣ нит сам видела, ни ти... Кѣко ђу јѣ д[а] идѣм тѹнаке?“ Кажѣ: „Ништа, јѣ сам те дѣо.“ И идѣш ти јел' ѡн стѣр јел' млѣт, ѡн те не питѣ, сѣмо: „Дѣо сам те“, кажѣ, „хѣјт“. Реко: „Јѣ га нѣ знѣм“. „Ништа, хѣјде ти такѡ, јѣ сам те дѡ и нѣмѣ дрѹгѡ“. И јѣ сам такѡ пристѣла тѡ. Шеснѣс гѡдѣнѣ је бѣо старѣјѣ од мѣне мѡј мѹш, такѡ, и јѣ сам жѣвѣла саш њѣм млѡго л' ѣјепо, слѣглѣл' и смо се. И дѣнас, јѣко је ѡн старѣјѣ бѣо од мѣне, јѣ млѣђѣ, ѡн је здравши нѡ јѣ. Ѣн сѣдек здравши ѣзѣје нѡ јѣ, нѣга ништа га не бољѣ, мѣне кѣчма, нѡге, кѣно ти, рѣђѣла се дѣца, живовѣло се, слѣгѣло се, бѣо л' ѣпши жѣвѡт, слѣђѣ да жѣвиш нѡ дѣнас. Дѣнас врѣјеме дрѹкшѣ млѡго, дѣнас ѣмѣш кол' ко ѣмѣш и да нѣмѣш, тѡ ти је млѡго дрѹкши ѡвѣ нѣрашѣјѣ, не мил' ѣ му се ништа, но сѣмо му се чинѣ да му је у грѣт да ђѡсѣ, да жѣви, јѣ тѡ нијесам мѣштѣла, јѣ сам вол' ѣла у сѣло от почѣтка, јѣко сам бѣла такѡ малољѣтна, јѣ сам вољѣла на сѣло да жѣвим ѣвијек. Шеснѣс гѡдѣнѣ ка[д] сам дѡшла имѣла сам. Ништа знѣла нијесам, ни да умѣјесѣм. Жѣвѡт ми је бѣо л' ѣјеп, л' ѣјепо сам саш њѣм жѣвѣла, нијесмо се матретѣрѣл' и, пѣтеро дѣцѣ сам имѣла са њѣм, чѡре поудѣвѣла. Такѣф је жѣвѡт бѣо, дѣнаске ѣмѣ се, фѣла Алѣху, тѡ се добѣви, јѣко се рѣкнѣ вѣлѣ, јѣ сам дѡшла у дѡста слабоштињѹ, нѣкат није се тѡ имѣло. Мѣђеху сам имѣла, ѡн имѡ мѣђеху и јѣдва је чѣкѣла да се тѡ мѣкнѣ, кѣноти што је пѣсторак, и одвојѣо не пѡсл' ѣ тѣ свѣкар, мѣне и нѣга, борѣл' и, кѹћил' и, бѣло ни је гѡре мѣсто тѡ што ни је кѹћѣ бѣла, пѡсл' ѣн ѡде смо пребѣцѣл' и, кѹпил' и кот јѣднѡг ѣмира, брѣтучѣда, ѡн је у Жѹпу тѣ ѣмир. И такѡ тѡ тѹ смо остѣл' и да жѣвиѡмо, нијесмо отѣшл' и по грѣду, нѣмѣ пробл' ѣмѣ дѡсад, да бѣдѣ слобѡдѣ, да бѣдѣ л' ѣјѣпа живѡта, штѡ рѣкнѹ, тѡ жел' ѣмо нѣјвишѣ. Пѡсл' ѣн сам распитѣвѣла јѣтрве ѡнѡ да ми кажѹјѹ кѣко да с[е] умѣјесѣ, ѡнѡ на сѣбе пѡчѣла да мѣјесѣм, нѣ знѣм ништа но сѣмо ѡнѣкѡ замѣјесѣ га а ништа ни квѣсац ни гѣрму, тѣпѹт није имѣло ѡвѣ квѣсѡдѣве, ѡвѣ гѣрме, но тѣпѹт је бѣло ѡнѣ квѣсац забрѣкѣ мало брѣшна и тѹри помѣло от тѣјѣста брѣшна, забрѣкѣш ѡнѡ и ѡно пѡслѣн мало удѡђѣ, замѣјесѣ л' ѣбѡве, посљѣн ѡнѡ мало удѡлѣзи. Здравшѣ је бѣло нѡ сѣт, здравшѣ је бѣо и тѣ квѣсац некадѣшнѣ нѡ садѣшнѣ и свѣ је здравшѣ бѣло нѣкат нѡ сѣт, е сѣт ѣмѣш свѣга, ал' и свѣ је дрѹгѡ но нѣкат. Нѣкат се јѣо л' ѣп мумурѹзан, јѣчмен, пшеница сѣјѣта, а дѣнас ѡвѣ бѣјѣлѣ л' ѣп, ѡвѡ нѣмѣ ништа, ѡвѡ нѣмѣ ѣкѹса и нѣмѣ здравѣла.

(Фатима Куч, 69 година)

Ада богами смо прѣвил' и и тѡ је бѣло стѣрнѡ л' ѣјепо, тѹрил' и би помѣло јѣчма и помало кл' ѣкѣ и знѣш којѣ сѡк би ѡнѡ напрѣви згѡдно, ѣмѣ некѣ дѡбар ѣкѹс, и јѣчма смо помијѣшѣл' и помѣло, и знѣш кѣко е то бѣло згѡдно, а сѣт ѡвѣ нѣрот махѣнцијѣ нѣшто. Крушѹку, би нѣшл' и, некѹ крушѹку дѡбру, ако нѣмѣ питѡмијѣ, ѣмѣ дѣвѣлијѣ, сѣмо су стѣрнѡ дѡбре ко питѡмѣ, и тѹриѡмо тѹ крушѹковѣчу те пѣјѣмо тѡ, млѡго згѡдно. Нијесмо јѣбуке турѣл' и, а турѣмо и рѣсѡ, кѹпус тѹри. Сѣт ѡвѣ нѣрашѣјѣ

нешто нѐмā мерāk за тō, јā вōл'им рāсō, вōл'им кру̑шковачу, овѝ да л' попѝ једамā, нѐћу, кажѐ, вишѐ. Нѐмā, тāk тук понѐгђе овāмо у овѝ главѝцу, виђō сам помāло ѝмā ал'и слāбо, ѝмā врґањ, ѝмā л'исѝчārке, овō се исчешћāло свѝт. Л'ијескѐ ѝмā, ѝмā свāшта. Штā би брāl'и овијā чāјевā од л'ѝпѐ, бдгу фāла штā би дошло о[д] Тутѝна, от Кочārнѝка, ис Попā, пā по овијā нāшијā шѝмā би брāl'и л'ѝпā, чāјеве, мѝ сāt ѝмāмо л'ѝпе кот кѝћѐ, тō су сѝла л'ѝпе, мōре, ал'и јōш нѝсмо ѝбрāl'и ни јѐдан чāј. Ымā једно дрво рѝј се зовѐ и јā би осѐкō тогā рѝја, па осѐчи онō на помāло па намѐшћѝ кā хамајл'ѝјице онō, отѐши оногā рѝја, свѐ те ѝ очи удārā кдл'ко је рѝј, рѝјно онō дрво, пā би девојке, жѐне, ѝзѐл'и оногā, свāшта. Ымā одѐ рѝја код нās овāмо у овѐ крше, јā сам носѝо једнōј жѐни у Тутѝн, да л' нѐшто велāше за накѝ прѝтѝсак, пōјма нѐмāм зā штā ѓна тō, те би јā осѐчи по пѝн један цѐгер рѝјовинѐ те јој понѐси те је ѓна нешто тō кѝхāла и пѝла би тā чāј.

(Шемо Куч, 80 година)

Врујца

Нѐко га крстѝ Врујце, нѐко Врујца. Јā знāм и порѐкло збок чѐга се зовѐ Добрѝнā. Тō е далѐко. Ёво кāко. Некѝ стāрац Илѝја кад је дошō ис Црнѐ Гōрѐ гōре, пāо у тѐ крвовѝ штā ли, и пошō да бежѝ и имō једно клѝусе, мѝ кāжѐмо кобѝла, и фамѝлију цѝјелу повѐди да бежѝ овāмо и ишāо, ишāо од Црнѐ Гōрѐ, носѝо ѝстō кокодшке некѐ и пѝјетла и рѐкō: „Вāлā овā пијѐтāо ље запѐвā, тѝ ље бѝт дōбро и такō тō да недѐнемо ѝме“. Ишāо, ишāо, кад изāшли одѐ у Добрѝнѝ, тѝ не пāнтѝш некѐ јāворове, онō зār здрa бѝло, онā пѝјѐтāо крѝлѝма тѝ, тѝ, тѝ – запѐвā: „Е вāлā ѓћемо одѐ да се настāнѝмо, одѐ ље бѝт дōбро“. И о[д] тогā је остāло Добрѝнā. Врујце кроз врѐло одѐ, врѐло зовѐ се врѐло, и затō се нāзвāло Врујца, овā вōдa ѝмā од нѐшто е, ѝмā двѝје дōбре вōде, ѓне се зовѝ врѐло, тō е тāпѝт такō, и затō се и нāзвāло Врујца. Жѝупa кāо мāло по плōдности, а Врујца за врѐло. А Добрѝнā је збок тōгā постāло Добрѝнā. Врујца је кō зāсѐок, мѝ се не вōдѝмо у тѐ кнѝге кō Врујца но ко Жѝупa. Тō е мāлō мѐсто, двѝје трѝ кѝћѐ бѝле, тѝ су насѐлāвāли тѐ āге, одѐ су жѝвѐли кажѐ нѐкѝ Бāтржāни па су слāбѝ рāднѝци бѝли и āге су и растѐрāли и насѝлѝли нās из Добрѝнѐ, мѝ смо из Добрѝнѐ одѐ прѐшли, овō су дōбри рāднѝци, одѐ је бѝло јāгма кō да се насѝлѝ, јер одѐ бѝло блѝзу вōдa. Ис Црнѐ Гōрѐ у Добрѝнѝ, а мѝ смо из Добрѝнѐ ѝстō одѐ насѝљени. А нāшѐ је порѐкло кō овѝ Сāвићѝ. Бѝли су нѐкѝ насѝљени, рѐко из Бāтрґa, е послѐ су нās насѝлѝли, ѓни су тā ѝшѝр узѝмāли. Нāма су āге овѝ Хамзāгићѝ ис Тутѝна, овō е ѝјно бѝло, е послѐ нā[с] су насѝлѝли одѐ, овѝ су нāши стārѝ бѝли дōбри рāднѝци, имāли кōрѝсти и онѝ и онѝ, затō су и и насѝлѝли.

(Миљивојѐ Савѝћ, 81 година)

Годово

Посл'ѐ свāдба бѝла у недѐљу, двōрѐла, бѝо ми је Дрāгољѝбѝв брāt љѐвѐр. Ёто тѝ поре[д] тōгā прѝзōра, недѐљу по Сāвѝндану, тѝ сам двōрѐла, ѓндā нѐмāше слѝкā, нијесām се сл'ѝкāла кa[д] сам двōрѐла. Онѐ мārаме рѐшњāче до ето овудѝје, цвѐтōвā, згōдѐ, кѝпи онѐ ѝипуријѐ ко[д] Цѝгāнā, ето онō кѝпи и тѝри бāјāги овудѝје на капѝт. Јā сам носѝла стāлно мārāму, и девојкōм сам носѝла, ѓндā је бѝло срамōта да идѐ голѝгāвa. Пѐдесѐт ѓсмā, дāвно е бѝло тō. Имāл'е су једне бѝјел'ѐ, онō нѐшто прѝвѝдно

је било, а онѐ једне мараме бѣху жућкастѣ, некако су ми више л'ичѣл'е но бијел'ѣ јел' сам ја бил'а бијела у л'ице. Куповал'и, па ми послѣ купише црвѣну мараму, па нѣси црвѣну мараму, па дѣца ис Пѣпа, дѣста и је имало што су ишла у шкѣлу, и ѣна су морала да сврну: „Оћемо да сврнемо ѣде кот чика Мил'ивојевѣ кућѣ да видимо снашу“.

(Радмила Сташевић, 77 година)

Да да ти гл'ѣдѣм у шољу. Што си јака, на висину, имаш неки пиштѣл, неки глас пѣвѣлан, неку жућкавину си баѣила за л'ѣја, мушкарац са неким ѣсобѣм овѣмо ка тебе мало пѣдалѣ, имаш неку грану, нешто ће да разгранѣ, да се обрадујѣш нешто, нека ѣсоба овако с мушкарѣцом стојѣ јѣдно уз другѣ, нешто према тебе овѣмо, ти нешто јака, нешто си хи надвисѣла, неки глас срѣтан ће ти бит, нешто си замйшљѣна, нешто замйшљѣш а свѣ ће да ти се овѣ оствѣри, дѣста си замйшљѣна, а жућкавину си баѣила за л'ѣја, скрѣз забаѣујѣш за л'ѣја, па ѣпѣт испл'ивѣваш на површѣну. Не трѣба вѣроват, наѣтѣо ми се неки добѣтак, ја виѣѣм сама у себе, којѣ л'и је добѣтак, кад мѣне брат даде дѣл'е парѣ. Кажу трѣба гл'ѣдат а не трѣба вѣроват, ја сам научѣла кат сам се запосл'ѣла у мѣј локал пѣ имѣла јѣдна гѣре повише мѣне, пѣ ѣна би дѣшла код мѣне, пѣ би ме грл'ила, рѣко: „Немо ме грл'ит мисл'ѣтѣ неки мушкарац“, ѣна се смѣ, мѣ би шѣл'ил'и, изводѣл'и, ѣна би дѣђи гѣре код мѣне кат хођу да промѣјѣним смѣну: „Хѣј на хѣхву“. Јѣ од Рѣмизѣ наѣчи, Мѣдѣвѣ женѣ. ѣна би код мѣне дѣђи, ја научи од њѣ. Хѣј штѣ ти је л'ѣјѣпа овѣ жѣља, имаш крѣс, ѣспѣх, наврх глѣвѣ, па се нешто извисѣла, мушкарац према тебе скрѣз овѣмо, ка неко срѣце. Што ти је л'ѣјѣпа овѣ жѣља, нешто ти се на двѣје раздѣја ѣва жѣља, нешто ћѣш да запѣчиш, ка на двѣје да ти се раздѣја, не умѣјѣм ти казѣт, имаш заставу, нешто ћѣш да побѣдиш, нешто ће да ти се оствѣри, овѣмо имаш нешто ка брѣт. Имѣм, мѣлѣс нешто, рѣба брѣга, па ѣпѣт на висину неку глас л'ѣти, кљѣч, нешто ћѣш да закљѣчиш.

(Сафѣта Даздарѣвић, 46 година)

Дѣлимеђе

Бајрам се слѣви код нас овѣмо л'ѣјѣпо, долѣзи ти, умѣјѣсиш свѣ, свѣ умѣјѣсиш штѣ трѣба, и слѣтко и слѣно, биријѣн и пѣта и сѣтл'ијѣш и свѣ, хѣлѣ се испѣћѣ уѣћи бајрама, е посл'ѣн поставѣш, посл'ѣн пѣчнѣ комшиљук тако свѣ да долѣзи, свѣ по [j] ѣдно испрѣти, по [j]ѣдно срѣтни, на хѣстѣл слѣткѣга, најпријѣн само слѣтко је било, сѣт имѣ овѣја сѣковѣ и овога свѣга, и овога вѣћа, принѣси валѣ пѣн хѣстѣл. Кѣ хѣће д[а] ѣзмѣ, нек ѣзмѣ. Више се кућа, овѣ наше што е комшиљук и овѣ брѣство гѣре, овуѣр овѣ обѣђу ѣђи за дѣн. Оѣивѣ која је дал'ѣко не мѣре ти дѣн, а ѣде комшиљук, неко радѣ, ка[д] се потрѣфи неко те не радѣ, ѣн обѣђѣ овѣ комшиљук свѣ, кад је на посѣ, другѣ дѣн, трѣчи дѣн дѣђѣ, а оѣиву је најсѣвапнијѣ обѣи. Прѣви се тѣрта, прѣви се баклѣва, прѣви богами нека хѣфтѣт, прѣву дѣдове, пѣте се мѣјѣсѣ. Дѣдови се прѣву, растѣпиш мѣсла и мало зѣјѣтина и убѣтѣш шѣћѣр и шѣћѣр тѣриш па убѣтѣш онѣ свѣ те се онѣ шѣћѣр растѣпи, е пѣсѣн тѣриш по ѣдно јаје двѣје у онѣ свѣ, јѣш пријѣн брѣшна, посѣн тѣриш онѣга брѣшна, забрѣкаш, забрѣкаш кѣл'ко ти је тамѣн,

извади прѠба овакѠ да л' мѠре да се растањи онѠ да се не л' ѡјепи за рѠке. Е мѠре, е сѠт растањиш јѠдну, тѠриш у тепсију суд рѠдом овакѠ, напѠниш тепсију, испѠћеш. Прел' ѡјѠ се шѠрбетѠм. Овамо се шѠрбет кѠха пѠранијѠ. ШѠрбет како кѠт, нѠко тѠри која је виша тепсија кѡло кѠцкѠ, тѠза, која је мања бѠш не трѠба, но хоће млѠго да се ујѠпти па посл' Ѡ нѠће да ѡћѠ у дѠдове онѠ шѠрбет. ПрѠврѠ се пѠ врѡ дѠста валѠ, јѠдан дѠн цѡо дѠн врѡ. А баклѠву кад мијѠсиш богами јѠке, гѠтѠво двѠ дѠна те онѠ шѠрбет на баклѠву. БаклѠву сѠт нѠко е прѠви кѠт кѠћѠ, а сѠт ѡма ѡвија кѠра да се кѠпи у ПазѠр. НајпријѠн смо сѠкѠл' и на сѠфру, па оклагѡју па растањи, па штѠ, па посѠн ѡзми тѠри Ѡраха, тѠри унѠтра шта трѠба, да хи рѠндујѠмо Ѡрахе, тѠри шта трѠба тѠ, кѠкс. ПѠ тѠ л' ѡјѠпо заћниш, нѠко је мијѠси кѠ пѡту, а нѠко јѠк нѠ кѠ колпиту, пѠ посл' Ѡ сал' сећеш по маѠо овакѠ и рѠћѠш у тепсију свѡј наѠколо. Ѡн дѠго се пећѠ, не смѡјѠ да јѠј дѠднѠш вѠтру Ѡдма, но тиху вѠтру. Пот тиху вѠтру се пећѠ већ гѠтѠво трѡ сѠхата, пошто не мѠре да свѡд да је уфѠти Ѡдма вѠтра, ниѠ истѡштѠна ка што трѠба, нѠће онѠ слѠдак шѠрбет ни да уѡћѠ у ѡѡ. ОвакѠ јѠк нѠ на тиху вѠтру, налѠжи, нѠко на струју, па уѠѠи му рѠку, на струју укљѡћи онѠ, па је пећѡ. РевѠнија се прѠви овакѠ. ѡзмѠш маѠо зѠјтина тѠриш и маѠо маѠла и ѡзмѠш коѠ јаје и онѠ свѠ убѡташ, убѡташ и убѡташ, посѠн ѡзмѠш мало брѠшна и кѠкао и понѠгѠе мало убрѠкаш, јѠк по цијѠломе, нѠ по нѠће-нѠће, такѠ, посѠн тѠриш на шпѠрет те испѠћеш. Е валѠ нѠзи не трѠба млѠго шѠрбетѠ, кѠ јѠдна ћѠзва [д] трѡ ћѠтири фил'ћѠна, и посѠн кад испѠћеш, ѡзмѠш кашѡком л' ѡјѠпо те свѡд рѠдом попрѠкаш. СѡтрадѠн мѠш свѠ да е искомѠташ у колаће и да е тѠриш. Ѡна се прѠви валѠ хѠлва, тѠриш мало маѠла и зѠјтина, ал' не тѠриш да се укрѡи, ништа тѠ, но тѠриш Ѡдма брѠшно, пећеш је на шпѠрет, мијѠшаш кашѡком да нѠгѠе не изгорѡ ал' нѠшто, свѠ је мијѠшаш кашѡком, е посѠн ѡзмѠш кат се испѠћѠ те порумѠни, прѠба, на кашѡку извади, да л' је порумѠла, да не ѠстанѠ плава, она порумѠни. КѠ ѡма нѠко тура Ѡра, усѡтни па маѠо помѡјешѠ у онѡ хѠлву, е посѠ онѠмо шѠрбет скѡхаш, е посѠн кат је кѡхѠна, испѠчена хѠлва, изрѡћиш, па изрѡћиш мало шѠрбетѠ, пѠ ко ћеш јѠш, јѠш јѠј додѠ, а мијѠшаш је јѠш на шпѠрет, јѠш јѠј додѠји. ПосѠн маѠо се хлѠдни, кашѡком, ѡзми тѠнире, с кашѡком па свѡд рѠдом овакѠ напѡни тѠнире и тѠримо такѠ, спѠримо ми јѠдѠмо, и јѠпѠт стѠвимо кад нѠко дѠћѠ такѠ за БѠјрам.

(ЋузидѠ ЦѠковић, 74 године)

Долово

Богами знаш кѠко, сѠт некѡ прѡјѠтељѡ види нѠће некѡ девѠјку, ѡви дѠбри, ѡни дѠбри, тапѡт нису се, ил' слѡчѠјно нѠће се срѠтни код некѡја прѡјѠтељѠ и Ѡтиди прѠси. МѠне је Ѡн просѡ двѠ-трѡ пѡт, видѠ ме у Тутѡн, ја долѠзила и мѠј свѠкар ме видѠ и долѠзил' и прѠсци просѡл' и, ѡни ме дѠл' и, ниѠ сам вишѠ Авдѡју вићѠала, ни прѡчѠл' и ни излѠске ни ништа. Ѡни прѡчѠјѡ, онѠ рѠћѠјѡ онѠ брѠјнице: „Ако је Ѡлах сѡдбину учинѠ да се ѠпријѠтељѡмо, ми смо дѠшл' и, бегѡнишѠмо вас као за прѡјѠтеље, а сѠд ако ви бегѡнишѠте нас“, а тѠ нит је излѠзила девѠјка да видѡ тѠ прѠсци и тѠ, хѠј бѠже сѠчѡва. ТѠмо у дрѡгѡ кѡћу ја знам кат су долѠзили мѠне да прѠсѡ, ја не смѡјѠм на вѠду д[а] изѠћѠм да ме не видѡ прѠсци. ТакѠ е тѠ било тѠ ѠбѡчѠј, тѠ на прѡимер Ѡтиди ми девѠјке на свѠдбу, Ѡтиди тѡ, ГѠгићи се звѠл' и Ѡтиди на свѠдбу, двѠри тѠдѠн тѠ млѠдѠ, двѠри, дѠшла ѡвечѠр, рѡјѠтко се бежѠло, дѠшла углѠвнѠ, двѠри

невѣста. Обучују је, вѣдју је заве, онѣ катове, онѣ зѣде, онѣ шухрете, злато, и ми отићи и сат тамо људи седју подал'еко а ми жене овамо и она газда овако шета и прут нѣси, и сат понѣки би хјѣ да уиђе у коло овамо да игра, ал'и газда не да, кажѣ ја сам ѣде, ѣде се покупил'е жене са свија крајѣва, ја обрас не дам да ми се мијеша, звало се шарѣно коло а са[д] тѣ немѣ обрас брес шарѣнога кола и брес свадбѣ. Имал'е су злато, ка од парѣца некѣ белѣнзѣке се звало ту, а нешто нарѣквица и ѣсто халхал'и су се звал'и от црвѣнија ѣинѣуха, а онѣ није имало тапѣт злата, ада, до скѣро, кат сам ја била девојка, играла сам сас мојим мајкинијем, тѣ на рѣку једне парѣце, на главу би се турало и овудијер на прѣси. Фѣс је дрѣго а тѣ су дрѣго, што су имал'и накѣти, ѣја. А фѣс је био невѣстачки, кат турѣ онѣ шамѣју, подвѣжи је ту па она фѣс настрачачки, па тѣ су бил'е ка сат двол'ѣрке што нѣсѣ. Ко се оженио ви?

(Тузида Цуцевић, 70 година)

Ђерекаре

Тѣ је било тада такѣ. Ако му се свѣди, нађѣ заједнички јѣзик, испрѣсѣ, ѣдѣ свѣтови, доведѣ је, прѣвѣ свадбу, тапѣт није се зѣднички прѣвила свадба, само она што ѣзмѣ девојку, та прѣви свадбу, ова што је даѣ ѣн испрѣти тѣ свѣтове тамо, мало онѣ, рѣчају људи, ил'и ако је подал'еко, нѣко на конак, растѣрѣ људѣ, тапѣт би по педесѣт ил'и шѣсѣт свѣтѣва дођи у сѣло, ѣни би на конак, ис Пѣтницѣ озѣбр, из дал'ѣка, ис Сеницѣ ѣгут, тапѣт на коња и ѣни би дођи на конак и сѣд јѣдан ту ис тога сѣла, као ѣдѣворан нѣки, кажѣ двѣнаѣс људи, тапѣт се звало сѣфра двѣнаѣс људи, двѣнаѣс људи на конак кот Бѣшира, двѣнаѣс код Мураѣта, двѣнаѣс људи код овога, растѣри на по пѣ[т]шес конака и ѣни прѣнѣти тамо, музѣка, на посѣдак па на цѣмбус кот тога, кот тога. Изѣтра сѣтрадан код овога дођи, код овѣ девојкѣ, ѣзми девојку и одвѣди је. Ыма цѣмбусѣ, играју, пѣвају, тапѣт је имало ѣ коло по двадесѣтак људи, у коло па по двојѣца и двојѣца би пѣвал'и. Тапѣт само јѣнѣ, по двѣје трѣ јѣнѣ, тѣ врло рѣјетко, и тапѣт кат су тѣ свадбѣ бил'е, кат су ти скѣпови бил'и, нѣ би дал'и заједно да су у друштво, него посѣбно жѣне посѣбно мушкарци. Кад је она дан свадба и жѣне дођѣ и људи, ал'и жѣне се не мијешају с људѣма, није се даѣло. Сѣт ѣма, свѣд не прѣвѣ а понѣгде прѣвѣ. Тамо кад је доведѣ, ѣма једно дијѣте, ко ѣма децѣ мал'ѣ, повѣдѣ онѣ невѣсти, тѣ кажѣ на коначѣ, јѣш није с коња сѣшла, дадѣ јѣ она дијѣте, ѣна на коња два трѣ пѣт га окрѣнѣ. Обичѣј та, мушко дијѣте, посл'ѣ сађѣ с коња и одвѣдѣ је тамо ѣе трѣба да се свѣдѣ. Тамо ѣдѣ у ординацију, у ту сѣбу, дођѣ тамо жѣне код нѣ да је дарују, прѣча посл'ѣ тамо са женѣма, ал' кад је на коња те ѣма дѣвѣр, ми кажѣмо дѣвѣр, ѣма дѣвѣр те јѣ вѣди коња и ѣна немѣ ко је тамо пошла на коња није да прѣговѣри док не сађѣ. Ыма ѣна марѣмче и кат прѣђѣ вѣду, баѣи онѣ марѣмче, ѣбичѣј некѣ, нѣ знам којѣм рукѣм трѣба, знам да баѣи кат прѣђѣ прѣву вѣду, баѣи тѣ марѣмче, и сѣт неко потрчи да га ѣзмѣ. Цѣмбусѣ се и тамо и тамо, и овамо ѣе ѣзмѣ цѣмбусѣ. Посл'ѣ двѣје хѣфте, трѣ хѣфте, долѣзѣ да вѣдѣ одиву, дарѣвају. Она посл'ѣ у свѣју кѣћу, тѣ је сѣт ѣјна кѣћа, што кажѣ, ѣвојка је туђа кѣћа, код нас такѣ кажѣ, ти си кот свѣѣ кѣћѣ, ти си у туђу кѣћу. Ти ѣеш, у ѣме ѣѣга, да се удаш и ѣдѣш у свѣју кѣћу. ѣде јѣдна је побѣгла једнога Хѣсѣ, ту му је кѣћа, ѣн је ѣмрѣ прѣје двѣје трѣ годинѣ и она побѣгла, тапѣт би трѣал'и и ко би осѣти да побѣгнѣ, да не дају, а ѣна побѣгла, а Хѣса, дѣца ѣгѣва кажѣ: „Баѣо, баѣо, пѣбеже Нѣска!“, Нѣсрѣта јѣ ѣме. Кажѣ: „Није, син-

ко, није“. „Јес, брѐ, јес“, ђни мѝслѹ не вѐрујѐ им. „Није, нђ отишла к њђјнђј кѹћи“. Ка[д] да ђбел’еже, трѐба да бежѝ, њђјзѝни нѐ знајѹ, а кат је испрђсѹ, ђни дајѹ мараму, мараму кађ, даѹа је девојка, ѐво ви ђбел’еже. А девојка промијени ђбел’еже с мђмком, они нѐ знајѹ родѝтељи. Ил’ прѝстѐн или марамѝцу некѹ, ђбел’еже некђ промењѐвал’и. Пђсл’ѐ ђдѹ љѹди, спрѐми она што је ѹзђ тѹ девојку, спрѐми два чђвѐка, да му поклђни, да се помѝрѐ, да су прѝјетѝли, да се посл’ѐ посѐтѐ пријетѝлѝки и помѝрѹ се.

(Елез Тахировић, 89 година)

Жирче

Валѹа ја сам побѐгла. Ё валѹа лѹко, мђј мѹш имђ је јѐдну халу порѐд мђјѐ кѹћѐ, ја сам ис Покрвеника рђдом, от Чђкрл’ијѹ. Дошђ дђл’е, виѐде ме, ја чѹвѹ ђвце, бѐх малол’ѐтна, петнѐс гђдѝна вишѐ нијесам имѹла. Чѹвѹ ђфце, ђн ме виђђ, бигинѝсђ, пѝтђ тѹ халу: „Кака е, штѹ е“, она рѐкла дђбра, мајка ме ђставила от четрѐс даѹа, напѹхѝла мђјѐга ђца, нешто са свѐкрвђм није мђгла, како е бѝло, штѹ е бѝло ја тђ нѐ знам, њѝвиѹла ме јѐдна бијѹча, ђна посѐн ѹмрије, јѐдна амѝциница ме е ниѝвила. Посѐн маѝахе, имѹла сам јѐдну, о[д] тога полѹбрата мајка што е у Швеђцкѹ, она и ђна напусти, ја ђстађо да чѹвѹам ђфце да намируѐм, ранијѐ врѐмена девојке су бѝл’е напредне, није се тђ чѹвѹло ка сад дѝјета, кажѐ ко није напредна, она је нешто бол’есљѝва. Јѹ га и ја виђо, а досѹдѝло ми валѹа хѝзмет краѵе, ђфце, по пѐдесѐт ђваѹа мѹзи, малол’ѐтно, мѹчи се. Та хала њѐгђва: „Валѹа дђбар је, ѝма сал’ мајку и јѐднога брѹта“. Јѐдан дан ја ђдо ко[д] тѐ хал’ѐ, кат ђн тѹ. Хђ л’ ме, дѹшо, хђћу те, гѹшо. Рѐкох се. „Ё, у кѹѝ дан ѝемо дђј?“, А бѝо понѐдиђник. „Дђј ѝемо ѹвечѐ.“ Дђшл’и, ни седморѝца, ја дѝмове, ниѝ сам имѹла штѹ да донѐсѐм, ништа, јѐдан чѐшељ, двђје тумѹјл’ијѹ, ђнђ се ранијѐ носѝло ђнѐ димѝје ђнђ, тумѹјл’ијѹ, блѹзе нѐкѐ. Амѝца ми бѝо кѹпиђо јѐдан сѹхат рѹчѝни, кат сам дђшла са тијѐм сѹхатом, кажѐ: „Амааан, ђва Мѐтина жѐна, ђва невѐста сѹхат на рѹку!“ Ё, ђво ми је мѹш ђде бѝо, ђво сам ја, бђгме л’ ѝеп, превари се, л’ ѝјеп бѐше и ђн, а богами и ја сам бѝла л’ ѝјѐпа, плаѹфка, напредна, л’ ѝјѐпа, пѹна, отишло му ђко. Побѐго, дђђо тѹ, имѹше јѐдну краѵу, јѐдан шпђрет ђна црѝни цѝгански у сђбу, јѐдна чѐрга прђстѝрга увр сђбѐ, свѐкрва стѹра. Јѐдна сђба, у јѐдну сђбу сви да л’ѐжѝмо. Чѹтма пѹ окрѐчено сѹмо, ја посл’ѐн ђваја тѹ тѹван, ђва је златан мђј тѹван, тђ бѐше црѝно, црѝно, црѝно, ђд некѐ стѹрѐ кѹћѐ турѹл’и, преграѝѐвал’и, ја нђжом неје хѐфту даѹа струјѝ, струјѝ, струјѝ, ѹжѹте ка вђсак. Окрѐчи ђнђ, ђпра пѹгос, дђтѐра. ђд Бѹјрама дѐца: „Сѹл’ да повѝриђмо у тѐ Мѐтиницѐ сђбу како е“. Посл’ѐ свѹдба, пђзва сѐло, бѝ л’ ѝјѐпо. Свѐдоше ме у јѐдан дђл’е, мѝ се ранијѐ свѐл’и, сѹмо ѐто, у ѝзбу тѹ, дѐмек ка свѹдба, у јѐдно ѝђше краѵа, у јѐдно ѝђше ја и ђн. Они га рѹхнуше ђнђ с врѹти, демек ка млађђѐњу, реко: „Ти гђтђво на краѵу пђгоди“. Алѹх му дђ цѐнет. Те ђнађо у јѐдно ѝђше папраѝхе тѹрил’и, л’ѐгосмо тѹ, изѹтра се дѝго, хотѐ да врѝѹ љѹде да ме дарѹјѹ, тђ свѹдба. ђбѹкђше ме, јѐл’ѐче, димѝје, свил’ѐниѹ, дђтѐраше ме. ђна Мѹрат што е Хабиђђвић бѝо и[з] Жѝрча, што е држђ дђл’е ђбѹћу, пѹ Шѐмка, њѐгђва жѐна, алахрахметѐљу, ѹмрла је, она ми је бѝла тѐтка, ђна дђје те ме наѢмѝћѝ, па наѢмѝћѝ, пѹ ѹведе ме у жѐне, да двђрим, пѹ стђј, пѹ стђј, пѹ стђј, па ме нђге забол’ѐше. Ё тђ се посл’ѐн раѝтурѝ, наврх гђдинѐ рђди тѹ чђру.

(Ханкија Захитовић, 73 године)

Кељеполје

Тò са вр̄х планинѐ гòре ко си чўла ђе је био а̀еродром на Мòкрӯ гòру, ̀т тӯ је било једно језеро, ја сам био гòре, у òчи те удàрã кòлко се тã вòда модри, један кра̀к излãзи у Ѐстòк, а један òде у Ѐбар, ис кр̄ша, ада да ти вид̄иш, тò није мãло, ада кã Ѐбар, ништа за вр̄јеме л'̀ета није виши Ѐбар нò што је тò вр̀ело и на н̀екол'̀ико м̀еста нан̄иже јòш по н̀екол'̀ико излãзи те изб̄ијã. Мил'̀ија нек̄и пã каж̀е се удãвио у тò језеро гòре ђе ти р̀еко на Мòкрӯ гòру, и нãка девојка, Ч̀ечево, ч̀ешал̄ испò т̀е девојк̀е у Ч̀ечево дòл'̀е код Рãд̄ичпоља, у Мил̄ину глãву глãва тòг Мил'̀иј̀е, а у Ѐсток нãкав штãп, у штãп бил'̀е пãре и награђено је шуп̀ло пã забиј̀ено и пãре унутра, кат испãла тã мачу̀га у Ѐстòк, нãкаф нãђи тӯ мачу̀гу, а овã чўо за тӯ мачу̀гу: „Хо л'̀ ми прòдат тӯ мачу̀гу? Вãлã ми се св̄иђã, вãлã ми је прòдã.“ Те га пр̀евари, те му је к̀упи те му ўзми т̀е пãре у мачу̀гу. Није знò што су у мачу̀гу т̀е пãре. А овã Мил'̀ија, глãва му је, каж̀у, тӯ испãла.

(Хамид Хајризовић, 83 године)

Коваче

Слãбо је било вãшãрã, нãјвиш̀е би тò било да н̀еко н̀екòг завòл'̀и преко, на пример, другар̄иц̀е. Нãјвиш̀е се удãвãло по пл'̀ем̀енима. Ако је дòбро пл'̀еме, није нешто лòше, нијесу лопòви, нијесу ајд̀уци, нијесу убице, л̀уди би се нãјвиш̀е такò упознавãл'̀и, хоћу тогã пријетел̄а, ако је лòш чòвек, н̀еће т̀е пријетел̄е, у так̀е л̀уде не дãм д̄ијете мòје да ид̀е. Пã би се посл'̀ен прос̄ило, нãјвиш̀е дòђи на прòшњу, па кат је испрòси, уговòри кãд да дòђу да је ўзм̀у, пã пос̀ен дòђи те онò по двã-тр̄и дãна је свãдба била, дòђи уочи п̀етка те је ўзми, пã тãмо јòј направ̄и кãну, накãни је пã с̀утра-дãн је пос̀ен пов̀еди, пã тãмо пос̀ен двòри нев̀еста, п̀етак онò, онò од сријед̀е до п̀етка је свãдба била. И тã нãрот и долãзница је била, није кò овò сãт пãре у коф̀ерту него дон̀еси п̄иту, н̀еко дон̀еси матер̄ијãл за тумãл'̀ије, н̀еко овò, н̀еко онò, ўглãвнò прòсто, св̀е је било прòсто. Нãјвиш̀е долãз̄у ов̄и дòбри л̀уди и ис комшил̀ука. На пример ўзм̀еш ти н̀екòг дòбрòг чов̀ека, кој̄и је дòбар за тò с̀ело, глãвни, одбòрник ил'̀и н̀ешто, òни дòђу ту те тогã чов̀ека ўзм̀у и дòбри ти л̀уди су ишл'̀и нијесу ишл'̀и лòши л̀уди него дòбри, и от̄иди запрòси је, òни ил'̀и р̀екни онадãн пок̀лòни хим девојку, ил'̀и разм̄иси се ко је н̀еко н̀епознãт дошò, да вид̄имо да попр̄ичãмо, да вид̄имо штã т̀е р̀ећ за т̀е л̀уде, нијесмо ўпозна̀ти са вãма и такò, кãзãћемо ви за х̀ефту дãнã, ил'̀ за двã дãна. А нãјвиш̀е је било састãлãње девојкã криј̀ући. Тап̀ут ти нијеси мòгла да се ш̀етãш кò овò сãт и да изãђ̀еш у каф̄ић, тò није имãло, тап̀ут би м̀ртва девојка била ако би је н̀еко видò да је с н̀екијем мòмком.

(Фатима Хамзић, 60 година)

Кочарник

За здрав̀ље, мрав̄ је, вел'̀и, здрав̄, пã попр̀скã онòм водòм с ѝзвора и мрав̄и су здрав̄и. И на Ѓур̄ђевдãн, бил'̀е су нãјпри'̀ен оне штр̀уг̀ље, н̄ису бил'̀е кòфе, сãд у кòфу св̀е м̀уземо, би стãвил'̀и једну плòчу, он̀е што се кòњи бил'̀и те се потк̄ивãл'̀и, ону плòчу св̀ежи за штр̀уг̀љу, пã т̀ури кòпривã око штр̀уг̀л̀е, к̄ити ону штр̀уг̀љу. Тò плòча да се св̀еж̀е да се фãтã кãјмак да б̄ид̀е деб̀е кã тã плòча. Кат се к̄ит̄и штр̀уг̀ља вел'̀и: „Да б̄ид̀е овãкò кãјмак“. Ту вòду кад пр̀скамо да имãју крãве мл'̀и'̀ека, тò пр̀скаш, ада то бãбе сãмо причãл'̀е, ада н̀емã о-тогã ништа. И пòсл'̀е м̀уземо у штр̀уг̀љу, òвце смо

држаљ'и најприен, сџд краѵе, двце нѣмѣ, рѣ'етко ђѣ се држѣ. Е, тѣ грање седѹ и док попаџајѹ, забодено тѣ окѣтѣл'и, то дрѣјен и фрба најпри'ен тѣ прол'истѣ, и тѣ се на Ђурђевдан ѹзмѣ и донѣси се – тѣ уочи Ђурђевдана. А сџдек, најпри'ен свѣ у воденѣцу, тѣ би и-Жупѣ џдонѹт дошл'и, тѣ штѣ би имѣло нарѣда, пѣ би пѣвѣл'и, имѣло дѣцѣ дѣста. Пѣвѣла дѣца штѣ џтѣ, пѣвѣла онѣ старинскѣ, онѣ пѣсме што се пѣвѣл'е, није овѣ садѣнѣ, тѣ ранијѣ. Јѣ ка-сам дошла одѣнѣ, јѣ сам онѣко ѣшла, а дѣца би дол'е врѣштѣла, састѣвила би се, а сџдек не идѣмо, на ѣзвор тѹ бл'ѣзу, нѣмѣ никака воденѣца по Вѣдрѣнѣаку и не идѣ се, ниѣко ти и не пѣвѣ, нѣма ни дѣцѣ. Нѣ знѣм дѣца кѣко су пѣвѣла, о Јеремѣндану би пѣвѣла, вел'ѣ: „Бѣш те змѣје ѹ мѣре, свѣ су змѣје побѣгл'е, сѣмо јѣдна остѣла, и џна се распѣла“, не побѣгла у вѣду и распѣла се. О Јеремѣндану би то ка се цѹкѣ, пѣсл'ѣ Ђурђевдана.

(Илинка Сташевѣћ, 77 година)

Лескова

Прѣвила сам сѣр, мѹзла сам по седамдесѣт кѣзѣ. Прѣвила сам по ѣетрѣс кѣцѣ сѣра. Продаѵала, гѣјѣла дѣцу, мѹзла по трѣ пѹт нѣ дан, по седамдесѣт кѣзѣ, ѣѵѵала, трѣћала, дѣца ми посл'ѣ бѣла сѣтна. Отѣди тѣ кѣзе белѣјнѣ прѣсни по шѹми. А вѣду носѣла сам нѣ глаѵу. Нѣ глаѵу, на тол'ѣкѹ фамѣл'ѣју. А погомѣлѣ, вѣкѣл'и смо лѹбица, а под зѣдњѣ крај смо вѣкѣл'и кѣцу, а ранијѣ богами јѣк нѣ букѣво пѣ прошѹпљѣ онѣ унѹтра, пѣ у тѣ смо прѣл'и. Окѵѣсѣш тѣ вѣш, мало га покѵѣсѣш, пѣ нагѣзѣш, напѹниш онѹ лѹбицу, пѣ збѣјѣш крајеве кол'ко мѣш, што мѣш бѣлѣ да збѣјѣш, да ти не потоћѣ онѣ вѣда брзо, пѣ кљѹћѣш на верѣге, на шпѣрет, на штѣ хѣћеш по едан кѣзан водѣ, по трѣѣтетѣри казѣна, како ѣмѣш кѣт, како хѣј да ти се опѣрѣ, ако хѣтѣш, двѣ казѣна, ако не хѣтѣш, како мѣреш, по могѹћности, по врѣмену, пѣ тѹрѣш, изѵѣдѣш по едно лопѣте двѣје пѣпѣла, вѣшѣ пѣпѣла ис шпорѣта, тѣпѹт је бѣло из огњѣшта, пѣ тѹрѣш на онѣ вѣш, пѣ посл'ѣн онѹ вѣду, онѣ вѣда врѣ кљѹћѣ, онѣ цѣјећ од оногѣ пѣпѣла идѣ дол'е, сл'ѣвѣ се, и да се опѣрѣ тѣ вѣш. Онѣ посл'ѣ што је озгѣр изѵѣди те га трѣхни да ти не отѣдѣ тѣ пѣпео цѣо крос цѣо вѣш, но онѣ покѹпиш те бѣциш, пѣ онѣ покѹпиш па наговѣри нѣ глаѵу, пѣ имѣло је двѣ кѣлометра сахѣ у јѣдну шѹму ѣе сам носѣла тѣ те прѣла. Ёво џде сам бѣла иштѣтѣла рѹку, дѣсад ми се тѣ познѣвѣло, дѣжѹћи овакѣ по тепсѣју вел'ѣку, старѹ, онѣ бѣл'е су бакѣрнѣ. Дѣжи нѣ глаѵу, и џде ми пѹкла рѹка и седѣло ми је, џде валѣ бѣш, до сѣт, ѣво сѣт вѣдѣм да е тѣ нестѣло. Сѣт не рѣдѣм ништа. И дол'е отѣди и пѣри, пѣри, пѣри, перѣлѹку, пѣ на кѣмѣн, пѣ лѹпѣ, тѹ врѣло тоћѣло, пѣ лѹпѣ лѹпѣ, пѣ помѣло покљѹкѣ, пѣ исплѣћѣ, пѣ растѹри по шѹми, ухѣр ми да ми се мало сѹхнѣ, лѣкшѣ да се нѣсѣ, пѣ по цѣо дан остѣни. А понѣкат, под зѣдњѣ крај, кѣт пѣћѣ прѣшѣк, ѹзми кѣсу прѣшѣка, пѣ ѹзми пѣ покѹпи, пѣ по цѣпцио тѣвар, дѣветоро дѣцѣ, јѣдна ѣбра ми је ѹмрѣла, па посл'ѣн бѣше, ѣдѵек ми се ожѣниѹ, пѣ сам имѣла пѣдругу, пѣ она ѹмрѣје, пѣ остѣдоше пѣторо дѣцѣ, пѣ кад би ти јѣ прѣћѣла, тѣ би имѣла да пѣшѣш ромѣн цѣо.

(Пѣмба Рашљанин, 74 године)

Ранијѣ се рѣдѣло, ѣрѣло се је, зѣмљѣ, уфѣтил'и двѣ вѣла, орѣло се, напријѣт су бѣл'и двѣ вѣла. Јѣ сам ѣто тѹ прѣје напѣсѣ пѣ да би ви бѣлѣ објѣсниѹ. Овѣ је, на прѣ-

мер, овџ су ђвде волџви, а овџ идџ овџм брџздџм, а овџ земџџм, а ђвде је тџ рџоник, рџоник што е тџрен на дрџво, ђвде је дрџво. ђвде се пџсџнке вџџџ дрџво до ђде, ђде се дрџи рукџм и овџ идџ гџре овџ, а овџ идџ дџл'е. Кат се окрџнџ овџмо, ондџ ђбрџтно. Тџ е такџ иџшло, а посџн тогџ, сџтва кад би бџла, имџла је дрџљаџа, гџвоџџџнџ нџе бџла него дрџвџнџ, пџ упорџди овџ тџ и и тџ и тџ, тџ су бил'и гџвоџџџни кл'иновџ. Ако су кџџл'и да идџ сџми, сџми би иџшл'и, ако нџ, нџко би хи водџо, и окрџџо на крџеве такџ, такџ да би хи уравнџл'и. Јџ на прџмер би сџјџ жџто, ђвас, јџџам и тџ, хџљду, овџ дрџљаџа пџсл'џн тџ равнџла, ураџдила. Ако нџ би имџло, рџбље би изџшло, пџ би онџ камџње гомџлџло и мџцџло и на крџј. Овџ се фџтџ дџснџм ђде, а овџ л'ијевџм, је л' ако би уфџтила ђбавџ дџснџм, нџтџ да се упџру је л' иџмџ свџкџ свџј крџј.

(Јука Шкријџљ, 82 године)

Лџпица

Рџјџтко је имџло хџрмонџка, бџо је гџч, бџо је Зџхџр из махџл'џ, ђн је бџо у тџ гџч, свџџба се позџвџла, ако би испрџси, пџ е тџмо тџ испрџшена бџла, звџл'и би се свџтовџ: „Зовџм те на свџџбу и у свџтовџ“. Е сџдек, онџ домџџин полџзџи у свџтовџ, тџпџтџ се трџжџл'и и у тџ врџјеме седл'џници кџњи за трџку кџј су бил'и обџл'џжени, тџјџ кџњџ е мџло имџло. И тџ се спрџмџло такџ, покџпџ се тџ свџтџвџ, пџшкџ, и џзми кажџ овакџ: „Звџо сам ве на свџџбу и у свџтовџ“. Покџпџ се лџџди изџтра, дорџчкџј ђде и крџни и пџшкџ са кџњима и у Пџпе, за девџјку. Гџч, с кџњима, иџгра, весџље, тџ е гџч бџо свџ и свџ, хармонџка је кџсно испџла. Тџмо отџди свџтовџ су се мијџшџл'и, лџџди, тџмо се срџтни, имџл'е срџтџоци, и срџтни, жџне и лџџди се нџјџсу мијџшџл'и. Жџне су тџмо одџџјене и вџрџл'е џе би мџгл'е кџга вџдет. Богоми нџје имџло одџла, него би зџјмиџ јџ код вџс, вџ би зџјмиџл'и код мџне, панталџне, сакџ, цџмпер, штџ е кџ имџ, нџје тџ имџло тџ гардарџбџ кџ сџт што иџмџ. И овџј позџјми, обџчи, отџди пџ за-иџгрџ тџмо, мџј јџдо бџжџ, пред једнџм гџчџм, пџ се растџпи кџ мџтџница. ђтут џзми извџди, ка се девџјка извџџи, родбџна џџзџина, дрџџ пиштџлџ у рџке, а овџмо свџтовџ дрџџ пиштџлџ у рџке, и кџ угрџби прџви да пџцџ, тџ се, кажџ, тџ дџјџте кат се родџи л'иџи се на овџ. Е сџдек она вџџи онџ преко прџга и хџџе, а овџмо га овџ уџџерио пџ се чџк ђни и посвџџџ. Око тџг пџцџњџ се и посвџџџ. џвџјек је бџло чијџ је девџјка, тогџ је и пџшка, и мџл'им л'ијџпо. Од јџла се спрџмџло, тџ би се нџјпријџн говорџло *џабљџил'е*, синџја, *џабљџил'е*, тџ ти је постојџвџ биријџн, пџта, пасџлџ и слџткџ, и мл'ијџко кџселџ. Прџсек је иџџ кџлограм мџсла у пџту, пџ е то замџсти, пџ кџјџ би пџта бџла, ал'и тџ су лџџди јџл'и, тџ сџд нџ би смџо нџко ни да погл'џдџ. Девџдесџтијџ гџџнџ у тџгџн удрџби у мџсло и кажџ: „Хџ, џлџ се јџ најџдо, јџбџм му јџ мџјку и дџктору да ми ђн мџне кажџ да јџ не смџјџм јџс слџтко, слџно и мџсно“. Вџл'икџ је здравџњџ бџла, а вџл'икџ је мџка бџла. Бџл'и смо јџчи, бџл'и смо здрџвџшџ, свџкџко бџло другџчијџ, вџшџ се дрџџџо нџрод, весџл'ијџ нџрот бџо.

(Сабџт Климентџа, 62 године)

Мџлаје

А у Македонџју бџше, тџмо поднџ Тџтџвџ Вџл'џза сам свџрџ. Отџсмо за девџјку тџмо и нџјџсмо је џзџл'и. Отџсмо пред врџта тџмо, тџ бџху тџрбџши некџ, нџ знџм ни кџјџ је вџра, а тџмо бџхџ некџ мџзге, нџјџсу магџрџт мџлџ, него мџзге а џши кџ рџке

овако и ми, беху три Циганке, цукал'е онѣ дѣфове, тѣ беше дѣбиѣј, тѣ нијесу Циганке нѣ л'епотице ис Вѣл'еза. Вељу оне мѣне: „Хѣ л' да свѣрамо у коперацију“ – да пѣре кат зарађују и дне, да бацамо у јѣдну кугију. Ја овијем мѣјием друговима, а дне звѣте, без њи нѣма свѣдбѣ, а нѣс дѣже ѣво, не шѣсмо. А дне л'епотице, у канѣѣанке, ка[д] ти дне поћеше да цукају тѣ дѣфове, а у сѣбу, пѣ како седѣмо овако рѣдом, ракија кружи, а она иѣра онѣ шѣте: тѣ, тѣ, тѣ, тѣ, пѣ се преврѣни овако на л'ѣја, а они сѣл' пѣре ѣма. „Хѣј“, реко, „љути кукавци, што не одраше овѣ жѣне“. Кат пѣсл'ѣн ми се написмо пѣ хим дѣдосмо и онѣ нѣше. Узѣше, јѣ на тѣ дѣл сам отишѣ, нешто мѣло сам дѣнију. А бѣаху и л'ѣјепе. Вићѣ онѣ јѣдна, онѣ ѣуди тѣмо, тѣ беше тѣ мѣлница се звѣше, тѣ се сѣјѣше пиринач, то беше, сѣјѣ се онѣ духѣн, тѣ л'епѣта кѣка тѣ тѣ, ал'и тѣ плаћѣху дѣни. А комѣрци су не додѣвил'и. Да га ѣво изѣјѣ, ми нијесмо тѣ нѣћил'и, тако ми здравѣла ми затѣкоше нѣге ѣде. Јѣ не ѣјѣм кад ме пѣћи, пѣ ћѣши, пѣ ћѣши, ето овакѣ ми нѣге се ућинѣше. Отекѣше ми, да извѣнѣте, нѣге, тако ми здравѣла ка[д] сам бѣо овамо реко јѣ не мѣгу да седѣм ѣде, а врућина бѣше кѣ под сѣћ, није кѣ ѣде понѣшто пѣхѣ. Пѣ онѣ магѣрат поћѣ ти прићат, а тѣ су мѣзге. Ми смо свѣрѣл'и док смо девојку узѣл'и. Они се звѣаху тѣрбѣши.

(Амир Бишевац, 77 година)

Митрова

Свѣко уочи недѣлѣ би се покѣпил'и пѣ би крѣл'и компѣре, печѣѣаке, шѣљиве, крушке, јѣбуке, свѣ смо тѣ купил'и. Нѣјвишѣ ѣде код нѣс се кѣпил'и посѣчѣри. О слѣви другу нѣј тѣ би пѣна бѣла сѣба докл'ѣн и јѣдамѣ мѣј буразѣр рѣстера, дѣју, не мѣгу гѣсти ни да попѣју ни да вечѣрају ни ништа, ѣн дѣћѣ налѣжѣ форѣну, форѣна од бѣурѣта бѣла вел'ѣка и ѣн дѣћѣ, набаца је пѣну а мѣгло је да стѣнѣ пѣла мѣтра скѣро, ка[д] се тѣ рѣзгоре, свѣ тѣ пѣбеже пѣ пољу. Док се нѣ зарати смѣло се, пѣсл'ѣн за врѣме Албѣнијѣ што је бѣло, није.

(Радојко Вукајловић, 82 године)

Овѣ се звѣло нѣкат, јѣ вѣруѣм да си ти чѣла, овѣ се звѣла Гѣрнѣ Мѣтрова а Тутѣн Дѣнѣ Мѣтрова, а пѣнтѣм јѣ овѣ Тутѣн четрнѣс кућѣ. Нѣкѣ најѣи с некијем бѣурѣдѣма и тутѣѣо и такѣ му тѣ остѣло Тутѣн, а тѣ је бѣло на тел'свѣзѣр. Ми смо досѣљени, ми смо Рожѣјци, из Рѣжѣја, ѣно дѣна ѣмѣ гѣре свѣјти кол'ко дѣш.

(Идриз Адемовић, 79 година)

Набоје

Валѣ не чѣкѣм никуга нѣ ѣфце чѣвѣм. Дѣбро, ви? Сѣдите мало у хлѣт. Нѣ знам јѣ тѣ, не вѣл'им тѣ јѣ да прићѣм, нећу тѣ да прићѣм, нѣ знам јѣ тѣ. Ис Набѣја, ѣто ми је кућѣ онѣмо ѣе су онѣ вѣћке тѣмо ѣе се онѣ бијѣл'и. Ымѣм стѣ комѣдѣ овѣца и јѣгнѣдѣи. А ви ѣкл'ѣн сте? Ми зѣми дѣл'е жѣвѣмо у Тутѣн ѣнде на Цѣкиљѣвац. Л'ѣшѣ ни је дѣл'е, бл'ѣжѣ л'ѣкар а дѣца идѣ у шкѣлу и такѣ. Овѣ је Пѣштѣр, ѣде су снијѣгѣви, запѣхѣ, ѣво ѣсвалт је и свѣ то ал'и запѣхѣ. А ти ѣе рѣдѣш? Слабо ѣмѣ, овѣ су мѣхом у Позѣр овѣ нѣши свѣ, а овѣ је јѣдан ѣн је у Тутѣн. Овѣ су у Позѣр, по Нѣмачкѣј, тѣмо

овѣмо, нијесу тѹ. Ја, дѡста нѣрѡда тѹ приђѣ, да овѡ причѣ ни, ја не вѡл'им. Имѣ један ѡде на брѡдо, он имѣ, ја вѣруѣм, око деведесѣт гѡдинѣ. ѡде идѣш, пѣ посѣн застрѣниш тѹ навѣше. Ёво ти до онѣмо ѣе се онѡ сѣјено вѣдѣ пѣ онѣмо навѣше идѣш. Оно идѣ тѹ, пѣ посл'ѣн застрѣниш уз л'ѣдину навѣшѣ, уз л'ѣдину гѡре. Данас из Гусѣња прѡђѡше трѣ деѣака, трѣхаху, а јѣдан беше постѡ, кажѣ дѣлѣ не мѡре се. Из Гусѣња ка Плѣву ал' нѣ знѣм како рѣче, тѡ дал'ѣко. Отѡше за Љескѡву ал' један млѡго кѣснѣше, прѣтѣше хи бѡл'ниѣкѣ кѡла. Овудѣјен прѡђѡше, за Л'ескѡву отѣшл'и. Питѣше ѣѣ Л'ескѡва је л' дал'ѣко.

(Бајрамка Хаѣић, 67 година)

Островиѣа

Нѣјприје се и постѣло до Божѣћа прѡвѡ, сѣд рѣјетко кѡ, дрѹгѡ, слѣбо се тѡ спрѣмѣло кѣ сѣт, слаткиши, згѡда, слѣбо се тѡ, тѣ сѣд јѣлке, згѡда, свѣ што имѣ да се кѹпѣ сѣд се донѣсѣ, а богами нѣјприје није, нѡ уштѣпѣка попрѣжи, пасѹља, компѣра. Нѣ знѣм за рѣбу от кѣд је пѡчѣла. Нѣко на вѡду, ко е имѡ зѣјтѣна, имѣло је и тѣпѹт сиротѣнѣ и богатѣшѣ. Нѣјприје су жѣне измѣти мѣтѣницу, пѣ и мѣсла, посл'ѣ кат се омрси на Бѡжић. Уочи Божѣћа није дрѹгѡ имѣло веј пасѹљ ил' компѣр, кѹпус, лѹк и такѡ тѡ.

На Васѣљѣвѡдѣн ѣстѡ колѣчи се мѣсѣл'и па кѣјмаѣка. Свѣкѡм по колѣч и расѣчѣш по колѣч, пѹни ти планѣнка кѣјмаѣка и јѣдѣш за дорѹчак кѣјмаѣка и колѣча, свѹт по трѡу л'ѣба на рѣзу о[д] штѣл'ѣ од овѣѣа, од гѡвѣдѣ, од пчѣлѣ, и ѣе су говѣда рѣчѣш, ѣе су ѡвѣце бл'ѣјѣш. Рѣчѣ се и бѹчѣ и бл'ѣјѣ, остављѣ се нѣфака да бѡлѣ бѹдѣ. Нѣсу нешто пѡсѣбно се звѣл'и, изѹтра свѣкѡга сл'ѣдује по колѣч и кѣјмаѣк, кѡ е имѡ кѣјмаѣк, ко није, богами турѣл'и су лѹди и мѣс. Шѣрѣл'и, шѣрѣлка имѣ па се ишѣрѣ о[д] шѣпѹркѡва дрѣѣта, извѣди му срѣце озѡл' и трѣ стрѹка, осѣчѣ од млѣдѡг шѣпѹрка и повѣди му онѹ мрѣзгу унѹтра и свѣжѣ га кѡнцима свакојѣкијем, шарѣни, црѣвени, зел'ѣни, увѣжи. Нѣко вѣчѣ Мѣл'и Бѡжић, вѣкѣл'и су. Бадњѣчиѣца, чѣснѣца, волѹјски л'ѣп нѣ рѡк вѡлу ѣстѡ оставѣ овѣкѡ, и извѣдѣ вѡла. Шѣрѣш л'ѣп, јѣрам и волѡве наѣртѣш о[д] тѣјѣста, растѣниш га, пѣ посѣн један крѹк овѣкѡ намѣштѣш, пѣ у тѣ крѹк посл'ѣн, рѣло, тѡ е рѣло бѣло старѣнскѡ о[д] дрѣѣта, и намѣштѣш онѡ рѣло, и тѣмо јѣрам и онѣ тѣлѣзи што се фѣтѣјѹ волѡви, свѣ от тѣјѣста тѡ намѣштѣш. Пѣ посѣ ѣстѡ и дрѣлѣчу онѹ што се дрѣлѣло жѣто, и нѹ ѣстѡ такѡ намѣштѣш, пѣ стѡгови, посл'ѣ стѡгови, пшѣниѣца, ѡвас, рѣж. По један чѡвек за рѣло. Прѣвѣм га стѣлно.

Извѣдѹ вѡла изѹтра на Бѡжић, колѣч напѣрѣвѣ њѣму, рѡк како мѡже нѣ рѡк да се стѣвѣ и онѣ вѡ се обрѣнѣ. Извѣдѣ га прѣт кѹћу са онѣм л'ѣбом и ѡн се обрѣнѣ, к сѹнѣцу ако бѣѣи, бѣће берѣћѣтна гѡдина, ако бѣдѣ од сѹнца, није дѡбро. Изѹтра, прѣје полѣзѣника се увѡдѣ. Дѣшњѣк којѣ се фѣтѣ на дѣснѡј стрѣни у јѣрам. Овѣмо дѣднѣш мѣло л'ѣба, одлѡмѣш му л'ѣба те појѣдѣ. Слѣмѣ прѡдстрѣмо и ѣѣбе, на стол'ѣцу не мѡре ниѣко да сѣдѣ уочи Божѣћа. Не вѣлѣ, онѡ нѣјприје се износѣл'и свѣ стол'ѣце нѣпољѣ, док нијесу дѡшл'и бѣдњѣѣци, свѣ изнѣсѣш и[з] сѡбѣ стол'ѣце, мѣтлу, свѣ тѡ изнѣсѣш нѣпољѣ, није вѣлѣло, не брѣшѣ се трѣ дѣна. Не вѣлѣ да дѣш ис кѹћѣ. Кѣ свѣкат старѣнскѣ прѣче. С волѡвѣма, стѣвѣмо у тѡрбу хл'ѣп и бадњѣчиѣцу, флѣша раѣјѣ, жѣто, прѣвѣ бѣдњѣк лѹску засѣчѣ на бѣдњѣк, наѡштрѣмо дѡбро секѣре, ниѣ имѣла пѣла мѡтѡрнѣ, и лѹску засѣчѣмо гѡре и штѡ дѣбљѣ лѹска д[а] изѣђѣ да е бѡлѣ

нафака. Па се посипа свју на онѣ пањѣве, три бадњака се осечу, прекрсти се и сипа и жита помало и л'ѣба помало на онѣ пањѣве што смо осекл'и. Кажемо: „Ово птичици богомљчици, која птица бѣга мол'и да ни жито рѣди“. Пошто посечеш бадњаке, то кажеш. Мало ту стану, свј се покупе и прекрстимо се, попијемо ракијѣ, размѣнимо чашице, па мало пођи, па ђпет такѣ устави, прекрсти се, пуца, весел'и се, посѣда дѣцу на та волујска кола па дѣца пѣва. Кот кѹћѣ срѣтну, изађу дѣца, и оставимо ту кола и она дођу те се изљубе преко бадњака свѣ. Иду у бадњаке. Узмеш жита у сито па пѣспеш. Газдарица тамо чѣка на улас, с рукавицама и сипа жито по нама. Кажѣ: „Да бѹду срѣћни бадњаѣци, дуговѣчни“. Кад оѣш да ставиш у шпѣрет, с рукавицама ђбавезно. Изјутра дођѣ полѣзник. Кѣ прѣви дођѣ та е полѣзник и грѣжа ону вѣтру: „Кѣл'ко вѣрничѣ, тѣл'ко пѣрица, тѣл'ко оваца, тѣл'ко јагањаца, овол'икѣ мушкија глаѣва, овол'икѣ женскија глаѣва, кѣња, вѣлѣва краѣва, да да бѣк свѣкога дѣбра до милѣга бѣга“. И заврши и она бадњаѣк стави у шпѣрет. На бадњаѣке један дѣнар, гвоздѣно мѣрало је да се стави, знѣчи то домаћину идѣ збо[г] кѣња: „Ово сѣмо кол'ко да купѣ кѣњу да га пѣткѣ“. Чѣваѣо нѣко, нѣко потрѣши за нѣшто за шта трѣба, то е вредно. Ка[д] ѣнѣ д[а] идѣ, дарѹјемо га. Говѣда, ко ѣма вишѣ оваца: „Добро јутро, нека бѹдѣ ви срѣћан Бѣжић, да сте здраво, вѣсело“, и ѣт. И ми смо прѣвил'и нѣжице, а нијесмо шишѣл'и, а свѣкат на колѣч смо и стављѣл'и. Вѣће на Бѣжи дѣн се полѣзи, да родѣ бѣлѣ шљиве, кѣтѣ се на грѣнчице, кѣти се слѣмом и кажѣ: „Хоѣш л'и рѣдит?“ А јѣдан гѣре вѣчѣ: „Осѣј ћу те, ако не родиш“. И секѣром замѣхнѣ кѣ да је сечѣ. Ѣзгѣр вѣчѣ друѓи: „Немѣ сѣј, родитѣ, немѣ сѣј, родитѣ“. Обѣсиш је под стрѣу од кѹћѣ, вѣжѣш у коѣнац нѣки, кад бѣдѣ грмљѣвина, изнѣсѣш је тамо на пѣље. Зовѣш: „О Спѣро тѣпљениче, враћѣј ѣвце, овамо је млѣго чѹда бѣло, родѣла жѣна кѣпил'е, тѣра ѣвце ус планину“. Усто онѣ божѣћнѣ трѣхе свѣкад оставѣ. Слѣтка пшеница, јѣдѣш и ѹвечѣ оставѣш кашѣке у шѣрпу и изјутра кѣм су ѣнђѣл'и шѣрѣл'и кашѣку, нѣчијѹ јѣсу, нѣчијѹ нису. Кад је бѣл'ѣс, кад не мѣже краѣва да се растѣви, ѣвца, ка[д] се јѣгње и тел'и. Прѣво да ти кажѣм, остављѣм га стѣлно ал' нѣ знѣм зѣшта га остављѣм. Чѣсничѣ то е на Бѣжић домаћѣца мѣјесѣ изјутра. Нѣјприје стѣри нијесу мијесѣл'и колѣче ил' да кѹпѹ колѣче, нѣ татл'ију умѣјесѣ, кѣ пѣту исѣчѣ је на онѣ чѣтвртѣстѣ и стѣврѣно је на зѣјтин, кѣ је постѣо ѹвечѣ и омрѣј је дѣста зѣјтином ал'и и заслѣди, слѣђѣ је нѣ колѣчи којѣ дѣш. У чѣсничѹ кѣ нѣћѣ ону пѣру имѣће пѣра. Јѣ слѣбо и јѣ прѣвим. Што се дѣгнѣ слѣва на Бѣжић, кѣхва се стављѣ. Кажѣ се: „Најѣо сам се кѣ уочи Божѣћа“. Не вѣла ни да је глѣдна кокѣшка ни говѣче ни чѣвек ни ништа. Ко те нѣко чѣргѣ ил' дѣра, кажѣш му: „Тири мѣри, стѣ и четѣри, на гѣдину по стѣтину“. Тѣ тога што је дѣро ѣе да напѣнѣ. Бил'и су дѣцу.

(Бѣла Марковић, 76 година)

Како кѣ ѣма, такѣ е рѣдиѣ. Сѣт познѣјѹ се па се ѹзмѹ, тапѹт јѣк. Јѣ сам се испросѣла ѣде за овѣјем Чѣлѣковићем. Имѣла сам ѣде јѣдне Шкрѣјѣлке и ѣне ме пофѣл'ил'е и ѣн прѣтиѣо те ме испросѣо, ѣсам лѹди, вѣла вишѣ није ни бѣло. С кѣњима, на кѣња јѣ, па ѣтут ка Промѹкл'ицама, па нис јѣдно грање, па хѣјде, па хѣјде. Каѣаф ѣбичѣј? Обрѣћ се колѣче јѣдно и дѣјете јѣдно, кѣнче ми зовѣмо, тѣ смо

такò рāдй'л'и (јā сам сāт бона пā свѣ заборāвйм. Одāвно бол'ујем, бол'у ме нòге и глава и тò такò, прāшкòвѣ пй, пй, док се отрòва и нйшта бòга ми. Нѣне дòктор да ме примй нйкакò, јā отйдни: „Хāј ти што хāѣш да седйш у бòл'нйцу“. Нò, хāем, дабòгдā нйкò не седò ту. А не мòгу сād ни да òдѣм, а не мòгу ни да се вòзим, не мòгу у кола нйкакò. Идѣм са једнијем сйном дòл'е што је у један пòток, òде дòл'е. Јесте л' са кòл'има дòшл'и? Пā кò ве прāтй òде? Хоѣете л' навйше д[а] идѣте?) Пòсл'ѣнке жѣне се покупу, гл'ѣдају којā је дòшла, веља л' не веља л'. Прāк пољубйш, зāву ко ймāш, пољубйш. Јā ка[д] дòђо, овѣ гòре испāдоше ту гòре, јā дòђо на ту кућу тѣ Бѣл'ѣ, òне испāдоше да ме вйду. Димйје богами. Шāмйју и на кљу́се, знāде л' тй штā е кљу́се?

(Рамка Чалаковић, 77 година)

Паљево

Не смйјѣш нйшта да трајйш, сād мисйм смйјѣм кā, ѣво познāјем Зòрицу, знāм да ми она нѣне нйшта, нò ймā другијā жѣнā, старйјā жѣна што су бйл'е поквāрене и òне бāци ил'и кāмѣн ил'и земљѣ зā тобòм ако им потрајйш нѣшто и бāци зā тобòм и онò дйјете посл'ѣ јѣдѣ тā кāмѣн ил'и зѣмљу ил'и пѣпò ил'и бйло штā ѣе ти бāцит да би тò дйјете посл'ѣ јѣло, да јој не трајйш и збок тòгā је забрāњено. Не смйјѣ да крадѣ, нйшта тò не смйјѣ. Ёво овā Фāта òде у Йбарску, можда е знāш, òна јѣдну кћѣрку ймā сāмо о[д] децѣ, вишѣ нѣмā и кажѣ: „Млòго сам хāјāла кāхву, онò зрнāт кат попржй свѣкрва“, и она би јој трајйла, она јој нѣ би дāла: „Ууу“, кажѣ, „тò да се раскућуѣ кућа“. „Она попржила, онй дòлапови, знāш онò што се је пржйло и она испржйла ону кāхву, а јā“, кажѣ, „ми се чинй, цйò онā дòлап би појѣла кāхвѣ и јā приђѣм и ўзмѣм двā тры зрнā из оногā дòлапа. И“, кажѣ, „куд јā уйђо, и òна уйѣе и јā нѣмāдо га ѣѣ, но зāтну овакò за сукњу òде“. И овол'йкò јој је зрнò кāхвѣ чòри тунāке, бѣл'ег. Мѣсо ко ўзмѣш, тò изāђѣ по л'йцу црвѣно и тò не мòже да се мāкнѣ, ни аперāцијā, ни нйшта тò не мòже. Мòш да рѣкнѣш, фйкло ми је нѣмā ту нйкòг, а ймā труднйцā, òдѣ јој такò āх за нѣшто, и мòш да рѣкнѣш: „Опрòсти ми, бòже, мòрāла сам тò д[а] ўзмѣм“, и без брйгѣ.

(Нафија Булић, 60 година)

Пероше

Кад је дòшло до мало стòкѣ, имāл'и смо волòве, и отйшл'и би гòре, тā рāстòвина, а кућа ни бйла дòл'е, пā би отйшл'и осѣкл'и гòре, пā довукл'и до према кући, а не кот кућѣ но на онò брòдо би остāљāл'и бāдњаковѣ, и посѣн уносйл'и ўвечѣ у кућу и нāш òбичāј српскй бйò, нйје смѣло ни да се угāсй огњйште. Ўвечѣ ундòсймо бāдњаковѣ тāмо, мй домāћин што се тйчѣ ўвечѣ, тò су вел'йки бйл'и бāдњāци, на јѣдну се страну сāмо сѣкло, извāди ону л'уску, остāви је тāмо да седй и сād постāвй се онā бāдњāк овакò, стāви се компйри на онò и мй свй прилāзи и ўстйма са оногā узймā те јѣди, компйри су бйл'и. Ујутру полāзй се, ујутру мй првò устāнѣмо пā полāзймо, па долāзи и[з] сѣла дòл'е, гржā: „Овол'йкò мўшкијā главā, овацā, крмāкā, трмāкā“. Првй кòмшйјā ми је бйò Владймйр и за бāдњāк би јā ишò, изутра би бйò звāт да идѣм да тѣ, а òн је држò свйње и òн би, а мѣђа нѣмā дѣсет мѣтарā мòја л'ивāда и нйва од нѣгòвѣ кућѣ, и јā би тò, и јā отйди кò дйјете и òн би учйò ме, и јā цукни, онò скāчу онѣ жйшке онѣ жårке, и јā: „Кол'ико скāчѣ жйшки, тол'йкò мушкāрацā, кол'йко скā-

чѣ жйшкй, тол'йкѣ сйјена, тол'йкѣ крѣвѣ, тол'йкѣ вѣлѣвѣ, тол'йкѣ свйѣа“, а јѣ ње онѣ свйѣе рйјѣ по л'ивѣди: „Јѣк брѣ, свйѣа, цйјелу л'ивѣду тѣ ми прѣдиј“. Како Смѣјо дође те ми бй бѣдѣак, вишѣ свйѣе јѣ не држа. Би се тѣ смйјѣл'и, на слѣву би јѣ ишѣ тѣ, ње он пѣмѣну тѣ. Ракйја и жйто и л'ѣп, прекрѣстй се фйнѣ, пошто посѣчѣ, пѣспѣ онијем жйтом по онијем бѣдѣацйма, што посѣчѣ и трѣбѣ да знѣ онѣ нѣјпрвй што је осѣкѣ и пйјѣ се ракйја тѣ по нѣс двѣ тры и[з] сѣла попйјемо дѣбро, ондѣ выкнѣмо озѣбр, аааа, пѣсма, јѣднѣ мѣјко напрема кѣћй, пѣсма. Полѣзник кад би дошѣ, прѣвѣ он тѣмо изйјутра грѣжѣ и да сѣднѣ ал'и тѣ је имѣло, огрѣни га озѣбр и понеко прѣвѣри онѣ стол'йцу му измѣкни. Он је тѣ до мрѣка, пйјѣ се, пѣвѣ се, спрѣмѣ се јѣло, ујјутру тѣ мрснѣ а ѣвѣчѣ нйје, пѣсти су мѣрѣл'и да се постѣ. Пѣсѣн тогѣ, он ѣвѣчѣ ѣдѣ ка кѣћй, а дѣр му нйјесмо носйл'и, не би му дѣл'и тѣпѣт нѣ би му ѣднйел'и кот кѣћѣ дѣр, мѣло пѣрйцѣ и чарѣпе, пѣлувер, жѣне нѣшто мѣрѣ да нѣсѣ. Мѣне би Рѣта по пѣлувер исплѣл'а. Унѣсѣмо прѣвѣ слѣму у кѣћу, дѣца пйјѣчѣ, расйпѣмо, прѣстрѣмо на онѣ слѣму, пѣ пѣсѣн тогѣ ймѣ некѣ чѣрга по онѣј слѣми, е тѣ слѣма се не дйжѣ трѣћй дѣн, ѣбѣвѣзно мй смо мѣрѣл'и да нѣсймо по шлйвѣ да затйѣѣмо онѣ слѣму, а у ѣйву онѣ што се побрйшѣ на озймйцу, и стѣвймо овакѣ, рѣстрѣмо овакѣ кѣ крѣс. Нйшта се не прйчѣ, тѣ сѣмо за слѣву се прйчѣ. За слѣву се прйчѣ овѣ здравлѣ, пѣ јѣ нйсам знѣ а Мйлан ме научйо, трѣбѣ у здравлѣ дѣмѣцѣ, у здравлѣ гостйјѣ. „За у здравлѣ дѣмѣцѣ, прѣвѣ Владймировѣ глѣвѣ и фал'е кѣћѣ и срѣћѣ дѣма дѣбра, зѣ чѣм бѣга мѣл'ио, бѣк му дѣо и поклонйо у здравлѣ пѣдржѣ“, пѣ посл'ѣн свйјѣ рѣдом кол'ко ймѣ у кѣћу, пѣ посл'ѣн Владймйр за у здравлѣ гостйјѣ, дѣмѣћин, он пѣчнѣ и он.

(Милован Кѣљевйћ, 79 година)

Пленибабе

Дѣвѣл'и, сйне, мѣне и кот кѣћѣ свѣдѣа и тѣ смо турѣл'и рѣчѣк, вѣчѣра, рѣчѣк, пйте мйјесйл'и у тепсйју, турѣл'и мѣса би имѣл'и, бйрйјѣн. Кад је дошѣ да ме прѣсй, нѣћѣ тѣ ѣна. Ёво кѣко смо се вйдел'и, сйне. Он је бйо у Бѣдград, овѣмо јѣднѣ, ѣмрла је, мѣмйла ме за ѣйм, сѣстра му, бѣш сѣстра му нйје, от амйцѣ. И ѣни ме йскѣхѣ на дрѣгѣ мѣсто, и она ме нѣ даде, немѣ јѣ сам је пѣчѣла да је прѣсйм, не дѣм вй је. Дѣл'е ме йскѣше у Рйбарйћѣ, дѣл'е испѣд Рйбарйћѣ. И он, пѣрѣчи му, стйже из Бѣограда, и он стйже и гл'ѣдѣ ме крос прѣзор, пѣмогѣ јѣдан кол'ѣга. Е пѣсѣн ѣћѣше на врѣта у сѣбу. Реко: „Немѣ ме ни гл'ѣдат“, нйты да га гл'ѣдѣм, овѣкѣ затвѣрйм ѣчы, он бѣше вйћѣн. Реко: „Нѣмѣ нйшта да ме гл'ѣдѣ, он ме бегенйсат нѣћѣ, јѣ га бегенйшѣм, да га увѣдѣм у срѣце да ми је мйо, нѣћу ни да га гл'ѣдѣм“, и тѣрйм рѣке ето овакѣ да ме не вйдй. Сѣднѣм на јѣдан прѣк, јѣк на прѣк него изѣ прѣга, а он нѣ прак стѣ и гл'ѣдѣ ме, а јѣ ни тѣмо ни овѣмо. Да га погл'ѣдѣм, он пѣл'йјѣп. Дйван ми је бйо чѣвѣк. Овакѣ пѣгл'ѣднѣ сам бйла ал' пѣмѣлѣ богами.

И, мѣја сйко крѣснѣ, дѣћѣше овакѣ на свѣдѣу, на свѣдѣу ми дѣћѣше. Мй смо свѣдѣу код кѣћѣ грѣдйл'и у јѣдну брвѣѣчу ѣнде стѣрѣ, он нйје имѣ ни кѣћѣ ни нйшта, сйрѣче бйло, йшло по нѣднйцы. Дѣбй да идѣ јѣднѣ што га хѣјѣла и ѣпѣри ми лѣмпу и кѣжѣ: „Вѣлѣ ти нйје ѣна према тѣбе“, дѣшѣ ми мѣјкнѣ, бѣга ми нѣ би лѣгѣла нйшта, ако не мѣгу да погѣдйм, нѣћу да лѣжѣм. Упѣрйла ми лѣмпу, јѣ стѣла, двѣрйм, мѣшкѣ цйпйл'е, нѣшто тумѣјл'йјѣ, сйротйѣна, кѣћа је тѣђѣ бйла у тогѣ амйцѣ ми чѣвѣкова. И јѣ богами нйшта, он ми посѣн прйчѣ, јѣ нйшта нйјесам чѣла, сѣмо га она дѣвѣла,

ја сам гл'ѣдала упѣрила ми лампу. А гѣхче запѣл'ил'и у једно ћѣше, једно пања, ципил'е мѣшкѣ, нешто тумѣл'ијца мѣшкѣ и ја се побѣла двѣрим, гл'ѣдам тѣмо и тѣмо, ѣн виђен. Е кѣко ми је рѣкѣ, нијесам ја рѣкла му, ѣн пѣсѣн ми ѣдѣкане један амѣцин сѣн рѣче: „Дѣк се да се виђите, па хѣј ко нѣј“, и ја се подѣнѣм и ѣн рече: „Јѣ ћу“, кажѣ, „нѣћас да идѣм“, а једна га сѣстра ми бегенѣсѣла а бѣла удѣвата, да ме тѣри тѣ, дѣдоше му с мајкѣм мѣјѣм ѣбел'еже, како ја хѣћу, бегенѣсѣше га. Е мѣја мајка није јѣј чѣвек тѣ: „Бѣга ти немѣ музѣке нѣћас да вѣдите, убѣо би не ѣн што ми мимо нѣга, срамѣта од свѣјѣта да ми тѣбе дѣјѣмо а ѣтац ти жив“. И дѣћѣше те ме тѣ испросѣше и свѣ крѣјѣћи, кад стѣгоше, један чѣвек бѣо са ѣйма, у Пѣћ ишѣ, и мѣј ѣтац пѣтѣ: „Вѣлѣ ми иштѣ чѣру у Пл'енѣбабе, нѣ знѣм кѣкаф је?“ „Вѣлѣ ћу ти ја кѣзат: снѣјек је бѣјел, нѣ је снѣјек.“ ѣн л'ијѣп, јѣшѣ ме кѣ снѣјек. Е такѣ му рѣкѣ и ѣн дѣје: „Хајрѣша“. „Хѣ“. „Ти хѣј чѣру да дѣш, а такѣ и такѣ ми рече прѣјѣтељ, главнѣ прѣјѣтељ.“ „Е бѣгами, Шѣфко, ко бѣднѣ судбина, нѣма ће отѣс.“ Вѣлѣ ја рѣко под бѣкву сѣш ѣйм, под бѣкву. Свѣдѣо ми се ѣн, дѣбар је бѣо. „Хѣ“, кажѣ, „сѣт, ѣна ће ти пѣбеј“. Нек идѣ, ја је не дѣм. И дѣшл'и, ја у Пл'енѣбабе, а ѣни у Позѣр дѣћѣше да ме иштѣ, дѣл'е смо седѣл'и, гѣре прѣдѣл'и, отѣшл'и, свѣ чѣре, сирѣтиња, жнѣл'е, кѣпѣл'е лѣк, нѣшто да не бѣдѣ, добѣл'и нѣшто да иѣмамо. Кат ѣни дѣћѣше да ме прѣсѣ, и ѣбел'еже отѣшл'е, кѣ да не прѣсѣ сѣт. И мѣј ѣтац ме нѣ даде. А једна ми зѣва дѣл'е ѣдѣта и трѣи за тијѣм ѣцом мѣјѣјѣм: „Шѣфко, подѣ чѣру, ѣна се рѣкла и ѣбел'еже су отѣшл'е, ѣје је хѣј сѣт? ѣна се рѣкла, и под бѣкву сѣш ѣйм и свѣ тѣ“. Ада бѣга ми ве не лѣжѣм ни ѣвојцкѣ. И пѣсл'ѣн ѣни отѣшл'и до пѣ пѣта у Позѣр, а Ха-сѣба грѣднѣ трѣѣла, зѣва ми, те хи врѣтила. „Хѣјде, Шѣфко“, ѣцу мѣм, „за бѣжѣ хѣтар врѣти се, чѣра је дѣта“. „Јѣ л' брѣ?“ „Вѣлѣ јѣс.“ Пѣ ми кѣпил'и један, ѣна што мирѣшѣ мѣрѣс, дѣмек ѣн тѣ хоће да ме испрѣсѣ а отѣшл'е и ѣбел'еже. Нѣшто тѣ ми дѣније, јѣдан чѣшељ, и тѣ да ме ѣбел'ѣжѣ, а бѣгме сирѣмѣшни. И тѣ ми дѣније, испросѣ ме, и свѣтѣви дѣћѣше, и попѣше ме на једнѣга кѣња од кѣћѣ, мѣја кѣћа ѣвакѣ ѣзгѣ, а ја се укрѣтила, дрѣжим се, а ѣни хотѣ да пѣцајѣ, ѣдет код нѣс кат крѣнѣ свѣтѣви, да пѣцајѣ ѣни прѣви што ме вѣдѣ. ѣни виѣкнуше. „Кѣкѣ“, рѣко, сѣ[д] тѣ се посвѣдит. А мѣја кѣћа сѣра, мѣј ѣтац: „Рѣљѣ, бѣга ти маѣ се, иѣграјѣ, свѣтѣви дѣшл'и, четрѣс свѣтѣвѣ, иѣграјѣ, сѣт ће ѣнѣ кѣћѣ пѣнут пѣ ће те удѣвит, нѣ изѣђѣ ис кѣћѣ“. А ја се згрѣчила на гѣмѣлу, ѣни иѣграјѣ, пѣвајѣ, Мѣјѣтирани, Кѣљѣпѣлѣци, а чѣрѣ иѣмѣ тѣ дѣста, ѣни вишѣ и зѣок чѣрѣ, иѣграјѣ, скѣчѣ. Е посѣн кѣд да изѣђѣм, извѣдоше ме, иѣзведе ме Нѣхѣт грѣднѣ, и хоће да, кажѣ: „Тѣри нѣгу у узѣнѣјѣ“. Јѣ да је тѣрим, ѣн ми је маѣче, ѣдет тѣ такѣв, ја тѣри нѣгу, ѣн је маѣче, ја тѣри нѣгу, ѣн је маѣче. Рѣко: „Штѣ је тѣ?“ Кажѣ: „Трѣбѣ трѣ пѣт да тѣриш нѣгу у [у]зѣнѣјѣе у да ти се врѣтѣ трѣпѣт“. Одвѣдоше ме нѣс једну на-ниѣжицу дѣл'е к Бѣтрагама, јѣдан ме дрѣжѣ ѣтуд, јѣдан ѣтуд, ја на нешто кѣња, дѣвер ми је и[з] Жѣрча, нешто кѣнѣчета, дрѣжим се кол'ко гѣј мѣгу за ѣнѣ сѣдло, тѣ је сѣдло, можда нѣ знѣте ви. Е ѣдо, стѣгосмо једну вѣду, иѣзвѣди ми дѣвѣр филѣѣн, па ис ѣнѣ водѣ те ја трѣ пѣт прогѣну, тѣ такѣ, и ѣзо ѣна фил'ѣѣн, такѣ хи узѣмѣхѣ, напѣи те и ѣзмѣ фил'ѣѣн. Е бѣгами ме ѣдвѣдоше свѣтѣви, срѣтоше ме ѣде, дѣнијѣшѣ ми мѣт у један фил'ѣѣн, пѣ тѣ умѣчи прѣсте, пѣ ѣвакѣ по мѣстѣиѣма. Е хѣјде сѣт да ѣкрѣнѣш кѣнѣче, такѣ ми смо зѣл'и дѣјѣте. Јѣ нијесам кѣдар, вѣл'ик тол'ѣкѣ бѣше, ја нѣсам кѣдра, а не мѣгу да зѣбрѣм, не вељѣ. Посл'ѣн ѣн ми, тѣ чѣвек и[з] Жѣрча пѣмогѣ, те га ѣкрећѣ трѣпѣт, ја извѣдѣм кѣшѣљу те му дѣдо. И ѣтѣдосмо до кѣћѣ, сѣћѣсмо, цѣмбѣсѣише, цѣмбѣсѣише и хѣјт сѣт у нешто шѣпѣ, нѣти знѣм хоћу л' се запѣл'ит, нѣти

смјјѣм да налѡжѣм, енѣ га јѡш седѣ тѡ чърдѡче тѹ. Хѣј љѹтѡ кѹкавица, јѡ седѣм, хоѣе да се запѡл'и, нѡ прѡк, онѡ сул'ендѡр горѣ и тѣчѣ онѡмо у тѡ стѡн, и јѡ чѹчнула фѹтка, чѡвек ми л'ежѣ: „Хѡјде“. „Тѣ?“, реко, „да се запѡл'имо“. „Е пѡ ти стѡј тѹ, јѡ ћу да л'ѣгнѣм.“ „Л'ѣгни богами, јѡ не смјјѣм да ѡбдвоје изгориѡ.“

(Рахима Шемовић, 80 година)

Пресло

Имѡ на Миљину главу ѡде кот Фул'ијѣ, тѹ ти је тѡ вѡшар нѡјбл'ижи пѡ пѡсл'ѣнке имѡ ѡде у Жирче, имѡ ѣе онѡ вѡда Промѹкл'ица, тѹ вѡшар се ѡбѡљѡ. Бѣо сам у онѣ Промѹкл'ице, онѡ чѣсма беше сѹха, јѡ чѣка оно ништа. Јѡ кат сам бѣо нѣмѡше ни кѡплѣѣ једнѣ, сѹха, би реко нѣкат нѣје имѡло водѣ, сѡм сам бѣо, отѣдо, ѣѣ тѡ, у некѡ брѡда тѡмо. Јѣс имѡла прича и тѡ ћу ти причат. Тѹ је бѣло овѡмо гѡре имѡ једно јѣзеро овијем брѡдима тѡмо у Мѡкрѹ Гѡру, на врѣх брѡда, јѡ нѣјесам бѣо, жѣна ми је причѡла кѡ ѣѡци су ишл'и, нѣје оно млого вел'ико тѡ јѣзеро, тѡ је пот Мѡкрѹ Гѡру, и бѣо тѹ некѣ чѡбѡнин, чѹвѡ стѡку за пѡре и у некѹ мачѹгу заврѣто тѣ пѡре и носѣо тѹ мачѹгу, чѹвѡ стѡку по тијѡ плѡнинѡ гѡре и дошѡ тѹнаке крај тогѡ јѣзера, а бѣла некѡ Миљ'ица девојка јѡј ѣме бѣло и она ујѡгми онѹ мачѹгу пѡ му бѡци у јѣзеро, онѡ се ѡбрѣни и нестѡни. И посл'ѣ су причѡл'и кат су дѡшл'и, ујѡгмио тѡ чѡбѡнин и бѡци њѹ и она отѣди у тѡ јѣзеро потѡни, е посл'ѣн кѡжѹ да су ѡде на Миљину главу нѣ знѡм штѡ бѣше испѡло, на Чѣчево чѣшељ, у Ысток беше мачѹга испѡла, и однѣкут ѡн изл'ѣгѡ на воденицу ѣмајѹ онѣ решѣтке онѡ што пролѡзѣ у бѹкву и ѡн је нашѡ и склонѣо је у тѹ воденицу, овѡ однѣкуд нал'ѣгѡ: „Бѣ л' ми дѡ овѹ мачѹгу, вѡлѡ ми однѣкут дѡнијѣла је вѡда“, ал' тѡ нѣмѡ вѡда нѣјѣ озгѡр да идѣ вѡда прѡвац. „Ѣво“, кажѣ, „за овѡ сам јѡ овол'ико гѡдѣнѡ чѹвѡ стѡку, ѣво ѣѣ су ми пѡре“, и разбѣјѣ и тѹнѡ пѡре свѣ седѹ, а тѡ нѣ знѡм ти у Чѣчево испѡ чѣшељ, на Миљину главу глава, Миљѡ бѣла, јѡш имѡ тијѡ надѣмѡкѡ су причѡл'и пријѣ. Миљина глава тѹ је глава изѡшла.

(Сејдо Демировић, 79 година)

Пружањ

Тѡ је једна дол'ина, тѹнаке сѡмо смо тѹ живѣл'и, тѹ нѣмѡ стѡнѡвѡ. Богами се држѡло стѡкѣ ѣѹгурѣ, свѣ се држѡло. Кѡзѡ, биљем, имѡло је по стѡ кѡзѡ да се држѣ, овѡцѡ, свѣ и дѡн дѡнас, биљем, држѹ љѹди по сѣдам ѡсам крѡвѡ а ѡвце слѡбо кѡ држѣ сѡд јер нѣмѡ ѣѡбѡнѡ, свѣ тѡ отѣшло. Ѣво имѡ мл'екѡра у Прѹжањ, нѣ мош тѣ нѡј л'ѣпшѹ офѣѡвину от Прѹжњѡ. Ѣво јѡ сам бѣла са ѣѡрѡм ко[д] тогѡ сѣна, ѣѣтири онѣ кѡнте смо ѹзѣл'и, л'ѣпшѣ нѣмѡ, мл'екѡра имѡ, и тѡ да видѣш кѡка л'ѣјѣпа, л'ѣјѣпо и сѣло, нѡгу нѣмѡш тѣ ѣѣ да окѡљѡш. Имѡ мл'екѡра ѹ Прѹжањ, имѡ мл'екѡра дѡл'ѣ у Позѡр, имѡ једно двѡ-трѣ. Ранѣјѣ се прѡвио сѣр, кѡјмак и мѡсло, мѡсло се мѡхом прѡвило. Тврѡдѣ сѣр, ѹзмѣш те разл'ѣјѣш онѣ кѡрл'ице, нѣмѡ вѣишѣ тѡгѡ, онѣ кѡрл'ице порѣјѡш на пол'ице, пѡ покѹпиш изѹтра онѡ кѡјмак, ѹзнѣш онѹ врѣнику пѡ усѣриш, тѡ е тврѡдѣ сѣр, и ѹзнѣш те измѣтѣш мѣтѡницу, по кѣло би измѣла мѣтѡницеѣ. У стѡп, имѡ један дрвѣни стѡп, имѡ бркѡјѡ, тѡ убѣ, убѣ, а хѡ л' да ми вѣрујѣш да сам јѡ по стѡ кѣлѡ мѡсла кѹпила, пѡ ми пѡпѣ крѡва једнѣ гѡдинѣ мѡсло те ми гѡтѡво л'ѣпса тѡ крѡва. И пѡсл'ѣнке ѡде ѣѡвек те ѹзе некѣ табл'ѣте те ѡстаде. Тѡ се рѡдѣло свѣ, сѡд нѣмѡ тѡ ништа. Тѡ ти је ѣстѡ. Мѣтѡница се раскрѡвѣ, тѡ зѡвѣмо мѡсло, а мѣтѡница

о̀на што се измѣтѣ, по кѣло мѣтѣниѣ измѣтѣш, сѣт је маргарин, овѣ нѣмѣ више мѣсла. Мѣтѣницу ўзмѣш са врѣхијем л'ѣбом, умѣјесѣш л'ѣп, онѣ ўзмѣш јѣдѣш, тѣ је млѣго л'ѣјепо, пѣте мѣјесѣш, свѣ мѣжеш са мѣслом, тѣпѣт нѣје имѣ зѣјтин, нити се знѣло штѣ е зѣјтин, обарѣшу тѣриш па од мил'ѣна да је појѣдѣш. Обарѣша, ўзмѣш убѣтѣш, убѣтѣш, убѣтѣш, бѣш кѣ палачѣнке, искѣтиш је у кол'ко хѣј ти кѣтѣвѣ. Рѣдом овакѣ јѣдан пѣ дрѣги пѣ трѣћи пѣ док напѣниш тепсију пѣну, свѣки пѣсѣбно, не вѣдиш и ти нѣ мѣстиш пѣ рѣђаш. Тѣ ти је мѣсеница, вѣ зѣте мѣсеница, и мѣ смо зѣвѣли и мѣсеница. Од бѣвољѣца бѣлем нѣ мош да га појѣдѣш, нѣјбољѣ је кѣјмак од бѣвољѣцѣ, нѣјачѣ, од кѣзѣ не мѣре. За воду сѣмо магѣрѣт, а јѣ нѣјесам ѣула до скѣро да се магѣрице мѣзѣ. Тѣ сам тѣ скѣро ѣула на тел'евѣзѣр. Прѣво ждрѣбѣца кат се ождријѣби, прѣво ждријѣбе се роди, тѣ се жѣне јѣдва ѣкѣл'е да ўзмѣ онѣ врѣику, да хи помѣзѣ зѣок кѣшлѣ дѣци.

(Еља Реѣовић, 73 године)

Рамошево

С волѣвима смо ѣрал'и, спрѣмѣли и за сѣтѣву, е пѣсѣн бѣо је онѣ срп рѣћни, онѣ руковѣжѣ док напѣниш овакѣ рѣку и н[а] онѣ руковѣжѣ, пѣсл'ѣн се зѣвѣли, онѣ се нѣје зѣвало брѣме, снѣп, и пѣвил'и онѣ стѣгове вѣл'кѣ, онѣ зрѣно онѣ што је онѣ клѣсови, унѣтра би стѣлѣл'и, овакѣ и онѣ стѣгове би пѣвил'и, тѣ је бѣо вѣл'ик стѣг, с кѣњима би врѣл'и на л'ивѣду, такѣ се рѣћно кѣсѣм онѣ тѣраву пѣ покѣвѣси нѣвѣћѣ да би се онѣ утѣбалѣо да се нѣ би пѣрашина дѣзѣла. Да се мѣјесѣш онѣ зѣмлѣ са жѣтом. Сѣјѣл'и смо кѣд нѣс у Рѣмошево јѣнам, ѣвас, рѣш, пшеницу нѣјесмо ранѣјѣ сѣјѣл'и. Пѣсл'ѣ би с кѣњима јѣдан, зѣво се стѣжер, кѣлац јѣдан на срѣт тогѣ гѣвна се зѣвало, забѣди лѣнац и ухѣми онијѣ кѣнѣ кол'ко је имѣло, по двѣје, мѣнѣ нѣје, пѣ и по пѣ[т] шѣстѣро и тѣрѣ онѣ кѣње у крѣк, за онѣ стѣжер завѣжи лѣнац и у крѣк и тѣрѣ са прѣтом, вѣћѣном дѣца би хи тѣрѣла а онѣ старѣјѣ би трѣсл'и онѣ слѣму, пѣврѣћѣл'и онѣ да би онѣло жѣто, пѣсл'ѣ онѣ мѣтл'е брезѣве, би обрѣсѣл'и онѣ гѣвно, зѣгомилѣл'и жѣто, лѣпѣту и јѣдан је са мѣтлѣм брѣниѣо онѣ кѣп да се одѣвѣјѣ онѣ плѣва и онѣ слѣпшѣ. Пѣсл'ѣ би тѣ стѣло мѣло док се дѣбро осѣши, имѣло е рѣшѣто, тѣпѣт су ѣѣрге зѣвѣли, вѣкѣло се цѣраѣе да би окрѣйо онѣ жѣто, да се онѣ слѣпшѣ одѣвѣјѣ, на вѣтар, тѣ би са онијем рѣшѣтом, и кат пѣхѣ вѣтар, ѣн одѣвѣјѣ онѣ лѣкшѣ што е то је слабѣјѣ, е онѣ гѣло зрѣно пѣдѣ на мѣсто, онѣ нѣси вѣтар. Тѣрал'и би у водѣницу те мѣл'ѣли. Мѣј ѣтац кѣжѣ да је ишѣ у Вѣћитѣрѣн те је зѣймѣ кукурѣус, тѣ кукурѣзнѣ брѣшно, те је догѣниѣо и сѣде кѣд би наишѣо за Македѣнију док ми је бѣо стрѣц жѣв, тѣ му је бурѣзер бѣо мѣј ѣтац, ѣн је рѣно ўмрѣ, јѣ га нѣјесам ни затѣвиѣо, кѣжѣ: „Тѣвѣј ѣтац је долѣзиѣо ѣде с кѣљѣсетѣм те зѣймѣ кукурѣус“, тѣ се корѣстило за јѣло, тѣ кукурѣзнѣ брѣшно, овѣ пшеничѣно тѣпѣт је мѣло имѣло и тѣ је скѣпо бѣло, јѣ сам затѣкѣо кат би онѣ хл'ѣп умѣјесѣ пѣ у врѣику, пѣ удрѣби онѣ дрѣблѣње, најѣди се, бѣлѣ сѣт но, што кѣжѣ, пѣћѣње.

(Заим Фазлић, 64 године)

Рачиће

Е валѣ ѣмѣм и кѣшѣлѣ вѣзѣнијѣ и сѣкѣње, старинскѣ нѣшѣнѣ, дабѣгдѣ помѣнѣло се а не поврѣнуло се. Посѣј је прѣво, пѣ кат нѣкѣни, кѣд стѣши, улѣгнѣш у ѣвиу, кѣ[д] стѣши тѣ бѣлѣјѣка, зађѣш прѣво те бѣрѣш тѣ бѣлѣјѣку, ѣна изрѣстѣ жѣто нешто гѣре, а

црнојка она зелѣно, ѿма главу, сѣме ѿма, и свѣ то изабѣрѣш тѹ белѣјку, пѧ кад је обѣрѣш, осѣчѣш на крѣљу оно с врѧ и оно доле, пѧ повѣжѣш, пѧ у мочило, вѣду, ѿма рѹпа ѿскопѧна, три нѣдеље седѣ ѹ воду, кад је извѣдиш навр три нѣдеље, ти пиши, јѧ ћу ти причат, навр три нѣдеље је тѹриш око плѣта, растѹриш је, ка[д] се осуши, имѧле онѣ штѹрнѣ трлице, мѣзак да ти пробѣјѹ, двѧ дрѣвета побѣђена тѧмо и састѧљена трл'ица пѧ бѣјеш цѣо дѧн трлицѣм. Кад отрлѣиш тѣ, ѹзмѣш грѣбѣне, двѧ грѣбена имѧли овакѣ, вѹчѣш те гребѣнаш те повѣсмо састѧвиш пѧ испл'ѣтѣш косѣцу тијѧ повѣсѧмѧ по овал'ѣкѣ, пѧ кад би обѣсила на јѣдну згрѧду по двѧнѧес седамнѧес тијѧ кѣсѣцѧ, кѹкѹ кѧд л'и ѣе се овѣ ѣпрес, пѧ док тѣ опрѣди, по свѹ зѣму ѣчи ти испѧни прѣдѹћи, жѣљна сѧна. Пѧ док тѣ опрѣди, пѧ послѣн кад опрѣдѣш, трѣба да се вѧри, пѧ провѣри свѧкѣ дѧн прѣврѣш петнѣс кѧзѧнѧ водѣ, пѧ нѣси на рѣјеку дол'е пѧ пѣри онѣ полѹтке. Пѧ док опѣри тѣ, богами лѧдно, отпѧдни ти нѣге ѹ воду. Е кат свѣ тѣ свѧриш, сѣне, ѿма она вѣтѣ, ка[д] се осуши свѣ тѣ, пѧ вѣтѣ тѹриш па мѣташ, двѧ дрѣвета пѣдугачка пѧ овакѣ, тѧмо тѹриш четѣри шиљка, мѣташ тѣ. Ка[д] дѣђѣ врѣме, хѧјде смѣтѧла си, ѧјде да снѹјѣмо, побѣдѣш тѹ кѣлац, тѹ кѣлац посѣн тѹ двѧ пѧ тѹ двѧ пѧ кад би стѧла причат, пѧ док оснѹјѣш тѣ, трѣба сѹдѣвѧ за она клѹпчѧт да тѹриш двѧдес клѹпчѧдѣ. Пѧ ка[д] стѧнѣш да ткѣш, да навѣјѧш тѣ прѣво на вратѣло, свѣ тѣ да навѣјѣш на вратѣло, онамо сам имѧла јѣдне сѣхе, пѧ док тѣ навѣјѣш, двѣје трѹбе, пѧ ка[д] стѧнѣш да ткѣш, да ме чѹјѣш гѣре, вѣкѣ ми је свѣкар: „О снѧо, чѧк рѧзбој ти се чѹјѣ до Рѧницѣ“. Четѣри нѣта, тѣ ти заборѧви, пѧ пѣдношци, кат трѣба да увѣдиш плѧтно, тѹ трѣба двѣје, пѧ брѣдила. Брѣдѣло што ткѣш, брѣдо што увѣдѣш онѣ жѣце. Бѣлѧ су дол'е у пѣдрум. Сѹкно, плѧтно, слѧмарице, гѹбери прѣтѣни, вѹњени губѣри, свѣ живѣ, и за сѹкње и за пантѧлоне.

(Петкана Рачић, 80 година)

Саш

Жѣне опрѣмѹ млѧдѹ фѣно, ѿма кѣњ се је трајѣо, на прѣмер, искљѹчиво за невѣсте, искљѹчиво мѣрѣ је да је кѣњ бел'ѣ длѧкѣ, и тѧ кѣњ се је звѣ јѣдек. Мирнѣјѣ, тѣ нѣје смѣло кѣњ којѣ се плѧши, да бѧци невѣсту пѧ посѣн тѹ цѣркѹс би бѣо, ѣсто кѣ кѣла сат што се кѣтѹ, ѣн је окѣћен, чѣс, на њѣга нѣмѧ трѹнка јѣдна, сѣдло, тѣ е свѣ кнѧп и дѣвер, фѣно дѣвер, дѣвер мѣрѧ да је о срѣства младожѣњѣ, ѣн помѣгнѣ јѣј да се пѣпнѣ, мѧло њѣни кад је испрѧћајѹ, мѧло дѣвер задржѣ кѣња да се нѣ би мало уплѧшио ил'и нѣшто док се млѧдѧ пѣпнѣ на кѣња. Пре тѣгѧ она се мѧло припрѣмѧ за пѹта, на прѣмер, кѣ мѣја што е бѣла изѹтра ѣна је путовѧла, тѣ се путѹјѣ сѣдам сѧти, пѧ се бојѣ да се нѣ би дѣсило нѣшто ѹспутно, пѧ ранијѣ се припрѣмѧ да нѣ би прѣхлѧдила тѧмо па да нѣ би млѣго јѣла, ѹглѧвнѣ да је спрѣмна за јѣдан дѧн да мѣже да издржѣ. ѿма жѣне нешто знѧјѹ, ѿма тѣ нѣкѣ кѣ, како кажѹ, чѣни нѣкѣ, њѣхови тѧмо нѣкѣ, нѣкѣ ѿма пѧ се слѹжѹ и с тијѣм, нѣшто ил'и да се тѧмо да се окрѣнѹ младожѣњѣ кад ѹђѣ у тѹ сѣбу код млѧдѣ пѧ ѣн кат се озѹјѣ тѧмо, на прѣмер, пѧ му окрѣнѹ цѣпѣл'е, ѿма тѹ, дѹшмани тѣ радѹ. Ил'и кат крѣнѣ на врѧта, отвѣри врѧта д[а] ѹђѣ кот млѧдѣ, ѿма жѣнѧ приђѣ и удѧри га мало по л'ѣђѣма и тѣ нѣје дѣбро. Тѣ му знѧчи нѣшто жел'и ил'и да нѣмѧ децѣ ил'и да не бѹдѣ у слѣзи са млѧдѣм, да се тѧ брѧк не одржѣ.

(Авдулах Хот, 70 година)

Смолућа

От Карајџикића и от Лукара́ оде је долазило, оде је седамнџе воденица́ некат било, оде је некат било ко у чаршију, јес бџа ми. Викал'и су људи раније: „Кат је свџт кијамет, у Смалућу је сељамет“, нџма водџ свџт засџши у Смалућу йма. Мл'џл'е жито. Тџ се е узимало јујам, пџт килџ на стџ килџ да ти умџљџ, мој џтац је имџ воденицу ал'и он је имџ воденичџра другога, те му чџвџ воденицу и мл'џо тџ. Рџјека ова што је на њу сад центра́ла, сад воденица́ нџма, Смалућка́ рџјека, та рџјека не капи никат, свџкат йма йсто. Йзвор је тџ, тџ йма пџћина, како нџма, йма вџл'икија пџћина, једнџ годинџ су долџзил'и дни, дџсе-данџ су бил'и са шџторима горе испитџвал'и тџ пџћине, тџ штџ ти ја знам, копџл'и, тражџл'и нџшто, штџ ја знам. Викџху да су пронашл'и некаки бџл'и мџдведови да су тџ. Тџ некад било, штџ ти ја знам.

(Ризван Чоловић, 85 година)

Старчевиће

Ја сам тџ порџстџ, ја сам у Перџше порџстџ, рџђен сам тџ, преко тџрџста гџдџна смо ми оде у Перџше, оде раније жџвџло дџвет кућа, џсам кућа је било Срба што је жџвџло тџ и наша кућа мусл'имџнска, ко дџца смо йшл'и у шкџлу, вџзџти бил'и, и Бајрам би бџо дџђи та дџца од Бајрама и бџила би слава, никад ми слава прџшла није и по вајра би йшл'и, дџђи они јџзни нџ и тџнаке би бџила слава, и онџ изџђоше они транзџйстори мал'и Йскрини и ми кџпџсмо та транзџйстор мало смо бил'и отменџй, кџпџсмо пџ донџсосмо та транзџйстор пџ би слџшал'и тџ пџсму и тџ, тџ сам жџвџо, тџ сам порџстџ, никад нијесмо нешто имџл'и, ал'и сџт свџ је тџ отџшло младеш, пџдџло се, поженџло се, осел'ило, тџ нџма.

(Смајо Ризвановић, 65 година)

Струмце

У тџ време нџт си смџо ку[д] да мрџднџш, нџси могџ да га самџљџш, кџл'и смо кукџруз пџ смо јџл'и за преживџљавање, и кромпџр. Сџћам се, ја сам мал'и бџо дџчко, пџ тџ је било четрџспрџвџ, а ја сам триџшџстџ, значџ пџт гџдџна сам бџо, имџл'и смо онџ трапове за кромпџре и мусл'имџн јџдан, онџ са оружџом, кажџ: „Јде дџчко да ми пробџрџш компџре, оћу да кџам да јџдџм“, ја га утџра у трап и он с онога прџзџрџчета кажџ: „Тај ми дај“, ја нџ знам не могу да погџдџм којџ је. „Излџзџй, хџравџ ти страна“, џпсова ми мајку, йшамара ме, ја свџ врџштући кџћи, у штџлу тџмо џе смо жџвџл'и. Убџвал'и љџде, чџм га осџти да је нџко мало пџвредниџй, убџвали. Мој џтац је бџо зарџбљен, он је бџо ко војник пџ је у Скопље зарџбљен и отџрат у Нџмачкџ, пџт гџдџна је бџо у Нџмачкџ, четрџс пџтџ годинџ се врџтио, убџвен са штџнгџм преко кџчмџ, и убџвен му бџџбрек и добио посл'џн туберколозу кошчанџ и кад дџђџ џвде код нас, јџмрије у бџлџницу. Ја сам бџо најстариџй о[д] децџ, још четџри сџestre сам имџ и мајку и бабу и дџду. Тџмо су свџ Кџљевићи и ми Радовићи, пџ се тџ сад растџрило, нџки пџмрл'и, нџки отџшл'и за пџслов, нџки су по Мџтровици, нџки бил'и у Смџдереву, пџмрл'и, нџки по Крагујџвцу, јџглавно тџ корџсти сад мусл'имџн, дотџрџ стџку, пџшџ-лук направио џнде у тџ имање. Ко да те питџ. Свџ смо остџл'и сџмо са бабама, нџко нџма ни бабу, нџка остџла баба сџма и тџ ти је, та је жџвџт такав.

(Радовић Миломир, 76 година)

Суви До

На Тројан тунџа за време турскџ одузџмџт вишџк жџта и наш дџду одрџдџл'и да тџрџ тџ жџто за Пољџну и кад бџди по[д] тџ Тројан, сломџо кџла, тџ бџла дрвенџ, дрвенџџа тџ кџла. А бџо јџш нџкав Вукић, дџ л' је бџо Вељовић се презџвџо нџ знџм тџчно, кажџ: „Ха, штџ ђемо сџд?“ Кажџ: „Бџгоми да се врнџемо у Брџћџк“, ко[д] Тројџна је Брџћџк овџмо сџло, овџмо к нџма. Кажџ: „Да се врнџемо у Брџћџк да конџчџмо пџ ђемо узџт сечџвџ тџјџ овџ ујутру да направџмо и продужџћемо идџмо, закџчџмо волџве и да џдџмо тџмо“. Кажџ: „Вџлџ јџ ђу да остџнџм џде џ кола“, у тџ жџто, снџпље бџло. „Немџ, кџко да остџнџш тџ, џјде д[а] [ид]џмо, тџрџмо волџве.“ Вџлџ јџ ђу џде да остџнџм. Те остџни тџ, Вукић му бџло џме, запџнтио сам како ми џтац прџчџо. Кџт, кажџ, у нџкџ дџба, џн тџ сџм бџо пџ га зџр бџло нешто сџмџња, у нџкџ дџба чџо се неки џџгџр. Штџ тџ мџже бџт, кажџ, кџт вџл'е найшл'е. И како су џни попушћџл'и волџве, онџ се зџве тџљџзи, тџљџзи онџ што се фџтајџ, што се фџтџл'и волџви тџ се зџвџл'и тџљџзи, они побџџџл'и онџ тџљџге, нџјесу и потурџл'и у овџ јџрмџве, него побџџџл'и тџнџ, а оно џзџ јџдна пџ от пџтка и субџтџ вџљда, пџтак знџм а субџга нџ знџм да л' је сџгџрно. Овџ што се ткџ на рџзџој пџ џмџ тџ брџдо што се увџдџ, џно на прџмер џсновџно на јџдно вратџло џсновџно тџ што ђе да ткџ е сџд џмџ брџдо што нџје мџгло свџ да стџнџ него је претџкло десџтак тџјџ стрџкџ, тџ се зџво ујџмак. А ко[д] се изџткџ, пџ се пресџчџ те онџ што остџнџ, тџ су зџвџл'и урџзџниџи. Онџ послџдњџ, дџљџ не мџре да се ткџ те га пресџчџш тџ плџтно ил'и штџ бџло, е тџ се зџво урџзџнџк. Кажџ: „Сџчџвџла те мџјка од ујџмка и од урџзџнџка“. Сџчџвџла га мџјка... Тџ се нџје мушкџрџма упл'џћџло у рџбу тџ ујџмак и тџ урџзџнџк, тџ се нџје мушкџрџма ушџвџло у нџшто да нџшто прџшџјџш тџ ујџмак нџкџко за мџшкџ стрџну и тџ урџзџнџк, от тогџ сџчџвџла га мџјка, нџје му ушџвџла, те зџтџ прџчџла. Пџ се дџгл'е свџ те се прџпџл'е на тџ Тројан, такџ је џн прџчџо. Ако је лџгџ, о сџби му бџло. Пџ кажџ водџше кџло, игрџше, пџ водџше кџло, пџ пџваше, пџ вел'џ: „Којџ мџјка не мџже да подџгнџ сџна да убџрџ цџвџјет од џмана, од омџна и од сџртомџна да ушџјџ сџну у пџјџс, такџ ђе га мџјка подџвџит“, вџл'е тџ прџчџл'е. Пџсл'енџк џне се отџл'џ растџрил'е, овџ што е бџо тџнџ у тџ кџла ако је лџгџ о сџбе му га бџло, тџ остџло пџсл'енџ прџча у нџрод. Птац ми нџје прџчџо, нџје знџо штџ е тџ цџвџјет. Пман џмџ, џмџмо цџвџјет, џмџмо мџ кот кџћџ сџт. Пн је овакџ окрџгџ, вел'џко, џмџ вел'џкџ л'џс, џмџ џндџнџ под купџтџло ђџ цџвџјџе. Пмџ џкрџгл'џ цџвџјет, тџ је џман, ако џмџш вџљу да га вџдџш, жџт је, вел'џк цџвџјет, џмџ нџ јџдан, џмџ нџкол'ко џндџнџ, е тџ је џман, а сџртомџн џтац ми нџје знџо штџ е, џто по плџнџни је ишџо, ишџ је и по Црнџј Гџри и свџј по тџјџ плџнџна, а нџје знџо штџ је тџ сџртомџн.

Прџказ јџсте, џво да ти јџш нџшто прџчџџм, ко[д] те џнтересџјџ, а немџ ме пџџват, тџбе свџкџ чџс, нџка си, срџтџа и бџла. На тџ брџда тџмо дџснџ џдмџ гџре, зџвџ се Брџзовџце, тџ су бџл'и стџнови и тџ е нџшегџ дџда бџла сџстра, џдџта у тџ кџћу тџмо у тџ дол'џну и сџд, овџј, јџ се изџвџџвџм, овџј мџш ишџо је кџ[т] тџра, тџ су гџре бџла стџка на тџ брџда и имџл'и бусџре, сџд вџ тџ нџ знџте, јџ ђу ти џбџснџт. Тџ џзмџ се дрџвџ пџдугџкијџ по двџ тџри мџтра и сџстџљџјџ се овакџ са свџјџ стрџнџ сџмо на јџдно мџсто се остџвџ вџрата, пџ се џзмџ пџсл'енџк те се џрџ зџмџља пџ се турџ порет тџјџ дрџвџдџ, а тџ дрџва тџрџсе се чџсто, пџ по тџјџем дрџвџдџма турџ се тџ зџмџља и тџ е лџжена вџтра да се нџ би запџл'џло, е тџ се зџвџла бусџра. Пн, кажџ, свџкџ нџј идџ у тџ бусџру пџранијџ, и ко[д] стџкџ гџре, а жџне, опрџстите мџл'џм ве, а жџне кџ

жѣне, свѣшта имѣ код нѣрѣда, њу е ѡнтересовѣло млѣго штѣ ѡн иде такѣ рѣно гѣре кот тѣра, пѣ полѣко за њим гѣре привучи се пѣ крос ту бусѣру нѣђе тѣ зѣмља се мѣло разриједила, ѡна повирѣла кат кажѣ наложио вѣтру и тѣ дѣбра вѣтра и кажѣ једна жѣнскѣ сѣла пред њѣга, кѣса јој пѣла свѣ по зѣмљи поред вѣтрѣ и нѣшто се ѡнијела те му причѣ, овакѣ бл'изу причѣ нѣшто, она сѣмо да је шутѣла, ѡн би бѣо можда остѣ жив, кажѣ бѣо л'ѣјеп тѣ чѣвек, такѣ л'епотѣ му није имѣло на чѣвѣка, кажѣ: „Не дѣ, дрѣго, ѣзгоре ти тѣ кѣса“, она мѣхни глѣвѣм овакѣ, како ѡни тѣ причѣју, јѣ нијесам гл'ѣдѣ, ѣто сѣд да свѣтиш, мѣхни глѣвѣм овакѣ нѣ стрѣну, ѡнѣ јој кѣса отѣди преко л'ѣђѣ: „Ѣ, вѣлѣ, дрѣго, нѣћу ти вишѣ дѣћ ѣде“. О[д] тѣ нѣћи се тѣ чѣвек разбол'ѣо, вишѣ се није с тѣ постѣљѣ дѣгѣ, дѣбар чѣвек бѣо. Вѣла бѣла. Тѣ ти је вѣла бѣла и ѡна му е зѣдѣла мѣку и вишѣ се с тѣ постѣљѣ није дѣгѣ. Ниѣко ми није тѣ причѣо, јѣ за тѣ двѣ слѣчѣја знѣм и тѣ ти причѣм тѣ што су причѣл' и а још сам бѣш дѣбро са свѣшћѣм, а сачѣвѣ бѣже нѣкад нѣ би мѣгѣ ни погѣдит, нијесам ѡвијѣ прикѣзѣ нѣшто запѣнтио ниѣког да ми је причѣ.

(Јаблан Ђуровић, 82 године)

Балетиће

Они су ис Црнѣга вѣха досѣљени. Изглѣдѣ с Плѣва, такѣ сам чѣо, такѣ беше и Дрѣго. Тѣмо бѣо и тѣмо ѣмрѣ, кажѣ умѣрѣ и трајѣо лѣба. Тѣ је бѣло глѣд. Ѣн имѣ три сѣна. Доселили се ис Црнѣг Вѣѣ и ѣде жѣвѣли, ѡн имѣо три сѣна, и отишѣ у заробљѣништво и тѣмо ѣмрѣ ѣд глѣди. Отѣрѣли и Швѣбе и тѣмо бѣо и ѣмрѣ. На Солѣнскѣ фрѣнт. И тѣмо је и ѣмрѣ. Деда Рѣдовѣн имѣо четѣри ѣѣрке, није, три, и вѣс двојѣцу, а Вѣљко је имѣо изглѣдѣ три, четѣри ѣѣрке. Мѣку, Тѣду, Рѣду, некѣ што е ѣмрла. Ѣх, кѣко се жѣвѣло, мѣченичкѣ, мѣченичкѣ се жѣвѣло, што виѣкаше ѡнѣ у Ѣзбице, јѣ знѣм Мѣурат је Рѣбрѣња нѣјприје пѣчео да прѣви гѣменѣ ѡпѣнке от камиѣнѣ, пѣ смо ѣшли ѡнѣмо те купѣвали гѣменѣ ѡпѣнке, а пѣрођѣнце тѣ није бѣло, хееее, кѣсно ѡвѣмо. Са клинѣцима са некѣм жѣцѣм закѣвѣли. Ѣд говѣчѣта. Кѣ те пѣтѣ дѣ л мѣре. Зѣми кад нѣмѣ штѣ дрѣгѣ. Вишѣ бѣси нѣ ѡбувѣни. Конѣпљу сѣјѣли. Бѣо сам члѣн Сѣвѣза кѣмунѣстѣ, бѣо сам секретѣр ѣде ѡргѣнизѣцијѣ, бѣо сам ѡдбѣрник Црвѣнѣг крѣста, пѣ прѣсѣдник ѣмладинѣ, тѣ је у кѣнтѣкт са сѣлом, штѣ се рѣдѣ, кѣко се рѣдѣ, да се сѣло унапрѣдѣ. Бѣо прѣсѣдник ѣмладинѣ, свѣј смо дѣвѣли прирѣдбу и у Шарѣње, и у Врѣнѣвину и у Дѣжѣву и у Пѣпе, свѣј. Није, забрѣнили су бѣли, ѣво јѣ нијесам био дѣцу крѣтиѣ.

(Видосав Плавишић, 83 године)

Бобовик

Кѣку болницу, жѣна се ѡпорѣдѣ кријѣјући, да ниѣко не чѣјѣ, срамѣта. Не вѣлѣ да прѣскѣчи конѣпац, не вѣлѣ мѣчку да удѣри ногѣм, пѣшче не вѣлѣ да удѣри ногѣм, кажѣ ѣће да бѣдѣ дѣјѣте чѣпѣво кѣ мѣчка и кѣ пѣшче. Кажѣ ѡбавѣјѣ се пѣпѣк ѡко врѣта пѣ не мѣже да се ѡпорѣдѣ. Не вѣлѣ ништа да трајѣи кад је трѣдна, ѣко јој не дѣдѣ, пѣсл'ѣ није дѣбро тѣ дѣјѣте, не рѣдѣ се нѣрмѣлно, тѣ би виѣкѣл'и, ѣко трајѣи нѣшто да појѣдѣ и сѣд нѣко нѣшто нѣмѣ, није јој дѣ, и кажѣ рѣдѣ се ѡнѣ шарѣно по л'ѣицу дѣјѣте. Мѣсо не смѣјѣ, ѣстѣ, шарѣно дѣјѣте се рѣди, и не смѣјѣ кат се кѣхѣ вѣрѣво ѡнѣ, да га прѣбѣ, кажѣ нијѣма дѣца, ѡнѣ с кѣлѣча кад врѣ пѣ да прѣбѣ, кажѣ нијѣма дѣца, не

веля, мугају, нијема. Она што га префати трѣба да му купи кошуљицу. Кад му вѣди прѣва жѣна која му вѣди зуп, трѣба и она нешто да му купи збок тога зуба. Мбра јаве да му се дадне, сат даду парама а исприје нијесу, само јаве, строго. Жѣна кат кључа вавриво да прѣба са онога кључа, кажѣ нијема деца, свѣ се то трагало. Јѣсте, не знам што, немајѣ посл'ѣ нафакѣ ко, одузимѣ хим се нафака.

(Селима Булић, 68 година)

Боторовина

То је једна дужнос свѣком мусл'иману који је ймућан да одѣ на хаћ, је л' то је једно благословљенѣ мѣсто, ту је средина цијелѣг свијета. То је алах ђелешанум одредѣо то је мѣсто благословљено, то не мѣре ни да се опише како је кат се ѣде. Ту се окупи око ђетѣри мил'иона и[з] свѣх државѣ на земаљску куглу. На Курбански Бајрам трѣба да се иде, тамо се борѣви петнаес данѣ, клања се у ђамѣју бѣжѣк посланика, у Медину, а Таба је у Мѣку, то је тачно центар свијета. Ту бѣше, сине, нема ни минѣте дан да је дѣжѣ ни да се подужѣва дан ни да се кратѣ дан, свѣ једнако дан. Кажѣ тамо топлѣта вѣл'ика не мѣже да се издржѣ, јѣс топлѣта, излази температура четрѣспѣт и до педесѣт, ал'и тако блага кл'има да мѣжеш да издржѣш, тако је то благословљено мѣсто. Дужнос је свѣког мусл'имана да одѣ ко је ймућан, без ѣзѣра на знање сат. Иду и жѣне и мушкарци. Ал' ту ти се свѣ осѣћа ко брат и сѣстра. То нема никакѣ хил'ѣ, отишла си ти девојка, овѣ оно. Обилази се Каба седам путѣ, то е вѣл'ико пространство, ту је вода, кат попијѣш ту воду, ја нијесам вѣдо на очи, ја сам двѣ хѣладитѣ гѣдинѣ бѣо тамо, ја нијесам вѣдо на оћи, гѣтѣво сам оћорѣо, отишѣ сам, омѣо сам се том водѣм некол'ко путѣ, вѣрѣјте кат сам дошѣ, ја сам бѣо дрѣги ђѣвек, тако е то, тако ми је здравље дѣшло. Иде се само ради да се закѣне алаху ђелешану да неће чѣвек лагат и да неће коме шѣр учинѣт, само дѣбро, само дѣбро мѣгу да ти учинѣм, а дал'ѣко бѣло да помѣсл'им некѣ хил'ѣ нећѣме. Пѣсл'ѣн хаћа ко мѣло грѣши, те нећѣм трн на пут да му турѣ, он је изгубѣо, није што је изгубѣо пѣре тија двѣ хѣладе маркѣ, ѣврѣ, него будућнос је изгубѣо.

(Хусо Црновршанин, 85 година)

Вучја Локва

До на ѣсвалт, посл'ѣн идѣте тамо. Рашка, Митровица. Даљѣ ти је тамо. Мѣло је бѣлѣи, ѣсвалт је. Оѣде, ѣдма испѣт рѣјекѣ, ѣсвалт је. Оѣде ймѣ рѣдник у она брѣда, ту је бѣо рѣдник. Дал'ѣко богами, лѣш је и пут дѣста. Долѣзѣ, пролѣзѣ тудѣје, тѣрајѣ дрѣва, и тамо и оѣвѣде за Пазѣр. Йскопѣла вода, овѣ падни кѣше пѣ посл'ѣ камиѣни пролѣзѣ. Ада нѣси трѣбала ништа. Гѣре некѣ комшије, у Пазѣру живѣ. Л'ѣти помѣло дѣћѣмо, мѣло баштѣ, некѣ пил'иће сам купио. Шта неш, ту, дѣкѣн, помѣло идѣмо по шумѣ, по дрѣва и дѣца. Валѣ нѣсам печѣрке. Право да ти кажѣм, не знам, мѣгѣне да је имѣло, то некѣ цѣна није. Ймѣ растѣвинѣ ѣво гѣре по ономе брѣду. Ймѣ рѣдник Црнац, ѣлова и цѣнка, ѣдѣјенѣ метал'и. Ту сам ја радѣо, ту сам стѣко пѣнзију. Није дал'ѣко, нема једно пѣт километѣра. Радѣи, радѣи. Баш ту ймѣ некѣ дѣшл'и и Бѣгари, ймѣ и овѣ наши од Рашке озѣл и[з] Зѣбѣйна Потѣка, гѣре ймајѣ бараке некѣ, станѣју. Оѣдавно, ја се сѣћѣм, ту је бѣло сонѣда радѣила некѣ йстражинѣ радѣви бил'и ранијѣ док су установѣл'и да ймѣ ту рѣда квал'итѣтна, и пѣсл'ѣ су ту отворѣл'и кѣнкурс за

пријем радникā, одавнo радī тo. Јā кат сам радīo, било је око триста радникā. Нeкī у пензију, нeкī. Ймā йстo дoл'е извос рудe, дoл'е им је ўправа, дoл'е излāзy вагoни са рудoм. Мoгла би да снимāш тo. Рудник припāдā Нoвoм Пазāру, што се тичe главнī рудник, а дoл'е овā згрāда ње излāзи руда, тo припāдā Кoсову. Штā знāм, они виkāхy плāћајy некī пoрес што је на теритoрији Нoвoк Пазāра. Ранїјe тo радїла Трeпчa, јā нe знāм сāt тo ни њe извoзy, продāјy некoм Бyгарину.

(Фериз Рушовић, 62 године)

Избице

Дoлāзио је овā новинāр, можда га знāте, oн је долāзио и пїтo мe. Знāте кāко, ймајy двїје причe, јeдни кāжy oвaкo, јeдни кāжy oнaкo, вeл'икā је тргoвина нeкaд бїла, йшло се од Рoгoзна, од Мїтровицe до Дубрoвникa и тo је бїо прoлас тудїје пyтa, не мoгу сат да вам покāжeм, бїл'е су вeл'икe грнцāрскe радње, прaвил'е се тeстїје, прaвил'и се лoнци и свe тo и бїлe су тo се звāл'е кyћице, йзбe, йзбe прaвил'и и у тe йзбe прaвил'и, бїло је зїмскo врeмe пā је мoрāло у тoплo, у топлoтy да тo радї, радїo и зїми и тo йзбe бїл'е јeднa дo другe и по томe кāжy да су добїло сeлo Йзбице. А и бїло нeкaд, дā л' је бїло рїмскo дoбa, тaкo се прoнoсї да је бїло руда и озгoр йшла а oдe се избївāлa, пā кaкo се избївāлa тā руда добїло сeлo ймe Йзбице, избївāло и Йзбице. Јā се сeћāм бїо сам дeчкић кат смo кoпāл'и овāј кaнāл за вoду и тy нaйђeмo кo oнї земљанї чанāци што се нeкaд мл'їјeкo рaзл'ївāло, сāмo прeврнy-тo oвaкo, штā је сāt, oтaц ми кāжe: „Нe, не дїрāј“, и oдe зoвнe стāрoгa јeднoгa oвaкo, старї бїо, нāјстаријї, нїје му стрїц рoђeнї, кaжe помїсл'ил'и злāтo, нeкa је oн тy нāјстаријї, и јā се сeћāм, oнї бyдāкoм пoлāкo, oнa пyчe, вaлдa дoтрāјo, дрyгї испoд њeгa, йстo прeврнyт, сa двā бeшe, e дoл'е имāшe гoмїлa, сa[д] њe oн дoнїјeт, нeђe oстāвиo тāмo, тoгā имāшe јā нe знāм кoл'їкo, пyнa гoмїлa, зā штa је oнo слyжїло, нe знāм. И јā знāм кoпo сaм oдe кaснїјe, йстo сaм нaлāзиo нeкe, eвo гa тo. Oн је дāo нeштo бїо и у мyзeј нeкoмe. Oнї прeтпoстāвљāјy пoдмeтāч мoждa нa шпoрeт, нїје ни имāo шпoрeт. Јā кa[д] сaм дoшлa сāмo су oнї имāл'и шпoрeт смeдeрeвaц мāл'ї, oвo дрyгo свe цїгaни. Oвo је нāјнoвїјї дoкaс дa се тy радїло, а нaшo сaм двā чанāкa, бїлa унyтрa нeкā гл'їнa, кa[д] сaм рāскoпo тo, бї рeкo дa је јyчe oнā гл'eђ пoстāљeн, тo је бїло глeђoсāнo. Сāд нeкa нāђe нeкo тaкāв, тo нeмā. Oнї вїшe пyтā стaвљāјy цeзвy нa шпoрeтy, aкo ти трeбā, јeднo њy ти пoклoнит, eвo прoбeрї.

(Драгоје Јоловић, 81 година)

Јуковача

Нe пїтā се стāрeшїнa, млāдeш yзo крoз рyкe свe. Ранїјe нїје, бїо јeдaн гāздa, тї њeш сyтрa дa радїш oвo, тї oвo, сїнoвїмa, жeнe су знāл'e штā њe дa кoјā радї, сāt јoк, сāt пoгaн вāкaт. Ранїјe бeднo сe жївeлo, тї тo знāш, нeмāштїнā бїлa, пoсл'e рāгa oнo, oвāмo, ал'и је бїло врeмe дaбoгдā свāкaт тaкo дoшлo. Рāспoлoжaн је нā-рoт бїо, здрāф нāрoт бїо, вoљa у нāрoт бїлa, вoљa, знāлo сe јeдaн зā дрyгo, йшло сe јeднo кo[д] дрyгoгa пeшкe, тy је бїлa мїл'їнa, пeсмe пo oвїјā брдā, oнāмo, тo је свe српскo oнāмo. Жyњeвїњe a oдe Знyшa. Тo сe пeвāлo, йшло пo тїјā мoбї дa сe жyњe oнo рyчнo, српoм, пā пeсмa, пā мїл'їнa, сāt свeгa ймa, нeмā штa нeмā, и дa сe oб-yчe, сāt кaд бї вe пoвeо гoрe, пā вї oтвoрїo рeгāл'e и кaт бї пoдїгo кāучe, бї рeклa

стварно ова човек не лажѣ, тѣ е свѣ пуно, свѣ пуно, хоћеш л'и вѣроват? Нѣкат ка[т] сам ћѣо да идѣм, онѣ ка[д] се испрѣси нѣко, водило се цумбус, музика, тѣ се л'ијек пантѣла како било, нек су окрпљене на јѣдно мѣсто, два, пѣт, сѣмо нек се ймѣ. Сѣт нѣ знам ни кѣл'ко ймѣм одѣла. Нѣмѣ, умрло свѣ нѣ ноге. Сѣд је нѣрот умрѣ нѣ ноге, брез волѣ живи, о л' вѣроват ништа сѣд нѣмѣ. Умрло нѣ ноге свѣ, свѣга ймѣ ал' онѣ што е главнѣ нѣмѣ. Ймѣм сѣстру, Пѣжега знаш ћѣ е, према Пѣжеги у Ситниче, пѣ би јѣ пѣшкѣ одѣвѣ, пѣ преко Парѣлова, преко Вѣрева, по[д] Дѣховиће сѣђи пѣ опл'ѣти пѣшкѣ, отиѣи нѣђи, дѣђи, ништа ме кѣштѣло није, ни бѣнка, ни дѣнар. Сѣт кѣла свѣ ймѣју, нѣће нико кѣт никога, нѣће кѣмшија кѣт кѣмшијѣ, ни Срѣби ни мусл'имѣни ни Цигани, нико кѣт никога. Није тѣ нѣрот крѣв, тѣ је вѣкат некѣ такаф наишѣ, олѣја нѣкѣ, зѣтровѣно, да нико никога не хѣјѣ.

(Расим Дупљак, 75 година)

Кашаљ

Они су ве и упутѣли и овѣмо к нѣма. Овѣ је Дрѣго, тѣмо му живи сѣн гѣре у Мѣл'ѣ Пчѣл'ице у Крѣгуевац. Тѣ је овѣј што је направѣи викендицу из Нѣвѣг Сѣда, йстѣ тѣ је рѣђен. Нѣјвишѣ имѣло Аврѣмѣвићѣ. Кат сам јѣ дѣшла, штѣ је тѣ живијѣ имѣло, шѣсѣт дрѣгѣ. Сѣд нѣмѣ. Попричѣсте л' ви Живку за Добрѣсѣва да га познѣјѣте? Пѣ сѣд је л' йдѣте за Крѣгујевац? Ймѣ л' тѣ Срѣбѣва тѣ у Тутѣн? Јѣдан је пол'ицѣјац ис Тутѣна долѣзио те ѣзѣо пѣ[т]-шес кѣлѣ кѣјмака кѣд мѣне. Тѣ ми догнѣ говѣда и кѣпѣи кѣјмак. Јѣ бѣга ми не знаѣо, пѣвисок јѣдан, ѣн ймѣ родѣтеле ал' они бѣрѣ сѣр, не бѣрѣ кѣјмак, не живѣ сѣш ѣим. Вѣсок пол'ицѣјац. Знаѣе л' ти кѣко се зѣвѣ онѣ пол'ицѣјац? Кад бѣ пот кѣђу, мѣ искочѣсмо гѣре. „Ајѣ дѣда, зѣтѣри говѣда, а ти бѣко кѣвѣ кѣву.“ Пѣсл'ѣ ѣшл'и, те: „Ймѣш л'и кѣјмак?“ Јѣ: „ѣво ти кѣфа, сѣм вѣди, одѣђи.“ Срѣбин, јѣдан вѣсок пол'ицѣјац, нѣ знам кѣко се зѣвѣ. Прѣвѣ га сѣд виђѣла. Ис Тутѣна је рѣкѣ да е.

(Вѣра Аврѣмовић, 72)

Козарево

Пѣђу, понѣсѣу ракијѣ, мѣзе, исѣчѣ бѣдѣнакове пѣ сѣднѣ тѣмо, пѣ се зѣјѣвѣнѣ, пѣсѣ дѣђу ѣде, унѣсѣмо бѣдѣнакове и изѣтра положѣонѣк долѣзи. Сѣмо сѣднѣ онѣкѣ. Тѣ се зѣвѣ бѣдѣначица и понѣсѣу гѣре и гѣре је окрѣнѣ. Прѣлѣмѣ тѣмо бѣдѣначицу. На огѣиште пѣ се окрѣћѣмо ѣколо, пѣ пѣсл'ѣ спѣсти онѣ бѣдѣнаке пѣ пијѣчи ѣколо. А ѣна йѣде напријѣт и врѣчи, бл'ѣји. Ранијѣ се слѣма унѣси у кѣђу пѣ ѣђи спѣвѣјѣу цијѣлу нѣђ на слѣму. Они му тѣри стол'ицу, ѣн ѣће да сѣднѣ, они му измѣкни, ѣн бѣп. Узмѣш прѣстѣн и крѣеш испѣд онијѣ рѣкавицѣ и кѣ нѣђѣ прѣви, наслѣжеш тѣ рѣкавице по стѣлу ил'и кѣпе, штѣ било и крѣјеш и проналѣзи нѣко. Ако нѣђеш ѣдмѣ, значѣ добѣјѣш. Онѣ је бѣило дѣбро, сѣт нѣмѣ тѣ. И такѣ смо мѣ. Фѣрѣл'и би се, направѣимо лѣпту ѣд крѣпѣ пѣ гађѣмо се, фѣдбал нѣсмо имѣл'и нѣго направѣи тѣ пѣ се гађѣ, кѣга убѣјѣш нѣјпријѣ онѣ пѣсл'ѣ гађѣ и тѣрал'и смо гѣцу, направѣи пѣ свѣ ѣколо тѣрѣ унѣтра, такѣ ти игѣрѣ. Пѣсл'ѣ каснијѣ онѣ кад је бѣило кѣпил'и се по брѣдѣма, на свѣкѣ брѣдо ймѣш ѣмладиѣ пѣ пѣвѣјѣу, свѣрѣ клѣнѣт, тѣ смо се упознѣвѣл'и мѣмци, дѣвѣјѣке пѣђу ѣтал'ѣ ка кѣђи испрѣти је. О Пѣтрѣвѣдану ѣвѣчѣ. ѣде се зѣдрѣжѣло дѣста. Ймѣ јѣдан, ѣн Л'ѣшевић бѣше. Крѣл'и би се по шѣми, жмѣркѣ, јѣдан жмѣри, мѣ се

кријемо по шуми, па док подсл'е нађе. Крѣнѣш за Ђурђевдан у реку тамо и купаеш се, подсл'е љземо коприве пѣламо нарот, пѣцамо и копривам а они бежу а ми сакријемо ону коприву, ја сам баш то радио, узми сакри под блузу и приђем крај некога, крај женѣ, крај човека па фике и фике по ногама ил'и по рукама, он бежи, кука наглас.

(Лепша Биорац, 78)

Лече

Ту се радило, онџ, покупи се па прѣље би имал'и, ми девојке се покупи, кол'ко нас има, по петнѣс, по дѣсѣт, како којѣ село има девојака, и овај би прѣл'е, пл'ѣл'е, вѣзл'е, па би се свѣ такмичил'е кѣ ће то више да уради. Мисл'им, свѣ се онџ радило више, конџпла се радила па би то звал'и за љспомџ да се онџ трл'и, да се прѣдѣ. Па џна се сије, ја кат сам била девојка, ја сам то радила, ја сам и ткала. Па се то пџжњѣ, па се то штави у мочило па се то сѣши онџ се трл'и, прѣдѣш, ткѣш, вади она влакна. Имам џџста гџдина, преко шѣсѣт, сат ћу шѣсѣт и пѣт, а џџста сам прџшла. Имало је вѣнено, вѣнено се ткало, и овај, јастѣци, јанови, чѣрге, имал'и су они рѣзџџи. Хавл'и онџ, хавал'и, то ниѣ глатко, него тѣфе онѣ. Имало је дѣбље, имало је и тање. Ланенџ платно је тање, конџпљанџ платно су се радила одѣла и носила су се одѣла и пџјасови, старѣи то су носил'и. То мџја бијача што ми је била џна је то знала да ради.

(Зулејха Нумановић, 65)

Лукаре

Њ о Божѣћу кад би било, ја цѣо дан, одјаѣи џвце на пџдину тамо да полагѣм сијено овцама, ништа нећу да јѣдем нџ ја вџл'им она купушњак, то знате и ви, вџл'им она на зѣјтин купушњак за ѣвѣѣ да јѣдем и ѣвѣѣ крѣни тѣ џвце, брѣме на л'ѣја за ујѣтру да полџжим и кот куће посл'ѣн онџ вечѣру, прѣво онџ унеѣи баџњаке па онџ око онџг огњѣшта мџја мајка нџси ону сламу и чини: „Квџ, квџ, квџ“, а ми за нџм пијѣчу пѣлат, посл'ѣ постави вечѣру, па ораѣе, па јабуке па л'ѣшникѣ, свѣ то, кафу, дијѣл'и ракију љѣди и вечѣру. Изјѣтра ја грѣна ону прѣтену сѣкњу, снѣјег пуши, чини фѣ, фѣ, она сѣкња, окваѣила се, мџкра. И џпѣт онѣ џвце на пџдину тамо, полџжи им, цѣо дан у котѣру онѣ џвце полагѣ, и ѣто ти каки ти ми је жѣвот био. А сѣт натрѣнта се, прѣво гаће, и пицаму не скиџам, па трѣнѣрку џзгџ, а ја јџк бџга ми нџ ми лѣкшѣ овџ, сѣкње бџг ми душа три имаѣ ни обѣкла и нијѣсам а онџ већ што понџшкујѣм кол'ико имаѣ. Не мџгу, ја смрѣшала, погл'ѣдни кака сам, не мџгу, онѣ сѣкње ми ширџке па свѣ нџсим овџ, лѣкшѣ ми и да сѣднѣм, а онџ грѣнџ, грѣчи се, оћѣш да сѣднѣш. Ја сам носила ону завијачу што се зовѣ, па запрегу ону, па онѣ кошуље ширџкѣ, понѣко има ширџке рукаѣи а понѣко онѣ тѣсл'ице, то ти је било тѣт такџ.

(Манасија Ристовић, 91 година)

Неготинац

Ја сам био сѣдам гџдина испред мѣснѣ заѣдницѣ па сам био порџтник у Ѝпштинскџм сѣду, да би помџгџ нарџду да не идѣ џџл'е да оптерећѣјѣ, него да заврѣшиѣ ми посџ тѣ. Ту је џџбро да чџвек има у сѣлу човека којѣ је правѣлан и којѣ ће да помџгнѣ. Једнѣ прил'икѣ сам имаџ џџл'е на сѣћѣње једна меѣциѣнска сѣстра, нѣ знаѣ онџ што су наплаћѣвал'ѣ некѣ прѣгл'ѣде, нѣ знаџо како је то ѣшло, омогућѣла

им главна медецинска сестра да ђне наплаћују и да предају та нџвац медецинској сестри, онџ сестре млађџе којџ су приучене. А ђна тџ није учинџла ђдма, и Краљџва нека девђчица била и дал'и је сђду. Ја и један мусл'иман тђ и ми идџмо кђ порђтници дђл'е на тђ суђџње. И онакђ, она дактилографкиња сџла такђ судија према нџзи и диктира, ђна пишџ. И саслуша онђ девђчицу како је било, она свџ плачџ, не мђже од плача да кажџ, а тђ је младо некђ дијете било, дђшло тђ на праксу. И ђј ђнда ђна йзађе тђмо и ђн нас и не пита судија ништа него сђмо дектира тђмо и она пишџ: „Јџсте, јџсте, тџла да украдџ, тђ су друштвенџ пђре и мђра да се казни“. Реко слђша, ако сте мђгл'и сђми да сђдите, ниште мђрал'и нас да зовџте кђ порђтнике. „Па Тђмо, рџци шта, како, шта мђсл'иш.“ „Па не мђремо ми, брџ, на дџцу да утичџмо такијем нђчином. Оно ако нџће да се запђсл'и у Пазђру, оно нџму тђмо утичџ на другђ мџсто запошљџње.“ „Па шта би ти урадио?“ „Ја би казнио главнђ медецинску сџстру која није на време упозорђвала кђ није прђдђ нџвац, а она йма тђмо спђсак кђ предаџ а кђ није јђш прђдђ пђ да упозорђва. И нђу би казнио. Ёсловно, нек се дијете поправи, да види да мђже да одговђра, да йма тђ у виду. Немђј да се удубљђјџш, ти судија, мџсец данђ дијете, нека ђно тђ осџти.“ Ђн посл'џ пђцијџпа онђ што је уписђо. Полђко с децама, оно није дђшло ђчевно кад је дђшло на праксу него да учи, да види шта је немогђће шта је мђгђће, шта је грџшка шта је йсправка.

(Томислав Вељковић, 71 година)

Нетврђе

Нетврђе је добило йме по некђм Нџтро бђо пђ је ђн тђ погђнуо, убил'и су га Тђрци. Пђ би ја питђ једнога Мија, ђн је хђсл'и бђо главни у тђ сџло, овђ што ја пантим, от старђја лђди. Пђ би ђн причђ убил'и га Тђрци кад је прђшла војска пђ је ђн побџгђ, и они виде л'и џе бежи, и тђ нђсу убил'и, тад није имђла пушка, него појђхђ некђ војник кђња и стђгђ га и сђбљђм му посџкђ главу. По нџму се зђвџ Нетврђе.

(Салих Торхамзић, 76 година)

Осоје

Ймам двђје свиње онђмо и некђу кокђшку, кокђшке ми некђ йђвђ пђкраде прђшл'џ гђдинџ, по четђри пђт што ми се наврђћаше, наврђћаше и однијџше и свџ. Пђсл'џ двђје ми тђ комшике дадоше, двђје остђл'е тђ некђ бил'е, као шкарт тџ одбађил'и и једнога петл'ића, и тђ била ми једна комшика нал'џгла, пил'иће сам тђвнџ држђла, кад дђшло нџшто те ђднијџло, црђцавица била, и онџ пил'иће и онђ црђцавицу. Кђне онџ, тђ се бџше заукђвало овудије прђшло, отишло навђше и тудије имђдијђ пђрја од онџ црђцавице зел'џна, те и некђ йђвђ појџо. Творци, двапђт су долђзил'и нападђл'и мђчђд. Нападђл'и пђ мђчка се тђ ђзуја пђ која далга, ми изиђи тђмо шта е, види мђчка сђмо гл'џда навђше. Кат посл'џ су се гђре појђвил'и пил'ићи повише овија кђћа. Те овђјем женђма ја вџљу притврђите како знђте, мџне сђл' бђо онђ платно како овакђ затворила би онђјем тђвнијем пђладима. Оно би сђт остђло мђло било гђре ђтвор до црџпа онђ крпу како сам савђла и ђнденђ није било затвђрено и она дђшла, йма два мџтра висђко се пђпџла и тђ се провђкла и тђ и ђднијџла.

(Милица Марковић, 78)

Пожега

Живело се о[д] тога. Кò је имò имање пòвише òн би ùбрò пшенице, мумурùза, држò по трòје-чèтворо гòвèдй, некù òфцу, пòсл'èн рàта кòзе забрàнише, и кòзе се држàл'е. Òна је штèтофина шùмè, òе би дофàтила, тò су бил'е мàл'è шùме, рàтишта су уфинèла, òде се òесто рàтови водил'и и овò Хòђево што је òде, тò је мàлà шùма била, одавдè смо гл'èдàл'и нàшу стòку гòре у тò брдо, и тиjà кòзà је било пùно, и тà кòза је рùшила шùму, јèла је бàш кà тестèретом да је сеòеш, и пòсл'è кат комунисти кат дòждше, да би спàсил'и шùму, и ùспèл'и су. Ниси мòгò тù дрво да нàòеш, сàт тù ймà гредè, сàмо рàди шùмè забрàнил'и кòзе и кàл'ем, уйђи у бàшћу, сàл' је л' уйшла у бàшћу, кал'èми отòше. Дòста дùго врèмена, јà вèрујèм òетрèс и пèтà пà прйје сèдамдесèтè гòдинè су пùшил'и. Од стòкè имàло је кòнà, волòви, нйје мòгла да живй порòдица бес вòлòвà, кòзе бил'е, òфце бил'е, бивољнице су кàсно бил'е, нйје хи имàло у првò врèме, кàсно су бивољнице òде дòшл'е, йшл'и су у Л'èскòвац дòл'е те су хи куповàл'и, покàзàше се дòбро и поòеше да хи доводù од Л'èскòвца.

(Рецеп Цанковић, 79 година)

Прòенова

Нèмàњићи су òтут нèкàко ис Црнè Горè, нй је имàло вйшè брàòе, онй Ђурђеви стùпови што је подйжено тàмо у Йвангрàд, òе бèше онò, брàт Тйкомйр òн подйгò тàмо, нèгòв синòвац, а Стèвàн Нèмàња òн је òòе, òн је пòсново држàву српску првù. Првò је òсново некй Чàслàв, жупàнија што је била у Рàшку, пà је посл'è настùпио овà Стèвàн òн, глàвнò је òн òсново. Сàт се зàтрло тò. Òн је као бйò кàтол'ик пà је пòсл'è прймио прàвослàвнù вèру, покрстиò се и òн је òсново пол'итйку и òсново је држàву и прошириò, пà од нèга пòсл'è, òн имàò три сйна, Вукàна, првй, пà Стèвàн срèднй, пà Рàстко, Свèтй Сàва. Òндà Рàско, òн је рòðен тù, у Дèжèву, нèму је двòр бйò у Дèжèви, у Сутскò сèло ймà камèње от тè црквè, сàд вичù да обнàвљàјù јòпèт тò, нè знàм јà. Сутскò сèло што се зовè гòре, кажù да му је бйò тù сùт, и по томè се прòзвàло Сутскò сèло гòре више шкòл'è, е òндà òн, тà Рàско, се родйò у пùту, кад йшл'и, шèтàл'и, òн је подйгò Ђурђеве стùпове, пà су йшл'и лùди те шèтàл'и са женàма и такò тò, кàно ти владàри. У пùту рòðен, пà кад је òн питò дà л' је жèнско ил'и мùшко, штà је, којй је пòл тò дйјете, они му рèкл'и, микчић је, знàчй мйш, и овò сèло се затò зовè Мйкчиòе, тò се препричàвà сàд да је тò сèло остàло Мйкчиòе. Е пòсл'è Свèтй Сàва, тò вй вèò бòлè и знàте, òн је посл'è одрàстò и отишò за Свèтù Гòру и тàмо се покалùòерио, замонàшиò и предèò йме Сàва, и пòсл'è ишò да просвèòùјè нàрот, а Стèвàн је дàò сйновима пòсл'è прèстò и òн је отишò у Свèтù Гòру, кот сйна тàмо, и предèò йме Симйон. Владàвину је дàò томè срèднèм сйну Стèвàну, а нешто мàнè овàмо дàò Црнòј Гòри, штà јà знàм, дàò томè Вùкану. Међу нйма избйò бйò сùкоб, зàвàòа, нйје било овомè сйну старйјèм прàво што је дàò овомè глàвнù владàвину пà су повèл'и рàт међу сòбòм, кà и свùј Срби. Кад је чùò овà брàт им, Сàва, тàмо да òни тò овà се завàдил'и да рàтујù, òн је дошàò и ùзò је кòсти овогà òца Стèвàна и дòнио и на Полумйрје дòл'е да се помйрù те измйриò брàћу тунàке и тù проглàсил'и тò Пòлумйрје. Посл'è тè кòсти Стèвàна, звàнй Симион, посл'è пренèсене су у Студèнйцу и дàн дàнас су тунà у Студèнйци, тù су му мòшти. А пòсл'è овàмо на Ђурђеве стùпове йстò ймàјù мòшти и тò су тй потòмци Нèмàњићà, од цàра Дùшана и прйје

ово што је било, Сѡпоћани и све тѡ. Гѡре њма грѡбница дѡ л' Драгѡтина ил' Милѡтина, нѣ знам, њи два брѡта била, а јѣдан њије имѡо дѣцу а јѣдан имѡо. Ђнда пѡсл' ѣн под некѡм ѡговѡром јѣдан дрѡгѡм дѡл' и, остѡпио му тѡ прѣстѡ, зѡмена, и ѡн подиѡ у Мѡитрову Рѡјеку цркву кѡ некѡ зѡхвѡлницу што му је брѡт поклонѡи, ѡн њије имѡ дѣцу. Ђво и дѡнас му стојѡ грѡбница на Ђурђево стѡпове, чѡвѡл' и смо кѡзѣ онудѡјен. Бѡи је дал' ѣко проширѡи, гл' ѣдѡм онѡмо Црнѡ Трѡва, помѡнѡу тѡ тѡмо Нѣмѡњићи кат су бил' и, шта бѡило, кѡко бѡило, помѡнѡу тѡ. Цѡр Душан је постѡиѡ вел' икѡу цѡревину, ѡн је достѡиѡ нѡјвећи врхѡнац, тѡд је Србија постѡигла цѡревину. Имѡо јѣдан Ђрош, пѡ дрѡги Ђрош, нѣјѡки, пѡсл' ѣ се распѡло цѡрство, Мрњѡвчѡвићи, пѡ Деспѡтѡвићи развѡкл' и кѡ и овѡ дѡнас што се рѡди.

(Весѡ Јѡловић, 92 године)

Себечево

Енѣ ѡе ме нѡфака дѡније да попијѣм кѡт тѣбе кѡфу. Пријен сѣдам сам се дѡгла, пѡ док се спрѣми, пѡ понѣшто намири, пѡ хѡкни пред утѡбус. Требѡ пѡла сѡхата кѡ нѣ вишѣ. Уз онѡ брѡо и сѡхат ѡ пѡ оставѡм, не мѡгу брзѡ да хѡдѡм. Бл' ѡзу је мѣне, њије млѡго дал' ѣко, ал' ослабѡио је крѣт, ѡма сѡна јѣднога и двѡје ѡре. Не мѡре сѣбе медѣт учѡнет а нѣ мѣне, придѡ тѡ докумѣнта за тѡ пѣнзију кѡ имѡдѣ, тѡ от тога рѡда. Свѡт је ѡн рѡдиѡ, мѡло је бѡи у Нѣмачкѡ. Ти л' ѡјѣпо живѡиш. Јесте л' старосѣдѡици? Док сам бѡила јѡчѡ, млѡђѡ, држѡла сам по двѡје крѡве, нѣкат мало овѡцѡ, бѡга ми сѡт не мѡгу ѡишта, трѣбѡ јѡрмѣ, трѣбѡ. Сишта не држѡм, све купѡјѣм, све ѡскупѡло. Шта ѡма тија стѡ ѣври, помѡло понѣшто искѡпујѣм то идѡрѣ, пѡ за дрѡгѡ... Плѡћѡ ми валѡ јѣдан ѡнук стрѡју, вѡду не плѡћѡмо, а стрѡју тѡ ѡнук ми плѡћѡ, ѡн рѡди, те јѡ стрѡју не плѡћѡм. Валѡ тѡ вѡидѡ му хѡйра сахѡи. Ђн је возѡч, бѡга ми ѡе је тѡ нѣ знам, тѣра овѡ вел' кѡ кѡла. Стрѡјѣ су ме ослобѡдил' и, а дрѡгѡ богами све нѡште замѣшѡјѣм.

(Мѣдина Синѡновић 80 година)

Суѡа Ђуприја

Гѡре сѡба а дѡл' ѣ говѣда пѡ баздѡу бѡљеѣ, кѡћа бѡила од л' ѣтви, од бѡскѡјѡ пѡ малтерѡсѡто пѡ гѡре спрѡт мѡи а дѡл' ѣ стѡка у пѡдрѡм. Нѣмѡ ѡе стѡку нѡ у пѡдрѡм. Којѡ нѡмешѡјѡ, ѡишта валѡ, прѡстри душѣке и слѡмарице пѡ л' ѣжи, верѡге, сѡч, црепѡља се мѡјѣси, лѡнац, тѡри вѡрѡво пѡ га забѡи у ѡгњѡште пѡ кѡхѡ пѡ јѣди. Прѡстри душѣке дѣци пѡ л' ѣжи све на пѡт, којѡ нѡмешѡјѡ, кѡсно, кѡсно крѣдѣнци, имѡла сам јѣдан фѣдѣрни крѣвет, дрѡгѡ ѡишта, све прѡстри овѡкѡ, бѣзбел' и ми је сѡба бѡила прѡстрѡта, ѡѣрге, ѡил' ѡме, мѡи смо ткѡл' ѣ нѡјприје, изѡтки ѡил' ѡме пѡ прѡстри сѡбе. Мѡи од вѡнѣ стѡзице ткѡне, пл' ѣл' и чѡрѡпе, цѣмпѣре, пѡлувер, онѡ на нѡге овѡкѡ, имѡл' и пѡдношке, ѡити, брѡдила, пѡ тѡ ѡснѡјѡ, навѡи на вратѡило, ѡдри брѡдил' има, чѡњѡк ѡма, прѡтни чѡњѡк крѡз онѡ пѡ тѡи прѣе, тѡи ѡѣрге, а ѡил' ѡме смо на рѡзбѡје онѣ на зѡд, онѡм кѡркѡитѡм што се бѡјѣ. На л' ѣжѣѡи сѡмо јѣдна а на онѡ висѡкѡи мѡре и чѣгѡри-пѣт којѡ ѡће да ти помѡгнѣ, а на л' ѣжѣѡи сѡмо јѣдна, ѡмајѡ онѣ пѡдношке, тѡи овѡкѡ навѡл' и, ѡтвѡри се ѡити, тѡи прѡтни чѡњѡк и тѡи, ткѡло се тѡ, чѣрге, прѣе. Пѡсл' ѣ се каснѡјѣ јѡмбул' ије, ткѡло се све на рѡзбѡје. Нѡсѡл' и у бѡјѡциницу. Мѡи би ѡбѡјл' и пѡлувере, цѣмпѣре, све смо тѡ бѡјл' ѣ тѡпѡт, скѡхѡ онѡ кољуштѡину пѡ ѡбѡјѡ, а тѡ ѡити пушѡћѡјѣ, што је л' ѡјѣпо, нѣј ми вѣровѡт. И тѡ су

турал'е јоху, мрчно, црно да обдјиш, да пл'етеш, да ткеш, турјиш карбојџе пџа ону јоху огуљи, пџа онџ пџсл'џе кџхџај.

(Аза Ницевић, 82 године)

Трнава

Момџрус смо комешџл'и рџчно свџкат. Тџ је код нас машинџа није имџло. Му-мџрус пџжњи, повџжи у снџпове, пџсл'џен комишџа, бџџа у сџлџш шишџрке, тџлџвину су јџла говџда, слџму су јџла говџда, пџ су говџда бџла мршџџава пџ су се завџљџвџла љџдџма говџда от слџмџ и џтал'џе у прџл'џеће. Мџрат јџдан, зџпџнти л' га тџ, тџмо џџ бџо Мџхит код овџјџ мџјиџ Кџл'иџџа, стално би не звџ: аааааа Рџзо, аааа Хџјро, дођи, завџл'џла ми се кобџла, завџл'џо ми се вџ, не мџре да се дџгнџ. Јџдџ слџмџ говџче, јџдџ тџл'џе, није имџло жџта. Л'џснџк се џндџ сџкџ. Тџлџвина је онџ од мумурџза, мумџрус кџт се мџкнџ, остџнџ тџла. Мршџџава говџда. Завџљџвџло се, гџдно, нџмџ жџта да јџдџ, нџмџ нишџта, и оно омршџџџ од онџ слџмџ и од онџ тџл'џе, и у прџл'џеће понџко охџл'и пџ не мџре онџ слџму да јџдџ, цџјело л'џто не мџже да се ол'иџџа, кџчет, онџ чепџтка не мџже да се ол'иџџа, не мџре, мршџџџо, не јџдџ жџто. Имџло би сџјџена, понџко би имџо сџјџено пџ у прџл'џеће би миџешџл'и слџму и сџјџено, умџјешџа да мало бџљџ јџдџ волџви, умџјешџа им сџјџена и слџмџ, бџш кџ сџд да направџш пџту пџ стџвџш мало сџра. Приџсџлац они јџдџ, кџ што би мџ рџкл'и, хџлву. Нџмџ зџ шта да се кџпи сџл'и, ни за фџмил'ију није имџло. Фџла бџгу што је овакџ време дџшло, бџлџгџш, ал'и ранџјџе је, мџ којџ смо зџпџнтил'и, дабџгџ се тџ не врџтило

(Ризо Колић, 80 година)

Шавци

Нџ, стџвџрно сам тџжџк посџ имџла, дџца док су бџла у шкџлу пџ и помџгџла сам и тџ бл'џжџе, пџсл'џе одџше дџљџе, а јџ сџма остџла. Кџт се помџсл'џм штџ сам мџкџ видџла, дџбро сам и жџва. Имџла сам свџкрву дџбру, бџљџ него мџјџка. Бџла ми је дџбра свџкрва. џна би старџјџе имџла двџ јџтрве, џне су бџл'џе из џстџг мџста, из Пџжегџе, пџ би се наџџтил'џе понџкад. џне би се двџ закџчил'џе понџкад, мало би се посџџџал'џе, јџ се сџћџм, и џна: „Сџт џе ми дџј дџца, свџ џу ве кџзџт“, дџца, она би зџџла сџнове. И што би се џни помол'џл'и од бџнџра одоздџ, џна: „Ћџтите, џво су дџца“. џна би сџкрџла ако је нџкџ нџшто учиџџла. Млџго ми је бџла дџбра свџкрва. Свџкра ни смо ни имџл'џе. Тџд бџла зџјџдница вџл'џкџ. Дџвет џџкџ излџзило одџвдџ. Бџба водџла рџчџна. Мнџго ни је дџбра бџла свџкрва грџнџ, имџ свџкрвџ па направџ џџтек снаџма, џна јџк нџ сџкрџвџ. Није лџко бџт снаџа, није лџко бџт свџкрва.

(Милосиџа Јџловић, 83 године)

Буђево

Гл'џдџмо с прџџџра како пџда кџша и такџ тџ. Валџ ономџд готџво нас вџда џднесе. Јџј кџко је пџдало. Ви сте џде на брџдо, мџ смо тџмо у дол'џну. Валџ брџте, онџ је кагастрџфа бџло. Валџ бџвџло је кад копнџ снџјџег да бџдџ онџкџ вџда џто ако се потрџфџ мџрт мнџго кџшџн па најџџе, ако свџ стојџ снџјџег до мџрта, пџ џндџ грџнџе одџјџднџм, ал' онакџ кџша за пџла сџта, трџес мџтџра је имџло преко дол'џне на нџкџ мџста. Сџдамсџсџт и двџје гџдине имџм, јџ онџ зџпџнтио ниџесам. Јџсам зџпџнтио

да то пада киша, ал' онакѡ да га изрѹчи одједамâ, ја онѡ вѣдѡ нијесам. Онѡ је било катастрѡфа. Је л' ви направѡло штѣтѣ? Није некѣ вѣл'икѣ. Дѡнијело му камѣње по л'ивâди. Је л' ви довâтило бѣло до кѹћѣ? До овѣ стâрѣ јѣсте, некѣ пијесак истѣрâло, а вѣшѣ није. Брзо ѣдѣ онуда, мнѡго брзо ѡдѣ, није имâло, ал'и мѣтар висѣнѣ. Цѣфко бѣо у Дѡл'иѣ овѣ рâдникѣ да довѣдѣ и није мѡгѡ да прѣђе дѡл'е. Тѡ је кажѣ носѣло, овâ га мâјстѡр спâсио. Ђни га спâсил'и. Кâко ѡн такѡ бл'ѣсâво да ѹђѣ у вѡду? Мѣсио да је пл'ѣтко? Сѣдѣо за плâс и онѡ ка[д] стѣгла тâ сѣла и плâс и њѣга поткâчи и дѡл'е до у Карајѹкиѣ га однѣси, ѡн није смѣо да се пѹстѣ са плâста. И овâј Цѣфко, стѣгѡ са цѣпом, из Дѡл'иѣâ возѣо рâдникѣ. Кажѣ: „Јâ вѣдѣм плâс, реко да изâђем да снѣним онѡ, кад ѣмâш шта вѣђѣт, чѡвек се дофâтио за плâс, и плâс и чѡвѣка“. На Пѣштѣр да се нѣко удави. Није смѣјѣшно ништа, љѹди, ка[д] тѡ стѣгнѣ одјѣдâнпут, непредвѣди-во. И Цѣфко зâђи овакѡ дѡвдѣ, у вѡду дѡвдѣ и не смѣо дâљѣ, овâ мâјстѡр, како вѣде да Цѣфко нѣ смѣде да идѣ, ѡн скѡчи ис кѡлâ, умѣо да плѣвâ. Тѣшко је пл'ѣват са одѣђѡм по тѣм бѹјицâма. Не мѡгâше да га откâчѣ от плâста. Ђн пришѡ до њѣга ал не мѡже да га откâчи, не смѣјѣ да се пѹстѣ. Јѣдва га извѹкѡ. Не мѡже, њѣга је стрâх бѣо, и не мѡже да га открѣпи. Свѣ за пѡла сâта се тѡ дѣсило.

(Блажо Марковић, 63 године)

Врсенице

Ђд смрчѣвијâ љѹскѣ, грâне рâклъâсте, гѡре свѣже се жѣцѡм, свѣ је тѡ такѡ бѣло. Гѹцâње. Јѣсте, мачѹгѡм онѡ, е тâдâ смо ти мѣ бил'и, тѡ је бѣло ѣгра стрѡљање, пâ кл'ѣсâње. Стâви кâмѣн мâло, овакѡ кâ пѣсницâ на јѣдан кâмѣн, а дрѹђѣм камѣњѡм бѣ, пâ га отѣрâ дâл'ѣко, пâ ѡн донѣси јѡпѣ пâ ѡни гâђи пâ погѡди, такѡ намѹчѹ оногâ. Ђндâ, кл'ѣсâње, ѣстѡ дрѡво овакѡ мâлѡ, пâ ѣстѡ дрѡветѡм овакѡ се кл'ѣсâ. Лѡптѣ се ѣграло од говѣђѣ, чупâ говѣди што се л'ѣњâјѹ у прѡл'ѣѣ, пâ вâљâ у блâто и тѡ би се ѣграл'и уместѡ овѣ лѡптѣ гѹменѣ.

(Тѡмо Луковић, 76 година)

Ђрâл'и смо, вѣло, дрѡвенѡ рâло, сâмо гвозденѣ рâонѣк, и ѡрâло се, двâ вѡла, јѣдан идѣ ѡ[д] тѣ стрâн брâздѣ, јѣдан ѡ[д] тѣ стрâн, такѡ смо ѡрâл'и. Е кѡд нâс је бѣло богâто жѣвѣл'и, имâл'и по три рâла би ѡрâло свѣ јѣдно зâ дрѹђѣм овакѡ, а дрѹгѡ имâло је дрљâча што влâчи, двâ вѡла а три рâла ѡрѹ. Свѣ дрѡвѣно, и дрљâча је дрѡвѣна, сал' мâло гвозденѣјâ кл'ѣнâци по њѡј. Није тâпѹт ниѡкѡ кѡње фâтѡ кат сам ја ѡрѡ и мѡгѡ, нѡ свѣ волѡви, кâсно су кѡњи пѡчѣл'и, кâсно. Сѣјâл'и смо јѣчам, ѡвас, рâш, пшеницѹ, крѹпнѣк, свâ тâ жѣтарице упѣши. Крѹпнѣк је бѣо у вѣду пшеницѣ, сал' овакѡ дѹшло двâ зрâна су ѣшла, за стѡку. Рâш, пшеницâ, јѣчам, хѣљда за нâрот. Ђвас и крѹпнѣк за стѡку. Јâ пâнтѣм кад је бѣло пâ е сирѡтињâ брâла онѣ копрѣве чѹпâла, чѹпâл'и онѣ оздѡл' лѡзе, нѣмâ гѡре пѡбрâто па чупâ онѣ лѡзе, раскопâвâ те јѣди, тѡ пâнтѣм. Бѣл'е сѹше, бѣла скупѡтињâ, четрѣс и пе[т] дѣнâрâ бѣло кѣло шеђѣра а није мѡгло јâгње нâјболѣе да кѹпи кѣло шеђѣра. Е сат хâј, кâко ѣ сирѡма да га изѣдѣ? А кâхвѣ, кѣло кâхвѣ, ако дâш кâцу мâснѡк сѣра, с четѣри ѡбручâ, мѡш узѣт кѣло кâхвѣ, а дрѹкчѣ јѡк, е кѡ је бѣо гâзда и мâло јâчи ѡн би кѹпио, кѡ није нѣмâ. Пâнтѣм,

отйшл'и би кот понёкоґа, шаку сѡл'и, разумйјеш, и ма̀ло бибера, измйјеша̀, то ко[д] сйрома̀ха, и то умаче, једѣ.

(Хасиб Никшић, 89 година)

Градац

Ја сам такѡ била, мѡжда и те срећѣ, била сам, нисам пўне три гѡдине у бра̀к, му̀ж ми погйне, млађи ми сын оста̀о две гѡдине, дру́ги посмрче ми се родио, четрѣс дана ка[д] смо йздѡл'и, дру́ги ми се родио. Ал'и, фала бѡгу, мол'йла се бѡгу да ми бѡк чўва и да ми порасту. Имала сам и за̀ове, три за̀ове, јѣтрве, ђевере, свѣкрву, свѣкра, свѣ сам то имала, живѣла гѡре на брѡдо пот шу̀му, ал'и свѣ пола̀ко, пола̀ко, мал'и. Ја л'егни, а свѣкар отвѡри врата: „Што не л'егнеш?“ „Па“, реко, „да гл'ѣдам, та̀та“, звала га та̀та, „ка̀ко ми дйшў“. И не би нйкад л'егла док ми ѡни не пѡспу да вйдим ка̀ко ми дйшў. И, фала бѡгу, да̀де ми бѡк, пола̀ко, пола̀ко, пола̀ко, сѡт седморо унуча̀ди йма̀м. От старйјѣ снаѣ три ћерке и сына, а од овѡга три сына, ѣто. Млађи ѣто га у сѡбу. Шта сам ја свѣ прѣтурила и гл'ѣдала ка̀ко људи са жена̀ма, ал' нисам такѡ била, јел' са̀мо мол'йла сам бѡга за децу да ми ѡни расту и знаш, да ми то, а дру́гѡ, ал' фала бѡгу, бѡг ми сачўва ђѣцу.

(Миљана Павловић, 70 година)

Дражевиће

Дај бѡже још бѡљѣ да се живй, а ка̀ко сам се ја подњивйо дабогѡда, четрѣс трећѣ сам гѡдйште, да се заплѡка̀м, а вй са̀дек свѣга йма̀те. Вй мла̀деш. И ѡпѣ ви нйје задовољно. Дѡста се измѣнио живот, ти сѡт не мош да рѡзл'йкујеш грацку и сѣоску кўћу. Йма̀ вода, йма̀ намештај, свѣ живѡ, вѣш маши́не, пера̀ћѣ маши́не за сўђе. А ранијѣ то такѡ нйје било. Ёво вйдиш овѡ кутијицѣ са̀дек, то би рѣко̀ нал'ет шејтан. Тел'евйзѡр најприје кат смо доба̀вил'и, па би ста̀ри: „Бѣжи, то је мајмун, шејтан, бѣжи да не гл'ѣдам“.

(Ибро Хамидовић, 72 године)

Дујке

Ја сам имала свѣ нѡ ми изгорѣло једне гѡдинѣ кўћа, дал'ѣко било, од времена ми ка̀жемо. Йзгоре кўћа, сйтна деца била, ма̀ла, па пѡсл'ѣ ову кўћу гра̀дил'и. Била ми свѡ деца, са̀мо му̀ш ми нйје бйо и јѣдан сын нйје бйо, а ова дру́га деца су била ту, са̀мо најмлађи сын пѡсл'ѣ се родио, а шѣсторо било рѡђено децѣ. Сви у кўћу бил'и, ја с једне стра̀н прѣла, а чѡре ма̀л'ѣ богме кѡл'е, то на хал'йју, то се звала хал'йја прије сѡт рѡзбој, а дал'ѣко било, ала̀х, њѣму шу̀ћур, да̀де бѡк једну тму̀шу, једну кйшу, са̀мо свйтну ба̀ш ко̀ онѡ жарѡвнице ка̀ онѡ апарѡт кад удѡри те онѡ швајцујѣ, крѣвет бйо гвѡђжен крѣвет, а дйјете ми л'ежа̀ло најстаријѣ што је умрло у та крѣвет, и испѡдоше деца ма̀ла сйтна, та најстарији сын ка̀же: „Ма̀ма, мѣне по̀годи вријеме“, а нйје га погодило, оно се учинѣло крѡф, а чѡвек ми нйје бйо ту и дру́ги сын, ра̀дил'и гѡре у Гилѣву, ра̀дил'и, жито кўпил'и, кат дођѡше озѡбр, сѣло на̀ва̀л'и, а прије сла̀ма било, нйје ка̀ сѡт, кўћа пот сла̀му покривѣна, ала̀х да̀де пла̀м, нѐма сйл'ѣ да одбра̀ни нйко, деца испѡдоше, ка̀ онѡ кад ва̀тра пла̀нѣ више гла̀вѣ. Дођѡше, понѣшто поба̀цаше, изнйјеше хаљйне понѣшто такѡ. Деца сйтна оста̀ше. Тек ова̀ синѡвац, ѡн имѡ кўћу,

бил'и одијелени, те код њи зймил'и, те ову кўћу кўпил'и и градил'и. Е знаш шта сам мўкѣ видела, тек алѧх, њѣму шўћур, живим јѡш, дѧо бѡк такѡ, и жѧлости прегўрила преко мѡјѣ главѣ, ѣто. Шта њеш, мѡрѧ да се живи. Није лѧко било прије живет, сѧмо некака сам дўша тврѧа била.

(Хамида Грац, 92 године)

Зајечиће

Причѧл'и су ми мѡји стѧрѧ, за јѣдну крѧву, крѧву би дал'и за стѡ килѧ брашна ил'и жѧта, јѣчма, ма јѡк, кѧко пшенично, јечмѣно, јѣчам, пѧ би се тѧ јѣчам пѡсѣ тѣрѡ у воденицу пѧ би се мљѣо, ишл'и на Кѡсово пѧ узимѧл'и. Причѧл'и су мѡји стѧрѧ да су ишл'и за сѡ, за сѡ у Пећ. И овѧ нѧши, тѡ су ишл'и са кѡњима, пѧ наговѧри по тѡвар кукурўза пѧ догна. Причѧл'и су ми стѧрѧ да су носил'и сѡ ѧс Пећи ѡде. Не вѣруем, тѧпўт није имѧло сѧра и тѧпўт се није продѧвѧо сѧр, тѧпўт се и тѣшко живѣло. Јѧ га затѣкѡ нѧсам, а у Кладницу трѣбѧ да се јѣо овсѣни л'ѣп, ѡе сте бил'и тѧмо у Кладници. Неће д[а] успѣвѧ ѡде кукурўс. ѡде је вѣл'ика висѧна. Кѧсно пѡчнѣмо да ѡрѣмо, овѣ годинѣ двѧес пѣтѡг маја мѡжда задњѣ је било ѡрѧње, тол'ѧкѧ је била кишѧ. Рѧно слѧне пѧнў, не мѡре кукурўс. Код нѧс тѡ не мѡре, нѧт га кѡ сѧјѣ. Зѧшта се зовѣ Пѣштер. Хиљѧду и ѡсамстѡ мѣтѧрѧ, чинѧ ми се.

(Садик Бихорац, 73 године)

Кијевце

Тѡ је стѧрѧ рѧјеч, зѣмљѧ се зѧкл'ѣла да ништа на зѣмљи не мѡре ѡстат кривѣно, и ништа. И онѧ прича цѧр Трѡјан, тѧ идеја старенскѧ. И цѧр Трѡјан, ѡн имѡ трѡје ўхѧдѧ, и имѡ свѣ свѡје брице и питѡ свѣ: „Шта виде?“ Кажѣ: „Видѡ сам, вѧлѧ, три ўхѧ“. И ѡн, кѧ сѧт тѧ времѣна, посѣчи га, нѣмѧ. И свѣ такѡ. Кад јѣдан, пѧмѣтан био: „Шта виде?“ „Вѧлѧ нѣ видо ништа.“ Ништа нѧсам видо. ѡн остѧви га да га бријѣ. И кѧжѣ тол'ѧкѡ био препўкѡ што, тѣшко било што није реко. И, кажѣ, јѣдан дѧн отѧди тѧмо, искѡпѧ зѣмљу и сѧм у зѣмљу кѧжѣ: „Цѧр Трѡјан имѧ трѡе ўхѧдѧ“. Кад у прѡл'ѣе нијкнѣ, дўдѧљке дѣца пѧ намѣсти писак, кажѣ оно писни, кажѣ: „Цѧр Трѡјан имѧ три ўхѧ“. И такѡ тѧ идеја остѧла, мѡжда јѣс, нѣмѧ ништа сакривѣно. И пѡсл'ѣ ѡн је остѧо и живѣо и ништа. И не мѡре да се сакријѣ сѧгўрно тѡ, ѣто мѡре нѣко бѧш да се нѣ зна, ал'и да нико нѣ зна, тѡ не мѡре, ма штѧ било.

(Ризо Ватић, 74 године)

Кладница

Тѡ је дрвѣно рѧло, тѡ се рѧло зѧло, свѣ дрвѣно, тѡ је по страни, двѧ вѡла вўчў, и ѣто. Мѡгло је и с крѧвѧма ѧстѡ, кѡ није имѧо волѡве мѡгѡ је и с крѧвѧма, с кѡњима тѧд и није мѡгло јер кѡњи тѧд и нѧсу бил'и у фўнѧкѧји да би се ѡрѧло. Кѡ је имѧо стѡкѣ и ѡубре да ѡубри, мѡгло је да се пѡдрѣ, кѡ није, јѣдинѡ зѡп је да га не бацѧш, није било ни вештѧка, ништа није било, сѧмо од гѡвѣди и од овѧцѧ. Зѡп, крўпник и јѣчам, јѣчам би се сѧјѡ ѡѣ је, овѧј, огнѡјено, а зѡп ѡѣ се није. Хѣлда ѧстѡ се сѧјѧла, хѣлда је мѡгла да рѡди без ѡубрета. Нѣко је јѣо чѧсту зѡп, чѧсту зѡп, здрављѧ ми јѣсте. Јѧ сам имѡ Србѧ ѡде, пѧ би отишѡ кѡд њи, тѡ није дал'ѣко ѡдѧвдѣ, тѡ су Кўшићи, пѧ овѧмо Рѧвнѧ Гѡра, ѡн би ти принијѡ чѧстѧ зобени л'ѣп којѧ се није ни сѧјѡ. Знѧчи са ѡним

трицама по овал'икѣ трице а кајмака си мѡгѡ да јѣдѣш, имало је кајмака, јѣс, имало је кајмака. Стока, стѡка, ѡвце, говѣда, маѡло је било вишѣ оваца, имало је и гѡвѣдѣ. За ѡхрану вишѣ је имало сламѣ овамо од јѣчма, од ѡвса. Прије вишѣ имало стѡкѣ. Сѣло је отишло мѡдго, на свѣ стране отишѡ нѡрот, за Тѣрскѣ, за Македѡнију за Кѡсово, у Сарајево, на свѣ мѣста је отишло. Тѣшко се ѡнда жѣвѣло, тѣшко, знаш како кад сѡмо јѣдѣш зобеницу и јѣчма. Није га ни имало јѣчма него помѣшаш кѡ ѡма, кѡ је имало, помѣшѡ јѣчма и зѡп пѡ тѡ самѣлѣ.

(Хајро Тарић, 77 година)

Кладница

Ја сам, рѣко ти, прѡвио нѡге и рѣке. Кат сам једнѡме Србину иза Вѡроши, зовѣ се, заборѡвљам како се зовѣ сѣло, један тѣ што сам му ја прѡвио, ѡде му је кѣћа иза овѡг брѡда тѡмо, сѣстри нѡгу, бѣла је извѡл'ила, слѡмѣла бѣла ѣ кѣк, пѡ ја намѣстио и оздрѡвила. Пѡ ова тѡмо што је иза Вѡроши извѡл'ио рѣку из рѡмена, бѣо у Ўжице, шћѣл'и да оперишѣ, ѡн није смѣо а чѣо за мѣне и дѡђе му ѣнук, син, штѡ му је бѣо, нѣ знам, с овѣјем што сам му ја сѣстри прѡвио нѡгу. Пѡведе ме, Вѣлове се зовѣ сѣло, бѡгат бѣо, имало је двѣста оваца, ѡма кѣћу вѣћа од овѣ, ова је мѡја кол'ѣба према њѡјзи и штѡл'е, двѣста оваца, бѡгат бѣо Србин, кад ја дѡђе у сѡбу, сѡмо јѡш јѣдан младѣћ и ова што ме довѣо и ѡн, ја пѣпнѣм, рѣка му под пѡзухо изѡшла из рѡмена. Кажѣм ја ѡној двојци младѣћа: „Да те сламарицу и дѣгните га“, не мѡре стѡр чѡек, не мѡре нѡ ноге кад извѡл'и рѣку из рѡмена, мѡре мѡт, ал' ти нѣ би мѡгла нѡ ноге, ако би извѡл'ила рѣку из рѡмена. Тѡ су највѣћѣ блѡви које мѡре чѡвек да ѡма, тѣжи нѡ пушчанѡ рѡна. Ал' кат се намѣсти, престѡјѣ кѡ кат испѡл'иш мѣтак. Ја кажѣм: „Што ће ѡн кѣкат и плѡкат ви немѡ да се плѡшите ништа“, ја сам тѡ изумѣо, подѣжѣм рѣку увѣс, сѣне. Вѣдѣш, рѣка сѣдѣ у рѡме, ал' кад изѣћѣ, она се подвѣчѣ овакѡ, тѡ не мѡре да се извѡдѣ, ја сам изумѣо пѡ подѣжѣм гѡре, како сам ја подѣзѡ, ѡн је јаокѡ, ја сам ишѡ полѡко. Кад је рѣка ул'етѣла, ѡн како је јаукѡ, у онакѡј висѣни: „Жѣв бѣо, Турчѣне“. Обѣчѣ сакѡ и ѡдѣ. Кад нѡпуни се пѣна сѡба, брѡћѣ му, сѣстѡра, пѣтајѣ ме: „Јѣси ти дѡктор?“ „Нѣ, ја сам сѣлѡк“. Дѡђе ѡн пѡтл'ѣ, пѣта се сѡ мѡм и пѣта ме ѡн јѣси л' дѡктор, јѡк ја сам сѣлѡк. Кажѣ: мѡл'ѣм те кѡ бѡга да сѣдѣш да закѡлѣм пѣторѡ јѡгњѡдѣ да зовѣм овѣ сѣлѡке да се весѣл'ѣм кат си ме кургал'ѣсѡ овѣ мѣкѣ. А ја трѣбѡ шћѣрку да вѡдѣм у Пѡзѡр ѣчитѣлѣскѣ да упѣшѣ, реко: „Не мѡгу, домаћѣне, ти кѡљи јѡгњѡт, ја мѡрам нѡћас кѣћи стѣћ. Идѣм за Пѡзѡр сѣтра“. „Кѡл'ко ти овѡ наплаћѣш?“ Реко: „Нѣсам ни кѡм, нѣћу ни тѣбе“. Кажѣ: „Хѡћѣш, спрѣмѣо сам стѡ двѡдѣс хѣлѡдѡ да ти дѡм“, двѡ вѡла ми дѡе. Овѡ ти је ѣстина, тако ми мѡјѣга што ти вѣруѣм. Дѡдѣшѣ, ја кад бѣ стѡ и двѡдѣс хѣлѡдѡ, покѡја се што не рѣко, штѡ ми дѡш. Ја мѣсл'ио да ми дѡ дѣст хѣлѡдѡ, ал' мѣне не трѣбѡ, ја вѡл'ѣм да ми алаћ упѣшѣ у дѡбрѡ дѣла да сам ја дѡбро учѣнѣо чѡвѣку. Нѣ знам дѡ л' ме разумѣјѣш. Ал' кад бѣ стѡ двѡдѣс хѣлѡдѡ, ѡмам тѡ двѡ сѣна и шћѣрку, трѣе у шкѡлу а двѡ вѡла су тѡдѡ бѣла стѡ двѡдѣс хѣлѡдѡ, Ал' ја реко: „Нѣћу, нѣћу, подѡ сирѡтѣни“, и пѣдѣсѣт хѣлѡдѡ стѡвѣ у мѡнтѣл кријѣћѣ, нѡђе жѣна у мѡнтѣл пѡсл'ѣ мѣсѣц дѡнѡ. „Штѡ су ти овѣ пѡре

у мантил?“ „Којѐ“. Кажѐ: „Ѐво педесѐт йльадѐ“. „Остѐвил’и ми они у Нѐву Вѐрош“.
Бйо во педесѐт хйльадѐ. Дѐст йльадѐ бйло упрѐвникѹ задругѐ плѐта.

(Ејуп Зорнић, 94 године)

Кнежевац

Однѐси штрѹгљу нѐ воду те опѐри пѐ ѓндѐ црвѐно пл’ѐтйво око штрѹгљѐ, тѐ је бйло дрвено, пѐ ѓндѐр закйти штрѹгљу цвйјећем, фрбѐма и такѐ и нѐђй ђе је мравйњѐк мрѐвѐ и тѹри у тѹ вѐду и тѹри ѹ тѐр и угнѐ ѓвце. Пѐ тѐ такѐ су стѐвљѐл’е мѐјка и воће свѐкрва, такѐ сам пѐсл’ѐ настѐвила и јѐ. Док сам држѐла ѓвце, сѐд сѐмо крѐве, и ѐго ти. Имѐло је, ймѐ и сѐд, а нѐ ѓндѐ, и сѐд ймѐ да ти злѐ учйни сачѹвѐ бѐже. ѐткуд знѐм јѐ, што су глѹпе те се грйјешѹ. Имѐло је богами тѐмо, поцрвени сйр, једнѐј мѐјѐј бѐби тѐмо црвен сйр кѐ ѐл’ица ѐго овакѐв је бйо. И тѐ уфѐтил’и су жѐну којѐ је тѐ рѐдйла те су је испљѐскѐл’и и посл’ѐ сйр бѐцил’и. Јѐсу, бѐгме, јѐхѐл’е на вратйло. Йх, штѐ нйје свѐ бйло, заборѐвила сам јѐ, дйјете.

(Вукомирка Живаљевйћ, 70 година)

ѐрѐ сам рѐлом, пѐ каснйјѐ ѹзѐл’и рѐл’ице. Гвѐзденѐ, рѐло дрвено. Тѐд се нйје имѐло ни нйшта, свѐ смо прѐвил’и витйне, од прѹђѐ, пѐ прѐвил’и стѐге кад би товѐрил’и дрѐва. Од брезѐвѐг прѹђѐ, вѐзѐл’и кѐла, стѐге за стѹпце прѐвил’и да се не расцѐпѐ дрѐва да се не прѐспѹ. Држѐло се вйшѐ стѐкѐ свѹј. Јѐ сам држѐ тѐд око педесѐт-шѐсѐт овѐцѐ пѐ сам држѐ сѐдморо-ѓсморо кѐњѐ, пѐ сам крѐвѐ мало мѐњѐ по пѐ[т]-шѐс крѐвѐ. Стѐкѐ се дѹпло вйшѐ држѐло него сѐд, је л’ имѐло овѐцѐ, дѐнас нѐмѐ нйко жйв воће једну ѓфцу, ймѐ један чѐвек воће ѹ Штѐвалѐ стѐ овѐцѐ, тѐ једйни, дрѹгѐ нйко нѐмѐ, нит ймѐ кѐњѐ, нѐмѐ нйшта, свѐ укйнѹто.

(Миливојѐ Живаљевйћ, 74 године)

Тријѐбине

Јѐ сам бйо као дѐчѐк сѐдам-ѓсам гѐдйнѐ ка[д] су влѐдал’е рѐл’е, ако йнтересујѐ рѐл’е, пѐ пѐсл’ѐ прѐшло мѐребит дѐсет петнѐс гѐдйнѐ, найшла је рѐл’ица, тѐ млѐго бйло згоднйјѐ са рѐл’ицѐм и лѐкшѐ. Рѐло је бйло скрѐз дрвено, дрвени имѐо тѐмо, ђе су, између волѐвѐ имѐ је звѐни грѐделѐ, имѐл’е су посл’ѐн овѐмо ручйца којѐ се држѐла позѐди и јѐдна напрйјѐт. Тѐ са странѐ, овѹдѐ рѐло идѐ, тй идѐш кроз орѐње. Тѐ је се рѐдило са рѐлом, а рѐл’ица кад је найшла, ѓндѐ си мѐрѐ да идѐш, имѐл’е су двйје ручйце и држйш и идѐш за брѐздѐм, волѐви вѹчѹ тѐмо и дѐљѐ, е ѓндѐр пѐсл’ѐ ка[д] смо сйјал’и жйто, имѐла се дрљѐча звѐнѐ, дрвѐно свѐ бйло, сѐмо су имѐл’и гвѐзденй кл’йнци. Тѐ укршѐнено о дрвѐта, кѐко ти кѐжѐм, пе-шѐстѐро дрвѐтѐ имѐло и ѓндѐр пѐсл’ѐ тѐ кад идѐш на крај с волѐвима окрѐнѐш и тѐ му пѐсл’ѐ помѐгѐш онйјѐм кѐ мѐре да те имѐло дйјете да вѐдй пред волѐвима.

(Милан Бошковић, 75 година)

Л'ично ја знам моја мајка ђвсен л'еп, ја сам то дђбро запантио, ђвсен л'еп смо јел'и. Па пђсл'ен мало кат смо се оврижил'и, пђсл'е јечмен, па пђсл'е можда у мѐсец дана ил' у петнаес онђ бијелђ бршно би куповал'и те би понѐкад питу онђ стављал'и. Најбоља посластаца. Кад ђду нѐђе, кажѐ питу јѐдаху, значи то је било нѐшто, па нѐмаш ти данас јѐло, данас има мѐса, печѐња. Јѐдеш мало л'ѐба и сира, па се дђбро најѐдеш па пђсл'е пите јѐди. И суха л'ѐба онога сомуна, тако се звѐо сомун та л'еп, округл'и бијел'и, и мйрис и укус. Па се најѐди онога суха л'ѐба па шта, а сад нѐма онога мйриса, укуса нѐма кђ онђ нѐкат. Моја мајка је л'ично ђвсен л'еп стављала те сам јѐо. Ми докл'ѐ га донѐси са шпорѐта, ђн се раскђка, а моја мајка је турала у онѐ пѐкаре, на ону лопатицу по тридес. Како се онђ звѐал'е, пѐкара. Онђ је узидано било у ћђше кућѐ па налђжи. То се овакђ направило ђбод да је и вѐл'ика лопата има кол'ко одавѐ до онија колѐ, дугѐчка дршка, и тѐмо и стављаш онѐ л'ѐбове, натрпаш по двѐес-триес комѐта, л'ѐбове и то се свѐ изједамѐ испѐчѐ. Истђ налђжиш па пђсл'е затвђриш врата тенѐћђм да не излѐзи топлђта. Бѐспара, тако се звѐало па се на јѐдно дрво натакнѐ па онђ избриши, избриши, избриши. Бѐспара се звѐало на то дрво дугѐчкђ кат се насади да дофѐти тѐмо на крај, нѐ мош ти да завучѐш руку. Свѐ она пѐпђ онђ што остѐнѐ свѐ се то збришѐ. И она сѐч, пите, зѐљѐник, сѐцак, црепѐља. Свѐ јѐдно држи ону лопатицу а јѐдно тура. И пђсл'ѐ кат се ти л'ѐбови попѐчѐ, имѐл'е су овакђ јѐдне рафове ил' пол'ице, како да кажѐм, сад пол'ице а йсприје рафови звѐал'и, колко преко цијел'ѐ сђбѐ с јѐднѐ странѐ, пол'ица направљѐна, јѐдна даска овол'икђ ширђка и то се порѐђѐ, свѐ се ти л'ѐбови порѐђају овакђ јѐдан уз другѐи, по десѐтак по двѐес л'ѐбђва, до тридес, то била вѐл'ка зајѐдница, по тридес дѐша би то било у јѐдну кућу, и то би се тако до сѐтрадан свѐ се појѐдѐ, па сѐтра јђпѐт. Јѐтрве то су отприје бил'е, јѐдна мйјесѐ хѐфту ил'и петнаес дана, пђсѐ другѐа, пђсѐ трећѐа, требѐло је то напѐћ. Моја би мајка по двѐдес л'ѐбђва и по десѐт онија кукурѐза испѐчи.

(Рахо Колашинац, 70 година)

Јѐс, јѐс, има и Срба и мусл'имѐна. У Тријебине требѐло би да има јѐдно стђ пѐдесѐт кућѐ. Гол'ѐмо. Има да идѐш дђста. Гол'ѐмо сѐло. Овђ има од прѐвѐ кућѐ до посл'ѐднѐѐ има скђро сѐхат да идѐш пѐшкѐ. Крајиновиће пђсл'ѐ ђдма, Бѐре пђсл'ѐ тѐмо, Вишњева, Бѐре, Захумскђ, Црвскђ, Гђшево. Јѐ има тѐмо пријѐтеља. Сад не долѐзу, прије би народ долѐзио, йшл'и би у чѐршију. Сад нѐма, то је йзумрло, сад нѐма, младѐш понѐка ме познају: „Како си, чика Мурѐте“, ја нит знам чије је нит које је, млади љѐди. Онђ што сам ја познавђ то је йзумрло. Па би сврѐтил'и ђде на кђња дал'ѐко им дђл'е до Сѐницѐ, ђни сврѐти ђде, и стђку ћѐрал'и и онакђ се намиревѐал'и.

(Мурат Рахић, 76 година)

Тузиње

Њѐ шта се носило, ѐво шта би се носило, сине, би заклѐл'и зими пастрму ми би звѐал'и, заклѐйш краву, па осушиш ону кђжу па ону кђжу кат осушиш, остружѐш, ја сам бѐш правѐо тѐ опѐнке, па окрѐжиш, па извѐдиш онѐ опѐте и ђнда пђсл'ен направѐиш и онѐ препл'ѐтѐш овакђ, и онђ препл'ѐтѐш овакђ, кђ опѐнци они што йграју

онѝ Србијанци, тако се прѣвило. Тѝ било тѝпѹтѝ тѝ опѝнци од кѝжѝ од говѝћета. Пѝ пѝсл'ѝн изѝшл'и овѝ коваћи по Дѹгѝ Пољѝни пѝ прѣвил'и онѝ кованике онѝ, пѝсл'ѝн смо пѝћѝл'и купѝват, ѝј тѝпѹт кажѝ кѝ цѝпил'е да си кѹпио. Пѝсл'ѝн изѝгѝше овѝ пирѝћѝнци мѝ зовѝмо овѹ обѹћѹ. Ёј на свѝдбу кѝ је имѝ овакѝ опѝнке, хехеј, кажѝ, кѝке ѝмѝ опѝнке. Посл'ѝн изѝгѝше цѝпил'е пѝ ћѝзме пѝ посл'ѝн мѝда ѝзѝћѝ, пѝсл'ѝн бѝло.

(Ујкан Вагић, 73 године)

Угао

Оде дѝшл'и су из Бѝограда, тел'евѝзија је дѝшла, и овѝ ис Нѝвѝг Пазѝра дѝшла је кажѝ: ѝјде да нам вѝдѝш чѹл'и смо да си тѝ готово нѝјстаријѝ, да нам докажѝш ћѝ је црква ѝде. И јѝ сам је одвѝо те је гл'ѝдѝла овѝ грѝбље тѹ, нѝјеси тѝ гл'ѝдѝла, тѝ нѝмѝш кѝмеру, тѝ кѝнтра идѝш, и одевѝо сам и, ѝни су стѝл'и тѹ, и тѹ ѝмајѹ хиљѝду грѝбѝвѝ, црква. А свѝкѝ грѝп, тѹ ѝмѝ хиљѝду грѝбѝвѝ, а свѝкѝ грѝп, кол'ко три овѝ хастѝла дужинѝ, свѝкѝ грѝп ѝмѝ плѝћѹ, свѝкѝ. И сѝт ѝни, е сѝт тѝбе ћѹ да пѝтѝм. У којѝм прѣвцу вѝ Срби се кѝпѝте. Ђне су стѝл'е пѝ су гл'ѝдѝл'е пѝ су гл'ѝдѝл'е кѝ што кажѝш тѝ, оне не признѝјѹ да су ѝде бѝл'и Грци нѝкадѝ, кажѝ мѝ идѝмо мѝло према измећѹ запада и јѹга а ѝни су кат окрѝнѝш дѝста овѝкѝ, дѝ л'и су Ил'ѝри дѝ л'и су Грци, нѝ знѝм. И ѝвде је црква бѝла у овѹ шѹму. Ђни су гл'ѝдѝл'и тѝ ѝстѝтке, да л'и су тѝ црква Нѝмѝњѝћѝ ил'и је црква ћѝјѝ је којѝ. Мѝ смо јѝдну плѝћѹ мѝкл'и пѝ смо гл'ѝдѝл'и, пѝ знѝш штѝ, мѝгу ти рѝј, три мѝтра стојѝше кѝстѹр, глава, кѝсти, као да је јѹћѝр ѹкопѝн, а тѝ је грѝбље и прѝје Тѹрѝкѝ, је л' Тѹрци су ѝде бѝл'и пѝстѝ пѝдесѝт гѝдѝнѝ, и тѝ седѝхѹ, и јѝ ѹзмѝм онѹ главу, тѝ је бѝло прѝје триес гѝдѝнѝ, и стѝвѝм је она мѝне ѝвде пѝдѝ кол'ѝки тѝ лѹди бѝхѹ. А онѝ кѝсти овл'ѝки, а жути стојѝхѹ кѝ да је јучѝр ѹкопѝн. Дугѝћка, покрѝвено, а тѝ је тѝ црква на овогѝ имѝње. Ђн је рѝнѝјѝ косѝо, сѝт не смѝјѝ да је кѝсѝ, у ѝегѝву зѝмљѹ тѝ црква. Ђн сѹмњѝ да ѝмѝ злѝта па не дѝјѝ нѝкѝм да кѝсѝ. Стрѝх ме, појављѹјѝ се тѹ свѝга и свѝћѝга. Не смѝјѝ да кѝсѝ, а ѝтац му је косѝо, ал' ѝтац му је косѝо а носѝо је попѝвѝма те је дѝвѝ некѝ дѝо пѝрѝ, јѝ сам рѝкѝ ѝди пѹтем твѝга ѝца, дѝвѝ у Штавѝл у јѝдну цркви, свѝ је носѝо, ѝегѝф ѝтац је бѝо хѝћѝ и плѝћѝ је тѝмо што корѝсти тѹне прѝлас, а сѝд да кѝсѝ не смѝјѝ. Грѝбља, от мрѝтвѝх трава рѝстѝ, тѝ је истѝорѝски докѝзѝно и кѝ знѝ кѝке је ѝн бѝл'ѝсти бѝо и сѝт тѝ тѝ покѝсѝш, тѹрѝш крѝви, крѝва дѝјѝ мл'ѝјѝко от хрѝнѝ и тѝ прѝлѝзѝ на ћѝвѝка и сѝт ѝн не смѝјѝ да кѝсѝ вѝшѝ. Знѝш којѝ је тѝ прѝстор. И овѝ је трѝжѝо, они мѝсл'ил'и злѝта да ѝмѝ тѹ. А кѝко тѹ седѝхѹ, тѹ је сѹва зѝмљѝа и сѝт онѝ је покрѝвена. Кажѹ да су тѹ живѝл'и Грци, и Грци напѹстил'и, отѝшл'и. А јѝси им вѝдѝ зѹбе, ѝмѝре? Ада јѝ ка[д] сам гл'ѝдѝ, тѝ нѝје шѝла, крупни бѝл'и тѝ лѹди тѝдѝ, прѝко двѝ мѝтра. Мѝрѝхѹ лѹди, бѝше им занимљѝво. Здрѝви зѹби. А знѝш кѝко им седѝхѹ здрѝви зѹби, а вел'ѝки. Гл'ѝдао је овѝ стѝрѝ, тѝ нѝје шѝла, тѝ је ѝзбиљно. Нѝму се привѝћѝ. Знѝш кол'ѝка му бѝше глава. Јѝ узѝ онѹ главу тѹри на мѝју. Јѝ ти прѝћѝм којѝ сам јѝ гл'ѝдѝ. А јѝдан Мартѝновић, ѝн се прѝзѝјѝвѝ Мартѝновић, кажѝ ѝграиса, убѝо те бѝк, не турѝ је нѝ главу. А зѹби кѝ прѝсти вел'ѝки. Нѝсу хи прѝл'и, тѝ от хрѝнѝ. Прѝрѝднѹ хрѝану су јѝл'и зѹби.

(Амир Горчевић, 70 година)

Чедово

Чедово се зовѐ, ёво овакѐ, Вујо, мѐжда знаш ти бѐлѐ, пѐ ћу јѐ слѐгат. Што се зовѐ Чѐдово? Јѐдна је вѐрзија по детѐту чѐдо, за дѐте се кѐжѐ чѐдо. Чедомѐрство је једна удовица учињела пѐсл'ѐ Кѐсова. Никад није имѐло, овѐ је био сеничкѝ пашѐлук за време Тѐрскѐ, свѐ до двѐнѐстѐ, прије се премешћѝо у Пљѐвљѐ. До Берл'инскѐг кѐнгреса је било, пашѐлук је био свѐ ѐде, пѐ је Берл'инским кѐнгресом подѐљен Сѐнѐац на два дѐла, црногѐрскѝ и српскѝ, е отѐдѐ посл'ѐ почињу да се мѐшају тѐ ствѐри. И никат се не пѐнтѝ да је ѐде имѐла порѐдица мусл'имѐнскѐ да живѝ, јѐдинѐ је имѐо бѐг Чѐвић чѐрдѐк, енѐ му га јѐш стојѝ, ѐто га стојѝ тѐ. И кад је Вѐсојевић Стѐво покѐпио војску на Кѐсово, и знаш онѐ ис пѐсмѐ *из Сенице из сѐла Дубницѐ*, прѐстѐница је била прѐва српскѐ у сѐло Граѐац, у сѐло Врѐсенице. Прѐва српскѐ прѐстѐница Дестѝника, е тѐ је била тѐ. Кад је Мѐсић Стѐвѐн, ѐн је Мѐсић, ѐн је био Варошѐр, е кат је покѐпио војску на Кѐсово, отишѐ је овѐмо, са закашњѐњем. И ѐн је л'ѐпо, изгѝнул'и су кѐко, љѐ, преко Албѐнијѐ, штѐ јѐ знам, с Пѐштера двѐнѐс љдовѝца остѐло у Чѐдово, ѐ, о тѝјѐ је јѐдна тѐ што је чедомѐрство учинѐла жѐна. Такѐ се преносѝло, кѐл'ко је тѐ истинѝто, мѝ нѐ знамо. Мѝ смо Херцѐгѐвци. Живѐл'и смо у Шекулѐр, сѐло Мѐзгеле између Андријевицѐ и Бѐрѐнѐ. Мѝ смо бил'и прије у Плѐв пѐ дѐшл'и у Мѐзгеле.

(Вујо Шекуларац, 84 године)

Шаре

Правѐ да ти кѐжѐм, за стѐку, нѐђе се срѐтнѐ, тѐмо, овѐмо, л'ѐвѐ-дѐснѐ, испричају се, пѝсмѐм, тапѐт није имѐло тел'ѐфѐне да је зѐвнѐш љѐ љѐ дѐј и штѐ љѐ, и такѐ преко нѐкѐг пѝсмѐм, попѝшѐш мѐло, такѐ, овакѐ. И мѝ такѐ, чѐвѐл'и говѐда, ѐвце, нѐђе се срѐтни ѐнде, нѐђе ѐнде, нѐђе ѐнде.

(Елмаза Вејселовић, 70 година)

Штавалѐ

Имѐло бѐѐ, тѐтѐбѐ, пол'ѝјежи свѝ, у сѐбу унѐси слѐмѐ, дѐћѐ по двѐс гости, мѐј је ѐтац, јѐ нијесам упѐнтио, причаѐ ми је ѐтац, унѐсѐмо слѐму у сѐбу и кат дѐћу гѐсти, кад вечѐрају, гѐсти изиђу нѐпољѐ, мѝ брѐме слѐмѐ донѐсѐмо и прѐстрѐмо у сѐбу, чѐргу по онѐј слѐми прѐстрѐмо и понѐку онѐ ткѐнѐ, гѐбер онѐ, пѐкријѐмо пријетѐље и свѝ јѐдан до дрѐгѐ, женскѝње у јѐдан крај, мушкарци у јѐдан, ноћу тѐн, ујутру кат љѐ да се дѝжѐ, пријетѐљи изиђу нѐпољѐ, домаћин кѐћѐ ѝзмѐ са порѐдицѐм онѐ слѐму изнѐсѐ, унѐсѐ побришѐ, и пријетѐљи се поврѐте за стѐлове да јѐдѐ и да пијѐ. Спѐвѐл'и смо у кол'ѝбе пѐ снѝјек, а тѐтѐба, ол'ѝјепљѐна кол'ѝба са бѐљегѐм, са говѐћѐм бѐљегѐм и у онѐ бѐљегу тѐтѐба. Ђѐца била којѝ су бил'и сирѐтиња нѐмѐла, имѐл'и вѐшкѝ, ѐдѐмо, вѐшке вирѐ, ѝдѐ по одѐлу. Имѐл'ѐ, није и ѐн довѐо код нѐга сѐмо, тѐ је имѐло кѐт свѝјѐ, домаћѝни којѝ су бил'и мало отменијѝ љѐуди, имѐло је да се опѐрѐ раднѝјѐ жѐне, покѝсели вѐш у онѐ кѐцу, врућу вѐду и онѐ попѐри, није дѐо да се развѝјѐ тѐ вѐшка. А којѐ је било л'ѝјѐно, тѐ се развѝјѐло, није прѐло, није чѝстило и имѐло вѐшкѐ. Код нѐс није имѐло вѐшкѐ ал' како идѐ у школѐ од оногѐ приђѐ. Тѝ пишѐш, ѝшл'и смо на кол'ѝбе, љѐти, на кол'ѝбе мѝ гѐре, звѐнѐ бачѝја, тѐ смо ѝшл'и гѐре кѐт стѐкѐ, гѐре пѐшњѐци бил'и и гѐре смо дрѐжал'и стѐку а мѝ ноћѝјѐвѐл'и у тѐ

кол'йбе. Тѣ су кол'йбе од плѣта сапл'ѣтене, сл'амѣм покривене, т'ун смо л'еж'ал'и чоб'ани и м'и. Ѡтал'ѣ, н'ије им'ало г'аса, н'ије им'ало стру'јѣ свѣ бр'абѣн'ке, зеч'јѣ бр'абѣн'ке, да изв'инѣш, пок'уп'имо онѣ бр'абѣн'ке, т'ур'имо мало лѣја у нек'у чин'ију и оно гор'и и код оног'а веч'ер'амо. Йм'амо преко бр'да, йм'амо ов'амо Бр'ѣзу. А водѣ ни нѣм'ало, прес'уши, нѣм'ало вѣдовѣда, н'ије довѣден, п'а нѣсу у р'ијеку В'апу да п'ер'у жѣне кош'уље, и з'йми и л'ѣти.

(Влајо Каличанин, 80 година)

V. ЛИТЕРАТУРА

- Ашић 2007: Т. Ашић, С оне стране потенцијала: нови приступ појашњењу употребе потенцијала за означавање понављања у прошлости, *Научни састџанак слависџа у Вукове дане*, књ. 36/1, Београд: Међународни славистички центар на Филолошком факултету, 137–150.
- Ашић и Додиг 2012: Т. Ашић, М. Додиг, О процесуалном и егзистенцијалном представљању радње у српском и француском језику, *Срџски језик, књижевности, уметности*, Зборник са VI међународног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (28–29. 10. 2011), књ. 1, *Сџрукџурне каракџеристџичке срџског језика*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 413–420.
- Ашић и Додиг 2014: Т. Ашић, М. Додиг, Различита значења потенцијала (кондиционала) у романима Меше Селимовића *Тврђава* и *Дервиш и смрџи* и њиховим преводним еквивалентима на француски језик, *Срџски језик, књижевности, уметности*, зборник са VIII међународног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (25–26. 10. 2013), књ. 1, *Вишезначности у језику*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 291–303.
- Ашић и Станојевић 2008: Т. Ашић, В. Станојевић, *Семантика и џрагматика глаголских времена у француском језику*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет.
- Ашић и Станојевић 2012: Т. Ашић, В. Станојевић, О модалним употребама кондиционала у француском језику и потенцијала у српском језику, *Срџски језик*, XII, бр. 1–2, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, 65–79.
- Барјактаревић 1963: Д. Барјактаревић, Акцент новопазарско-сјеничких говора, *Зборник Филозофског факулџетџа у Пришџтини*, књ. I, Београд: „Радиша Тимотић“, 1–148.
- Барјактаревић 1966: Д. Барјактаревић, Новопазарско-сјенички говори, *Срџски дијалекџолошки зборник*, књ. XVI, Београд: Институт за српскохрватски језик, 1–177.
- Барјактаревић 1966а: Д. Барјактаревић, Бихорски говор. Фонетске особине и акценат, *Зборник Филозофског факулџетџа у Пришџтини*, књ. III, Приштина: Филозофски факултет, 9–79.

- Белић 1905: А. Белић, Дијалекти источне и јужне Србије, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. I, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, I–CXII + 1–715 (са два картама).
- Белић 1925/26: А. Белић, Аорист имперфективних глагола, *Јужнословенски филолог*, V, 171–182.
- Белић 1926/27: А. Белић, О употреби времена у српскохрватском језику, у: *Јужнословенски филолог*, VI, 102–132.
- Белић 1939: А. Белић, Прилози учењу о употреби времена у српскохрватском језику, *Јужнословенски филолог*, XVII, 179–188.
- Белић 1958: А. Белић, *О језичкој природи и језичком развијању*, књ. 1, Београд: НОЛИТ.
- Белић 1985: А. Белић, *Историја српскохрватског језика. Речи са конјугацијом*, књ. 2, св. 2, Београд: Научна књига.
- Белић 2000: А. Белић, *О дијалектима. Изабрана дела Александра Белића*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Богдановић 1979: Н. Богдановић, Говори Бучума и Белог Потока, *Српски дијалектолошки зборник* књ. XXV, Београд: Институт за српскохрватски језик, I–XIV + карта + 1–178.
- Богдановић 1987: Н. Богдановић, Говор Алексиначког Поморавља, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XXXIII, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српскохрватски језик, 7–302.
- Божовић 2002: М. Божовић, *Говор Ибарског Колашина*, Приштина: Институт за српску културу, Косовска Митровица: Филозофски факултет.
- Божовић 2008: М. Божовић, Инфинитив, аорист и имперфекат у поибарским говорима, *Зборник Института за српски језик САНУ (посвећено др Драгу Ђујићу поводом 75-годишњице животоа)*, књ. I, Београд: Институт за српски језик САНУ, 79–87.
- Божовић 2008б: М. Божовић, *Говори средњега Ибра*, Приштина, Лепосавић: Институт за проучавање културе Срба на Косову и Метохији.
- Бошњакковић 2012: Ж. Бошњакковић, Морфолошке особине говора источне Шумадије, *Српски дијалектолошки зборник*, LIX, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, 1–381.
- Бошњакковић и Радовановић 2011: Ж. Бошњакковић, Д. Радовановић, Синтетички поглед на творбу аориста и ареал наставака у штокавском наречју, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LIV/1, Нови Сад: Матица српска, 181–204.
- Бошњакковић 2017: Ж. Бошњакковић, Употреба инфинитива / да + презента у српским поморишким говорима у Румунији, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LX/2, Нови Сад: Матица српска, 167–190.
- Брозовић 1958: Д. Брозовић, Извјештај о дијалектолошким истраживањима у средњој Босни, *Летопис Југославенске академије знаности и умјетности за годину 1958*, књ. 65, Загреб: Југославенска академија знаности и умјетности, 334–351: <http://dizbi.hazu.hr/index.php?search=2&paging=1&query=ljetopis+jugoslavenske+akademije+knjiga+65>. 15.11.2013.

- Букумирић 2003: М. Букумирић, Говори северне Метохије, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. L, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, 1–356.
- Букумирић 2007: М. Букумирић, Употреба презента у говорима северне Метохије, *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику*, L, Нови Сад: Матица српска, 95–104.
- Букумирић 2009: М. Букумирић, Употреба претериталних времена у говорима северне Метохије, *Годишњак за српски језик и књижевност*, књ. 22/9, 55–68.
- Ваљевац 1990: Н. Ваљевац, *Говор Лашве* (докторска дисертација), Нови Сад, 1–603.
- Величковић 1990: В. Величковић, Фонетске особине говора Мјесне заједнице Карајукића Бунари, *Зборник Сјенице: наука, култура, уметност*, књ. 5, 157–167.
- Величковић 1999: В. Величковић, Морфолошке и синтаксичке особине говора села Месне заједнице Карајукића Бунари, *Зборник Сјенице: наука, култура, уметност*, књ. 6/7, 155–165.
- Вељовић 2012: Б. Вељовић, О неким особинама фонетизма говора Тутина и околине, *Савремена проучавања језика и књижевности*, Зборник радова са III научног скупа младих филолога Србије, одржаног 12. марта 2011. године на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, књ. I, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 33–43.
- Вељовић 2014: Б. Вељовић, Облици имперфекта у говору Тутина и околине, *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику*, LVII/2, Нови Сад: Матица српска, 161–177.
- Вељовић 2015: Б. Вељовић, Конструкција *би* + императив у тутинском говору и њен однос према потенцијалу и императиву у временској служби, *Српски језик*, XX, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, 507–524.
- Вељовић 2015а: Б. Вељовић, Облици аориста у говору Тутина и околине, *Српски језик, књижевност, уметност*, Зборник радова са IX међународног научног скупа, одржаног 24. и 25. 10. 2014. на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу, 2015, књ. I, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2015, стр. 67–82.
- Вељовић 2015б: Б. Вељовић, Употреба потенцијала у говору Тутина, *Пућевима српских идиома*. Зборник у част проф. Радивоју Младеновићу поводом 65. рођендана, Крагујевац: ФИЛУМ, 309–331.
- Вељовић 2016: Б. Вељовић, Употреба императива за означавање прошлих понављаних радњи у говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице, *Исходишта*, бр. 2. Зборник радова са II међународног научног скупа „Материјална и духовна култура Срба у мултиетничким и/или периферним областима“, одржаног на Филозофском факултету Универзитета у Нишу (16–18. 10. 2015). Темишвар – Ниш: Савез Срба у Румунији – Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 21–37.
- Вељовић 2017: Б. Вељовић, Перфекат без помоћног глагола у говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице, *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику*, LX/2, Нови Сад: Матица српска, 191–208.

- Вељовић и Младеновић 2017: Б. Вељовић, Р. Младеновић, Временска употреба претериталних облика у говору северношарпланинске жупе Сиринић, *Јужнословенски филолог*, LXXIII, св. 3–4, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, 35–60.
- Вујадиновић 2007: Н. Вујадиновић, *Говор Каменара*, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика.
- Вујовић 1969: Л. Вујовић, Мрковићки дијалекат (с кратким освртом на сусједне говоре), *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XVIII, Београд: Институт за српскохрватски језик, 73–398 (с картом).
- Вукадиновић 1996: В. Вукадиновић, Говор Црне Траве и Власине, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XLII, Београд: САНУ и Институт за српски језик, 1–317.
- Вукићевић 1995: М. Вукићевић, *Говори Крагујевачке Лејенице*, Приштина: Универзитет у Приштини.
- Вуковић 1938–1939: Ј. Вуковић, Говор Пиве и Дробњака, *Јужнословенски филолог*, XVII, 1–113.
- Вуковић 1954: Ј. Вуковић, Модални облици с имперфектом глагола *биџи* + инфинитив главног глагола, *Јужнословенски филолог*, књ. II, св. 1/4, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, 263–272.
- Вуковић 1967: Ј. Вуковић, *Синџакса глагола*, Сарајево: Завод за издавање уџбеника.
- Вушовић 1927: Д. Вушовић, Диалект Источне Херцеговине, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. III, Београд: Српска краљевска академија, 1–70 (с картом).
- Грицкат 1954: И. Грицкат, *О њерфекџу без њомоћног глагола у српскохрватском језику, и сродним синџаксичким њојавама*, Београд: Научна књига
- Грицкат 1998: И. Грицкат, Потенцијал у служби исказивања хабитуалности — и неколико напомена поводом ове конструкције —, *Јужнословенски филолог*, LIV, Београд: Институт за српски језик САНУ, 35–40.
- Грицкат 2004: И. Грицкат, *Сџудије из исџорије српскохрватског језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Грковић 1968: М. Грковић, Употреба падежних облика у чумићком говору, *Прилози њроучавању језика*, књ. 4, Нови Сад: Катедра за јужнословенске језике, 133–159.
- Дешић 1976: М. Дешић, Западнобосански њекавски говори, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XXI, Београд: Институт за српскохрватски језик, 1–316 (са 1 + 4 карте).
- Драгин 2006: Г. Драгин, Имперфекат и аорист у говорима Студенице, *Српски језик*, XI, св. 1–2, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, 447–455.
- Драгичевић 1986: М. Драгичевић, Говор личких јекаваца, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XXXII, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српскохрватски језик, 7–241.
- Ђукановић 1983: П. Ђукановић, Говор села Горње Цапарде (код Зворника), *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XXIX, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српскохрватски језик, 191–294.

- Ђукановић 1995: П. Ђукановић, Говор Драгачева, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XLI, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик, 1–240.
- Ђуровић 1992: Р. Ђуровић, прелазни говори јужне Босне и високе Херцеговине, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XXXVIII, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српскохрватски језик, 1–378.
- Ибришимовић 2011: Н. Ибришимовић, Неке особитости употребе императива у роману *Вјечник, Мојришића*, гласило Матице хрватске, бр. 59–60, Мостар: „SHIFT креативна агенција“, 35–42.
- Ивић 1953/54: П. Ивић, Систем значења основних претериталних времена у говору Галипољских Срба, *Јужнословенски филолог*, XX, књ. 1–4, Београд: Српска академија наука и Институт за српски језик, 229–262.
- Ивић 1957: П. Ивић, О говору Галипољских Срба, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XII, Београд: Институт за српски језик САНУ, XXI + 1–519.
- Ивић 2001: П. Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и штиокавско наречје*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
- Ивић 2009: П. Ивић, *Српски дијалекти и њихова класификација*, приредио Слободан Реметић, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
- Ивић и др. 1997: П. Ивић, Ж. Бошњаковић, Г. Драгин, Банатски говори шумадијсковојвођанског дијалекта. Друга књига: морфологија, синтакса, закључци, текстови, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XLIII, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, 1–586.
- Ивић и Реметић 1981: П. Ивић, С. Реметић, Тријебине (ОЈА 78), *Фонолошки описи српскохрватских/хрватскохрватских, словеначких и македонских говора обухваћених ојшћесловенским лингвистичким ајласом*, Сарајево (Посебна издања АНУБиХ, књ. LV, Одјељење друштвених наука, књ. 9), 559–565.
- Јовановић 2005: М. Јовановић, *Говор Пашићровића*, Подгорица: Универзитет Црне Горе.
- Јовић 1959: Д. Јовић, О имперфекту у говорима околине Врњачке Бање, *Зборник за филологију и лингвистику*, II, Нови Сад: Матица српска, 114–132.
- Јовић 1968: Д. Јовић, Трстенички говор, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XVII, Београд: Институт за српскохрватски језик, XVI + 1–238 + карта.
- Јуришић 2009: М. Јуришић, Друго лице множине аориста у говору Горње Пчиње, *Годишњак за српски језик и књижевност*, год. 22, бр. 9, Ниш: Филозофски факултет, 179–183.
- Јуришић 2014: М. Јуришић, Синтакса падежа Горње Пчиње, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. LXI, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, 367–534.
- Кашић 1995: З. Кашић, Говор Конавала, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XLI, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик, 241–396.
- Ковачевић 2006: М. Ковачевић, Стилске доминанте у Божовићевој причи Први пут у Новом Пазару, *Језик и стил Григорија Божовића*, Зборник са научног ску-

- па одржаног 16. и 17. фебруара у Косовској Митровици и Зубином Поток, Косовска Митровица: Филозофски факултет, Зубин Поток: Стари Колашин, 77–91.
- Ковачевић 2008: М. Ковачевић, Конкурентност двају футура и перфективног презент у савременом српском језику, *Зборник Мајице српске за славистику*, бр. 73, Нови Сад: Матица српска, 195–211.
- Ковачевић 2008а: М. Ковачевић, О деиктичкој употреби имперфекта, *Српски језик*, XIII, св. 1–2, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, 149–161.
- Ковачевић 2009: М. Ковачевић, Употреба футура II у простој реченици, *Српски језик*, XIV, св. 1–2, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, 65–76.
- Ковачевић 2012: М. Ковачевић, О нормативности футурске употребе перфективног презента, *Српски језик и његове нормe*, књ. 1, Београд: Међународни славистички центар, 125–139.
- Ковачевић 2014: М. Ковачевић, Међуоднос футура првог и футуроида у савременом српском језику, *Радови Филозофског факултета*, бр. 16, књ. 1/1, Сарајево: Филозофски факултет, 9–38.
- Конески 1967: Б. Конески, *Грамаџика на македонскиот литературен јазик*, дел I и II, Скопје: Култура.
- Кравар 1981: М. Кравар, Имперфекат и аорист у хрватско-српском језику, *Научни састанак слависти у Вукове дане*, књ. 7, Београд: Међународни славистички центар на Филолошком факултету, 123–137.
- Лучић 2008: Р. Лучић, Облик кондиционала у функцији понављане радње у прошлости, *Croatica et Slavica Iadertina*, vol. 4, no. 4, Задар: Свеучилиште у Задру, 7–21: < http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=51899. 14.11.2013.
- М. Ивић 1958: М. Ивић, Систем личних глаголских облика за обележавање времена у српскохрватском језику, *Годишњак филозофског факултета*, књ. 3, Нови Сад: Филозофски факултет, 139–152.
- М. Ивић 1958а: М. Ивић, *Словенски императив уз негацију*, Радови Научног друштва НР БиХ (Сарајево), бр. X; Одељење историјско-филолошких наука, бр. 4, 23–44.
- М. Ивић 1970: М. Ивић, О употреби глаголских времена у зависној реченици: презент у реченици са везником *да*, *Зборник за филологију и лингвистику*, XIII/1, Нови Сад: Матица српска: 43–54.
- М. Ивић 1972: М. Ивић, Проблематика српскохрватског инфинитива, *Зборник за филологију и лингвистику*, XV/2, Нови Сад: Матица српска, 115–138.
- М. Ивић 1980: М. Ивић, О значењу српскохрватског плусквамперфекта, *Зборник за филологију и лингвистику*, XXIII/1, Нови Сад: Матица српска, 93–100.
- М. Ивић 1981: М. Ивић, Српскохрватски глаголски облици за исказивање појава које постоје у садашњости, *Јужнословенски филолог*, XXXVII, Београд: Институт за српскохрватски језик, 13–24.

- М. Ивић 1982: Милка Ивић, Македонски глаголски облици за овремењавање хаби-туалне ситуације у поређењу са српскохрватским, *Македонски јазик*, XXXII–XXXIII, Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, 259–261.
- М. Ивић 1983: М. Ивић, Начини на које словенски глагол овремењује понављану радњу, у: *Лингвистички огледи*, Београд: Библиотека XX век, 37–56.
- М. Ивић 1995: М. Ивић, *Лингвистички огледи*, Београд: Библиотека XX век.
- М. Ивић 2008: М. Ивић, *Лингвистички огледи*, Београд: Библиотека XX век.
- Маретић 1963: Т. Maretić, *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb.
- Марковић 2000: Ј. Марковић, Говор Запања, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XLVII, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик, 7–307.
- Маројевић 1977: Р. Маројевић, Однос граматичких и лексичких средстава за диференцирање значења у српскохрватском и руском језику, *Наш језик*, књ. XXIII, св. 1–2, Београд: Институт за српскохрватски језик, 37–44.
- Милетић 1940: Б. Милетић, Црмнички говор, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. IX, Београд: Српска краљевска академија, 209–663 (с картом).
- Милорадовић 2000: С. Ракић-Милорадовић, Адноминални генитив у прелазним косовско-ресавским говорима Параћинског Поморавља, *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику*, XLIII, Нови Сад: Матица српска, 499–503.
- Милорадовић 2003: С. Милорадовић, *Употреба јадежних облика у говору Параћинског Поморавља. Балканистички и етномиграциони аспекти*, Београд: Српска академија наука и уметности, Етнографски институт.
- Милорадовић 2006: С. Милорадовић, Осврт на удвајање предлога у једном косовско-ресавском говору, *Годишњак за српски језик*, год. XX, бр. 8, Ниш: Филозофски факултет, 261–266.
- Милошевић 1970: К. Милошевић, *Футур II и синонимски облици у савременом српскохрватском књижевном језику*, Сарајево: Академија наука и уметности Босне и Херцеговине.
- Милошевић 1973: К. Милошевић, Темпорално значење и синтаксичка вриједност конструкције *Сор (praes. perf.) – part. pass.* у српскохрватском језику, *Јужнословенски филолог*, XXX, св. 1–2, Београд: Институт за српскохрватски језик, 423–437.
- Милошевић 1978: К. Милошевић, О проучавању временских глаголских облика у сербокроатистици, у: *Зборник за филологију и лингвистику*, XXI/2, Нови Сад: Матица српска, 93–121.
- Младеновић 2000: Р. Младеновић, Футур, потенцијал и императив за прошлост на југозападу Косова и Метоије, *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику*, XLIII, Нови Сад: Матица српска, 363–371.
- Младеновић 2001: Р. Младеновић, Говор шарпланинске жупе Гора, *Српски дијалектолошки зборник*, XLVIII, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, 1–606.
- Младеновић 2002: Р. Младеновић, Треће лице множине презента у српским говори-ма на југозападу Косова и Метохије, *Јужнословенски филолог*, LVIII, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, 41–63.

- Младеновић 2004: Р. Младеновић, Глаголски облици у северношарпланинским и јужнометохијским говорима, *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику*, XLVII/1–2, Нови Сад: Матица српска, 445–474.
- Младеновић 2011: Р. Младеновић, Морфолошка и синтаксичка плурализација збирних именица и неких заменица у говорима југозападнoг дела Косова и Метохије, *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику*, LIV/1, Нови Сад: Матица српска, 205–226.
- Младеновић 2012: Р. Младеновић, Пасивне конструкције метохијско-косовских говора призренско-јужноморавског типа, *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику*, LV/2, Нови Сад: Матица српска, 153–167.
- Младеновић 2013. Р. Младеновић, *Говор јужнокосовског села Гајиње*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Младеновић 2013: Р. Младеновић, Предлози временског значења пред + и пре + у призренско-јужноморавским говорима метохијско-косовско-сиринићког ареала, *Српски језик, књижевности, уметности*, Зборник са VII међународног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (26–27. 10. 2012), књига 1, *Традиција и иновације у савременом српском језику*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 91–99.
- Младеновић 2013а: Р. Младеновић, Линеаризација предикатскофразних енклитика у говорима јужног Косова и јужне Метохије, *Јужнословенски филолог*, LXIX, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, 401–415.
- Младеновић 2013а: Р. Младеновић, Преобликовање множине импекта и аориста српских говора у српско-македонском подручју, *Језици и културе у времену и њројтору II, Тематски зборник*, Нови Сад: Универзитет у Новом Саду – Филозофски факултет, 171–181.
- Младеновић 2014: Р. Младеновић, Егзистенцијалне конструкције призренско-јужноморавских говора у Метохијској и Косовској котлини, *Јужнословенски филолог*, LXX, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, 151–171.
- Младеновић и Вељовић 2017: Р. Младеновић, Б. Вељовић, Употреба презента у говору шарпланинске жупе Сиринић, *Косовско-метохијски зборник*, Београд: САНУ и Академијски одбор за проучавање Косова и Метохије, 155–179.
- Московљевић 1936: М. Московљевић, Још о употреби свезице «да» с презентом место инфинитива, *Наш језик*, IV/4, Београд: Лингвистичко друштво у Београду, 107–113.
- Мусић 1925/26: А. Мусић, Аорист имперфективних глагола у српскохрватском језику, *Јужнословенски филолог*, V, 27–41.
- Мусић 1926: А. Мусић, Прилози науци о употреби времена у српскохрватском језику II – Времена у народним пјесмама, *Глас Српске краљевске академије* CXXI, Београд: СКА, 109–176.
- Мусић 1927: А. Мусић, Прилози науци о употреби времена у српскохрватском језику – Времена у народним приповјеткама, *Глас Српске краљевске академије* CXXVI, Београд: СКА, 1–61.

- Николић 1964: Б. М. Николић, Сремски говор, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XIV, Београд: Институт за српскохрватски језик, 201–412 + карта.
- Николић 1966: Б. М. Николић, Мачвански говор, *Српски дијалектолошки зборник* књ. XVI, Београд: Институт за српскохрватски језик, 179–313 + карта.
- Николић 1969: Б. М. Николић, Колубарски говор, *Српски дијалектолошки зборник* књ. XVIII, Београд: Институт за српскохрватски језик, 1–71.
- Николић 1972: М. Николић, Говор Горобила (код Ужичке Пожеге), *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XIX, Београд: Институт за српскохрватски језик, 619–746.
- Николић 1991: М. Николић, Говори србијанског Полимља, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XXXVII, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српскохрватски језик, 1–548.
- Николић 2001: В. Николић, *Моравички и горњосјуденички говори*, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика
- Оука 2008: М. Оука, *Српски дијалекти*, Загреб: Српско културно друштво „Просвјета“.
- Павлица 1984: Д. Павлица, О говору околине Удбине, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XXX, Београд: САНУ и Институт за српскохрватски језик, 357–424.
- Павловић 1982: Р. Павловић, Облици дефлекције и конјугације у говору подручја Раче Крагујевачке (с посебним освртом на акценте), *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XXVIII, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српскохрватски језик, 7–61.
- Петровић 1967: Д. Петровић, О говору Брођанаца, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, књ. 10, Нови Сад: Филозофски факултет, 231–239.
- Петровић 1973: Д. Петровић, Морфолошке особине у говору Врачана, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, књ. XVI/1, Нови Сад: Филозофски факултет, 201–235.
- Петровић 1974: Д. Петровић, Из синтаксичке проблематике говора Врачана, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, књ. XVII/1, Нови Сад: Филозофски факултет, 161–183.
- Петровић 1978: Д. Петровић, *Говор Баније и Кордуна*, Нови Сад – Загреб: Матица српска – Просвјета, 1–205.
- Петровић и Војновић 2004: В. Петровић, Ј. Војновић, Употреба инфинитива у текстовима са почетка 19. века, *Научни састај слависта у Вукове дане*, 34/1, Београд: Филолошки факултет, 71–88.
- Пецо 2007: А. Пецо, *Говори источне и централне Херцеговине*, Сарајево: Босанско филолошко друштво, 1–434.
- Пецо и Милановић 1968: А. Пецо, Б. Милановић, Ресавски говор, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XVII, Београд: Институт за српскохрватски језик, 241–366 + карта.
- Пешкан 1956: М. Пешкан, О неким специфичностима употребе приповедачког императива, у: *Наш језик*, књ. VII, св. 5–6, Београд: Српска академија наука и Институт за српски језик, 270–275.

- Пешикан 1965: М. Пешикан, Староцрногорски средњокатунски и љешански говори, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XV, Београд: Институт за српскохрватски језик, стр. VIII + 1–294.
- Пешикан 1979: М. Пешикан, Један општи поглед на црногорске говоре, *Зборник за филологију и лингвистику*, XXII/1, Нови Сад: Матица српска, 149–169.
- Пижурица 1981: М. Пижурица, *Говор околине Колашина*, Титоград: Црногорска академија наука и уметности.
- Радовановић 1975: М. Радовановић, Значења и функције плусквамперфекта у „Роману о Лондону“ Милоша Црњанског, *Годишњак Филозофског факултета*, књ. XVII, св. 1, 165–179.
- Радовановић 1978: Милорад Радовановић, Потенцијал II у српскохрватском језику, *Зборник за филологију и лингвистику*, XXI/2, Нови Сад: Матица Српска, 153–161.
- Радовановић 1990: М. Радовановић, *Сјиси из синтаксе и семантике*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Добра вест, Нови Сад.
- Радовановић 2006: Д. Радовановић, Морфолошке особине говора средње Колубаре, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. LIII, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, 189–374.
- Ракић Милојковић 1990: С. Ракић Милојковић, Основе морфолошког система говора Доње Мутнице (код Параћина), *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XVII, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српскохрватски језик, 75–118.
- Ракић Милојковић 1995: С. Ракић Милојковић, Синтаксички упитник за говоре косовско-ресавске и призренско-тимочке дијалекатске зоне, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XLI, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик, 521–570.
- Реметић 1985: С. Реметић, Говори централне Шумадије, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XXXI, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српскохрватски језик, XIX + 1–555.
- Реметић 1996: С. Реметић, Српски призренски говор I (гласови и облици), *Српски дијалектолошки зборник*, XLII, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик, 319–614.
- РМС 2007: *Речник српскога језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Сааведра 2004: Д. Сааведра, Транспозиције презента и футура у савременом српском језику, *Српски језик*, књ. 9, 161–171.
- Секереш 1980: С. Секереш, Говор Срба у јужној Барањи, *Зборник за филологију и лингвистику*, XXIII/2, Нови Сад: Матица српска, 127–188.
- Симић 1972: Р. Симић, Левачки говор, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XIX, Београд: Институт за српскохрватски језик, 1–618 + карта.
- Симић 1978: М. Симић, Говор села Обада у босанском Подрињу, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XXIV, Београд: Институт за српскохрватски језик, 1–124.
- Симић 1980: Р. Симић, Синтакса левачког говора I, Употреба падежних облика, *Српски дијалектолошки зборник*, XXVI, Београд: Институт за српскохрватски језик, 7–146.

- Симић 2008: Р. Симић, Нормативни и употребни статус футуроида *ћу/ћеи...* + *да* + презент, *Научни саставак славистиџа у Вукове дане*, 38/1, Београд: Филолошки факултет, 51–57.
- Сладојевић 1953–1954: П. Ч. Сладојевић, О имперфекту у српскохрватском језику, *Јужнословенски филолог*, XX, књ. 1–4, Београд: Српска академија наука. Институт за српски језик, 213–228.
- Сладојевић 1955–1956: П. Сладојевић, О значењу аориста у српскохрватском језику, *Јужнословенски филолог*, XXI, књ. 1–4, Београд: Српска академија наука. Институт за српски језик, 131–136.
- Сладојевић 1961: П. Сладојевић, Прилог дискусији о значењу и употреби имперфекта у српскохрватском језику, *Радови*, књ. XVIII, Сарајево.
- Сладојевић 1966: П. Сладојевић, *О основним временским категоријама употребе глаголских облика у српскохрватском језику*, Београд: Научна књига.
- Собољев 1997: А. Собољев, О синтакси јужноцрногорских и источносрбијанских говора са гледишта балканологије, *О српским народним говорима*, Зборник са научног скупа одржаног 21–22. 8. 1996. године у Деспотовцу, Деспотовац: Дани српскога духовног преображења, IV, 9–20.
- Станић 1977: М. Станић, Ускочки говор II, *Српски дијалектолошки зборник*, XXII, Београд: Институт за српскохрватски језик, 1–157.
- Станојчић и Поповић 2005: Ж. Станојчић, Љ. Поповић, *Граматиџка српског језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Стевановић 1933–1934: М. Стевановић, Источноцрногорски дијалекат, *Јужнословенски филолог*, књ. XIII, Београд: Штампa Државне штампарије Краљевине Југославије, 1–128 + карта.
- Стевановић 1935: М. Стевановић, Инфинитив и свезица *да* са презентом, *Наш језик*, књ. III/9–10, Београд: Лингвистичко друштво у Београду, 282–288.
- Стевановић 1938–1939: М. Стевановић, Питање значења глаголских времена у релативној употреби њиховој, *Јужнословенски филолог*, књ. XVII, 150–178.
- Стевановић 1950: М. Стевановић, Ђаковачки говор, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XI, Београд: Српска академија наука. Институт за српски језик, IV + 1–152.
- Стевановић 1951–1952: М. Стевановић: Александар Стојићевић, Значење аориста и имперфекта у српскохрватском језику, *Јужнословенски филолог*, XIX, књ. 1–4, Београд: Српска академија наука и Институт за српски језик, 272–287 (критика).
- Стевановић 1953–1954: М. Стевановић, Значење имперфекта према употреби у језику П. П. Његоша, *Јужнословенски филолог*, XX, Београд: Српска академија наука и Институт за српски језик, 39–80.
- Стевановић 1953: М. Стевановић, Напоредна употреба инфинитива и презента са свезицом *да*, *Наш језик*, V/3–4, Београд: Српска академија наука и Институт за српски језик, 85–102.
- Стевановић 1953а. М. Стевановић, Напоредна употреба инфинитива и презента са свезицом *да* (наставак), *Наш језик*, књ. V/5–6, Београд: Српска академија наука и Институт за српски језик, 165–185.

- Стевановић 1957–1958: М. Стевановић, Начин одређивања значења глаголских времена, *Јужнословенски филолог*, XXII, књ. 1–4, Београд: Српска академија наука. Институт за српски језик, 19–48.
- Стевановић 1957: М. Стевановић, Око значења аориста, *Наш језик*, VIII, Београд: Српска академија наука, Институт за српски језик, 128–144.
- Стевановић 1959: М. Стевановић, Око значења имперфекта, *Зборник Филозофског факултета у Београду*, IV–2, Београд: Филозофски факултет, 117–142.
- Стевановић 1967: М. Стевановић, Значење аориста имперфективних глагола, *Јужнословенски филолог*, књ. XXVII – св. 1–2, Београд: Институт за српскохрватски језик, 165–184.
- Стевановић 1967а: М. Стевановић, *Функције и значења глаголских времена*, Београд: САНУ.
- Стевановић 1986: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*, Београд: Научна књига.
- Стевановић 1986а: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, Београд: Научна књига.
- СТИЈОВИЋ 2007: Р. Стијовић, Говор Горњих Васојевића, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. LIV, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, 1–321.
- СТИЈОВИЋ 2007а: Р. Стијовић, О једном типу редукованог инфинитива у неким зетско-сјеничким говорима с освртом на стање у бугарском и македонском језику, *Јужнословенски филолог*, LXIII, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, 199–206.
- СТИЈОВИЋ 2007б: Р. Стијовић, Прилог познавању употребе инфинитива у данашњем говору Васојевића, *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику*, L, Нови Сад: Матица српска, 875–885.
- СТОЈАНОВИЋ 1921: Љ. Стојановић, О значењу и употреби глаголских облика у реченицама, *Јужнословенски филолог*, књ. 2, Београд, 187–210.
- СТОЈАНОВИЋ 1922/23: Љ. Стојановић, Реченичне конструкције без *verbum-a finitum-a*, у: *Јужнословенски филолог*, бр. 3, 7–10.
- СТОЈАНОВИЋ 2011: Ј. Стојановић, Употреба инфинитива у „Бјелополском јеванђељу“, *Српски језик*, XVI, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, 5–21.
- СТОЈИЋЕВИЋ 1951: А. Стојићевић, *Значење аориста и имперфекта у српскохрватском језику*, Љубљана: Словенска академија знаности и уметности.
- ТАНАСИЋ 1996: С. Танасић, *Презениј у савременом српском језику*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- ТАНАСИЋ 2005: С. Танасић, *Синтаксичке теме*, Београд: Београдска књига.
- ТАНАСИЋ и др. 2005: С. Танасић, П. Пипер, И. Антонић, В. Ружић, Љ. Поповић, Б. Тошовић, *Синтакса савременог српског језика: проблем реченица*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- ТЕШИЋ 1977: М. Тешић, Говор Љештанског, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XXII, Београд: Институт за српскохрватски језик, 159–328.

- Тома 2009. П. Ј. Тома, О неким развојним процесима и иновацијама у савременом српском језику, *Научни састај славистица у Вукове дане*, књ. 39/1, Београд: Филолошки факултет, 7–41.
- Тошовић 2007: Б. Тошовић, Неке тенденције у експресивној синтакси глагола, *Зборник мајнице српске за славистику*, 71/72, Нови Сад: Матица српска, 391–404.
- Тирић 1983: Љ. Тирић, Говор Лужнице, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XXIX, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српскохрватски језик, 7–190.
- Тирић 1999: Љ. Тирић, Говори Понишавља, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XLVI, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик, 7–262.
- Тирковић 1985: М. Тирковић, Негација уз инфинитив и рјечцу *да* + презент, *Наш језик*, књ. XXVI/4–5, Београд: Институт за српскохрватски језик, 261–263.
- Ћупић 1977: Д. Ћупић, Говор Бјелопавлића, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XXIII, Београд: Институт за српскохрватски језик, IX + 1–226 (са картом).
- Ћупић 1977а: Д. Ћупић, Преглед главнијих особина говора Зете, *Јужнословенски филолог*, књ. XXXIII, Београд: Институт за српскохрватски језик, 265–284.
- Урошевић 2015: Д. Урошевић, *Релативна реченица у шумадијско-војвођанском дијалекту: докторска дисертација*, Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет.
- Бошњаковић и Урошевић 2008: Ж. Бошњаковић, Д. Урошевић, Падежи у функцији темпоралног детерминатора инклузивног типа у говору Смедеревског Поморавља, *Зборник Института за српски језик САНУ I: посвећено др Драгу Ћушићу поводом 75-годишњице животоа*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 101–127.
- Халиловић 1985: С. Халиловић, Хабитуал у штокавском дијалекту, *Књижевност и језик*, бр. 1/2, Београд, 51–55.
- Халиловић и др. 2009: С. Халиловић, И. Тановић, А. Шеховић, *Говор града Сарајева и разговорни босански језик*, Сарајево: Славистички комитет.
- Цвијић 1987: Ј. Цвијић, *Балканско полусврво*, Београд: Српска академија наука и уметности.
- Чиргић 2007: А. Чиргић, *Говор подгоричких муслимана (синхрона и дијахрона јерсијектива)*, Цетиње: Институт за црногорски језик и језикословље „Војислав П. Никчевић“.
- Шубарић 2004: Соња Шубарић, Приповједачки императив у документима црногорског Сената, *Српски језик*, IX, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика.

Bojana Veljović

SYNTACTIC ANALYSIS OF VERB FORMS IN THE SPEECH OF TUTIN, NOVI PAZAR AND SJENICA

S u m m a r y

In this work we analyze the verbal system of the speech of Tutin, Novi Pazar and Sjenica from the syntactic perspective. The detailed and complete description of the verbal forms which function in this idiom in the Serbian dialectology has not been given yet. Except for the study of Danilo Barjaktarević *Sjenica-Novı Pazar speeches* (Barjaktarević 1966), in which, besides the descriptions of the other linguistic levels, the main notes on the forms and principles of their usage are mentioned, there has not been a more important and ampler research done on the dialectal material of this speech. Our goal is, therefore, to depict the syntactic-semantic conditions of the usage of every individual unit, especially in their primary and secondary functions, and to thus analyze the effects which are caused on the narrative level when they appear together, while entering the network of complex relations.

The material for this work consists of the dialectal matter from the territory of Tutin, Novi Pazar and Sjenica, gathered during an interview conducted on the informers who are autochthonous dialectal speakers. The topics for conversation were various, mostly quite familiar to the interlocutors: the conversation about what life used to be in comparison to what it is like now, about customs, beliefs, the holidays of the annual and life cycle, about the work on the field, and in the house, about the crafts and so on. All of that made it possible for the texts to be various as far as the structural aspects are concerned (narrative discourse, procedural texts, dialogues and so on), and in that way to satisfy the need for the even presence of all the forms and their functions, so as to select the sufficient number of confirmations which support the theoretical background.

The goal of the analysis from the syntactic perspective is to give the most complete description possible regarding the usage value of every individual ver-

bal form. The verbal forms are analyzed as independent units, during which the inventory of the syntactic-semantic qualities is determined, and then, bearing in mind that they always appear united in the communicative act, they are examined in the complex network of mutual relations. The insight into the material has shown that the choice of the forms as well as the question of which segment of the semantic potential will show itself as relevant in the actual speech act firstly depend on the type of the text. That is how the syntactic-semantic qualities of the forms are defined with regard to their usage in everyday communication, but also when they perform the function of shaping wider narrative structures. In the latter case, it has been shown that different types of texts also demand different organization of linguistic devices, and that is why the inventory and the syntactic-semantic qualities of the forms differ in the reports characterized by a neutral, emotionally unemployed narrative tone from those with the stressed evocativeness, emotionally intonated. Also, the inventory of the verbal forms which are at disposal when focusing on the narration about the effects which fall under the domain of the personal experience of the informer differ from the one in which the inexperienced actions are reported on and so on. Among the most significant characteristics of the researched spread we naturally include the complex system of the past tenses. The verbal forms which in these speeches report on the past actions, besides the units whose main function is temporal („perfekat“, „imperfekat“, „aorist“, „pluskvamperfekat“), also include the temporally transposable forms („prezent“, „potencijal“, „imperativ“ (the imperative)), and thus the verbal constructions with specialized function (*u hane* + infinitive, *bio* + infinitive, *bu* + imperative). On the one hand, all the mentioned forms possess their own syntactic-semantic characteristics, but, on the other hand, the field of their usage in some segments coincides with some of the functions of the other forms, so the selection of one of them is determined by different factors. On the biggest part of the Serbian linguistic territory, the four-member system of the past tenses is usually simplified by the reduction to one, universal tense for the narration of the past events – „perfekat“. It has been shown that the speech of Tutin, Novi Pazar, and Sjenica falls under the category of the idioms in which this tendency has not particularly advanced. The good preservation of „perfekat“ and „aorist“ represents an important structural characteristic of the mentioned zone. Their place in the four-member system of the past tenses is stable, and on the usage level both tenses of these are characterized by a wide range of functions. As opposed to the other tenses which can recount the past actions, „aorist“ and „imperfekat“ (as forms with a clearly expressed semantic component of experience) are in total advance of them regarding the narration of the past effects from the domain of the speaker's experience. The analysis of the verbal forms is primarily grounded on the theory of V. Reichenbach which takes into account the criteria indicative : relative and referentiality : non-referentiality.

This work also studies the occurrence of disintegration at the micro level. The presence of the linguistic features which indicate the inner differentiation has been confirmed, and it has been conditioned primarily by the territorial position of the analyzed speech. During the whole analysis we have also compared the state we found in the researched idiom to the situation which characterizes the nearby speeches.

The contribution to the Serbian dialectology is reflected in the fact that this research gives a complete description of the verbal system of the researched area from a contemporary perspective, detecting thus the dominant developmental tendencies, that is, the paths of the possible evolutionary stream in the future from a synchronous point of view. In the analysis we use the theoretical starting points of modern theories, which chiefly have not been widely applied in the analysis of dialectal matter.

Key words: dialectology, Zeta-Sjenica dialect, Tutin-Novı Pazar-Sjenica speech, verbal system, morphological analysis, syntactic analysis